

מְשִׁיכִיר

אסופת מאמרים
מן הפולמוס על
הכרת חלזון התכלת

"והיה לכם לציצית"
קונטרס בענייני התכלת

שנה עשירית

יו"ל בס"ד לקראת פרשת שלח תשע"ו

מערכת:

הרב אליהו טבגר, הרב שלמה טייטלבוים
הרב ישראל בארקין, הרב מאיר הלמן, הרב צבי הרציג

עורכים:

הרב בנימין זאב הורביץ, הרב יהושע ינקלביץ
הרב אייל פישלר

פתיל תכלת ע"ר

ת.ד. 50257 ירושלים 9150102

טל' 02-5900577 ; פקס 02-9933420

קוראים נכבדים!

הרוצים להשתתף בגליון הבא ולשלוח מאמרים וביורים בענייני התכלת או תגובות
למאמרים שנדפסו בגליון זה, מתבקשים לשלוח תדפיס למערכת "והיה לכם לציצית"
ת.ד. 50257 ירושלים 9150102, או: info@tekhelet.com, עד ר"ח אייר תשע"ז.
המערכת תבחר בין המאמרים ותדאג לעריכתם. במידת הצורך נוכל להשתתף בהוצאות.

נדפס בדפוס העיר העתיקה

ירושלים, תשע"ו

לע"נ

מרן הגאון הקדוש מערלויא זצ"ל
שהאיר את ישראל בתורתו וצדקותו
אשר החמיר להטיל תכלת בבגדו
נלב"ע י"ג אדר א' תשע"ו

הונצח ע"י בנו הג"מ ר' עקיבא מנחם סופר
רב דק"ק ערלויא בני ברק

לע"נ מורנו ורבנו

הגאון הגדול ר' חיים ישראל הלוי בעלסקי זצ"ל
ראש ישיבת תורה ודעת ומח"ס שלחן הלוי על ד' חלקי שו"ע
שהאיר עיני הגולה בתורתו ובהוראותיו
אשר החזיק יד העושים והמעשים
למען קיום מצוה זו בדיבור ובמעשה
נלב"ע י"ט שבט תשע"ו

הונצח ע"י אחד מבני המשפחה

תוכן העניינים

- הקדמה וסקירת חיבורים וראשי פרקים על התכלת בזמננו 1
- הסכמות ומכתבי הרבנים על המאמרים שבקובץ יח
- מצות תכלת בזמננו 1
 - הרב יהושע ינקלביץ והרב צבי הרציג, ירושלים
- חלזון התכלת 13
 - הרב אליהו טבגר, מח"ס כליל חכלת, קרית ספר
- תכלת וארגמן [נגד הטלת התכלת] 53
 - הרב מנחם אדלר, ירושלים
- בין תכלת לארגמן [נגד הטלת התכלת] 173
 - נדפס בעילום שם, בני ברק
- להבדיל בין תכלת לארגמן – תגובה וביורור דברים 215
 - הרב שלמה טייטלבוים, מח"ס לולאות תכלת, ירושלים
- חותם של זהב 254
 - הרב בנימין זאב הורביץ, בני ברק
- צביעת התכלת וחידושה – רקע היסטורי ונדון הלכתי 369
 - הרב ישעיהו הלוי, מודיעין עילית
- לבוש הארון 391
 - הרב מאיר הלוי הלמן, ירושלים
- תשובות קצרות לשאלות נפוצות 493
 - מתוך העלון: מצות תכלת בזמננו
- מבחר ביבליוגרפי (ספרים וקונטרסים ; מאמרים) 502
- נספח: כללי קשירת ציצית עם תכלת 511
- תמונות 518
- רשימת המאמרים בגליונות א-ט 528

* * *

הערה חשובה – שלשה בעלי חיים בלבד הועלו במהלך הדורות כאפשרויות לזיהוי חלזון התכלת לציצית (אלא שמחמת חילופי שמותיהם יש שסברו כי מדובר במספר רב יותר) ואלו הן:

1. דג הדיו, אותו סבר האדמו"ר מראדזין זצ"ל לזהות כחלזון התכלת. נקרא בעברית "דיונון הרוקחים" ובקיצור "דיונון", כמו"כ בלע"ז מכנים אותו "טינט פיש" או *Sepia officinalis*. בצבע המופק מדג זה משתמשים חסידי ראדזין ומקצת חסידי ברסלב.

2. חלזון הינטינה, אותו הציע הגרי"א הרצוג זצ"ל כאפשרות לזיהוי חלזון התכלת. חלזון זה מעולם לא הופץ לשימוש בפועל, כיון שלא ניתן להוציא ממנו צבע עמיד.

3. החלזון עליו מדובר בקובץ זה ידוע במספר שמות: כלל משפחת חלזונות אלו נקראת 'פורפורה' או 'פורפירה' ביוונית (גם בימינו), וכך הוא נזכר בכתבי היוונים והרומאים הקדמונים. בימינו נקרא כלל המין "מוֹרְקֶס", ואילו הזן של חלזון התכלת בפרט, נקרא *Murex trunculus* – מוֹרְקֶס טְרוֹנְקוּלוּס (ולפעמים יכונה רק באחד מהם מוֹרְקֶס או טְרוֹנְקוּלוּס) – או *Hexaplex trunculus*. המומחים דוברי עברית מכנים את כלל המין הזה 'ארגמונים' ואילו הזן שממנו מפקים את התכלת בפרט נקרא ארגמון קהה קוצים. התכלת המופקת מחלזון זה, היא התכלת הנמצאת בפולמוס תורני רחב בשנים האחרונות, ובה משתמשים כמה קהילות ות"ח רבים ממגוון החוגים והעדות.

הקדמה

קובץ זה המוגש לפניכם, כולל בתוכו דעות מגוונות בנושא גילוי וזיהוי חלזון התכלת, בירור גוונו, וקיום המצוה בזמנינו. מטבע הדברים, העיון בנושא חדש ומחקרי קשה למי שלא הורגל בו, וממילא הבאת הדעות השונות נותנת ביד כל אחד ואחד פתח ומקום להתלות בו ולילך אחר נטיית לבו. תקוותינו כי ציבור חכמי התורה יתן דעתו לסוגיא זו ככל סוגיא בתורה, ויבחון כל ראיה והערה עם תשובותיה שהובאו בתוך דברי הקונטרסים המאוחרים יותר, במאזני שכל ויושר ככל סוגיא והלכה הנלמדת לעומקה בקושיות ויישובים, כשהדעת מכרעת כפי הצד היותר מסתבר ויותר ישר.

יש לציין כי מטבע הדברים הרבה מהמאמרים חוזרים על דברי חבריהם, מאחר וסוף סוף כולם מתבססים על אותה מציאות ועל אותה תורה. אמנם, יש טעם להבאת דברי כולם כי פעמים הרבה רעיון כלשהו אינו מתקבל על לב כל אחד, ומן הראוי לתת לפני הקורא את האפשרויות ליישוב באופן שונה כפי שכתב מחבר אחר, אם כתירוף לקושיה מסוימת ואם כהסבר למציאות כלשהי. וכן בראיות עצמן, יש שמניחים ראיה מסוימת כמוכחת ויש שאינם משתמשים בה כראיה כלל. מלבד זאת לכל אחד סגנון מיוחד משלו, זה בא בקצרה וזה בא בארוכה, זה בשפה וראיות תלמודיות וזה בשפה וראיות עיוניות – מחקריות. מה עוד, שישנם תשובות וראיות שהתווספו בקונטרסים המאוחרים, כמו גם פרטים מציאותיים רבים שהתבררו ותגליות נוספות שנחשפו במהלך השנים.

יצוין, כי אע"פ שהקונטרסים והמאמרים בנויים זע"ז כשהאחד יוצא כמענה לחבירו, מ"מ בסופו של דבר לאחר ריבוי המהדורות, פעמים שבמהדורה בתרא תוקנו דברים שנטענו כלפי מהדו"ק, ופעמים שנטענו בה טענות חדשות, כשבקונטרס התגובה הדברים נותרו כמות שהם ללא התיחסות לטענות אלו.

בשנים האחרונות פורסמו בקבצים התורניים ובמדורי הלכה שונים תשובות ומאמרים רבים ראויים ומעולים המצדדים או שוללים ואף יש מהם שהיוו תשתית לקונטרסים שבאו אחריהם. אמנם קצרה היריעה מהכיל המאמרים כולם, אך בד"כ כמעט שאין טענות חדשות – בין לתומכי הזיהוי ובין למערערים – מעבר למה שהוזכר בקונטרסים שהובאו בקובץ זה.

מרבית ההסכמות והמכתבים שהובאו בראשי הקונטרסים השונים מתייחסים לנושא התכלת בכללות ולא דווקא לקונטרס בו הודפסו. הרבנים התומכים אינם מתבססים דווקא על הראיות המובאות בקונטרס בו הובאו דבריהם, כמו"כ הנימוקים שהועלו במכתבי הרבנים השוללים הינם טעמים בפני עצמם ואינם מתייחסים לפן המחקרי שבקונטרסי המתנגדים. לפיכך ראינו לנכון לייחד למכתבים אלו מדור בפני עצמו, בו יופיעו יחדיו המכתבים וההסכמות שניתנו למחברי המאמרים שהובאו בקובץ זה.

בשורות הבאות נסקור בסדר כרונולוגי את המאמרים המובאים בקובץ זה, לפי שנת הדפסתם במהדורה ראשונה. אגב כך נסקור חיבורים נוספים שהיו מרכזיים בפולמוס אודות קיום מצוות תכלת בזה"ז, תוך שימת לב לדעת גדולי התורה על עצם העניין ועל הלגיטימציה להעלאת הנושא. (כמובן שסקירה זו אינה שלמה כאשר מאמרים מרכזיים וחשובים רבים לא נסקרו בה, כמו מאמרי הרבנים הגאונים הרב יצחק ברנד, הרב מרדכי אברהם כ"ץ, הרב שלמה אנגלרד, הרב בצלאל נאור, הרב שמואל אריאל, הרב יהודה ראק, הרב שלמה משה שיינמן שליט"א ועוד, שתרמו מאוד לבירור הנושא, כמו גם מאמרים מדעיים רבים של ד"ר זהר עמר, ד"ר ישראל זיידרמן, ד"ר ברוך סטרמן הי"ו ועוד. וראה עוד בסקירה הביבליוגרפית בסוף הקובץ.)

במאמר זה לא נסקור את תולדות התגלות התכלת בעולם ואף לא את הספרות הקדמונית המזכירה אותה. על תהליך השתלשלות גילוי התכלת בימינו ראה במאמרו של הרב ישעיהו הלוי בקובץ זה, ולסקירה קצרה על הספרים העיקריים של חכמי אוה"ע הקדמונים שמדברים אודותיה, ראה במאמרו של הרב טבגר הערה 41.

סקירת המאמרים וראשי פרקים בתולדות מצוות התכלת בזמננו

קרוב לסוף תקופת רבנן סבוראי (ככל הנראה) נשתקעה צביעת התכלת מישראל, ונפסק קיום מצות תכלת. אף שהחלזון הוזכר בשמותיו בכמה מספרי האחרונים, לא ידועים ניסיונות מעשיים להחזרת קיום המצוה עד האדמו"ר מראדזין שטרח בחיפושים וכתב שלשה ספרים בענין זה.

שפוני טמוני חול – בשנת תרמ"ז פרסם האדמו"ר מראדזין זצ"ל מאמר בשם "שפוני טמוני חול" להוכיח שמוטל עלינו לחפש את חלזון התכלת, והעלה שם השערה שהוא הדיונון.

פתיל תכלת – בשנת תרמ"ח פרסם שיטתו בספר "פתיל תכלת", לאחר שביקר באקווריום הימי הגדול בנאפולי שבאיטליה והחליט שהדיונון המצוי שם אכן הוא החלזון המבוקש.

עין התכלת – בשנת תרמ"ט הצליח לעשות ממנו צבע כחול, ורבים מחסידיו וכן מקצת חסידי ברסלב החלו להשתמש בתכלת זו. אח"כ כתב ספרו "עין התכלת", שבו הוא משיב לטענות מערערים שונים, ודן בכמה נושאים הלכתיים בענייני תכלת. ספר זה לא הספיק להדפיסו בחייו והודפס בשנת תרנ"ב לאחר פטירתו.

על אף שהוסכם ע"י גדולי הדור ההוא והדורות שאחריו כי אין שום נזק בהטלת תכלת מספק¹, ואף היו מגאוני הזמן שקיבלו דעתו², גם היו חסידים

1 הגאון ר' יהושע מקוטנא כתב: "אמנם לבוא בקטטות ומריבות אין לנו אחר שהציצית של לבן כשרים גם כשהם צבועים כדמשמע מהא דמנחות דף מ' דקאמר ל"י אלא קלא אילן, ומהא דר"פ תכלת מידי צבעא גרים, ומצד לא תתגודדו אין לחוש יותר משאר דברים, והתירוצים שנאמרו שם יש לתרצם גם כזה" (שו"ת ישועות מלכו אור"ח, א).
הגאון ר' יצחק אלחנן זצ"ל כתב במכתבו לק"ק זאמושטין כי מחמת חולשתו אינו יכול לברר את עניין התכלת אך הורה כי מי שהקפיד על כך בחייו יש לקוברו בטלית עם צביעת ראדזין (המכתב מועתק בהקדמה לספר "עין התכלת" עמ' 36).

סיפר הג"ר דוד צבי הילמן זצ"ל שפעם ביקש ממנו בנו של הגאון רא"ז מלצר זצ"ל שיקנה לו פתילים מבית צביעה של ראדזין. כששאל אותו אם שאל דעת תורה בענין, ענה ששאל את גיסו הגאון ר' אהרן קוטלר זצ"ל, והשיב לו "ניט דא קיין חשש" [אין חשש איסור בדבר] (ע"ע באורחות רבינו ח"א ע' רמו ע"ז).

ואנשי מעשה שנהגו כן לעצמם לכה"פ בתורת ספק³, מ"מ רוב גדולי הדורות לא קיבלו דעתו כלל⁴.

התכלת בישראל – בשנת תרע"ד כתב הגרי"א הלוי הרצוג זצ"ל את עבודתו המדעית בה הוא מקיף את נושא התכלת מכל צדדיו, שם (בתוך שאר דבריו על מקור התכלת) הוכיח שלא ייתכן שהדיונן שהצביע עליו האדמו"ר מראדזין הוא חלזון התכלת, מאחר שהתברר שבשיטת צביעה זו ובסמנים אלו נוצר הצבע הזה מדמם של רוב בעלי החיים [ואין צורך דווקא בדג זה].

בסדרת מאמרים שפרסם בקובץ "ההד" (תרצ"ב-תרצ"ה) כתב שרחוק הדבר מאוד שהחלזון של תכלת אינו המורקס טרונקולוס, ומ"מ דחה זיהוי זה מאחר שלא הצליח להתאימו עם כל סימני הגמ' [כפי הנראה בגלל שלא ראה את המורקס חי]. גם הוקשה בעיניו מה שידע על גוון צבעו שהוא סגול [מאחר שבזמנו עדיין לא נודעה אפשרות צביעת הכחול ממנו]. הגריא"ה העלה השערה כי חלזון הינטינה הוא חלזון התכלת, אך לא קבע בה מסמרות. אמנם כיום התברר כי בלתי אפשרי לצבוע ממנו צבע כחול עמיד (ואכן מטעם זה, חזר בו לאחרונה ד"ר שאול קפלן – ביולוג ימי שהיה מגדולי תומכיה והקדיש שנים רבות לחקר הינטינה ולניסיונות לאפשר צביעה ממנה)⁵.

2 הגאון ר' עקיבא יוסף שלזינגר זצ"ל, בעל לב העברי, כתב כמה תשובות לחזק שיטת האדמו"ר מראדזין (לוקט ע"י הרב מנחם בורשטין והודפס כנספח בסוף ספר התכלת תחת השם משנת רבי עקיבא).

3 כתב המהרש"ם זצ"ל בצוואתו: "...יקחו את הטלית טירקישען, בלא העטרה, וקשורין בו ציצית עם תכלת..." (נדפס בראש ספרו תכלת מרדכי עה"ת).
 "ויש לי עדות שהג"ר איציל מפוניוויצע לבש תכלת בטליתו בהצנע, כמו שהעידו תלמידיו שלמדו אצלו" (מהקדמת ר' ירוחם ליינר למאמר שפוני טמוני חול, וכן העיד מרן בעל הקה"י זצ"ל ע"י אורחות רבינו שם).

4 אמר מרן בעל החזון איש זצ"ל על התכלת של האדמו"ר מראדזין זצ"ל "הלא אין שום היזק בדבר – להטיל ספק תכלת – ואילו היה צל צילו של ספק הלא היו הגדולים אזי מקבלים אותו" (מעשה איש ח"א ע' קלב).

5 בעיות נוספות בזיהוי זה ראה בדברי הגריא"ה שם (פרק י"ב, ב) ובדברי הרב טבגר בקובץ זה.

סדרת מאמרי הגרי"א הודפסה כנספח בסוף ספר התכלת, תחת השם "התכלת בישראל".

ספר התכלת – בשנת תשמ"ח הוציא הרה"ג ר' מנחם בורשטין שליט"א (יו"ר מכון פועה), את ספרו "התכלת" בו הוא מסכם את הירדוע על הדיונון, הינטינה והמורקס, ומגלה פרטים חדשים שנודעו בשנים האחרונות בנוגע למורקס, בהם התגלית המשמעותית ביותר על האפשרות לצביעת הכחול ע"י חלזון זה.

מאמר התכלת – כהמשך לעבודתו של הרב בורשטין ולאחר מחקר מעמיק העלה הרה"ג ר' אליהו טבגר שליט"א (ר"מ בישיבת תורת חיים מוסקבה, ומח"ס כלייל תכלת על הל' ציצית) שאכן הדעת נותנת שלפנינו קיום וודאי של מצוות עשה מן התורה, ובשנת תשמ"ח עשה מעשה בעצמו, כשהוא מטיל תכלת בבגדו.

את מחקרו זה, העלה על הכתב במאמר הנקרא "מאמר התכלת" אשר בהשתדלות אחד מגדולי הדור פורסם בקובץ התורני מוריה (רז-רח תשנ"ב). מאוחר יותר הודפס ע"י אגודת "פתיל תכלת" עם מאמריו הנוספים שהתפרסמו במהלך השנים בקבצים שונים, לאסופת מאמרים זו ניתנה הסכמת הגאון ר' משה מרדכי קארפ שליט"א, המופיעה בקובץ זה.

בקובץ שלפנינו נערך מאמר התכלת מחדש והוכנסו בו קטעים מתוך מאמריו הנוספים של הרב טבגר.

בשנת תשנ"ג הקים ר' יואל גוברמן עם חבריו ד"ר ברוך סטרמן וד"ר ארי גרינשפן הי"ו את אגודת "פתיל תכלת" לייצור והפצת התכלת, בראשות הרה"ג ר' אליהו טבגר שליט"א.

עם פרסום "מאמר התכלת" והקמת האגודה החלה הטלת התכלת להתפשט בישראל, כאשר תקיעת יתד משמעותית נעשית ע"י הגאון ר' יצחק שלמה זילברמן זצ"ל ויבדלחט"א בנו הגאון ר' אליהו זילברמן ראש ישיבת אדרת אליהו, שחקרו את העניין עם קבוצת ת"ח והטילו תכלת בציציותיהם, כשרבים הולכים בעקבותיהם.

יצויין כי במענה לשאלת שלוחו של הגרי"ש זילברמן השיב מרן הגרי"ש אלישיב זצ"ל, כי אין מניעה הלכתית מהטלת תכלת בציצית בימינו⁶ (לגבי תשובתו שכתב בעניין, ע"ע בהמשך).

תכלת וארגמן – בשנת תשנ"ט, כתגובה למאמרי הרב טבגר, הוציא הרה"ג ר' מנחם אדלר שליט"א את הקונטרס "תכלת וארגמן" שבו הוא מתמודד עם ההוכחות לזיהוי ומערער אחר דברי מזהי החלזון בטענה כי החלזון המדובר שימש בעבר אך ורק לצביעת ארגמן ולא לתכלת. קונטרס זה תרם תרומה גדולה במיוחד להפצת המידע בנושא זה בקהל הרחב, הודות לתפוצתו הנרחבת ע"י ספריית בני תורה קעסטליבוויץ'. רבים מבני הישיבות – ובכללם כמה ממחברי המאמרים שבקובץ זה – נחשפו תחילה לנושא התכלת אך ורק ע"י קונטרס זה. לקובץ זה הוכנסה מהדורה החדשה של "תכלת וארגמן" שעדיין לא ראתה אור, מהדורה זו כוללת גם תגובות לקונטרסים ומאמרים שיצאו בשנים האחרונות. הקונטרס זכה להסכמת הגאון ר' עזריאל אויערבאך שליט"א, ובראש הקונטרס הובא מכתבו של מרן רבינו הגרי"ש אלישיב זצ"ל. התשובה נכתבה בשנת תשנ"ז כמענה לשאלת הג"ר שרגא פייוול כהן שליט"א אם יש לחוש לדברי האומרים שיש בידם תכלת, אף כי במכתב השאלה לא פורטו הטענות וההוכחות כלל [כפי ששמענו בפירוש מהרב השואל]. מרן זצ"ל השיב כי אין לו לחוש לדבריהם מחמת כמה ספקות אפשריים שמעלה. מכתב זה פורסם לראשונה בירחון הליכות שדה, 109, תשנ"ח.

בעקבות פרסום מכתב זה נעשו נסיונות ע"י ת"ח הבקאים בסוגיא לדון קמיה מרן זצ"ל בעניין זה, אך לא עלתה בידם. עד היום הזה לא נודע לנו מה הם הנתונים שעמדו בפני מרן זצ"ל טרם כתיבת מכתבו הנ"ל, בו העמיד את הספקות שיש לבררם בטרם נוכל להכריע בשאלה זו.

6 כעין זה השיב מרן הגרי"ש גם לגאון ר' מ"מ קארפ שליט"א שאין מניעה הלכתית מהטלת תכלת בציצית בזמננו.

לולאות תכלת – בשנת תש"ס הוציא הרה"ג ר' שלמה טייטלבוים שליט"א את ספרו לולאות תכלת, שבו הוא משיב להרבה מהטענות שהועלו בקונטרס "תכלת וארגמן" ודן באריכות והרחבה בסוגיות שונות הנוגעות לגילוי התכלת. בספר זה הובאו גם תרגומיהם המדויקים של כמה מדברי חכמי האומות הקדמונים אודות החלזון. כמו"כ ערך הרב טייטלבוים בדיקות ובחינות שונות לצביעה ולהסרת צביעה באמצעים שונים, אשר חלקם הובאו בספר זה.

הספר זכה להסכמת הגאון ר' משה הלברשטאם זצ"ל ולהבחל"ח להסכמתו הנלהבת של הגאון ר' עמרם אופמן שליט"א מחשובי רבני העדה החרדית, שחקר רבות בבירור העניין. מחמת אורכו נמנע מאתנו לצרף ספר זה לקובץ, וניתן להשיגו בנפרד ע"י אגודת פתיל תכלת.

עלון מצוות תכלת בזמננו – בשנת תשס"ז פרסמו הרב יהושע ינקלביץ והרב צבי הרציג שליט"א עלון מתומצת על פני דף אחד, הכולל את הנושאים המרכזיים בזיהוי החלזון עם תשובות לשאלות המרכזיות שנשאלו עליו.

עד להופעת עלון זה, לא הוכר נושא זיהוי חלזון התכלת אצל רוב בני התורה אשר כמעט ולא נחשפו למידע אודותיו. עיקר המידע שהיה למתעניינים בנושא, היה מקונטרס "תכלת וארגמן" המערער אחר הזיהוי, בעוד "מאמר התכלת" של הרב טבגר והספר "לולאות תכלת" אינם מוכרים כראוי בקהל הרחב.

כמובן שלא ניתן במסגרת עלון קטן לבאר את העניין כל צרכו, אך עלון זה פעל את פעולתו להביא רבים לבירור העניין. העלון התפרסם מידי שנה לקראת שבת פרשת שלח כשבמהלך השנים הוסיפו העורכים וחבר ת"ח שעמהם חומר רב לעלון, אם בראיות חדשות ואם בתשובות לשאלות חדשות, אך עדיין בתמציתיות יתירה. בקובץ זה הוכנסה מהדורת תשע"ו לתועלת המעוניינים בחומר מתומצת בקיצור נמרץ. מפני קיצורו הובא מאמר זה בתחילת הקובץ לשמש מעין הקדמה לסוגיא רחבה זו.

בין תכלת לארגמן – בשנת תש"ע, כתב אחד מחכמי בני ברק קונטרס תגובה לעלון "מצוות תכלת בזמננו". המחבר הלך בעקבות בעל "תכלת וארגמן" לערער

אחר הזיהוי בטענה כי חלזון זה לא שימש בימי קדם לצביעת גוון תכלת, והוסיף עוד להוכיח מסוגיות הש"ס והראשונים את שלילת הזיהוי. בקובץ זה מופיעה מהדורתו השלישית של קונטרס זה.

להבדיל בין תכלת לארגמן – תגובה לקונטרס בין תכלת לארגמן שנכתבה ע"י הרה"ג ר' שלמה טייטלבוים מח"ס לולאות תכלת, ע"פ סדר הקונטרס הנ"ל. [תגובות נוספות שנכתבו למאמר הנ"ל הינם: **קרסי זהב** ע"י אברכים ממודיעין עילית וב"ב, ו**תכלת לחושבי שמו** ע"י הרה"ג ר' אי"ש רפמן שליט"א מבני ברק, כחלק מספרו "תכלת לחושבי שמו" על ענייני ציצית ותכלת בהלכה ובאגדה.]

חותם של זהב – בשנת תשע"א, אחר פרסום ריבוי המאמרים והקונטרסים בעניין, חיבר הרב בנימין זאב הלוי הורביץ שליט"א קונטרס מקיף להביא בקצרה את ההוכחות מדברי חז"ל ומהסברא לזיהוי החלזון, וליישב מה שהקשו בקונטרסים ומאמרים שונים. הקונטרס י"ל במספר מהדורות, ובקובץ זה הוכנסה מהדורת תשע"ו.

במהדורות המאוחרות הושם דגש מיוחד על נושא גוון התכלת, כשבקונטרס מיוחד בשם "עין התכלת" מאריך המחבר להוכיח את דעת רוב ככל הפוסקים שהגוון הינו כחול וכי עומקו אינו מעכב, תוך שהוא דן בראיותיהם של הדעות השונות בעניין גוון הצבע ועומקו.

בקונטרס זה הובא מכתבו של הגאון ר' שמואל נדל שליט"א, בו הוא מביע דעה נחרצת כי לפנינו מצוות תכלת באופן ודאי.

תכלא דחלזון – כתגובה לקונטרסים הנ"ל, כתב הרה"ג ר' אליעזר הול שליט"א מחשובי האברכים בכולל פוניבז' קונטרס בשם תכלא דחלזון, בו העלה כי שני חלזונות שצובעין תכלת הוזכרו בדברי חז"ל ורק אחד מהם כשר לציצית. במהדורתו השניה כתב ראב"ד העדה"ח הגאון ר' משה שטרנבוך שליט"א הסכמה לכל דברי הקונטרס. לצערנו מחמת סירוב המחבר מנע מאיתנו לצרפו

לקובץ זה. אך כדי שלא יהיה הקובץ חסר קונטרס חשוב זה, שהוא היסוד לדעת הגאון ראב"ד העדה"ח שליט"א שסמך ידיו עליו, הובאה כאן בהערה תמצית מהמתחדש בדבריו⁷ עם תשובתם בקצרה מתוך מאמרי התגובות שנכתבו עליו⁸.

7 עיקר דברי הקונטרס על סימני הגמ' במנחות והרמב"ם, טענתו שהחלזון חי לכה"פ ע' שנה, דימיונו המוחלט לקלא אילן, דאינו מצוי בים כנרת ולית ליה גידים ועצמות, כבר נידונו לכאן ולכאן במאמרים המובאים בקובץ זה.

עוד הקשה דלא הוזכר בגמ' וברמב"ם שמעריבים מים במלאכת צביעתו. עוד הוכיח שגוון התכלת עמוק מאוד וקרוב למה שקוראים בימינו שחור, ממש"כ הרמב"ם (פ"ב ה"ח) דבטלית תכלת לא יעשה חוטי לבן שלה מן השחור משום שדומה לתכלת (וע"ע חותם של זהב, ח"ג עין התכלת, ריש פ"ד וספ"ב). ואף שהרמב"ם כתב שגוון התכלת הוא "כעצם השמים" ו"כפתוך שבכוהל ורקיע הנראה לעין בטוהרו של רקיע" צ"ל שכוונתו לרקיע בלילה, וכעין מש"כ בהל' תרומות (ז, ב) "לכשיטהר הרקיע מן האור", ואין כוונתו מעין מש"כ בהל' קידוש החודש (יח, ב) "וראה הרקיע בטוהר... מפני שאין שם אבק...". [וכן יש לפרש לישנא דקרא "כמעשה לבנת הספיר וכעצם השמים לטוהר" שהכוונה לרקיע בלילה. ומה שכ' בפיהמ"ש שתכלת הוא אלאור"ק שהוא בגוון בהיר צ"ל דס"ל לרמב"ם שיש פלוגתא דתנאי בחזק גוון התכלת.]

הרה"ח מוסיף שאין להוכיח שלא כדבריו מזה שהחומר הצובע שבקלא אילן (אינדיגו) שווה ממש בכל תכונותיו לתכלת הפורפורה ואינו שחור כ"כ, דאפשר שבזמנם היו יודעים לצובעו ללא תערובת מים ועי"ז היה שחור יותר, אך תכלת הפורפורה לא היה אפשר לצובעה בלא מים ולכן לא יכלו לעשותה בצבע שחור כתכלת שבציצית וכקלא אילן.

עוד הוכיח מכמה ראיות דשם חלזון כולל כמה מינים: א. מדפירש"י (שבת עה), עניין פציעת חלזון שדוחקו בידיו, ולא פירש שפוצעים את הקונכיה ועי"ז מת, הרי דס"ל שחלזון התכלת אין לו קונכיה. ב. ביד רמ"ה בסנהדרין צא. כתב שהחלזון המצוי בהרים אחר הגשמים אינו חלזון התכלת אלא חלזון של יבשה הנקרא בערבי חלזום. ג. הרמב"ם (פיהמ"ש כלים יב, א) כתב שחלזון הוא צדף שבים ואילו בהל' ציצית כתב שהוא דג. ד. בספר הקנה השתמש בלשון 'שוחטין' על פציעת החלזון ואילו בגמ' בשבת עה. איתא שהחלזון אינו מת מייד עם פציעתו (וכחלזון הפורפורה שאינו מת מייד), וע"כ דב' חלזונות הצובעים יש.

ומסקנתו: דאף כי אין לנטות מכך שהחלזון שצובעין בו המופיע בגמ' בכל מקום, הינו המורקס שעליו אמרו בברכות (ט). "משיכיר... בין תכלת לכרתי" ובו דברו המקראות בכ"מ לגבי תכלת של אומה"ע והוא החלזון שבמעשה דר' יוסי והזקן שבספרי (ברכה שנד) שהיה מצוי בים הגדול. אך בסוגיית תכלת לציצית הכוונה לחלזון אחר שהיה צובע בגוון עמוק מאוד וקרוב לשחור, וחלזון זה לא היה מצוי בים הגדול אלא בים כנרת.

עוד הוסיף שאין חלזון התכלת כשאר חלזונות שהוזכרו בחז"ל והראשונים ובלשונות העמים שהם ממין התולעים בעלי קונכיה, אלא הוא מין דג בעל גידים ועצמות וגם אינו בעל קונכיה כדמוכח מרש"י הנ"ל.

צביעת התכלת וחידושה – בשנת תשע"ב פרסם הרב ישעיהו הלוי שליט"א מאמר זה ברבעון שע"י בוגרי ישיבת כנסת הגדולה.⁸ עניין מיוחד ישנו במאמר זה, אשר מלבד סגנונו המיוחד, יש בו את סדר הופעת וגילויי החלזון בימינו מראשית גילוי ועד היום הזה.

לבוש הארון – בשנת תשע"ב כתב הרב מאיר הלמן שליט"א עם קבוצת אברכים קונטרס מקיף בשפה בהירה עם ציון מקורות רבים והתייחסות מקיפה גם לצד המציאותי והמחקרי. הקונטרס נכתב באנגלית, ובקובץ זה רואה אור לראשונה מתורגם ללשון הקודש ע"י הרב יהודה אפשטיין שליט"א, ובתוספת מרובה. בקונטרס הובאו הסכמותיהם של הגאון ר' חיים ישראל הלוי בעלסקי זצ"ל ולהבחל"ח הגאון ר' זלמן נחמיה גולדברג שליט"א.

נספח: כללי קשירת ציצית עם תכלת – מאחר שהלכות תכלת אינן סדורות וערוכות לפני הבאים בשערי מצווה זו, ראינו לנחוץ לנצל במה זו ולהביא מאמר נאה המפרט בקצרה את עיקרי השיטות בקשירת ציצית עם תכלת. המאמר התפרסם בעבר בתוך עלון "נושאים בפרק התכלת", שיצא לאור ע"י ד"ר ברוך סטרמן הי"ו ואגודת פתיל תכלת, בעבור לומדי הדף היומי. לקראת הכנסתו לקובץ זה חודש המאמר והורחב ע"י מערכת והיה לכם לציצית.

8 רוב דבריהם נידונו במאמרים שבקובץ זה, ולא נזכיר אלא מה שנוגע להערה הקודמת. ודאי כדבריו כן הוא דשם חלזון כולל מינים הרבה (הרהמ"ח הוצרך לראיות לפי הגירסא בש"ס וילנא במנחות מד. "חלזון, זהו גופו דומה וכו', דמשמע דשם חלזון הוא רק לבריה זו. אך בהדפסות החדשות הוגה ע"פ דפוסים ישנים "חלזון זה, גופו דומה..." שמדבר על חלזון תכלת שעסוקים בו ולא על כל הקרוי חלזון), אך בכל דבריו לא הוכיח שיש כמה מינים מחלזון הצובע תכלת. והנה גדולי הראשונים פירשו כל אותם הסוגיות – בשבת עה. שבת כו. ומגילה ו. – כפשוטם, בחלזון התכלת של ציצית, ולא מצאנו מי שערער על דבריהם, וכ"נ ב'תרגום יונתן' (דברים לג, יט). ולגבי דברי ספר הקנה יש מקום לפרשו בע"א, ומ"מ עי' מש"כ עליו הרמ"ק (ספר שיעור קומה דף פ). שהוא אחרון מאוד וע"ע מש"כ שם באורך. ולענין דברי הרמב"ם שכ' שהוא דג יעוי' בשאר המאמרים בקובץ זה שהרחיבו בזה.

9 לשאלת הרהמ"ח גילה ראש הישיבה הגאון ר' הלל זקס את דעתו כי אף שאינו מחווה דעה בעניין הזהוי, אך מי שבירר ועלתה בידו, יש לו להטיל תכלת גם בטלית גדול.

דברי ברכה להוצאת הקובץ הגאון הרב מנחם מנדל הכהן שפרן שליט"א ראש ישיבת נעם התורה ואב"ד בני ברק

יום ד' י"ב ניסן תשע"ו

לכ' הרה"ג בנימין זאב הלוי הורביץ שליט"א
עורך שנתון והיה לכם לציצית
שוכ"ט

א. מה שלא נתקבל בציבור הרחב שומרי תומ"צ קלה כבחמורה ומדקדקין במצוות אינו משום שיש ערעור על אמיתות התכלת. אדרבה הראיות שמביאים לזיהוי התכלת המקובל היום כחלזון התכלת שבזמן חז"ל, נראין הדברים נכונים שזוהי תכלת של תורה, והדברים משכנעים ומדברים בעד עצמם.

ב. וטעם רוב גדולי ישראל שאינם משתמשים בזה אינו משום שמפקקים באמיתת העניין, אלא משום שבמאתיים שנה האחרונות נקבע כהרגשה פנימית שלא משנים דברים גם אם מן הדין הי' צריך להנהיגם או לשנותם, וזה כהגנה נגד מהרסים המנסים לשנות ולהתאים וכו'. ועד כדי כך נקבע עקרון זה שיש כח בדעת תורה זה לעקור דבר מה"ת כמו מצות תכלת.

הכלל, שגם שינוי לטובה רואים חכמי התורה לתחילת פרצה שאחריה מי ישורנו. ודבר זה הוא בבחינת יכולים חכמים לעקור דבר מן התורה בשב ואל תעשה. ואף שהיו מהגדולים שנהגו בתכלת ראדזין כמו שידוע מהמהרש"ם ועוד, הם לא עשו כן אלא לעצמם בצינעא אך לא הנהיגו כן לציבור.

ג. גם מה שמצינו כמה מנהגים שהשתנו כמו הכרעת ההלכה בזמני שקיעה"ח שבפולין והונגרי' נהגו כשיטת ר"ת בצה"כ ולא נשאו כפים בכל יום ועוד, ולפני המלחמה נשתנו המנהגים והפסיקו לנהוג כר"ת בפולין וכן בארה"ב. זה התחיל אחרי מלחמת העולם הראשונה שנעקרו קהלות ונתיישבו מחדש, וכן בארה"ב שהתחילו להתייסד קהלות חדשות מלפני קרוב למאתיים שנה כשהתחילה ההגירה הגדולה מרוסיה לארה"ב [כפי שיש לראות שינוי זה בלוחות הישנים שיצאו כל שנה]. כל זה לא עשו אלא כשנעשו קהילות חדשות ויסדו מנהגים חדשים, אך קהילות ישראל שנשארו במקומם נזהרו מאוד מהשינויים, ותחושת גדולי ישראל האמיתיים תורה היא וזהו קיום רצונו ית"ש.

זה הוא ה"דעת תורה" שעומדת מאחורי העניין של התעלמות כביכול של גדולי ישראל מקיום מ"ע.

עד כאן בנוגע למעשה. אבל בוודאי דבר חשוב ויש בזה תועלת גדולה לברר מצוה זו למעשה על כל צדדיו וצידו צדין כפי שאתם עושים, בפרט מצוה שאין לה דורשין. ובזכות המצוה המתקיימת ע"י ונשלמה פרים שפתינו נזכה לקיימה בפועל ממש.

29 1/2 22

מנחם מנדל הכהן שפרן שליט"א

הסכמת הרה"ג משה מרדכי קארפ שליט"א לחיבורו של הרב אליהו טבגר

בס"ד

משה מרדכי קארפ

קרית ספר

תאריך: י"ז כ"ט ט"ז אדר א'

הן הרה"ג יראתו קודמת לחכמתו ר' אליהו טבגר שליט"א מפה קרית-ספר, זכה לכתוב מאמרים רבים בענין התכלת, ומסר נפשו על קיום מצוה זו, ולשיטתו אף זכה לגלות החלזון שממנו עושין התכלת ובירר שיטתו בהרחבה במאמרים רבים, ואני לא אוכל להכריע בדבר כי נעלמו ממני מעינות החכמה ובודאי מה שנוגע לגילוי חלזון זה שמבואר במדרשים שנגזז. אך בס"ד רואים שכעת סמוך לביאת משיח צדקנו נתעוררה ביתר שאת התעוררות גדולה בציבור וחשק גדול לקיים מצוה זו או עכ"פ לברר הלכותיה לפרטיהן, וזכות גדול להרהמ"ח שליט"א שהפיץ אור מצוה זו לפרטיה בבירור אמריה, ואף רבים משתוקקים לקיימה בזכותו, ואף שלענ"ד מכמה טעמים אי אפשר לחייב ללבוש התכלת כהוראת מרן הגר"ש אלישיב שליט"א, מ"מ בודאי אותם שזכו לברר הלכותיה ויצא להם כן ע"פ בירור פרטיה צריכין לקימה ואין מושג של כושת פנים בקיום ההלכה, וגם מי שחשקה נפשו עכ"פ להדר לקיימה גם אם אין מחוייבין בכך, ואף על צד ספק הרחוק בודאי הידור וחיוב מצוה יש בזה וגדול שכרו, ולכן אמינא לפעלא טבא יישר, ולחזק ידי ההמ"ח שליט"א שימשיך בהפצת מצות התכלת ובירור הלכותיה לאשורה ובזכות זה נזכה לקימה בשלמות בביאת משיח צדקנו שיורנו אמיתתה ומאמרה.

אשר יאמר למען משה
מ. ישיב ק"ר

מכתב ברכה של הרה"ג עזריאל אויערבך שליט"א לקונטרס תכלת וארגמן מאת הרב מנחם אדלר

מכתב ברכה

[כסלו תשנ"ט]

טיבה ומהותה של צבע התכלת שנצטוונו בתורה על מנת לקיים מצות ציצית ובגדי הקודש של כהונה, נעלמה בעוד"ר ונסתרה זה רבות בשנים, ובמשך הדורות חקרוה ודרשוה רבים וטובים, ועד הנה לא הגיעו לחקר ענינה, ותכלת דאבירה לכולי עלמא קשיא.

ואמנם מרוב ציפיה וכלות הנפש לקיום מצוותה, נרתמו יחידים מגאוני וגדולי עולם וטרחו חיפוש אחר חיפוש בגודל תורתם ויראתם למצוא את פשר התכלת ולדעתם באו והגיעו לידיעת ופתרון הדבר עד כדי הכרעה למעשה. אבל רוב מנין ובנין מגדולי וגאוני התורה והפוסקים לא נטו אחר דעת המיעוט.

וזה כמה שנים ששוב עלתה על הפרק, וחזר וניערור ע"י כמה ת"ח, וגם הם לאחר שביטלו במחי יד להכרעת הקודמים, נמנו וגמרו שזכו בס"ד לאחר עבודת המחקר בגילוי התכלת, וגם בזאת אין ליכס של רוב היראים והחרידים לדבר ה' נוטה לקבל הדברים, וגדולי הפוסקים בזמנינו שוללים לעת עתה את הגילוי המחקרי בכדי לנהוג למעשה גם בתורת ספק.

ומה טוב עשה ידידי הרה"ג ר' מנחם אדלר שליט"א, להביא לציבור את שרשי הדברים בחז"ל וראשונים, בכדי לקבל את המושגים בענין חשוב זה, אשר מעון ידיעה וחקר ובהירות, הן בצד החיובי, והן בצד הביקורתי והשלילי, והעלה את פרי מחשבתו בהלכה ובהשקפת חקר הדבר, ונטייתו בשלילת הגילוי. והמעין יוכל ללמוד בזה מצד דרוש וקבל שכר.

וכמוכן שהכרעת הדברים ובפרט בענין חשוב וחמור במ"ע דאורייתא, נתונה אך ורק ביד הפוסקים האמיתיים.

ותפלתינו לאדון העולמים, שיערה רוח ממרום וינחנו בדרך אמת לדעת את המעשה אשר יעשון ולקיים את רצונו ית"ש.

המכיר ומעריך את גודל יקרת ערך הרב הנ"ל
המחבר והמלקט והמו"ל שליט"א

עזריאל אויערבך

מכתב מרן הגרי"ש אלישיב זצ"ל הובא בראש קונטרס תכלת וארגמן מאת הרב מנחם אדלר

מכתב בענין חלזון הארגמן

י"ט אייר תשנ"ז

כבוד ידידי הרב הגאון המובהק מוהר"ר שרגא פייוול כהן שליט"א

ברכה ושלו' רב

ע"ד השאלה האם ראוי ונכון להטיל ציצית צבוע בצבע תכלת, אחרי שלדעת חוקרים בזמנינו ברור להם שמצאו את החלזון שאמרה תורה. ואף אם נטיל ספק בדבר, מ"מ לא גרע מקלא אילן [לא יאה אלא לבן] ומאידך מריוחים שמא באמת הוא החלזון האמיתי ומקיימים מצות ציצית ככל חוקתו ומשפטו ככתוב בתורת משה.

אכן דבר זה היה לעולמים וכידוע שמלפני יותר ממאה שנה חידש א' מגדולי האדמו"רים שהוא מצא את החלזון והכריז קבל עם ועדה שאין לו ספק בדבר, ותמה למה מתעלמים מקיום מ"ע מוה"ת. אך גדולי ישראל בדורו לא הסכימו עמו.

והנה כעבור ימים ושנים באו חוקרים ובטלו את דבריו מכל וכל, אלא הצביעו הם על משהוא אחר שהוא החלזון. שוב אחרי תקופה יותר מאוחרת קמו אנשי מדע וטענו שכל מה שחזו עד כה הוא ותפל הוא ורק הם היודעים ומכירים את החלזון האמיתי, ואנחנו לא נדע אם לא כעבור שנים יבואו אחרים ויבטלו גם דבריהם.

והנה מענת בית הלוי נגד התכלת של הרבי מרדכי ז"ל הוא שאם הדג היה במציאות וגם הוצאת צבעו היה ידוע בכל זמן מהזמנים מעת שנפסקה התכלת מישראל ועם כ"ז לא לבשוהו אבותינו, הרי הוא כאילו יש לנו בקבלה ומסורת מאבותינו כי זה הדג וצבעו איננו החלזון והתכלת, אף שיש בו כל הסימנים שסימנו בו חז"ל. ואנא לא ידענא מה עם ההמצאה אשר המציאו חוקרי זמנינו אם גם עליה חל המענה הנ"ל.

והגאון מקומנא בספרו ישועות מלכו סי' ב' כתב "כבר הוחזק אצל ישראל זה יותר מאלף שנה שנגנו התכלת, ופשט לשון הספרי בפרשת ברכה ומדרשו של הארז"ל מסכים לזה שאין תכלת אלא בזמן ביהמ"ק. גם מלאכת הצביעה לא נתברר, כי לדעת רש"י ביורה שנותנים לתוכה דם חלזון לצבוע לא היו רשאים לערב סממנים אחרים כי אם דם החלזון לבד, ולהרמב"ם ביורה שנותנים החלזון נותנים הסמנים - ומי יכריע בזמן הזה, עי"ש בסי' א' ב' ג'. ומסיק "על כן אי אפשר לסמוך ולסייע מלאכתו".

ובשו"ע א"ח סי' ט' ס"ה "יש אומרים שצריך לעשות הציצית מצבע הטלית, והטעם דבעינן בזה מין הכנף, ובפרמ"ג שם מלמד שנתעמף הקב"ה בטלית - ולבושיה כתלג חזיר, א"כ בהכרח יעשה הציצית והטלית לבנים ע"ש.

מצפה לתשועת ה' שישלח מורה צדק

למען נוכל לקיים מצות התורה בכל פרטיה ודקדוקיה

יוסף שלו' אלישיב

**מכתב הגאון הגדול ר' חיים קנייבסקי שליט"א
(בכ"י בראש ס' לולאות תכלת שבביתו)
הובא בראש קונטרס בין תכלת לארגמן**

לכבוד המחבר שיחיה
כל רבותי לא החזיקו מזה
וכבר אמרו במד"ר שהתכלת נגנז,
ורמב"ם פ"א מציצית ה"ט כ' העושה לבן בלא תכלת וכו' וזה
הוא מנהגינו,
וכבר השיב מו"ח שליט"א תשובה ע"ז שאין לחוש לזה
וגם ראיתי ת"ח בזמננו שהדפיס קונטרס להשיב לכל
טענותיהם של היום
וגם בלא"ה א"א לנו לעשות דבר חדש בלא מסורת.

הסכמת הרה"ג עמרם אופמן שליט"א לספר לולאות תכלת מאת הרב שלמה טייטלבוים

RABBI AMRAM OPPMAN

33 ADONEYAHU HACOHEIN
JERUSALEM E. ISRAEL

עמרם אופמן

מריצ בהעדה התורנית ירושלים
רחוב אדוניהו הכהן 33
טל. 5821998 ירושלים ת"ז

הסכמה וחזרה

בס"ד

כב' הרה"ח ר' שלמה יעקב טייטלבוים שליט"א – נתכבדתי והביא לי ספרו עדיין בכת"י בשם **לולאות תכלת**, ובו בירורים על ענין התכלת אשר המתחיל במצוה זו היה הגה"ק והנורא הגאון ר' גרשון העניך ליינער, האדמו"ר מראדזין זצ"ל, והאריך הרחיב העמיק בכל הענינים. ובספרו עין התכלת עמ' רס"א כתב, וז"ל: ויש לנו קבלה ברורה ועדות נאמנה שהרב הגאון הקדוש אור עולם מקאזניץ זצ"ל **אמר שלפני ביאת הגואל יגלה א' מצות תכלת** – וכידוע שכל דבר שבקדושה אינו הולך בפעם א' רק בדורות – ואף שזכה הגה"ק הנ"ל לחדש ענין וחוב התכלת, וגדולי בני זמנו יש שחלקו ויש שהסכימו ויש שנמנעו ויש הרבה מגדולי עולם בזמנו שלבשו תכלת.

והנה בענין זיהוי הדג של התכלת נתקשו לקבל דעתו בזה, מפני המציאות, ומפני הקושיות שרבו ע"ז. וכבר ארבעים שנה לערך אחרי הגה"ק הנ"ל נכנסו ת"ח מופלגים המבינים בענין; ואף שקיבלו דעתו והכרעתו בחיוב לבישת התכלת, מ"מ לא קבלו דעתו בזיהוי המין – ובעיקרון נתברר שהוא מין חלזון המונח בקונכיא, ומ"מ עדיין לא התברר המין הנכון.

וכעת זה כמה שנים בחסדי הש"י שנתברר מין החלזון – שהוא במקום שציינו חז"ל ובפוסקים, והצבע היוצא ממנו הוא צבע תכלת המסור לנו בקבלה מדור דור; וגם סיבת שנפסק עשית התכלת מכון שממין זה אפשר לעשות תכלת וארגמן, והמלכות השתמשה בזה לצורך ארגמן – ואסרה להשתמש בזה [וכמובן שזה נסתובב משמאי וכמ"ש האר"י].

והנה אחרי שביקרתי במפעל המייצר את התכלת וראיתי את החלזון עודנו בחיים חיותו שצבעו **כעין חים**, וראיתי פציעתו ודם הכנוס בתוכו [לא דם נפשו], ומשתנה מגוון לגוון מעצמו, עד שמגיע לארגמן; ואחר זמן שמתייבש נעשה שחור כדיו [וכמ"ש הרמב"ם] ואח"כ ע"י סממנים שפעולתם **רק בשביל מעשה הצביעה, ולא נשארים ולא משפיעים על הצבע כלל**, ואח"כ ע"י מנורה שיש בה סגולות וכחות הנמצא בשמש הוא מתהפך לגוון תכלת – וכל זה נעשה מתחילת העבודה לשמה ולשם מצות ציצית.

RABBI AMRAM OPPMAN33 ADONEYAHU HACOHEIN
JERUSALEM E. ISRAEL**עמרם אופמן**מ"צ בהגדה החרדית ירושלים
רחוב אדוניהו הכהן 33
טל. 5821998 ירושלים ת"ז

ואח"כ הרתיחה ביורה וטבילת הצמר הלבן ביורה של צבעים ונצבע ונספג ונעשה צבע התכלת המקובל אצלנו, והוא עמיד וחזק שאינו עובר ע"י כיבוס וכמו שהחליטו המומחים בזה [וכך היה סדר עשייתו כמבואר בכותבי העתים]. ודיברתי עם אלו שהעלו חלזונות אלו ממקום שציינו חז"ל [אף שנמצאים בארצות הסמוכות לים התיכון כגון יון וספרד ושם נמצאים לרוב], והרבה סוגיות וסתירות מובנים ומוסברים לפי זה.

וידוע דברי דרשת הר"ן שביאר בארוכה שתורה ניתנה לישראל דווקא שהם עם קשי עורף ולא בנקל יקבלו חדשות ואינם מתפעלים מכל דבר עד שיבררו הדק היטב—אמנם אחר שנתאמת אצלם הענין ימסרו נפשם ע"ז. ופשוט שכך הוא גם בענין זה שעם ישראל ובני תורה נרתעים מכל דבר שלא היה בנמצא עד עכשו; אמנם נראה שכל ת"ח וצורב שיעבור על הספרים שנתחברו בזמן האחרון על ענין זה יגיע למסקנה שיש מקום גדול לקיים המצוה כדינו ובשלימות. ועברתי גם על ספרים שיצאו לסתור והביאו גם דעת פוסקים מדורנו שאין חיוב לקיים מצוה זה – אך המעיין יראה שבמין זה של חלזון מיושב כל הקושיות ורגלים לדבר שהוא התכלת הנכון. וכן כמה וכמה מגדולי הדור יראים ושלמים שהתחילו לקיים מצות תכלת בצנעה, והכל הולך קמעה קמעה, ונזכה בקרוב שכלל ישראל יקיימוהו ברוב עם – ונקוה שיהיה ע"י משיח צדקנו.

והנה א' מן הספרים שנתחברו הוא ספר דגן "לולאות תכלת" שמביא כל חלקי הסותר והבונה. ופשוט שאין אני יכול להגיד שאני מסכים על כל הכתוב בספר, אך בכללות – הרוצה לדעת ולמצא בירור על כל השאלות המנקרות ימצא טוב טעם ודעת ממקורות חז"ל ופוסקים מתורת ישראל המסורה לנו מדור דור.

הכותב וחותרם עש"ק פ' בא – מכת בכורות ויציאת מצרים, ואיתא בספרי שלח למה נקרא שמה תכלת על שם שנתכלו המצרים בבכורות שנאמר ויהי בחצי הלילה וכן ברש"י הביא דרשת ר' משה הדרשן פתיל תכלת על שם שכול בכורות תרגום של שכול תכלא ע"ש; ונקוה שבזכות קיום מצות תכלת יהא מכת בכורות של עשו וישמעאל – ויקויים על מלך המשיח אף אני בכור אתנהו ע"י ביטול שלטון ערב רב, אמן.

הסכמת הגאון רבי שמואל נדל שליט"א לקונטרס חותם של זהב מאת הרב בנימין זאב הורביץ

בני ברק מוצש"ק י"ח באייר תשע"א

לכבוד הרב בנימין זאב הלוי הורביץ שליט"א

עברתי על החוברת "חותם של זהב", וראיתי כי הדברים טובים ונכוחים, ואם כי יש דברים שאפשר להעיר עליהם ולא כל הראיות הם מוכרחות, מכל מקום **אין מקום להטיל ספק במסקנה כי החלזון מורקס טרונקולוס הוא המקור האמיתי לצבע התכלת**, וכי דרך הפקת הצבע הידועה לנו היום היא פחות או יותר הדרך שבה הפיקו את צבע התכלת בזמן חז"ל.

אני סבור שהדבר ברור, מעבר לכל ספק שיהיה ראוי לקחת אותו בחשבון. וזאת מאחר וברור שגם בזמן חז"ל והגמרא היו הגויים משתמשים וצובעים בצבע תכלת, ובכל ספרי חכמי אומות העולם המפרטים את כל סוגי הצבעים שהיו נהוגים באותם זמנים, מופיע חלזון זה כמקור לצבע, ואין שום אזכור לחלזון אחר שמפיקים ממנו צבע תכלת. וכיון שהוברר שניתן להפיק צבע תכלת מחלזון זה – דבר שראיתי בעיני – אין טעם להטיל ספק בזיהוי החלזון. גם דרך הפקת הצבע מופיעה בספרי חכמי אוה"ע מאותה תקופה, והיא דומה לדרך ההפקה הידועה לנו היום, כך שגם מבחינה זו אין לערער על זיהוי התכלת ודרך הפקתו.

אכן אולי יש מקום לדון דשמא על אף שברור לנו שזהו התכלת שנהגו בה בזמן חז"ל, מ"מ אין לנו להטיל תכלת בטליתות שלנו, משום שכבר למעלה מאלף שנים לא נהגו בישראל להטיל תכלת, ושמא יש שום טעם שאין לנו לחדש מצוה זו גם כשאנו בטוחים באמיתות התכלת, ואם כי אינני סבור כן, מ"מ הרי זו שאלה שיש מקום לדון עליה.

אמנם לאחרונה נשמעים טענות שונות והעלאת כל מיני ספקות בזיהוי החלזון ובצורת הפקת התכלת (או בגוון הצבע), דבר המנוגד לכל הגיון ואינו ראוי להתקבל אצל כל בר דעת. וכל הראיות לכאור' שהם מביאים מהגמ' ומהמדרשים לשלול את זיהוי החלזון, הם דברים שאין בהם ממש, ואפשר לישבם בקל.

ולדעתי מה שמביאם לטענות אלו, היא ההנחה שבדורנו אין ראוי לחדש מצוה שלא נהגו בישראל למעלה מאלף שנים, **וכיון שאין כח ביד אדם לקבוע לבטל מצוה מטעם זה**, הרי הם נמנעים מלהכנס לבידור הענין, וטורחים להטיל ספק בדבר שבהגיון אין ראוי להסתפק בו.

בכל אופן אני בהחלט מסכים עם המסקנות שבחוברת, שהדברים מוכיחים שזהו חלזון התכלת ודרך הפקתו כפי הידוע לנו היא דומה פחות או יותר למה שהיה נהוג בזמן חז"ל.

בכבוד הראוי

שמואל נדל

הסכמת הגאון ר' אליהו זילברמן שליט"א, ראש ישיבת אדרת אליהו לקונטרס חותם של זהב מאת הרב בנימין זאב הורביץ

יום ג' ט"ז אייר פעה"ק ירושלם תובב"א

מה נכבד היום בהגלות נגלות בירורי המצוה החביבה, מצות תכלת, שכתב חביבי ורעי הרה"ג ר' בנימין זאב הלוי הורביץ שליט"א, ומיישב הדברים על בוריים כדרכה של תורה בטוב טעם ודעת, ראוהו חכמים ושבחוהו ת"ח ויאשרוהו וגם מי שאינו יכול לקיימה ודאי יש מעלה לדון בגופן של דברים ולדעם.

ויש שנתברר להם הדבר ונמנעים מלקיימו כי גדולי דורנו לא נתנו גושפנקא לכך שזוהי התכלת, וכמו שכתבו שאי אפשר לסמוך על מדענים, ואי אפשר על סמך דבריהם לחייב את הציבור ללבשו.

אמנם שיחידים יעשו כשהדבר נראה להם לא אסרו, ואף ישנם ששאלו והורו להם שמותר, וראינו לכמה רבנים ותלמידי חכמים שנהגו כן.

ואף בימי האדמו"ר מראדזין לא חששו גדולי החכמים לאוסרו ויש מהם שחששו לדבריו להחמיר מספק, וכ"ש בתכלת זו שאיננה בגדר השערה ואומדנא בעלמא [ראה בקובץ פינת יקרת ז' מש"כ אאמו"ר זצ"ל בענין זה*]. לפיכך נראה שכדאי וראוי ללבן את הדבר ומי שיתברר לו הדבר הגון לקיימו.

על כן ידי תכון עמו וזרועי תאמצנו לחזק ידי המבררים הדבר על בוריו, וכבר אמרו חז"ל כל הזריז במצוה זו זוכה לקבל פני השכינה.

החותם לכבוד קיום המצוה כתיקונה

* מכתבו של הגאון ר' יצחק שלמה זילברמן זצ"ל

...ולעצם הענין אני עיינתי בענין התכלת יותר משנה, וקראתי מה שנכתב בזה בלה"ק ומה שכתבו חכמי או"ה בלשונם, ובני שיחיו דיברו עם פרופ' זיידרמן ופרופ' קורן ופליקס ועוד, וגם דיברתי עם הרב טבגר הי"ו באריכות ואני משוכנע בזה בודאות גמורה שהדבר יצא מגדר ספק ואין לדיין אלא מה שענינו רואות. והלואי ואחרים ג"כ היו משקיעים בזה עיון כל הצורך – אין לי ספק בזה שיגיעו למסקנה זו – והשאננות בזה אינו מובן לי ומצות ציצית שקולה וכו' והמקיימה כהלכתה ומזכה אחרים זכות הרבים תלוי בו ואין קץ לשכרו. בכבוד רב, יצחק שלמה זילברמן

הסכמת הגאון רבי ישראל הלוי בעלסקי זצ"ל לקונטרס לבוש הארון מאת הרב מאיר הלוי הלמן

הראו לי קונטרס לבוש הארון על ענייני תכלת, זאת אומרת זיהוי מקור התכלת והחלזון וכל המסתעף, ועברתי עליו מהחל ועד כלה בכובד ראש, ודקדקתי בו בכל פרטיו וראיותיו, ומצאתיו פעולה שלימה והכרחית, עבודה גדולה ומשובחת, וראוי להפיצה בין הלומדים ולשום לב לכל הבירורים שבה ומקורותיה. וכנראה יש גם מה לסמוך על דברים אלה למעשה ולכל הפחות לא ללעוג על אלה שהחליטו להשים תכלת זו בבגדיהם כי לא לחנם החזיקו בזה למעשה כי הדברים נכונים וח"ו לדחותם בקש. והרוצה לעמוד עליהם יעיין מתוך הכתב.

ע"ז בעה"ח יום פורים של מוקפות תשע"ג לפ"ק
ישראל הלוי בעלסקי

הסכמת הגאון הרב זלמן נחמיה גולדברג שליט"א לקונטרס לבוש הארון מאת הרב מאיר הלוי הלמן

הרב זלמן נחמיה גולדברג
אב"ד בד"ץ ובית הוראה לדיני ממונות "הישר והטוב"
חבר בית הדין הרבני הגדול

ב"ה, יום כ"ה סיון תשע"ד

הנני בזה לדבר בשבחם של תלמידי חכמים הרי הם הרבנים ר' יהושע יצחק ינקלוויץ שליט"א ורעהו הרב ר' מאיר הלוי הלמן שליט"א, בידעי ומכירי שעוסקין בבירורי הלכות למעשה ועמלים בכל כחם עד שנכנסו במצולות עומק הים לצוד חלזונות ולנסות דמם. וכעת הראני ר' מאיר הלוי הלמן חיבור בשם לבוש הארון שבו כתב דברים ראויים לשבח לברר מצות תכלת.

עיין רש"י גיטין יט א, מפני שאנו מדמים נעשה מעשה – שאנו אומדים וסבורים ואומדים מאומד ליבנו להחמיר, נעשה מעשה להקל. אפילו לענין שבת אם בא מעשה לפנינו בזמן בית המקדש לא הייתי סומך על דברי להביא חולין לעזרה. וברש"י שם דף לז, מדמין – נראה בעינינו וכמדומין אנו כן ולא שמענו מרבותינו עכ"ל.

אבל ודאי שאנו מחוייבין גם לדמות ולומר סברות.

וראיתי חיבורו שכתב דברים ראויין שנראים מסברה.

ואכתוב מה שדן אם ספק אם יקיים מצוה מן התורה אם אומרים בזה ספיקא דאורייתא לחומרא, דבר זה כבר הביא אדמו"ר מרדזין ראה מר"ן סוכה שבשמחת תורה נוי סוכה מוקצה שחייבין לאכול בבין השמשות בסוכה שספק אם מקיים מצוה מן התורה, ואילו אתרוג ולולב אינם מוקצים בשמחת תורה כיון שפטורים מליטלום בבין השמשות שלולב כל שבעה מדרבנן במדינה.

ואחתום בברכה,

זלמן נחמיה גולדברג

זלמן נחמיה גולדברג

הרב יהושע ניקלביץ והרב צבי הרציג ירושלים

מצות תכלת בזמננו

העולה מדברי רבותינו ז"ל אודות מצות התכלת וחיובה בזמן הזה

גדר מצות תכלת בציצית

כתב הרמב"ם (פ"א מהל' ציצית ה"ג): "במצוה זו שני ציורות, שיעשה על הכנף ענף יוצא ממנה, ושיכרוך על הענף חוט תכלת".

איתא בגמרא (מנחות מג:): "גדול עונשו של לבן יותר מעונשו של תכלת" [מכלל שיש עונש למי שיש לו תכלת ואינו מטיל, ואינה 'רשות' בלבד].¹
בתוספות (בבא מציעא סא: ד"ה שתולה) מבואר, כי מי שאינו מטיל תכלת בטליתו "עובר על מצות ציצית".

וכן איתא בס' ערוגת הבשם (מתלמידי בעלי התוספות, ח"ג ע' 210): "אם יש לו שני מינין [לבן ותכלת] ואינו רוצה כי אם במין אחד, מכין אותו עד שתצא נפשו כדין כל מצות עשה".²

וע"ע בשו"ת בית הלוי (ח"א סי' מב) שכתב שמי שיש לו תכלת ומטיל לבן בלבד, עובר על כל תגרע.³

1 וכתבו הנצי"ב (העמק שאלה, שאילתא קכו, ב) והארצות החיים (סי' יג, ב) שזה גם למאי דקיי"ל תכלת אינו מעכב את הלבן, וכן מוכח בדברי הרי"ף והרא"ש (על הגמ' שם) והרמב"ם (פ"ב הי"ב).

2 לשון 'חיוב' מופיעה לגבי התכלת בדברי ראשונים נוספים בסוגיית 'סדין בציצית' (שבת כה:), והם: התוספות, הרמב"ן (במלחמות), הרשב"א, המאירי, תוס' הרא"ש והר"ן (על הרי"ף); והרא"ש (תוס' הרא"ש יבמות ח: ד"ה מלמד) אף כינה מצות תכלת "עשה של חובה". וכ"כ הלבוש (הקדמה ללבוש או"ח): "...שחייב האדם ללבוש תכלת בציצית בכל יום אם ימצא וכו'".

3 וכ"כ השפת אמת ר"ה כח:; ונראה שכן דעת המ"ב בביאור הלכה סי' לד ד"ה יניח, וכ"כ הגרי"פ פערלא זצ"ל בפירושו לסה"מ לרס"ג מצוה ז. ואף שאמרו בגמ' (מנחות לח:): שאם אין לו תכלת צריך להטיל לבן, כבר כתבו האחרונים (שפת אמת סוכה לא:), קהילות יעקב ר"ה סי' ט"ז (ועוד) שלא נאמר כל תגרע אלא כשאפשר לו לעשות המצוה בשלמותה ולא עשאה, אבל כשנאנס אין בזה כל תגרע. וע"ע בבית הלוי (הנ"ל) שביאר באופן א.

מצות תכלת בזמן הזה⁴

כתב המהרי"ל (שו"ת החדשות סי' ה):⁵ "...וסברא הוא שמא יחזור דבר לקלוקלו שיהא התכלת מצוי, כש"כ למאי דכתב סמ"ג (עשה כו) דאותו דג חלזון הוא בים המלח⁶ וכתב סימנין בקל היה לעשות תכלת...".

וכן כתב החמדת שלמה (אה"ע סי' ט כג): "אין הדבר מוכרח שלא ימצא תכלת אף בזה"ז אם נעמוד על כל הבדיקות כמו שהעתיקים הרמב"ם ז"ל בהל' ציצית". והארצות החיים (להמלבי"ם, סי' ט, מא) כתב:⁷ "ועי' בשו"ת הרדב"ז [סי' תרפ"ה, שכתב] ואפשר שעד היום הוא [-החלזון] מצוי אלא שאין יודעין לצודו עכ"ד, ולפי"ז י"ל דגם בסדין בציצית יש חשש דשמא ילמדו [לעשות תכלת בזה"ז]".

גם בדברי גדולי הראשונים מצינו אסמכתאות לזה: הרי"ף והרא"ש⁸ הביאו הלכות של תכלת על אף שאין דרכם להביא הלכות שאינן נהוגות בזמן הזה.

בספר החינוך (מצוה שפו) איתא: "וזה ימים רבים לישראל לא שמענו מי שזכה לתכלת בטליתו" [ורדיק האדמו"ר מראדזין מזה, שמ"מ אין זה דבר שאינו אפשרי].

4 לברר שמצוה זו נוהגת בזה"ז וש אפשר להחזירה בלא מסורת.

5 בא ליישב שיטתם של ר"ת והגאונים שגם בזמן שאין תכלת בגד פשתן פטור מציצית [ואף מחוטי לבן], על אף שטעם הפטור נוגע רק בזמן שהתכלת מצויה [משום הגזירה שמא יבוא לידי איסור שעטנז].

6 הסמ"ג העתיק את סימני החלזון מהרמב"ם (פ"ב מהלכות ציצית הל' ב), וב"ם המלח' כוונתו לים הגדול, וכן דרך הרמב"ם בכל מקום לקרוא לים הגדול 'ים המלח' [כי כן נקרא בערבית 'אלבחאר אל-מאלח'] (עי' פ"י מהל' כלאים ה"א ובמקו"צ שם, וכן בקרית מלך למרן הגרמ"ק שליט"א, וכ"כ הרד"ל בביאורו לפרד"א פ"ח, והגרי"ח סופר שליט"א האריך בזה בקובץ בית אהרן וישראל גליון צז).

7 בא להסביר שיטת ר"ת שיש לפטור בגד פשתן מציצית גם בלא תכלת כנ"ל, וכ"כ העולת תמיד (ט, ג): "דשמא יתגלה תכלת ויביא לידי איסורא דכלאים", והובא במ"ב סי' ט בשע"צ אות כג.

8 הל' קטנות בסוף מס' מנחות, וכן העיטור, רבינו ירוחם, הנמוק"י, ריבב"ן ועוד הביאו הלכות תכלת, על אף שאין דרכם להביא הלכות שאינן נהוגות בזמן הזה.

והרמב"ן (מלחמות, מס' שבת, יב: מדפי הרי"ף) כתב: "והנה לבעל המאור [שס"ל שהתכלת מעכבת את הלבן] עכשיו במקומות הללו [שאינן תכלת] אין אדם צריך להטיל לבן לברדו" [ורידק מזה הגרי"פ פערלא (קובץ נועם כה ע' קמא) שבשאר מקומות ייתכן שהתכלת מצויה אף בזמננו].

מקור התכלת – החלזון

"תכלת אין כשרה אלא מן החלזון"⁹, שלא מן החלזון פסולה" (תוספתא מנחות ט, ו).¹⁰ חלזון הוא תולעת (רש"י סנהדרין צא. ד"ה חלזון, ויקרא כא, כ ורא"ם שם)¹¹ שיש לו נרתיק (דברים רבה ז, יא; שה"ש רבה ד, יא; פסיקתא דרב כהנא פ' בשלח; מדרש תהלים פ' כג:

9 משמע שכל צבע בגוון התכלת שבא מכל חלזון [שהיה לפני חז"ל], כשר לתכלת, שהרי בגמ' ובתוספתא כתוב חלזון סתם [ולא נתייחד סוג החלזון הכשר, כדרך שנתפרש שם בענין תולעת שני שהוא דוקא "מן התולע שבהרים, הביא שלא מן התולעת שבהרים פסולה"]; או ייתכן שאין יותר ממין אחד של חלזון שאפשר להוציא ממנו צבע תכלת [ולכן אם הצלחנו להוציא צבע תכלת מחלזון מוכרח שזהו החלזון של חז"ל]. וע"ע בפ"י מהר"א פולדא לירושלמי (כלאים ט, א) שמבואר מדבריו שכל הצורך בחלזון [והפסול בקלא אילן] הוא שיהיה הצבע מדבר "שיש בו רוח חיים" [וכמשמעות הירושלמי שמדובר שם בצבע ולא בחומר הצבוע, שלומדים דווקא מ'תולעת']. ונמסר בשם הרי"ז הלוי ז"ל (חי' הרי"ז הוצאת מישור, עניינים בש"ס, סי' ב, וכן נקט התפא"י בקופת הרוכלין), שכל הפסול של קלא אילן הוא בגלל שאינו עומד ביפיו, אך צ"ע מהתוספתא הנ"ל, וצ"ל שלדבריהם הצורך בחלזון הוא גופא כדי שיהיה צבע שעומד ביפיו.

10 וכ"א במס' ציצית "שאינן צובעין תכלת אלא בחלזון", וע"ע מנחות מב: "האי תכלתא היכי צבעיתו לה, מיתנין דם חלזון", וכן פסק הרמב"ם פ"ב ה"א מהל' ציצית.

11 וכ"א בראב"ה שבת סי' קצד, ר"ש וראב"ד על תו"כ מצורע ה פרשתא א הל' יד; וע"ע בירושלמי שבת פ"א ה"ג ובמפרשים שם [שרק מזה שחלזון חי יותר מו' חדשים אנו יודעים שיש לו גידים ועצמות, ובלי זה היה נראה שאין לו], ובחי' המיחסים להר"ן שבת קז. שכ' "שאני חלזון שהוא גוף אטום כחלזונות הללו שבאשפות ואינו בעל איברים", וכן הוא בריטב"א שם עה. בשם הרמב"ן והרא"ה.

ומ"מ אין בזה חסרון של 'מן המותר בפיו'; עיין בשו"ת נו"ב (מהדו"ת או"ח סי' ג) ובשו"ת חת"ס (יו"ד רעו) ובאבן האזל (פ"א מהל' כלי המקדש ה"ג), וכן בירר האדמו"ר מראדין בספרו פתיל תכלת; והרדב"ז (מצודת דוד טו ע"ב) כתב בפירוש שהחלזון הוא בריה טמאה, וכן נקט מרן הגרי"ש אלישיב זצ"ל בפשיטות שהוא מין טמא (קובץ תשובות ח"א סי' ט).

"צא ולמד מן החלזון שכל זמן שהוא גדל נרתיקו גדל עמו"¹²; הרי ש'חלזון' הוא הנקרא 'snail' באנגלית, ו'חילזון' או 'שבלול' בעברית.

גם מרש"י (דברים ח, ד) והרא"ש (דברים כח, ד) נראה כן [רש"י שם מעתיק את המדרש הנ"ל "צא ולמד מן החלזון" ובמקום 'חלזון' כותב 'חומט',¹³ וז"ל: "ואף קטניהם כמו שהיו גדלים היה גדל לבושן עמהם, כלבוש הזה של חומט שגדל עמו", ורש"י בעצמו (ויקרא יא, ל; חגיגה יא). תרגם 'חומט' – 'לימצה', וכן תרגם את המילה 'שבלול' (שבת עז:)¹⁴; וגם הרא"ש העתיק את המדרש הנ"ל ובמקום 'חלזון' כתב 'שבלול'; וכן פי' רש"י (ע"ז כח:): בהדיא: "משקדי חלזוני: לימץ"¹⁵ בלע"ז; וכן איתא בפ"י רגמ"ה (בכורות לח:): "חלזון קורין בלעז לימץ" [לימצה – 'limace' בצרפתית הוא הנקרא 'חילזון' או 'שבלול' בעברית ו'snail' באנגלית]. וכן משמעות המילה 'חלזון' בערבית¹⁶ (ספר השרשים לר"י אבן ג'אנח, ערך ש-ב-ל)¹⁷. וכן כתבו להדיא, שהחלזון הוא 'חומט'¹⁸: היעב"ץ (בפי' סידורו פ' ציצית בקר"ש), המהר"י כהן (חתן המהר"ל, בפ"י על מדרש תהלים הנ"ל), התפארת ישראל (ע"פ הערוך, בהקדמתו לסדר מועד), התבואות הארץ (ח"ב פ"א), המתנות כהונה והעץ יוסף (בדברים רבה הנ"ל).

-
- 12 וכ"כ הערוך ערך חלזון ב', ומוסף הערוך ערך חלזון ג', שהוא מוקף, וכן מפורש בפי'המ"ש להרמב"ם כלים פ' יב, א (בתרגום הר' עזרא קורח): "או שקשר חלזון בראשו: הוא הצדף של בעל חי הימי הנקרא חלזון".
- 13 המשווה בין המדרש הנ"ל לדברי רש"י, יראה שדבריו שם הם העתק מהמדרש, ועי"ש ברבינו בחיי שהעתיק את כל דברי המדרש כצורתם וגם הוא כתב 'חומט' במקום חלזון.
- 14 ועי' בבראשית רבה (פר' נא, א): "כמו שבלול תמס יהלון... כהדין כילי סילי לימצא" [המדרש עצמו מתרגם 'שבלול' כ'לימצא'].
- 15 ע"פ ספר המתרגם שם (בעמ' א'), וכ"כ בספר תרגום הלע"ז (ערוך נימין, ע"פ רש"י כת' פרמא), וכ"ה בהגו"צ במהדורת עוז והדר, וכן תיקנו במהדורת וגשל; ומסתבר שבכ"י היה כתוב "לימץ", ונשתבש ל"לימין" [ע"י הפרדת ה'ץ'] בדפוס ויניציה, ומשם ל"נימין" בדפוס וילנא.
- 16 ועיין ראב"ע (ויקרא יא, יג), ש"ש כדמות ראייה" מערבית ללשח"ק "בעבור היות שתי הלשונות קרובות" (ע"ע מגילה יח:). וכל שכן לארמית (עי' רמב"ן שמות ל, כג, והקדמת ספר המעריך).
- 17 וכן הוא במילונים של ערבית ופרסית עד היום; וע"ע בספר המדריך המספיק לר' תנחום הירושלמי [תלמיד הרמב"ם] ערך 'חלזון' שכתב: "חלזון... הוא 'אלחלזון' בערבי גם כן".
- 18 וכוונתם ככה"נ לחילזון עם קונכיה, כנ"ל.

זהות חלזון התכלת

בחז"ל מבואר שהחלזון שממנו היו עושים את התכלת היה ניצוד בחלקו של זבולון (מגילה ו. ; תרגום יונתן פ' וזאת הברכה לג, יט, וספרי שם) על חוף הים הגדול בין סולמא דצור לחיפה (שבת כו.)¹⁹.

כמרכן, ידוע לנו מהנביאים והכתובים ומדברי חז"ל, כי אומות העולם השתמשו גם הם בצבע התכלת המופק מהחלזון²⁰.

והנה בספרי חכמי או"ה²¹ הוזכרה רבות צביעת צבע כחול²² וסגול מזן חלזון הנקרא **פורפורה**, אשר מקום עשייתו היה בארץ ישראל באזור צור וצידון.

וכתב היעב"ץ (מטפחת ספרים פ"ד): "ובענין צידת חלזון אמרו... מסולמא דצור ועד חיפה, וכדבר הזה ממש כתבו גם סופרי אומות העולם, כותבי ישובי המדינות והנמצא בה לצורך העולם, וזכרו שלא נמצא במקום אחר הדג שצובעין בדמו

19 ועיין בס' כפתור ופרח (פ' יא; ח"ב ע' פג במהדורה החדשה) שהוכיח מגמ' זו שמקומות אלו הן מחלקו של זבולון. יש לציין שהעיר חיפה היתה מכונה אצל או"ה 'פורפיריום', ככה"נ על שם צביעת הפורפורה שהיתה שם.

20 ירמיהו י, ט; יחזקאל כג, ו; שם כז, ז; ושם שם, כד; דה"י ב ב, ו; אסתר א, ו; שם ח, טו [עיי"ש בראב"ע נוסח ב' שמדובר בתכלת מהחלזון]; וע"ע בראשית רבה מקץ פר' צא [שם מבואר שהגוים השתמשו בחלזון ולא רק בתכלת], וכן בשבת כו. ועירובין צו., וכ"מ מדברי הרדב"ז סי' תרפה והפני יהושע שבת עה ע"א.

21 אריסטו [חי בתחילת תקופת בית שני] (בספרו היסטוריה אנימליום), סטראבו (בס' גיאוגרפיה), ויטרוביוס (בס' די ארכיטקטורה) [שניהם חיו בסוף בית שני], פליניוס (באנציקלופדיה שלו 'תולדות הטבע', המקיפה את כל הידוע על הטבע בימיו, שם הרחיב הרבה בנושא הצבעים) [חי בזמן החורבן], ועוד.

22 בלשונם 'יקינטינון', 'ליווידוס', או 'קונכיליא'. רבי אברהם הרופא [שבהקדמת ספרו כ' שהיה בקי בלשונות ובכתבי היוונים והרומיים, ובקיאותו הגדולה ניכרת לאורך כל ספרו] כתב בס' שלטי הגיבורים (פ' עט) שתכלת נעשית מדם הפורפורה, וגם (פ' מד) שתכלת "הוא הצמר הצבוע כעצם השמים". מצאנו גם אחד מחכמי האומות הקדמונים (אפיפניוס מסלמיס, בתוך ספרו על אבני החושן) שכתב שהספיר (ספירינון בלשוננו ובלשון חז"ל) דומה לפורפירא, וכדברי חז"ל (חולין פט.; משנת ר"א פ' יד), שהתכלת דומה לספיר.

תכלת כי אם בין שני מקומות הללו וכו'".²³ [בספרי או"ה הקדמונים לא הוזכר שום בריה אחרת שצובעין בדמה, כי אם חלזון הפורפורה].
וכתב השלטי הגיבורים²⁴ (פרק עט): "...רמש הים שנקרא **פורפורה**, והוא החלזון שצובעין בו התכלת".

וכ"כ החוות יאיר (מקור חיים סי' יח ס"ק ב): "בחידושים כתבתי דם חלזון שבו צובעין תכלת אינו בלו"א [כחול], רק צבע פורפר [סגול] שנעשה מדם דג שנקרא **הדג פורפר**".²⁵

וכן משמע בראבי"ה (ברכות סי' כה): "וגרסינן בירושלמי²⁶ בין תכלת לכרתי, בין **פורפירין** ובין פריפנין" [משמע שמתרגם תכלת 'פורפורין' – דבר צבוע מהפורפורה]; גם משמע כן בפרקי דרבי אליעזר (פרק ג) ובאסתר רבה (פרק י) [שמפרשים הפסוק "ומרדכי יצא בלבוש מלכות תכלת וחור" שמרדכי לבש 'פורפירין'].

23 כוונתו שלא הזכירו חכמי האומות שנמצא בכנרת [וגם זכרו במפורש שלא חיה במים מתוקים], ובא לאפוקי מפשטות לשון הזוה"ק (שמות מח: ושמות קמט:) שמשמע שנמצא בים כנרת. וכבר תירצו קושיא זו הרמ"ק והחיד"א [שאין כוונת הזוה"ק לים כנרת הגשמי אלא לספי' מלכות] ועוד, ותירציהם מובאים באריכות בספר לולאות תכלת (עמ' 145).
כדברים אלו כתב האדמו"ר מראדזין בעצמו (הקדמה למאמר פתיל תכלת): "וכן בימי היוונים והרומים בימים הקדמונים, היה נחשב צמר הצבוע תכלת ליקרות גדול והיו לאות רוממות השררות... ומלאכת הצביעה היה ידוע אז במדינת טוראס ומעת נהרסה המדינה הזאת וכל סביבותיה בחופי ים התיכון ע"י הישמעאלים נשכח מלאכת הצביעה...", ואין כל ספק שמדבר על הפורפורה של היוונים [ומוכח שסבר שהתכלת של או"ה והתכלת של ישראל אחת הן].

24 לרבי אברהם הרופא, תלמיד מהר"ם קזיס.

25 היה לו כ"כ ברור שהפורפורה הוא החלזון עד שעל סמך זה קבע שגוון התכלת הוא 'פורפור' [סגול] לגבי זמן משיכיר [מפני שעדיין לא נודעה האפשרות לצבוע ממנו גם כחול].

26 דברים אלו אינם לפנינו בירושלמי, אך כידוע אבדו מאתנו הרבה מאמרים מהירושלמי, ואם אמנם ייתכן שאין הראבי"ה מתכוון לתלמוד ירושלמי רק לספר קדום שהיה מכונה 'ירושלמי' (עי' קובץ ירושתינו, שנה א' ע' ריג-רטו בהערה), מ"מ אם הביא אותו הראבי"ה, בוודאי שהוא ספר מוסמך; ועי' ברד"ל בספרו קדמות הזהר, שכתב ש'ספר ירושלמי' הוא כינוי אצל הקדמונים לזוה"ק [או לחלקי זוה"ק שנעלמו מאתנו]. מכל מקום, מדכתב הראבי"ה **גרסינן** בירושלמי, משמע שכוונתו לתלמוד ירושלמי.

וכן מפורש במוסף הערוך (ערך פרפירא), ובתועפות ראם על היראים (מצוה ת"א); וכ"נ בספר לימודי אצילות המיוחס להאריז"ל (ל:), ובעמק המלך (יז: יד: כי זה נקרא פורפירא דמלכא ונקרא בגד תכלת"), וכ"כ הגרש"ר הירש בפירושו עה"ת בגרמנית (דברים לג, יט).

הפורפורה מצוי עד היום על חוף הים הגדול בין צור לחיפה, ונודע בשם זה עד היום ביוון²⁷. כיום הוא ידוע בעיקר בשמו המדעי 'מורקס טרונקולוס' ['ארגמון קהה-קוצים' בעברית], וברור מכתבי חכמי או"ה הקדומים, שכתבו על הפורפורה לפרטי פרטים, כי המורקס המצוי כיום הוא הפורפורה שעליו דיברו הקדמונים.²⁸

כמו כן, נמצאו בין צור לחיפה שרידים של בתי צביעה מתקופת חז"ל עם ערימות של קונכיות ממין מורקס, שבורות במקום הפקת הצבע, וכן חרסים עם שרידי צבע.²⁹

בגמרא (מנחות מב, ב"מ סא:) מבואר, כי על מנת לזייף את התכלת היו משתמשים בקלא אילן [צבע המופק מצמח שקוראים 'אינדיגו' בלע"ז, ו'ניל' בערבית]³⁰. צבע הכחול העשוי מהמורקס דומה ממש לצבע המופק מהקלא אילן עד שאף המולקולות שלהם זהות ממש [אם כי יש חילוקים ביניהם בעמידות הצבע].

27 הוא משמש שם לאכילה אך לא לצביעה [ולכן לא ייתכן שמחמת צבעו הדביקו עליו שם זה].
28 עיין ספר לולאות תכלת (עמ' 263), וכן מוסכם בלי חולק אצל כל חוקרי העתיקות שהפורפורה הוא המורקס של היום. אמנם בזמנם ובמקומם של הגדולים הנ"ל לא ידעו את זהות הפורפורה.

29 עיין בספר התכלת לר"מ בורשטין באריכות (עמ' 257 והלאה). גם על שקלי צור מופיעה דמות הפורפורה; וגם נמצא עמוד בצפון אפריקה שעליו חרוטה תמונת שני חלזונות מסוג המורקס וכן המילה 'פורפורורוס' שמשמעותה 'מקום [עשיתי] הפורפורה', ונמצאו גם אריגים צבועים כחול שהוכח בבדיקות מעבדה שהצבע שלהם הופק מהמורקס טרונקולוס. מצינו שאפשר לברר הלכות מארכיאולוגיה, או לכה"פ להביא ממנה סמך, לגבי הכרעת מניין החוטים בציצית ממתי מדבר (ב"ב עד.), סדר הפרשיות בתפלין (פסקי תוס' מנחות צב, סמ"ג עשין כב, והובא בשו"ת מהרי"ל קלז ו כעיקר סמך, ובב"י או"ח סי' לד), משקל השקל (רמב"ן שמות ל, יג, ובהוספה לפי התורה) ועוד.

30 ערוך ערך קלא אילן, ונמו"י (ב"מ לד. מדפי הרי"ף ד"ה אילן), וכן בשו"ת הגאונים (מהד' גינצבורג, כרך ב' עמ' 333) וכ"פ הר"ח (אוצה"ג ב"ק צג:).

ברמב"ם (פ"ב מהל' ציצית ה"א) מבואר שהתכלת היא צבע העומד ביפיו, ושאר צבעונים אינם עומדים כמו התכלת (שם ה"ד) [ובכסף משנה (שם)³¹ מבואר שכוונתו ב'שאר צבעונים' לקלא אילן, שהוא היה נחשב לצבע חזק בזמן חז"ל (ב"ק צג: ויש"ש שם)]. הפורפורה הוא צבע מיוחד בחזקו, והוא הצבע היחיד אשר נודע עליו מימי חז"ל שהוא חזק יותר מקלא אילן.

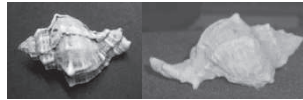
תיאור החלזון בגמ' מנחות³²

בגמרא (מנחות מד., והובא גם במס' ציצית א, י) איתא "ת"ר: חלזון זה³³ ...

- "גופו דומה³⁴ לים...". אכן גוון הקונכיה של המורקס³⁵ ירוק דומה לים³⁶ [ויש מהם שצבעם טורקזי ממש]³⁷.

-
- 31 הכס"מ ציין את מקור הרמב"ם בגמ' מנחות מב: לגבי הבחנת תכלת מקלא אילן, שמשם רואים שתכלת עומדת ביפיה, והיינו יותר מקלא אילן.
- 32 יש מקום לדון האם תיאור זה מיועד למצוא החלזון מחדש [לאנשים שטרם ראוהו], או שהוא מדבר כלפי מי שכבר מכיר את החלזון, ובא לסיבות אחרות – כגון רמז או דרש כלשהו או להסביר את יקרותה כלשון הסיום של הברייתא "לפיכך דמיו יקריו" – ויהיה הדמיון פחות מדויק [וכן מסתבר, שהרי בזמן כתיבת הברייתא בוודאי שהחלזון היה מוכר].
- 33 כן תיקנו במהד' עזר והדר (החדש) ע"פ כל דפו"י וכת"י, וכ"ה בר' נסים גאון (שבת עד:).
- 34 עי' בשו"ת חכם צבי (ס' נו) שכתב: "בשלמא לומר על דבר שאינו דומה 'דומה' דרך הוא אף דלא דמי כל כך". וכ"כ המשכנ"י (ס' קנו): "וידוע שלשון 'דומה' הוא שאינו לגמרי, רק דמיון קצת, כדאיתא בסוכה (לב). דומה לאחרת...". וכן מצינו הלשון "דומה" בדבר שיכול להתפרש בהרבה אופנים, כמו ב"ריאה דדמיה לאופתא" (חולין מז:). שפירושהו האמוראים באופנים שונים. וע"פ במס' מדות (ד, ז) "וההיכל צר מאחריו ורחב מלפניו ודומה לאר"י.
- 35 אלו שנמצאים מסולמות של צור ועד חיפה (על פי בדיקה בכמה חופים שם), ולפעמים גם אלו שבמקומות אחרים כך.
- 36 במדרש תהלים (צ) איתא: "...רים דומה לעשבים ועשבים דומים לאילנות ואילנות לרקיע", ומוכח שאפילו ירוק נקרא דומה לים [כמו שיווכח כל הרואה את הים מקרוב, שאינו כחול טהור].
- 37 בדרך כלל הקונכיה מכוסה בשכבה דקה של ירוקת הדומה לקרקעית הים [היורדת כשהקונכיה מתייבשת], ולא נראה גוון הקונכיה כי אם במקצת.
- ויש שרצו לפרש ש'דומה לים' ר"ל לקרקעית הים [בניגוד לשאר החלזונות באזור ההוא שכמעט שאין עליהם ירוקת שגורמת דמיון זה], כמו שמצינו "ים" שעשה שלמה (מלכים א כז, ג), או "כמים לים מכסים" (ישעיהו יא, ט, ורד"ק שם).

- "...וברייתו [תבנית דיוקנו] (רש"י ע"פ שמ"ק), או "צורתו" (רבינו גרשום מאור הגולה) דומה לדג...", ואכן קונכיית המורקס דומה לדג³⁸ [בניגוד לחלזונות אחרים]³⁹.

- "...ועולה אחת לשבעים [שבע' במס' ציצית] שנה...". בזמן הזה סימן זה אינו קיים, שהרי כתב הרדב"ז (שו"ת הרדב"ז סי' תרפ"ה) "בחלקו של זבולון היה עולה מאליו"⁴⁰ מן הים אל היבשה והיו מלקטין אותו, ואחר שגלו ישראל לא היה עולה, והשאיר נבוזראדן בארץ מדלת העם לכורמים וליוגבים, ואמרו רז"ל אלו צדי חלזון, משמע שהיו צריכין לצודו".⁴¹
- "...ובדמו צובעין תכלת,⁴² לפיכך דמיו יקרים",⁴³ וכן כתבו חכמי יון שהצמר הצבוע בפורפורה היה יקר מאד.

38 עי' בפ"י דונש בן תמים לספר יצירה (פ"ו מ"ב), שכ' על 'תלי' [ה'מושל' במזלות (ב"י יו"ד קמא, ג) שצורתו כשתי קשתות מחוברות, כזה – ()]: "ומה שביניהם יקרא תנין והוא דומה אל דג, דק הראש, והזנב דק, וגדול הבטן".

39 ולפי מה שמוכח שחלזון פירושו בעל קונכיה וכן לפי מה שכ' הראשונים שהוא תולעת, מוכרחים לפרש דברי הגמ' על הקונכיה ולא על צורת הבריה עצמה.

40 כוונת הרדב"ז ב"מאליו" שהוא מה שעולה א' לע' שנה (ע"פ החיד"א בפתח עינים על הגמ' שם, וספר זכר דוד כרך ב עמ' תמח).

41 באמת מה שלא ראינו זאת במציאות לא קשה כלל, שהרי לא ראינו אינו ראייה; ואם נסמוך על "לא ראינו" הרי לא ראינו שום חלזון שעולה אחת לשבעים שנה, ובע"כ יש לפרשו בע"א או שנאמר כדברי הרדב"ז שאין זה בזה"ז; וגם הרמב"ם (פ"ב מהל' ציצית) לא הביא דבר זה בין סימני החלזון.

42 במס' ציצית הגרסא: "ואינו עולה אלא לשבע שנים, לפיכך דמיו ביוקר". משמע, שמשום שאינו עולה הרבה הוא יקר (וכן משמע ברש"י מנחות שם), אך הכוונה שווה, שאם היה עולה תמיד לא היו דמיו יקרים.

43 וכן במנחות מג: "דומה לחותם של זהב", וכ"כ רש"י מגילה ו. וב"מ ס"א:.

עוד דברים שמצינו בחלזון התכלת והפורפורה

- שניהם טומנים עצמם בחול (מדרש לקח טוב - פסיקתא זוטרותא, דברים לג, יח).
- דמו שצובעין ממנו מופקד פקיד⁴⁴ (תוס' שבת עה. ד"ה כי היכי וכתובות ה: ד"ה מופקד פקיד מכריחים כן מהגמ' ע"פ שיטתם בענין חבורה).
- צריך להוציא הדם מיד אחר פציעתו "כי היכי דליציל"⁴⁵ ציבעיה" (שבת שם). ואכן צבע הפורפורה מתחיל להתקלקל משעת מיתתו⁴⁶.
- "דמו שחור כדיו" (רמב"ם הל' ציצית פ"ב ה"ב⁴⁷). ואכן דם הפורפורה המשמש לצביעה נראה כפס שחור על בלוטת הצבע⁴⁸.
- היו עושים ממנו גוונים הרבה (מדרש, מובא ברבינו חיים פלטיאל עה"ת בראשית מט, יג: "שבימים ספון דבר טוב וזהו חלזון, ועושים ממנו כל מיני צבעים...").
- תכלת נקראת 'טריון' (מוסף הערוך ערך טריון, ובטעות הודפס בתו"ד הערוך עצמו). וצבע הפורפורה היה נקרא טריון על שם צביעתו בצור, הנקראת בלשון העמים 'טייר' – Tyre⁴⁹.
- תכלת שימשה הרבה לבגדי מלכים (אסתר ח, טו: "בלבוש מלכות תכלת..."; שבת כו. ורש"י שם; רמב"ן שמות כח, ב) וכן כתבו חכמי יון לגבי צבע הפורפורה

44 "מופקד ועומד שם כנתון בכלי" (רש"י שבת קלג:).

45 כ"ה לפנינו, וכן גרסו רש"י וראבי"ה (שבת סי' קצד), וי"ג דליצילח (רנ"ט גאון סי' תפא, הערוך, ר"ח, רמב"ן).

46 נבדק ונמצא כי צבע שהוצא מהחלזון חצי שעה אחרי פציעתו [זמן מיתתו קשה לקבוע בדיוק] כבר אינו צלול כמו צבע שהוציאו מהחלזון מיד עם פציעתו.

47 בנו"כ הרמב"ם לא נמצא שום מקור לדבריו, וכנ' שהיה לפני הרמב"ם מדרש שאינו מצוי שהיה כתוב בו כן [ומה שנמצא במדרש הגדול אינו אלא העתק מדברי הרמב"ם, ונכתב אחריו]. ועיין בצפנת פענח שהציע מקור לרמב"ם מהירושלמי (פ"ב דנדה ה"ז), שדם דגים שחור. ויש שמצאו מקור להרמב"ם בדברי חכמי היוונים שכתבו גם הם שבלוטת הצבע של הפורפורה היא שחורה.

48 ורק אחרי הוצאתו וחשיפתו לאויר משתנה לסגול.

49 כמו כן נקראו שניהם יקינטינון: "חור כרפס ותכלת, תרגום עקילס איירינון קרפסינון ויקינטינון" (מדרש אסתר ומוסף הערוך ערך איירינון, ערך טיינון, וערך יקינטינון), וכן הוא בתרגום השבעים וביוספיון, וכן נקרא הצבע של הפורפורה בכמה מקומות; אם כי ייתכן שהוא שם כללי לגוון התכלת (כמפורש במוסף הערוך שם).

שהיה מיוחד למלכים ושרים: "ועל ידו היו ניכרים מפורשי עם"; וכן איתא באסתר רבה (י יב): "מלך לובש פורפרין..." ובמדרש תהלים (כב) "שאין דרכו של הדיוט להשתמש בה"; וע"ע במדרש הגדול (במדבר ד, ה) "שכן דרכן של מלכים, פורפירא שלהן תכלת".

- התכלת נעלמה בסוף תקופת רבנן סבוראי או בתחילת תקופת הגאונים⁵⁰; וכנראה נעלמה מחמת גזירות שגזרו עליה מלכי רומי. והצבע של הפורפורה ג"כ הוגבל על ידי גזירות באותה תקופה.⁵¹

יוצא לנו מכל הנ"ל:

כדי להניח שהמורקס אינו חלזון התכלת נצטרך לומר, שבזמן חז"ל היו שני מיני חלזונות מצויים בין סולמא דצור לחיפה, אשר שניהם שימשו לצביעת צבע בגוון התכלת, שהיו גם צבעים יקרים וחזקים, ושניהם דומים ממש לקלא אילן, ואף שניהם נקראו פורפורה, וגם שניהם היו מפורסמים (בראשית רבה פ' צא) – ואף על פי כן, אין זכר לחלזון הפסול' בדברי חז"ל, וגם לא הוזכרו שלא להשתמש בו לתכלת, וכן שלא להחליפם בטעות, על אף שהיו דומים כל כך; וגם נעלמה

50 עיין מנחות מג: "מר ממשכי אייתי תכילתא בשני רב אחאי" [בתקופת רבנן סבוראי, עי' סדר תנאים ואמוראים ח"א, אגרת רב שרירא גאון עט, שם הגדולים לחיד"א אות קמ"ה, ובס' דורות הראשונים, רבנן סבוראי פ' כג], ובשו"ת הגאונים שערי תשובה סי' קנ"ט לר' שר שלום גאון, כתב: "כשהיה תכלת ביד ישראל", וגם בשאלות כבר לא הביא הלכות תכלת למעשה.

51 עי' סנהדרין יב. ובן יהודע שם. מצינו גזירה כזו על הפורפורה בקודקס יוסטיניאנוס וקודקס תיאודוסיאוס [קבצי גזירות של קיסרי רומי]; וע"ע רמב"ן שמות כח, ב: "והתכלת גם היום לא ירים איש את ידו ללבוש חוץ ממלך גוים", וברמב"ן בראשית יד, א: "ומלך גוים... רמז למלך רומי", וכ"ה בילקו"ש שם.

וזו לשונו של קודקס יוסטיניאנוס (ע"פ תרגומו של ר' אליהו טבגר): "לא תהיה שליטה לאדם פרטי בצביעה ובהפצה של הפורפורה, זו הנקראת בלטה, אוקסיבלטה, היאקניתינה [כחול], לא במשי ולא בצמר. אם בכל זאת מישהו מכר גזית מורקס הנ"ל, עליו לדעת שהוא יאבד את סחורתו ואת ראשו". "קניטיון" הוא תכלת, עי' לעיל בדברי המדרש רבה ועוד.

התכלת המוזכרת בחז"ל מחכמי או"ה, אעפ"י שהיתה בשימוש נפוץ לצביעת בגדים (עירובין צו: "המוצא תכלת בשוק [פסול, שזא נצבע לצורך בגד]... אדעתא דגלימא צבעינהו").

ומלבד שכלל לא מסתבר לומר כן, קשה ביותר איך אמרו חז"ל בסתמא "תכלת אין כשרה אלא מן החלזון, שלא מן חלזון פסולה" (תוספתא מנחות פ"ט ה"ו), שמשמע שכל שבא מחלזון – כשר לתכלת⁵².

52 וכ"נ מגמ' מנחות מג. שאין עוד צבע כחול מלבד תכלת וקלא אילן, שהרי רב אחאי אומר בתימה: "הא לא תכלתא ולא קלא אילן".

הרב אליהו טבגר
מח"ס כליל תכלת, קרית ספר

חלזון התכלת¹

פתיחה: התכלת – מצוה דבעי דרישה

א. תכלת מחלזון

צבע התכלת בדם חלזון דווקא

האם צריכים חלזון מסוים?

מקור לדין שהתכלת אינה אלא מחלזון

ב. סימניו של החלזון בדברי חז"ל

החלזון הוא בעל־חיים

החלזון שוכן בים

החלזון מצוי בים התיכון

חלזון של הרים

החלזון הוא בעל נרתיק

סימני החלזון בברייתא במנחות

ג. החלזון של חז"ל הוא החלזון של ימינו

ד. זיהוי מין החלזון בשלוש דרכים

הקדמות לזיהוי החלזון על פי סימנים

היצא מברדיקת כל החלזונות בים התיכון

זיהוי התעשייה - הוכחות מידיעות על ימי קדם

זיהוי לשוני - הוכחות מדברי חז"ל והראשונים

ה. דקדוק נוסף במיני החלזונות

ו. ביאור הסימנים שבברייתא במנחות

"גופו דומה לים"

"בריתו דומה לדג"

"ועולה אחד לשבעים שנה"

ז. קשיים נוספים על האפשרות לזיהוי החלזון

כ"ינטינה"

ח. נספח: אימתי פסקה התכלת מישראל?

דעתו של האדמו"ר מרדזין

דעתו של הרב הרצוג

מתי פסק הארגמן?

הגורמים להיעלמות התכלת והארגמן

גניזת התכלת

1 מאמר זה נערך מתוך שישה מאמרים שלוקטו עם מאמרים נוספים באסופת מאמרים בענייני תכלת מאת הרב אליהו טבגר (אגודת פתיל תכלת, ירושלים תשע"ב). המקומות שבהם התפרסמו המאמרים לראשונה (לפי סדר פרסומם): א. מאמר התכלת, "מוריה", טבת תשנ"ב; "כליל תכלת", תשנ"ג. ב. התכלת בימינו, עלון בנושא התכלת, תשנ"ו. ג. בעניין חידוש מצות התכלת, "המעייין", ניסן תשנ"ז. ד. התכלת – ארגמן או ינטינה?, אוסף מאמרים בנושא התכלת, תשס"א; "והיה לכם לציצית", פרשת שלח תשס"ח. ה. אימתי פסקה התכלת מישראל?, "והיה לכם לציצית", פרשת שלח תשס"ז. ו. למשמעות 'נגנז' בדברי חז"ל, "והיה לכם לציצית", פרשת שלח תשע"א.

פתיחה: התכלת – מצוה דבעי דרישה

פעמיים ביום קורא היהודי את פרשת הציצית. יום יום מזכיר הוא לעצמו את החובה, המוטלת עליו לתת בכנפי בגדו את פתיל התכלת. אך, מזה זמן רב, כאלף וחמש מאות שנה, נעדרת התכלת מציציותיהם של ישראל², ואייקום מצווה חשובה זו הפך לדבר שבשגרה.

התהיות הן רבות: האם זו גזרה שאין לבטלה, ולא נותר אלא להשלים עם הדבר, או שמא שומה עלינו, כיהודים נאמנים, לצאת ולדרוש אחר התכלת האבודה, ולנסות בזה את כוחנו. והיה, אם נמצאה – מה טוב, ואם לאו, הרי יצאנו בזה ידי חובת ההשתדלות. ואולי אף ניווכח, שקרוב אלינו הדבר, בפינו ובלבנו לעשותו, שלא כפי הרושם הנוצר על ידי שכחת הדורות.

ונהנה בדורות האחרונים החלו בניסיונות לזהות את התכלת האבודה. ראשון לכולם היה האדמו"ר מראדזין, רבי גרשון חנוך ליינר, שהקדיש לכך שלושה ספרים: 'שפוני טמוני חול', 'פתיל תכלת' ו'עין התכלת'. יש לציין שזמנו לא היה בשל לכך, שכן חסרו אז ידיעות מפורטות על חיי בעליהחיים, וכן הידיעות המצויות בספרי היסטוריה קדומים לא היו מן המפורסמות, כך שהזיהוי בתנאים אלה קשה הוא ביותר. אחריו בא הרב יצחק אייזיק הלוי הרצוג, שפתח פתח רחב בנושא זה בעזרת ידיעותיו המפליגות בהיסטוריה הכללית הקדומה. הוא כתב בנושא זה מאמר ארוך באנגלית³ וכמה מאמרים בקובץ 'ההד'⁴, אך גם בזמנו היו חסרות הרבה ידיעות על החי בים התיכון. עוד הוסיפו לעסוק בזה מומחים בתחומים שונים, שדבריהם סוכמו בספר Royal Purple and the Biblical Blue Argaman and Tekhelet⁵. עוד יש להזכיר את מאמרו של הרב יחיאל

2 עיין מאמרו של הרב י"א הלוי הרצוג "אימתי פסקה התכלת מישראל", בתוך: שי לישעיה וולפסברג, ת"א תשט"ז. נדפס בשו"ת הגרי"א הרצוג או"ח א סי' ה.

3 הכוונה למאמר המבוסס על עבודת הדיסרטציה שלו (Herzog, Isaac, Hebrew) Porphyrology, D. Litt. Thesis, University of London, 1913, אשר פורסם גם בספר הנזכר להלן.

4 שנות תרצ"ב-תרצ"ה.

5 ed. E. Spanier, Jerusalem: Keter Publishing House. 1987.

מיכל טוקצינסקי בספרו 'עיר הקודש והמקדש' חלק ה, וכן את מאמריו של הרב בצלאל נאור בספריו 'בים דרך' ו'ראשית אוני' וב'באור המזרח' כב (חוברת ב). ידידי הרב מנחם בורשטין היה למאסף לכל המחנות בספרו 'התכלת', שבו רוכזו השיטות השונות וידיעות מפורטות הקשורות לעניין התכלת.

במאמרי זה אינני מתכוון להביא את השיטות השונות ולא להתפלמס אודותן, אלא להביא את הדברים כפי שהם יוצאים מן המקורות לפי דעתי. יידע הקורא שלכתיבת מאמר זה קדמו חיפוש ארוך ומעמיק במקורותינו ובמקורות העמים בלשוניותיהם בתחומים שונים⁶ וכן התייעצויות עם מומחים בתחומים אלה. תמצית מהדרישה והחקירה הזו מובאת במאמר זה.

א. תכלת מחלזון

צבע התכלת בדם חלזון דווקא

איתא בגמ' (מנחות מב ע"ב):

אמר ליה אביי לרב שמואל בר רב יהודה: הא תכילתא היכי צביעתו לה? אמר ליה: מייתנין דם חלזון וסמנין, ורמינן להו ביורה ומרתחינן ליה...

וכן הוא בברייתא (שם מד ע"א):

ת"ר חלזון זהו גופו דומה לים... ובדמו צובעין תכלת...

ומבואר בגמ', שאם צבעו גוון דומה בדבר אחר, פסול למצות ציצית, כדאיתא בבבא מציעא (סא ע"ב):

אמר רבא: למה לי דכתב רחמנא יציאת מצרים ברבית? יציאת מצרים גבי ציצית?... אמר הקב"ה אני הוא שהבחנתי... אני הוא שעתיד ליפרע... וממי שתולה קלא אילן בבגדו ואומר תכלת הוא.

6 היסטוריה, זואולוגיה, כימיה, בלשנות.

וכן הוא בספרי (פרשת שלח):

”אני ה' אלוֹקֵיכֶם” – וכי מה ענין... אלא שלא יאמר הרי אני נותן צבעונים וקלא אילן והם דומים לתכלת ומי מודיע עלי...

אלא שיש לעיין, האם הפסול בשאר החומרים הוא מחמת שהמצוה היא לצבוע בדם חלזון דווקא, או שהוא מחמת איזה יתרון אחר הנמצא בצביעה בדם חלזון, ואיננו בשאר חומרי צביעה, כמו, למשל, חוזק וקיום.

מן הגמ' אפשר היה להבין שהפסול בקלא אילן תלוי ביתרון כזה, וזו לשונה (מנחות מב ע"ב): ”ותכלת אין לה בדיקה? ! והא רב יצחק בריה דרב יהודה בדיק ליה, מיייתי מגביא גילא ומיא דשבילילתא ומימי רגלים בן ארבעים יום, ותרי לה בגווייהו מאורתא ועד לצפרא, איפרד חזותיה – פסולה, לא איפרד חזותיה – כשרה”, עיין בהמשך הסוגיה שם, דאם ”איפרד חזותיה” זהו קלא אילן הנ"ל. וכמו שמבואר ברמב"ם בהלכות ציצית (פ"ב הלכה א): ”והתכלת האמורה בציצית צריך שתהיה צביעתה צביעה ידועה שעומדת ביופיה ולא תשתנה, וכל שלא נצבע באותה צביעה פסול לציצית אף על פי שהוא כעין הרקיע, כגון שצבעו באסטס או בשחור או בשאר המשחירין – הרי זה פסול לציצית”, וכן מבואר שם (הלכה ד): ”אם נבדקה ונודעה שנצבעה באחד משאר צבעונים המשחירים שאינן עומדים – פסולה”. ואם כן, יוצא שאם יצבעו בצבע חזק, המתקיים, שאינו בא מדם חלזון, יהיה כשר לציצית⁷. [אך דבר זה לא התברר לי, כי מצאנו בהרבה מקומות שהרמב"ם נותן טעמים להלכות סתומות, שהן גזירות הכתוב או הלכה למשה מסיני, וספק האם אפשר להוציא מטעמיו נפקותות לדינא].

ברם, מהמשך הגמ' שם (מג ע"א) משמע, שהצביעה צריכה להיות דווקא בדם חלזון, ולא מחמת חוזקו, דאיתא שם: ”היכא דבדקינא בדרב יצחק בריה דרב יהודה, לא איפרד חזותיה – כשרה, איפרד חזותיה – בדקינן לה בדרב אדא בחמירא ארכסא, אשתנאי למעליותא – כשרה...”. וכן משמע מסתימת לשון

7 עיין 'קופת הרוכלים' לבעל 'תפארת ישראל' בעניין התכלת.

התוספתא (מנחות ט, ו): "תכלת אין כשרה אלא מן החלזון. הביא שלא מן החלזון פסולה". ואף שזה נאמר לעניין בגדי כהונה, לא מסתבר לחלק. וצ"ע ברמב"ם בהלכות כלי מקדש (פ"ח הלכה יג) שלא הזכיר תנאי זה של התוספתא. ותירוצו של המשנה למלך שם, שהרמב"ם סמך על מה שכתב בהלכות ציצית, אינו מספיק. דמלבד שזה לעצמו דוחק, הרי בלשונו של הרמב"ם בהלכות ציצית (פ"ב הלכה א) מודגש שצביעת תכלת בדם חלזון היא דווקא בציצית. וכן אינו מיושב בזה מה שהרמב"ם משמיט דין אחר, שנאמר באותה תוספתא: "שני התולעת מן התולעת שבהרים. הביאה שלא מן התולעת שבהרים פסולה", שבזה אי אפשר לומר שהרמב"ם סמך על מקום אחר, שבו ביאר את הדבר. אמנם ר' אברהם בן הרמב"ם בפירושו לתורה (שמות כה, ד) כתב לגבי תכלת של משכן: "וצביעתו בדם חלזון לא בזולתו, כמו שביארתו הקבלה בתכלת של ציצית", וצ"ע.

האם צריכים חלזון מסוים?

אחרי שהוברר לנו דבענין צביעה בחלזון, יש להסתפק האם תכלת כשרה ממין מסוים של חלזון דווקא, או מכל חלזון⁸, או יותר מכך, שהתכלת כשרה אף מכל דבר הדומה לחלזון באיזה עניין. והנה מסתימת לשון התוספתא הנ"ל עולה אחד משני דברים: או שהתכלת כשרה מכל דבר שבשם חלזון ייקרא, או שהיא כשרה ממין מסוים דווקא והתוספתא סתמה ולא פירטה שמדובר בחלזון מסוים, מכיוון שלמעשה הצביעה נהוגה אצל האנשים רק במין זה משום איזו סיבה⁹.

מקור לדין שהתכלת אינה אלא מחלזון

עוד יש לעיין, מניין למדו חז"ל דין זה, דהתכלת אינה באה אלא מן החלזון. אפשר לומר, דתכלת בלשון התורה אינו שם גוון בלבד אלא צבע הבא מחלזון דווקא, וכן משמע קצת מלשון הספרי הנ"ל ומהגמ' בבבא מציעא שהבאנו לעיל:

8 לקמן יבואר מה זה חלזון.

9 מחמת שהמינים האחרים אינם מצויים או קשה לצבוע בהם וכד'.

"וממי שתולה קלא אילן בבגדו ואומר תכלת הוא", ועוד כהנה. וכן משמע מלשון הרמב"ם בפירוש המשנה (מנחות פ"ד מ"א): "שאיין כל גון תכול בצמר נקרא תכלת אלא תכלות מסוימת...". אלא שמלשון התוספתא הנ"ל משמע להיפך, שתכלת הוא רק שם גוון. וכן מבואר ברמב"ם בהלכות ציצית הנ"ל (פ"ב הלכה א) ובהלכות כלי המקדש (פ"ח הלכה יג): "תכלת האמורה בתורה בכל מקום היא הצמר הצבוע כפתוך שבכחול...".

בעניין זה יש לדון בדברי הירושלמי (כלאים פ"ט ה"א): "מנין שהן (-בגדי כהונה) מותרים בכלאים? שנאמר: 'ואת המצנפת שש... ואת האבנט שש משזר תכלת וארגמן ותולעת שני'... – מה שני תולעת דבר שיש בו רוח חיים, אף כל דבר שיש בו רוח חיים". דמשמע, לכאורה, שדורשים בהיקש שכל המינים יש בהם רוח חיים. ואמנם ב"פני משה" שם פירש בעניין אחר: "מה שני תולעת – מילתא אחרייתא היא, ודריש שני תולעת דכתיב בבגדי כהונה, ופירושו שהצמר הוא צבוע בדם התולעת, וקאמר דהוא הדין בכל דבר שבא מרוח חיים וצבעו אדום כמהתולעת", אך הוא דוחק, דאין זה מתקשר לעניין הקודם. וגם, איך אפשר להכשיר בצבע מדבר אחר, כשכתוב מפורש בפסוק "שני תולעת".

והנראה בפירוש הירושלמי, דשם שאלו מניין שבגדי כהונה מותרים בכלאים, והביאו פסוק: "ואת האבנט שש משזר ותכלת וארגמן ותולעת שני" (שמות לט, כח), והוכיחו דשש הוא פשתן¹⁰, ואחר כך הוכיחו דתולעת שני צובעים בצמר הבא מבעל-חיים, והוא אומרם: "מה שני תולעת דבר שיש בו רוח חיים...". אמנם הירושלמי כיוון לחוט ולא לצבע, אך אם נשלים את הדרשה גם לגבי הצבע, כיון שאין היקש לחצאין, יוצא לנו מזה, אגב גררא, שגם תכלת היא צבע שבא מדבר שיש בו רוח חיים¹¹. אך בבבלי (יבמות ד ע"ב) דורשים דתכלת הוא צמר ממקור אחר: "וממאי דתכלת עמרא הוא? מדשש כיתנא, תכלת עמרא הוא", ועיין שם ברש"י.

10 עיין שם בירושלמי, בדברים שדילגנו עליהם כאן.

11 כעין זאת פירש ר"ש סירליאו בביאורו לירושלמי. וראה בפירוש מהר"א פולדא, הסובר כנראה שזו מילתא אחריתי, אך לדעתו הלימוד הוא שמתולעת שני נלמד שהתכלת אף היא מצבע של בעל חיים. ואם כן, גם לדרך זו יש ראיה מהירושלמי שצריך דם של בעל חיים.

וביראים (סימן תא [יז]) כתב: "ומנלך דצבוע בדם חלזון הוי סברא הוא שהרי ציצית לזכרון המצוות נצטוו, דכתיב 'וראיתם אותו וזכרתם את כל מצוות ה'", הלכך יש לנו לומר שהצבע זכרון היוצר הוא, ואותו צבע, על ידי דומה לדומה, דומה לכסא הכבוד, כדתניא: היה ר' ינאי אומר מה נשתנה תכלת מכל מיני צבעונים לפי שהתכלת דומה לים...". ואינו מובן, דממה נפשך, אם הוא סבור דגוון הדומה לים אפשרי רק מחלזון, הרי אין צורך בסברה, כי זו התכלת האמורה בפסוק – ואין אחרת, ואם הוא סבור שהוא אפשרי גם מדבר אחר, הרי אין כאן ראייה כלל! ואולי כוונתו דהתכלת צריכה להזכיר לנו את הים לא רק בגוון שלה אלא גם במוצאה, כלומר מדם חלזון. ואולי זו גם כוונת רש"י (חולין פט ע"א ד"ה שהתכלת): "שהתכלת דומה לים, שהחלזון מן הים הוא עולה אחת לשבעים שנה ומראית דמו דומה לים...". עיין שם (ועיין בדברי הגר"א, יהל אור, פינחס רכו ע"ב).

ב. סימניו של החלזון בדברי חז"ל

החלזון הוא בעלי חיים

אחר כל זה נבוא לברר מהו חלזון. החלזון הוא בעלי חיים, מדמחייבים עליו בשבת משום צידה ומשום נטילת נשמה (שבת עה ע"א). ובירושלמי (שבת פ"ז ה"ב):

הצד חלזון ופצעו – אית תניי חייב שתים, אית תניי תני אינו חייב אלא אחת. מאן דאמר שתים אחת משום צד ואחת משום נטילת נשמה, מאן דאמר אחת היידא משום נטילת נשמה ולית לה צידה, ואחתי כהיא דאמר רבי אלעזר בי רבי יוסה רבי אבהו ורבי שמעון בן לקיש בשם רבי מאיר: מין חיה טהורה ברא הקב"ה למשה במדבר...

ופירש ב"קרבן העדה" בלשון ראשון:

ולית ליה צידה – דאינו חייב משום צידה ואינה בכלל אבות מלאכות, שלא היתה צידה במשכן כלל, דחלזון לתכלת ודאי לא היה במדבר, שחלזון לא נמצא אלא בארץ ישראל ובחלקו של זבולון,

ותכלת היה להן לישראל ממצרים. ובבהמות דהיינו באילים שהיו צריכין לעורות לא שייך צידה, אלא דבתחשים איכא למימר דהיתה צידה.

ואתאי כההיא דאר"א וכו' מין חיה טהורה ברא הקב"ה למשה וכו' – אם כן בה ודאי לא שייך צידה, כיון דלא נבראת אלא למשה לברו ובאתה אליו הלכך לית ליה צידה.

וקשה, דפשוט הוא בירושלמי שצדו חלזון במלאכת המשכן, דאיתא שם (פ"א ה"ג): "חזקיה אמר ההורג כינה בשבת כהורג גמל... א"ר שמעון בן חלפתא ולא מחלזון שמענו...". וגם קשה להסביר שאין צידה כלל בשבת, שהרי משנה ערוכה היא בלי שום חולק. אלא, הנכון הוא כלשון האחר בקרבן העדה (על אתר): "ולית לה צידה – משום צידה אינו חייב", אבל הייתה צידה בחיה שברא הקב"ה למשה, עיין שם. וכן הוא לשון התוספות (שבת עה ע"א ד"ה הצד חלזון): "דבירושלמי משמע דצד חלזון לא מיחייב משום צידה". ומתוך זה שיש דעה שאין מלאכת צידה בחלזון, מסתבר שהוא קצת ניצוד ועומד.

החלזון שוכן בים

מקום משכנו של החלזון הוא ים, כמו שכתוב בספרי (וזאת הברכה):

ד"א: "כי שפע ימים יינקו" זו ימה של יפו¹² שגנוזו לצדיקים לעתיד לבוא...

אמר ר' יוסי פעם אחת הייתי מהלך מכזיב לצור ומצאתי זקן אחד ושאלתי בשלום. אמרתי לו: פרנסתך במה? הוא אמר לי: מחלזון. אמרתי לו: ומי מצוי? אמר לי: השמים מקום בים שמוטל בהרים...¹³

12 נ"א: חיפה.

13 ואף שהגר"א בהגהותיו מוחק "בים", משמע כן גם מתוך ההקשר (שהרי הסיפור על החלזון מובא כדי לפרש את "כי שפע ימים יינקו") וכן מן ההמשך שם: "ששבטו של זבולון מתרעם לפני המקום ואומר לפניו: רבונו של עולם לאחיי נתת ארצות ולי נתת ימים, לאחיי נתת שדות וכרמים ולי נתת חלזון".

וכן משמע במנחות (מד ע"א): "ת"ר חלזון זהו – גופו דומה לים, וברייתו דומה לדג...". כלומר שהוא חי בים, כמו שכנראה פירש הרמב"ם (הל' ציצית פ"ב הלכה ב): "ואחר כך מביאין דם חלזון, והוא דג...".

וגם אם נפרש ד"ברייתו" כוונתו 'תבנית דיוקנו' או 'צורתו', כמו שפירשו רש"י ורבנו גרשום (על אתר), פירוש הדברים – שיש לחלזון דרכי הדגים באיזה עניין, שהרי אין צורה מיוחדת לדגים. וכן משמעות האמור בברייתא שם: "ועולה אחד לשבעים שנה", שעולה מן הים, כמו שפירש רש"י בחולין (פט ע"א ד"ה שהתכלת דומה לים) וכן בסנהדרין (צא ע"א ד"ה חלזון).¹⁴ וכן כתבו הראשונים בהרבה מקומות דמשכנו של החלזון בים.

החלזון מצוי בים התיכון

החלזון מצוי בים התיכון, כמו שכתוב בגמ' שבת כו ע"א: "יובאים אלו צידי חלזון מסולמות של צור ועד חיפה". וכן הוא בפספרי הנ"ל, וכן בתרגום המיוחס ליונתן לדברים לג, יט, וכן כתב הרמב"ם (הל' ציצית פ"ב הלכה ב): "ובים המלח הוא מצוי".¹⁵ ובספר הזוהר ("כ"ב קמט ע"ב ועוד) כתוב דחלזון עולה מים כנרת, ובנצוצי אורות (על אתר) הביא לתרץ בשם הרמ"ק, שהזוהר מדבר בים כנרת של מעלה, עיין שם.

חלזון של הרים

מצד שני מצינו בגמ' (סנהדרין צא ע"א) שאפשר למצוא חלזון בהרים: "עלה להר וראה שהיום אין בו אלא חלזון אחד, למחר ירדו גשמים ונתמלא כולו חלזונות". ונחלקו המפרשים אם מדובר על אותו מין חלזון שבים או על מין חלזון אחר. רש"י שם כתב: "חלזון – תולעת שיוצא מן הים אחד לשבעים שנה וצובעין בדמו תכלת, ולתחלה אינו נראה בכל ההר אלא חלזון אחד". אבל ביד

14 ורש"י במנחות כתב: 'עולה מן הארץ', ואולי יש לגרוס על הארץ, וכמו שכתב רש"י במגילה (ו ע"א ד"ה ע"י חלזון) "חלזון עולה מן הים להרים...".

15 "ים המלח" בלשון הרמב"ם הוא "הים התיכון" בלשון ימינו, עיין פירוש המשנה לר"מ מסכת כלים פט"ו מ"א, ועוד.

רמ"ה חלק עליו, וכתב: "דמסתברא האי חלזון לאו האיך דאמרינן גבי תכלת הוא מכמה אנפי, חדא דהאיך בהר מאי בעי, וכי תימא דסליק בענני במטרא ונחות אטורא, אי הכי מאי קאמר ליה למחר נתמלא כל ההר כולו חלזונות, ודילמא הנך כולהו מימא אתו ולא מהאיך קמא איברו? ותו היכי מייתי ליה ראיא ממזי דלא נפיק אלא משבעים שנה לשבעים שנה... אלא מסתברא דהאי חלזון דהכא לאו האיך דאמרינן גבי תכלת הוא, אלא מינא אחרינא דמיכרי מעפרא וממיא ומקריא בלשון ערבי חלזום". וכן משמע בערוך, שחילק 'חלזון' לשני ערכים, ובאחד מביא גמ' דידן ובשני את שאר דברי הגמ' על חלזון.

החלזון הוא בעל נרתיק

איתא במדרש¹⁶:

מהו "לא בלו שלמותיכם מעליכם"? ... אמר לו: ולא היו גדילין והיו הבגדים קטנים להם? אמר לו: אל תתמה על זו, החלזון הזה כשגדל, מלבשו¹⁷ גדל עמו...

והואיל והגענו לדבר זה, נוכל אולי לבאר ביתר ביאור את דברי הגמ' בשבת (עה ע"א):

ת"ר הצד חלזון והפוצעו אינו חייב אלא אחת. רבי יהודה אומר חייב שתים. שהיה ר' יהודה אומר פציעה בכלל דישא. אמרו לו אין פציעה בכלל דישא.

אמר רבא מאי טעמא דרבנן? קסברי אין דישא אלא לגדולי קרקע. וליחייב נמי משום נטילת נשמה! ... רבא אמר אפילו תימא שפצעו חי מתעסק הוא אצל נטילת נשמה. והא אביי ורבא דאמרי תרווייהו מודה רבי שמעון בפסיק רישא ולא ימות! שאני הכא דכמה דאית ביה נשמה טפי ניחא ליה, כי היכי דליציל ציבעיה.

16 דברים רבה פרשה ז, יא ועוד, והערוך בערך חלזון מביאו בשם פסיקתא.

17 ג"א: נרתיקו.

והנה צריך להבין מהו לשון פציעה, ומה שייכות יש כאן למלאכת דש, וגם למה הפוצע מוגדר רק מתעסק אצל נטילת נשמה. אך לפי הנ"ל אפשר להסביר שמדובר כאן בפציעת הנרתיק הקשה שיש לחלזון, שבלשון חז"ל שייך בזה לשון פציעה, כמו באגוזים, וזה דומה מאוד לדש, ומובן יותר שזה רק מתעסק אצל נטילת נשמה. עיין עוד במפרשים.

סימני החלזון בברייתא במנחות

כבר הזכרנו לעיל את הברייתא במנחות, שבה נמצאו לכאורה סימנים לחלזון שבדמו צבעו תכלת (מנחות מד ע"א):

ת"ר חלזון זהו גופו דומה לים, וברייתו דומה לדג, ועולה אחד לשבעים שנה, ובדמו צובעין תכלת, לפיכך דמיו יקרים.

מה ניתן ללמוד מהסימנים הנזכרים בברייתא?

יש בדברי חז"ל דברים הנאמרים על דרך האגדה, שהם כחידה שאי אפשר לעמוד עליהם, אלא אם כן מבינים את התכלית הנרמזת בתוכם. וכבר העירונו על כך רבותינו המפרשים הראשונים. ואעתיק פה מדברי הרמח"ל ב"מאמר על ההגדות" (=אגדות חז"ל) שדבריו קולעים אל הנקודה:

אך הדרכים אשר העלימו בם את דבריהם שונים הם.

הא' הוא דרך ההשאלות והמשלים. והם הדרכים ההלציים הידועים אצל בעלי המליצה, אשר על יסוד הדמיון והמשל ייחסו מקרים ופעולות למי שאין המקרים ההם או הפעולות ההן נכונים לו כלל.

הב' הוא דרך העלם. והיינו שיעלימו תנאי הענין ולא יבארום ויאמרו מאמר מוחלט, ואין אמיתת המאמר ההוא אלא בגבול, דהיינו לפי בחינה אחת או לפי זמן אחד או לפי נושא או מקום אחד. ומי שיקח המאמר ההוא כולל ומוחלט יכשל וישתבש. וכבר מאמרים רבים יראו כסותרים זה את זה יען לא פורשו תנאיהם והיודע כל דבר בגבולו ימצאם אמתיים ובלי סתירה כלל...

עוד צריך שתדע שדברים רבים מעיקרי הסודות ירמזום חז"ל בעניינים מן הטבע או התכונות, וישתמשו מן הלימודים שהיו מלמדים בדורות ההם אנשי החכמה הטבעית והתכונה. ואמנם אין העיקר להם העניין ההוא הטבעי או התכונני, אלא הסוד שרצו לרמוז בזה, ועל כן לא יוסיף ולא יגרע על אמינות העניין הנרמז היות הלבוש המשליי ההוא אשר הלבשוהו אמיתי או לא, כי הכוונה היתה להלביש הסוד ההוא במה שהיה מפורסם בדורות ההם בין החכמים... ומי שלא יכיר הדרך הזה אי אפשר לו מעולם לעמוד על דעתם ז"ל כלל ועיקר.

דברים אלה חשובים מאוד לענייננו, שהרי קשה לעמוד על כוונת חז"ל באומרם דהוא עולה אחד לשבעים שנה – אם כוונתם שאינו מצוי, או כוונה אחרת יש להם בזה. ובוודאי אין לרדוף אחר שבעים שנה ממש, או קרוב לזה, דהגע עצמך, הרי מצאנו להם מאמרים בהם יזכירו עניין שבעים שנה, כגון: "אפעה לשבעים שנה וכנגדו באילן חרוב. חרוב זה משעת נטיעתו עד שעת גמר פירותיו שבעים שנה" (בכורות ח ע"א) ומאמרים נוספים, שאי אפשר לפרשם כפשוטם כלל. וכן אין להכריח מכאן דהיורק של התכלת תלוי בזה שהחלזון אינו מצוי, כי אולי כיוונו במלה "לפיכך" לקשור ביניהם בנמשל ולא במשל. ואולי כוונתם גם לומר, שהתכלת דמיה יקרים, כי בדמו של חלזון זה צובעים אותה, וחלזון זה ידוע כיקר ערך, או להיפך, כיון שצובעים בו תכלת, והתכלת יקרה בהיותה מבוקשת ביותר, דמיו של חלזון יקרים, ו"עולה אחד לשבעים שנה" – דבר בפני עצמו הוא (וזה נראה לי עיקר).

כמו כן, קשה לדעת מה כיוונו לומר ב"גופו דומה לים", ואין הבנה ברורה שנוכל להשתמש בה כבסיס לחיפוש אחר החלזון הזה. כללו של דבר, לא ניקח את הברייטא, לפי סברתנו בה, כיסוד לסימני החלזון, אלא להיפך, אחר שנמצא בעז"ה את החלזון בדרכי החקירה ההגיונית, אולי נזכה להשכיל דבר בדברי הברייטא.

ג. החלזון של חז"ל הוא החלזון של ימינו

והנה אחר כל הדברים האלה יוצא שהחלזון הוא מין בעל־חיים, הנמצא בים ונמצא ביבשה, והוא בעל נרתיק. ואין בכל בעל־החיים מתאימים לסימנים אלה רק הצב הימי, שיש לו נרתיק הגדל עמו, והוא עולה ליבשה להטיל את ביציו, או המין הנקרא בלשון ימינו 'חלזון'¹⁸, והדומים לו¹⁹, שיש מהם החיים בים ויש מהם החיים ביבשה²⁰. וממה שנאמר בגמ' הנ"ל (סנהדרין צא ע"א) שהחלזונות מופיעים לרוב אחר ירדת הגשם מוכרחים אנו לבחור באפשרות השנייה, שהחלזון של חז"ל הוא החלזון שבלשוננו, כמו שידועה היטב התופעה שאחרי הקיץ החם והיבש בארץ ישראל שבו נופלים החלזונות לתרדמה, אחרי הגשם הראשון מופיעים הם על פני האדמה לרוב. וגם על הפסוק (דברים כח, מב): "כל עצץ... יירש הצלצל", מתרגם תרגום יונתן: 'חלזונא', והחלזונות ידועים כאחד המזיקים לחקלאות.

וכן היה ידוע אצל הראשונים, כמו שרואים בפירוש המשניות לרמב"ם (כלים פי"ב מ"א)²¹:

חלזון – והוא כעין צדף עשוי מברזל נועלין בו את הדלתות ואותו הצדף הוא הצדף של בעל־החיים הימי הנקרא חלזון.

וכן בפירוש המיוחס לראב"ד על ספר היצירה (הקדמה, נתיב ח):
כי הנה החלזון אי אפשר לעמוד עליו אם הוא מכלל הדגים או מכלל הצומח, כי הוא חי ומתנועע אינו מחליף מקומו, כי הוא נועץ ותקוע בארץ.

18. Gastropoda

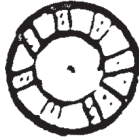
19. Amphineura, Bivalvia, Scaphopoda

20. וכן במים מתוקים.

21. בתרגום הרב קאפח. ובמקור הערבי: "חלזון – והי שכל צדפה מן חדיד ת'גלק בה אל בואב ותלך אל צדפה הי צדפת אל חיואן אל בחרי אל מסמא חלזון".

וכן כתב בערוך²²:

חלזון בטבעת. פרק י"ב בכלים: או שקשר חלזון בראשה טמאה, פירו' זה צורתו.

כת"י פארמא 3011

כת"י הספריה הלאומית,
פריז heb. 1218

ונקראת חלזון כמין
חלזון שהוא מוקף.

ואמנם בדפוסים השמיטו את הציור, אך בכתבי יד אחדים הוא נשאר, ומתוכם ברור שכוונתו לטבעת העשויה בסליל כצורת חלזון של ימינו.

וכן כתב רש"י (ע"ז כח ע"ב ד"ה משקדי חלזוני):
לימץ בלע"ז מין חלזון.

וכוונתו לצרפתית Limaz, שזהו חלזון של ימינו²³ (ובסנהדרין צא ע"א ד"ה חלזון כתב: "תולעת"). וכן הוא בלשונות הערבית והסורית, וכמו שהזכיר ביד רמ"ה לסנהדרין (צא ע"א) הנ"ל. ועיין בפירוש המיוחס לר"ן על המשנה בשבת קז ע"א.²⁴

ד. זיהוי מין החלזון בשלוש דרכים

עתה נשאר לנו לחקור ולברר בדמו של איזה מין ממני החלזונות הנמצאים ביים התיכון צבעו את התכלת לציצית.
ניתן לחלק את כל דרכי זיהוי התכלת המקורית לשלושה סוגים:

22 ערך חלזון, הבאתי כאן נוסח כה"י.

23 על פי הספר לועזות של רש"י.

24 ויש להעיר, כי הדברים המובאים עד כה מבטלים לגמרי את השערתו של האדמו"ר מרדזין שהחלזון הוא דיוגון.

א. זיהוי החלזון לפי סימנים. ב. זיהוי התעשייה לפי מידע היסטורי²⁵. ג. זיהוי לשוני לפי מקורות טקסטואליים.

הקדמות לזיהוי החלזון על פי סימנים

בכל זיהוי על פי סימנים צריך שימולאו מספר תנאים:

- א. קבוצת המועמדים לזיהוי צריכה להיות שלמה.
 - ב. יש לבדוק את כל המועמדים ולבחור מתוכם את המתאימים לסימני הזיהוי.
 - ג. סימני הזיהוי חדרמשמעיים ואינם משתנים או יחסיים.
- לדוגמה: בבואנו לזהות בחור מסוים מתוך הישיבה על פי תיאור שקיבלנו, עלינו לוודא שלפנינו כל הבחורים, לבחון את התאמת התיאור לכל אחד ואחד, ורק אם אחד מתוכם בלבד מתאים לתיאור, נוכל לקבוע בוודאות שזהו הבחור המבוקש. כמו כן, "רזה" או "שמן" – אינם תיאורים קבילים, כי הם יחסיים ועשויים להשתנות.

על כן, כל הניגש למלאכת זיהוי החלזון על פי סימנים ממקורות חז"ל חייב להניח שתי הנחות יסוד: א. שידועים לנו כל המינים; ב. שלא נעלמו מינים מסוימים שהיו בעבר. רק אחר כך אפשר (וחובה) לעבור על כל המינים הידועים ולבחור במתאים ביותר. מי שאינו דורך בדרך זאת, אלא לוקח מין מסוים וחושב אותו למתאים בלא לעבור על כל המינים האחרים – טועה טעות חמורה בדרכי ההיגיון.

והנה ההנחה השנייה – שלא נעלמו מינים מסוימים מאז הזמן שבו צבעו תכלת עד עתה (תקופה של אלף וחמש מאות שנה, בערך) – לפי דעת המומחים, היא אמיתית²⁶. הסיבה לכך היא שלא חלו שינויי טבע מהותיים באזור הים התיכון במשך תקופה זו, וגם לא הייתה הכחדה מכוונת של החלזונות בידי האדם. לכן,

25 יש להעיר, כי הרב יצחק אייזיק הרצוג התחבט בין שתי דרכי זיהוי הראשונות, כי הן נראו לו סותרות זו את זו – הראשונה, כלומר זיהוי החלזון, הביאתו לזיהוי ה"נטינה", והשנייה, כלומר זיהוי התעשייה – לזיהוי ה"ארגמון". להלן נראה, שאין הדבר כן, ושתי הדרכים מובילות לאותו הזיהוי.

26 מפי ד"ר א' ברש מאוני' ת"א.

על פי דרכי הטבע, לא תיתכן היעלמות של מין מסוים ממיני החלזונות, אלא אם כן זה קרה באופן נסי (על גניזת החלזון הנזכרת במדרש נדבר לקמן).
ובאשר להנחה הראשונה – לכאורה ממבט ראשון נראה, שאי אפשר להיות בטוחים בכך שאנו מכירים כיום את כל המינים המצויים בחופי הים התיכון, כי איך נדע אם לא ימצאו עוד מינים חדשים בעתיד. אך במבט שני נראה, שאין הדבר כך. כי זה עשרות שנים עורכים מומחים חיפוש מתמיד אחר חלזונות לאורך חופי הים התיכון, וכבר הודפסו כמה רשימות של כל המינים שנמצאו.²⁷
טענת המומחים²⁸ היא, שבחיפושים הנערכים בשנים האחרונות אין מתגלים אלא מספר מועט של מינים חדשים, וגם מינים אלה, או שהם מזעריים מאוד, שבקושי ניתנים לראיית העין, או שהם מינים בודדים, שבדרך כלל הם תושבים זרים באזור, המובאים על ידי זרמי הים, שאינם נקלטים ומתרבים במקום. אם כן, ניתן לסכם בביטוי, שזה תקופה ארוכה, מאז שהחלו החיפושים הקבועים אחר בעלי-החיים באזור חוף הים התיכון, לא נמצאו מיני חלזונות חדשים בכמות המתאימה לצביעה.²⁹

היוצא מבריקת כל החלזונות בים התיכון

מאחר ששתי ההנחות נמצאו אמיתיות, אפשר לבוא ולבדוק את כל המינים הידועים, לדחות את אלה שאינם מתאימים לסימנים ההכרחיים שבידינו, ולקרב את אלה המתאימים לכך.

כפי שהראינו לעיל (סעיף ב), הסימנים הברורים וההכרחיים הם: א. החלזון הוא בעל-יחיים. ב. מצוי בים התיכון. ג. מצוי מסוגו ביבשה. ד. בעל נרתיק

27 המסכם שבהם הוא: Annotated List of the Mediterranean Mollusca of Israel and Sinai, Al. Barash.

28 מפי מר ה' מיניס מהאונ' העברית.

29 האדמו"ר מרדזין הלך בדרך זו של זיהוי החלזון לפי סימנים המוזכרים במקורות. אך בזמנו לא הייתה רשימה שלמה של בעלי-יחיים של הים התיכון, וממילא לא נעשתה על ידו סקירת כל המועמדים לזיהוי. מלבד זאת, כמעט כל י"א הסימנים שהעלה האדמו"ר מן המקורות מצויים גם אצל בעלי-יחיים אחרים, ואינם מיוחדים למין שלמסקנתו הוא חלזון התכלת – "דיונון הרוקחים".

(ובסעיף ג הראינו כי זהו בעליהחיים המכונה גם בימינו חלזון). ונוסף על כך הסימן ההכרחי: ה. אפשר להשתמש בו לצביעה³⁰.

והנה יש לחקור, למה כיוונו חז"ל בברייתא במנחות (מד ע"א) במילים "ובדמו צובעין תכלת" – האם הם כיוונו לדם חיות או להפרשה אחרת?

ואמנם ידוע, שדם חיות של החלזונות שונה בהרכבו מדם חיות של רוב שאר בעליהחיים, ויש להם בהרכב דמם נחושת במקום ברזל, וכתוצאה מכך במקום הצבע האדום, שהוא צבע דמם של רוב בעליהחיים, צבע דמם הוא כחול (אך לרוב גם שקוף). אלא שלדעת המומחים אין אפשרות לצבוע בדם חיות. אשר לשאר ההפרשות, הנה בין החלזונות הנמצאים בים התיכון באזור ארץ ישראל ידועות חמש משפחות של חלזונות שיש להם הפרשה בעלת צבע. שתיים מהן – הסולמיות³¹ והמצנפות³² – נמצאות בעומק רב ולא ניתנות לשימוש של האדם. המינים ממשפחת הסגוליות³³ – שהרב י"א הרצוג ביקש לזהות מין אחד³⁴ מהמשפחה הזאת עם חלזון התכלת – נמצאים בלב ים, רחוק מן החוף, צפים על פני המים, ולעתים רחוקות ולא באופן קבוע, מובאים על ידי הזרמים אל החוף, וקצת קשה לעלות על הדעת שהם היו בשימוש של האדם. מצד שני, הם מתאימים יותר לדברי הברייתא: "ועולה אחד לשבעים שנה". אך, מינים אלו נרחים לחלוטין מדברי הספרי (וזאת הברכה) הנ"ל: "... ומי מצוי? אמר לי: השמים מקום בים שמוטל בהרים...", מה שאין כן המינים האלו, הם צפים על פני המים, וגלי הים מביאים אותם לחוף, ויש להם סיכוי שווה להימצא בכל מקום בחוף, ואין הימצאותם גדולה

30 האדמו"ר מרדזין העלה, כאמור, י"א סימנים לזיהוי החלזון, אך הרבה מהסימנים שהעלה אינם חדרמשמעים. לדוגמה: הסימן השישי "שלחלזון יש פתילים הדומים ליתדות כפופות" – הבנוי על דברי המשנה במסכת כלים (פי"ב מ"א): "שלשלת שקשר חלזון בראשה טמאה" – איננו חדרמשמעי, כי אין אנו יודעים בדיוק על שם מה נקרא החפץ הזה, המחובר לשלשלת, בשם חלזון, ונאמרו בזה פירושים שונים (וגם אם נקבל שמדובר בפתילים, הרי הם מצויים אצל בעליהחיים אחרים, כאמור בהערה הקודמת).

Scalidae 31

Mitridae 32

Janthinidae 33

Janthina janthina 34

יותר במקום מסוים. החלזונות משתי המשפחות האחרונות – הארגמונים³⁵ וארנבי הים³⁶ – מצויים בקרבת החוף בזמנים מסוימים וניתנים לשימוש של האדם. כאשר לאפשרות הצביעה בהפרשותיהם, ארנבי הים והסגוליות, לדעת המומחים אינם ראויים לצביעה³⁷, ורק מיני הארגמונים ראויים לצביעה, וגם ידוע ומפורסם מאוד מספרי היוונים והרומאים³⁸ שצבעו בהם בימי חז"ל לרוב. אם כן, יוצא לנו בדרך זו שהחלזון שבו צבעו תכלת הוא ממיני הארגמונים. לפי זיהוי זה מובן גם פירוש אומרם שהצביעה נעשית ב"דם חלזון" (מנחות מב ע"ב; וכן בבביתא מד ע"ב). הרי יש לתמוה איך קראו להפרשה מסוימת של חלזון – 'דם', כי בדם חיות לא ניתן לצבוע כנ"ל, אך בחלזון זה להפרשה יש גוון דמוי דם, עד שהקדמונים שייכו אותה לדם. וכן כתב על חלזון זה יוסף בן מתתיהו³⁹, 'צובעיים ב'דמו' את צבע הארגמן, כי מחלזון זה הפיקו גם את צבע הארגמן (ורק לאחר ההרתחה עם תוספת סממנים מתקבל ממנו צבע התכלת).

זיהוי התעשייה – הוכחות מידיעות על ימי קדם

בדרך זיהוי זו מדלגים על בעיית זיהוי החלזון, וניגשים ישיר לזיהוי תעשיית התכלת. כך אין אנו נזקקים להנחות הנ"ל. ההנחה האחת והיחידה העומדת ביסוד דרך הזיהוי הזו, היא שלתכלת אמור להיות זכר במקורות הידע על העולם העתיק, שכן התכלת הייתה אחת מחומרי היוקרה של העולם העתיק ופרסומה היה רב.⁴⁰

35. Muricidae.

36. Aplysia.

37. על הראשון שמעתי מפי ד"ר י' אחיטוב מאוני' בר אילן המומחה לחלזונות אלה, שיש רק מין אחד מן המשפחה הזאת המפריש צבע וגם מצוי בקרבת החוף ושמו *Aplysia fasciata* – ארנב ים מפוספס, וינקלר ב-Pacific Science, כרך 13, 1959, עמ' 357-361 כותב שהצבע אינו ראוי לצביעה, ועל המין האחרון – מפי פרופ' א' אלסנר ממכללת שנקר בר"ג ומפי ד"ר י' זיידרמן ממכון הסיבים בירושלים (וראה גם להלן עמ' 40).

38. ראה בהערה הבאה.

39. קדמוניות היהודים, ספר ג, ז, וכן הוא ביוספון.

40. דבר זה עולה בבירור ממקורות חז"ל – עיין מנחות מג ע"ב: "גדול עונשו של לבן וכו'"; האגדות על קורח בסנהדרין קי ע"א ובמדרש משלי פר' יא; ספרי פר' וזאת הברכה סי' שנד; הערוך ערך תכלת; רש"י שבת כו ע"א ד"ה וליוגבים; פי' הרמב"ן לשמות כח, ב.

יש שני סוגים של מקורות מידע שעל פיהם נוכל לדעת מהו החלזון שבו צבעו תכלת בימי קדם. האחד הוא ספריהם של יוונים ורומאים מתקופת חז"ל, אשר שמו לעצמם מטרה לתאר את כל הטבע שהיה ידוע באותם ימים, ואת השימושים הרבים אשר האדם עשה בו על פני האדמה. והנה, בכל המקורות העתיקים, המפרטים בפירוט רב את חומרי הגלם ואת התעשייה של העבר, אין אנו מוצאים חומר צבע, שהופק מבעל-חיים ימי, אלא אחד בלבד – הצבע המופק מחלזון ה"פורפורה"⁴¹. כל התיאורים של הצביעה שנעשתה על חוף ארץ ישראל הם במיני הארגמונים, ואף לא אחד מהם הזכיר מין אחר. קשה מאוד לטעון שנעלם מהם מין אחר אשר צבעו בו באותם הימים, במיוחד משום שגם מדברי חז"ל

41 מעידים על כך במיוחד קטעים בכתבי אריסטו (*Historia Animalium*, Aristotle), ספר V, סע' XV), פליניוס (*Natural History*, Pliny), ספר IX, סע' LII ואילך) וויטרוביוס (*On Architecture*, Vitrobius), ספר VII, סע' 13 – ראה תרגומו לעברית בידי ד"ר רוני רייך, בתוך "צבע מן הטבע" [הוצאת מוזיאון ארץ-ישראל, תל אביב 1993]:

אריסטו (322-384 לפני הספירה) – אחד מגדולי הפילוסופים וחוקרי הטבע ביוון. בין יתר החכמות עסק בביולוגיה, וכתב את ספרו "תולדות בעלי החיים". בספריו יש סקירה מקפת של כל ממלכת החי. בקיאותו המיוחדת במתרחש בחייהם הייתה תוצאה משיבתו הממושכת באי לסבוס. במחקריו הביולוגיים הסתייע אריסטו גם בסיפורי דייגים, מלחים, נוסעים, ציידים, איכרים ורועי צאן. הוא אף זכה לתואר "אבי הזואולוגיה". כמו כן חיבר ספר מיוחד על הצבעים.

פליניאוס הזקן (23-79 לספירה) – סופר רומאי. מחברה של האנציקלופדיה הריאלית המקיפה ביותר של העולם העתיק. ספרו, אוצר לא אכזב של ידיעות טכניות, גיאוגרפיות, אמנותיות ואחרות של העולם הקלסי. פליניאוס מסר מידע רב על ארץ ישראל. הוא ידע לפרט את מיני התמרים שארץ יהודה נשתבחה בהם, המוזכרים גם במשנה (עבודה זרה פ"א מ"ה), והקדיש פרק גדול לתיאור האפרסמון הגדל בעין גדי. תיאורים אלה ורבים כמותם על נופה וטבעה של ארץ יהודה יש בהם כדי לחזק את הדעה שפליניאוס שהה בארץ ונתרשם ממנה באופן בלתי אמצעי. בספרו לא נתכוון אלא למסור חומר שליטת מתוך 2,000 ספרים של 2,000 מחברים. באמצעות ששה'עשר ספרי הבוטניקה וארבעה ספרי הזואולוגיה שלו נשתמר עיקר ידיעת הטבע של העולם העתיק.

ויטרוביוס פוליו (המאה הראשונה לפני הספירה) – אדריכל רומי. חשיבותו הגדולה בספרו על האדריכלות. מבוסס על ניסיונו ועל הספרים שכתבו מחברים יוונים הלניסטיים. מקור עיקרי לידיעת האדריכלות והאומנויות הרומיות, ולידיעת בניין הערים, המדע השימושי והטכניקה של העולם העתיק. פרקים מיוחדים מספרו זה הוקדשו לסקירת חומרי הצבע.

נראה קצת שהחלזון היה מפורסם מאוד אצל הבריות בעולם. כמו שאמרו במדרש (בראשית רבה פרשה צא, יא): "קחו מזמרת הארץ בכליכם – ... דברים שהן מזמרים בעולם: חלזון...".

מקור המידע הנוסף, המעיד על צביעה רק במין זה, הם החפירות הרבות שנעשו לאורך החוף הישראלי של הים התיכון, מקום ייצור התכלת, כפי שמעידים חז"ל. שרידי צבע שנתגלו בבתי הצביעה שנמצאו, והקונכיות השבורות, שנערמו לצדיהם, מעידים על השימוש בחלזון זה בלבד⁴². כך מלמדות גם חפירות שבהן מצאו בגדים צבועים, ואלה נבדקו על ידי מומחים. עוד יש להוסיף ראייה, שזה ידוע היום מספרים⁴³ ומחפירות⁴⁴, שבחלזון הארגמון צבעו צמר גם בגוון תכלת ממש. ומוכח מהגמ' שלא היה תחליף לתכלת

42 **תל עכו** (מאות י"ג-י"ב לפנה"ס) – שברי קונכיות הארגמון, קנקן עם עקבות נזילה של צבע, שרידי תנורים. בקרבת המקום נמצא חרס שעליו שרידי צבע ובצידו החיצוני שרידי פיה.

תל כיסאן (מאה י"א לפנה"ס) – כלי חרס גדול ובתוכו שרידי פס צבע, ובמקביל מבחוץ כתמי פיה. בקרבתו כמות גדולה של שרידי קונכיות.

תל שקמונה (תקופת הברזל ב') – חרסים עם שרידי צבע ושברי קונכיות. מעניין במיוחד כלי גדול שבחלקו העליון מבפנים פס צבע.

תל מור (התקופה ההלניסטית) – באר ובה קונכיות ארגמון רבות, ולידה מתקן המורכב משתי בריכות מטויחות.

תל דור (מאה ו' לפנה"ס) – כמויות גדולות של קונכיות מרוסקות. מעניין במיוחד מתקן הכולל בור, ובו פסולת קונכיות, תעלה ובור ספיגה. בתעלה ובבור נמצאו משקעים של סיד מעורב בצבע ארגמן.

תל כברי (מאה ז' לפנה"ס) – שברי כלי חרס מוכתמים בצבע סגול.

במקומות נוספים נמצאו שברי קונכיות בלבד

סקירה על החפירות, ראה בספרו של ר' מנחם בורשטין, התכלת, עמ' 257-292.

43 עיין במאמר של ג' בריג'מאן, בתוך The Royal Purple And Biblical Blue, עמ' 159-165.

44 עיין במאמר של א' שפר, אריגי עין בוקק, בתוך: ארץ ישראל, כרך יט, עמ' 160-169 (פרופ' צבי קורן מערער על תוצאות הבדיקה שנעשתה בפיסת האריג הכחול הנמצא על ידי שפר. אך כיום ישנם ממצאים חדשים המאשרים כי בזמן העתיק צבעו צמר בגוון התכלת גם בחלזון הארגמון. ראה מאמרו של ד"ר ברוך סטרמן, הרב הרצוג והחיפוש אחר התכלת, בתוך: משואה ליצחק, חלק שני עמ' 38, וראה גם: New York Times, WORLD |February 28, 2011, Memo From Ramat Gan: Rediscovered, Ancient Color Is Reclaiming Israeli (Interest, D. KRAFT).

הכשרה אלא קלא אילן. ואם כן, צבע שאינו קלא אילן וגוונו שווה לו, הוא הוא התכלת הכשרה.⁴⁵

על כל פנים, מקור המידע הראשון חזק ביותר, כי זו עדותם של אנשים מאותה תקופה, שהתכוונו לאסוף ולכלול בספריהם את כל שנעשה באותם הימים.⁴⁶ ועוד יש להוכיח, כי בדברי חז"ל מוזכר בכל מקום חלזון, שצדו אותו על חוף הים התיכון, והתפרנסו בו, וכולם בלשון סתמית. וזה פשוט וברור שחלזון הארגמון היה מפורסם מאוד באותם הימים בתעשיית הצבע, ואם לצביעת תכלת שימש חלזון אחר, איך ייתכן להזכיר בלשון סתמית כשמספרים על חלזון, שהשתמשו בו בחופו של זבולון, ושזבולון זכה לים הנותן לו את החלזון הידוע, כשכל זה מכוון לחלזון התכלת, כפי המבואר בלשון הספרי (וזאת הברכה) הנ"ל: "כי שפע ימים יינקו" זו ימה של יפו... אמר ר' יוסי... אמרתי לו: פרנסתך במה? הוא אמר לי: מחלזון...

"ושפוני טמוני חול" – שפוני זו חלזון... לפי ששבטו של זבולון מתרעם לפני המקום ואומר לפניו: רבנו של עולם... לאחיי נתת שדות וכרמים ולי נתת חלזון. אמר לו לסוף שאני מצריכם לידך על ידי חלזון זה....

והא דמדובר על החלזון של התכלת, משמע מהמשפט "שאני מצריכם לידך", כלומר על ידי מצות ציצית (וקשה לפרש שהכוונה לבית המקדש והכוונה לארגמן שנצרך לבית המקדש שגם אותו הפיקו, כידוע, מחלזון הארגמון, כי זה

45 וזו לשון הגמ' (מנחות מג ע"א): "מר ממשכי אייתי תכלתא... בדקוה בדרב יצחק בריה דרב יהודה ואיפרד חזותיה, בדרב אדא ואישתנאי למעליותא. סבר למיפסלה. אמר להו רב אחאי: אלא הא לא תכילתא היא ולא קלא אילן היא אלא..." (וזה מדוקדק מעור מקומות).

46 גם האדמו"ר מרדזין היה בטוח שהתכלת הייתה בשימוש אצל קיסרי רומא ומתוארת בספריהם, כמבואר למעייין בספריו, אלא, שהוטעה לחשוב שה"דיונון" הוא המקור לצבע המהולל. עתה, משהוברר מעל לכל ספק שה"דיונון" לא היה בשימוש אצלם כלל, וה"ארגמון" הוא המקור לתעשיית הצבע המלכותי, יש להניח שלו חי האדמו"ר מרדזין בדורנו, היה סומך בשתי ידיו על ה"ארגמון".

47 נ"א: חיפה.

לא נקרא 'מצריכם לידך'. והלשון במסכת מגילה (ו ע"א): **"כולן צריכין לך ע"י חלזון"**.

וכן מבואר בתרגום יונתן על הפסוק (דברים לג, יט): **"ארום על ספר ימא רבא שרן ויתפרנקון מן טריתא וחלזונא יאחדון ויצבעון מאדמיה תיכלא לחוטי גוליתהון..."**.⁴⁸ וכן הבין הערוך שהביא ספרי זה וחלזון של התכלת תחת אותו ערך (חלזון), וכן הבינו הרבה ראשונים. וזאת ראייה שאין עליה תשובה.

זיהוי לשוני – הוכחות מדברי חז"ל והראשונים

ראייה נוספת, שהמין הנ"ל הוא החלזון שבו צבעו את התכלת, היא מדברי הירושלמי שמביא הראב"ה (סי' כה; פי' לברכות ט ע"ב): **"וגרסינן בירושלמי בין תכלת לכרתי בין פורפירין ובין פריפינין, והוא מעיל שקורין בלשון לע"ז פורפירא..."**⁴⁸. כי מין החלזון הנ"ל נקרא בפי היוונים "פורפירא", וכן הצבעים היוצאים ממנו נקראים בלשונם כן (ואף שרק צבע מסוים הנוטה לאדום שהפיקו אותו ביותר מהחלזון הנ"ל נשא את השם "פורפירא", גם צבעים אחרים נקראו לפעמים על שם מוצאם). ואף על פי שבירושלמי שלנו קטע זה אינו, לא בדפוסים ולא בכתיבי היד (ולמרבה הצער אין הרבה כתבי יד של הירושלמי), אנחנו נסמוך על הראב"ה, שכך היתה הגרסא לפניו.⁴⁹

וכן מוכח מפירוש הרמב"ן על התורה (שמות כח, ב) שכן היתה דעתו, שכתב שם להוכיח דתכלת היא דבר יקר ורק מלכים לובשים אותו, מתוך העובדה שבזמנו **"לא ירים איש את ידו ללבוש תכלת חוץ ממלך גוים"**⁵⁰, וידוע שהוא לבש "פורפירא" (וברור שהרמב"ן לא דיבר רק על הגוון שאין זה מוכיח על היוקר ולא כלום). וכן מוכח מדברי הערוך (ערך תכלת) על המאמר בבראשית רבה (פרשה לז, ח): **"חבל ימא תכלתא דבבל"**, באחד מפירושו – **"מה בגד**

48 נדמה, שהראשון שהביא את הראב"ה הוא הרב בצלאל נאור במאמריו על התכלת.

49 יש עשרות קטעים המובאים בראב"ה ובראשונים אחרים שלא נמצאים בירושלמי שלנו. ואולי גם רבנו יונה מכוון לירושלמי הנ"ל, עיין פירושו לברכות ט ע"ב; ד ע"ב בדפי הרי"ף ד"ה רבי אליעזר.

50 והוא האפיפיור, עיין פירוש הרמב"ן לבראשית יד, א.

תכלת מובחר שבבגדים..." ואין לנו 'מובחר שבבגדים' אלא הפורפירא, וכן דעת הרב בנימין מוספיא⁵¹: "פורפורא – פי' בלשון יוון ורומי בגד תכלת". ועיין בקופת הרוכלים (לבעל תפארת ישראל), כללי בגדי קדש של כהונה⁵². וכן כתב בעל חוות יאיר בפירושו לשולחן ערוך אורח חיים – מקור חיים (מהדורת הרב פינס, תשמ"ב, ח"א עמ' צט).

דור אחד לפני בעל חוות יאיר כתב ר' אברהם הרופא פורטלאונה בספרו שלטי הגבורים (מכון ירושלים תש"ע, עמ' שדמ): "המילה הזאת... רוצה לומר רמש הים הנקרא פורפור"א, והוא החילזון שצובעים בו התכלת". וכנראה שזהו המקום הראשון בספרות התורנית שבו מזוהה בפירוש התכלת ההלכתית כבאה מהחילזון שנקרא פורפורה.

ה. דקדוק נוסף במיני החלזונות

ממין זה – כלומר, ממשפחת הארגמונים בלשון המומחים – יש בחוף ארץ ישראל שלושה סוגים (או מינים, בלשונם), והם: ארגמון קהה קוצים (Trunculariopsis trunculus), ארגמנית אדומת הפה (Thais haemastoma) וארגמון חד קוצים (Murex brandaris), השונים זה מזה במקצת, ובכולם השתמשו בזמן חז"ל לצביעה.

כפי שהערנו לעיל, מסתימת התוספתא (מנחות ט, ו) משמע שאין עדיפות כלשהי לחלזון אחד על משנהו – כולם נכנסים תחת השם 'חלזון' של התוספתא, בכולם נהגו לצבוע, והם כשרים לתכלת. אמנם למעשה רק הראשון מהשלושה הוא המתאים ביותר.

ו. ביאור הסימנים שבכרייתא במנחות

והנה, אחר שהתברר לנו מהו החלזון שבו צבעו תכלת, נוכל לנסות להבין את דברי חז"ל בכרייתא הנ"ל במנחות (מד ע"ב):

51 בעל מוסף הערוך על הערוך, ערך פרפירא.

52 ד"ה והנה בענין חלזון.

ת"ר חלזון זהו גופו דומה לים וברייתו דומה לדג ועולה אחד לשבעים שנה ובדמו צובעין תכלת לפיכך דמיו יקרים.

"גופו דומה לים"

בכוונת "גופו דומה לים", נראה דהרמב"ם מפרש לעניין הגוון: "ואח"כ מביאין דם חלזון והוא דג שדומה עינו לעין הים..." (הל' ציצית פ"ב הלכה ב), וכן הוא בסמ"ג (הל' ציצית) וכן כתב בספר המנהיג (הל' ציצית). וכן הוא לגרסת מסכת ציצית: "גופו דומה לרקיע". ורש"י (על אתר) סתם את דבריו: "גופו – מראה גופו", וכן הוא בפירוש רבנו גרשום מאור הגולה, ואולי כוונתם גם כן לעניין הגוון.

ברם, החלזון שלנו – אין צבע גופו דומה לים!⁵³ ואפשר לפרש שכוונת "גופו דומה לים" היא שנרתיקו עשוי קמטים קמטים העשויים כגלי הים, ובזה הוא דומה לים עם "המון גליו". או אפשר לפרש שהוא דבוק לקרקעית הים, ואינו ניכר בפני עצמו, והרי הוא כחלק מהים, עד כדי כך שגדלים עליו צמחים ויצורי ים אחרים (בייחוד שהמלה "ים" במקרא מכוונת לקרקעית הים דווקא, כמו בפסוק בישעיהו [יא, כב]: "כמים לים מכסים"). ופירוש זה, המתאים לדברי הפירוש לספר היצירה המיוחס לראב"ד, יותר פשוט בלשון הברייתא, דלפי פירוש הרמב"ם הוי ליה למימר 'צבע גופו דומה לים'.⁵⁴

53 וזו אחת הסיבות העיקריות לטענה שהחלזון שממנו הופקה התכלת אינו ה"ארגמן" אלא ה"נטינה", שצבע קונכייתו כחול-סגול, כשיטת הרב י"א הרצוג.

54 לביטוי "גופו דומה לים" ישנו הסבר נוסף, שהוזכר כנראה לראשונה במאמרם של ד"ר ישראל זיידרמן וד"ר אהוד שנייר – 'התכלת והארגמן, פאר תעשיית הטכסטיל בעת העתיקה', בתוך: מדע, כרך כ"ו חוברת 4, יולי 1982: "קונכיית הארגמן עשויה להיות משופעת בצבעי כחול וסגול חזקים בגלל צמידה ביולוגית של שכבת יצורים זעירים" (ישראל זיידרמן, 'לחידוש מצות תכלת בציצית', תחומין ט, תשמ"ח, עמ' 430). הסבר זה נהיה רווח מאוד בציבור, אך אין דעתי נוחה הימנו.

“ברייטו דומה לדג”

באשר ל“ברייטו דומה לדג”, רש”י פירש “תבנית דיוקנו”, ורבנו גרשום – “צורתו”, והרמב”ם כתב סתם “והוא דג”. ואולי הכול אחד, כלומר שהוא בעל־חיים החי בים, כי אין צורה מיוחדת לדגים, ובלשון חז”ל כל דבר שבים נקרא דג, כפי שכתב הגר”א באליהו רבה על כלים פ”י מ”א: “שכל שבים מין דג הוא, כל דמות שיהיה לו”.

ולפי הנ”ל יתפרש יפה, שבאה הברייטא לומר דבר והיפוכו, שמצד אחד, החלזון הזה הוא בטל לים שדבוק לקרקעיתו, ומצד שני הוא חי ודרכו דרך דגים היא (כלומר בעל־חיים ימיים). ונראה שזו דעתו של הפירוש לספר היצירה המיוחס לראב”ד, שהבאנו לעיל: “כי הנה החלזון אי אפשר לעמוד עליו אם הוא מכלל הדגים או מכלל הצומח, כי הוא חי ומתנועע אינו מחליף מקומו כי הוא נעוץ ותקוע בארץ”, שהוא מקשר את דבריו לברייטא הנ”ל, כמו שרואים זאת מדברי הרמ”ע מפאנו שנמשך אחר דבריו (מאמר צבאות השם ח”ב, יד-טו): “החלזון הוא דומם והוא צומח והוא חי. אמנם ידענו כי כן, שהרי חי הוא שגופו מתנועע במקום גידולו אילך ואילך... וצומח הוא שאינו זז ממקומו אלא שרשו נעוץ ותקוע בקרקע הים... ואחת לשבעים שנה נעקר משם ועולה מן המים, ואז הוא דומם בלא תנועה כלל כמו האילנות אחרי עקירתם. ועלייתו אינה אלא מטבע המים וכובדם שכל הדברים הקלים צפים על פניהם”.

יש גם לעמוד על הביטוי “ברייטו” המוזכר בברייטא לעניין הדמיון לדג, לעומת “גופו” המוזכר קודם לכן. בספריו של פרופ’ פליקס הובא פירוש, שהחלזון – וזה כולל את כל החלזונות – מתרבה ומשריץ כדג, ו“ברייטו” מתפרש כדרך רבייתו. אך כאמור אין לקבוע מסמרות בכך, וייתכנו פירושים אחרים לביטוי זה.⁵⁵

55 יש שרצו לפרש כי הביטוי “ברייטו דומה לדג” מכוון לצורת הקן הבועתי שבונה לו חלזון הינטינה, שאל תחתיתו הוא נצמד וכך צף על פני הים. אך קשה מאוד להניח שחז”ל התכוונו בביטוי זה לדמיון המסוים שיש אולי בין קן הבועות של הינטינה לבין דג.

“ועולה אחד לשבעים שנה”

והאמור שם “ועולה אחד לשבעים שנה” יכול להתפרש באחת משלוש דרכים: א. עולה מהים ליבשה; ב. עולה מקרקעית הים לפני המים; ג. עולה ברשת הדייגים. והנה הרמב”ם לא הביא זה כלל. ורש”י מפרש שזו סיבת יוקר דמיו, כלומר שאי אפשר להשיגו בזמן אחר, אך ברמ”ע מפאנו דלעיל רואים אחרת, כי אחת לשבעים שנה הוא מת (והכוונה שם לתקופת חייו, וכמו שהגר”א מפרש בשבעים שנה של חרוב, עיין ביאורי הגר”א לאגדות הש”ס תענית כג ע”א) ואז עולה. בגמ’ בשבת עה ע”א מבואר שהיו צובעים בחלזונות חיים, וחלזון מת אינו ראוי לצבוע בו, ואם כן, לפי הרמ”ע מפאנו, יוקר דמיו של החלזון אינו קשור לעלייתו אחד לשבעים שנה (ולכאורה אפשר להשיגו בכל עת) אלא הוא מחמת סיבה אחרת, וכוונת הברייתא לקשור עלייה אחת לשבעים שנה ליוקר הדמים רק בנמשל, או שהכוונה ליוקר דמיה של התכלת (וצריך לגרוס: לפיכך דמיה יקרים) ואז הפירוש הוא מכיוון שבדמו של חלזון צובעים תכלת וידוע לכול שזה צבע יקר, לפיכך דמיה של מצות תכלת יקרים. ואף לגרסא שלפנינו הכוונה היא שדמיו של החלזון יקרים כיוון שבדמיו צובעים תכלת ויש ביקוש רב לתכלת ולחלזונות (שכן צריך הרבה מהם להפקת הצבע), אך לא בגלל עליית החלזון אחת לשבעים שנה. דרכו של הרמ”ע מפאנו בפירוש הברייתא מתאימה מאוד לחלזון שלנו, רק שהוא מפרש “עולה” – שעולה מהקרקע לפני הים, ויותר נוח לפרש עולה מן הים ליבשה⁵⁶.

56 גם תיאור החלזון כ”עולה אחת לשבעים שנה” הובא כטענה שהחלזון שממנו הופקה התכלת אינו ה”ארגמון” אלא ה”ינטינה”, שכאמור לעיל שייך למשפחת הסגוליות שחלזונותיה נמצאים בלב ים, ומובאים על ידי הזרמים אל החוף רק לעתים רחוקות. אמנם, מסיפור הספרי (זאת הברכה סי’ שנו) נראה שסיבת נדירותו של החלזון היא פלאית, ואינה נדירותו האמתית כפי שהדבר קורה בחלזון הינטינה. וזו לשון הספרי: “אמר רבי יוסי, פעם אחת הייתי מהלך מכזיב לצור, ומצאתי זקן אחד, אמרתי לו פרנסתך במה, אמר לי מחלזון. אמרתי לו וכי מצוי הוא, אמר לי השמים שיש מקום בים שמוטל בהרים וסממיות מקיפות אותו, ואין לך אדם שהולך לשם שאין סממיות מכישות אותו ומת ונימוק במקומו”. יתר על כן, סיפור זה מראה פנים לארגמון, המצוי במקומות המתוארים שם (בין כזיב לצור) בגלל החופים הסלעיים ש אליהם הוא נמשך, בניגוד לינטינה המצוי בכל חופי ארץ ישראל בשווה.

ז. קשיים נוספים על האפשרות לזיהוי החלזון כ"ינטינה"

כאמור, הרב י"א הרצוג ביקש לזהות את חלזון התכלת כחלזון ה"ינטינה". מלבד ההוכחות דלעיל שהארגמון הוא חלזון התכלת, ומלבד הערתנו לעיל, שקשה להעלות על הדעת שחלזונות מסוג ינטינה היו בשימוש של האדם שכן הם מצויים בלב הים, נסיף בסיום דברינו שלושה קשיים נוספים על דעה זו:

א. בגמ' במסכת שבת (עב ע"א) כתוב כך: "ת"ר הצד חלזון והפוצעו... וליחייב נמי משום נטילת נשמה! אמר רבי יוחנן: שפצעו מת. רבא אמר: אפילו תימא שפצעו חי, מתעסק הוא אצל נטילת נשמה... דכמה דאית ביה נשמה טפי ניחא ליה, כי היכי דליציל ציבעיה". מגמ' זו אנו למדים כמה דברים: א. אפשר להפיק צבע מחלזון מת (תשובת ר' יוחנן). ב. הפקת הצבע נעשתה על ידי פציעה. ג. פציעת החלזון גוררת אחריה את מיתתו.

דברים אלה אינם תואמים את הינטינה. שבלולים מתים של מין זה אינם ראויים לשימוש, ולשם הפקת צבע מהחלזונות החיים אין צורך כלל לא בפציעה, וכל שכן שלא בהמתה, אלא כאשר מציקים להם הם פולטים כמויות ניכרות של נוזל כחול. גמ' זו מהווה פרכה גדולה לזיהוי חלזון התכלת עם הינטינה.

ב. הגמ' במנחות (מב ע"ב) מדברת על דם חלזון שצובעים בו. קשה להבין איך נוזל כחול שפולטים חלזונות הינטינה בחייהם, יכול להיקרא 'דם'. כמו כן, הגמ' בשבת (עד ע"ב) מדברת על צידת חלזון ברשתות. דבר זה אינו קיים בחלזונות הינטינה – אין הם ניצודים, ובוודאי שלא ברשתות, אלא נלקטים מאדמת החוף אחרי שהם נפלטים על ידי גלי הים אל היבשה.

לעומת זאת, התנאים האלה מתאימים היטב לחלזון הארגמון: חלזון הארגמון ניצוד כאז כן היום בעזרת רשתות המורדות אל קרקעית הים עם פיתיון, ולצורך הפקת הצבע יש צורך בפציעה (הפציעה היא ממש כעין פציעת אגוזים בפטיש). החלזון מת בסופו של דבר כתוצאה מהפציעה, וגם יש אפשרות לפצוע חלזון מת

ולהפיק גם ממנו צבע (אלא שיש עדיפות להפקת הצבע מחלזון חי מצד איכותו). דבר זה מוזכר גם בספרים עתיקים, המתארים את תהליך הפקת צבע הפורפורה. אחרי הפציעה נוצר צבע בגוון המזכיר בהחלט את הדם. גם זה מתואר במדויק בספרים העתיקים, הקוראים לנוזל זה 'דם חלזון'.

ג. עד עתה נכשלו כל החוקרים במאמצייהם לצבוע חוט צמר בנוזל המופק מן הינטינה. אם יבוא חוקר וירצה לשכנע את ציבור המתעניינים שהינטינה הוא חלזון התכלת המקורי, הוא יצטרך להציג את תהליך הצביעה, להסביר האם הצבע יציב, האם הוא תואם את הבדיקות שמוזכרות בגמ' (מנחות מב ע"ב), האם מרתיחים אותו ביורה עם הסממנים כמוזכר בגמ' שם, האם יש צורך בטעימת היורה לפני הצביעה, והאם ניתן היה בזמנים הקדומים בחומרים ובתנאים שעמדו לרשות קדמונינו לבצע את הצביעה. גם אז יהיה צורך לזכור שאפשרות הצביעה היא תנאי הכרחי לזיהוי צבע היוצא מחלזון כלשהו כתכלת המקורית, אבל בהחלט אינה תנאי מספיק. לא כל דבר שצובע בצבע כחול הוא בהכרח התכלת המקורית.

ח. נספח: אימתי פסקה התכלת מִישראל?

נושא זה, כבר נדון בעבר על ידי שני גדולי עולם – האדמו"ר מרדזין הרב גרשון חנוך הניך ליינר והרב יצחק אייזיק הרצוג, ואינני בא אלא לדון בדבריהם, ולהוסיף דברים שנתחדשו אחרי זמנם.

דעתו של האדמו"ר מרדזין

הרבי מרדזין מחזיק בדעה המאחרת את זמן היעלמות התכלת, ולדעתו התכלת הייתה מצויה אף בתקופת הגאונים. אפילו הרמב"ם, שכתב בפירוש המשנה (מנחות פ"ד מ"א) ובתשובה (קלח, מהד' בלאו) שאין התכלת מצויה בזמנו, לדעתו של הרבי מרדזין, מצא אחר כך את החלזון, ולכן ידע לציין בחיבורו (הלכות ציצית פ"ב הלכה ב) פרט אודות החלזון, שלא הוזכר בדברי חז"ל – "דמו שחור כדיו".

נתייחס, אחת לאחת, לראיותיו של הרבי מרדזין, שהביא בספרו 'שפוני טמוני חול' לחיזוק דעה זו.

א. הראב"ד בהשגותיו (הלכות ציצית פ"א הלכה ז) הביא את שיטת רב נטרונאי גאון בסידור כריכות הציצית, הכוללות את כריכות התכלת, ואין דרך הגאונים לסדר אלא ההלכות הנוגעות למעשה בשעתם.

על כך יש להעיר, שבספרו של הראב"ד – תמים דעים (סי' לט) – בקטע המקביל להשגתו על הרמב"ם, מובא בפירושו: "כורכים ועושים ד' כריכות ומניחים חלק בין כריכה לכריכה, ואותו חלק הוא מקום התכלת בזמן שהיה". אדרבה, משם ראייה להיפך, שבזמן רב נטרונאי גאון התכלת כבר לא הייתה מצויה, ובמקום כריכות התכלת הוא נהג להשאיר רווחים.

ב. בכסף משנה (הלכות ציצית שם) מובא, שהרב שמואל (שם: שמעון) בן חופני גאון חיבר ספר בהלכות ציצית ובו פרק בדיני התכלת. ושוב, על פי הכלל הנ"ל, שאין דרך הגאונים לסדר אלא ההלכות הנוגעות למעשה בשעתם, יש להוכיח שהתכלת בזמנו הייתה מצויה.

על כך יש להעיר, שבפרק זה (שמאז פורסם על ידי הרב יצחק אייזיק הרצוג) מובא בפירושו: "ובא לנו הידיעה (כלומר: ונמסר לנו במסורת) שהיו צובעים בדם חיה של ים ששמה חלזון". גם כאן רואים בפירושו, שבזמנו של הרב שמואל בן חופני גאון התכלת כבר לא הייתה מצויה.

ג. בעל הערוך ראה את החלזון וידע לציירו.

אמנם נכון הוא, שבעל הערוך בערך חלזון ב' צייר את צורת הטבעת הנקראת 'חלזון', הנזכר במסכת כלים (פי"ב מ"א), וציורו שרד בכמה כתבי יד (כת"י פריז heb.1218, וכת"י פארמא 3011), אך אין מדובר כאן, אלא בידעת המושג הכללי – 'חלזון', הכולל מינים רבים, החיים בין בים ובין ביבשה, ולא במין המיוחד של החלזון, שהפיקו ממנו את התכלת.

ד. הרמב"ם בהלכות ציצית (פ"ב הלכה ב) הביא פרט אודות החלזון, שלא הוזכר בדברי חז"ל – "דמו שחור כדיו". מכאן, שהרמב"ם הכיר את החלזון. כמו כן, מתוך התשובה שהשיב לחכמי לונגל בעניין התכלת – 'הלכה למעשה' – משמע "שהיה מצוי להם ונהגו בקיום מצות תכלת".

כבר אברהם עפשטיין, במאמרו 'החלזון והתכלת' (בית התלמוד, שנה ה', וייען תרמ"ז), ואחריו הרב מנחם מנדל כשר בתורה שלמה (כרך כב מילואים עמ' ט) השיגו על טענה זו, שהתשובה, שבה כותב הרמב"ם שאין התכלת מצויה בזמנו, נכתבה אחרי חיבורו – משנה תורה. לכך יש להוסיף את דברי רבי אברהם בן הרמב"ם בהלכות ציצית, שבתוך ספרו המספיק לעובדי ה', שנתגלו ופורסמו בימינו (מהד' ניסים דנה): "זוהי צורת עשיית הציצית בימינו שנעלמה בה ידיעת צביעת התכלת". ואם עדיין אין מכאן ראיה לאי ידיעת החלזון עצמו, אלא לאי ידיעת דרך הצביעה בלבד, הרי שדבריו הבאים מוכיחים זאת בפירושו: "ומשום אי הכרת דג זה על ידי מסורת מדויקת, נמנעה מהמאחרים עשיית התכלת". ספרו זה נכתב בוודאות אחרי חיבורו של אביו – הרמב"ם, שהרי הוא מרבה לצטט מתוכו ולהסתמך עליו.

לעצם השאלה – מהיכן הוציא הרמב"ם שדמו של החלזון שחור כדיו – הוצעו רעיונות אחרים בספר מערכי לשון (ערך חלזון) ובמאמרו של הרב הרצוג (ההד חוברת יב, אלול תרצ"ד עמ' יט ועוד). גם האדמו"ר מרדזין בעצמו, בספרו האחרון – עין התכלת (אות כב), פקפק בקביעתו הנ"ל בדעת הרמב"ם וכתב: "לא כתבנו זאת אלא על פי השערה, ואינו ראיה ברורה, כי אפשר ונוטה יותר שמצא כן מפורש באיזה מקום בדברי חז"ל, ואנחנו לא נדע מקור מקומו הטהור, כי היה לפנינו כמה מדרשי חז"ל אשר חסרים לנו".

בספרו השני – פתיל תכלת (בהקדמה), טען האדמו"ר מרדזין, שגם בזמנו של בעל הלכות גדולות התכלת עדיין הייתה מצויה, כי לדעת בעל המאור, הבה"ג פוסק שהתכלת מעכבת את הלבן, ואין זה סביר שבפסקו הוא פטר את עצמו מקיום מצות ציצית. נראה, שאין כוונתו של האדמו"ר מרדזין לומר, שהתכלת הייתה מצויה בימיו של כל מי שפסק שהתכלת מעכבת את הלבן, שהרי גם בעל המאור פסק כן, ובוודאי שבזמנו כבר לא הייתה התכלת מצויה. אלא נראה, שגם ראיה זו היא על פי הכלל הנ"ל, שאין הגאונים מביאים בספריהם אלא הנוגע למעשה בשעתם, וכיון שבה"ג הביא בספרו את הלכות ציצית, הרי שראה אפשרות לקיימן בימיו.

על כך יש להעיר שתי הערות. ראשית, ראינו מהדוגמאות הקודמות שכלל זה איננו מוכרח. שנית, אין לבעל המאור ראייה מפורשת שבה"ג פוסק שהתכלת מעכבת את הלבן, אלא הוא מסיק זאת מתוך כך שהמשנה "התכלת אינה מעכבת את הלבן" אינה מובאת בדבריו. אך ייתכן שיש סיבות אחרות לכך שבה"ג אינו מביא את המשנה. אדרבה, יש להביא ראייה להיפך, שדעתו לפסוק שהתכלת אינה מעכבת את הלבן, מכך שהוא מביא את הברייתא של רבי מאיר: "קשה עונשו של לבן מעונשה של תכלת. משל למלך בשר ודם, שאמר לשני עבדיו, לאחד אמר לו הבא לי חותם של טיט, ולאחד אמר לו הבא לי חותם של זהב. פשעו שניהם ולא הביאו. איזה עונשו מרובה? הוי אומר, זה שאמר לו של טיט ולא הביא".

דעתו של הרב הרצוג

הרב הרצוג, לעומתו, במאמרו 'אימתי פסקה התכלת מישראל?' (פורסם בתוך שי' לישעיהו, תשט"ז, עמ' 81-85) מחזיק בדעה המקדימה את היעלמות התכלת. לטענתו, התכלת הייתה מצויה בימי אחרוני האמוראים, כמובא בגמרא (מנחות מג ע"א): "מר ממשכי אייתי תכלתא בשני רב אחאי", אך בימי רב אחא משבחא בעל השאילתות, מראשוני הגאונים, כבר פסקה ולא הייתה מצויה עוד. הוא מגיע למסקנה זו מכך, שבשאילתות "אין שום זכר לתכלת". עוד לפניו, הגיע הנצי"ב בפירושו לשאילתות – העמק שאלה (שאילתא קכו, עמ' נה) למסקנה דומה – "ורבנו (כלומר, בעל השאילתות) לא הביא דיני תכלת כלל משום שלא היה במקומו ובזמנו".

אך יש להעיר על כך, שבשאילתות לא הובאו הרבה דיני ציצית נוספים, כגון סדין בציצית, טלית כפולה, חיוב נשים וקטנים בציצית ועוד, ואין לדעת מה הם שיקוליו בהבאותיו ובהשמטותיו. ממילא, כל זמן שלא מצאנו אזכור מפורש על כך שהתכלת אינה מצויה, אין לקבוע מסמרות בדבר. ואם הכוונה לדיני עשיית חוליות, המובאים בברייתא (מנחות לט ע"א): "תאנא הפוחת לא יפחות משבע והמוסיף לא יוסיף על שלש עשרה, הפוחת לא יפחות משבע – כנגד שבעה

רקיעים, והמוסיף לא יוסיף על שלש עשרה – כנגד שבעה רקיעים וששה אוירין שביניהם. תנא כשהוא מתחילת מתחיל בלבן – הכנף מין כנף, וכשהוא מסיים, מסיים בלבן – מעלין בקודש ולא מורידין", שמן ההכרח הוא להביאם, יש להשיב על כך, שהשאלות דחה ברייתא זו מהלכה, ופסק כדעת רב, המובאת שם: "נוי תכלת שליש גדיל ושני שלישי ענף, ואי גדיל לרובא נמי שפיר דמי, ואי נמי לא גדל בה אלא חוליא אחת כשרה". אף על פי שהרי"ף והרמב"ם לא ראו סתירה בין דינים אלה והביאו את שניהם להלכה, לשאלות ולגאונים אחרים יש שיטה אחרת בזה, ואכמ"ל.

אותן ההערות יש להעיר גם לגבי הראייה, שמביא הרב הרצוג, מתוך השמטת דיני התכלת מספר הלכות גדולות.

האזכור המפורש, הקדום ביותר, לאי מציאות התכלת נמצא בדברי רב עמרם גאון (תשובות הגאונים גאוניקה, עמ' 330; הובאו גם בשערי תשובה סי' קנט בשם שר שלום גאון, ובאשכול, מהדורת אלבק, עמ' 205, בשם גאון סתם): "וששאלתם מהו הפוחת לא יפחות מז' והמוסיף לא יוסיף על י"ג, כשהיה תכלת ביד ישראל כך היו מטילין לאותו שליש גדיל". הרב הרצוג במאמרו הנ"ל (עמ' 84) רומז לתשובה זו: "מר שר שלום גאון מדבר על התכלת כעל דבר שהיה ואיננו עוד". מדבריו של הגאון משמע, שהתכלת לא נעלמה לגמרי, אלא שאין ביד ישראל להשיגה, ויש בכך, לדעתי, הד למגבלות שהטיל השלטון הרומאי על השימוש בה, כמו שידובר בזה להלן.

התכלת שהוזכרה על ידי רב נתן הבבלי בתיאור הכתרת ריש גלותא – "וכבר הכינו לו בבית הכנסת מבעוד יום מגדל עץ, ארכו ז' אמות ורחבו ג', ופורסים עליו בגדים נאים מן המשי ומן התכלת ומן הארגמן ומתולעת שני... ועל מקומו פרשו עליו בגד נאה על ראשו, ממעל למגדל, אחוז בחבלי בוץ וארגמן" (סדר עולם זוטא, בתוך סדר החכמים וקורות הימים מאת א. נאיבואיר, תרמ"ז, ח"ב עמ' 83), אינה אלא לשון מליצית, הבנויה על הפסוקים מן התורה, שאינה משקפת במדויק את המציאות. הרב הרצוג במאמרו הנ"ל החליף את רב נתן הבבלי ברב שרירא גאון, וגם נתן הסבר אחר להימצאות התכלת בדבריו – "זכר

התכלת אינו מוכיח בשום אופן על מציאותה של תכלת ציצית. המובן הוא: בגד צבוע הדומה במראה לתכלת, אבל לא תכלת צבועה בדם החלזון".

הרב הרצוג ראה בדבריו של הנוסע הידוע רבי בנימין מטודלה אזכור של תעשיית הפורפורה בידי יהודי צור, הקשורה לצביעת התכלת, ותהה על כך, מדוע לא היה שום ניסיון מצדם להחיות את קיום מצות התכלת. אך כל הדבר בטעות יסודו – הרב הרצוג הסתמך על גרסה משובשת של הספר – מסעות רבי בנימין מטודלה, בהוצאת א. אשר, ועל תרגומו המוטעה. בגרסה ההיא נאמר (כרך א עמ' ל): "ויש ליהודים שם ספינות בים ושם אומני הזכוכית הטוב הידוע צורי החשוב בכל הארצות ושם ימצא הסיקר הטוב". 'הסיקר' מתורגם על ידי א. אשר (שם בעמ' 63) כ'צבע הפורפורה' (אגב, הרב הרצוג עצמו במאמרו האנגלי בהערות [עמ' 131, הערה 398] הסתייג במקצת מקביעה זו וטען שמדובר שם בפורפורה אדומה בלבד. 'סיקר', לדעתו, הוא צבע אדום). אך, לפי הגרסה המתוקנת שבהוצאת אדלר (עמ' כ-כא), אין מדובר שם אלא בסוקר – "ושם ימצא האסוקר (הצוקר), לפי גרסאות אחרות) הטוב, כי שם זורעין אותו ובאין מכל הארצות לקנותו". משפט שלם נשמט בהוצאת א. אשר, המוכיח בפירוש שלא מדובר שם בצבע מן החלזונות!

האזכור המפורש השני, מתקופת הגאונים, המדובר והידוע מאוד, נמצא במדרש תנחומא לפרשת שלח (הוצאת בוכר סי' ל, ובמקבילתו במדרש במדבר רבה פרשה יז אות ה): "ועכשיו אין לנו אלא לבן, שהתכלת נגנז", אך אין לדעת במדויק מתי נסתיימה עריכתו של מדרש זה.

מתי פסק הארגמן?

כשם שראוי להתחקות אחר זמן היעלמותה של התכלת, כך ראוי וחשוב לברר את זמן היעלמותו של צבע־האח – הארגמן.

אזכור הארגמן נפוץ בדברי חז"ל כמעט באותה מידה כמו אזכור התכלת. אך המתבונן באותם המקומות, שמוזכרים בהם התכלת או הארגמן, יעמוד על תופעה מפתיעה מאוד – התכלת מוזכרת תמיד רק בהקשר הלכתי או אגדי, אבל

בענייני חולין, בין חומרי המשק והחפצים של חיי היום יום, מוזכר הארגמן בלבד. לדוגמה: משיחות של ארגמן בין הבגדים השונים בעניין איסור כלאיים (כלאים פ"ט מ"ט), לשונות של ארגמן בין האבדות השונות שאין חייב להכריז (בבא מציעא פ"ב מ"א), הארגמן המוזכר כמה פעמים בין כלי האריגה (כלים פכ"א ופרקים כו-כז), הארגמן שבבגד בעניין נגעים (נגעים פ"א מ"י), בין החומרים בעניין ההוצאה מרשות לרשות בשבת (תוספתא שבת ט, ז) ובעניין מוקצה (שם יד, ד), ובספרי (דברים, פסקא פא) בעניין איסור לצאת בארגמן מפני איסור הליכה בחוקות הגוים.

אם נקבל את הטענה שהתכלת והארגמן היו מופקים ממקור אחד – חלזון הפורפורה, יהיה לנו הסבר מניח את הדעת לתופעה מפתיעה זו. שמו של הצבע היחיד הידוע בעולם היווני-הרומי, על כל גווניו, המופק מחלזונות הים, היה 'פורפורה'. התרגום האוטומטי, השגור והמקובל של השם 'פורפורה' הוא 'ארגמן', כפי שעולה מן התרגומים היווניים של התורה. אם כן, בחיי היום יום, בהשפעת השפות הזרות, כינו גם את התכלת בשם ארגמן, ולכן אין זכר לתכלת בעניינים אלה, אך כשידברו על התכלת בהקשר הלכתי או כשציטטו פסוק, השתמשו בלשון התורה, וכינו אותה בשם 'תכלת'.

ללא ספק, השימוש בארגמן פסק בזמן כלשהו, אחרי שהיה מצוי בתקופת התנאים והאמוראים, אך אין לנו דרך לברר את זמן היעלמותו באופן מדויק. בניגוד לתכלת, אין אפשרות למצוא אזכור מפורש בדברי הגאונים על היעדרו של הארגמן, כיון שאין לו נגיעה להלכה (חוץ מלכלי בית המקדש).

במכתבי הסוחרים מסוף תקופת הגאונים, שנמצאו בגניזה הקהירית, נזכר הארגמן (ליתר דיוק – ארגואן בערבית-יהודית) מספר פעמים (ראו בספר במלכות ישמעאל בתקופת הגאונים, משה גיל, כרך א עמ' 681, 697, כרך ג עמ' 67, 82, 675, כרך ד עמ' 314, 561, 564). אין לנו שום הכרח לומר, שמדובר בארגמן המקורי, ומסתבר שמדובר שם בצבע, המופק ממקור אחר, הנקרא באותו שם. נראה, שזה מה שגרם לאנשי הדורות ההם לא לזהות עוד את הארגמן עם הצבע המופק מהחלזון (ראה פירוש המשנה לרמב"ם כלאים פ"ט מ"א).

עניין מיוחד יש במכתב מהגניזה שפרסם שלמה דב גויטיין (בתוך: הישוב בארץ-ישראל בראשית האסלאם ובתקופת הצלבנים, עמ' 302), בו מצא, לכאורה, אסמכתא לכך שהפקת הצבע מהחלזונות נמשכה אף אל תוך תקופת הצלבנים. תוכן המכתב איננו קשור כלל לתהליך הפקת הצבע, אלא יש בה תלונה על האנשים מאלכסנדריה, הנקראים 'מחאריין', השותים בירה במסבאות. הראיה נשענת על מילה אחת בלבד – 'מחאריין', שגויטיין מתרגמה כ'דייגי צדפי חלזון'. משה גיל, שפרסמה שנית (בתוך: ארץ-ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה, ח"ב עמ' 514), כנראה היה מסופק, לעומתו, בתרגומה, ותרגמה כ'דייגים' סתם עם סימן שאלה בצידה (ובהערה כתב: מחאריין, דייגים של צדפות הארגמן, בהסתמך על גויטיין).

בדומה למכתבים מהגניזה, קרוב לאותה תקופה, אנו מוצאים את הארגמן במסעותיו של רבי בנימין מטודלה. הוא מזכירו בשלושה מקומות: בט"ב, עיר ביוון – "ובה כמו אלפים יהודים הם האומנים הטובים לעשות בגדי משי וארגמן בארץ היוונים", בקושטא – "ומביאים מכל ארץ יוון כל המכס בכל שנה ושנה וממלא ממנו מגדלים מבגדי משי וארגמן וזהב", ובבגד – "כולם מלובשים בגדי משי וארגמן". גם כאן אפשר לומר, שאין מדובר בארגמן המקורי, אך לגבי ארץ יוון, שהיא ארץ הביזנטים, תיתכן גם משמעות אחרת, כמו שיבואר לקמן.

הגורמים להיעלמות התכלת והארגמן

השימוש בתכלת ובארגמן הלך והצטמצם במרוצת הדורות, כתוצאה מכמה גורמים:

א. המגבלות שהטילו הקיסרים הרומיים והביזנטיים השונים על השימוש בצבע ה'פורפורה' על ידי הציבור הרחב. צבע זה יועד לאנשי אליטה בלבד, והפך לסמל השלטון. כבר בגמרא מוצאים אנו הדים למגבלות אלה: "שלחו ליה לרבא: זוג בא מרקת, ותפשו נשר, ובידם דברים הנעשה בלוז, ומאי ניהו – תכלת, בזכות הרחמים ובזכותם יצאו בשלום. ועמוסי יריכי נחשון בקשו לקבוע נציב

אחד, ולא הניחן אדומי הלז, אבל בעלי אסופות נאספו, וקבעו לו נציב אחד בירח שמת בו אהרן הכהן" (סנהדרין יב ע"ב). וכבר האריכו בעניין זה בפירוט רב, הרב הרצוג וכותבים אחרים.

ב. התמעטות מספר החלזונות כתוצאה מהדייג המוגבר, בעקבות הלהט העז של השלטון לפורפורה (ראו המשביר, יוסף שיינהאק, ערך חלזון בסוף הערה קי). רמז לזה אפשר לראות בדברי הספרי (וזאת הברכה, שנד): "אמר רבי יוסי: פעם אחת הייתי מהלך מכזיב לצור, ומצאתי זקן אחד. אמרתי לו: פרנסתך במה? אמר לי: מחלזון. אמרתי לו: וכי מצוי הוא? ! אמר לי: השמים, שיש מקום בים שמוטל בהרים, וסממיות מקיפות אותו, ואין לך אדם שהולך לשם, שאין סממיות מכישות אותו, ומת ונימק במקומו. אמרתי: ניכר הוא, שגנוז לצדיקים לעתיד לבא".

ג. הכיבוש הערבי של חופי ארץ ישראל והוצאתם מידי השלטון הביזנטי, והצטמצמות צביעת הפורפורה לאזור שליטת הביזנטים בלבד (בסופו של דבר גם הוא נפל בידי הטורקים סמוך לגירוש ספרד, וכך נכחדה תעשיית צבע הפורפורה מן העולם).

ד. כניסת חומרי צביעה חדשים וזולים יותר לשוק העולמי, כמו ה'ניל' וה'לכה'. כדברי הרדב"ז בתשובתו (ח"ב סי' תרפה): "ואפשר שעד היום הוא מצוי (כלומר: החלזון), אלא שאין מכירין אותו, או שאין יודעין לצודו. גם כי אינם צריכים לו, שצבע הדומה לתכלת מצוי הרבה, דהיינו איסטס, הנקרא בערבי ניל. וצובעין אותו באופן אומנות, שאינו עובר אפילו על ידי גיהוץ".

להפסקת קיום התכלת בציצית היו שני גורמים נוספים:

א. התפורות היישוב היהודי והתרחקותו מחופי הים – מקום הפקת התכלת. אפילו בתקופת האמוראים הובאה התכלת לבבל טיפין טיפין, כמו שמשמע מן הגמרא (מנחות מג ע"א): "מר ממשכי אייתי תכלתא בשני רב אחאי". ההלכה, שאין התכלת מעכבת את הלבן, הביאה לידי כך, שלא התאמצו להתגבר על הקושי בהשגת התכלת, והסתפקו בקיום המצוה בלבן בלבד. כך כותב המגיד

מדובנא בספר המידות (שער הדעת פרק טז): "ולולא קבלנו שאין התכלת מעכב את הלבן בזמן הזה אפשר היינו מחזרים אף אחריו, כאשר אנחנו שולחים למרחקים להביא אתרוג ולולב והדס".

ב. המשי, חומר חדש שהגיע מהמזרח הרחוק, התחבב על האצולה הביזנטית ודחק את הצמר, היחיד הכשר למצווה, מתעשיית הפורפורה.

חשובים לענייני דברי הרמב"ן בפירושו לתורה (שמות כח, ב): "והתכלת גם היום לא ירים איש את ידו ללבוש חוץ ממלך גוים" (ברור שכוונתו לתכלת כחומר, ולא לתכלת כמראה, כי בזה הוא מביא ראיה ליוקרה ולחשיבותה של התכלת, ככל שאר החומרים, המובאים שם, ששימשו לבניית המשכן ולעשיית בגדי הכהונה. ועוד, יש לנו ללמוד מ'מלך גוים' עצמו, שלבושו היה מיוחד בחומר, שממנו הוא היה עשוי, ולא רק במראהו).

מיהו אותו 'מלך גוים', שעליו מדבר הרמב"ן, ומה הוא לבש? מסתבר, ש'מלך גוים' זה הוא האפיפיור היושב ברומי (ראו בפירושו הרמב"ן לבראשית יד, א: "ומלך גוים – המלך על עמים שונים אשר שמוהו עליהם לראש ולקצין, רמז למלך רומי אשר המלך על עיר מקובצת מעמים רבים, כיתים ואדום ויתר גוים"), שלבש פורפורה כסמל השליטה והמלכות. האפיפיורים בתקופת הרמב"ן אחזו ברעיון, שלהם לשלוט על העולם. הם התערבו בענייני המדינות, הכתירו והורידו מלכים של ארצות אירופה. הם נהגו בעצמם גינוני מלכות כמיטב המסורת של קיסרי האימפריה הרומית. לצורך זה הם נזקקו לבגדי פורפורה, שקיבלום כמתנות דיפלומטיות מקונסטנטינופול בירת הביזנטים, המקור היחיד באותן הזמנים למוצר יוקרה זה. רק בה ידעו את סוד הפקתה, ושמרו עליו מכל משמר.

מדברי רמב"ן אלה, רואים אנו מה היה מצב העניינים בימיו – למרות שידעו לזהות את התכלת עם הפורפורה, לא היה בכך ערך מעשי לקיום מצות ציצית. התכלת הפכה להיות נחלתו של חוג מצומצם מאוד, האפיפיור ודומיו, ולאדם מן היישוב לא הייתה שום אפשרות להשיגה. לאחר נפילת קונסטנטינופול בידי הטורקים, או אולי אף לפני כן, בזמן החרבתה על ידי הצלבנים, לא היה המשך

גם למעט הזה, וחוגי הכמורה נאלצו להסתפק בתחליפים, שהמשיכו לשאת את שם הפורפורה לשווא.

כאמור לעיל (עמ' 35), גדול הפוסקים, החוות יאיר, בפירושו לשולחן ערוך מקור חיים (או"ח סי' יח, ב), רבי אברהם הרופא פורטלאונה בספרו שלטי גבורים (מגטובה שע"ב פרק עט; מכון ירושלים תש"ע, עמ' שדמ) והרב בנימין מוספיא במוסף הערוך (ערך פרפירא), גם הם כרמב"ן, מזהים את התכלת עם הפורפורה, אך בוודאי היה זה להם כידיעה בעלמא, שאינה מעידה על מציאות התכלת בימיהם.

גניזת התכלת

כך מובא במדרש תנחומא (שלח):

אלא מצוה להביא לבן ותכלת ויעשה, אימתי כשיהיה תכלת, ועכשיו אין לנו אלא לבן, שהתכלת נגנז, מצוה בלבן.

אכן יש לדון במשמעות המילים 'נגנז', 'גנז' וכדומה, הרווחות בשימוש אצל חז"ל. האם הן מציינות תמיד היעלמות וגניזה לעתיד לבוא, או שמא גם גניזה לפרק זמן קצוב בעולם הזה? האם הגניזה היא תמיד בידי שמים, או שמא גם בידי אדם? הגניזה הוזכרה אצל חז"ל בדברים שונים. חלקם נגנזו בידי שמים, כגון: אור של ששת ימי בראשית, התחש, בארה של מרים, שערי בית המקדש ומחילותיו; וכן הסתלקות הצדיקים: אליהו (תוספתא סוטה יב, ה; סדר עולם רבה פרק יז) ויהושע (תנחומא תצוה, ט). וחלקם – בידי אדם, כגון: המשכן וכליו, כלי המקדש, אבני המזבח, נחש הנחושת וספרים שונים. רוב הדברים נאמרה בהם גניזה עולמית או עד 'עת הקץ', אך מצאנו גם גניזה לזמן קצוב בעולם הזה: "כ"ב שנה שעשה יוסף במצרים חוץ מאביו, נגנז רוח הקדש מיעקב ומבניו (תנחומא [בבובר] מקץ, ו; מובא גם בילקוט שמעוני על איוב רמז תתקד). כך שאין כל הכרח לטענה שהגניזה המוזכרת לגבי התכלת עניינה היעלמות מוחלטת עד שתתגלה ל'עת הקץ' לעתיד לבוא.

עוד יש לעמוד על המשמעות המיוחדת של הביטוי 'נגנז'. במה הוא שונה מהביטוי 'נעלם', 'בטל' או 'עבר מן העולם' (וכמו שמצאנו, למשל, לגבי זכויות לבנה)? בתשובה לשאלה זו נראה, ששורשה של המילה הוא בנוהג הקדום של המלכים להחזיק בית גנזים – אוצר שבו נשמרות שכיות חמדה וסגולות מלוכה. דבר זה הוזכר בדברי חז"ל לרוב, כגון במסכת סנהדרין (קד ע"א) לגבי חזקיהו המלך, בתוספתא פאה (ד, יח) לגבי מונבז המלך, במסכת מעילה (יז ע"ב) לגבי הקיסר ברומי ועוד. אף הקב"ה, מלך מלכי המלכים, המומשל בדברי חז"ל באמצעות טכסיסי מלך בשר ודם, יש לו בית גנזים, שבו שמורים הדברים היקרים לו מכול, כגון: יראת שמים, שבת, דמעות על אדם כשר, רוח, תורה, כמובא בדברי חז"ל.

אם כן, המשמעות הראשונית של הביטוי 'לגנוז' הוא הכנסה אל 'בית הגנזים' – אוצרו של המלך. אחר כך הושאל ביטוי זה להעלמת ולהסתרת הדברים שיש בהם קדושה – כדי לא לפגוע בקדושתם ובכבודם, העלמתם מתוארת כהכנסה לאוצר, שבו נשמרים דברים יקרי ערך. אם כן, יש להבין את הגניזה המוזכרת בדברי חז"ל בכל מקום, פעמים במשמעות הפשוטה ופעמים במשמעות המושאלת – בכל מקום ומקום על פי ההקשר.

נראה כי דברי התנחומא על גניזת התכלת מתפרשים במשמעות הראשונית והפשוטה של הביטוי 'גניזה', כלומר ההכנסה לאוצר המלוכה, והם רומזים למגבלות שהטילו הקיסרים הרומיים על השימוש בצבע ה'פורפורה' בידי הציבור הרחב. "לא תהיה שליטה לאדם פרטי בצביעה ובהפצה של ה'פורפורה' – זו הנקראת 'בלטה', 'אוקסיבלטה' ו'היאקניתינה', לא במשי ולא בצמר. אם, בכל זאת, מישוהו מכר גיזת 'מורקס' הנ"ל, עליו לדעת שהוא יאבד את סחורתו ואת ראשו" – נכתב ב'קודקס יוסטיניאנוס'.

גם בגמרא מוצאים אנו הדים למגבלות אלה – "שלחו ליה **לרבא**: זוג בא מרקת, ותפשו נשר, ובידם דברים הנעשה בלזו, ומאי ניהו – תכלת, בזכות הרחמים ובזכותם יצאו בשלום" (סנהדרין יב ע"ב). מגבלות אלו הלכו והתעצמו עד לימי הרמב"ן, כפי שמשקף מדבריו בפירושו לתורה (שמות כח, ב), שהובאו לעיל.

החוקים והגזרות שהועידו צבע זה לאנשי משפחת המלוכה בלבד, יכולות בהחלט להיקרא 'גניזת התכלת'. או בלשון אחרת, הנאמר במדרש תנחומא "ועכשיו אין לנו אלא לבן, שהתכלת נגנז" פירושו – 'נגנז' על ידי המלכות באוצר המלוכה.

וכבר עברה אותה המלכות מן העולם, ובטלו גזרותיה וגניזותיה, ואין כל מניעה לשוב לקיום מצות "ועשו להם ציצית" בשלמותה ובכל הידורה.

הרב מנחם אדלר ירושלים

קונטרס תכלת וארגמן בירור דברים תכלת מחלזון הארגמן

הקדמה

חלק ראשון: בירור הלכתי בענין התכלת מחלזון הארגמן

סי' א - בדעת הרמב"ם בתכלת של ציצית ובגדי כהונה ובענין צביעה העומדת ביופיה

סי' ב - קלא אילן ובדיקת התכלת

סי' ג - דעת רש"י דשם תכלת הוא דוקא מחלזון

סי' ד - הוספת סמנים לתכלת והצבע הנצרך

סי' ה - מקום הימצא החלזון ומהיכן היה במשכן

סי' ו - סימני החלזון

סי' ז - בדין ציצית צבועה

סי' ח - בדין קיום מצוה מספק וחידוש מצוה

סי' ט - תמיהות מהגמ' על חלזון הארגמן

א. תפיסת החלזון

ב. מלאכת צידה

ג. עור החלזון

ד. פציעת החלזון

ה. גידים ועצמות

סי' י - דעת הרמב"ן

סי' יא - ראיות נוספות

א. ציור הערוך

ב. דברי ראב"ה

ג. פירוש הראב"ד

סי' יב - שבט זבולון

סי' יג - תכלת וארגמן מן הפורפור

מילואים

א. בילפותא בין תכלת בציצית ובגדי כהונה

ב. צביעה העומדת ביופיה בבגדי כהונה

ג. תכלת בבגדי כהונה והקרבת קרבנות בזמן הזה

ד. בדעת רש"י בהגדרת ל"ט מלאכות

ה. הוספת סמנים

ו. מלאכת צובע

ז. מקור ל"ט מלאכות במלאכת המשכן

ח. צביעה לשמה

ט. בדברי הרמב"ם שהחלזון נמצא בים המלח

י. בשיטת רש"י בציצית צבועה ומין הכנף

יא. התכלת אין מעכב את הלבן

יב. צביעת ארגמן בבגדי כהונה

חלק שני: עיון בדרכי המקור והחוקרים

הקדמה

א. דרכי החקירה

ב. ההסטוריה של מדע התכלת

ג. תיאורי צבע

ד. גזירת המלכות

ה. טעויות בספרות הטבע

ו. הטעויות החוקרים

ז. קלא אילן ותרגומו

ח. הנחות מוטעות בזיהוי החלזון

ט. סיכום הטענות אודות חלזון הארגמן

הקדמה

במדרש תנחומא (פרשת שלח) ועשיו אין לנו אלא לבן שהתכלת נגזו. ובספר החינוך (מצוה שפו): וזה ימים רבים לישראל לא שמענו מי שזכה לתכלת בטליתו. ומכל מקום, במשך שנים רבות, ניסו רבים וטובים להתחקות אחר החלזון ממנו הפיקו את צבע התכלת, השערות שונות נאמרו ונדרחו בנושא זה. ורבה ההשתוקקות לזכות לקיים מצוה זו, וע' ב"ח סו"ס כד בשם הזוהר שלח (קעה) 'עיקר הזכירה בתכלת' וכ"כ בבית יוסף סו"ס יב ע"ש. וכתב דלפ"ז צריך לומר 'להתעטף בציצית' בפתח להורות על עיקר המצוה שהוא פתיל תכלת.]

בשנים האחרונות, הועלה שוב נושא זה, בעקבות גילוי אפשרות להפיק צבע תכלת מחלזון ימי ממשפחת חלזונות המורקס המכונה 'מורקס טרונקולוס' [ארגמן קהה קוצים], על ידי הוצאת נוזל מבלוטה מסוימת בו. 'המיץ הנסחט מארגמן קהה קוצים, הוא כמעט חסר צבע בתחילה, אולם עם חשיפתו לאויר ולשמש הוא נהיה לצהוב, ואז לסירודין נהפך לירוק ואח"כ מופיע טורקז ואחריו כחול עד שלבסוף מתייצב הצבע הסגול הסופי הנוטה לשחור'. ונכתבו ספרים ומאמרים רבים המצדדים בכך.

החלק הראשון עוסק בבירור הלכתי של הצורך בתכלת בציצית דוקא מחלזון [ובענין תכלת בבגדי כהונה והקרבת קרבנות בזמן הזה] ובירור הטענות כנגד חלזון הארגמן שאינו מתאים לסימנים המופיעים בסוגיות הגמ' והפוסקים. [ביאורים שאינם נוגעים ישירות לענין, נדפסו כמילואים בסוף, וצוינו באות]. ולברר האם ישנו הפסד הלכתי בהטלת תכלת זו [אם אינה נכונה].

החלק השני עוסק בהפרכת ההוכחות מכח דרכי המדע שאינן עומדות בכללי החקירה, וקל וחומר שאין לסמוך עליהן כלל ועיקר לענין פסק הלכה – במהדורה זו, קיצרתי חלק זה, כיון שראוי למעט בעיסוק בו בבית המדרש.

הנני מבאר את הענין לפי דרכי [ולא הבאתי את כל המשא ומתן בענין התכלת] ולא להוכיח בראיה מוחלטת שזהו אינו החלזון הנצרך לתכלת, אלא לברר שעל פי הראיות שבידינו ודרכי המחקר, אין הוכחה ברורה שניתן לזהות את חלזון

הארגמן כחלזון התכלת. ולענין הלכה, על כל אחד לשאול את רבותיו. [וראה ריש סימן ח בענין ספיקא דאורייתא.]

* * *

אודה לגאון אחד (ג"א) ולגאון ר' אביגדור נבנצאל (הגרא"נ) ולחתני ר"מ מורגנשטרן, שהעירו רבות על הקונטרס במהדורה ראשונה (תשנ"ט). במשך השנים, קיבלתי הערות מת"ח אשר שולבו בפנים. ב"ה אשר מאז צאתו לאור, רבו תלמידי חכמים אשר למדו את הנושא וכתבו על כך, ודברי אמורים לליבון ההלכה כדרכה של תורה ולא חלילה לפגוע בהם. יהי רצון דמינייהו ומינאי יתקלס עילאה, ואינם זזים משם עד שנעשים אוהבים זה את זה.

חלק ראשון

בירור הלכתי בענין התכלת מחלזון הארגמן

סימן א

**בדעת הרמב"ם בתכלת של ציצית ובגדי כהונה
ובענין צביעה העומדת ביופיה**

א. כתב הרמב"ם ריש פ"ב מהל' ציצית "תכלת האמורה בתורה בכל מקום היא הצמר הצבוע כפתוך שבכוחל וזו היא דמות הרקיע הנראית לעין [השמש] בטהרו של רקיע, והתכלת האמורה בציצית צריך שתהיה צביעתה צביעה ידועה שעומדת ביופיה ולא תשתנה, וכל שלא נצבע באותה הצביעה פסול לציצית אע"פ שהוא כעין הרקיע כגון שצבעו באסטיס [או בשחור] או בשאר המשחירין הרי זה פסול לציצית. כיצד צובעין תכלת של ציצית לוקחין הצמר וכו' ואחר כך מביאין דם חלזון והוא דג שדומה עינו לעין הים [התכלת] ודמו שחור כדיו ובים המלח הוא מצוי, ונותנים את הדם ליורה ונותנים עמו סמנים כגון הקמוניא וכיוצא בהן כדרך שהצבעין עושים ומרתיחין אותו ונותנים בו את הצמר עד שיעשה כעין הרקיע וזו היא התכלת של ציצית".

אמנם בהל' כלי המקדש פ"ח הי"ג כתב "ותכלת האמורה בכל מקום היא הצמר הצבוע כעצם שמים שהוא פתוך מן הכחול". וכתב המשנה למלך, ולא ידעתי למה לא ביאר רבינו שצבע זה צריך שיהיה בדם חלזון, ואף אם צבע אחר שיהיה עינו דומה לעצם השמים פשיטא דלא מהני כיון שאינו מחלזון ואולי סמך על מש"כ בהל' ציצית (א).

אולם נראה לדייק מלשון הרמב"ם בהל' ציצית דלא ס"ל כמ"ש המל"מ, דהא מבואר להדיא שחילק לשני דינים: א' גוון צבע התכלת "דמות הרקיע הנראית לעין השמש", ובקצרה בהל' כהמ"ק "כעצם השמים". ב' איכות הצביעה "צביעה ידועה שעומדת ביופיה".

ומדויק היטב לשון הרמב"ם, שפתח ואמר "תכלת האמורה בתורה בכל מקום היא הצמר הצבוע כפתוך שבכחול וזו היא דמות הרקיע הנראית לעין [השמש] בטהרו של רקיע", כלומר, דין זה הוא גם בתכלת של בגדי כהונה [וכ"כ בהל']

כהמ"ק "ותכלת האמורה בכל מקום", וקאי על מש"כ לעיל מיניה "וכל מקום שנאמר בתורה שש או בד הוא הפשתים והוא הבוץ", א"כ גם בתכלת כונתו לתכלת שנאמר בתורה], ומוסיף דין שני לענין ציצית בלבד, דלגוון התכלת ניתן להגיע בכמה אופנים "ותכלת האמורה בציצית צריך שתהיה צביעה צביעה ידועה שעומדת ביופיה ולא תשתנה, וכל שלא נצבע באותה צביעה פסול לציצית אע"פ שהוא כעין הרקיע כגון שצבעו באסטיס או בשאר המשחירין הרי זה פסול לציצית, כיצד צובעים תכלת של ציצית וכו' ואחר כך מביאים דם חלזון וכו' וזו היא התכלת של ציצית". ולכן כתבו רק בהל' ציצית, שאינו דין בבגדי כהונה, הכשרים בכל אופן של גוון התכלת (ב). וראה בספר המפתח שם. [והעירני חתני רמ"מ, דיש מקום לומר שלא פירט את דרך הצביעה בבגדי כהונה שאינו דבר המסור לכל, משא"כ ציצית].

ב. אמנם דברים אלו צ"ע, שהרי בתורה נאמרה אותה מילה "תכלת", הן לגבי תכלת דמשכן והן לגבי תכלת דבגדי כהונה, ואם נימא דמילת "תכלת" אינה דוקא גוון מסוים, אלא גוון זה העומד ביופיו, מנא לך, לחלק בהאי דינא בין תכלת לציצית לתכלת דבגדי כהונה, ובפרט, דבמנחות (מב:) משוים ביניהם לגבי דין טעימה, מגזירה שוה דכליל תכלת ע"ש, וכתב התוס', אע"ג דהאי קרא בבגדי כהונה, ילפינן מבגדי כהונה. [ושמא היה לרמב"ם דרשת חז"ל שנעלמה מאתנו, שלמדו דין זה מפסוק מסוים מפרשת ציצית, ולכן הוא דין דוקא בציצית].

ומכל מקום מוכרחים הדברים, שהרי בכל סוגיות בגדי כהונה, לא שמענו מעולם דין פסול דקלא אילן [שהוא הדין פסול שאינו עומדת ביופיה כדלקמן], ומהא גופא ייסד הרמב"ם את שיטתו שאינו מעכב אלא בתכלת דציצית [ודלא כדעת רש"י שהוא אף בבגדי כהונה]. וכמ"ש בהל' כהמ"ק 'ותכלת האמורה בכל מקום היא הצמר הצבוע כעצם השמים', וכן נראה מסתימת דבריו בפיה"מ (כלאים ט, א) 'התכלת הוא הצמר הצבוע אזורק' ולא הזכיר חלזון. ומכח זה לא סבר להלכה כדעת התוספתא מנחות פרק ט ה"ו [דלכאורה מייירי גם בבגדי כהונה] 'תכלת אין כשרה אלא מן החלזון הביא שלא מן החלזון פסולה' (ג). ויש שביארו ע"פ דרש דבעינן צבע זה שא"א להעבירו לזכור תמיד את הקב"ה.

סימן ב

קלא אילן ובדיקת התכלת

א. נראה פשוט, דמקור דברי הרמב"ם, דבעינן בתכלת דציצית "צביעה העומדת ביופיה", הוא מהסוגיא במנחות (מב:) האי תכילתא היכא צבעיתו לה, אמר ליה מייתינן דם חלזון וסמנין ורמינן להו בקדירה וכו'. ונראה מלשון הגמ' 'האי תכילתא' שביקש לדעת [ואולי אף הצביע לו] על תכלת מסוימת והיא התכלת של ציצית, היאך אתם צובעים אותה, דהא כל הסוגיא שם עוסקת בהל' ציצית [אף דלא נזכר להדיא דמיירי בצביעת תכלת לציצית], וכן נראה דהאמוראים לא עסקו בצביעת תכלת לבגדי כהונה.

עוד שם, ת"ר תכלת אין לה בדיקה ואין ניקחת אלא מן המומחה. [ופירש"י, אין לה בדיקה – קס"ד אין אדם יכול לבדוקו אם תכלת הוא אם קלא אילן הוא, ואינה ניקחת אלא מן המומחה – דהואיל ואין לה בדיקה אין לוקחין אלא מן המומחה שידוע שקלא אילן אסור]. ותכלת אין לה בדיקה, והא רב יצחק בריה דרב יהודה בדיק ליה וכו' איפריד חזותיה פסולה. ופירש"י, ונפרד חזותא – נתקלקל המראה פסולה דקלא אילן הוא.

ומבואר בדביקה זו, אי איפריד חזותא, באה לברר אם צבע תכלת זה המיועד לציצית הוא כשר או מקלא אילן ופסול. ונמצא דההבדל בין המראה הכשר העשוי מן החלזון לבין קלא אילן, הוא **אך ורק** ב"מראה העומד" לאחר הבדיקה וכלל אינו ניכר כהבדל **בגוון החיצוני** [או שמא, יש הבדל, אלא שהוא דק ביותר ואינו ניכר למראית עין, ולא נמסר לנו האם קיים עוד הבדל המעיד על שינוי התרכובת הכימית, וראה לקמן אות יב].

ב. אמנם איתא בב"ק (צג:) דקלא אילן הוא צבע דלא עבר ע"י צפון [ופירש"י שיון. ותרגומו סבון]. וע"ש ביש"ש דלא עבר לעולם (וע' חזו"א ב"ק סי' יז סק"א, משיב דבר ח"ב צז). וצ"ע דהא בסוגיין איתא דהקלא אילן עבר ע"י בדיקת הסמנים. ונראה דלא עבר צבעו לגמרי ומ"מ מתקלקל המראה. ועוד י"ל דרק ע"י סמנים אלו עובר ולא ע"י צפון. וכן נראה מפירוש רבנו גרשום במנחות

(מא: ר' יהודה מסר גלימה עם תכלת לקצרא ומפייסו שיזהר שלא יקלקל מראה התכלת. וצ"ע הלוא התכלת עומדת ביופיה. ולפי הנ"ל דוקא בבדיקה שבגמ' עומדת התכלת ולא הקלא אילן, ואילו בצפון [בו משתמש הכובס] הוא להיפך שעומד בו הקלא אילן ולא התכלת, וכמ"ש בזבחים צה ע"א תוד"ה והא, דצבע תכלת דמעיל עובר ע"י צפון [ומבואר דשיטת תוס' דתכלת דבגדי כהונה היא מחלזון ולא מקלא אילן]. וע"ע במאמר שט"ח עמ' יד ובמאמר פ"ת הפרט הרביעי.

ג. מעתה ברור דסוגיא זו, היא המקור למשנ"ת בדעת הרמב"ם, דהדין של חלזון הוא מהלכות איכות הצביעה "צביעה ידועה שעומדת ביופיה" [ורהיטת לשונו מורה, שהוא פסול דאורייתא]. ולכן שאל אותו "האי תכילתא היכא צבעיתו לה", וענה לו "מייתנין דם חלזון", דרך בצביעה זו נוכל להגיע למצב של צביעה ידועה העומדת ביופיה, דהיינו שלא איפרד חזותא. ומכיון שסוגיא זו עוסקת בהלכות ציצית, ידעינן להאי דינא רק בתכלת של ציצית [ועדיין צ"ע במקור הגמ' לדין זה וכנ"ל].

ומה דאיתא בגמ' (מד). "ובדמו צובעין תכלת", דוקא בדמו שלו, סבר הרמב"ם דמיירי בתכלת דציצית ככל סוגיית הגמ' שם, אולם רש"י ייסד מכאן את שיטתו דבכל תכלת האמורה בתורה, גם בבגדי כהונה, בעינן צביעה מחלזון.

ד. אמנם מלשון הרמב"ם 'צביעה ידועה שעומדת ביופיה ולא תשתנה', נראה דאין כונתו שלעולם אינו משתנה לאחר כביסה או בדיקה [שלא הזכירה עדיין], אלא שאינה דוהה ומתקלקלת **מעצמה** [אבל יתכן שיש דברים הפוגמים בה וכמ"ש רבנו גרשום]. וגדר היכר השינוי אינו אלא ע"פ הבדיקה **המעידה** על כך שלא תשתנה מעצמה. וכן מבואר בסוגיא (מג.), היכא דבדקנא בדבר יצחק לא איפרד חזותיה כשרה איפרד חזותיה בדקינן לה בדרב אדא, הרי דאע"פ שבבדיקה הראשונה **השתנה** מראהו מ"מ אינו פסול כל עוד לא בודקים את הבדיקה השניה וכמ"ש הרמב"ם שם הל' ה (וע' שו"ת רדב"ז). ועדיין צ"ע דלא נזכר כן להדיא בגמ'.

דאינה משתנה מעצמה. [ובלשון הרמב"ם אינו מוכרח דכוונתו דלעולם יעמוד ביופיו, אלא שהוא עומד במידה מרובה. ובחנוטים שמצאו במצרים, י"א דצבע בגדם עשוי מקלא אילן ומ"מ עדיין מראהו כחול. הערת חתני רמ"מ].

ה. לפי המבואר נמצא דהפסול של קלא אילן הוא מחמת שאינה צביעה העומדת ביופיה, ואינו בגלל שאינו הגוון האמיתי, שהרי אדרבה הוא מטעה את הבריות שתולה בבגדו ואומר שזו התכלת (ע' ב"מ סא:). ונמצא שדבר זה אינו יכול להתגלות למראית עין, כל עוד אין בודקים זאת.

ורדן זה נכלל במש"כ הרמב"ם "כל שלא נצבע באותה הצביעה פסול לציצית אע"פ שהוא כעין הרקיע כגון שצבעו באסטיס או בשאר המשחירין הרי זה פסול לציצית", הרי להדיא דתוצאת הצביעה היא 'כעין הרקיע' אולם בעינין שיהיה זה על ידי 'אותה הצביעה' היינו הצביעה העומדת ביופיה.

ו. מעתה יל"ע בלשון הרמב"ם דבעינן 'צביעה ידועה' העומדת ביופיה, האם נכלל בזה נמי שתהיה דוקא מ"חלזון", דרק ממנו ניתן להגיע לכך, וכמו שכלל בדבריו "כל שלא נצבע באותה צביעה [והיא מחלזון ע"ש] וכו' או בשאר המשחירין" וכ"כ בהלכה ד בלשון כללית "אם נודעה שנצבעה באחד משאר צבעונים המשחירים שאינם עומדים פסולה" ולא כתב שום דבר היוצא מן הכלל. או שמא, התנאי הוא "צביעה העומדת ביופיה", ודם החלזון הוא "היכי תימצוי" לכך, דהא בתחילת דבריו כתב "שתהיה צביעתה צביעה ידועה העומדת ביופיה", ולא התנה שתהיה דוקא מחלזון, ורק אח"כ בהלכה ב כאשר עוסק בענין הצביעה [בצורה מעשית] כותב "כיצד וכו' מביאין דם חלזון". ומילת "כיצד" תתפרש במובן של "כגון", אבל ה"ה בכל אופן שנגיע למצב של צביעה העומדת ביופיה. ולפ"ז מש"כ הלכה ד "אם נודעה שנצבעה באחד משאר צבעונים המשחירים שאינם עומדים פסולה" אינו פסול כללי לכל המשחירין, אלא לכל המשחירין שאינם עומדים ביופיים, וקאי אדלעיל מיניה דבעי צביעה ידועה העומדת ביופיה, וא"כ גם בשאר צבעונים המשחירים כשר אם יתקיים התנאי של 'עומדים'.

ז. ונראה דאמנם עיקר ההלכה היא שתהיה צביעה העומדת יופיה, ומ"מ מכיון שבכל מקום הגמ' הזכירה את צביעת התכלת **בחלזון**, הרי שלא ניתן להגיע לאותה צביעה העומדת ביופיה אלא ע"י חלזון, אף שאין זו הלכה למשה מסיני שתהיה הצביעה מחלזון. והוא ביאור לשון הברייתא (מנחות מד.) "ובדמו צובעין תכלת", דוקא בדמו שלו. ואע"פ שברייתא זו נאמרה בסתם, סבר הרמב"ם דהוא דין רק בתכלת דציצית, דפרט המצוה דצביעה העומדת ביופיה הוא הלמ"מ בציצית [ואינו כלול במילה 'תכלת', ולכן לא בעי בבג"כ אלא צבע תכלת], ובאו חז"ל וייסדו דלמעשה ניתן להגיע לכך רק ע"י חלזון.

ודוחק ותמוה לומר, שבדרך כלל [או לפי הידוע בזמנם] מגיעים לאיכות צביעה זו ע"י צבע החלזון, אבל ה"ה דכשר אם יוכלו להשיג איכות זו באופן אחר, כגון ע"י בעל חיים אחר או בזמנינו ע"י צבעים סינטטיים. וע' ירושלמי כלאים פ"ט ה"א, מה תולעת שני דבר שיש בו רוח חיים אף כל דבר שיש בו רוח חיים. משמע שהוא ילפוטא לחומר הצביעה [מן החי] ולא הלכה למשה מסיני. ולכאור' אם ניתן להגיע לגוון רק ע"י חלזון אמאי בעינן לילפוטא. ובפרט לפי מש"כ החזו"א (י"ד סי' ה' סק"ג) בענין אלפיים שנות תורה, וראה בחלק ב אות ה בשם הכוזרי, והבן.

וכן כתב הרב הרצוג לבאר כפל לשון התוספתא "תכלת אין כשרה אלא מן החלזון שלא מן החלזון **פסולה**", לומר לך שאם בעתיד ימצאו אנשי הכימיה צבע שאינו מן החלזון כמראה התכלת וכח הקיום שלו כמו כח הקיום של התכלת שמן החלזון כפל התנא להשמיענו 'שלא מן החלזון פסולה' – בכל אופן שהוא.

ח. העירני ג"א, 'בדברי הרמב"ם יש לשקול אפשרות נוספת שתיבות "עומדת ביופיה ולא תשתנה" הם מאמר המוסגר, והמשך הדברים "וכל שלא נצבע באותה צביעה" חוזר לראש דבריו "צביעה ידועה" [ולפ"ז צריך תנאי נעלם מעינינו בדרך הצביעה, ושואר רומז כאן לחלזון], אלא שמלשונו לקמן ה"ד "אם נודע שנצבעה באחד משאר צבעונים המשחירים שאינם עומדים פסולה", משמע שהיא סיבת הפסול וצ"ת. ומדברי הרמב"ם לכאורה נראה, שכל **שעומד** בבדיקה של התלמוד

הוא בחזקת תכלת עד שיודע לך שנצבע במין שאינו עומד בבדיקה זו, וצ"ת מנ"ל הא, דלא שמעינן בשמעתא אלא דמהניא בדיקה זו לחשש קלא אילין.

ויש להוכיח דבעינן **תנאי מסוים** בענין הצביעה מדברי הרמב"ם בפיה"מ ריש פ"ד דמנחות, המצוה השנית לתת חוט של תכלת כרוך על אותן הציציות והחוט הזה נקרא תכלת שנא' ונתנו על ציצית הכנף פתיל תכלת, ואינו נמצא בידינו היום **לפי שאין** **אנו יודעים לצובעו** שאין כל מין תכלת בצמר נקרא תכלת אלא תכלת **ידועה** שאי אפשר לעשותה היום. ומשמע מדבריו דמה שאינו נמצא בידינו היום, אינו משום חסרון בידיעת גוון הצבע [שלא אמר אי אפשר לעשות הגוון, וכמ"ש בהל' כהמ"ק את הגוון ולא כתב שאין אנו יודעים], אלא באופן הצביעה "אין אנו יודעין **לצובעו**", דלגוון אפשר להגיע בכמה אופנים [וכדרך שכשר בבגדי כהונה], ומהם בעינן לתכלת דציצית 'צביעה ידועה'. אמנם אפשר לבאר בדבריו דבעינן צביעה המתקיימת, ודרך עשייתה היא זו שאינה ידועה. ויותר נראה בכוונת הרמב"ם שאין אנו יודעים מפני העדר חלזון וכמ"ש בסוף דבריו 'שאי אפשר לעשותה היום' ולא מפני חסרון בגוון, [ומ"מ אמאי לא נקט בלשון פשוט שאין הוא **מצוי** (במקום "אין יודעים") וכמ"ש רבי אברהם בנו (הובא בסי' ד אות ג) 'ומשום אי הכרת דג זה **במסורת מדויקת** נמנעה מהמאחרים עשיית התכלת'].¹

וכן יש להסתפק במה שכתב שם ה"ט 'שהלבן מצוי לכל והתכלת אינה מצויה בכל מקום ולא בכל זמן מפני הצבע שאמרנו'. האם התכלת אינה מצויה, מחמת העדר החלזון או מחמת דרך הצביעה שאינה ידועה. וראה סימן ו אות ג.

וכתב הרב הרצוג (ס' התכלת עמ' 429): מילת 'לצובעו' בפיה"מ משמע שחסר הזהויה מפני ידיעת הסמנים למלאכת הצביעה, שאין אנו יודעים את **מלאכת הצביעה** המיוחדת לתכלת, אולם אין זו הכוונה בפיה"מ, אלא כיון שתכלת אינה כשרה אלא מן החלזון, ואין אנו יודעים את **זהות החלזון**, ממילא אין אנו יודעים לצבוע תכלת, ותדע שהרמב"ם אינו מרמז בהלכותיו שיש קושי בענין המלאכה והסמנים, אלא שהסמנים הם חלק ממלאכת הצביעה ופעולתם היא על הצמר שיקלט את הצבע יפה, ונפלה ט"ס בתרגומו במקום מילת צבג'ה שתרגומו צביעתו, כתבו מילת צבאג'ה שהוראתו צבעו, כלומר, שאין הכוונה למראה (הגוון), אלא שלא ידוע בבירור **החומר**

הצובע, ולא כל כחול בצמר נקרא תכלת, אלא כחול מיוחד שאינו אפשרי היום, והיינו הברייתא שתכלת אינו כשר אלא מן החלזון. ע"כ.

ואמנם ראה בתרגום הנדמ"ח (רי"ק): ואינו אצלנו היום לפי שאין אנו יודעים **צביעתו**, לפי שאין כל גוון תכול בצמר נקרא תכלת, אלא **תכלות מסוימת** שאינה אפשרית היום. אולם בתרגום ר"ע קורח (מהד' המאור): ואינו אצלנו היום לפי שאין אנו יודעים **לצובעו**, כי אין כל צבע אזרק נקרא תכלת, אלא **תכלת מסוימת** שלא תתכן היום [וחזינן שכל שינוי קטן, יכול לשנות את הענין, וראה חלק ב סוף אות ז לענין התרגום המדויק ברמב"ם].

ונראה קצת דבא לבאר דהחסרון הוא בגוון, דאל"כ היא אריכות שלא לצורך. וכן נראה מדברי הכפתור ופרח מה, שתכלת הוא ענין הגוון.

* * *

ט. הגמ' בכל מקום הזכירה קלא אילן כפסול לתכלת דציצית, ויש לברר האם קלא אילן הוא שם למין מסוים, או שהוא שם כללי לכל צביעת גוון תכלת שאינה מן החלזון. עוד יל"ע, אם קלא אילן, הוא שם הצבע או שם הדבר [הצמח או דבר אחר] ממנו צובעים.

ומלשון הגמ' (ב"מ סא:) "התולה קלא אילן בבגדו", נראה דהוא שם הצבע, שהרי אינו תולה את הצמח בבגדו [ויש לדחות, דהצבע היוצא מן הצמח קרוי על שמו], וכן מפורש ברש"י (מנחות מ.) "גזירה משום קלא אילן – צבע היא שדומה לתכלת ואי שרית של תכלת בסדין אתי למירמי צמר צבוע בקלא אילן והוי כלאים שלא במקום מצוה". וכ"מ במנחות (מג.) "מר ממשכי אייתי תכלתא בשני רב אחאי בדקוה בדרב יצחק בריה דרב יהודה ואיפרד חזותיה בדרב אדא ואישתנאי למעליותא סבר למיפסלה אמר להו האי לאו תכלת ולאו קלא אילן", וביאורו בתמיה, וכי **צביעה** זו אינה לא מחלזון ולא של קלא איל, כלומר קלא אילן הוא מקביל לתכלת [והיינו צבע] ולא לחלזון [ממנו צובעים], ונמצא דתכלת סתם תמיד מתייחס לתכלת מן החלזון.

ונראה דקלא אילן של הגמ' כולל כל צבע הדומה לתכלת שאינה מן החלזון

[ומובא במאמר של פרו' קורן שיש חמישים מיני צבענים כחולים מן הטבע]. ויש להוכיח יסוד זה מדברי הרמב"ם, דלא כתב בהלכותיו שם זה "קלא אילן".

א. בגמ' נזכר בכל מקום פסול של קלא אילן, והרמב"ם כתב בפ"ב ה"א, כל שלא נצבע באותה צביעה פסול לציצית אע"פ שהוא כעין הרקיע, כגון שצבעו באיסטיס או בשאר המשחירין.

ב. דין בדיקה שהוזכרה בגמ' (מנחות מג.) שהיא בכדי להוכיח שאין התכלת מקלא אילן, כתב זאת שם ה"ד בלשון כללית, "אם נודעה שנצבעה באחד משאר צבעונים המשחירים שאינם עומדים פסולה".

ג. דין מין הכנף, איתא במנחות (מא:), טלית שכולה תכלת כל מיני צבעונין פוטרין בה חוץ מקלא אילן, והרמב"ם שינה וכתב שם ה"ח, היתה כולה של תכלת עושה לבן שלה משאר צבעונין חוץ מן השחור מפני שהוא נראה כתכלת.

הרי לנו, דאע"פ שבכל מקום בגמ' נאמר "קלא אילן", הרמב"ם הרחיב זאת ללשון רבים וכתב "שאר צבעונים המשחירים", כלומר דניתן להגיע לאותו גוון **במדויק** ע"י מיני צבעונים רבים, ולכל אלו לא תהיה בדיקה ע"י מראה חיצוני, אלא הבדיקה שהוזכרה בגמ' להבחין בין תכלת [מחלזון] לקלא אילן, כמו שממשיך בהלכה ה' "כיצד בודקים אותה אם נצבעה כהלכתה".

ואמנם כן מפורש בכס"מ פ"ב ה"ח, דתמה אמאי כתב הרמב"ם היתה כולה של תכלת עושה לבן שלה משאר צבעונין חוץ מן **השחור**, ובגמ' לא אמרו אלא חוץ מקלא אילן והוא צבע תכלת בשאר צבעים שלא בדם חלזון, ותירץ, י"ל דרבינו מפרש דקלא אילן הוא **שם כולל** בין לצבע תכלת שלא בדם חלזון בין לשחור ונקט רבינו לאסור שחור וכל שכן צבע תכלת שלא בדם חלזון, עכ"ד. הרי דפשיטא ליה דקלא אילן הוא צבע תכלת שלא בדם החלזון, ולא ממין מסוים.

י. ומקור לדבר זה דניתן להגיע לאותו צבע מכל מיני צבעונים, נראה מלשון הברייתא של התולה קלא אילן בבגדו, דאיתא בספרי (ס"פ שלח, ונתווספה שם מילה שאינה בברייתא בב"מ סא:) שלא תאמר הריני נותן **צבעונים** וקלא אילן

והם דומים לתכלת. הרי שבנוסף לקלא אילן, ניתן להגיע לצבע הדומה לתכלת, גם על ידי צביעה במיני צבעונים מסויימים.

ויש מתרצים, דאין כונת הספרי דמשאר צבעונים ניתן לצבוע תכלת, אלא שצירוף "צבעונים" וקלא אילן נותן צבע תכלת [וגם הגמ' שהזכירה קלא אילן, היינו בתוספת צבעונים].

והנצי"ב כתב בפ' לספרי, אע"פ שמשמע בגמ' שאין צבע נוסף, צ"ל דקלא אילן דומה לתכלת בלא שום הרכבה ועירוב, וצבעונים הוא הרכבה של כמה צבעים.

והעירני ג"א, 'מדברי הגמ' לכאן' אין ראייה כלל [שניתן לצבוע תכלת, רק בקלא אילן], שקלא אילן היה כפי הנראה צבע זול שהשתמשו בו הזייפנים, ועל צבעים יקרים לא היה נידון, כיון שמי שמזלזל במצות ציצית ומזייף לא שכיח שישתמש בצבע יקר, בזמן שהצבע הזול, זול יותר וזמין יותר. וא"כ צ"ת מנ"ל לנצי"ב הא, ושמא ס"ל דהבדיקה לא מהניא לצבעים אחרים וס"ל דיש לחוש להם שמא יזייפו בהם שאינם נבדקים'.

יא. מנחות מג ע"א, אלא האי לא תכילתא ולא קלא אילן [בתמיה]. ויש המוכיחים מכאן את אמיתות חלזון המורקס, דמבואר שיש רק שני מינים הצובעים "תכלת", קלא אילן וחלזון, וא"כ כל שמצאנו את הקלא אילן [והוא (לדעתם) צמח מסוים הנקרא אינדיגו], ממילא המין השני הצובע שנמצא [דהיינו חלזון הארגמן] הוא החלזון, מכיון שאין הרבה "מקורות טבעיים" לצבע. וראה לקמן סימן ד וחלק שני אות ח.

והעיר ג"א, 'ראיה זו אינה ראייה כלל, דמאן לימא לן דלא הוה מצי אמר ליה: אה"נ לאו תכלת ולא קלא אילן אלא מין פלוני הוא, אלא דקושטא קאמר ליה דתכלת הוה'. וראה בהערתו לעיל, דבזמנם זייפו רק בקלא אילן שהיה זול, וכן העיר הגרא"נ 'אולי הגמ' דיברה לפי המצוי בזמנם, אבל אין ראייה שאלו האפשרויות היחידות ליצור צבע תכלת'.

אמנם לדברינו, קלא אילן כולל בתוכו כל צבע שאינו מהחלזון, וכלשון

הרמב"ם "שאר צבעונים המשחירים", ואם כן ניתן לומר שחלזון הארגמן שנמצא נכלל אף הוא בפסול קלא אילן [שאינה צביעה העומדת ביופיה]. ועוד, שאין אנו יודעים בבירור מקורה של המילה "קלא אילן", ואף אם אינדיגו במקור הוא שם צמח [ושמו מורה עליו], וכן פי' בערוך, מכל מקום הוא "שם אב" מושאל לכל אלו הפסולים, גם אם יהיה מבעל חי. ובלאו הכי הדברים תמוהים, שהרי כיום מוסיפים [לקלא אילן שלדעתם מצאו, ובכך מזהים את צבע התכלת מן המורקס], **סמנים** ולא חומרי צבע, וא"כ הוא דלא כספרי, ועוד דאם בקלא אילן נתנו (בזמן הגמ') חומרי צבע, וע"כ הוא "דומה לתכלת", הרי דאין אנו יודעים את הגוון המדויק אליו צריך להגיע מהצביעה בחלזון.

יב. הצמח המזוהה כיום כקלא אילן, "אינדיגו – איסטיס" [שעל פיו ייסדו גם את החלזון וכנ"ל], אינו מתקלקל בבדיקה של הגמ', וכן מגיב **באופן זה** לחלזון הארגמן בבדיקה כימית, כלומר, "התרכובת הכימית" שלהם שוה. [ויתר מכך, בדיקה זו אינה מחלקת בין החומר הכימי 'אינדיגו' ממקור חי למקור צמחי, אמנם במורקס יש חומר ברומראינדיגו, ולפ"ז תתכן אפשרות להבדיל ביניהם (ובצמחי יש עוד חומרי צבע, אלא שמתפרק בבישול), ומלבד זאת הצבוע בצביעה טבעית מן החלזון [שלא כפי שעושים כיום], חלש יותר ואינו עומד בבדיקות, אמנם ד' עמר טוען שהצליח לעשות צביעה טבעית עמידה]. ואם כך, דבר זה הוא **פלא עצום**, על המזהים את חלזון הארגמן כמקור לצבע ה"תכלת", שהרי היא גופא ראייה, במה שהבדיקה של היום אינה מחלקת בין אינדיגו לארגמן, דשניהם שייכים לאותה 'משפחה' מבחינה הלכתית של פסול "קלא אילן".

אמנם יש לדחות בכמה אופנים. **א.** אין נצרך שהתרכובת הכימית שלהם תהיה שונה אלא שהבדיקה המסוימת של הגמ' תבדיל ביניהם. **ב.** כיון שבימינו מזקקים את הצבע ולא נשאר "עקיבות" אינדרובין [אינדיגו אדום] (חומר הקיים במורקס), ולכן התרכובת הכימית שוה. אולם הא גופא צ"ב, אם מהני סוג תכלת שעבר שינוי כימי, וע"כ אי אפשר להבדיל בינו לבין קלא אילן [ושמעתי שהוא גורם להקשחה של התוצר הטבעי לכן משערים שהוא מתקשה לעבור את תהליך

החזזור והוא פחות עמיד]. ג. רק הלוקח חומר שאינו ידוע צריך בדיקה, אולם אם זהו 'חלזון' שיש לו סימנים כלל אין צריך בדיקה. וכ"כ במאמר שט"ח (טענה שניה ושלישית) ע"ש, וכעין זה כתב הרמב"ן, ראה סימן ה אות א. ד. שמא אין אנו יודעים לעשות בדיקה זו [ויש שניסו **עשרות** אפשרויות לכוין את הבדיקה המוזכרת בגמ' ובכולם התקבלה תוצאה דומה בשתייהן]. ואמנם, אנחנו לא נדע מה הוא אופן הנסיון לדעת "אם איפרד חזותא", מה הגדר של קלקול הצבע. ה. העיקר שהבדיקה נוסתה בחלזון ולא איפרד חזותא, ואין לנו נפ"מ במה **שגם** קלא אילן עומד בבדיקה, כלומר, שהבדיקה בגמ' אינה משמשת אלא לבירור **הצבע** שאינו מקלא אילן, ואינה מבררת [או שוללת] את זיהוי של החלזון, ולזה צריך להגיע על פי הסימנים, ואח"כ לבדוק שאמנם הצבע עומד.

ודבר זה תמוה בעיני, שהרי הגמ' מורה לנו דאפשרות הבדיקה היא שרייה בסמנים אלו, שכל צמר צבוע "גיב" בצורה שונה, ואם "קלא אילן" [המיוחס כך כיום] עומד ואינו מתקלקל, נפלה בדיקת הגמ' בבירא. ולכן צריך לומר דמה שמצאו אינו קלא אילן (או שהמורקס אינו החלזון).

והעיר ג"א. 'כמדומה שהאמת כן [שהבדיקה אינה מבחינה ביניהם], ובצביעה של פעם נשאר נושא הצבע בטבעו אלא שהוצמד לצמר, ואילו בצביעת זמנינו מוחלף נושא הצבע והצמר עצמו הוא נושא הצבע [והיא נקראת "שיטת החזזור"], ומכאן מה שאין בדיקת התלמוד עולה להם. אלא דהא גופא צריך תלמוד, אם צבע שמקורו **בחלזון אמיתי** ונהרס עיקר טבעו כבצביעה דידן, עדיין שם תכלת עליו או לא'. [ויש להעיר, צביעת הצבע באופן שדבוק על הצמר נקרא 'צביעה ישירה' והיא צביעה חלשה מאד, וכפי הנראה הצביעה העיקרית בזמנם היתה 'צביעת צרבן' ע"י אלוס וכדומה שמצמיד את הצבע בתוך הסיב, ובימינו צובעים באופן שלישי והוא **עמיד יתור** הנקרא 'חזזור'].

העולה מכך, אם לא הבדלנו ביניהם על פי בדיקת הגמ', א"כ הדר דינא דבעינן לזיהוי מוחלט של הסימנים שעל זה נשען כל הבנין, ולאידך גיסא, אם הדרך לדעת מה הוא החלזון הוא ע"פ סימנים שאינם ברורים לנו דיים, יש לזהות רק ע"פ הבדיקה, והשתא שאין הבדיקה מבדלת ביניהם [או שאין אנו יודעים לעשות את בדיקת הגמ'], סגר הדרך בעדינו.

סימן ג

דעת רש"י דשם תכלת הוא דוקא מחלזון

א. שיטת רש"י דשם תכלת הוא דוקא הנצבע בדם החלזון, כלומר, דביאור מילת "תכלת", אינו גוון צביעה בעלמא, אלא 'הנצבע מחלזון'. דכך כתב בפירושו עה"ת ר"פ תרומה, תכלת – צמר צבוע בדם חלזון וצבעו ירוק. ובפרשת שלח (במדבר טו, לח) תכלת – צבע ירוק של חלזון. [ומה שכתב 'ירוק' כמראה התכלת, כ"כ גם בברכות ט ע"ב, תכלת – ירוק הוא וקרוב לצבע כרתי, ובגיטין לא ע"ב, סרבלא דכרתי – צבע תכלת דומה לכרתי].

ויעוין בב"מ סא ע"ב, עתיד הקב"ה להפרע ממי שתולה קלא אילן בבגדו ואומר תכלת הוא, ופרש"י, קלא אילן – צבע הדומה לתכלת ורחמנא אמר פתיל תכלת ותכלת דמיו יקרים שצבוע בדם חלזון שאינו עולה מן הים אלא אחת לשבעים שנה". הרי להדיא הדין של "פתיל תכלת", מתקיים רק באותו "הצבוע מדם חלזון", ומכיון שתכלת "דמיו יקרים", לכן תולה קלא אילן.

נמצא שדעת רש"י, תכלת האמור בתורה הוא שם תואר של צבע העשוי מן החלזון [ויל"ע אם הוא מ'חלזון מסוים'], ולפיכך סבר רש"י דאין זה רק לגבי ציצית, אלא ה"ה בתכלת דמשכן ובגדי כהונה בעינן נמי חלזון [והעירני חתני רמ"מ, יל"ע האם כן מפרש רש"י בתכלת האמורה בנביא, ומתייחס לאומות העולם, ונמצא שהשתמשו בתכלת מן החלזון].

ונראה שמקור דברי רש"י הוא בתוספתא מנחות (ט, ו) תכלת אין כשרה אלא מן החלזון שלא מן החלזון פסולה. אמנם העיר הגרא"נ, דמהתוספתא נראה דיש צבע "תכלת" גם שלא מן החלזון אלא שהיא פסולה [וכן נתבאר באריכות בסימן ב בדעת הרמב"ם שניתן להגיע לגוון גם בשאר משחירים].

אולם יל"ע לדעת רש"י אם הדין בתכלת מן החלזון הוא הלכה למשה מסיני או מדין 'עומדת ביופיה' [ולפ"ז מש"כ 'ורחמנא אמר פתיל תכלת' אין הכוונה שרק מחלזון ניתן להגיע לצבע תכלת, אלא לצבע תכלת הכשר]. ודוחק לומר שהוא מחמת שינוי הגוון שאינו יכול היות מופק באופן אחר, דאם הוא שינוי חיצוני שניתן לזהות, מה הועיל במה שתולה קלא אילן, ואולי הוא שינוי קל,

וקצת משמע כן מרש"י שכתב 'צבע הדומה לתכלת', וכן משמע בספרי (סו"פ שלח) שלא תאמר הריני נותן צבעונים וקלא אילן והם דומים לתכלת.

ב. לדעת רש"י, נראה שלא היו נותנים סמנים עם הצבע, המשפיעים על גוון הצבע, אלא לחיזוק הצבע וקליטתו (לקמן סימן ד אות ו), א"כ הצבע הוא מדם חלזון עצמו. אמנם, מה שכתב בפרשת תרומה 'צמר צבוע בדם חלזון וצבעו ירוק', אין הכרח לומר שדם חלזון עצמו הוא בצבע תכלת [אלא שלאחר קליטת הצבע בצמר נראה הצמר בצבע תכלת], דמש"כ 'צבעו ירוק' היינו של הצמר שהרי מסביר את מילת תכלת בתורה. ועדיין יל"ע במ"ש בפרשת שלח 'תכלת – צבע ירוק של חלזון'.

ג. אמנם מאידך משמע מרש"י בכמה מקומות דבמשכן היה נצרך לתכלת גם סמנים ולא רק חלזון.

א. שבת מט ע"ב, הם זרעו וקצרו סמנין – לצבוע תכלת ועורות אילים.

ב. שבת עג ע"א, וכולהו קמייטא [כמו זריעה וקצירה], הואי בסמנין של צבע תכלת וארגמן ותולעת שני (ד).

ג. יבמות ו' ע"א, ובישול סמנין היה במלאכת המשכן לצבע תכלת ותולעת שני. ולפי הנ"ל דבעינן דוקא צביעה מדם חלזון ללא תוספת, י"ל דהסמנים נצרכו להכנת הצמר לקליטת הצבע, ולשם כך זרעו במשכן. וכן תי' הגר"ח זוננפלד בשלמת חיים. ומ"מ צ"ב בלשון 'סמנין של צבע תכלת'.

ד. יש שדייקו שהתכלת הוא 'חומר' (ולא צבע), דהיינו צמר צבוע בצבע כחול, מלשון הפסוק 'זהב כסף ונחושת ותכלת וארגמן', דשאר הדברים הם 'חומר', ולא נראה לפרש שאמר 'הביאו צבע כחול', וכן מהפסוק 'ומן התכלת והארגמן עשו בגדי שרד' ולא משמע מן 'הצבע הכחול' עשו. וכן מהפסוק 'חור כרפס ותכלת אחוז בחבלי בוך' ברור שלא הצבע אחוז אלא הבגד, וכן יש לדייק בלשון הרמב"ם 'תכלת האמורה בכל מקום היא הצמר הצבוע כפתוך שבכוחל'. וכן מלשון 'בין תכלת לקלא אילן' משמע צמר הצבוע תכלת.

סימן ד

הוספת סמנים לתכלת והצבע הנצרך

א. מנחות מב ע"ב, האי תכליתא היכא צבעיתו לה, א"ל מייטנן דם חלזון וסמנין ורמינן להו בקדירה וכו'. ונראה דשאל על צביעת תכלת בציצית, דהא כל הסוגיא שם עוסקת בהל' ציצית [אף דלא נזכר להדיא דמייירי בצביעת תכלת לציצית].

ותמה התוס' שם, היאך מערב שום דבר עם התכלת, ושמא בהדי סמנים נקרא תכלת, ובקונטרס פירש לשרות בהן כדרך הצובעין ששורין אותו בצריף. [נראה דצ"ל: **אותן**, והיינו את הבגדים וכמ"ש ברש"י].

ונראה דפליגי רש"י ותוס' אם הסמנים התערבו בגוף הצבע ושייכי להכנת **גוון** הצבע, או ששימשו רק לגרום לפליטת הצבע או **לקליטתו** בכגד וכדומה. ולפי רש"י יש לפרש 'ורמינן להו בקדירה' דמוסיפים סמנים אלו [כגון] צריף הנקרא אלום], והם צרבן של הצבע בתוך הסיב.

ב. כתב הרמב"ם "לוקחין הצמר ושורין אותו בסיד ואחר כך מכבסין אותו עד שיהיה נקי ומרתיחים אותו באהלא וכיוצא בו כדרך שהצבעין עושין כדי **שיקלוט** את העין, ואחר כך מביאים דם חלזון וכו' ונותנים את הדם ליורה ונותנים עמו סמנים כגון הקמוניא וכיוצא בהן כדרך שהצבעין עושין ומרתיחין אותו, ונותנים בו [בצבע] את הצמר עד שיעשה כעין הרקיע וזו היא התכלת של ציצית".

ונראה דמבואר בדבריו תרי גווני בשימוש הסמנין, חדא כרש"י, והוא מש"כ בתחילת דבריו "לוקחין הצמר ושורין אותו בסיד ואחר כך מכבסין אותו עד שיהיה נקי ומרתיחים אותו באהלא וכיוצא בו כדרך שהצבעין עושין כדי שיקלוט את העין", וכעת עובר לעסוק בהכנת הצבע "ואחר כך מביאים דם חלזון וכו' ונותנים את הדם ליורה ונותנים עמו סמנים כגון הקמוניא וכיוצא בהן כדרך שהצבעין עושין ומרתיחין אותו", ואחר שהצמר מוכן לקליטת הצבע והצבע מוכן ביורה אחרת, רק אז "ונותנים בו [בצבע] את הצמר עד שיעשה כעין הרקיע וזו היא התכלת של ציצית". וא"כ הסמנים השניים הם כדרך הצבעין שמערבים צבע נוסף כדי להתאים לצבע המדויק, דהלוא לדעתו דם החלזון עצמו 'שחור כדיו', ובעינין

לעירוב סמנים בכדי להגיע לצבע התכלת (ה). אמנם יש לפרש שהסמנים ניתנים כדי שיתפס הצבע, ולשון הרמב"ם תואם לתהליך זה של 'צביעת צרבן'.

ג. מנחות מג ע"ב, מה נשתנה תכלת מכל מיני צבעונין, מפני שהתכלת דומה לים וים דומה לרקיע ורקיע דומה לכסא הכבוד שנאמר ותחת רגליו כמעשה לבנת הספיר וכעצם השמים לטוהר וכתוב אבן ספיר דמות כסא.

ונראה שהוא מקור דעת הרמב"ם דתכלת היינו "הצמר הצבוע כפתוך שבכוחל וזו היא דמות **הרקיע** הנראית לעין [השמש] **בטהור** של רקיע". וכן משמע מהרמב"ן (במדבר ד, ו) 'ופורשים על הכל בגד כליל תכלת מלמעלה שיהיה נראה עליו הבגד הנכבד שהוא כעצם השמים **לטוהר**'. וראה בקרית ספר: והוא **מין צבע** וכו' וזו דמות הרקיע הנראית וכו' וכל שלא נצבע **באותה צביעה** פסול לצביעה אע"פ שהוא כעין הרקיע דתכלת'. ובכלי יקר 'ובודאי פירוש שצבעים אלה בדומה לדומה כי אין תכלת דומה לרקיע אלא כל אחד נוטה בצבעו אל הדומה לו וכל אחד עמוק מחבירו'.

וראה בהל' יסוה"ת פ"ג ה"ג, "כל הגלגלים אין להם לא עין אדום ולא עין **שחור** ולא שאר עינות, וזה שאנו רואים אותם כעין **התכלת**, למראית העין בלבד הוא לפי גובה האויר". ומבואר להדיא דאין עין שחור כעין התכלת. אמנם י"ל דפתח וסיים בחדא לישנא דאין הוא מראה האמיתי שלהם אלא כך הוא **נראה** לעיננו.

וכן נראה מדברי רבי אברהם בנו בפ"י עה"ת "תכלת צמר צבוע דומה למה שנראה הרקיע כחול טהור בין הכחול העמוק והלובן", ובס' המספיק לעבדי ה' (עמ' 273, מהד' דנה), 'זו צורת עשיית הציצית בימינו שנעלמה בה ידיעת צביעת התכלת אולם בדורות הראשונים היה צורת עשייתה על ידי שאחד משמונה החושים יהיה עשוי מצמר צבוע אזרק (-כחול זך) הדומה לצבע הענן שהוא נראה לעין שהוא צבע השמים, צבע זה מושג בצמר ע"י צביעתו בדם **דג הגדל בים** הנקרא חלזון, ומשום אי הכרת דג זה **במסורת מדויקת** נמנעה מהמאחרים עשיית התכלת'.

וראה במהר"י קורקוס הל' כהמ"ק פ"ח הי"ג "כחול המעורב עירוב יפה בגוון אחר" [ובהמשך משמע דהוא עירוב עם אדמומית]. ויל"ע בלשון הרמב"ם 'פתוך

מן הכחול ובהל' ציצית 'פתוך שבכוחל', האם שוים הדברים, וברמב"ם פרנקל גרסו בשתי המקומות 'כוחל' [והוא חומר צבע מסוים שנותנים בעינים לנוי (ע' תוספתא שבת פ"ח הל"ג, הל' שבת פ"ח ה"י, הל' שחיטה פ"ד הי"ג, רמב"ן בראשית מט, יב)]. וע"ש שהביאו מגליון הספר החתום 'פירוש הכחול הצח והוא נוטה מעט לתכלת ודומה לו בצחותו ויש מי שאומר שפירוש כפתוך לקוי כעין **שחורות מועטות**'.

ולפי זה נבאר מה שכתב בריש הל' ציצית "כל שלא נצבע באותה הצביעה פסול לציצית אע"פ שהוא **כעין הרקיע** כגון שצבעו באסטיס או בשאר המשחירין הרי זה פסול לציצית", כלומר, אף שהוסיף סמנים אלו לשאר המשחירין, והגיעו עד לכדי "עין הרקיע", לא מהני, כיון שאינה צביעה העומדת ביופיה.

וכן כתב שם הלכה ח, 'היתה כולה של תכלת עושה לבן שלה משאר צבעונין חוץ מן השחור מפני שהוא נראה כתכלת', והוא ע"פ הגמ' (מא:): טלית שכולה תכלת כל מיני צבעונים פוטרים בה חוץ מקלא אילן (וכ"כ ארצות החיים, בטלית של תכלת בזמן שהיה תכלת נוהג, היה איסור את הלבן בציצית מצבע תכלת או שחור הדומה לתכלת, ועתה אין קפידא בזה). ומבואר שתכלת דומה **לשחור** 'כעין הרקיע'.

אמנם אין להוכיח ממה שכתב שם הלכה ד 'אם נבדקה וכו' ואם כהת ממה שהיתה פסולה ואם הוסיף עינה **והושחרה** יותר ממה שהיתה קודם האפיה כשרה', דצבע התכלת הוא כשחור, דנראה טפי דכונתו 'הושחרה' היינו היפך מכהתה (דהתה), דהיינו הצבע לא דהה אלא התחזק. ומ"מ מוכח מהכא דלא בעי גוון מסוים, דמשמע דאף אותה תכלת שהשתנה והושחרה גם היא כשרה. ועל דרך זה ראה בשו"ת רדב"ז ח"ה סימן אלף תכא 'שיש גוון תכלת שהוא שחור הרבה ויש שאינו שחור כל כך'.

ד. יש שביארו בלשון הרמב"ם "ונותנים עמו סמנים כגון הקמוניא וכיוצא בהן **כדרך שהצבעין עושים** ומרתיחין אותו ונותנים בו את הצמר עד שיעשה כעין הרקיע", שאין לך אלא דרך צביעה שבימין. ונראה שאין הדבר כן, דאמנם אין דין של סמנים "מסוימים" ולענין זה תלי הדבר **בדרך** הצביעה, אולם, כל שלא נדע מהו 'רקיע בטהרו' לא נוכל לצבוע. וכן משמע מפיה"מ, דמחוסר אצלנו

ידיעת הגוון, לפי שאין אנו יודעים לצובעו ("דרך הצביעה"), שאין כל מין תכלת בצמר נקרא תכלת, אמנם י"ל דהחסרון הוא שאין לנו חלזון וכנ"ל סי' ב אות ט. [ואין לומר, דמכך שחז"ל לא כתבו דבעינן גוון מסוים של תכלת, שמע מינה דבכל גוון מהני, דהא י"ל דבזמן שהצביעה נהגה, כאשר אמרו 'תכלת' ידעו הכל את הגוון המסוים דבעי. וגם אי נימא דכל גוון מהני, יש לדעת האם דווקא גוון עמוק ודיהה או נטיה לירוק או לשחור ויש שרצו לומר כעין סגול].

וראה רש"י בסוטה יז ע"א 'תכלת דומה לים וים דומה לרקיע דתכלת לא דמי לרקיע כל כך אלא **דומה לדומה** כמו תכלת דומה למראה הים ואנן קחזינן דים דומה למראה הרקיע'. ובתוס' שאנן 'תכלת דומה לים וים דומה לרקיע מפני דתכלת לאו [דומה] לרקיע כל כך אלא דומה לדומה כמו תכלת קרוב למראה הים'. וע' בשו"ת בשמ"ר (סי' רמז) 'דוקא חלזון כשר לציצית, ואף שנמצא דם אחר שמתייחס צבע הדומה לרקיע, יש בלי ספק עדיין שינוי בין זה לזה שלא ניתן להגדיר בעינו, וכבר כתבתי שאי אפשר להשוות עין הצבע על פי האמור בספר עד תכלית, והנך רואה שאמר תכלת דומה לים וים לרקיע ורקיע לכסא, על כרחך שאין הראשון דומה לשלישי והים נגד הרקיע והרקיע נגד הכסא והוא פסול קלא אילן שלעולם לא ידמה לו ממש'. וראה בתפא"י, שפירש תכלת – הימלבלוי [כחול שמים].

ה. נראה דמ"ש הרמב"ם לגבי דם החלזון שהוא 'שחור כדיו', היינו צבע שחור מסוים, דהא איכא כמה גווני שחור וכמ"ש בהל' אסו"ב פ"ה ה"ט 'היה הדם שחור יתר מן הדיו היבש טמאה היה פתוך ממנו כגון שהיה מראהו כעין הזית השחור או כעין הזפת או העורב הרי זה טהור'. וע' בהל' שחיטה פ"ז הי"ז 'שחורה כדיו' ושם הי"ט 'שחורה ככוחל' כשירה, ובהל' שמיטה ויובל פ"ד ה"כ. וע' ביאור הלכה (סי' לג ס"ג) 'וגדר שחורות הרצועות, עיין בברוך שאמר שכתב שישחירו פעם אחת ואח"כ כשתייבש אז ישחירו פעם שנית וכן פעם שלישית עד שיהיה העור שחור לכל הצורך ממש **כעורב**. ונ"ל דזהו רק למצוה בעלמא אבל מדינא כל שחל עליו **שם שחור** סגי ליה, ולפ"ז אפילו אם היה מראיתו דומה

למראה של כחול שקורין בלא"ה ג"כ כשר, וראיה לזה מנדה (יט.) במראות הדמים דאם היה שחור כחרת טמא כיהה מכאן אפילו היה שחור ככחול טהור וכדפרש"י שם, אלמא דמראית כחול הוא בכלל שחור וכו' ומכל מקום מצוה להשחירו שיהא שחור ממש'.

ומדברי בה"ל מבואר שאף מראה כחול חזק יכול להיקרא בשם שחור, ובזה ניישב דברי הרמב"ם. ומטעם שלא היה צבע כחול בלשון הראשונים [נמ"ש הרמב"ם 'כוחל' היינו צבע לנוי בעין], א"כ באומרו בהל' ציצית 'שחור' היינו מראה כזה (ראה לעיל אות ג), וכן העיר הגרא"נ, הרמב"ם דיבר גם בכל המשחירים, ולא שחורים בעצמותם. וראה עוד בחלק ב סוף אות ז.

ו. כתב רש"י בפרשת שלח "וכן צבע התכלת דומה לרקיע המשחיר לעת ערב". נמצא דהיה פשוט לרש"י דמראה התכלת [שנצבע בדם בלבד] דומה לרקיע המשחיר, ורש"י אזיל לטעמיה שצובעים בדם בפני עצמו [והדם הוא שחור כמ"ש הרמב"ם], וע' במדבר רבה פ"ב אות ו, יששכר [אבנו בחושן] ספיר ומפה שלו [דגלון] צבוע שחור דומה לכחול.

אמנם, מהא דאיתא בברייתא דמסכת ציצית "וגופו דומה לרקיע" [בשינוי מגמ' דידן דאיתא: וגופו דומה לים], משמע קצת דאינו רקיע המשחיר, אלא כמ"ש הרמב"ם "טהרו של רקיע", וע' רש"י בסוטה (יז.) "תכלת לא דמי לרקיע כל כך, אלא דומה לדומה, כמו תכלת דומה למראה הים ואנן קחזינן דים דומה למראה הרקיע", וכן בחולין (פט:): תכלת דומה לים וים דומה לרקיע, פירש"י "שהחלזון מן הים הוא עולה אחת לשבעים שנה, ומראית דמו דומה לים וים אנו רואים שדומה לרקיע". וא"ש כפי דבריו בכ"מ שדם חלזון צבעו ירוק, ונימא דמיירי בירוקתכלת של ים. וע' תוס' סוכה לא ע"ב ד"ה הירוק, דמלשון הגמ' דומה לים משמע שהוא כחול, אך בירושלמי איתא ים דומה לעשבים. וראה ח"ב אות ג.

והעיר ג"א, 'כל עין רואה שתכלת הים "שחורה" [כזה] מתכול הרקיע כמו שיראה כל מסתכל באופק, ושמא זהו משחיר דקאמר' (תכלת דמי לאופק הים ולרקיע לעת ערב ולא לרקיע בטהרו).

ז. העולה מהאמור:

א. לדעת הרמב"ם, לתכלת לציצית בעינן צביעה העומדת ביופיה, ולצביעה זו לא ניתן להגיע אלא ע"י חלזון, וכל שלא נצבע ע"י חלזון פסול. [ואם נטען דסגי בתנאי "עומדת ביופיה" לפי הידוע בזמנינו, לכאור' אפשר לצבוע גם בצבעים סינטטיים].

ב. לדעת רש"י, צבע תכלת, הוא דוקא הגוון המופק מדם החלזון, ולא שיין להגיע לאותו גוון במדויק מקלא אילן, ושמא אף שניתן להגיע לגוון זה במדויק מקלא אילן, מ"מ "שם תכלת" אינו אלא מחלזון.

ג. אין לזהות תכלת הצבועה מן החלזון, אלא ע"י הבדיקה המוזכרת בגמ', ומכיון שאין אנו יודעין במדויק את הבדיקה, סגר הדרך בעדינו למצוא את התכלת.

ד. יתכן מאד, שחלזון הארגמן הוא ג"כ מין של "קלא אילן", שהרי הרמב"ם כלל בו כל מינים המשחירים [פרט לחלזון], שאינם "צביעה העומדת ביופיה".

ה. גם אם נדע בירור מהו החלזון, מכל מקום לא נוכל לצבוע תכלת, שהרי לדעת הרמב"ם מערבים סמנים עם דם החלזון, ורק ע"י כך מגיעים לגוון הנדרש, ואין אתנו יודע מהו מראה התכלת הנדרש [ודעות רבות נאמרו בענין], כל שלא נדע מה היא מידת הסמנים שיש להוסיף כדי להגיע ל'עין הרקיע'. ואם נלמד את הצבע ע"פ ההשוואה לצבע היוצא מקלא אילן, לא נדע מה הוא הקלא אילן. ולאידך גיסא, אם כל זיהוי החלזון הוא ע"פ הצבע היוצא ממנו [ולדמותו לקלא אילן], וא"כ בשעה שלא ידענו היטב מהו הצבע, לא נוכל לזהות את החלזון.

וכ"כ בישועות מלכו סי' ג "איברא שאם היה נמצא תכלת בבירור והיה ידוע לנו כיצד צובעים, ודאי היה ראוי לאחוז במצוה זו, אלא שאין ידוע לנו בבירור גמור שזהו תכלת, גם **מלאכת הצביעה** לא נתברר לנו ונחלקו בזה רש"י והרמב"ם ומי יכריע בזמן הזה".

וכן העיר הגרא"נ, 'לפני שאפשר להכריע אם זה החלזון, צריך להכריע **איזה צבע מחפשים**, אם כהרמב"ם דהוא תכלית כל המראות לצד הבהירות, או כרש"י דהוא תכלית כל המראות לצד הכהיון, ולהזהר הוא ירוק וגם ירוק הוא שם כולל

גם צהוב כחול וחום'. [ויל"ע אם צבע חזק וחלש מעכבים וראה בשו"ת רדב"ז אלף תכא י"ש גוון תכלת שהוא שחור הרבה ויש שאינו שחור כל כך'].

סימן ה

מקום הימצאו של החלזון ומהיכן היה במשכן

א. מגילה (ו.) אמר לו [הקב"ה לזבולון] כולן צריכין לך ע"י חלזון. תני רב יוסף שפוני זה חלזון, אמר לפניו [זבולון לקב"ה] רבש"ע מי מודיעני, אמר לו שם יזבחו זבחי צדק, סימן זה יהא לך שכל הנוטל ממך בלא דמים אינו מועיל בפרקמטיא שלו כלום. ופרש"י, חלזון – עולה מן הים להרים וצובעין בדמו תכלת ונמכר בדמים יקרים וכו' שאם יטול שוה פרוטה בלא דמים תתקלקל הצביעה והחול ולא יועיל כלום. ופי' ר"ד פארדו (ספרי דבי רב, פרשת וזאת הברכה סי' שנד) "שלא יעלה לו הצבע כתיקונו וכשיבדקו אותו לא ימצאוהו כהוגן, אלא ידמה לקלא אילן ולא יקנה שום אדם ממנו", וע' מאמר שט"ח הטענה הרביעית ומאמר פ"ת הפרט השמיני אות ז-ח.

לכאורה משמעות הדברים היא, שיש **הבטחה** לזבולון שהחלזון מצוי רק בחלקו של זבולון [וראה ח"ב אות ה בשם הכוזרי, בענין חכמות שהיו מצויות רק אצל היהודים]. ומעתה מיבעי לן למידע מהיכן היה להם חלזון לצביעת תכלת במשכן [אמנם, לפ"ד הספרי דבי רב י"ל שנמצא גם מחוץ לחלקו של זבולון והיא הבטחה רק משעה שזכה בנחלה זו, שאחרים לא יוכלו לצבוע].

וכך אמנם נשאל בשו"ת רדב"ז (ח"ב סי' תרפה) על דברי הגמ' (עד.) שכן צדי חלזון היו קושרים ומתירים הרשתות, וכי מהיכן היה להם חלזון והלא אינו אלא בחלקו של זבולון, והשיב, דהחלזון מצוי בים, ובחלקו של זבולון עולה מאליו ובמעשה המשכן היו סמוכים לים סוף והיו צדין אותו שם, והיינו שלא הוצרכו לומר בחלזון כתחש [שהקב"ה ברא אותו למשכן] לפי שהיה מצוי. וע"ע מאמר שט"ח הטענה השנייה.

בס' טל אורות [על מלאכות שבת, ר"י בן ג'ויא], נראה שגרס ברדב"ז "החלזון מצוי בים ובחלקו של זבולון, והיה עולה מאליו מן הים ליבשה", והבין שמצוי דוקא אצל זבולון והלכו מן

המדבר לשם, ולפ"ז תמה הא לא בעינן למלאכת צידה שהרי עולה מאליו עי"ש. ולפי הגירסא לפנינו נראה שהחלזון מצוי "בכל מקום" בים, ואצל זבולון היה עולה מאליו, וכ"כ להדיא ממש"כ הרדב"ז לאחר שגלו לא עלה מאליו וממה שהדגיש שהיו סמוכים לים סוף.

וכן מבואר מדברי רש"י ריש פרשת תרומה 'תכלת' – צמר צבוע בדם חלזון וצבעו ירוק, דאת התכלת במשכן צבעו מחלזון. וכך הם דברי הגמ' (שבת עד:) דהיתה קשירה במשכן אצל צידי חלזון, ופרש"י, צדי חלזון – לצבוע תכלת בדמו. וכ"מ בתנחומא (תרומה ה) תכלת שצובעים אותו בדם. [כלומר, 'דם חלזון'].

וכ"מ ממש"כ הרמב"ן (שבת עד.) דאין לומר כמ"ש תוס' דבעי כתישה לצורך אפיית הלחם לנסות את התכלת, "לפי שלא נאמר נסיון זה במס' מנחות אלא בליקח תכלת צבוע ומשום חששא דקלא אילן, ובמשכן הן עצמן צובעין אותו כדתנן והצובע". הרי שפירש שבמשכן צבעו בתכלת דחלזון, והיא מלאכת צובע. וכן מבואר ממה שהקשה הריטב"א הנדמ"ח, מנ"ל דחייב על נטילת נשמה, וליכא למימר מחלזון דהא לפי שני תירוצי הגמ' פצעו מת או מתעסק הוא אצל נטילת נשמה אינו חייב, אלא ילפינן משחיטת אילים מאדמים.

ולפי הרמב"ם דלא בעי חלזון לבגדי כהונה, נימא דמה שהיה חלזון במשכן, דמ"מ ממנו צבעו, או דס"ל למצוה מן המובחר גם לבגדי כהונה מן החלזון, אלא שאינו מעכב. וכמשנ"ת בסימן א אות ב ע"ש.

נמצא דאין ראייה דמצוי דוקא בחלקו של זבולון, אלא הברכה היא שאצלו מצוי ביותר, או שבחלקו עולה מאליו, ללא קושי בצידתו, ולפי הספרי דבי רב, רק אצלו הצביעה תעלה כהוגן.

וראיה לדבר, מהגמ' בשבת (כו.) שנבזראדן השאיר צידי חלזון מסולמות של צור ועד חיפה, ובדודאי לא היה משאיר אותם לדבר שעולה אחת לשבעים שנה, אלא שאחת לשבעים שנה עולה מאליו [בחלקו של זבולון]. וע"ע במאמר שט"ח עמ' ז, ובמאמר פ"ת הפרט השמיני אות א.

ב. אולם יעוין בירושלמי (שבת פ"ז ה"ג, נב.) דנחלקו האם צד חלזון חייב משום צד ומשום נטילת נשמה או רק משום נטילת נשמה ולית ליה צידה. ואת דברי

הירושלמי אפשר להבין בתרתי, א' דס"ל דלא היתה צידת חלזון במשכן, ב' דאמנם היתה צידה, אלא שאינו חייב על כך. והתוס' בשבת דף עה ד"ה הצד כתב, בירושלמי משמע דצד חלזון לא מיחייב משום צידה. ומשמע דפירש בירושלמי דישנו פטור מיוחד בחלזון מצידה. אמנם קרבן העדה פי' כמו הצד הראשון, לדעת מ"ד זה בירושלמי, צידה אינה בכלל אבות מלאכות דלא היתה במשכן שחלזון לא נמצא אלא באר"י בחלקו של זבולון [והירושלמי ממשיך לשאול אמאי לא היתה צידה בתחש], אבל למשמעות הסוגיא בבבלי צידה היא בכלל מלאכת המשכן, והיינו בחלזון. וכ"כ נשמ"א כלל ט סק"ד, ע"ש.

ועוד שם בירושלמי דף נא ע"א, הצובעו, מה צביעה היתה במשכן שהיו משרבטין בבהמה בעורות אילים מאדמים, א"ר יוסה הדא אמרה העושה חבורה ונצרר בה דם חייב, ופי' קרבן העדה שהיו מכין בהמה בשרביט כי היכי דליתאדם העור כשיפשיטו אותה. ובפני משה כתב שצבעו על גבה כדי להכירה שהופרשה לקרבן או כדרך שעשו ליוצא עשירי מכאן ראייה לעושה חבורה כיון שניכר האודם, וכן היתה הצביעה בעורות אילים (ו).

וממה שפירש רש"י 'מאדמים', צבועות היו אדום לאחר עבודת. מבואר דלא כמ"ש הירושלמי דהצביעה היתה על גב העורות, אמנם לירושלמי א"ש מה שנא' בתורה "עורות אילים מאדמים" ולא עורות גרידא, דהביאום כשהם כבר מאדמים, והוא דומיא דתכלת שהובא הצמר כבר צבוע.

וכתב שם בשיירי קרבן, דמבואר מהא דלא תירץ הירושלמי דהיתה צביעה בתכלת [ודוחק לומר דחדא מתרי נקיט, דמלשון "מה צביעה" וכן מהתירוץ שהכו על האילים, משמע דלא מצאו צביעה קרובה יותר], דאה"נ לא היה חלזון שהרי דם מת (היינו שיביאו מאר"י) אינו טוב לצבע, ולהביאו חי מאר"י אינו חי כל כך חוץ למים (ע' מ"מ פ"ח ה"ז דלא מיקרי גדו"ק, וע' סנהדרין צא ע"א עלה להר), ולא צבעו בפועל אלא הביאו ממזרים צמר צבוע ע"ש.

[ומ"ש 'אינו טוב לצבע' היינו כמ"ש בדף עד, כל מה דאית ביה נשמה טפי ניחא ליה כי היכי דליציל צבעיה, אמנם י"ל דאם הוציאו את הצבע כשהוא חי יכול להישמר אח"כ במשך זמן, כמ"ש הבית אפרים].

ולפי דבריו נימא נמי בארגמן ותולעת שני [שלא צבעו מבעל חי שצדן], דהרי בירושלמי מצאו צביעה רק גבי עורות אילים מאדמים. וכ"כ רביד הזהב ר"פ תרומה, הירושלמי לטעמיה דהשמיט ממתניתין צידה כיון דרחוק לומר שהיה חלזון במדבר, וא"כ לא היה צביעה בחלזון, ולכן נקטו צביעה בעורות אילים. אבל לש"ס דידן דכתבו על תחש לפי שעה נזדמן (משמע דס"ל שהיה צידה) וא"כ ה"ה חלזון לפי שעה נזדמן. אמנם ע' נשמ"א כלל ט סק"ה, דלא שייך צידה בתחש שבא מאליו למשה [ודלא כמ"ש רש"י במשנה בדף עג' העד את הצבי וכל מלאכת עורו נוהגת בתחשים למשכן בעורותיהן], וע' קה"ע דאין צידה מפני שהוא בהמה.

ולפי האמור, נמצא דקה"ע פליג על הרדב"ז, אלא דקה"ע נחית לפרש את הירושלמי, ואילו הרדב"ז קאי אבבלי, ופשטות לשון הבבלי שכן צדי חלזון היו קושרים, משמע דבפועל צדו חלזון למשכן, ופליג על הירושלמי בתרתי, א' היתה צידה בחלזון. ב' היתה צביעה בדם החלזון והיא מלאכת צובע דמשכן. וע' נשמ"א סק"ד, מטעם זה הירושלמי לא הזכיר קושר בצדי חלזון והוא משום שעולה מאליו (וע"ש סק"ה), דל"ש צידה בדגים שנכנסים מאליהם למצודה כמ"ש תוס' בדף יז). ולפ"ז נימא דפליגי הבבלי וירושלמי אי חלזון מעכב בצביעת בג"כ (ראה מילואים א), והרמב"ם ס"ל כירושלמי.

ג. ממה שהיתה מלאכת צובע במשכן, אין ראייה מוכרחת דניתן לצוד את החלזון בקרבת מקום למדבר (כמ"ש הרדב"ז), דמצאנו באחרונים דרך אחרת ביסוד הילפותא של ל"ט מלאכות ממלאכת המשכן, דאע"פ שבפועל לא צדו חלזון למשכן [וכדמשמע בירושלמי, וכמ"ש קה"ע שמצוי רק בחלקו של זבולון], מכל מקום, כיון שהחלזון היה **נצרך** לצביעת התכלת, לכן מלאכת צידה היא אחת מל"ט מלאכות כיון שהיא נצרכת למלאכת המשכן, וכפי שעמד בזה הפנ"י שם וז"ל, מסתמא **לא** היו זורעין וחורשין אותן הסממנים שהיו צריכים למשכן, אלא שהיו **מצויים** בידם, אפ"ה כיון דשייך זריעה וחרישה באותם המינים חייב, וא"כ ה"ה לצידה אע"פ שלא היו צדין במדבר

אלא שכבר היה מצוי בידם, ע"י תגרים מן האומות או שהוציאו ממצרים כדאשכחן בעצי שיטים ובנסכים, וא"כ ה"ה בחלזון אמאי ליפטר הרי הוא מין דשייך בו צידה.

ועיין באגלי טל בפתיחה, שחקר האם חייבים רק על מלאכות שלאחר **שנצטוו**, או אף אם הדרך להגיע לדבר הוא ע"י מלאכה מסוימת. והכריע מדברי הפנ"י [ולפ"ז אין צריכים לצביעת עורות אילים, כמ"ש הירושלמי]. וא"כ הוא הדין לענין צידה, דאיתא בגמ' צדי חלזון, היינו דהיו **צריכים** למלאכה זו ולא היתה בפועל צידה (ז).

וראיה לדבר, ממ"ש במדרש (שמות רבה לג, ח) בשעה שהגיע זמנו של יעקב אבינו להפטר מן העולם, קרא לבניו ואמר להם היו יודעים שהקב"ה עתיד לומר לבניכם לעשות משכן, אלא יהיו כל צרכיו מוכנים בידכם וכו' ויש מהם שלא הביאו אלא ממה שהיה מונח בידם שכן הוא אומר כל איש אשר **נמצא אתו** תכלת וארגמן, ואומר כל אשר נמצא אתו עצי שיטים ע"ש. ובזה א"ש מה שתמה הרמב"ן אמאי לא חיישינן במשכן לקלא אילן, דאף שהובא מאשר עמהם, היינו מירושת יעקב אבינו (ח).

סימן ו

סימני החלזון

א. אחר האמור דבעינן דוקא צביעה בחלזון, מכיון שרק היא המתקיימת ביופיה (לרמב"ם), או שהוא גוון מסוים או דרך צביעה מסוימת (ראה סימן ב אות ט), שדוקא לצבע היוצא ממנה איכא "שם תכלת" (לרש"י), א"כ כל עוד אין אנו **יודעים** מהו חלזון זה, אין לצבוע בכל דבר אחר [ובפרט שאין אנו יודעים את מהות הבדיקה של הגמ', ראה סימן ב אות יב], וכמ"ש הרמב"ם "וכל שלא נצבע **באותה הצביעה** פסול לציצית אע"פ שהוא כעין הרקיע כגון שצבעו באסט"ס או בשאר המשחירין הרי זה פסול לציצית". הרי שכלל כל שלא נצבע ב"אותה הצביעה" דפסול, ולאידך גיסא כתב "או בשאר המשחירין" ולא כתב שום דבר היוצא מן הכלל.

ב. ברייתא ערוכה היא במנחות (מד.) ת"ר חלזון זהו גופו דומה לים וברייתו דומה לדג ועולה אחד לשבעים שנה וברדמו צובעין תכלת לפיכך דמיו יקרים. [ובשינוי מעט בברייתא דמסכת ציצית (לאחר שאמרו שם, תכלת אין כשרה אלא מן החלזון), "חלזון למה הוא דומה בריאתו דומה לדג וגופו דומה לרקיע ואינו עולה אלא לשבעים [י"ג לשבע] שנים לפיכך דמיו ביוקר"]. ופרש"י, גופו – מראה גופו, [וברייתו] תבנית דיוקנו, ועולה – מן הארץ. לפיכך – שאינו עולה אלא אחת לשבעים שנה דמיו יקרים. וכן פי' רבינו גרשום, גופו דומה לים – מראה גופו, וברייתו – צורתו. וכן פסק הרמב"ם לברייתא זו "ואחר כך מביאין דם חלזון והוא דג שדומה עינו לעין התכלת ודמו שחור כדיו ובים המלח הוא מצוי" (ט).

ג. עתה נבדוק את הסימנים [או התנאים] לחלזון:

א. מראה גופו של החלזון צריך להיות דומה לים. ומילתא דפשיטא שמראה גופו "הדומה לים", היינו צבעו, ולא צורתו החיצונית. וכן משמע מלשון פסיקתא רבתי סוף פרשה כ, וראה גדוד מלאכים שלובשים לבוש דומה לים אמר לו זו היא תכלת. [ויש הכותבים, דכל מה שאמרו 'דומה' היינו דמיון מסוים כמו 'אתרוג דומה ללב'. וא"כ השתא נפל פיתא בבירא ולא ידענו במה ידמה לו].

אמנם יש שניסו למצוא דמיון מה בצורתו החיצונית לגלי הים, וכדרך הפסוק לעיתים על גלי הים בלשון 'הים', כמו "וישתוק הים", "כי הים הולך וסוער", "ירעם הים", אמנם כל זה אינו אלא כאשר המדובר להדיא על גלי הים (ולא בצבע הים), ואילו בסימן סתמי של הגמ' "דומה לים" מדובר על צבע הים. והא מילתא זיל קרי בי רב הוא, ולא נצרכה אלא לאפוקי מהטועים.

ועוד שהרי ברייתא דמסכת ציצית שכתבה "גופו דומה לרקיע", שבאה מילת 'רקיע' במקום מילת 'ים' ליכא למימר דכוונתה לגלי הים, אלא למראה צבע הים. והם דברי הרמב"ם "שדומה עינו לעין התכלת" (י"ג: לים), ו"עינו" היינו **צבע** גופו כמ"ש בהל' שבת פ"ט הי"ד "העושה עין הצבע חייב משום צובע".

אמנם אין ראיה שהחלזון דומה לרקיע ממדרש רבה (במדבר ד, יג) 'לכך היה התכלת (של כיסוי המשכן) מלמעלה פניו כנגד הרקיע הדומה לו'. דשם מיירי בנצבע

ולא בצבע החלזון. וראה קדמוניות פ"ז, אלו שראו את במשכן מרחוק הופתעו, כי הכיסוי שעליו היה בצבע כמו השמים].

ויש שכתבו, שלמרות שלקונכיה עצמה, אין צבע תכלת טבעי, אבל כאשר היא במעמקי הים זהו צבעה בגלל "צמידה ביולוגית של שכבת יצורים זעירים", ואין סימני הגמ' אלא לדייגים בכדי שיוכלו לזהותו כשמונח על הקרקע [ודייקו כן ממה שהרמב"ם נקט 'חלזון' והוא דג שדומה עינו לעין הים] (והיינו כעין ירוק) ואילו את צבע התכלת דימה לרקיע ולא לים כיון שלים יש גוונים שונים (בעקבות שינוי פנימי של הרכב הים וקליטת קרני השמש) ואיכא למיטעי שפעמים הוא ירוק]. אמנם כל זה הוא דבר תמוה, דלכאור' לא ניתן להאמר על צמידה זו שהיא צבע של גוף החלזון, שהרי עצמים רבים בים מתכסים בצמידה זו. ועוד מה הועיל לנו זיהוי ע"י צמידה זו, שכתוב במחקר 'צבען **מגוון** (צהוב, כחול, ירוק, סגול) ותלוי לרוב בצמידה הביולוגית עליה'. וגם לא נראה דסגי במה שלמעט מהם קיימת צמידה בעלת צבע, אלא בעינן **שלכולם** יהיה גוון של ים או לכל הפחות לרובם.

ב. צורתו [החיצונית] דומה לדג. ומשמע קצת שהוא עצמו אינו דג, אמנם הרמב"ם כתב "דם חלזון והוא דג" (וכ"כ להדיא בנו רבי אברהם). וכן פי' רש"י בשבת עה ע"ב ד"ה צדי 'והוא כמין דג קטן'. אמנם ע' רש"י בסנהדרין צא ע"ב, חלזון – תולעת שיוצא מן הים אחת לשבעים שנה. וע' ריטב"א שבת עה, גוף אטום כחלזונות שבאשפה (ומשמע שהוא מין תולעת המצוי כיום בימות הגשמים [ללא קונכיא] ונקרא 'חלזון ערום' או חישופית, וראה לקמן אות ו).

והנה לא נודע לנו להדיא, מה היא ההגדרה אליבא דהגמ' לדג, ומהו "הדומה לדג" [יש שביארו שהוא בתבנית הקונכיה 'צר וארוך' (וצ"ב הרי אין ספור צורות יש לדגים), ויש שביארו 'ברייתו' היינו צורת רבייתו דומה לדג שמשריץ, ע' זבחים כב].

אמנם יש להוכיח שהוא בדומה לקרוי כך בזמנינו (וע' שבת קמה ע"ב, כל הדגים יש להם שדירה חוץ מקוליים האיספנין, וע' ע"ז מ ע"א), ממה דאיתא בשבת קז ע"ב, השולה דג מן הים כיון שיבש בו בין **סנפיריו**. [ובסוגיא זו (עה). כתב הריטב"א, אמאי אין חייב משום נטילת נשמה במה שהוציא את החלזון מן היבשה לים וכמ"ש השולה דגים מן הים כיון שיבש בין **סנפיריו** וי"ל דהכא אורחיה להוציאו בכלי מלא מים]. ואילו המורקס הוא **שרץ** המים, ע' רמב"ם מאכ"א פ"ב הי"ב, איזהו שרץ המים אלו הבריות הקטנות כמו

התולעים והעלוקה שבמים והבריות הגדולות ביותר שהם חיות הים. כללו של דבר כל שאינו **בצורת הדגים** לא דג טמא ולא דג טהור. [אמנם ע' רמב"ם ל"ת קטע, כי יתכן שיהיה דג ויהיה שרץ המים, רמב"ן ויקרא (יא, י) כי שרץ המים כלל לדגים השטים במים]. וכמ"ש בפיה"מ כלים פ"ב מ"א לענין שלשלת בצורת חלזון 'זוה הרמש הוא שרץ המים הנקרא חלזון'. [אמנם רי"ק תירגם 'בעל חי ימי']. וע' בפ"י הגר"א עמ"ס כלים (י, א) 'כל שבים מין דג הוא כל דמות שיהיה לו'. וע' רמב"ם הל' טומאת מת פ"ו ה"א.

ומסוגיית הגמ' מבואר במפורש **רק** שהחלזון הוא בעל חי, שחייבים עליו משום צידה ומשום נטילת נשמה, וע' מגיד משנה הל' שבת פ"י ה"ז חלזון וכי"ב 'שהם דגים הגדלים בים' אינם גדולי קרקע, וע' אור זרוע סי' נח שמסתפק בכך. וסימנים אלו **המפורשים** בגמ' אינם מתקיימים **להדיא** במוקס. וראה אות ו.

ג. ועולה אחד לשבעים שנה. מרש"י בכל מקום משמע שדבר זה נאמר בדוקא [ולא נתבאר אם סבר שהוא "תנאי"], א' במנחות שם, לפיכך – שאינו עולה **אלא** אחת לשבעים שנה דמיו יקרים. ב' בשבת (עד:) צדי חלזון – לצבוע התכלת בדמו והוא כמין דג קטן ועולה אחת לשבעים שנה, ג' בב"מ (סא:) קלא אילן – צבע הדומה לתכלת ורחמנא אמר פתיל תכלת ותכלת דמיו יקרים שצבוע בדם חלזון שאינו עולה מן הים **אלא** אחת לשבעים שנה. ד' בסנהדרין (צא.) חלזון – תולעת שיוצא מן הים אחד לשבעים שנה וצובעין בדמו תכלת. ה' בחולין (פט.) שהתכלת דומה לים – שהחלזון מן הים הוא עולה אחת לשבעים שנה ומראית דמו דומה לים וים אנו רואים שדומה לרקיע.

אמנם הרמב"ם לא הביא דבר זה בהלכותיו, ואיכא למימר דסבר שאינו תנאי, ואינו סימן לזיהוי החלזון, דאף אם החלזון יעלה בזמן אחר נמי שמו חלזון, משא"כ עינו **כעין התכלת ודומה לדג**, הוא קובע את השם חלזון. וממילא כל דבר שאין עינו כעין התכלת, ולא נוכל לומר שהוא "דומה לדג" אינו חלזון.

והנה כתב הרמב"ם פ"ב ה"ט "קשה עונש מי שאינו מניח לבן יותר מעונש שלא הניח תכלת, לפי שהלבן מצוי לכל והתכלת אינה מצויה בכל מקום ולא בכל זמן מפני הצבע שאמרנו". ונראה שבלשון 'אינה מצויה בכל מקום' רמז לנו הא

דמצוי בנחלת זבולון. ומה שכתב 'בכל זמן' היה מקום לומר דאינו מצוי מימי חז"ל, אולם טפי נראה שרמז לנו את הדין של "שבעים שנה", דפירש דבשונה מתיאור עצם החלזון 'גופו דומה לים וברייתו דומה לדג', התוספת של 'ועולה אחד לשבעים שנה' אין בה תנאי או סימן אלא לומר לך שמחמת כך החלזון 'נדיר', ולכן איתא בגמ' (מג:): 'גדול עונשו של תכלת יותר מעונשו של זהב וכו' ולאחד אמר הבא לי חותם של זהב', היינו כפי נדירות הזהב כך גם התכלת, וע"ש דפירש רש"י 'חותם של טיט – שמצוי הוא' [הלכן], וסבר הרמב"ם דמכאן למדו דמי שאינו מטיל תכלת בבגדו, התביעה על כך אינה גדולה, דאל"כ מאי נפקא מינה לן בדרכי גידולו ויוקר מציאותו.

וכל זה מבואר מלשון הברייתא שכתבה 'ועולה אחד לשבעים שנה לפיכך דמיו יקרים', ולשם מה הוסיפו ענין זה של 'דמיו יקרים' שאינו נוגע ל'סימני החלזון' אלא להדגיש שאמנם ענין זה דעולה אחד לשבעים שנה אינו כהמשך לשני סימני החלזון האמורים. וכמו שפירש רש"י לפיכך – שאינו עולה אלא אחת לשבעים שנה דמיו יקרים'. וגם היוקר (מלבד הנדירות) נרמז בלשון המשל, למלך שאמר לעבדו צא והבא לי 'חותם של זהב'. [וכיום דמיו של חלזון המורקס יקרים, אף שכל נער ודייג בחופי יוון יכול להעלותו, מחמת הכמות המרובה הנצרכת לצביעה ותהליך הצביעה]. ונמצא דמ"ש הרמב"ם 'התכלת אינה מצויה מפני הצבע שאמרנו', היינו מחמת קושי הימצאות החלזון וקושי הצביעה וכמשנ"ת בסימן ב אות ח.

ואמנם דעת הרדב"ז שהחלזון מצוי הוא בכל מקום בים, אלא שבחלקו של זבולון עולה מאליו [ולא הזכיר להדיא אחת לשבעים שנה]. וא"כ לא נתבאר אמאי דמיו יקרים יותר משאר דגים אם יודעים את המקום והעונה בה הוא מצוי, וגם בחלזון מורקס לא ידוע על תופעה כעין זו. ויש שביארו שאולי 'אחת לשבעים שנה' מושלך ע"י סערות לחוף או שאז יש התרבות בגידולו.

ומ"מ נראה דאחת לשבעים שנה היינו 'זמן מופלג', ואנחנו לא נדע היאך בעליה זו הספיק לכל כלל ישראל וגם נשמר לשנים הבאות, ובפרט שנצבע בעודו חי, והיאך נשמר הצמר הצבוע (הערת חתני רמ"מ). ומאידך מוכרח שבכל זמן מצוי שהרי איתא בשבת (כו.) שהשאיר נבזראדן כורמים ויוגבים מסולמה של

צור ועד חיפה לעשיית התכלת, וכן בספרי איתא על זקן שהתפרנס מכך, וכן משמע שהיא פרנסה לשבט זבולון, וראה סימן ה וסימן יב. ונמצא דכל **שלושת הסימנים** הובאו ברמב"ם.

ד. שמעתי אומרים שאין תנאי שיהיה דוקא חלזון מסוים, ומכיון שידוע לנו מהו חלזון [ע"פ דברי רש"י בכמה מקומות], נוכל לצבוע בו, ואע"פ שאיכא גם חלזון ינתינא [וגם דג הדיו, יש מי שאמר שהוא חלזון], דמכיון חז"ל הצריכו חלזון "אשר בדמו צובעים תכלת" והוא **סימן מובהק** מכל הסימנים, שבזמנם היה ידוע מהו "תכלת", והחלזון שאינו צובע "תכלת" בלאו הכי אינו נוגע לנו, כלומר, כאשר חז"ל אמרו חלזון ולא אמרו **תנאי נוסף והגבלה** מאיזה חלזון, משמע שכל חלזון כשר. [ויש שהביאו ראיה מהא דאיתא בתורה 'זהב', ואע"פ כן איתא ביומא (מד:): שיש שבעה מיני זהבים, ולא עלה על דעת אדם לומר דהוא מעכב. ובאמת יל"ע אם זהב מלאכותי כשר]. והכריחו זאת מלשון התוספתא 'אינו בא אלא מן החלזון' מכך שלא הזהירו מפני חלזון מסוים, ובפרט שהיתה צביעה מרובה באיזור זה מן הפורפור – א"כ ודאי שאין חלזון נוסף, והחלזון הנמצא בימינו הוא הכשר לצביעת תכלת שלא באו לסתום אלא לפרש, או נימא לאירך גיסא שכל חלזון כשר לצביעה. ומה שמסרו חז"ל סימנים, אין כוונתם למען יוכלו לזהותו בדור אחר, דאם כן 'לא היו אומרים לנו דברים מעורפלים על דמיון שלא נתפרש לאיזה נקודה בו כוונתם', אלא לומר "חלזון זה" בו צובעים תכלת ולזהותו משאר חלזונות. [ויש דחו בהינף יד שבריתא זו אינה אלא דברי אגדה, בה בשעה שהובאה להלכה ברמב"ם].

ופלא הוא בעיני, שהרי לא לחינם הגמ' 'תיארה' את החלזון הנחוץ לנו וסימניו, דבר **שאינו מצוי** בדינים אחרים, בכדי שהאדם **יורדא** שזהו החלזון ולא אחר, והיא גופה ראיה דלא כל חלזון כשר [והעיר ג"א 'בשמיר [תיארו], ושם באמת לא איכפת לן אם יוחלף במין אחר שפעולתו דומה'].

כללו של דבר, כל דבר שנתנו לנו חז"ל סימנים, אין לנו להחליט על סמך סימן אחד בלבד שהוא מובהק יתאר את החלזון יותר מהשני, אלא צריך את שלושתם.

ואינו דומה ענין זה כלל ועיקר לסוגיא בב"מ (כז:): אחד נותן סימן ארכו ורחבו ואחד נותן סימן משקלותיו שנותנים למי שאמר משקלו, כיון שהוא סימן מובהק, ונימא אף כאן שיש ליחלון הארגמן' סימנים מובהקים על היותו חלזון התכלת. דשאני התם שזה הודע בסימן מובהק (שאינו ניכר בהתבוננות מרחוק), ראייה היא שהחפץ שייך לו [יותר מהשני], אולם הכא אין לנו ענין שהחלזון יהיה "שייך" לזה או לאחר, אלא שיהיה החלזון **אותו אנו מחפשים**, וממילא כל עוד אין אנו **יודעים בבירור** לעמוד על כל ג' סימניו עדיין לא **מצאנו** כלום. [ויעוין במאירי בב"מ שם, די"א שאין לסמוך על סימנים אלא במה שמבואר בתלמוד, וע"ש בחי' צמח צדק]. ואמנם אם אמנם זהו החלזון זקוקים אנו לומר תירוצים וליישב את הסוגיות (ועל כל פירכא יש תירוץ), ומכח זה לייסד בגדרי צביעה וציידה, אבל לדידן שפרטים אלו אינם ברורים דיים, לשם מה לחדש "תירוצים".

ה. בעומדינו בענין זה, ראוי להביא דברים יסודיים של מרן החזון-איש ביחס **הראוי** להבנת לשון הגמרא והפוסקים:

'כשם שהעמיקו מחתימי התלמוד בעיקרי ההלכות, כך **העמיקו בלשונם** ובעריכת הדברים לפני הדורות הבאים, אשר כן הוא מידת החכמה ומידת החכמים, ולא יתכן **שיסתמו** בדבר שאי אפשר להבין, וכל שכן שיאמרו במאמר המורה אחרת מן המכוון, ואם לפעמים מתפרשים דבריהם על צד עמוק, הוא מטבע החכמה ומובן למעיין, אבל צריך ליזהר בזה הרבה מאד, שאם באנו להעמיס בדבריהם **רמזים** יתר על המידה, לא נשאר בידינו כלום' (ב, טז).

'אין להכניס בר"מ כונות **רמוזות** אלא בפרטים של מקרים, אבל שרשי המצוה שנחיצותה גדולה וביאורה, לא נצרכה לטורח והתעמקות, מידת חכמים לפרשה ולשננה בדברים מפורשים כמו הכא' (ב, לב). 'כפי המקובל בידינו אין להעמיס דברים שהם בבחינת **עיקר חסר מן הספר**, שבעלי המסורה שקדו שהבאים אחריהם יבינו דבריהם **באר היטב**' (ג, לד). 'ואין ראוי **לחדש** מה שלא נזכר בגמ', שמעתיקי התורה התאימו **בעומק לשונם** וחכמת סגנונם להעמיד את הדורות הבאים על כוונה האמיתית' (ב, לב).

ו. העוסקים בענין, עזבו את הסימנים המפורשים בגמ' בגוף הסוגיות בענין החלזון, וסמכו עצמם על מה דאיתא במדרש (פסיקתא בשלח, שיר השירים רבה, ד, יא) 'ולא היו לבושיהם גדלים [של בני ישראל במדבר], אמר להן צאו וראו מן החלזון הזה כל זמן שהוא גדל נרתיקו גדל עמו'. עוד יעוין ברש"י דברים (ח, ד) 'וכמו שהיו גדלים היה גדל לכושן עמהם כלבוש זה של חומט שגדל עמו'. ואף שלא הזכיר חלזון אלא חומט, מ"מ יעוין ברש"י חגיגה יא ע"ב, חומט – מין שרץ שקורין לימגא. ותרגום מילה זו – חלזון, על פי הנחה דמילת הלעז הוא טעות סופר, שהרי בכל מקום רש"י מתרגם חלזון – לימ"ץ, והוא מין ממיני חלזון יבשה של זמנינו [והלבוש הגדל עמו, היא הקונכיה], א"כ הרי שהחלזון המבוקש הוא כעין הנקרא כך בזמנינו. ואע"פ שבכל מקומות אלו מדובר על חלזון יבשה [נראה בתרגום ירושלמי (דברים כח, מב) צלצל – חלזונא. ושם מיירי בתולעת שבתבואה]. מ"מ מוסיפים לטעון, מכיון שבכל מקום בחז"ל נקרא גם גם החלזון הימי, בשם "חלזון", מן הסתם הוא ממשפחת החלזונות [הרכיכות].

אמנם, שיטת רש"י דחלזון דים הוא דעולה ליבשה – ואינו כן לפנינו – וא"כ היאך ניתן להביא את דברי רש"י באופן של פליגין דיבורא. ועוד דתרגום הלעז ברש"י [מצרפתית עתיקה], אינו 'תרגום ודאי' [ופעמים מתוך 'הבנתם' בפירוש המילה בלשון הקודש, 'תרגמו' את הלעז], וראה בהקדמה לחלק שני שהובא מאגרות חזו"א 'אם אמנם הבלשנות ותרגום המילים נוטל חלק בתורה שבע"פ לאחר שניתנה לכתוב, אבל הרצים אחריה מידה ואינה מידה, ואין התורה מצויה בין אלה שעושים מלאכתם [הבלשנות] קבע ואת העיון העמוק ארעי, או אינם מתעמלים בו כלל'. ונראה שמלבד מה דצריכים אנו להתייחס כעיקר לסימני הגמ', ורק להסתייע מן המדרש, סמיכה זו על דברי המדרש היא סמיכה שאין בה ממש, דמסדר הדברים בערוך נראה שחילקם לשניים. מדרש זה של נרתיקו גדל עמו, הביא בערך חלזון ג' לבאר את הגמ' (סנהדרין צא). עלה להר וראה שאין שם חלזון אפילו אחד וכו', ואילו בערך חלזון ד' הביא את סימני חלזון התכלת (מנחות מג:): ואת הגמ' הצד חלזון חייב, ואת הגמ' (שבת כו). צדי חלזון מסולמה של צור ועד חיפה. ונמצא, דיש לפנינו שני מיני חלזון [לפחות]. ורק על חלזון של יבשה, שמענו במדרש שהוא בעל נרתיק הגדל עמו, וביחס אליו תירגם רש"י בכל מקום את

המילה חלזון לימין [חלזון של זמנינו], והוא החומט שהוא חלזון היבשה שהרי הוא משמונה שרצים, והוא הנזכר ברש"י בפרשת עקב כלבוש זה של **חומט** הגדל עמו [וכן הובא ברבינו בחיי שם], ומקורו במדרש **חלזון** הזה כל מה שהוא גדל נרתיקו גדל עמו [וגם שם י"ג **חומט** זה]. משא"כ החלזון המדובר לענין תכלת וציידה הוא חלזון של ים, ומנין לנו שהוא בעל נרתיק, דלא נזכר כלל בגמ' גבי חלזון תכלת דבר יסודי זה שנרתיקו גדל עמו, ורש"י לא ביאר ביחס לחלזון של תכלת שהוא החומט, וגם הגמ' לא הזכירה זאת [וגם הרמב"ם בפיה"מ כלים פ"ב, שכתב שלחלזון יש צדף, אבל לא נזכר להדיא שם דמיירי בחלזון התכלת]. ומשום מה, בעל מוסף הערוך כתב בערך חלזון ד' דקאי על חלזון תכלת "גם זה נרתיקו גדל עמו", ולא ידעתי זאת מנא ליה. ואדרבה, מלשון הגמ' 'גופו דומה לים' משמע דמיירי בבעל חיים ללא נרתיק [ואולי זה גופא השמיעו לנו דלא נימא דהוא בעל נרתיק בדומה לחלזון דיבשה].

ודבר זה מוכח ממה שהערוך ערך חלזון א' הביא את המשנה בבכורות לגבי מום בעינו הנקרא חלזון, ובערך ב' על המשנה בכלים או שקשר חלזון בראשה טמאה, "פ"י" זה הוא צורתו ונקרא חלזון כמו החלזון שהוא מוקף" (וכתב מוסף הערוך, שבעל הערוך צייר כאן, ואמנם לפנינו הוא בציור בכ"י וראה לקמן סימן ט אות ז). הא קמץ, דאף שבוודאי אין המום בעין או צורת 'לולאה' בראש מפתח דומה לגמרי לחלזון [ופשיטא שאין להם 'נרתיק'], מ"מ על שם **דמיון הדבר** נקרא, ואינו חייב להיות דמיון מושלם, א"כ אף חלזון הים והיבשה דומים במה שהוא ומחמת זה נקראים באותו שם, אבל מנין ששניהם בעלי נרתיק.

ואין לומר כלפי שני מיני החלזון, מסתבר שהם דומים ביותר, והנרתיק הוא 'חלק מהותי' מהצורה, ואם מצאנו 'נרתיק' בחלזון היבשה א"כ ה"ה בחלזון הים, ושונה הדבר מדברים אחרים שאנו רק 'מדמים' להם. דמ"מ מצאנו כלב וכלב ים ודברים רבים שאינם דומים ואינם מאותה משפחה, אלא בפרט כל שהוא זה לזה. (וע' רמב"ם הל' כהמ"ק פ"י ה"ג, הו"ד לקמן ח"ב סוף אות ג, וע"ש אות ז בענין תרגום מילים). כלומר, יש סיבות נוספות לכינוי דבר בשם מסוים, של דמיון חיצוני וכדומה לשמות דומים. אמנם דמות ראייה איכא, כדמשמע במשניות כלאים, וכמ"ש החזו"א (סי' ג' סק"ה)

'ומיהו מה שנקראים בשם אחד, אין זו עדות שהן מין אחד שהלשון הסכמת בני אדם, ומ"מ אפשר שהוא סניף להתיר שהרי הסכים עליהם שדעת הבריות, שהוא מין אחד'.

ועוד מתבאר שדוקא בחלזון ה"ימי" חייבים משום צידה, ובו צובעים תכלת, והוא המצוי בנחלת זבולון, ואילו חלזון של יבשה אינו זו ממקומו ואין עליו חיוב משום צידה [ואולי הוא החלזון שכתב הראב"ד בפ"י ס' יצירה, ראה סימן יא]. וראה מה שהשיג היד רמה על פי' רש"י בסנהדרין [שמשמע ממנו שחלזון דתכלת הוא הנמצא בראשי ההרים] 'מסתברא האי חלזון [דעולה להר] לאו האיך דאמרינן גבי תכלת'. ועוד, מהא דלא מצינו החלזון בזמנינו עולה ליבשה, א"כ היא ראייה לסתור. וגם יל"ע אי לשון המדרש 'לבושו גדל עמו' מיירי בקונכיה (כמו שריון) דטפי נכון לקרוא לה בית.

עוד יש לציין, לשון 'נרתיק' אין פירושו בהכרח גוף קשה (קונכיה), ומצינו הוציא חמה מנרתיקה, נרתיק להחזקת שטרות, וראה רות (ד, ז) ושלף איש נעלו, ובתרגום נרתק יד ימיניה (כפפה). שו"ר מ"ש רש"י סוף פרשת במדבר שכסיוי הבד על הכלים במסעות אף הוא נקרא נרתק, ומבואר שאינו בהכרח גוף קשה.

סימן ז

בדין ציצית צבועה

א. כתב הרמב"ם פ"ב ה"ח: 'טלית שהיא כולה אדומה או ירוקה או משאר צבעונים עושה חוט לבן שלה כעין צבעה אם ירוקה ירוקין אם אדומה אדומין. היתה כולה תכלת עושה לבן שלה משאר צבעונים חוץ מן השחור מפני שהוא נראה כתכלת'. והביאו הטור בסימן ט, וכתב דכן פירש רש"י, ור"י פירש שאין צריך. והב"י כתב בשם תרומת הדשן, האידנא לא נהגינן רק בציצית לבנים ואפי' בטלית קטן שהוא של מיני צבעונים לא ראיתי מימי מצויץ רק בציצית לבן ולא צבוע, והר"י אבוהב כתב בשם בעל העיטור שציציות של לבן קודמים לכל הצבעונים באיזה צבע שיהיה הטלית שכשאמרו מין כנף אמרו לפי רוב הטליתות שלהם שהיו לבנים אבל אם אין לנו (נראה דצ"ל לו) לבן אז צריך שיהיה מצבע הטלית. ומ"מ כיון שהרמב"ם ורש"י סוברים שצריך שיהיה מצבע הטלית וגם

התוס' והראב"ד נראה שאין חולקים נראה שצריך ליזהר בדבר וכן ראיתי המדקדקים נוהגים לעשות הציצית מצבע הטלית. עכ"ד. וכתב הדרכי משה, ואני לא ראיתי מימי ציצית אלא לבן ואין לשנות.

וכן כתב בשו"ע סעיף ה, יש אומרים שצריך לעשות את הציציות מצבע הטלית וכן נוהגין, וכתב הרמ"א, והאשכנזים אין נוהגין לעשות הציציות רק לבנים, אף בבגדים צבועים, ואין לשנות.

וכתב הב"ח, ומה שנהגו כל ישראל בטלית של צמר לבן, הוא כדי לאפוקי נפשין מפלוגתא מבגדי צבעונין, או יעשה גם הציצית מצבע הטלית דאף ר"י לא אמר שאין צריך אבל אם צבען מצבע הטלית הוה מצוה מן המובחר, לא כמ"ש הרמ"א "האשכנזים עושים ציצית לבנים אף בבגדים צבועים ואין לשנות" דשינוי זה הגון [לעשותן צבועים בבגד צבוע] הוא אלא מיהו בצינעא מתחת לבגדיו דלא ליתא לאינצויי, עכ"ד. וכ"כ הט"ז, ראוי לעשות דוקא טלית של צבע לבן כדי שיהיה יוצא דעת הכל כשיעשה הציצית לבנים, וכ"כ המ"א.

והוסיף המ"א טעם נוסף שכתב הב"ח בסי' כד דכתיב ולבושיה כתלג חיור, והיא סיבה לעשות את הטלית לבן. ומקור הדבר בשבת (קנג.), בכל עת יהיו בגדיך לבנים זו מצות ציצית, ופרש"י שמלובן הבגד, אלא דהא קשיא לב"ח, מנין שמייירי בטלית של מצוה, וע"ז כתב לפרש, לפי שאמרו רבותינו (ר"ה יז:): נתעטף הקב"ה בטליתו וכתיב ולבושיה כתלג מכאן שטלית עם ציצית שמתעטף בו יהא לבן. כלומר, "בגדיך לבנים" דאיתא בגמ' היינו הטלית שמתעטף בו למצוה הוא צריך להיות לבן כמו שהקב"ה נתעטף. וע"ש בעטרת זקנים.

כלומר, לטעם הראשון, כיון שנהגו בחוטים לבנים, לכן יעשה את הטלית לבנה, בכדי שהחוט יהיו בצבע הבגד, ולטעם השני, אדרבה, כיון שהבגד צריך להיות לבן, לכן יעשה את החוטים לבנים, בכדי שיהיו בצבע הבגד. וזו כוונת הפמ"ג (סי' ט' א"א סק"ו) למעיין בדבריו. אמנם לטעם הראשון [דהבגד נגור אחר החוטים], צ"ע במקור מנהג זה שכתב הרמ"א שהציצית יהיו לבנים.

ונראה שהוא האמור בתרומת הדשן סו"ס מו: 'שרי לתפור בקצה הבגד בחוט אדום או ירוק סביב הנקב וליכא למיחש שיצרפנו עם החוטין הואיל ולא נהגינן

האידינא בשום מקום רק בציצית שהם לבנים ולא צבועים, ואפילו בטלית קטן שהוא ממיני צבעים לא ראיתי מימי אחד שיהיה מצויץ רק בציצית לבן ולא צבוע, ואע"ג דאין קפידא בצבע כלל, מ"מ הואיל ולא נהגו כן, ליכא למיגזר ביה שמא יצרפו עם החוטין'.

ומבואר מדבריו דאע"ג שאין קפידא בצבע, ואדרבה ע"י שמטיל חוטים לבנים גם בטלית צבועה מפסיד שיטות ראשונים, שאינה בצבע הבגד, מ"מ לא נהגו כן, ואף בבגד צבועני הטילו חוטים לבנים, והוא המקור לשיטת הרמ"א.

ולפי מש"כ תרוה"ד, דשרי לתפור חוט צבועני סביב הנקב, ואין חשש שיצרפנו עם החוטין, הרי שגם חוט אחד אין חשש שיצרפנו עם שאר חוטין לבנים, ומנהג זה [שלא עשו חוטי ציצית צבוענים] היה חזק בעיניו עד שהתיר דינא דגמ' שלא לתפור בתוך ג' אצבעות. ודבריו הם המקור למש"כ הרמ"א, ולא עוד אלא שהוסיף הרמ"א "ואין לשנות", ולכאורה מאי איכפת לרמ"א אם יטילו חוט צבוע בבגדי צבוענים [ודבר זה לא הודגש בתרוה"ד], ושמא י"ל דע"י כך יפסידו, כגון שימשיכו לנהוג לתפור בחוט צבועני סביב הנקב, והדר דינא דגמ' למקומו, דאין לתפור בתוך ג', כיון שאם מטילים חוט צבועני יש חשש שיצרפנו והוי פסול של תולמ"ה, ועיין.

ומי לא יחוש לאזהרת הרמ"א "ואין לשנות" [וכ"כ הפמ"ג "יש אומרים שאין לצבוע ציצית ובהכרח יהיה הטלית לבן"], וכל המשנה ידו על התחתונה.

והנה כתב הפמ"ג, מה ששפת הבגד כעין תכלת בטליתות שלנו (היינו 'הפסים השחורים') בטר עיקר הבגד אזלינן. וראה מ"ש הגר"מ עפשטיין בן 'בעל הפרדס' [ישורון ח"ו עמ' רמה] 'אפשר לצבוע השוליים בתכלת אין כאן בית מיחוש אעפ"כ צריכים להתייעץ עם יראים ונראה מהלשון שלא כולם נהגו בצביעת פסים אלו, וגם נראה שהיו אלו בצבע שחור כנהוג בדורות האחרונים ומ"מ קרא להם 'תכלת'. וטעם דבריו מצד מחלוקת יוהרא ושינוי (ע"ש שכתב 'השטיינג של משי זהו שינוי גמור אבל הציצית גופה אינו נקרא שינוי כי אינו נראה לכל ואסור מפני מראית עין', ולכאור' המילים 'מפני מראית עין' קאי על השטיינג של משי). ושמעתי שהיו מקומות שנהגו בפסים כחולים [ומנהג בעלז, הוא גוון אפרפר].

ב. הבית יוסף בשם הסמ"ג, הוכיח דלא כרש"י ממנחות (מ). סדין בציצית אסור משום קלא אילן, ופריך, לא יהא אלא לבן, הרי שאין חושש לצבע, דהיאך נותן חוטים צבועים בקלא אילן בסדין של לבן. אמנם למרות קושיא זו הב"י לא נד משיטת רש"י ובשו"ע חשש לה וכן"ל.

ונהנה לכאור' מבואר מסתימת כל הנך פוסקים (רש"י, רמב"ם, שו"ע), דבכל החוטים בעינן צביעה בצבע הבגד וממילא בטלית לבן אין להטיל אפילו חוט אחד צבוע. אמנם כתב המלבי"ם בארצות החיים סי' ט סקל"ב, דגם לדעת השו"ע שחשש לרש"י שצריך לעשות הציצית מצבע הטלית, היינו רק לענין שני חוטים הבאים במקום לבן שיהיו מצבע הטלית, וז"ל 'כן נראה פשוט דבשני חוטי הבאים במקום תכלת ל"ש מין כנף, ובהא לא קשיא קושיית הב"י דהא שני חוטי אלן נותן במקום התכלת ויכולים להיות צבועים באיזה צבע שירצה'. כלומר דמה דמבואר בסוגיא דשפיר דמי להטיל קלא אילן [ואין חסרון בעצם אלא מצד כלאים], היינו רק בחוטים הבאים במקום תכלת, דגם לדעת רש"י רק בשני החוטי דלבן איכא דינא דמין כנף, ולא בשני החוטים "לשם תכלת".

וכן כתב החזו"א (סימן ג' סק"ה) מצות לבן בעיקרו מכוונת התורה שיהא הלבן בצבע הטלית, וא"כ אין נפקותא בין איכא תכלת לליכא תכלת, וכ"מ ברמב"ם ובטור שכתבו דין זה בזמן הזה. מיהו דוקא ב' חוטי צריכים להיות בצבע הבגד אבל אם אין לו תכלת ונותן ד' לבן, אין קפידא בב' הנוספות באיזה צבע יהיו, וראיה מהא דפריך (מ.) ולא יהא אלא לבן, ואם איתא דכל ד' חוטי צריכים ממין הטלית בצבען, א"כ בסדין לבן אין כאן ציצית, וכבר הביא הסמ"ג ראיה זו לדחות פירש"י. ואמנם הסמ"ג סובר דבמקום דליכא תכלת וארבעתן לבן, יש לכל ד' חוטי דין לבן, וא"כ מוכח בגמ' דאין צריך כלל בלבן צבע של הטלית, אבל לפירש"י והכס"מ ע"כ צ"ל דיש חילוק בין ב' החוטי של הלבן ובין ב' החוטים הנוספים תחת תכלת. וראה משנ"ת במילואים (י).

וכן כתב הגר"י מקוטנא בישועות מלכו סימן א, אמנם ציצית של לבן כשרים גם כשהם צבועים כדאמר' לא יהא אלא לבן וכן מידי ציבעא קגרים. ושם בסימן ב, מש"כ לא יהא אלא ספיקא שמחויבים עכ"פ מצד ספק אחר שזה אינו מזיק,

אמנם החוט לא נפסל ע"פ דין וכדאמר' לא יהא אלא לבן 'דהרי דגם התולה קלא אילן נהי דמשום תכלת לא יצא משום לבן מיהא יצא, והגם כי קצת פוסקים חלקו על זה מ"מ דעת רוב הפוסקים כן הוא'.

וראה בפסקי תשובה ח"א סי' ד בהג"ה שם, אע"פ דאיתא בזהר פר' פינחס דמצוה מן המובחר ציצית מוזהבת, מ"מ הגיה הגר"א ביהל אור 'טלית מוזהבת' [ולא הזכירו בהגהות לשו"ע]. ויש לפרש דבהגהת הגר"א, דלפי הגירסא 'ציצית מוזהבת' משמע דכל חוטים יהיו מוזהבים וזה אי אפשר דהא בחוטי לבן בעינן 'מין כנף' בצבע [דאי מיירי רק בשני חוטים, שפיר דמי], או דטפי 'נרי מצוה' [ע"פ הפשט] הוא בטלית מוזהבת ולא בחוטים.

ג. לפי האמור מדויק הדבר היטב מלשון הרמב"ם 'טלית שהיא כולה אדומה או ירוקה או משאר צבעונים עושה חוט לבן שלה כעין צבעה אם ירוקה ירוקין אם אדומה אדומין. היתה כולה תכלת עושה לבן שלה משאר צבעונים חוץ מן השחור מפני שהוא נראה כתכלת'. כלומר, רק ב'חוטי לבן' יש דין מין כנף.

אולם מלשון הב"י דלא חילק שדין זה נאמר רק בשני חוטי לבן, משמע דס"ל שהוא בכל הד' חוטיין, וכך סתם בשו"ע. וכן הטור שינה מלשון הרמב"ם 'עושה חוטי לבן' (והיינו שני חוטים, מדין 'מין כנף'), וכתב ועושה הציצית מצבע הטלית, ומשמע בכל החוטים. וכן נראה מסתימת דברי העיטור דמצריך "ציציות לבן" לא רק בשני חוטיין אלא בכל החוטיין, וכמפורש בתרוה"ד שלא ראה מצוין אלא לבן.

וראה דברי החזו"א סקכ"ו, בביאור הספק בשו"ע (סימן ט ס"ד) הטיל בטלית של שאר מינים ב' חוטים מינו וב' חוטי צמר, אם ב' החוטים באים תחת תכלת דינם כתכלת, וב' מין כנף וב' תכלת מהני, או"ד היכא דליכא תכלת כל ארבעתן צריכים להיות מין כנף, ולרש"י ורמב"ם שב' חוטיין במקום תכלת א"צ שיהיו בצבע הטלית אפשר דה"נ א"צ שיהיו מין הכנף.

אמנם יש לדעת שאם מסתמכים על החזו"א ששני חוטי תכלת אין בהם חסרון שאינם בצבע הכנף, כל זה לנוהגים במנין החוטים כתוס' [שני חוטים], אולם לדעת הרמב"ם [חצי חוט] וראב"ד [חוט אחד], ואם יוסיפו ויצבעו טפי מכך

[לצאת שיטת התוס'], מפסידים מין כנף בצבע. וכן יל"ע האם כשעושה יותר מחוט אחד תכלת [כל אחד לשיטתו] עובר בבל תוסיף. וראה מוריה, תשרי תשע"ג.

ד. תמה התוס', אשיטת רש"י דבעינן מין כנף בצבע מהא דמידי ציבעא קגרים, ותיריך, שמא מדרבנן משום זה אלי ואנוהו [וכ"כ תוס' בדף לח ע"ב סוד"ה מידי "דמדרבנן הוי"], ועוד נראה דאיירי בשאר מינין כגון שיראין וכלך דאין פוטר אלא במינם מדאורייתא.

וביאר הב"ח, כיון שבשאר מינים דרשינן הכנף מין כנף ואינו פוטר אלא במינם א"כ בהם אף הצבע צריך שיהיה בצבע הטלית, ולא אמרו מידי צבע קגרים אלא בבגדי צמר ופשתים דתכלת פוטר בהם דכתיב הכנף מין כנף וכתוב פתיל תכלת, אלמא תכלת לאו מין כנף.

ולפ"ז אף אנו נאמר, דמה שאמרו לא יהא אלא לבן [דמזה מוכח דבשני חוטי 'תכלת' לא בעינן בצבע הכנף], קאי על סדין שהוא בגד פשתן, כמבואר בסוגיא שם, ולא בעינן בו מין כנף, משא"כ בשאר מינים בעינן מין כנף בכל החוטים וכן לענין הצבע. אמנם כל זה ליתא, פשיטא שכוונת הב"ח, אינה אלא לחוטי לבן, דהלוא גם בשאר מינים מחויב להטיל תכלת, וא"כ שני החוטי 'תכלת' אינם מין כנף. וראה באריכות ארצה"ח סי' ט (ארץ יהודה סק"ד, ע"פ שו"ת רשב"א ח"ג רפ).

ה. כתב הרא"ש בשם בעל העיטור, בביאור הדין דסדין פטור מציצית, דהא אם אין לו תכלת מטיל לבן, היינו צמר לבן במקומו כדי שלא תחסר הציצית אלא צבע חלזון. וביאר הב"ח, האי קרא דהכנף מין כנף אפתיל תכלת דבתריה קאי לומר לך שאם אין לו פתיל תכלת יתן במקומו מין כנף אע"פ שאינו צבוע תכלת אלא צמר לבן מאחר שהוא מין כנף וגם הבגד הוא של צמר, כללו של דבר דריבויא דמין כנף מרבינן מיניה שאם אין כאן תכלת בעינן שיתן לבן ממין הבגד ושיהא ממין תכלת שהוא צמר, ולפ"ז בשאר מינים נמי לית להו תקנה לדידן דלית לן תכלת, ולפי זה בזמן הזה אין לעשות כי אם ציצית של צמר [כי אם ירצה לפוטרם בחוטי פשתן צריך נמי ב' חוטי צמר [במקום התכלת] והוי כלאים בין החוטים]. וזולת

זה הוי ברכה לבטלה. עכ"ד. ואף שכתב הרא"ש דזהו פירוש זר, מ"מ הב"ח קיימו. וכן הביאו הגר"א בסי' ט סק"ד, כמקור לדברי הרמ"א 'יש אומרים שלא לעשות ציצית של פשתים כלל' ע"ש. אמנם י"ל שהכוונה להסבר אמאי בעינן צמר ולא אמאי בעינן לבן, וכן נראה מלשון הרמ"א.

ואמנם דברי העיטור, צ"ב מהסוגיא לא יהא אלא לבן, ותי' כיון דאפשר במינו, ולשיטתו הא אי אפשר במינו (בפשתן) דשני חוטים בעינן מצמר. ובדוחק יש לומר שדברי הגמ' לא יהא אינו אלא בדיעבד אבל לכתחילה נאסר בתליה. וע"ע ארצה"ח ח סקכ"א.

ו. נמצא דאנן הלובשים טלית לבן יש לנו להטיל את כל החוטים לבנים, כפשטות לשון השו"ע והרמ"א. ונתבאר בכמה אופנים.

א. דעת הב"י לפי רש"י, מטעם מין כנף בצבע.

ב. דעת העיטור מדין מין כנף כשאין תכלת [ולאידך גיסא, לדעת העיטור, אם הבגד צבוע בעינן שכל החוטים יהיו מצבע הבגד, כמ"ש הב"י בשמו].

ג. דעת הרמ"א ע"פ תרומת הדשן בעינן חוטי לבן. וטעמו נראה כמ"ש רש"י בשבת "שמצות ציצית בעי שני מינין של צבע, שני חוטיין של תכלת ושני חוטיין של לבן דהיינו מין כנף דסתמיה לבן". ונראה דאנן דלית לן תכלת, בעינן דכל החוטים יהיו כ"סתמיה" דמין כנף מין לבן, גם בטלית צבועה, ואולי הוא דין דאורייתא [וראה עוד במילואים בשיטת רש"י].

והביאור כיון דהשתא אין לנו תכלת, הדר דינא דבכל חוטים בעינן ממין כנף, ורק כאשר יש 'פתיל תכלת' הוא מופקע מדין 'מין כנף'. [וכן מובא בשם הגרי"ז (ראה 'ישורון ח' עמ' תרעב, עובדות והנהגות ח"א עמ' קסז) כנגד תכלת שאינה מוכחת, לפ"ד הרמב"ם, דאם אינו התכלת האמיתי א"כ הוי חסרון בחוטי לבן שאינו צבוע בצבע הבגד, ואף דמהרמב"ם ליכא הוכחה אלא ל'חוטי לבן' ולא לכל הד' חוטים, וכנ"ל. מ"מ מסתייע הסברא מדברי העיטור].

ד. שיטת תוס' הוא מדין זה אלי ואנוהו [והגר"א ציין לדברי התוס' כמקור לרמ"א דיש לעשות חוטים לבנים], וע' פמ"ג משב"ז סק"ז, לרמב"ם וראב"ד

נראה שהוא דאורייתא שיהיה ציצית מצבע הטלית מדין הכנף מין כנף, והרמב"ם לשיטתיה דשאר מינים דרבנן קאי הכנף רק לצבע, ולא משום זה אלי ואנוהו. ואמנם יש מקום לומר דאין דין 'ואנוהו' רק על החוטים הסמוכים לכנף [כדעת ארצה"ח וחזו"א], מ"מ אם באנו לפרש את סתימת תרה"ד והרמ"א שיעשה את כל החוטים לבן, נימא דהשתא שאין לנו תכלת, הדר דין 'ואנוהו' בכל החוטים, וכמ"ש החזו"א סקכ"ה 'חביבה ההשתוות'.

ולכא למימר דבהאי תכלת איכא נמי ואנוהו, דלא גרע מכל חוטי תכלת דפשיטא שאינם חסרון באנוהו. שאני התם, דכך הוא ציווי התורה, אבל הכא שאנו מסופקים בדבר, מהיכי תיתי לבטל דין דרבנן של נוי המצוה, שיהיו החוטים בצבע הכנף [ודוחק לומר שכל "צבע תכלת" (אף של קלא אילן) מופקע מדין זה]. וצריך ראייה שהטלת התכלת המסופקת דוחה לדין זה.

ולכאורה הרוצה לצאת ידי כל החששות יש לו ללכת עם בגד שכולו תכלת וכל ארבעת החוטים מתכלת, ומהני רק לדעת הב"י, דאילו לדעת העיטור בעינן עדיין חוטין לבנים כרוב טליתות, ויטיל דוקא בטלית של צמר ולא בשאר מינים (כגון, דיאולן, כותנה) דבהם בעינן הכל מין כנף לפ"ד הב"ח.

אמנם העיר ג"א 'אם היה ספיקא דאורייתא היה נדחה דין ואנוהו דרבנן וכל שכן "דין" דתלג חיור ועושה טלית שכולה תכלת או רובה תכלת (ומקיים בכך מין הכנף)'.¹

סימן ח

בדין קיום מצוה מספק וחידוש מצוה

א. רבים אומרים לא יהיה התכלת מחלזון המורקס אלא ספק, אמאי לא נטילנו בטלית. ואף שאינו כמנהג שכתב השו"ע, והרמ"א הוסיף 'ואין לשנות', נימא דהיינו באופן שאין צד [אפילו רחוק] של ריוח שמקיים בכך את מצות תכלת, משא"כ בנדון דידן, אם הטיל ב' חוטים שאינן לבן מספק דתכלת שפיר דמי. אמנם נראה פשוט, דהבא להכריע ולומר דיש לפנינו ספק דאורייתא, בהא יש לדעת אם דנים כפי ככל ספק דאורייתא, מה עוד, דלכאורה אין זה אפילו בגדר

ספק, שהרי לא כל "המצאה" שתעלה בדעת בני אדם שיתכן ויש "סיכוי" והיא נכונה, אנו משועבדים לשבת ולפרוך את ראיותיו. והעיר ג"א 'אין מדובר על "שעבוד" לסתירת הדברים, אלא השאלה היא אם כל אפשרות קיימת יש לה **שם ספק** ואנו באמת מסופקים, או אינו נחשב ספק, ואם הדבר באמת ספק אין מקום לכל החששות האלו, אלא שיועילו שלא ילבש בגד לפני (או במקום) רבו ולא יותר' (ע' עירובין סג. יו"ד סי' רמב ס"ג, פמ"ג פב סק"ב). והנה נשמע אודות גדולי ישראל שהחלו להטיל את התכלת החדשה, והדברים טעונים בדיקה רבה, מאחר שמקצת מעדויות אלו הוזמו על ידי בעלי הדין עצמם. ולענין הלכה, ברור שאין להסתמך על שמועות, ועל כל אחד לשאול את רבותיו. והעיר ג"א 'אפילו אם נקבלם לשמועות, לא יצא מזה אלא שאין איסור, אבל [אנן] **שמענין מהם** דאין בזה דין ספיקא דאורייתא לחומרא ואולי אפילו לא מהיות טוב'.

ב. יש לחשוש בכל הענין, להא דהפטור מדבר ועושהו וכן ליוהרא, אחר שלא נהגו בדבר רבים מגדולי ישראל, וכהא דאמרו שלא ינהג בדבר בפני אדם גדול שאינו נוהג בו. ובפרט, אם המטילים תכלת הוא מצד **דחוששים** לשיטת בעל המאור, דציצית בלא תכלת אינו אלא מדרכנן, פשיטא דהוה יוהרא, דהוא דלא כדברי הפוסקים כמשנ"ת במילואים (יא), וכ"כ ישועות מלכו סי' ב, אין להאריך בדעת בעה"מ כי דעה זו נדחתה מכל הפוסקים. אלא דטענת המצדדים דאין הנדון על 'ביטול מצוה' ללא תכלת, אלא דלכולי עלמא איכא בתכלת 'קיום' מצוה דאורייתא, וכמ"ש האמרי בינה או"ח סי' יג אות ד, הרוצה לנהוג על עצמו כדעת הפוסקים שמחמירים אין זה יוהרא.

וראה מ"ש השבות יעקב ח"א סימן לו, כשנמצאים הדסים ירוקים שנהגו אבותינו אין לנו להוסיף על דבריהם, [ומי שהתיר לכתחילה הדסים חדשים] 'אין זה רק רמות רוחא הוא דנקיטא ליה וגם ליבו בהוראה כי אל תטוש תורת אמך שאל זקניך ויאמרו לך'. אמנם המ"ב פסק דלא כוותיה, ע' תרמח ס"ק סה [וגם לדעת השכו"י, אם לא נמצאו יביאו מן הסוג החדש]. וע' מ"א יג סק"ח.

וראוי להזכיר תשובת אחד הגאונים הנדמ"ח (מהר" אופק סי' קסא) 'ומשום דאחרני פושעים מאן דלא פשע לא מיחזי כיוהרא, אבל ודאי אי איכא איניש פריצא ולא ידע בשימור מצוות ובהא מילתא דרבים פושעים הוא מיזדהר אבל מילתא אחרנייתא דרבים זהירין בהון הוא פשע אית למיחש ליוהרא'. וכיוצא בדבר בתכלת דידן, רבים [שאינם בני תורה] ואינם מדקדקים בשאר מצוות קלה כחמורה, מצאו מקום להתגדר במצוה זו, ויש לחוש לאזהרת הגאון.

ג. כתב החוות דעת ביו"ד סי' קי ריש בית הספק, בכל מקום לישנא דקרא הוא בודאי ולא בספק "ובמקום דזהזיר קרא בקום עשה כגון בתולה יקח אשה, וכן לקיחת אתרוג ואכילת מצה, אמרינן דמחויב שיהיה בודאי לא בספק", עיש"ה (וע"ש סק"כ, במה שהביא מחי' הר"ן סוכה מו ע"ב, בין השמשות של שביעי של סוכות צריך להחמיר בשיבה בסוכה). וכ"כ מהר"ם בענט בביאור למרדכי הל' ציצית סי' תתקמט (ד"ה לפי) 'אף דגוי העושה אדעתיה דנפשיה אינו ודאי אלא ספק י"ל דמודה הרמב"ם בספיקא דמצוה אזלינן לחומרא ולא מתקיים חובת המצוה כי אם ע"י ודאי'. וע' בדברי המ"א ופמ"ג סי' קצד סק"ג (וע' גור אריה יהודה סי' ז אות יד, ומוריה תשרי תשעג (שעג) לדון לפ"ז בענין התכלת). וע"ע בשד"ח מערכת ס' כלל מא בשם החת"ס, יהודה יעלה ח"ב סי' רנו, אבנ"ז יו"ד סי' שלט אות יט "המצוה צריך שיהיה ודאי ולא ספק ואם לא כן לא יצא".

וכעין זה מוסרים בשם הגר"ח מבריסק, דבמצוה שגם לאחר שיחזור ויקיים מסופק אם יצא ידי חובתו ונשאר ב"ספק", אין צריך לחזור ולקיים (תשובה ח"א כו). וכ"כ בגור אריה יהודה [לבן הגר"מ זמבה] סי' ז-ח. אמנם יעוין במהרי"ט אלגאזי פ"ג אות מ', דסברת הרמב"ם [ספיקא דאו' לקולא מהתורה], אינה אלא באיסורין אבל במצות עשה אם נסתפק אם קיים המצוה או אם חייב לעשות המצוה, מה"ת חייב מספק לעשות העשה. וכ"כ עונג יו"ט סי' עא.

ולפי זה כל עוד אין אנו יודעים בודאי שזהו חלזון התכלת לא יצאנו ידי חובה בהטלתו. אמנם יש לבחון דבר זה בכמה הלכות דנהגין לקיים מספק.

א. מ"ב לב סקי"ח ובית שמואל אה"ע קכג סק"ד, כתיבה בשמאל.

ב. מ"ב לב ס"ק קעא, תפילין מעור שאינו מעובד לשמה (וע' יו"ד סי' רפח ס"ה).

- ג. מ"ב לג סקט"ו ובה"ל ד"ה לחוש, תפילין שנקרעו התפירות.
- ד. מ"ב לט סקט"ו, תפילין הצריכים בדיקה ואין לו מי שיבדוק.
- ה. מ"ב תרנב סק"ב, נטילת אתרוג בין השמשות.
- ו. מ"ב תרמח ס"ק סה, נוטל מספק אתרוג מורכב. [וע' ח"ס או"ח רז, קובץ תשובות ח"ב סי' כה, בענין סימנים לזיהוי אתרוג]. וצ"ב מ"ש בבה"ל ד"ה שדומה דאם אין לו אחר רק ספק **מורכב** יטלו בלי ברכה.
- ז. שו"ע תקצה דהולך לשמוע תקיעות במקום שמסופק אם ישמע אף שמפסיד ע"י כך תפילה בציבור.
- ח. כתב המ"ב בהל' לולב ושופר (תקפו סקמ"ג, תרמח סק"ד) על דבר שהוא כשר מספק ואין לו אחר יקיים בלי ברכה.
- אמנם יש לחלק בין מקרים בהם יוצא ידי חובת דעה אחת, ואינו קיום מספק, דלשיטות אלו יצא לגמרי, ולא דמי להכא. וכמו שכתב השו"ע בסי' לג ס"ה, דיש לסמוך על המתירים כדי שלא לבטל מצות תפילין. ולענין עשיית המצוה בין השמשות, י"ל דהשתא כל חיובו הוא רק בתורת **ספק** (אם עדיין יום) ומספק זה פוטר את עצמו בקיום המצוה, משא"כ היכא ד**החיוב** בתורת ודאי.
- ד. איתא בסוכה (לא). לא מצא אתרוג לא יביא רמון. וכן נפסק בסי' תרנא סעיף יג, ומטעם דאתי למיטעי ליטלו בשאר שנים. ונראה דהוא הדין כאן, לא מצא חלזון לא יביא מין אחר, פן יאמרו בנינו למחר שזהו צבע תכלת האמור בתורה, ובפרט שעלולים לומר שהתורה דרשה רק גוון "תכלת", ואין נפקא ממין זה או אחר, ואזלינן בתר המראה שצבע התכלת **רומז**, כמו שיש הטוענים, וד"ל.
- וכאשר הדבר 'דומה' חמיר טפי, וכמ"ש המ"ב תרמח ס"ק סה לענין אתרוג מורכב, בשם הט"ז תרמט סק"ג **שלא יטול** גם בליכא אחר, דילמא אתי למיסרך לצאת בו תמיד 'והט"ז כתב בפריש ורימון' זימנין דנפיק חורבא מיניה', וכל שכן באתרוג מורכב דחמיר. ואף שהמ"ב מביא דעה דיטול, ע' בבה"ל ד"ה שדומה, אם אין לו אחר רק **ספק מורכב** יטלו בלי ברכה, ומשמע דבודאי מורכב מכריע כדברי הב"ח. וע' מאמר פ"ת הפרט השמיני אות ה.

ה. טען האדמו"ר בעל התכלת (עין התכלת פרט הראשון אות מא), לא יהא אלא ספיקא, כיון שאפשר שיקיים מצות תכלת, נכון ומחויבים לעשות עכ"פ מצד הספק אחר שזה אינו מזיק. [וכן רגיל בפי אינשי לומר "לא יועיל לא זיק"]. ולפי האמור מעתה מובנים היטב דברי הישועות מלכו כנגדו (סימן ג), דאף שאין החוט נפסל בכך [וכנ"ל סימן ז] 'איברא שאם היה נמצא תכלת בבירור והיה ידוע לנו כיצד צובעים, ודאי היה ראוי לאחוז במצוה זו, אלא שאין ידוע לנו בבירור גמור שזהו תכלת', ובסימן ב 'אחר שאין לנו ידיעה ברורה שזה תכלת, ודעת גדולי ישראל שהאינדנא נגנו ושאין אנו מחויבים בתכלת, אין לנו להניח הודאי ולהחמיר מספק'. ובסימן א 'אין לנו להחמיר ולחוש לצבוע חוט מדם דג ידוע, אחר שכבר הוחזק אצל כל ישראל זה יותר מאלף שנה שנגנו התכלת ופשט לשון הספרי ומדרשו של האריז"ל מסכים לזה'. וראה באריכות בשלחן מלכים על הל' ציצית הקדמה אות ה.

ו. הראיות שחלזון הארגמן הוא "החלזון" בנויות על סמך דרכי המחקר, ומעולם לא שמענו שמקיימים מצוה ע"פ סימנים שלא ניתנו בגמ' ובפוסקים. ונראה שנדון זה שלפנינו אינו דומה למה שיש בזמנינו הסומכים על בדיקת רקמות וטביעת אצבעות וכדומה, דבנושא 'מדע' של עתיקות, ידוע מה הם "שיטות העבודה", של החוקרים, כל חוקר בונה תילי תילים של השערות, ובא משנהו ומוריד אותם בהינף יד, ומדוע עלינו להרכין ראש, בפני סיכומי החוקרים בני זמנינו, כאשר מי ידע מה ילד יום המחקר החדש. והארכנו בזה בחלק ב. והראיה הטובה ביותר, היא בנושא זה עצמו, כאשר חוקרים אלו מבטלים בהינף יד, את חידושו של האדמו"ר מרדזין זצ"ל, ש"דג הדיו" הוא החלזון ממנו צבעו את התכלת, חידוש שהגיע אליו, לאחר שבילה ימים ושנים בליכון סוגיא זו, לפי מיטב הידיעות בימיו [ומחקר זה על צביעה מן המורקס נתפרסם לראשונה עשר שנים לאחר פטירתו]. פוטרים כיום כלאחר יד, באומנם שלא היו ידועים בזמנו לפני כמאה ועשרים שנה, כל הגילויים והמחקרים המודרניים, וכותבים בלעג שלעומת הידיעות היום כל דבריו שוים כקליפת השום. וגם על מחקריו של

הרב הרצוג, אומרים בפה מלא שהיה חסר לו "נתונים". והוא הרי כבר ידע ממציאות דג הפורפור [המורקס] ואע"פ כן, לא התחשב בו, כיון דסבר שאינו מתאים עם סימני הגמ'.

ז. ב"מ סא ע"א, עתיד הקב"ה להפרע ממי שתולה קלא אילן בבגדו ואומר תכלת הוא. וכתב התוס', ואע"ג דעובר על מצות ציצית מ"מ איצטריך קרא לעבור עליו משעת תליה. וע' מהר"ם, מהרש"א ופנ"י, וכלל דבריהם הוא שאם תולה בבגד של עצמו אין זה רמאות שהקב"ה יפרע ממנו אלא עובר על מצות ציצית בינו לבין עצמו, ובגמ' מיירי בתולה בבגד כדי למכור לאחרים ויש בזה שתי רעות שמרמה את הבריות שמוכר להם דבר זול ביוקר ומבטל את הרבים ממצות ציצית. וע' שיטה מקובצת הטעם 'מחזיק עצמו כחסיד וגם מאנה ומרמה אחרים שמוכר להם קלא אילן שרואים שגם הוא עושה ממנו ציצית'.

ח. ועשו להם ציצית על כנפי בגדיהם לדורותם ונתנו על ציצית הכנף פתיל תכלת. ואיתא בשם הגר"א דמילת לדורותם היא בין מצות ציצית למצות תכלת, לרמז שדוקא המצוה דחוטי לבן תהיה לדורותם, אבל לא חוטי תכלת מאחר שנגנז (אמנם הגר"א הזכיר את המדרש שנגנז בביאורו בסי' ט סק"ד ולא כתב דיוק זה). וכבר דייקו כן האלשיך והאור החיים. וכ"כ ישועות מלכו סימן ב-ג. וראה בישורון ח' ד' עמ' תשד. (והנה גירות נוהגת בזה"ז אע"פ שאין קרבן (ע' כריתות ט:). וע' מנחות פד ע"א, ורחמנא).

ט. אמנם אף דאיתא בספרי דנגנז, יל"ע ממה דמצאנו שהיה קיים עדיין בזמן האמוראים, ע' מנחות לט ע"ב, שהוא גברא דמכסא גלימא דכולא תכלתא, ושם מב ע"ב, הא תכלתא היכי צבעיתו, ומוזכר שם רב אחאי [וכתב המאירי ריש אבות שהיה ראש רבנן סבוראי וכ"כ באגרת רר' שרירא גאון]. ולפ"ז נימא שגם כיום ניתן למוצאו, וכמ"ש בשו"ת רדב"ז "אפשר שעד היום הוא מצוי אלא שאין מכירין אותו או שאין יודעים לצודו, גם כי אינם צריכים לו שצבע הדומה לתכלת

נמצא הרבה, דהיינו איסטיס הנקרא בערבי ניל וצובעין אותו באופן אומנות שאינו עובר אפי' ע"י גהוץ". וראה בספרי דבי רב עה"פ שמח זבולון, יש כמה מיני תכלת אחד מובחר שדומה ממש ככסא הכבוד ויש שרק דומה לזה דהיינו כרקיע, והמובחר נגנו, אולם מצוי עדיין השני ע"ש. וע' חמדת שלמה אה"ע סימן ט אות כג 'אינו מוכרח שלא יימצא תכלת בזמן הזה'. וע' שו"ת מהרי"ל החדשות סימן ה, 'אף האידנא שאין לנו ציצית חיישינן שמא יחזור הדבר לקלקולו שיהא תכלת מצוי כל שכן למאי דכתב הסמ"ג דאותו דג חלזון הוא מצוי בים המלח וכתב סימנים, קל היה לעשות תכלת'.

ויש שפירשו דהכא נגנו פירושו נשתכח, כמ"ש רש"י פסחים סב ע"ב נגנו נשתכח, וכ"פ העץ יוסף בספרי, וכמשנ"ת שנשכח דרך הצביעה ולא עצם החלזון [ראה סימן ב אות ח, סימן ו אות ג]. אמנם בשם הבית הלוי נמסר [ישורון ח"י עמ' תרעב], נאבד היינו שכעת אינו נמצא אבל אפשר למוצאו ואילו נגנו פירושו שאין יכולים למצוא אותו עד שיתגלה מן השמים. וע"ע ארחות רבינו ח"א עמ' רמא, מעשה איש ח"א עמ' קלב.

סימן ט

תמיהות מהגמ' על חלזון הארגמן

א. תפיסת החלזון

שבת עד ע"ב, שכן צדי חלזון קושרין ומתירין, ופרש"י דמיירי ברשתות העשויות קשרים קשרים. וכ"כ בסתמא במשנה קיא ע"ב 'כך הוא חייב על היתרן – כדילפינן בפ' כלל גדול מצידי חלזון שנצרכים לפרקים להתיר קשרי רשתות הקיימות כדי לקצרן או להרחיבן'.

מעתה קונניות אלו בהם מונח החלזון, לא שייך כלל לתופסן באמצעות רשתות, שהרי הם מונחות [כאבן שאין לה הפוכין], על קרקעית הים, וצורת צידתם היא ע"י גריפה בכלים, וכל הרוצה ליטלם יבוא ויטול.

ושמעתי לתרץ, אף שאין הם ניצודים ע"י רשת ככל הדגים, מ"מ מניחים רשת ובתוכה פתיון והם מריחים ובאים לתוכה [שיטת הציד שוחזרה לאחרונה], ואולי

לכך כתב רש"י 'רשת' ולא 'מצודה' שנאחזים בה דגים (ע' מנחות סד, ברכות סג, כדגים הנאחזים במצודה). ומ"מ סתימת לשון רש"י מורה על צידה ממש.

ב. מלאכת צידה

מלשון הגמ' 'צדי חלזון' משמע שחייב על תפיסתו משום מלאכת צידה. ויש לתמוה כיצד שייך מלאכת צידה בדבר הנמצא בתוך קונכיה ואינו נע אלא באיטיות מרובה [ולא עדיף מניצוד מערב שבת (ויכול לתופסו בשחיה אחת), ומצבי חגור וחולה שפטור על צידתו].

וכבר נודעו דברי התוס' רי"ד בחגיגה (יא). לענין חומט [שיש המזהים אותו כצב או חלזון (שבולל), וכן נראה מרש"י שם] "מאי צידה שייכא ביה שהוא ניצוד ועומד ואינו יכול לזוז כי אם מעט ביותר". וראה בשיחת חולין עמ"ס חולין (דף קכב) בשם רס"ג, חומט – חרגם, ופי' רי"ק 'הנקרא בימינו זיקית'.

והנה כתב רש"י במשנה בדף עג, הצד את הצבי וכל מלאכת עורו נוהגת **בתחשים** למשכן בעורותיהן. ומ"מ בהמשך הסוגיא, קשירה במשכן היכא הואי כו' שכן צדי חלזון קושרים ומתירים, מבואר דהיתה צידה בחלזון, ומיירי בחלזון דתכלת כמ"ש תוס' [וראה בסימן ה]. אמנם י"ל דצידה שהוזכרה בסוגיין אינו אלא 'פעולת צידה' אבל אינו צידה של 'הלכות צידה'.

ולהאמור לעיל, דצורת תפיסתם היא ע"י הנחת רשת שבאים לתוכה, יתכן דכל כי האי מיקרי צידה כיון שאוספם באופן זה אל מקום אחד, ואינו צריך ללקטם אחד אחד (אמנם ע' תוס' שבת יז ע"ב ובמ"א סי' רנב והאחרונים האריכו בזה), ובפרט דעד עכשיו היו במעמקי הים ולא היו למעשה "תחת ידו" [אף דבעמקי הים, זזים רק במעט], ונכלל זה בלשון הגמ' (ביצה כד). כל שאומר הבא מצודה ונצודנו.

וע' ירושלמי (פ"ז ה"ג נב). לגבי חלזון, לית ביה צידה, והיינו דלא היתה מלאכת צידה כלל במשכן [והביאו איתם צמר צבוע כמ"ש קרבן העדה, ראה בסימן ה אות ב]. ולפ"ז אילו היתה היו חייבים אף על חלזון משום צד, וכדמשמע בבבלי.

אמנם לפי פשט הירושלמי דלית ביה צידה בחלזון, שמעתי לבאר, דאם החלזון הוא מין המורקס, מובן היטב במה נחלקו הבבלי והירושלמי, אי שייך צידה בכהאי גוונא [אף דמיקרי 'במינו נצוד']. וראה מהר"ם ופנ"י.

אמנם יל"ע אם עצם העצה לתופסם מיקרי צידה או "תחבולה" בעלמא, ולכאור' דמי לחופר בור עמוק ומוצא בתחתיתו חלזון שאינו יכול לזוז, וכי משום שהגיע עדיו בתחבולה – מתחייב משום צידה. [ולא דמי למ"ש מ"ב תצו סק"ב גבי דגים הואיל והם מכוסים מן העין והביכר רחב לעולם הם נשמטים לחורים וסדקים לכך לא חשיב כנצודים כיון דעכ"פ טורח לתופסם].

וכ"כ הגרש"ז שמותר לצוד צב וחלזון אפילו מדרבנן, ע' שש"כ (מהדו"ח פרק כז הע' קנד), אכן בארחות שבת פי"ד הע' כא כתב בשם הגרי"ש דאסור לצודו מפני ששולל את חירותו.

ג. צור החלזון

בשמונה שרצים מצינו שחייב עליהם משום חובל והיינו שמכים אותם ונצרך הדם בעור (ע' רש"י בשבת קז:). ולפי המזהים את המורקס כחלזון של הגמ', וכפי פירוש רש"י (חגיגה יא.) שתרגם את החומט לימין, א"כ קמה ונצבה תמיה נוספת, מה הוא העור דחלזון המורקס וחבריו, ומה צביעה שייכא בעורו.

ועוד, מה שייך לומר בחלזון היבשה [החומט] 'יש במינו ניצוד' ומה דבר ראוי לעשות בו [וגם לא שייך מה שכתב תוס' דצדים שמונה שרצים לשם עורותיהן]. ועוד, דהא כתב הריטב"א דאין חייב על פציעת החלזון למשכן משום נטילת נשמה, דהוא כעין חלזונות שבאשפה ומבואר דאינו החומט (הערת חתני רמ"מ).

ד. פציעת החלזון

א) שבת עה. הצד חלזון והפוצעו, ופרש"י דוחקו בידיו כדי שיצא דמו, ותוס' הקשה דעל נטילת נשמה הדם יתחייב נמי משום נטילת נשמה, ולשון רש"י מורה שהדישה והוצאת הדם נעשית בידיו, בחלזון עצמו, וכ"מ ברש"י (שבת כו.) 'וליוגבים' – שעוצרים ופוצעים את החלזון להוציא דמו והניחם נבזראדן

ללבושי המלך'. ואילו במין המורקס, הפציעה נעשית בדרך כלל, ע"י שבירת הצדפה [הקונכיה] בכלי ברזל.

ויש שתירץ, שחייבים משום דש על שבירת הצדפה והיא הפציעה המוזכרת, ואינו נראה בלשון רש"י [וע' בפמ"ג בפתיחה לסי' שכ בענין שבירת אגוזים, אי שייך למימר בזה דש].

(ב) בגמ' משמע שאין איסור בנוסף לצידה, וכיום תולשים מעט מן הבשר כשהוא חי [והיא בלוטת הצבע, ואותה מועכים ומוציאים את הנוזל], ולכאור' חייב על כך משום נטילת נשמה או גוזה, ולא נזכר בגמ'.

(ג) בגמ' מבואר שעדיף להוציא את הדם כשהוא חי וכאן גם שעתיים אחרי המיתה הוא טוב. ומתריצים שעדיף להוציא כשהוא חי אבל הוא טוב גם אח"כ. [ויש שאין מוציאים את הבלוטה מחיים, אלא מבשלים את החלזון עצמו].

(ד) הגדרת 'דם החלזון' אינה ברורה, כיון שלמעשה אינו 'נוזל' אלא חומר כעין ג'לי המוצא ונמרח על בד או נייר.

(ה) יש אומרים דבחלזון זה כיון שמקור הצבע היא בלוטה חלוקה ואינה שייכת לדם הגוף כלל, אתי שפיר דברי ר"ת בשבת עה ובכתובות ה, דם חלזון שצובעים בו מיפקד פקיד [ואינו כשאר דמו שהוא חיבורי מיחבר], לכן אין חייבים עליו משום נטילת נשמה אלא משום דש. וע' מאמר פ"ת הפרט הראשון אות ה.

ה. גידים ועצמות

ירושלמי שבת פ"ק ה"ג (ח.), ולא מחלזון שמענו [שמותר להרוג בשבת, וכן כינה, קה"ע], וחלזון יש לו גידים ועצמות ולא כן תני כל דבר שאין לו גידים ועצמות אינו חי יותר משהו חדשים [משא"כ כינה שיש לה גו"ע ההורגה חייב]. ובהסכמת הגר"ש נתנוזן לספר בן אורי עמ"ס שבת, העיר שאינו כדברי המחבר שהחלזון דומה לדג כיון שיש לו עצמות כמו דג, אמנם הקשה מהירושלמי פרק כלל גדול (נב). שחייב עליו משום נטילת נשמה [וכן דעת ר"י בתוד"ה כי (עה.)]. ותירץ, דהראיה מחלזון היתה שאין לו גו"ע ואע"פ כן חייב משום נט"נ, א"כ ה"ה כינה, ודחו דאף שאין לו גו"ע חייב משום נטילת נשמה כיון שחי יותר

מששה חדשים, משא"כ כינה. אולם בגליון הש"ס שם בירושלמי פירש השואל ומשיב את הדחיה, דעל כרחך יש לחלזון גו"ע שהרי חי יותר מששה חדשים. והמחבר בן אורי ענה דפליגי הסוגיות אם יש לו גו"ע, ומלשון רמב"ם משמע שהוא דג שיש לו סנפיר וקשקשת ונימא שהוא דג טהור, אולם רש"י כתב שהוא תולעת, והם שני הצדדים בתשובת הנודע ביהודה תנינא סי' ג [מבן המחבר]. וראה מילואים אות ג סק"ה.

ויעוין בחי' הרמב"ן שבת יב, מסקנא דב"ה דמותר להרוג מאכולת (-כינה) לכתחילה בשבת, ומוכח בירושלמי דגרסינן התם ההורג כינה כהורג גמל א"ר שמעון בן חלפתא ולא מחלזון למדנו [שאסור] וחלזון יש לו גו"ע ולא קתני כל שחי ששה חדשים יש לו גו"ע.

ולכאור' הביאור דלמדנו נטילת נשמה מצידת חלזון והריגתו במשכן, וא"כ ה"ה כינה, ודוחה הירושלמי דבחלזון חייב דיש לו גו"ע דחי יותר מששה חדשים (וכמ"ש בגליון הש"ס). וכ"כ הרמב"ן בדף קז ע"ב, לרבנן דפטרי בכינה בכל דבר שאין בו גו"ע נמי פטרי משום שאינו מתקיים י"ב חודש והו"ל כמת וגמרינן נמי מאילים מה התם יש בו גו"ע אף כל שיש בו גו"ע והכי איתיה בירושלמי פ"ק, ואתא רב יוסף ואמר דלא גמרינן מאילים אלא דבעינן פרה ורבה אבל גו"ע לא בעי. וכ"כ רש"י (יב. ד"ה מתירין).

נמצא לביאור הרמב"ן וגליון הש"ס, לבבלי דחייב בחלזון משום נטילת נשמה, א"כ יש לו גידים ועצמות. אמנם יש להכריח כמו ביאור הגרי"ש בהסכמה [שחייב בחלזון אף שאין בו גו"ע] מדברי הראשונים. עיין בחידושים המיוחסים לר"ן שבת קז, שהקשה אמאי בחלזון אינו חייב משום נט"נ שבאותו אבר, ותי' דשאני חלזון שהרי הוא גוף אטום כחלזונות הללו שבאשפות ואינו בעל אברים ועד שיהרגוהו ממש אינו חייב משום נטילת אותו אבר. וכ"כ הריטב"א בדף עה בשם רבו 'בכי הא ליכא נט"נ אלא כשנוטל כל נשמתו לגמרי'. [וע' בר"ך דאינו חייב משום נט"נ על שהוציאו מחוץ למים כדאמרי' השולה דגים מן הים כיון שיבש בין סנפיריו חייב, דהכא מיירי שהוציאו בכלי מלא מים]. ולכאור' אזלי בשיטת רב יוסף דלא בעי גו"ע.

אמנם לפ"ז דאין לו גו"ע הדרינן לכללא דאינו חי יותר מששה חדשים [דלא נראה רב יוסף פליג במציאות], וכתב בגליון הש"ס שם, דהא דאין לו גו"ע אינו חי ששה חדשים אינו סתירה למה דאיתא בחולין נח ע"ב, כל בריה שאין לה עצם אינה חיה יותר מי"ב חודש, די"ל שלאחר ששה חודשים הוא מת ולאחר י"ב חודש חוזר לעפרא בעלמא כמ"ש ברשב"א שם ובשו"ע יו"ד סי' פד סעיף ח. מעתה צ"ב טובא בחלזון המורקס דידן, אם הוא החלזון דסוגיית הש"ס, דלכאור' אין לו גו"ע [שהוא תולעת] אולם הוא חי שנים טובא ואינו חוזר לעפרא [ומ"מ אינו חלזון לרמב"ן, דאי חייב משום נט"נ אית ליה גו"ע].

סימן י

דעת הרמב"ן

כתב הרמב"ן (שמות כח, ב) 'לכבוד ולתפארת, שיהיה נכבד במלבושים נכבדים ומפוארים כי אלה הבגדים בגדי מלכות הן כדמותן ילבשו המלכים בזמן התורה וכו' והתכלת גם היום לא ירים איש את ידו ללבוש חוץ ממלך גויים וכתוב ומרדכי יצא מלפני המלך בלבוש מלכות תכלת וחור'.

ויש שכתבו ראייה גדולה לאמת את התכלת הנעשה מחלזון המורקס, דמזכיר להדיא את לבוש 'מלך גויים' והוא האפיפיור, וידוע שלבושו הוא מתכלת העשויה פורפור. ואמנם האפיפיור הולך בבגד ארגמן (סגול), אולם הרמב"ן קרא כך גם לתכלת מחמת שגם את התכלת מייצרים מן החלזון הנקרא בפי שלטי הגבורים והחות יאיר בשם פורפור, והיא הסיבה לכך שנפסק יצור התכלת [ולבישת תכלת], כיון שממנו ייצרו צבע אדום למלכים.

וראיה זו אינה אלא הטעיה. הרמב"ן מדבר על לבושו של 'מלך גויים', ובפרשת לך לך (יד, א) כותב 'מלך גויים הוא מלך על עמים שונים אשר שמוהו לראש עליהם לראש ולקצין (רמז) [כמו] מלך רומי אשר המלך על עיר מקובצת מעמים רבים'. ומניין שהמלך בפרשת תצוה הוא האפיפיור. וגם צ"ב אמאי לא נחית הרמב"ן לכך שאף הארגמן [שהוא בגד האפיפיור] הוא מחלזון. ראה חלק ב אות ג.

ועוד שהרי בזמנו של הרמב"ן הרי כבר נעלמה ידיעת הצביעה של הפורפור מחלזון [כפי שמעידים כותבי הימים, וכפי הירדוע שבזמנו לא היה תכלת בציצית]. ואע"פ כן הכותב מייחס את לבוש המלך שעליו הרמב"ן דיבר, לצבע הפורפור, אם כן היא ראייה לסתור, דנמצא שצביעת תכלת הפורפור אינה מחלזון דוקא שהרי הרמב"ן מיירי בתכלת **שעליה** התורה דיברה (יב). ובדוחק איכא למימר, דנשארה אמנם צביעת התכלת רק ללבושי המלכים.

אמנם מרש"י בשבת כו ע"א, שנבזרדאן השאיר צדי חלזון ללבוש המלך [ורש"י אזיל לטעמיה ששם תכלת של התורה נקרא רק העשוי מחלזון], אין ראייה ששימש רק לכך, דהרי מיירי בבית ראשון, ואח"כ צבעו כל ימי בית שני ובימי האמוראים, וההיקש בין גזירות של המלך הרומאי [אלף שנה אחר כך] לבין הגמ' בשבת כו, דמכאן **מוכח** שהיו גזירות על תכלת [והמשיכה הגזירה עד ימות הרמב"ן בספרד], מביאות לידי גיחוך, וכמ"ש בחלק ב' אות ג.

מה עוד שהרמב"ן מיירי בהסבר הפסוק "לכבוד ולתפארת" שכל בגדי הכהונה הם "בגדים מלכותיים", וכפי שאין ראייה ממה שכותב שם על המצנפת והציץ שכן המלכים לובשים, שהם בדיוק **אותם** שהמלכים לובשים, כך אין ראייה שאמנם צבע התכלת של בגד המלכים נעשה מחלזון, וגם לא ידעתי מדוע יטרחו המלכים לעשותו דוקא מחלזון שדמיו יקרים, הלא הקלא אילן מצוי יותר ובעל צבע זהה, ואולי בכדי להקרא "מלכותי" מצד יוקר מציאת הדבר, או שקלא אילן אין צבעו עומד ותכלת צבעו עומד לעולם [וכבר נתבאר בסימן ב אות ב, דקלא אילן "עומד" בכביסה ואינו עומד בבדיקת הגמ'].

ולדעת רש"י אין מערכים סמנים ליצירת הגוון, אם כן הוא **גוון** בפני עצמו, שאותו דוקא רצו המלכים, ואי אפשר להגיע אליו באופן אחר.

ועוד תמוה, מדוע לא מצא הרמב"ן לנכון להוסיף לנו **מספר מילים** שמחמת כך שהמלכים השתמשו בו לעצמם ואסרו אותו לזרים, לכן אין אנו יכולים כיום לצבוע תכלת לציצית. ועוד שהרמב"ם כתב 'אין אנו יכולים לצבעו' ומשמע שהכיר את מציאות התכלת [וכן מדויק ממ"ש בפיה"מ 'בים המלח הוא מצוי'], ונעלם ממנו אפשרות הצביעה, ואינו נראה שהוא מפני הגזירה. וכ"כ להדיא בנו,

ראה סימן א אות ו 'ומשום אי הכרת דג זה במסורת מדויקת נמנעה מהמאוחרים עשיית התכלת'.

סימן יא

ראיות נוספות

א. ציור הערוך

יש מי שכתב ע"פ כתב יד של ספר הערוך שנמצא בו ציור חלזון בדומה לטבעת "ספירלה" [והוא כדמות חלזון המורקס].

ומהנראה בתמונה זו, אין ראייה כלל אם יש לו פנים, או חלול הוא לגמרי. והדמיון בינו לבין צורת החלזון של הכותב "מקרי ביותר". מלבד שדברים תלויים על בלימה, דמי מעיד לנו שציור זה בכת"י [שלא נדפס בערוך לפנינו, ואין ידוע מי ציירו], ראוי לדון בו, יותר מהמפורש בגמ' גופו דומה לים.

אמנם ג"א דחה זאת 'אין זו ראייה ממה שבכל דפוסי הערוך לא נדפס כן, דבכל הדפוסים הקדומים אין ציורים כל עיקר, לא בגמ' ולא בשאר ספרים והיו מניחים המקום חלק (מחמת הקושי להדפיס ציורים)'.

וכעין זה, עוררו על תמונת המנורה ברמב"ם פיהמ"ש והל' כלי המקדש, שקני המנורה עשויים בעיגול (וכך נחקק בשער טיטוס ברומא), ואילו בכ"י של הרמב"ם, הקנים עולים עולה באלכסון. [והעיר הגרא"נ, שלשון "קנה" מעיד על כך, שהרי קנה צומח ישר ולא בעיגול, וכן לשון חז"ל "נמשכים ועולים" משמעו ביושר ולא בעיגול].

מלבד המתבאר לעיל סימן ו שבהכרח מצאנו כמה מיני 'חלזון' [וראה בפיה"מ לרמב"ם כלים פי"ב מ"א, צדף של בעל חיים ימי הנקרא חלזון], וא"כ י"ל שהשם 'הושאל' לדומה לו. וראה שם אות ה.

ב. דברי ראבי"ה

יש שהביאו "ראיה מפורשת" מדברי הראבי"ה (ברכות סי' כה) 'וגרסינן בירושלמי בין תכלת לכרתי, בין פורפירין ובין פריפינין והוא מעיל שקורין

בלשון לע"ז פורפיר"א'. הרי שתכלת נקרא בשם פורפור, וזאת משום שמקורו בחלזון הפורפור [אע"פ שהצבע המופק ממנו הוא בעיקר ארגמן, הנקרא בלעז פורפור].

ותמוה הדבר, הרי בזמנו של הראב"ה כבר לא צבעו בצבע תכלת [וצבע המעיל המלכותי היה ארגמן], ואם כך כיצד הוא כותב שהוא מעיל הקרוי פורפורה, אלא ודאי שבזמנו אותו גוון "תכלת" נקרא **על שם זה**, אם כך מה הראיה לדעת את סוג החלזון ממנו הופק הפורפור, ואולי נימא להיפך שהמילים 'והוא מעיל' אינו חוזר לבאר את הפורפירין אלא את הפריפינין, ואם כך אינו פירוש למילה תכלת (וראה בכתבי קה"י החדשים סי' קכב, תכלת פי' מראה של תכלת).

ומה שנקרא באותו שם, ע' מש"כ הרמב"ם פ"י הי"ג מהל' כלי המקדש, 'זה שאתה מוצא בדברי נביאים שכהנים רבים היו חוגרים אפוד בד, לא היו כהנים גדולים, שאין האפוד של כהן גדול בד, ואף הלויים היו חוגרים אותו שהרי שמואל הנביא לוי היה, ונאמר בו נער חגור אפוד בד, אלא אפוד זה היו חוגרים אותו בני הנביאים ומי שהוא ראוי שתשרה עליו רוח הקודש להודיע כי הגיע זה למעלת כהן גדול שמדבר על פי האפוד והחושן ברוח הקודש'.

ועוד, מניין לנו שמה **שהיום** נקרא בשם פורפור, כך היה בזמן הירושלמי או הראב"ה, צא וראה מה שהובא לקמן בחלק ב אות ו, שהחוקרים עצמם כתבו שבזיהוי אין לסמוך כלל ועיקר על סמך מילים קדומות שמשתנות במשמעות. וראה מש"כ החזו"א (שביעית סוס"ק יח): אין אנו בטוחים אם אפשר לסמוך על מפת הארץ **שלא דקדקו** בדברי חז"ל ושמות הערים ומקומותיהן נשתנו ויש שנמחקו זכרם ובנו על אומדנות.

ובנידון דידן, דבר זה מוכח מיניה וביה, שהרי מילה דומה ביותר "פריפינין" היא צבע של כרתי [והוא לכאורה ירוק], וא"כ כיצד מצאנו ידינו ורגלינו בהשוואת מילים. וראה עוד בענין זה בחלק ב סוף אות ב.

ומכל מקום, נראה שראיה זו מדברי הראב"ה היא 'ראיה לסתור' שהרי בכותבו שצבע תכלת דומה ל'פורפור' לכאו' כוונתו למה **שידוע** היה בימי קדם ועד זמנו שהוא **ארגמן**, וכמ"ש החות יאיר במקור חיים [שהרי צבע תכלת כבר

לא היה בנמצא בעולם]. ועל קירבת צבעים ירוק ואדום, ע' בהל' שחיטה פ"ז הי"ז, חריע הוא הצמח שצובעים בו הבגדים והוא דומה לשערות אדומות ונוטה מעט לירוקה.

עוד העיר ג"א י"ש לגמגם בכל הראיה מדברי הראבי"ה בשם "ירושלמי", האם "הירושלמי" פירש כרתי כאן ככרתי בסוכה (לא). ובשאר מקומות שהוא ירוק, או שפירשו בענין אחר והוא ארגמן. ובעיקר ה"היתממות" אם היה ירושלמי "טוב" לפני ראבי"ה, היום כבר יצא ענין "ספר ירושלמי" שהיה לפני ראבי"ה מגדר השערה כיון שנדפסו קבוצות דפים מ"ירושלמי" כזה נואינו אלא "ספר" בשם זה], וראבי"ה עצמו כל מקום שהיה לו סיבה לחשוד שיש כאן הוספה, לא נותן לספרו משקל כלל, אלא שכל זמן שלא מצא סיבה לחשוד בספרו העמידו על חזקתו, ואנו שיש לנו סיבה לחשוד באמיתות דברי ספר מורכב זה אינם אפילו בחזקת ספק, עכ"ד ג"א. אמנם העירוני להקדמת ר"ד דבילצקי לראבי"ה הנדמ"ח, בה סותר את הדברים הנ"ל בענין 'ספר ירושלמי' (שלכאורה מקורם בדברי חוקרים), מכיון שכל הירושלמי שבידינו אינו אלא כתביד אחד (ליידן), ולכן גם כאשר הביאו הראשונים ואינו לפנינו בירושלמי, אין זה אומר שאינו בנמצא בכת"י אחרים. ואמנם, לאחרונה נדפסו דפים תואמים לכתוב בראבי"ה.

ג. פירוש הראב"ד

מצאו מציאה בפירושו של הראב"ד לספר יצירה "אי אפשר לעמוד עליו [על החלזון] אם הוא מכלל הדגים או הצומח כי הוא חי ומתנועע אינו מחליף את מקומו כי הוא נעוץ ותקוע בארץ". ובמאמר צבאות ה' לרמ"ע מפאנו "החלזון הוא דומם והוא צומח והוא חי, אמנם ידענו כי כן שהרי חי הוא שגופו מתנועע במקום גידולו אילך ואילך וכו' וצמח הוא שאינו זז ממקומו אלא שורשו נעוץ ותקוע בקרקע הים וכו' ואחת לשבעים שנה נעקר משם ועולה מן המים ואז הוא דומם בלא תנועה כלל כמו האילנות אחרי עקירתם ועלייתו אינה אלא מטבע המים וכובדם שכל הדברים הקלים צפים על פניהם".

ומכאן רצו להביא "ראיה ניצחת" ל"חלזון הארגמן" שהוא בעל קונכיה. וצ"ב דהא בחלזון המורקס, א. אין לו שורש שלו. ב. אינו תקוע בארץ. ג. לא ידוע לנו שנעקר משם ועולה מן הארץ.

ועוד יש להשיב על הראיות הנ"ל, דעיקר ההוכחה צריכה להיות בנויה על הרמב"ם ורש"י שכתבו **ידיעות רבות** בענין, וכפירוש ופסק לגוף הסוגיא בהל' ציצית, ולא ע"פ ראשונים אחרים שכתבו חלקי ידיעות שלא במקומם. [ואדרבה, אם היה לפנינו רק את דברי הרמב"ם בהלכות ללא סוגית הגמ', יתכן שרבים היו מצביעים על "דג הדיו" כחלזון].

סימן יב שבט זבולון

מגילה ו' ע"א, זבולון מתרעם על מידותיו הוה, לאחיי נתת להם שדות וכרמים ולי נתת הרים וגבעות לאחיי נתת ארצות ולי נתת ימים ונהרות, אמר לו כולם צריכים לך [פירש"י, כל אחיך יהיו צריכים לך] על ידי חלזון [חלזון עולה מן הים להרים וצובעים בדמו תכלת ונמכר בדמים יקרים] שנאמר עמים הר יקראו ושפוני טמוני חול [מכל השבטים יתקבצו להריך לקנות שפוני טמוני חול. וכ"פ בחומש על ידי פרקמטיא של זבולון תגרי הגויים באים לארצו]. תני רב יוסף שפוני טמוני חול, שפוני זה חלזון [שהוא (החלזון) דבר חשוב], טמוני זה טרית, חול זו זכוכית לבנה [פירש"י היוצא מן החול וחול של זבולון חשוב משאר חולות וראוי לזכוכית לבנה]. אמר לפני רבש"ע מי מודיעני [על זאת לתת לי דמים] אמר לו כל הנוטל ממך בלא דמים אינו מעיל בפרקמטיא שלו כלום [לא יגזלו ממך כלום שאם יטול שוה פרוטה בלא דמים מתקלקל הצביעה והחול ולא יועיל כלום].

מבואר שהחלזון מצוי בעיקר בחלקו של זבולון [ולא שהוא לבדו ידע את סוד הצביעה] שהרי 'כולם צריכים לך' 'יתקבצו להריך', אמנם שאלת זבולון היתה, הלוא הם יכולים לקחת בעצמם מן הים ומן החול, ועל זה א"ל הקב"ה שהנוטל ממך לא יצליח בצביעה.

ובפירוש רש"י עה"ת, שפוני, כסויי טמוני חול, טרית וחלזון וזכוכית לבנה היוצאים מן הים ומן החול ובחלקו של יששכר וזבולון היה. ומדברי הספרי מבואר שהחלזון נמצא ביפו, צור, כזיב.

והוא ביאור הגמ' בשבת (כו.) מדלת הארץ השאיר נבוזראדן לכורמים ויוגבים,

כורמים אלו מלקטי אפרסמון מעין גדי ועד רמתא, יוגבים אלא צידי חלזון מסולמה של צור ועד חיפה [נפירש"י, ליוגבים לשון יקבים שעוצרים ופוצעים את החלזון להוציא דמו, והניחם נבוזראדן ללבושי המלך]. וראה שם בחת"ס, הטעם שבמלאכות אלו לא הורגלו ולא למדו אלא בארץ ישראל ולא בשאר ארצות. וע' סוטה מו ע"ב, לזו שבה צובעים את התכלת.

ובזה נסתרו דברי החוקרים 'יצור פורפורה היה לאחד מעמודי התווך של כלכלת הפיניקים' ואילו בפסוק כתוב שבאים אליך לקנות. ויש לומר בדוחק שמאוחר יותר למדו שאר האומות אומנות זו ובלשון אחר אמר חתני רמ"מ, אם 'תנא דמסייע' דמורקס דידן הוא חלזון התכלת, הם דברי החוקרים שצבעו בו בימי קדם, הרי הם סבירא להו דחכמת צביעה זו הומצאה ע"י הפיניקים אשר קדמו לכיבוש הארץ, וא"כ בעינן לעשות פלגינן דיבורא, וכמדומה דהא מילתא מיקרי 'פלגינן נאמנות' וד"ל].

ואין להסתייע מהפסוק (דברי הימים ב, ו), שלמה ביקש מחירום מלך צור שישלח לו 'איש חכם לעשות בזהב ובכסף ובנחשת ובברזל ובארגון וכרמיל ותכלת', הרי שביקש אומן תכלת מצור שהיתה מרכז לתעשיית התכלת, דאם כן, אמאי ביקש אומן לכסף וזהב. [נע' ערכין טז ע"ב, ובכפתור ופרח פרק יא, שהיה אומן בשם חירם משבט דן ונפתלי].

סימן יג

תכלת וארגמן מן הפורפור

בספרים הקדומים נכתב שניתן להוציא מחלזונות צבע יקר וחשוב 'פורפור', שהוא שם הלעז לצבע ארגמן [שהיה זה שימושו העיקרי]. והיא הראיה העיקרית לזיהוי תכלת דידן.

ותמוה הדבר, אם אמנם התכלת יוצרה מהפורפור, מדוע לא נרמז כלל בדברי חז"ל [ולהבדיל בספרי קדם] – שהתכלת והארגמן מוצאם מאותו חלזון. [אמנם, נמצא בתוספות השלם בפרשת ויחי, שעושים מהחלזון מיני צבעונים] ופלא נוסף הוא – מדוע החלזון מיוחס בכל מקום לתכלת ולא לארגמן ולא נזכר בדברי חז"ל שגם את הארגמן עושים מחלזון, ואדרבה בכל מקום הוזכרו

צדי חלזון למשכן ופירש"י לתכלת. ואם נאמר שרק חלזון המורקס נקרא בשם 'חלזון' – נפל כל הבנין, שאם באנו למידה זו שרק מין מסוים נקרא בשם חלזון, אם כן מנין שמצאנו מין מסוים זה. סוף דבר – יגענו ולא הונח לנו.

ואף דרש"י בשבת כו ע"א כתב שחלזון היה נצרך 'ללבושי המלך', ונימא דהיא ראייה דממנו צבעו את לבוש הארגמן המלכותי. ומסתייע הדבר ממקומות רבים במדרשים שנוזכר **בגד חשוב** ביותר בשם פורפירא.

מכל מקום עדיין אין זו ראייה שמן הפורפור צבעו בגדי תכלת. ומה שנאמר בפרקי דר"א פרק מט, מה מלך לובש פורפירא [כך מרדכי] שנא' ומרדכי יצא מלפני המלך בלבוש מלכות תכלת חור. יל"ע אם הוא פירוש למילת תכלת או ללבוש **מלכות**. וע' רבינו בחיי (שמות יג, א) 'אמרו חז"ל בצע אמרתו, פורפירא דיליה, פירוש פורפירא מעיל'.

וע' זהר פר' שמות (ח ע"ב) שמשח מקבל מאבלי ציון 'פורפירא סומקא' לעשות נקמה בגויים. ונראה שהוא הנזכר בלימודי אצילות [מהרח"ו] דף ל, 'כשנהרג אדם מישראל ע"י אומות העולם אע"פ שאינו צדיק כיון שקיבל עונשו שנהרג בלא משפט וכו' וחוקק נשמתו ומה שאירע בה בפורפירא דמלכא וכו' ונקרא בגד תכלת ואח"כ מבהיק יותר ונקרא נזר דלוק ולעתיד לבוא ילבש הקב"ה לבוש **אדום** זה וינקום דם עבדיו השפוך'. וקשה לדעת מתוך הלשון אם אמנם הוא בצבע תכלת [ומתאדם ע"י הנשמות שחקקו עליו] או רק רומז לתכלת וכדומה.

נמצא לפנינו שטר ושוברו בצידו.

אם הפורפור הנזכר במדרשים הוא בגד בצבע תכלת [והיא עיקר הראיה שחלזון הפורפור שימש גם לתכלת], מדוע בקשר לתכלת ציצית לא נזכר **מעולם** 'פורפור', שהוא השם הרווח באותה תקופה לצביעה זו [וכך כונה במדרשים].

ואם הפורפור הוא הארגמן, כפי שצבעו עמי קדם, וכפי שמיוחס שם זה באותה תקופה לצבע פורפורארגמן, ואף ארגמן של המקדש מוצאו מן החלזון, תמוהה ביותר שתיקת חז"ל שלא ייחסו כלל את החלזון ביחס לארגמן שנצבע מן החלזון, ואולי היה פשוט להם כי הוא זה עיקר שמו הפורפורארגמן [וסתם

פורפור הוא ארגמן בלשונות הלע"ז – סגול אדום כהה]. וגם היא ראייה לסתור את החלזון כמקור לתכלת, אלא אם כן נימא תכלת לרוב השתמשות של כל ישראל ממנו היו צדים אותו הרבה והיה נצרך חיפוש ואילו צבע לארגמן של מקדש היה נצרך מעט מאד. וראה מילואים אות יב.

ואם הארגמן במקדש אינו מחלזון הארגמן אלא מצבע אדום [לכא], וכמו שכתב הרמב"ם, מדוע דוקא במקדש לא צבעו בצבע הארגמן המלכותי של זמנם שכל העמים השתוקקו אליו, כמ"ש הרמב"ן שבגדי המקדש היו בגדי מלכות [אשר ממנו מוכיחים בענין התכלת שהוא צבע מלכותי].

ואף אם נתרץ הכל, בהנחה שצביעת תכלת – למרות שהיא אפשרית מכל שלשת מיני החלזון [הידועים כצובעים] – מכל מקום היתה נעשית בחלזון קהה קוצים [המורקס], ואילו צביעת הארגמן נעשה מחלזון הפורפור [חד קוצים] וארגמונית אדומת הפה, וכפי שהביאו מהמחקר שערימות הקונכיות שנתגלו מחולקות היו למין קהה קוצים וערימה נפרדת לחד קוצים וארגמונית. אמנם אנחנו לא נדע אמיתות ענין הערימות שאינם כיום לפנינו. וראה בהקדמה בשם הקהילות יעקב. [ובלאו הכי דחה פרו' קורן, תיאוריה זו, היות ולא נמצא אריג צבוע ארגמן שלא נמצא בו החומר דיברומו המצוי בעיקר בכהה קוצים].

ומה שנראה מדברי יוסף בן מתתיהו (קדמוניות ספר ג' פ"ז קטע 183 בתרגום שליט) 'הארגמן מציין את הים שכן הוא מאדים מדמם של הדגים', ובתרגום חגי: 'הארגמן מרמז על הים כי הוא מגידולי הים (וי"ג שכן הוא בא מן הים). ובזה ניתן למצוא רמז שהארגמן מוצאו בעל חי ימי [ואולי החלזון], אולם תמוה אמאי בהזכירו שם את הצביעה מתכלת לא הזכיר שהוא מחלזון הארגמן. והיא ראייה שאין הוא כלל מאותו חלזון. אמנם העיר ג"א, 'אם נניח שציקר הצביעה בחופי א"י שהוזכרה, הינה תכלת, הרי יש לנו דברים מפורשים העדיפים משתיקת יוסיפוס'. אולם זה תמוה דגם לשיטת החוקרים ציקר הצביעה [והתיאור בספרי היוונים] מתייחס לפורפור הארגמן, אלא שכיום מניחים שצבעו בו גם תכלת.

שאלה מרכזית בכל הענין היא, גם אם נדע בודאות, שהפיקו מחלזונות אלו "צבע כחול" וגם אם נאמר ש"כחול" זה הוא התכלת, מי לידינו יתקע, שגם היהודים הפיקו את צבע התכלת מחלזון זה. ולכך באה "תשובה ניצחת" של הכותבים בענין: "מי שירצה להניח שהחלזון אינו מהארגמונים, יצטרך להניח שהיו בעת העתיקה שני חלזונות ששימשו לצביעת אותם צבעים, שתעשיית הצביעה בהם התרכזה באותו איזור, שהצמר הצבוע שבצבע שניהם נחשב מאוד, ומשניהם הקפידו להוציא את הצבע מחיים, על האחד, יש שלל ידיעות ארכיאולוגיות והסטוריות, ועל השני, לא הגיע לידינו שום ידיעה הסטורית או מימצא ארכיאולוגי ובו השתמשו לציצית. הנחה זו קשה במיוחד לאור העובדה שבחז"ל החלזון המשמש לתכלת נקרא בשם חלזון סתם ללא שם לואי, משמע מזה שהיה רק חלזון אחד ידוע ששימש לצביעה". ובנוסף אחר: "תימה לומר שהיוונים דיברו על מין צבע ממני השחורים היוצא מן הפורפור שאנו לא ידענו זכרו ולנו נתגלה מין צבע (תכלת) מאותו חלזון שהם לא ידעו ממנו".

כלומר, היסוד לזיהוי חלזון הארגמן, הוא שהצביעה המפורסמת באותם ימים, היא היא הצביעה של תכלת המוזכרת בסתם בתנ"ך, ומקורה בצור וצידון, מרכז תעשיית הפורפור באותם זמנים. ומעתה, לא מסתבר שיש מיני חלזון נוספים שמהם ניתן להפיק תכלת, וחז"ל באומרים 'חלזון' כונתם לזה שדרך העולם להוציא ממנו תכלת, ומפני חלזון הפורפור [חד קוצים], לא היה צורך להזהיר כי שמו של החלזון מעיד על שימוש. [וראה לעיל סימן ו אות ד].

אולם אין זה עולה בקנה אחד עם האמור לעיל שהצביעה העיקרית המתוארת בספרים הקדומים היא של פורפור [ארגמן] – ולא תכלת – וכך נקרא בקרב האומות, ובדברי חז"ל לא מצאנו קשר בין הארגמן לבין החלזון.

ואם נתרץ שחז"ל לא מצאו לנכון לתאר ממה עושים ארגמן כי הוא כשר מכל דבר [או להיפך שאין לו תחליף מהצומח, בשונה מהתכלת שיש את הקלא אילן], ולא בא מהפורפרא אלא מן הלכא כמ"ש הרד"ק והרמב"ם. – חוזרת למקומה הקושיא מדוע אמנם במקדש לא צבעו בצבע הארגמן המלכותי של זמנם.

הפסוקים בנביאים, בהם מוזכר תכלת [מלבד במקרא לענין ציצית ובגדי כהונה] הם :
 אסתר (א, ו) חור כרפס ותכלת אחוז בחבלי בוך וארגמן.
 אסתר (ח, טו) – בלבוש מלכות תכלת וחור ועטרת זהב גדולה ותכריך בוך
 וארגמן.

ירמיה (י, ט) – תכלת וארגמן לבושם.
 יחזקאל (כג, ו) – לבושי תכלת פחות וסגנים.
 יחזקאל (כז, ז) – תכלת וארגמן מאיי אלישה היה מכסך [על צור שהיתה רוכלת
 עמים]. והתרגום, תעלת וארגון ממדינת איטליה [של יון, מהר"י קרא].
 יחזקאל (כז, כד) – המה רוכליך במכללים בגלומי תכלת ורקמה.
 דברי הימים (ב, ו), שלמה ביקש מחירום מלך צור שישלח לו 'איש חכם
 לעשות בזהב ובכסף ובנחשת ובברזל ובארגון וכרמיל ותכלת'.
 ממקומות אלו, נראה שהיה צבע ידוע לבגדים בשם "תכלת", וממה שמופיע
 בדרך כלל יחד עם ארגמן, נראה שהוא לבוש מלכותי, כמו שמתואר בספרי קדם
 הנ"ל, שהיה זה צבע מלכותי, וידוע היום שאת שניהם ניתן להפיק מאותו חלזון.
 ונמצא 'פסוקים מפורשים' מסייעים לחלזון דידן.
 אולם לפי המבואר באריכות, בסימן א [לדעת הרמב"ם], שתכלת לציצית אינה
 כשרה אלא מן החלזון, ואילו תכלת למשכן ובגדי כהונה, אינה צריכה להיות מן
 החלזון, ואע"פ כן, התורה כתבה בשניהם מילה זהה "תכלת", אם כן אין ראייה
 מהמילה "תכלת" עצמה על מוצא מן החלזון, ונימא דבפסוקים אלו מדובר
 בתכלת העשויה מקלא אילן, שניתן היה להפיק ממנו אותו צבע ממש, והשם
 "תכלת" הוא שם מושאל מצבע "תכלת" היהודי, שהוא אך ורק מחלזון. וראה
 בערוך בערך איירינון, לאחר שהביא את התרגומים היוונים למילת תכלת באסתר
 "יקינטינון", מפרש "דבר שיש לו גוון תכלת". כלומר, על שם "גוון התכלת"
 המפורסם נקראה התכלת במגילת אסתר. [אולם גם לשיטת רש"י דשם תכלת
 בציצית ובגדי כהונה הוא דוקא מן החלזון (כמבואר בסימן ג ומילואים אות ח),
 אין ראייה שנעשו מחלזון אחד אלא ששניהם הם בגדי מלכות וכמ"ש הרמב"ם].
 וראה סימן יא אות ב.

וע"ע בראשית רבה סוף פרשה פה, וארא בשלל אדרת שנער, רב הונא **פורפירא** בבליא. ובמדרש תהילים כג, ד: ואלבישך רקמה, מהו רקמה ר' סימאי אמר **פורפירא**. ובמדרש תהילים סח, יד: 'שרי יהודה רקמתם' [לשון רגמתם, ע' רש"י] שזכו ללבוש **ארגמן** וכה"א והלביש לדניאל ארגוונא. [וי"א שורש 'רק' נהיה 'רקם' או 'ארג', ומשמעות רג היא גם נחמד כמו רגיג וכן אתרוג. ובמכילתא בשלח פ"ה: אין **רגמה** אלא מלכות. וראה במחקרי לשון (זיידל) וע"ש בענין הצבעים.

מילואים

א. בילפותא בין תכלת בציצית ובגדי כהונה

דברי המשנה למלך, הובאו במנ"ח (צט,ה) שהוכיח מהא דהשמיט הרמב"ם דין טעימה בהל' כלי המקדש דסמין על מש"כ בהל' ציצית, וכ"ה לענין הצביעה בחלזון ע"ש. וע"ע בדבריו (קא,ג) ובאבן האזל בהל' כלי המקדש. וכן הכריח היד איתן מסוגיית הגמ' במנחות (מב:) דיליף תכלת בציצית מתכלת בבג"כ, לענין טעימה. [אמנם מרכה"מ דחה דדוקא לענין טעימה השוו ביניהם אבל לא לענין שאר דינים כגון חלזון, והגר"ח"ק בפירושו עמ"ס ציצית הל' כ, דחה דבכל שכן יליף, אם בג"כ דלא בעי חלזון, בעי כליל תכלת ופסול טעימה, כל שכן בציצית]. וכן דעת הרע"א (וכן נראה מדברי הח"ס), כמ"ש לר"צ קלישר, בדרישת ציון סי' ה-ו (ראה מילואים אות ג).

וכדעת המל"מ, דגם בבג"כ צריך חלזון, כן מוכח מהא דשבת (עה.) דמשמע שהיו צובעים במשכן מדם חלזון. [וי"ל בדוחק דמודה הרמב"ם דגם לבגדי כהונה ויריעות המשכן הוא מצוה מן המובחר, וצ"ע דהא לא הזכיר זאת בהלכותיו, וראה סימן ה אות א]. וכן דעת רש"י (ראה סימן ג). וכ"כ רבי אברהם בן הרמב"ם בפ"י עה"ת (שמות כה, ד) "וצביעתו בדם חלזון לא בזולתו כמו שביארתו הקבלה בתכלת של ציצית". הרי שגם בבגדי כהונה מצריך חלזון, ומש"כ "ביארתו הקבלה" אין כונתו שהדבר מפורש טפי בפרשת ציצית שבתורה, דהרי בתרומתו איתא מילת "תכלת", אלא כמו שנתפרש בסוגיות [בקבלה של תורה שבע"פ] לענין תכלת דציצית.

אמנם רבים חלקו על המל"מ, ע' יד דוד על רמב"ם הל' ציצית פ"ב ה"א, אבנ"ז או"ח טו, ערה"ש העתיד הל' כהמ"ק סי' כח ס"ט, התעוררות תשובה ח"א כט. וכן הוכיח התפא"י (קופת הרוכלים, כללי בגדי כהונה) מהא דפליגי בירושלמי אם היתה צידה במשכן, ולמ"ד דלא היתה צידה מוכח דא"צ חלזון לבגדי כהונה. ובקרנות המזבח (ר' יאקיל סאוע, על הקרבת קרבנות בזה"ז) סי' י, השיב על דבריו דלא נצרכו לצידה דהיה להם צמר צבוע בחלזון וכמ"ש קה"ע,

וכבר עמד בזה בפתיל תכלת פרט ז' אות ט. וראה בסי' ה אות ב לבאר דפליגי בירושלמי האם תפיסת החלזון מיקרי בשם צידה.

ב. צביעה העומדת ביופיה בבגדי כהונה

כתב ערוך השלחן העתיד, מהא דהרמב"ם לא הזכיר בהל' כהמ"ק דביאר תנאי נוסף בהל' ציצית, ובהל' ציצית ביאר להדיא שכל תכלת שבתורה היא צמר צבוע כחול ודומה לרקיע, משמע להדיא דחלזון א"צ רק בציצית. וכן דייק האבנ"ז (או"ח סי' טו), ותמה דמצד הסברא כשם שבתכלת של ציצית פסול קלא אילן, ה"ה בתכלת של בג"כ, ואמאי בבג"כ לא מצריך הרמב"ם חלזון דוקא.

וכן כתב התפארת ישראל, רהיטת לשון הרמב"ם מורה דדוקא בציצית צריך צביעה העומדת ביופיה דהיינו הנצבע מחלזון, ודלא כמל"מ, אמנם תמה דכיון שחז"ל הזכירו דבעי לציצית תכלת דלא איפרד חזותא, על כרחך שכן משמעות מילת תכלת שיהיה צבע שאינו משתנה, וא"כ מאי שנא ציצית מבג"כ. ומחדש דתכלת בין לציצית בין לבג"כ לא בעינן חלזון דוקא אלא מראה תכלת העומד ביופיו, ואם נוכל לעשות כן באופן אחר שרי [ואין החלזון הלמ"מ], וכלשון הגמ' "היכי צבעיתו" ולא "במאי צבעינן", א"כ לא שאל פירוש מילת תכלת, כיון שידע את הגוון והיה ברור לו שכשר אילו יעמוד ביופיו בצבע אחר. אלא דהשתא אין אנו בקיאים בסמנים שהזכירו חז"ל לבדוק שאינו משתנה ויש חשש זיוף ושעטנז בבגד פשתן, לכן מימי הגאונים אין נוהגין בצביעת תכלת. עכ"ד.

אמנם, דבר תמוה הוא לחדש דלא בעי חלזון, דלא כפשטות הסוגיות, וכן מהא דכתב הרמב"ם 'כיצד צובעים את התכלת וכו' ואחר כך מביאין דם חלזון', משמע שלמעשה רק בחלזון ניתן להגיע לצביעה זו. וכמשנ"ת בסימן ב אות ז.

ומובא בשם הגרי"ז, אמאי קלא אילן פסול לציצית והלוא דומה לרקיע, ותי' ע"פ לשון הרמב"ם דבעינן צביעה העומדת, דזהו תנאי במצות תכלת שיהיה צבע שאינו עובר וזה אינו אלא בחלזון, ומה דאיתא בב"ק דקלא אילן לא עבר יש ג' דרגות בצבעים: שאר צבעים אפשר להעבירן לגמרי, קלא אילן א"א להעבירו אבל אפשר להקליש [ולכן אינו שינוי החוזר לברייתן] ותכלת דלא תשתנה כלל.

ג. תכלת בבגדי כהונה והקרבת קרבנות בזמן הזה

א) בספר דרישת ציון (לרב צבי הירש קלישר, בו דן באריכות על אפשרות הקרבת קרבנות בזה"ז), הביא את דברי הכפתור ופרח (פרק ו) שר"ח מפאריז נ"י"ג ר' יחיאל מפאריז], רצה להקריב בזה"ז. ותמה על כך הרע"א וז"ל: יש לדון בבגדי כהונה כאשר בפשטות נכונים דברי המל"מ (ריש פ"ח דכלי המקדש) דאבנט דכהן הדיט ממש כאבנט דכהן גדול ועשוי מד' מינים ובתוכם צמר, והיינו תכלת צבוע בדם חלזון כמש"כ המל"מ (ח, יב), ואף דמדברי הרמב"ם משמע דרק בציצית הוא וכ"כ מרכה"מ פ"ב מציצית, מ"מ הא רש"י בפרשת תרומה כתב במפורש שהוא מדם חלזון, וא"כ נפל פיתא בבירא דעכשיו אין לנו חלזון, וסיים "אין בידנו לעשות עד שיערה ה' רוחו ממרום עלינו להביא הגואל האמיתי להורות בצדק". [וכן הנועד ביהודה (או"ח סו"ס לה) הביא את הכו"פ שיש אפשרות להקריב בזה"ז, ובהשגות הר"ש נתנון תמה דאין לנו תכלת, ע"פ דברי המל"מ. וראה לקמן אות ה. והראוני דכ"כ בגנזי הרא"ה 'וביחוד מבורר אצלי שכל הספיקות המעכבים את בנין ביהמ"ק מצד התכלת, יחוס הכהנים, דיוק מקום המזבח, רוח"ק תסייע לבירור ההלכות].

והשיב לו הרצ"ק (מאמר קדישין עמ' ל' ובנדמ"ח עמ' קלא), אפי' אם אבנט כה"ד הוא מד' מינים [כולל תכלת], אין כולם לעיכובא, שהתכלת אינו מעכב כדאיתא גבי ציצית והרמב"ם סמך על מש"כ בהל' ציצית, ותו דתכלת דבג"כ אינה דוקא לעיכובא מהחלזון, ואף בציצית אין חלזון מעכב, דעיקר התכלת כתב הרמב"ם שתהא דומה לרקיע ואינה משתנה, ומש"כ "כגון" זה ענין בפנ"ע דבצביעה בדם חלזון בטוחים שלא **תשנה מראיתו**, וה"ה כל כיו"ב כשר, דהרי בתורה לא נאמר חלזון רק תכלת ו**ציבעא קגרים**, מש"ה סתם הרמב"ם בבגדי כהונה, ומש"כ במנחות היכי צביעתו תכילתא היינו **לכתחילה** שהיו רגילים בכך [והיינו לפ"ד הרע"א שהסכים עם המל"מ, דלולי דבריו אפשר ל' בפשטות שלא היינו במקדש אלא בציצית דבזה מיירי בסוגיא, כמשנ"ת בסימן ב].

והנה בשו"ת חת"ס סי' רלו כתב לחותנו הרע"א, שהשאלה אינה למעשה כי מלך תוגר הוא קפדן גדול ולא יניח לזר להיכנס לשם, ומ"מ מצדד שיכולים להקריב בזמן הזה, והוסיף דלענין בגדי כהונה לא שאל [הכפתור ופרח פרק ו את רבי

ברוך, מבעלי התוס' [כי פשוט הוא שאין כהן גדול מעכב ונוכל להקריב בלעדו], משמע מדבריו שחלזון מעכב [אלא דס"ל דלא בעי לאבנט דכהן הדיוט תכלת דאינו אבנט דכה"ג], דאל"כ יתכן גם בכהן גדול. וצ"ב מלשון המכתב אותו מביא הרע"א (שם במכתב נוסף לרצ"ק) שכתב לו חתנו הח"ס "מלבד מה שכתב חותני [הרע"א] לנכון בענין בגדי כהונה בתכלת וארגמן", ולכאור' בתשובה בנפדסת בשו"ת נזכר להיפך דליכא חשש מבגדי כהונה (והיינו באבנט דכהן הדיוט). אמנם, ממ"ש בשו"ת ח"ס יו"ד רעו' לדברי רבינו בחיי צ"ל דתולעת שני לא איכפת לן אם אינו מותר פיך וכמדומה לי שהחלזון שצובעים בו תכלת **למקדש** אינו מן המותר בפיך, אין סתירה די"ל דמיירי ביריעות, מעיל או אבנט דכהן גדול ולא הזכיר שתכלת נצרך לאבנט כה"ד (וכמ"ש המנ"ח והנצי"ב, דהרמב"ם לא ביאר באבנט של כה"ד שיהא תכלת וארגמן ותולעת שני, כמו שפי' בשאר בגדים ממה נעשים).

ומכל מקום צ"ב מה ביקש הרע"א מהח"ס להשתדל בענין ההקרבה אצל השרים, אם בלאו הכי לא סבירא ליה כלל דאפשר להקריב, וי"א שביקש שישתדל אצל הברון רוטשילד ובינתיים יבררו את ההלכה, וע"ע בליקוטי הערות על הח"ס. ועדיין צ"ע בכל ענין זה.

(ב) אמנם הראשית בכורים (ר' בצלאל הכהן מוילנא, ח"ב סי' ב) תמה על שיטה זו, וז"ל, 'במחכ"ת אולי שכחו כולם כי מימות הגאונים אין לנו תכלת שהוא דם חלזון וכמ"ש ברי"ף הל' ציצית (סי' רעג), והלא אף לבגדי כה"ד צריך אבנט ובעי חלזון לתכלת, דבתוספתא דמנחות פ"ו תניא תכלת וארגמן ותולעת שני מעכבין זה את זה, ושם בפ"ט תניא תכלת שלא מן החלזון פסולה, ומשמע דרק בתכלת של בג"כ קעסיק התם דומיא דתולעת שני ואינך, וא"כ גם בג"כ בעי חלזון דוקא, והגאון בעל תפא"י (חומר בקודש פ"ד אות כו) השיג על המל"מ, ומשמע ליה מהרמב"ם דלבג"כ א"צ חלזון, ועפ"ז העלה דגם לציצית א"צ חלזון, ובמחכ"ת נעלמה ממנו התוספתא דבהדיא אמר שתכלת שלא מן החלזון פסולה'. וכ"כ במאמר שט"ח (עמ' יב) דדברי התפא"י הם נגד התוספתא פ"ט. וע' בפתיל תכלת (הפרט השמיני, עמ' קסז) מדברי הירושלמי כלאים פ"ט ה"א, מה תולעת שני דבר שיש בו רוח חיים אף כל דבר שיש בו רוח חיים, נמצא שדומם וצומח

מתמעט מהירושלמי, ומבין בעלי החיים בעי דוקא חלזון כיון שזו צביעה מתקיימת ועומדת ביופיה [וע"ש בפני משה דפי' באו"א, ובעין התכלת עמ' רכא].

ג) בדעת המל"מ ורע"א החזיקו רבים. החפץ חיים (זבח תודה פי"ג דזבחים) 'אף שסתמנו שמקריבים בזה"ז אע"פ שאין בית, מ"מ יש להתבונן הרבה אודות שארי ענינים וכו' וגם אודות תכלת שאנו צריכים לאבנט'. הנצי"ב במכתב לבנו הגר"ח ברלין (בסו"ס מרומי שדה עמ"ס מנחות, ונדמ"ח בשו"ת משיב דבר ח"ה): לא שייך להקריב בזה"ז דחסר לנו תכלת לאבנט, וכ"כ בעבודה תמה (ר"ח נתנון, אלטונה תרל"ב, דף נז-נח), יריעות שלמה (על הרמב"ם) 'חידוש על רבותינו שרצו להקריב קר"פ בטומאה ולא דיברו מענין תכלת שמפורש שדם חלזון מעכב'.

וכן דעת הגר"ד פרידמן מקרלין, בקונטרס דרישת ציון וירושלים, בסוף שו"ת שאילת דוד. והסכים עמו רא"ש מאמציסלב (נדפס בס' מגנזי הגר"א): 'הרמב"ם בהל' כהמ"ק לא התנה שיהא צבוע דם מחלזון [ולא מצבע דומה לחלזון], אמנם הגם שבדבריו ז"ל מבוארים בירור כמ"ש, ומקור לדבריו מאין יצא לו לחלק ביניהם נעלם מאיתי, עם כל זה אחר שדבריו אלו הם נגד התוספתא פ"ט במנחות שמפורש שם גם בענין בג"כ שהתכלת שבהם צריך שיצטבע בדם חלזון ואם לאו פסול. מעתה ודאי אין לסמוך בזה על דבריו להקל, ודברי רבינו ז"ל תמוהין. ומכל הלין טעמי מן הנמנע הוא לנו להקריבו עד ישלח לנו משיחו ואליהו ויבררו לנו מקום המזבח ומה המה אבני החושן ויבררו לנו הכהנים המיוחסים וימציאו לנו החלזון ויורו לנו איך לעשות ארגמן'.

נמצא שהדרישת ציון ותפא"י סברי דתכלת דבג"כ אינה דוקא מדם חלזון [ודעת התפא"י, דחלזון לא מעכב אפילו בציצית]. לעומת רע"א, שאילת דוד, ראשית בכורים, יריעות שלמה, מנחת סולת (מצוה צט), שדחו זאת מכח התוספתא. וכן דעת הנצי"ב והחפץ חיים. וע"ע שו"ת מהרצ"ח עו וקו"א, בית יצחק יו"ד ח"ב סי' פג. מהרי"א הלוי פח, בית שלמה יו"ד קכז, מועדים וזמנים ח"ה סי' שנא. והאריך בזה הרצ"פ פרנק במקדש מלך (סימן ח, ונדפס בתחילה בהערותיו לדרישת ציון), יש לדון היות והחת"ס והיעב"ץ סברי דשרי להקריב

קר"פ והרע"א שתק להו [וע"ש שדן אי מחוסר תכלת הוא מחוסר בגדים דעבר על מ"ע דתכלת].

ד) בסידור יעב"ץ הלי' ער"פ מביא מספר שבט יהודה, עדות נציב רומאי על סדר הקרבת קר"פ שהכהנים לבשו בגד בצבע אדום. ויש שרצו להוכיח מכאן כדעת המנ"ח דאין קפידא היאך יצבעו בגדי כהן הדיוט. אמנם ממה שכתב שבגדיהם היו עד ברכיהם, דלא כמ"ש בחז"ל שהיו עד הקרסול, יש לומר "ואנו בני ישראל אין לנו רק דברי חז"ל אשר מפייהם אנו חיים", כלשון תפא"י בכללי בגדי כהונה, כלפי מש"כ ביוסיופון לרומיים [מלחמות היהודים] דבאבנט היה מרוקם גם משי.

וכן העיר הגרא"נ 'עדות מזויפת היא זו, שהרי הכהנים [ההדיוטים] לבשו בגדי לבן (כמבואר ברמב"ם ריש פ"ח מהל' כהמ"ק), והנציב הרומאי מעולם לא חיבר אגרת זו, וכמדומני שעזריה מן האדומים חיברה, גם מש"כ ר' שלמה אבן וירגה (מחבר 'שבט יהודה') שעשה כסדר הזה לפני מלך ספרד נראה דמלכו בדה ולהד"ם'.
ה) כתב הנודע ביהודה (תנינא או"ח ג) דלא בעי מן המותר בפיו בצביעה, דחזותא לאו מילתא, מהא דשרי חלזון בתכלת בגדי כהונה, לצד שהוא תולעת כמ"ש רש"י. (וע"ש לענין תולעת שני. וע' במילואים בנוב"י הנדמ"ח). והחיד"א בנחל קדומים (פר' תרומה) כתב דחזותא מילתא דוקא כשהוא בעיניה, משא"כ תכלת דמעורב עם סמנים אחרים כמ"ש הרמב"ם [ומ"מ מכריע בכסא רחמים עמ"ס סופרים סוף פ"ב, טוב עין סי' ט אות יב, שהוא טהור ע"פ בשמ"ר סי' רמד], וע"ע מנחת יצחק ח"ג סי' צו וקובץ תשובות הגרי"ש ח"א סי' ז-ח.

נמצא דפשיטא לנוב"י שהיה התכלת לבגדי כהונה מחלזון. אמנם רבינו בחיי כתב בפרשת תרומה, להכי לא מצינו משי בנדבת המשכן לפי שהוא יוצא מגוף השרץ ולא הוכשר למלאכת דשמים אלא דבר טהור וכענין שאמרו בתחש (שבת כח:), וצבע תולעת שני אינו מתוך התולעת אלא מתוך גרגרים שהתולעת בתוכם עכ"ד. נראה דסבר דבעי מין טהור לצביעה, ומהא דלא תמה על חלזון, נראה דסבר דהוא טהור, וכמ"ש ח"ס יו"ד רעו 'לדברי רבינו בחיי צ"ל דבתולעת שני לא איכפת לן אם אינו מותר פיו וכמדומה לי שהחלזון שצובעים בו תכלת

למקדש איננו מן המותר בפיו. וע' ברביד הזהב ר"פ תרומה. וכתב בספר קובץ בהל' ציצית, מדברי הרמב"ם נראה שחלזון הוא גדל במים אך לא נתפרש אם הוא דג טמא או טהור. וע"ע בבשמים ראש (סימן רמד) ובהגהות כס"ד שם, וכתב החיד"א בטוב עין (ט אות יב), דלפ"ד החלזון הוא דג טהור. וראה לעיל סק"א. והגרא"נ העיר, 'לענ"ד על כרחין החלזון מין טמא, דהא ברייתו במים ועולה לארץ, וכי יש בו גם סנפיר וקשקשת וגם גרה ופרסה. אמנם האדמו"ר מרדוין (מאמר שט"ח עמ' נז) תי' ע"פ ר"ת דהדם שממנו צובעים אינו דם הנפש דהחלזון ואינו אסור. וכ"כ אבן האזל בהל' כהמ"ק פ"א ה"ג כיון שהוא מיפקד פקיד אין בו דין יוצא מן הטמא כיון שהוא צרור נעשה כעפר בעלמא. וע"ע במילואים לתורה שלימה פרשת תרומה כרך כב.

וראה בערוך השלחן, במקדש מכיון דלא הותר למלאכת שמים אלא מין הטהור, לא בעי דוקא חלזון, ומכיון שכשר בכל דבר, שוב כשר נמי חלזון וכסברת הב"י בסי' לב בשם הסמ"ג, ובציצית אין חסרון במאי דבעי חלזון בדוקא, מכיון שהיא תשמיש קדושה (לכאור' צ"ל מצוה) וכשר בשל טמאה. וע' הערות הגרי"ש עמ"ס שבת (כז:): א"צ להטיל את התכלת החדשה, חדא דהכנף מין כנף ובעינן חוטי לבן, ועוד דכתב רבינו בחיי דמטעם מן המותר בפיו אין לצבוע שני בתולעת, וא"כ ה"ה הכא.

ד. בדעת רש"י בהגדרת ל"ט מלאכות

מדברי רש"י אלו, וכן ממ"ש לקמן דף קב ע"ב, דכוותיה גבי משכן שכן תופרי יריעות תופרין גומא להצניע בה מחטיהן, ובדף קג ע"א, חורש כל שהוא למאי חזי – חזי לביזרא דקרא, דכוותיה גבי משכן שכן ראוי לקלח אחד של סממנין [ויעוין סימן ה, בהא דתכלת הוא מחלזון ולא מסממנים]. ומשמע דמלאכה הנמנית בל"ט מלאכות היינו מלאכה צריך מלאכה שהיתה נעשית במשכן בפועל. וכ"מ מדבריו בדף מט ע"ב צבעו בעצמם [ולא הביאו צמר צבוע].
וכ"כ הרמב"ן בדף עד 'ובמשכן הן עצמן צובעין אותו כדתנן והצובע', היינו דמיירי במלאכת צובע דמשכן (ולא בצובע צמר דעלמא כמש"כ גבי הצד

והשוחט). אמנם הירושלמי ס"ל דהצביעה במשכן היתה בעורות אילים (וגרס 'הצובעו' וקאי אצמר בעלמא ולא על המשכן). וראה בסימן ה ולקמן במילואים אות ח, האם מקור האבמלאכה דצובע הוא מצביעת תכלת במשכן.

ה. הוספת סמנים

כתב הנודע ביהודה (קמא או"ח א) בדעת התוס', דמסתמא שם תכלת שאמרה תורה הוא לערב סמנים כדרך הצובעים. ובשו"ת אג"מ (יו"ד ח"ב סי' קלג) פליג וסבר דאינו 'דרך בעלמא אלא כן היתה הקבלה שיצבעו בדם חלזון **עם סמנים** ואדרבה אם יצבעו בדם חלזון לבדו פסול, שהרי דם חלזון עצמו שחור כמ"ש הרמב"ם ואינו צבע תכלת שדומה לרקיע, ודוקא **בעירוב סמנים** נעשה צבע תכלת, ונראה דכל צבע תכלת שעושים הצבעים הוא דבר שבעצם הוא שחור וע"י עירוב הסמנים נעשה צבע תכלת, ואותו צבע שחור אמרה תורה שיתן דם חלזון, וזה כונת הרמב"ם ה"ד, נבדקה ונמצאה שנצבעה בשאר מיני צבעונים המשחירין שאינם עומדים פסולה וקלא אילן הוא אחד משאר צבעונים אלו, והרמב"ם לא הזכיר קלא אילן דאפשר דאיכא עוד מינים שהם צבעים שחורים שע"י תערובת סמנים וקמוניא נעשים תכלת אך הם אינם עומדים כדם חלזון, עכ"ד. וראה מילואים אות ג סק"ד.

ו. מלאכת צובע

חגיגה ח ע"א, אין אדם יוצא ידי חובת חגיגה ביו"ט ממעשר בהמה, דלמא אתי לעשורי ביו"ט ואי אפשר לעשר ביו"ט משום סקרתא. ופרש"י, משום סקרתא – שצובעו דתנן בבכורות (נח): היוצא בעשירי סוקרו בסיקרא ואומר הרי זה מעשר, והוא צבע אדום שצובעין בו תריסים (וכ"כ בבכורות נח. משום צובע), וכתב תוס' דנקט צביעה לפי שהוא איסור דאו' הלכך גזרו בה. וכן פיר"ח משום סיקרא שסוקר על הבהמה ונמצא כצובע ביו"ט.

אולם מהא דכתב הרמב"ם (חגיגה ב, ט) יוצא אדם ידי חובת שלמי חגיגה במעשר בהמה. ואין מביאין אותו ביו"ט גזירה שמא יעשר ביו"ט. ובהל' שבת

(כג, יד) אין מעשרין את הבהמה גזירה שמא ירשום בסיקרא. מבואר דס"ל דירשום בסיקרא הוא גזירה דרבנן של כותב, ופליג הרמב"ם על הראשונים דסברי שהוא משום צובע.

ויל"ע בלשוננו "שמא ירשום בסיקרא", אם כוונתו לאיסור רושם שהזכיר בפרק יא הי"ז 'רושם תולדת כותב כיצד הרושם רשמים וצורות בכותל', ולפ"ז נימא דמדדן זה דסיקרא מבואר דהחיוב משום רושם אינו דוקא בצורות אלא אפילו בסימן בעלמא, ומאידך בהל' יד כתב "אין הכותב מתחייב עד שיכתוב בדבר הרושם ועומד כגון דיו ושחור וסיקרא", ומשמע שמטרת הכתיבה היא שתעמוד למשך זמן [וגם לא לתכלית אחרת], ואילו במלאכת משרטט כתב בהי"ז 'חרשי עץ שמעבירין חוט של סיקרא ע"ג הקורה כדי שינסור בשווה', דהיינו רישום **לפני** החיתוך, ולתכלית אחרת דומיא דשרטוט שורות לפי הכתיבה, ונתבאר במק"א.

ומכאן הסוגיא בחגיגה, פירש הפנ"מ שהצביעה בעורות אילים, היתה בסימון בסיקרא ולא ע"י נצרר הדם. אמנם מרהיטת הירושלמי, נראה דלא מיירי בצביעה של מעשר בהמה, ואולי משם מביא רק את צורת הצביעה. ומ"מ יל"ע אמאי לא תי' הירושלמי כבבלי, דצובע הוא בצובע בית השחיטה.

ותו אמאי צביעת בהמה למעשר בהמה, הוה ממלאכת המשכן, וגם סימון להפרשה מקרבן, אינו בדין שיחשב ממלאכת המשכן, [ובפתיחה לאג"ט, דן אלו מלאכות מיקרו "מלאכת המשכן", אי מלאכות הנצרכות לעבודת הקרבנות, כגון סמנים למנחות, וכן יל"ע לענין צביעת יריעות ובגדי כהונה, ראה במילואים אות ז]. העיר הגרא"נ 'רש"י ור"ח פירשו דחיוב צובע בשוחט הוא להודיע שהבשר שחוט וטרי, ואולי תרוייהו כיונו לדבר אחד דרב לטעמיה שצריך להודיע שאינו בשר שנתעלם מן העין'.

ז. מקור ל"ט מלאכות במלאכת המשכן

ביסוד זה האריך בנשמת אדם (כלל ט אות ג) דמלאכה היינו כל מלאכה הנצרכת למשכן, גם מלאכה שלא נעשתה בפועל במשכן, והירושלמי שאמר מה חרישה היתה במשכן שהיו חורשין ליטע סמנים, א"כ הצריך מלאכה בפועל, ולכן כתב

שצבעו בעורות אילים מאדמים [וע"ש דלדעת הירושלמי, צובע היינו בציורים, אבל הצובע את כל היריעה בצבע אחד, מיקרי מלבן, וע"ע כלל ט אות ו וכלל כא אות ג].

אמנם למעשה סובר הנשמ"א, דהיה בידם גם חלזון, וז"ל: מש"כ המפרש [קה"ע] שחלזון אינו מצוי אלא אצל זבולון, והם הביאו אתם צמר צבוע, לענ"ד זה טעות שהרי בשנה השניה לצאתם ממצרים קודם מחלוקת קורח כבר נצטוו על הציצית (כמ"ש רש"י קרח עשה טלית שכולה תכלת, ומחלוקת קרח היתה לאחר בניית המשכן), ותכלת (לציצית) צריך צביעה לשמה כמ"ש בגמ' ורמב"ם, וא"כ ע"כ שהיה בידים צבע של תכלת (ודוחק לומר דיעשו ללא תכלת, שאין מעכב את הלבן), וכ"מ מלשון הפסוק "איש אשר נמצא אתו תכלת", וממה שכתוב בידה טו וכו' ויבאו מטוה את התכלת, וגם לולי זאת מתי היו צובעים ביומיים דכתיב בבקר בבקר, עכ"ד. וכן דעת הפני יהושע. וכ"כ בפסקתא זוטרותא (שמות לה) 'וכל איש אשר נמצא אתו תכלת וארגמן, מלמד שהיה להם ממצרים כל מיני צבעונין הללו'.

כתב בשו"ת בית אפרים (סימן כב), א"ת שירדו למצרים הביאו צמר צבוע כמ"ש גבי ארזים שהביא יעקב אבינו מאר"י, אף אנו נאמר ששלחו לגבול א"י והביאו צמר צבוע, ונראה דנטילת הדם טוב שיהיה בעודו חי אבל **אין צריך תיכף לצבוע** ואפילו אם שהה אח"כ ימים רבים צבע וטוב ויפה כיון שניטל ממנו **בעודו חי**, וא"כ י"ל שהיתה צביעה במשכן דפצעו את החלזון בא"י והביאו את הדם לצבוע תכלת, ועוד אפילו לא היו צובעים תכלת היו צובעים נוספים, ארגמן ותולעת שני, ואין לומר דגם אלו הביאו עמם דודאי היו צובעים כדאמרינן לענין בישול שהיו מבשלים סמנים במשכן, ובירושלמי שהיו חורשין ליטע סמנין. ודוחק לומר שהיו אלו סמנין לשמן המשחה [כמו שפירש קה"ע שם], ובפרט דאמרינן שהיו קושרי צדי חלזון אלמא דגם חלזון היו צדים לצורך צביעה. ואמנם בירושלמי אמרינן הצד חלזון, ולית ביה צידה, ופי' קה"ע שחלזון לתכלת לא היה במדבר, וצ"ל כיון **שהוצרכה** מלאכה זו למשכן אע"פ שכעת לא עשו לפי שהיה בידם מוכח שפיר מיקרי מלאכה שהיתה במשכן, ודברי הירושלמי צ"ל דבא להשמיענו שאף המשרבט בבהמה צובע מיקרי. עכ"ד. וכ"כ נשמ"א כלל ט סק"ג, ע"ש.

ח. צביעה לשמה

כתב ביריעות שלמה (על הרמב"ם), מהסוגיא במנחות מב מבואר דבג"כ בעי צביעה לשמה, וציצית ילפינן מבג"כ, והר"מ הזכיר לשמה בציצית ולא בבג"כ, והמנ"ח תמה בזה, וי"ל דסמך על מש"כ בהל' ציצית. ולפ"ז אמנם יל"ע לסוברים דהביאו אתם צמר צבוע, היאך היתה צביעה לשם מלאכת המשכן, וע"ש בנשמ"א. וכן חקר הצפנת פענח, בריש פרשת ויקהל, האם ה"תכלת" בפסוק היינו צמר צבוע או הצבע בעצמו דבעי צביעה לשמה (ובר"פ פקודי כתב דמה שהביאו וכבר נצבע ונטוה ניתן לבגדי השרד שאינם בגדי כהונה ול"ב לשמה).

וכן כתב השפת אמת (שבת עד:) דליריעות לא בעי צביעה לשמה, אבל לבגדי כהונה בעי צביעה לשמה, ובמצרים גופה היה להם תכלת שהורידו כבואם למצרים (וכעין שיעקב ע"ה הביא עמו למצרים ארזים).

ולפי זה יש לפרש בפסוקים, וקחו מאיתם תכלת, כל אשר נמצא בידו תכלת, שאינו צבע תכלת אלא צמר הצבוע בצבע תכלת, וכמ"ש הנשמ"א. ואמנם כן מדויק כן ממש"כ רש"י, תכלת – צמר צבוע בדם חלזון וצבעו ירוק, אמנם על מאדמים פרש"י – צבועות היו אדום לאחר עבודן.

ויל"ע אי עשיית הצבע, בעי נמי לשמה. וכן אי במצרים עשו לשמה מיקרי לשמה דהוי קודם שנצטוו על מלאכת המשכן, וכן אם עי"כ הדר הוי ליה ממלאכת המשכן. ובגליוני הש"ס שבת קז, כתב די"ל שיעקב אבינו הכין להם והוא קיים כל התורה. ועדיין צ"ע אי מהני. וע' פתיל תכלת, הפרט השמיני אות ו, מילואים לתורה שלימה פרשת תרומה כרך כב.

ט. בדברי הרמב"ם שהחלזון נמצא בים המלח

כתב הרמב"ם שהחלזון מצוי בים המלח, ולפ"ז לכאו' יכלו להביאו למדבר (ומ"מ עדיין הוא מהלך כמה ימים), אולם כתב הגר"ח ק בקרית מלך, בזה"ק (בשלח מח: תרומה קמט: בהעלותך קנ). איתא שנמצא בים כנרת, ובכ"מ נזכר ים הגדול, ונתברר שהוא ט"ס בתרגום, וכמ"ש הרמב"ם בהקדמה לפיה"מ, עליתי בספינות בים המלח, והרי הים הסדומי אין ספינות עוברות בו ובידוע שממצרים

לא"י הוא הים האמצעי, וכן בפט"ו ממשניות כלים קראו הר"מ והר"ש לים הגדול ים המלח. וכבר הקדימו בזה תו"ת שלח אות קיח. [וכמדומה שהתו"ת הסתמך על הרד"ל בפרקי דר"א, פ"ח אות מה בהג"ה ובהשמטות בסוה"ס, הובא בליקוטים ברמב"ם פרנקל].

וכתב היעב"ץ (מטפחת ספרים פ"ד, בנדמ"ח עמ' כב) דמש"כ הזוה"ק, שהחלזון נמצא בים גינוסר [כנרת] בחלקו של זבולון, הוא היפך המציאות שהרי חלק זה עלה בחלקו של נפתלי במזרח א"י ואילו הים הגדול במערבו של א"י עלה בחלקו של זבולון כמבואר בקרא, ובשבת (כו). השאירו כורמים ויוגבים מסולמה של צור ועד חיפה ובספרי או"ה כתבו שלא נמצא במקום אחר הדג והתכלת כי אם בעיירות לחוף הים הגדול. ומש"כ הר"מ שהחלזון מצוי בים המלח, זה אינו כי ים המלח הוא במזרח א"י לדרום בין שבט יהודה לשבט ראובן, וזו פליאה נשגבה ורבה על אדם גדול חכם מובהק מדיני כרמב"ם ז"ל שלא ידע זה, וזו קשה מהראשונה, כי אמנם ים כנרת מגדל דגים אבל ים המלח סתמי הוא ים סדומי אינו מגדל שום בעל חי ועל כן נקרא בלעז ים המות. עכ"ד. וכ"כ התפא"י (קופת הרוכלים) לפ"ד הרמב"ם לא ניחא מה שקוראים האינשי לים המלח ים המוות שאין בו חיים, אבל ע"ש דבגמ' משמע שהוא הים הגדול. ולפי הנ"ל שהוא ט"ס בתרגום ליתא לדבריהם.

המגיה ליעב"ץ הביא מתבואות הארץ (דף צג) ע"פ יוסיפון וכפתור ופרח פרק יא [עכו וצידון בשבט אשר, ותחומם לשבט זבולון] והגר"א דחלק זבולון נמשך בשני ימים, בים הגדול ובים כנרת, ולכן כתוב לחוף ימים ישכון [וכ"ה בזהר ח"א דף רמא ע"ב], וחלק מכנרת היה לנפתלי. וע"ע בשפוני טמוני חול (סי' א, דף יד ודף כח) ובפתיל תכלת (סי' א).

י. בשיטת רש"י בציצית צבועה ומין הכנף

א) מנחות מא ע"ב, ת"ר טלית שכולה תכלת כל מיני צבעונין פוטרין בה חוץ מקלא אילן, ופרש"י, פוטרין – לשום לבן דכיון דמין כנף ליכא לקיומי בה אין לך לחזר אחר לבן אלא שיהיה בה שני מינין. מיתיבי טלית אין פוטר בה אלא מינה,

טלית שכולה תכלת מביא תכלת ודבר אחר ותולה בה וקלא אילן לא יביא ואם הביא כשר. ופירש"י, מביא תכלת, שני חוטיין לשם תכלת ודבר אחר לשם לבן, ואע"ג דהאי תכלת הוי מין כנף, אפ"ה שני מינים בעינן דאזלינן בתר רוב טליתות. אלא מינה, אם אדומה היא יביא שני חוטים אדומים ושני חוטי תכלת. אולם יעוין במה שכתב רש"י לח ע"א ד"ה מין כנף – היינו לבן דרוב טליתות של פשתים הן ולבנות. וכ"כ שם ע"ב ד"ה מידי – אפי' כולה תכלת נמי מצוה להקדים לבן הואיל ורוב טליתות לבנות הן, לבן קא גרים, ולהכי כתיב תכלת אחר הכנף שלעולם יהיה המאחר.

ומבואר דבעינן ממין כנף בצבע, ומש"כ רש"י 'שיהיה לבן', כונתו החוטים הראשונים הנקראים ב"שם לבן" כיון שברוב טליתות המין כנף הוא לבן [נאמנם בבגד לבן, בודאי ש"החוטי לבן" יהיו לבנים], וכמ"ש הכס"מ 'וכל שאר צבעים מיקרו בשם לבן'.

ומבואר מדברי רש"י דאיכא דין "מין כנף" וגם דין "פתיל תכלת", וממילא איכא "שני מינים", ומזה נובע דגם היכא דהטלית היא של תכלת ומטיל תכלת, אינו מקיים בכך מין כנף, דחוט התכלת צריך להיות השני [הפתיל], כלומר, איכא קמן שני דינים: א' מין כנף – בצבע. ב' שני מינים שאחד מהם נקרא "לבן". ובכל בגד מתקיים ה"לשם לבן" בחוטיין שהם ממין (-צבע) הבגד, אולם בבגד תכלת שיש סתירה בין דין א' (מין כנף) לדין ב' (שני מינים) מעדיפים את ה"שני מינים", ובכל חוט אחר שיטיל [וגם לבן] יקיים לפחות את דין "שני מינים".

ובזה יישב רש"י את שיטתו בדף מא דבעינן מין כנף בצבע, מהא דמידי ציבעא קגרים, דאף שבעינן מין כנף בצבע, מ"מ אינו אלא דין הקדמה של מין כנף והוא נקרא 'לבן', [והיכא שהטלית בצבע תכלת אזיל דין הקדמה זון], וכמ"ש תוס' 'כיון דקרא איירי ברוב טליתות שהם לבנות הוי כאילו כתיב בהדיא תן שני חוטי לבן תחילה ואח"כ פתיל תכלת וכו' דהא כתיב מין כנף וכתיב פתיל תכלת, אלמא תכלת לאו מין כנף'.

נמצא דבטלית של תכלת, סגי במיני צבעונים לדין "מין כנף", ומתקיים הדין של "שני מינים", וכמ"ש רש"י (מא:): כל מיני צבעונים פוטרם בה – לשום לבן. ובדיעבד מהני גם קלא אילן (לולי הגזירה שיעביר לבגד אחר), דהם 'שני מינים'.

בחפצא, אף שאינם משונים במראה, אמנם בלישנא אחרינא פירש"י "דהא אשני מראות שבה קפדינן ואלו מראהיך שוה".

ויעוין בקרן אורה (מא:) מנ"ל לרש"י הא דב' מינים מעכבים בטלית שכולה תכלת, הא מצות לבן הוא מין כנף, אבל טלית שכולה תכלת דל"ש מין כנף, מנ"ל דמין אחר מעכב, ומלשון הרמב"ם פ"ב ה"ח היתה כולה תכלת עושה לבן שלה משאר צבעונין חוץ מן השחור מפני שהוא נראה כתכלת, נראה דמפרש כלשון שני ברש"י דלא יביא קלא אילן משום דלא הוה ב' מינים.

והנה בבית יוסף בסי' ט מבואר דבבגד תכלת ליכא לקיומי מין כנף מדרבנן "שלא יהיה נראה שלא הטיל לבן אלא תכלת לבד". וכונתו דהוא דין רק בבגד תכלת ואינו דין בפני עצמו של 'שני מינים' בכל הבגדים, וכן מוכח, דלא שמענו דבבגד לבן (או צבע אחר) ואין לו חוטי תכלת, בעינן לתת שני חוטי ממין כנף (בצבע) ושני חוטים אחרים, מצד הדין של "שני מינים". וכן נראה ממה דאמר' בדף מ ע"א גזירה משום קלא אילן ופרכינן ולא יהא אלא לבן, ופירש"י דאמרן לעיל אין לו תכלת מטיל לבן (ומתוס') נראה דהכונה למימרא דהתכלת אינו מעכב את הלבן, ומבואר דכלל לא חשו להאי דינא דשני מינים בסדין שהוא בגד לבן.

ועוד כתב הבית יוסף "האידנא דאין לנו תכלת אין חילוק בין צבע תכלת לשאר צבעונין הלכך טלית שכולה תכלת מטיל לה ציציות תכלת ושפיר דמי ואדרבה צריך הוא לעשות כן כדי שיהא הציצית מצבע הטלית". ואין להוכיח מכאן שס"ל דבעינן שכל החוטים יהיו בצבע הטלית, אלא דכל הנדון הוא על שני חוטי לבן שלפי דברי הגמ' אין להטילן בבגד תכלת מצבע תכלת, ועל זה כתב שבזמנינו [שאינו תכלת אמיתית] אפשר להטילם וראוי לעשות כן מדין צבע הבגד. ומבואר דלא בעינן 'שני מינים'.

אמנם בשבת דף כז ע"ב כתב רש"י "קמ"ל אף כל, דלא תדרוש הכנף מין כנף הכי אלא אורחיה דקרא הוא לאשמועינן שמצות ציצית בעי שני מינין של צבע, שני חוטיין של תכלת ושני חוטיין של לבן דהיינו מין כנף דסתמיה לבן", משמע דמין כנף שאמרה לנו התורה הוא לבן, והוא דין דאורייתא, וכן נראה מדברי הראב"ד, דהיא ילפותא גמורה, ויל"ע.

(ב) כתב הב"י, הר"י אבוהב כתב בשם בעל העיטור שציציות של לבן קודמים לכל הצבעונים באיזה צבע שיהיה הטלית שכשאמרו מין כנף אמרו לפי רוב הטליתות שלהם שהיו לבנים אבל אם אין לנו (נראה דצ"ל לו) לבן אז צריך שיהיה מצבע הטלית. ומבואר דס"ל כמ"ש רש"י בדף לח דאזלי' בדין מין כנף בתר רוב טליתות שלהם שהיו לבנים, אלא דאין דין זה לעיכובא וכמ"ש "ציציות של לבן קודמים לכל צבעונים" [נראה בחזו"א סקכ"ה, לבאר בשיטה זו דלא בעינן צבע הטלית כלל רק בעינן שחוטי לבן לא יהיו בצבע תכלת]. ואילו הב"י ס"ל כדעת רש"י בדף מא, דמין כנף היינו מצבע הבגד.

יא. התכלת אין מעכב את הלבן

יש לעיין בגדר המצוה בלא תכלת. הרמב"ם בריש הלכות ציצית, מנה מצות עשה אחת, והיא לעשות ציצית על כנפי הכסות. וביאר בפ"א ה"ג, ונמצאו במצוה זו שני ציוויים שיעשה על הכנף ענף יוצא ממנה ושיכרוך על הכנף חוט תכלת שנא' ועשו להם ציצית ונתנו על ציצית הכנף פתיל תכלת. התכלת אינו מעכב את הלבן והלבן אינו מעכב את התכלת כיצד הרי שאין לו תכלת עושה לבן לבדו. אע"פ שאין אחד מהם מעכב את חברו אין שתי מצוות אלא מ"ע אחת.

אמנם, אין המצוה בלא תכלת בגדר דיעבד, שהרי אנו מברכים על הטלית בכל יום, לובשים טלית בעלת ד' כנפות ולא מיקרי מבטל מ"ע בידים, ויוצאים בה לרה"ר בשבת. והם דברי החינוך (מצוה שפו) ומה שאמרו שהתכלת אינה מעכבת את הלבן והלבן אינו מעכב את התכלת, שלא נמנע מפני זה מהטיל חוטים לבנים מבלי תכלת בטלית, היינו שלא נחשוש ונטיל לכתחילה ונברך. ועיין בפנ"י (ב"מ סא:): "תכלת דכתיב באורייתא למצוה מן המובחר". וכ"כ קדושת יום טוב סי' לה, משכנות יעקב סי' יט.

ויש לדייק בלשון הרמב"ם 'אין לו תכלת עושה לבן לבדו' ובספר החינוך 'כגון אנו היום שאין אנו מוצאים תכלת', דקצת משמע שהוא מצב של דיעבד. וע' שאגת אריה סו"ס לב, אי ס"ד כל היכא שלובש בגד בר חיובא בלתי מצותו דרמיא רחמנא עליה עביד איסורא במה שעומד ומלובש בו א"כ היאך מטיל לבן

ולובש טלית זה והלוא קא עביד איסורא בלבישתו שעובר על מצות עשה בתכלת, אלא ודאי שאין שום איסורא בלבישת הבגד בלא ציצית אלא שחיסר מצוה והיכא דאין לו לית לן בה והכא נמי השתא דאין תכלת מטיל לבן. וע' חי' הגרי"פ על הרס"ג.

כתב הפמ"ג בהקדמה להלכות ציצית, רוב הפוסקים סברי דציצית ללא תכלת היא דאורייתא, ודעת בעל המאור הסובר שהיא דרבנן דעת יחיד היא, ויש לשאול אי חסיד ובעל מעשה מחמיר על עצמו שלא לצאת בשבת לרה"ר וכרמלית אי מיקרי הדיוט או לאו, ואינו דומה למה שאמרו לר' טרפון עשית כדברי ב"ש ונסתכנת דשב ואל תעשה שאני, ובזה כל הרוצה רשאי להחמיר על עצמו, ואפילו כדברי היחיד, וכמ"ש הב"י בריש סימן ט' בשם הרא"ש בתשובה (כלל ב אות ח), שראה לקצת רבותיו שהיו פושטים את הטלית כשהיו יוצאים לרה"ר, אמנם הרא"ש חלק וכתב 'יש אומרים דכל טליתות שלנו הם מצויצות שלא כהלכתן, ואינם דברים של טעם, דא"כ היאך אנו מברכים עליהם, והלכה למשה מסיני שהתכלת אינו מעכב את הלבן'. וכ"כ הטור בהל' שבת סימן שא, מותר לצאת בטלית שלנו לרה"ר דחשיבא מצוה כהלכתה אע"פ שאין בה תכלת, שקי"ל אין תכלת מעכב את הלבן תדע לך שהרי אנו מברכין עליה, והר"מ מרוטנבורג היה מחמיר שלא לצאת בה, וא"א [הרא"ש] היה יוצא בה.

וכתב המ"ב סימן ט' סק"ז, בזמן שהיה תכלת והיה מתקיים על ידי זה המצות ציצית כראוי וכו' אבל עכשיו דאין לנו תכלת נמצא דאין אנו מקיימים המצוה בשלימותה. ומ"מ אין דבריו אמורים אלא לענין הטלת כלאים, וכמ"ש החינוך.

מעתה החושש לדעה שהמצוה היא רק מדרבנן [ללא תכלת], היא חומרא שאין לה טעם. ואף שהמהר"ם רשאי היה לנהוג כן, אבל לדירן אחר שנפסקה ההלכה, אין זה אלא רמות רוחא והפטור מדבר ועושהו נקרא הדיוט. וראה בשלחן מלכים על הל' ציצית הקדמה אות ד, בינה ודעת הל' מאכלות אסורות [הנדפס בסו"ס אפי רברבין] סימן ט.

יב. צביעת ארגמן בבגדי כהונה

העיר הרע"א במכתבו בדרישת ציון (הנ"ל במילואים אות ג) "גם אחד מהם [מחוטי האבנט] הוא ארגמן, ואף דהרמב"ם (פ"ח מהל' כהמ"ק הי"ג) כתב שהוא צבוע אדום, הא ברש"י בחומש מפורש שצבוע ארגמן, ומי יברר לנו עתה איזה צבע נקרא בשם ארגמן וכו' ואין בידינו לעשות עד שיערה ה' ממרום רוחו עלינו להביא גואל צדק האמיתי להורות בצדק".

ומקור דבריו הם במשנה למלך שכתב 'אין הקפדה לרמב"ם אלא בצבע שיהיה אדום, אך מרש"י דפי' ארגמן ממין צבע ששמו ארגמן, נראה דאף צבע אדום לא מהני אם לא יהיה מצבע ששמו ארגמן'. ואמנם כ"כ הרמב"ם בפיה"מ בכלאים (ט, א) 'ארגמן, ארגואן והוא הצמר הצבוע בלך' [וי"א שהוא צבע לכה (אדום)], הנקרא גם קרמיז, ע"פ מ"ש הרמב"ם בפיה"מ נגעים פי"ד מ"א, וכ"כ תפא"י בקונטרס בג"כ, וע"ע במאמר פ"ת הפרט השמיני אות ב ובחוברת צפיה ה].

כתב הרמב"ן (ד, ז) 'והיה המכסה העליון בבגד תולעת שני שהוא מראה אדום בעבור שהשולחן סימן לכתר מלכות שהוא במידת הדין, אבל הארון ומזבח הזהב בבגד תכלת למידה הכלולה מן הכל, ומזבח העולה בבגד ארגמן שהוא אדום יותר מן הראשון כי שם יזרק הדם כופר נפשם'. וכ"כ רבינו בחיי במדבר (ד, ה) בגד ארגמן הוא אדום יותר מבגד שני.

ונראה דהבגד המלכותי הוא בעיקר ארגמן, וע' פסיקתא רבתי כ, כשיבא מלך המשיח יהא לבוש ארגמן טוב מראה וידמה ליון [וראה חלק ב אות ג], ובפסוק 'כיבס ביין לבושו' תרגם אונקלוס יהא ארגוון טב לבושוהי. [וכן בנ"ך מופיע כמה פעמים ארגוון, וראה בדברי הימים ב, ב], הרי שהוא בגד משובח. ובמדרש רבה במדבר פרשה יב, דרשו את הפסוק בשיר השירים מְרֻכָּבוֹ אֶרְגָּמָן, (דברי הימים ב, ג, יד): וַיַּעַשׂ אֶת הַפָּרָקֶת תְּכֵלֶת וְאֶרְגָּמָן וְכֶרְמִיל וּבוֹיָן, לְפִי שְׂאֲרָגְמָן חָשׁוּב שֶׁפָּכְלָן שֶׁהוּא לְבוּשׁ מַלְכוּת, כְּמָה דְתִימָא (דניאל ה, ז): אֶרְגָּמָא יִלְפֹשׁ.

והשיב רצ"ה קלישר לרע"א [כנראה לסייע את דברי רש"י], מדברי הביאור לפרשת תרומה (לחכם ר' שלמה דובנא, וראה בענינו בישורון כרך ד, ח, ט, י), הארגמן הוא

המפורסם בדברי הימים של עמים ושל צור הוא היקר מאד שלא הורשה בימי הרומיים רק לזרע המלוכה, והוא הנקרא פורפור מושעל, ובזמנינו נאבד החומט הזה של פורפור מושעל. ואולי כונתו דרך זה של צור נאבד ושאר ארגמן מצוי. והמקור לדברי הביאור הוא החוקר געזוניס, כמ"ש התפא"י בשמו בקופת הרוכלים: 'התכלת נעשה מדם מושעל הנקרא פורפור שענקע וצובעין מדמו פורפור בלויא [כחול] נוטה לפיילוט [ויילוט – סגול], ונמצא בים האמצעי [התיכון] רק **הקליפה** שגדילה על הבריה ההיא צבעה בלויא וכו' והארגמן הוא פורפור ראטה [ארגמן אדום] שנעשה מדם מושעל שבמים כעין חומט שנקרא ביונית פארפירא'.

חלק שני עיון בדרכי המחקר והחוקרים

הקדמה

והברילנו מן התועים ונתן לנו תורת אמת

א. חלק זה מובדל מן החלק הראשון, בהיותי עוסק **בעל כרחי** בדברי החוקרים. כיון שההוכחה לתכלת המיוחדת אינה בנויה על סוגיות הגמרא בלבד אלא היזדקקו לעדויות חכמי הטבע הקדמונים וחוקרי זמנינו, מוכרח אני להביא דבריהם ולסתור אותם. ומה כואב הלב לראות שמכניסים ידיעות, סברות והשערות הלכות מלשונם של אלו אל תוככי בית המדרש, ומייקרים דבריהם כדברי חז"ל והראשונים בענין סימני התכלת. וראה מש"כ הקהילות יעקב בספרו שיעורין של תורה (סימן ג' סק"ח): "כל הטורח במשא ומתן זה, מפני שלהלכה אין סומכין אלא על דברי רבותינו הפוסקים" [ולא על עדויות מספרי מחקר שהובאו שם].

ב. בבואנו לדון באמיתות ראיות המבוססות על ממצאים ארכיאולוגיים, נעתיק בזה דברים מוצקים של הקהילות יעקב בספרו חיי עולם פרק כד:

"הנה הרבה מאות בשנים נסמכו אלפי רבבות החוקרים והמעיינים על דברי אריסטו ויסודותיו כעל עמוד ברזל שאין להרהר אחריו כלל וכלל והוסכם שחכמתו הגיעה לרום אפשרות מה שאפשר לשכל אנושי להגיע. עד שמלפני ק"פ שנה קם חכם אחד מחכמיהם בעיר קניגסברג וסתר כל דברי אריסטו ושאר כל חכמי הפילוסופים הרס הרס עד היסוד, עשה כל דבריהם כפטפוטי ילדים וכל הבאים אחריו קיימו כל דבריו הצודקים של מבקר זה. וככה יארע גם ליסודות ובניני חכמיהם שאחר כך, **כי תדיר המה מחליפים יסודם** אם ע"פ נסיון אם ע"פ שיקול דעת חדש, וכו' **כל דבריהם ישא הרוח** והם פרי הדמיון עם השתתפות הגאווה הנוראה, והדמיון המצטייר לכל אחד

לפי תכונתו ולפי הרגלו ולפי מקרי החיים שעברו עליו, והכל הבל מעשה תעותעים.

ובתקופות האחרונות התחילו לחפור במעמקי האדמה לחטט אחר שרידי עתיקות וכל משהו שימצאו ישמחו עליו כעל כל הון ויבנו על פיו מגדל צעצועים שטויות והבלים שאין להעלות על הכתב, ובכלל שרידי עתיקות יש הרבה מהם מזוייפים אם ע"י אחרונים אם שהכותב או עושה הראשון זייף או שיקר, בכוונה או מתוך בורות, כי כמו בדורותינו גם בדורות הקדמונים לא חסרו בורים שקרנים זייפנים. וכאשר ימצאו דבר חדש שאין על עפר משלו מלמעלה על הקרקע, ידונו ויחליטו **השערות בדויות** ומהם דברים שהם ממש **טירוף הדעת ושגעון** אשר אין רצוני לעלות על הכתב. ובאמת כל זה מסתרי תכונת הארץ שאיננו משיגים וכו' והמה ברוב גאותם בונים ע"פ השערות שכלם התועה דברים בדויים שלא היו ולא נבראו הבל הבלים ואת כולם ישא הרוח".

ג. לקטנו מעט מדברי החזו"א באגרות הנוגעים לענין, בציון המראה מקום. חיפוש **מעשיות בספרי הדורות**, אינני מומחה לכך, ואינני סומך על זה ואני מתנגד ל**קביעת ההלכה** ע"י זה (ב, כב). אין אני רגיל בחיפושים ובחקר קדמוניות ואני מתנגד לדרך זו כי איננה בטוחה (ג, יט). והנה להלכה ולמעשה ודאי אין להניח את כל החכמים ולעשות כיחיד, ע"פ סיפור מעשה (או"ח לט, יד). אם אמנם הבלשנות ותרגום המילים נוטל חלק בתורה שבע"פ לאחר שניתנה לכתוב, אבל **הרצים אחריה** מידה ואינה מידה, ואין התורה **מצויה** בין אלה שעושים מלאכתם [הבלשנות] קבע ואת העיון העמוק ארעי, או אינם מתעמלים בו כלל, ולא לה שיעמלים בתורה אין פרי עבודתם של חוקרי הלשון מועיל רק לעיתים רחוקות ובדברים קלי ערך, ומגמת המתעמל להתוכן ולא לתרגום המילה שהיא בבחינת תיק (ג, יט) וע"ע (ג, ז).

לענין דין כיוסו אין שום ערך למה שהמדעיים [אנשי המדע] קובעים, כי

קביעתם היא ע"פ הסכמה על **בחינות** ובדיקות ידועות, אבל לא ע"פ תבנית הקרניים, ולענין כיסוי הדם תבנית הקרניים קובעת, וכל זמן שלא בדקו הקרניים אין כאן בירור אלא **אומד הדעת** ואין זה מספיק (א, צט). וכבר דנו בענין זיהוי התרנגול הודו, ע' משיב דבר ח"ב כב, אג"מ יו"ד ח"ד יב. ובענין התולעים במעי הדגים, ע' שלחן הלוי (ר"י בעלסקי), בירורי הלכה כב-כג.

ד. שגור בפי אינשי, שיש לחוקרים דין של 'מסיח לפי תומו'. ויש לדון בזה בגוי ובמומר ובמה שנוגע לדאורייתא, וכמש"כ הקהילות יעקב, בשיעורין של תורה (סימן ח אות ה), בדברו אודות זיהוי מידות על פי מדידות של כתלי הר הבית ומטבעות עתיקות: אף שאין מביאים ראיה מספרים שאינם מקובלים אצלנו לדברים אמיתיים, מכל מקום **קצת סימוכין** איכא, דהא אפילו נכרי מסל"ת נאמן עכ"פ באיסור דרבנן, ודבריו אמורים שם על ספר יוסיפון לרומיים (-קדמוניות היהודים). וע' רמב"ן בראשית (לה, טז) וכן בסוף פירושו על התורה מסתייע ממה שראה בעיניו בארץ ישראל מידת הארץ ומטבע.

אמנם ראוי להדגיש בנדון דידן, שאין כאן אפילו "צל" של מסיח לפי תומו, בענין זה ידוע להם מראש שיש משקל רב לכל חקירותיהם והגיגיהם, שהרי הם יודעים מראש על הצביעה הפיניקית הקדומה, או לחילופין על צבע התכלת שצבעו בו את הציצית, ואותו הם **שואפים** לגלות.

עקב כך, נוטים החוקרים לראות, ביודעים או שלא ביודעים, בכל "פס צבע" את גילוי התכלת האבודה, ו**חשודים** הם על שינוי נתונים, ואי הצגתם בשלימות ובמדויק, ובפרט שמחים הם לבטל מחקר של הקודמים להם.

ואם החוקרים בכלל, חשודים הם בכגון דא, כידוע מדברים שנתפרסמו על עבודות מחקר ש"הוזמנו" וזויפו פרטים נוכל תגלית, תזכה אותם בקבלת תמלוגים בהתאם, ובמקביל כמותת ופרסום], הדברים אמורים בפרט על חוקרי הארכיאולוגיה [כיון שאין הכל מצויים בסוד הענין, ומתי מספר מורשים להיכנס לשטח החפירות, ואין אפשרות לבדוק אחריהם כמו בשאר מדעי הטבע], ומי הם הבודקים את תוצאות המחקר וכו', ונקל ביותר לומר שנחשפו מספר פרטים

"מתקופה פלונית". וראה מה שהיכה על קדקוד גילויי החוקר המפורסם ידין (צפיה ח"ה, פרק י) שאינם אלא המצאות **והשערות** בכדי להגיע למסקנה מסוימת.

וכל זה נכלל בדברי הקהילות יעקב (כתבים החדשים, פסחים סי' קיט):
 "מש"כ מעכ"ת דהא סמכינן אקפילא מדינא דגמ' אפילו בדאורייתא,
 אין זה ענין לנדרן דידן כלל, שהתם הקפילא "מעיד" על דבר שמכירו
 בחוש שכן הוא המציאות והוא מסיח לפי תומו, אי נמי משום דלא
 מרע אומנתיה, להכי נאמן, אבל בעניני מטבעות אין שום עדות כלל
 שלא נשתנה הדרהם, רק חוקרים מדורות האחרונים טיפלו בשרידי
 עתיקות של המטבעות, ובאומדנות שונות ועל פיהם באו להחליטה
 על מצב המטבעות לפני כשבע מאות או שמונה מאות שנה, **וכל**
דבריהם המה דמינות והשערות, וגם יכולים לרמות ולהעלים ואפילו
 לזייף בקטעי העתקות משרידי ניירות ופרוטוקולים שמלפני שבע
 מאות שנה ככל העולה על רוחם, רק שיש כאן ענין מסיח לפי תומו
 שמה בצע הוא לו לשנות להוציא מסקנה שאינה אמיתית בעניני
 המטבעות, אבל עכ"פ כל דבריהם אינו עדות כלל וכלל רק השערות
 ואינו שייך כלל לדין הקפילא, ואין זה רחוק כלל לתלות שהיה בזמן
 הרמב"ם ז"ל כגון למשל במשך חמישים שנה דרהם יותר גדול בארץ
 מצרים, ואינו דבר רחוק כלל, וחוקרי ההסטוריה אינם יכולים
 להראות על כל תקופה ותקופה ועל כל מדינה ומדינה היאך היה, רק
 נאחזים **באומדנות והשערות כלליות**, וגם זה רק אומדנות ומה זה
 ענין לקפילא.

אבל הראיה שלנו מספר קדמוניות הוא ראיה מאוד מאוד עצומה בלא
 שום ספק וכו' אלא שאני לא רציתי להבליט ביותר ראיה זו **שלא**
יתראה ח"ו כמעריך את המדע, אשר מה שקורין מדע, ובכללם
 ללמוד ספרי הסטוריה המצויים ביד הגוים, החריבה רבבות משפחות
 מישראל שהתחילו במדע וירדו לטמיון רח"ל ה' ישמרנו, רק שכמו

שכל עניני העוה"ז מעורב טוב ורע כנודע, הכי נמי בענין המדע נמצאים בו איזה **פירוים טובים** כגון נדון דידן שעל ידם מתברר שיעורי המדות, אבל רובם ככולו הוא מזיק ומטמא את הנפש ואכמ"ל, ומהאי טעמא הוכרחתי לכתוב את הראיה מספר קדמוניות בלא הבלטה וכמעט לאחר יד".

וראה שם סימן קכ:

"מהאי טעמא הוכרחתי לכתוב את הראיה מספר קדמוניות **בלא הבלטה**, כדי שלא ילמדו ת"ח מזה שהעסק בלימודי חול הוא ענין הגון ח"ו".

ה. בענין הסתמכות על ראיות כגון אלו, ראוי להביא דבר נאה ומתקבל מספר טעמא דקרא לגר"ק שליט"א, פרשת שלח, בהא דאיתא (ב"ב עד.) רבב"ח לדידי חזי לי מתי מדבר וכו' איבעי ליה למימני חוליות ע"ש. ואמאי באמת מנעו ממנו משמים לקחת את הקרן ולברר את ההלכה וגם סיבבו משמים שלא יעלה בדעתו למנות את החוטין, נראה מזה שאין רצון הקב"ה לברר ההלכה ע"פ דין זה לחטט בדברים עתיקים, רק ע"י **התורה עצמה** צריך לברר את ההלכה.

וידוע המעשה בחזו"א שלא הסכים לשמוע על הוכחה מספר תורה של מהר"י אבוהב, לענין צורת כתיבת אות צד"י, ולבסוף התגלה שאמנם היו אלו יריעות שהוחלפו ונכתבו ע"י סופר מאוחר יותר. אמנם יל"ע ממ"ש הב"י או"ח סי' לד, בשם סמ"ג ומרדכי דסברו כדעת רש"י לענין פרשיות תפילין, ע"פ מה שמצאו תפילין ישנים מאד בקבר יחזקאל הנביא.

* * *

עתה נפן ונעיין מעט בדרכי החקירה הנוהגים בזמנינו. ולצורך הענין נכה מעט על קודקודם של החוקרים, ואלו ההולכים אחריהם בסמיות עינים מתוך תמימות, לבל יכשלו בכל הבליהם.

רוב הציבור רוכש רגש של כבוד כלפי כל מאמר העטוף "באיצטלה מדעית" המתקבל ללא עוררין, ויש למנות לכך מספר סיבות. [דבר זה קיים בשטחים שונים, כגון הסטוריה, גיאוגרפיה, ועוד. וכאן נעסוק רק במה שנוגע לעניננו].
א. אין הכל בקיאים בכל המילים המדעיות והלועזיות למיניהם, ובאמצע הקריאה "מאבדים את הראש", ומחליטים שמסתמא "הכותב הנכבד" יודע מה שהוא רוצה.

ב. הרי לא יתכן שאדם יכתוב שקרים גלויים העלולים להיוודע [כגון, לכתוב שהתגלו כדי חרס רבים במקום פלוני, בה בשעה שלא נמצא אלא אחדים].
ג. לא מסתבר שאדם מכובד, אשר חקר שנים מרובות נושא כל שהוא "יבלבל" את הראש.

ד. מאמרים אלו כתובים, בדרך כלל, בצורה משכנעת והגייונית, ומרכינים ראש בהכנעת כבוד ומורא גדול כלפי "ההגיון הבריא".

בדברינו הדגשנו את המקומות המראים לעין סומא בדבר את "טוהר המדע", ונכתבו הדברים בלשון ביקורתית ומליצית, ואין זה אלא משום המטרה להציג את "העובדות" שאינם אלא "עורבא פרח". הבאנו מספר דוגמאות, ומהם יקיש המעיין על שאר ההוכחות.

הבאנו מדברי הרי"א הרצוג שהיה ראש וראשון לעיסוק במחקר התכלת, ולמרות היותו רוכש כבוד למדע [ובעל תואר מדעי] אינו נמנע מלומר דברים ברורים כנגד השערות אנשי המדע.

יש להדגיש שכל דברינו החריפים מכוונים הם כנגד דברי חכמי המחקר עצמם, וכלל ועיקר לא לדברי הרבנים שהביאום.

א.

דרכי החקירה

נקדים בקצרה את מהלך הדברים של ההוכחה לזיהוי חלזון הארגמן כחלזון התכלת (על פי 'מאמר התכלת'):

ישנם בידניו ספרים מתקופת חז"ל של יוונים ורומאים אשר שמו לעצמם תכלית לתאר את כל הטבע הידוע באותם ימים, ואת השימושים הרבים אשר אדם עושה בו על פני האדמה. כולם כאחד מתארים חומר צבע יוקרתי המופק מבעלי חיים בים הנקראים פורפור ומורקס, הנעשית גם בחופי ארץ ישראל, ובחפירות שנעשו בזמנינו באיזור מצאו שרידי בתי צביעה וכן קונכיות ממשפחת הארגמונים. יש להניח, שהצביעה של התכלת לא נעלמה מעיני הגויים באותו זמן [במיוחד שנראה מדברי חז"ל שהחלזון היה מפורסם מאד אצל הבריות בעולם], וקשה מאד לטעון שנעלם מהם מין אחר אשר צבעו בו באותם הימים. ובהנחה, שידועים לנו כל המינים המצויים בטבע ושלא נעלמו מינים מסוימים, וכדעת המומחים שלא חלו שום שינויי טבע מהותיים באיזור הים התיכון במשך תקופה זאת, ולא היתה הכחדה מכוונת של חלזונות מצד בני אדם.

אמור מעתה, שהחלזון אותו הם מתארים הוא חלזון הארגמן, ומדמו צבעו גם את התכלת של ציצית, וכפי שנמצא כיום שחלזון זה צובע תכלת. ולאור העובדה שידוע לנו מהו הקלא אילן הדומה מאד לתכלת, והצבע מחלזון הארגמן דומה לצבע הקלא אילן, נוכל לדעת מהו צבע תכלת אותו נפיק מן החלזון.

ב.

ההסטוריה של מדע התכלת

דברים אלו: "כולם כאחד מתארים בפרסום רב את הצביעה שעשו על חוף ארץ ישראל במורקס, ואף לא אחד מהם הזכיר מין אחר". אינם מדויקים כלל ועיקר, ורחוקים מתיאור המציאות המשתקפת בספרים אלו.

הקורא מתרשם שספרים קדומים אלו – עיקר עיסוקם בארץ ישראל, ובהם נזכר במפורש ובצורה שאינה משתמעת לשתי פנים, שבחופי א"י צבעו תכלת

מחלזון זה, ואם כן הדבר, הוא עומד ומתפלא, איך לא נתגלה הדבר עד היום, הרי אין דבר פשוט מלפתוח ספרים בני אותה תקופה, ולראות שחור על גבי לבן, מהו החלזון האבוד, ובכך לשים קץ לכל הספיקות. אמנם המעיין במקור הדברים, יראה שהוצאו הדברים מהקשרם, ויש כאן בנין על גבי בנין, הנחות על גבי הנחות, בלא ליידע את הקורא בכך.

ראשית, ראוי לציין ולהדגיש, שאריסטו כלל לא הזכיר בדבריו צביעה במין "מורקס", אלא צביעה במין "פורפור", וכתב שישנם כמה מינים של פורפור [ראה בספרו הסטוריה של בעלי החיים, המתורגם לאנגלית עמ' 147, ומקצת מן התרגום הובא בס' התכלת עמ' 250], ואנשי המדע הם אלו ש"תירגמו" את הפורפור ל"מורקס", וכן אינו מזכיר צביעה **בחופי ארץ ישראל** [אלא בחופי צור].

מדברי פליניוס עולה שלכל הפחות שני מיני חלזונות שימשו לצביעה [מלבד מינים נוספים באירופה ואפריקה], מן הבוקיניום (חצוצרה, ארגמן חד קוצים, ועוד יש הנקרא אדומת הפה) עשו את צבע הפורפור (-ארגמן, אדום), והמשובח ביותר מיוצר בטיריה [החוקרים אומרים שהיא "צור" שבלבנון, ויעזין בחזו"א שביעית סקי"ט דתרי צור היו ע"ש]. ומהסוג מורקס המצוי בין הסלעים עשו את צבע הקונכיליא שהוא צבע יקר ועמיד, ומתערובת שני הצבעים האלו עשו צבע שלישי הדומה לאבן אמתיסט (-סגול). אמנם, גם לאחר שידוע לנו על תיאור קדום של צביעה בפורפור או במורקס, עדיין אין אנו יודעים מה הם מינים אלו, וכיצד **לזהותם** בימינו. וישנם מספר אפשרויות זיהוי.

א. מינים אלו עדיין נקראים בשמותם ע"י בני יוון. וכמדומה, שקשה להסתמך על שימור המילה במרחק של אלפי שנים, בענין דק זה של מין מסוים. [ובפרט, שגם כיום יש סוגים הנקראים מורקס ויש פורפורה. ויש עוד סוגי רכיכות (בים התיכון), שיש בהם את החומר הצובע אינדיגו, וכנראה ניתן להפיק מהם תכלת, ראה במאמר יצור וצביעת הארגמן במזרח הקדום הע' 105].

ב. השוואת הסימנים שניתנו בספרים הנ"ל. אמנם, המעיין בדבריהם, יראה, שסימנים אלו אינם ברורים כלל ועיקר, הם מאד כלליים, ולא נבדק כל האמור

אודותם. כגון: א. בספרו של פליניוס, לא ברור תמיד, אם הוא מדבר על פורפור או מורקס וכ"כ אחד המחקרים 'תיאורי פליניוס קשים להבנה ויש ערבוב בשמות השונים' 'י"א מחמת שנכתב ע"פ מקורות שונים]. ב. הנתון שאריסטו מרחיב בו, והוא שינויי צבע רבים [כנראה, של החלזון עצמו, ואולי של הצמידה אליו], בהתאם למקום מוצאו של החלזון בים, בדרום או בצפון, ותלוי הדבר במרחק מ"קו המשווה" [ודבר זה מתואר גם בכתבי האדריכל ויטרוביוס]. כמדומה, שהיום לא ידוע על שינויים רבים אלו.

ג. על סמך **אפשרות הצביעה** הידועה לנו היום מתוך המינים האפשריים. אולם מכיון שתיאור הצביעה לא נמסר במדויק בספרים אלו [כגון, ההעמדה בשמש, לא נזכרה אלא בפליניוס הכותב בלשון כללית 'על ידי ערבוב חומר הצבע והעמדה בשמש בשלבים שונים של ההכנה, היו מקבלים כל מיני גוונים' ולא הזכיר כאן תכלת. ולענין ארגמן כתב: 'הארגמן הוא הצבע המצוין שהוא אדום כדם קרוש, אלא שנראה כמעט שחור והוא מתנוצץ ומבריק באור' וראה לקמן אות ג].

לא נוכל אפוא לדעת מה הם המינים "האפשריים" מהם נעשה את הנסיונות, בשעה שמינים אלו, זוהו ע"י מציאת קונכיות בחופים ואפשרות הצביעה בהם כלומר, איזה נתון הוא הבטוח ואיזה מגלה על חבריו. [ואמנם, גם החוקרים נחלקו באיזה מין **מסוים** מבין משפחה זו, יש לצבוע, ועל הצבע המסוים אליו צריך להגיע, וסוכמו הדברים במחקריהם].

* * *

החוקרים באו ושיערו את החלזון המסוים, על סמך הדמיון באמצעי הצביעה, אולם לפני שהחליטו זאת, קדמו לכך מאתיים שנות מחקר בהם ישבו על המדוכה, העלו והורידו אפשרויות כיד המחקר הטובה עליהם. ונביא כאן את דברים על חוקרים אלו – תיאור המצביע על "שיטות העבודה", של החוקרים, כל חוקר בונה תילי תילים של השערות, ובא משנהו ומוריד אותם בהינף יד [ומדוע עלינו להרכין ראש, בפני סיכומי החוקרים בני זמנינו, כאשר מי יודע מה ילד יום המחקר החדש].

וכך כותב הרב הרצוג (מובא בס' התכלת לר"מ בורשטיין, עמ' 418):

א. בוכרט, הרגיש שהתכלת והארגמן באים משני מינים שונים של חלזונות הים.

ב. מיכאליס, בא למסקנה על סמך סימני הזיהוי ברמב"ם, כי הוא ספיא [דג הדיו].

ג. אחריו בא גזיניוס הפילולוג המפורסם [חוקר תורת הלשונות], הרחיק לכת, הרכיב את הארכיאולוגיה, כלומר את הידיעות שבספרי היוונים והרומאים, עם החיפוש בטבע, ועל פי אותה ההרכבה **החליט** שהחלזון של תכלת הנקרא בפי פליניוס "בוקיניוס" הוא מין מן הסוג "הליקס" של הזואולוגיה החדשה.

ד. ההסטוריון פיטשמן **קלע למטרה** בהשערתו כי ה"בוקיניוס" של פליניוס הוא הפורפורא של העת החדשה, המוציא צבע ארגמן. אולם בנוגע לתכלת, אין הסטוריון זה אומר כלום.

ה. דקדינג ראש מוזיאון קדמוניות מצרים, היה הראשון להשתמש במסקנות, ולפתור על ידן את **חידת** התכלת וארגמן והביע דעתו על מין "מורקס טרונקלוס" ששימש לתכלת ולא "מורקס ערציניוס" **כיון** שחומר הצבע במין זה מועט.

ומסיים הרב הרצוג: 'זיהוי המורקס כמקור ליצירת התכלת, היא השערה קרובה אל הדעת, יש אומדנא חזקה לכך, מצד אחד הצבע היוצא ממנו הוא כחול במידה הגונה, מאידך גיסא נמצאו משרידי קליפתו תילי תילים סמוך לצידון, קרוב למקום שלפי מסורת חז"ל היא נחלת שבט זבולון שהיה המרכז הראשי של תעשיית התכלת בישראל'. אולם הרב הרצוג הוריד **מכל וכל** אפשרות זו, כיון שאינו מתאים כלל לסימני הזיהוי בגמ'.

וכך נכתב במחקר 'מידע ארכאולוגי **ברור** הקשור בתעשיית הארגמן הינו מעט, אך התענינות הגוברת בתעשייה זו בעולם העתיק עשויה לשנות לתת בעתיד **תשובות נוספות** על רזי תעשייה מיוחדת זו' (צבע מהטבע).

כותב מאמר התכלת: "אף לא אחד מהם הזכיר מין אחר, וקשה מאד לטעון שנעלם מהם מין אחר, אשר צבעו בו באותם הימים במיוחד שנראה קצת מדברי חז"ל שהחלזון היה מפורסם מאד אצל הבריות בעולם"

ותמוה הדבר, האם אמנם ידועים לנו **בבירור** כל המינים והשמות שנזכרו בעשרות כתבי יוונים אלו, והלוא זקוקים אנו להכרעת "אנשי מדע" בכדי לדייק בתרגום [וראה באות ג ואות ז]. ושמא בין אותם אלפי מילים ביוונית, שממנה תורגמו הספרים לשפות אחרות, מסתתרים להם, מילים ומינים שעדיין לא פוענחו ותורגמו כדבעי, ודוקא **אחד מהם** הוא חלזון התכלת, אותו אנו מחפשים. כל קורא יכול לפנות לעוסקים בתרגום, ולשמוע בכמה אופנים ניתן לתרגם מילים, וכיצד מילה בתוך משפט שלם עלולה לקבל משמעות שונה לגמרי, ועל ההבדל בין "השפה המדוברת" לבין "כתיבה ספרותית". וכתוצאה מכך זוכה כל ספר "בעל שם" למספר תרגומים. דוגמא לדבר, ניתן לראות בתרגומים לכתבי הרמב"ם שנכתבו בערבית [ספר המצוות, פירוש המשניות ועוד], וכן את מספר התרגומים לעברית של ספרי יוסף בן מתתיהו. ולכל מתרגם, ברור שתרגומו הוא הטוב ביותר ואין בלתו. כל שכן, ולהבדיל, בכתבי אחרים שהדיוק מהם והלאה.

ולפי האמור, בודאי שלא ניתן **להכריע** את הנדון של תכלת, על סמך **תרגומים** מלטינית, שאין יד הכל ממשמשת בהם, רק חוקרים ספורים, ומילה יכולה להשתנות על פי נטיית ליבו של המתרגם. וכך שמעתי מפי פרופ' לשפה הלטינית 'אין תרגום מדויק של מילים אלו, בכתבי אריסטו ופליניוס, ובדרך כלל הם יכולים לתאר **קשת רחבה של צבעים**'. [ולמשל, מילת ארגמן בספרו של אריסטו, תורגמה למילה מסוימת רק לאחר 'שהוחלט' מה הוא וממה ניתן לצובעו].

וראה מש"כ בסיני כרך קג (נאור) בשם פרופ' ש' ליברמן, שהיה מגדולי המומחים ללטינית [בענין הראבי"ה בשם הירושלמי, שהובא בחלק א סימן ט], "מילת פריפינין **לא קיימת** ביוונית והיות ונ' וכ' מתחלפות בכת"י עבריים, סביר להגיה פרופיכין, כלומר בגד עם שוליים מפורפור, כיון שקשה מאד להגדיר צבע התכלת, והמדרש ניסה לזהותו כבגד פורפור, ופורפור יכול להיות **כל צבע** בין אדום, ויולט, כחול כהה, צהוב, ירוק שהיה רווח בזמן המחבר".

ג.

תיאורי צבע

בכתבי פליניוס ואריסטו עצמם נזכרה בעיקר תיאור של צביעת ארגמן, ועל שמו נקרא בפי החוקרים "חלזון הארגמן". אמנם פליניוס כותב "הוציאו מהחלזון 14 מיני גוונים של צבע אשר דורגו משחור הדיו הנוצץ עד הסגול והאדום וביניהם, עד הורד הבהיר הכחלחל הנוצץ" (ס' התכלת עמ' 248, ובתרגום לאנגלית הנמצא לפנינו, לא נמצאת מובאה זאת). ואיני יודע אם זה האחרון הוא צבע אחד, או שניים נפרדים, ואולי יש כאן "רמז" לצבע כחול.

עוד כותב פליניוס על צבעי פורפור (ארגמן, אדום-סגול) הנעשים מפורפור ובוקיניוס, והמין השני, פלאגיא, מתחלק לכמה סוגים, ומהם מורקס (קלקולנס) המצוי בין הסלעים וממנו נעשה צבע יקר ועמיד בשם קונכיליא. והכל 'בנוי' על השערת תרגום מילת 'קונכיליא' שתירגמו לכחול על פי מה שכותב שהוא כצבע פרח היליטרופא, ובמקום אחר כותב שצבע פרח זה 'קערליום' שאותו תירגמו לכחול כמראה שמים.

בספרו של ויטרוביוס פוליו, שהיה אדירכל רומי, בו תיאר את חומרי הצבע בזמנו, נזכר צבע כחול (כרך שביעי עמ' 127), אמנם לא ברור, אם הוא מדבר על צבע החלזון עצמו, או צבע המופק ממנו. [כותב על "התפעלות הסטודנטים לטבע מהתופעה של שינוי הצבעים בהתאם למקום בו נמצא החלזון, תופעה שאינה קיימת בדברים אחרים", והולך ומפרט את מקומות הימצאם. ולאחר מכן, עובר לדבר בקצרה על שבירת החלזונות לאחר שאספו רבים מהם והנוזל השקוף היוצא מהם. משמע שבתחילה מדבר על צבע החלזון עצמו]. ועוד, המילה "כחול" כתובה בתרגום של ויטרוביוס לאנגלית, אולם במקור בלטינית כתוב "ליבידום", ותירגמו לאנגלית "כחול-עופרת", ותרגום זה אינו ודאי, אלא המתרגם **שיער** שזה ביאור המילה, וכמ"ש לעיל בשם פרופ' ללטינית. [משא"כ בפרקים אחרים בספר זה תירגמו כחול באופן ודאי].

ומה שכתב מוסף הערוך בערך פורפור פי' בל"י ורומי בגד תכלת. אין זו ראייה לפי שהוא לקח את רוב דבריו מספרו של גלח בשם בוקרוב שעשה כעין מילון תלמודי למילים לטיניות, ושמא נאמן כמסיח לפי תומו.

* * *

טוענים מצדדי התכלת, מה איכפת לך אמינות התרגום וכו', הרי **בפועל** אנו רואים שניתן להגיע מחלזון זה לצביעת תכלת ע"י חשיפת הנוזל לאור השמש, כמו שכתב פליניוס, על ידי ערבוב חומר הצבע והעמדה בשמש בשלבים שונים של ההכנה, היו מקבלים כל מיני גוונים (ס' התכלת עמ' 248, ולא נזכר במק"א). אולם דבר זה הרי אינו מספיק, שהרי כל מטרת המחקרים למיניהם בנושא זה, היא לגלות שצבעו בחלזון "מורקס" בעת העתיקה, ואין אנו יוצאים לים ומחפשים דג שניתן לצבוע בו גוון תכלת. ואם כן, חלק מכתבי היוונים, שתיארו את כל הטבע הידוע באותם ימים, ולא הזכירו **תהליך זה**, אולי יש בכך ראיה לסתור.

ועוד נכתב במחקר: 'בתהליכי מעבדה מודרניים אין קושי לשחזר את הצביעה בארגמן, הבעיה מתעוררת כאשר מבקשים לשחזר זאת באמצעים הקדומים, עד היום נעשה **נסיון אחד** לשחזר בתנאי צביעה קדומים על פי תיאורו של פליניוס, נסיון זה הניב **תוצאות דלות**, איכות הצבע שהושג ועוצמתו היו דלות ביותר. במידע של פליניוס חסרים **פרטים רבים** בעיקר על הוספת חומרי העזר בשלבים השונים ויתכן שהמתכת של כלי הצביעה שימשה כגורם פעיל' (צבע מהטבע). ולדעה זו שותפים גם העוסקים בענין התכלת החדשה 'גם אם אנו מוצאים ציצית עתיקה צבועה כחול אין זו הוכחה חד משמעית כי הצבע המקורי אמנם היה כחול שכן אפשר שחלה כאן התפרקות של החומר צבע הארגמן. **המסתורין** האופף את התכלת יישאר בעינו עד אשר תערכנה בדיקות מדעיות נוספות' (פרופ' קורן). 'אין פלא איפוא שמלומדים רבים עדיין **לא מצאו ידיים ורגליים** בסוגיית התכלת עד כדי ריבוי הסברות המנויות לעיל' (ד"ר זיידרמן, מחדש התכלת). ויש שכבר הצליחו לשחזר צביעה טבעית, אולם גיזה ראשונה צבעה סגול ושניה צבעה תכלת וזה פסול מדין 'צביעה שניה' להרבה ראשונים, ויש המסבירים היאך ניתן לצבוע ע"פ הרמב"ם ואיני יודע אם ניסו בצורה מעשית.

ד.

גזירת המלכות

מקור נוסף לכך שצבעו מחלזון זה צבע "כחול", הוא בספר החוקים של המלכות הרומאית [קודקס יוסטיניאוס] מלפני אלף שש מאות שנה (עמ' 178): אין רשות לשום אדם פרטי לפרק את הפורפורה הפורה, הן בתוך המשי הן בתוך צמר, הנקרא בלאטא או אוקסיבלאטא וגם היאקינטא, ברם אם מי שהוא בכל זאת ימכור את הגיזה של המורקס הנ"ל שידע לו שממונו וראשו יועמדו לדין מייד.

הרי לנו, שהפורפור והמורקס אחד הוא, וכן שצבעו בו בלאטא המתורגם ארגמן, והיאקינטא המתורגם כחול. ואם כן, הוא תואם להפליא לידוע היום שניתן להפיק מחלזון הארגמן ארגמן וכחול.

ומכיון שהיה זה צבע יקר גזרה מלכות רומי שלא יצבעו ממנו, ולא היתה זו גזירה 'דתית' אלא בכדי שיהיה מיוחד למלוכה (וכמ"ש בשבת כו). וגזירת מלכות נוספת שלא לצבוע תכלת, נרמזה בסנהדרין יב ע"א, זוג בא מרקת וכו'. ובסיוע דברי הרמב"ן (שמות כח, ב) 'והתכלת גם היום לא ירים איש את ידו ללבוש חוץ ממלך גויים' [ראה חלק א סימן י]. וגזירה זו היא הסיבה ל'גניזת' התכלת, דהיינו העלמותה מחמת גזירה זו.

והעיר ג"א, 'אף דהם כותבים דהגזירות של הרומאים הם סיבת "גניזת" התכלת, הדברים פורחים באויר, דמשמעות הגמ' שהיו צובעים בבבל ואין להם ולקיסר הרומאי כלום כידוע'.

אמנם י"ל דהם צבעו בצבע שהובא מאר"י, ומה דאיתא בגמ' (מנחות מב:): מיירי דשאלו אמוראים מבבל את אמוראי אר"י "היכי צבעיתו לה", ולכן באותה עת שהיו גזירות על מניעת ציד חלזון בחופי אר"י ולכן לא יכלו לצבוע בבבל, שהרי אין חוף ים סמוך לבבל (או שהם גדלים רק בים התיכון). ודוחק, שהרי טוב לצבוע אחר הוצאת הדם [ולא רק שהדם טוב לצביעה מיד אחר ההמתה], ועיין.

אמנם בפירוש המילה "היאקינטא" בגזירה, החוקרים **נוטים** לומר שהיא מילת יקניטנון המוזכרת בתרגום היווני למגילת אסתר שהובא בערוך ערך איירינון [וע' ביאור הלכה בסי' שב ד"ה מותר, ויש לחלק], חור כרפס ותכלת 'אירין קרפסינון

יקינטנון', וכן כל תכלת שבתורה תורגם בתרגום השבעים 'האוקינטוס' וארגמן תורגם פורפורה, אמנם במדבר ד, ז תורגם תכלת 'אולופורפורוס' [כולו צבע הפורפור], וכן תורגם שם ד, יג, ארגמן.

מלבד זאת, יש להדגיש שתרגום השבעים אינו מוסמך ונשתמר רק ע"י הנוצרים, ואף הוא לא ברור מקורו, וכבר הובא לעיל (אות ג) בענין מוסף הערוך. והנה דרכם של חוקרי הלשונות, לבסס רבים ממחקריהם, בצליל של מילה, בכדי לקבוע ולהכריע הנחות ברורות, ואף כאן החוקרים "מניחים" שהיקינטא המוזכר בענין גזירות המלכות הוא ניהו 'האוקינטוס' של תרגום השבעים, וגם "מסתבר" שעל צבע ארגמן ותכלת המלכותיים גזרו גזירות [או שהיתה זו גזירה דתית]. וראה מה שנאמר על זה בידי חוקר (ס' התכלת עמ' 368). "ספק אם התכלת בה השתמשו אבותינו בימי גירון קיסר למצות הציצית נכללה אז בשם פורפורה אמתיסטינא" [פורפורה הדומה לכחול].

ותנא דמסייע לי בענין זה, הוא מ"ש במאמר התכלת "קשה מאד ללמוד מה הפירוש המדויק של מילה זו [יקינטנון] ביוונית, מהו הגוון המדויק של הצבע אותו היא מתכוונת לתאר, האם הכוונה לפרח מסוים הצבוע באותו גוון, או אכן יקרה הצבועה באותו גוון, והמומחים הבלשנים חלוקים בדבר".

ובא רעו וחקרו 'טעות היא להחליט מראש כי הצבע המבוקש הוא כחול דוקא ורק לאחר מכן לשים במטרת המחקר המצאת שיטה כימית שבה ניתן להפיק מחלזון התכלת את הצבע הכחול. היות וקיים חוסר ודאות בדבר הגדרת הגוון החזותי המדויק של שמות הצבעים שהוזכרו בכתבים העתיקים בגלל השינויים החלים במובן מילים אלו במרוצת הדורות, בעיה זו קיימת ביתר תוקף וביתר חריפות לגבי המילה תכלת מפני שנגנזה מאז המאה השמינית למנינים ובכל התקופה הזו עד היום לא ראתה עין את עצם צבע התכלת, לכן קשה לייחס משקל דווקני לאחת הדעות. עלינו לקבוע איפוא מהו המבחן האמין יותר לברור שאלה זו, המבחן הדרוש יהיה קביעת זהותו של חלזון התכלת. באם יתברר כי החלזון המיוחד שייקבע מאופיין בהפקת גוון צביעה מסויים, הוא יהיה הצבע המבוקש של תכלת'.

אמנם בתחילה סבר מחדש התכלת ד"ר י' זיידרמן – מחמת התרגום בערוך יקינטון – שיש להטיל בציצית תכלת 'סגול' המופק מחלזון זה, כשמו של הפרח הידוע [ובאנגלית קיימת מילה דומה שפירושה כחול-סגול], ונסתייע בדברי החות יאיר במקור חיים (סי' יח): "בחיידושים כתבתי שדם חלזון שבו צבעו תכלת אינו בלוי"א [כחול] רק צבע פורפר שנעשה מדם דג שנקרא הדג פורפר", וכן פירש ברשי"י "רקיע המשחיר לעת ערב", היינו סגול, שכן לעת השקיעה נראה הרקיע באופן כעין הסגול, עיין ותראה. וחוקר נוסף כתב "קבוצת הצבעים, ירוק, כחול, סגול, נחשבו בימי קדם כגווניו של שחור, לכן מי שיפרש את המילה שחור בסימן זה כמשמעותה המודרנית, אינו אלא טועה טעות סמנטית (לשונית)".

אולם **חזר בו לאחר שנתגלה** שאף שצבע הדם הוא פורפור, מ"מ ניתן לצבוע בו כחול [וגם נתברר שפרח זה הוא הרכבה מהעת החדשה], ודייקן במקור חיים שלא הצבע הסופי הוא פורפור אלא 'דם החלזון' הוא בצבע פורפור. ומכאן מובן שכל חוקר מתאים את הצבע הרצוי לו בים לפי שיטתו בזיהוי החלזון.

ה.

טעויות בספרות הטבע

ההנחה של מצדדי התכלת היא "ישנם בידינו ספרים מתקופת חז"ל של יוונים ורומאים אשר שמו לעצמם תכלית לתאר את כל הטבע הידוע באותם ימים, ואת השימושים הרבים אשר אדם עושה בו על פני האדמה וכו' פליניוס מסר מידע רב על אר"י, הוא ידע לפרט את מיני התמרים שארץ יהודה נשתבחה בהם המוזכרים גם במשנה, הקדיש פרק גדול לתיאור האפרסמון שגדל בעין גדי, תיאורים אלה ורבים כמותם על נופה וטבעה של ארץ יהודה, יש בהם **כדי לחזק את הדעה** שהוא שהה בארץ ונתרשם ממנה באופן בלתי אמצעי".

כמדומה שישנה בכך **הגזמה** ברמת הידיעות של חכמי קדם אלו. ואף אם יש "רגליים לדבר" שפליניוס ביקר בארץ ישראל כיון שתיאר את סוגי הדקלים ביהודה, אבל לא ידוע אם ביקר בגליל ובחוף הים. ולולי זה, לא הונח לי אמאי השמיט פליניוס, את צביעת התכלת המפורסמת [ביחס לעם ישראל], ואין לתרץ

שהוא כתב את ספרו על חכמת הטבע ולא על 'דתי העמים', שהרי צביעת התכלת היא חכמה שיש בה מלאכה.

ומה נאמר ביחס לאריסטו "שהסתייע גם בסיפורי דייגים מלחים נוסעים ציידים איכרים ורועי צאן", האם ניתן לייחס לכך חשיבות ומידע מוחלטת, כאשר ידוע לכל, על סיפורים שהתהלכו באותם זמנים ומקומות, אודות יצורים שלא היו ולא נבראו. ומי לידינו יתקע, שלא נאבדו חלק מן הספרים [אמנם נראה מהתוכן שהספרים כתובים בסדר מסוים], ואולי דוקא בחלק זה האבוד, היה מידע על אותו חלזון תכלת הנעלם. ומה גם שתהליך הצביעה היה שמור כסוד מקצועי, ויש הטוענים שהטעו את אריסטו ופליניוס שהתיאורים שלהם קשים לביצוע.

* * *

א. מי הוא הקובע שהם כתבו על כל מה שהיה בזמנם. גם אם נניח שפליניוס ליקט מאלפיים ספרים [לפי המקובל שבאלכסנדריה היתה ספריה גדולה מאד]. אולם, הרי אף בימינו עדיין לא כל "הטבע" נחקר, ומדי פעם מגלים בעל חיים חדש, ולא כל תופעות הטבע ואפילו הפשוטות, כמו מלכת הדבורים וקורי העכביש, ידועים עד תומם.

ב. אנו מחפשים את רמת הידיעות שהיתה ידועה "בעת העתיקה", ואולי לעם ישראל היה איזה סוד משלו. [והרי היו לעמי קדם, סודות שלא פוענחו עד היום, כגון, סוד שימור החנוטים, שעדיין לא החליטו החוקרים סופית, כיצד נעשה. וכן כיצד הגיעו אבני הכותל הענקיות למקומם, וכיוצא בזה]. וכפי שכתב בחיי עולם פרק כד, מסתרי תכונת הארץ שאין אנו משיגים כמו אבן אלמוג הנקרא קוראל שצומח כאילן או אבן המגנט שפונה דוקא לצפון או אבן שמכסים אותו בעפר משליך העפר ממנו בעיגול.

ג. אף שלא מצאנו בחז"ל סוד של אומני תכלת כמו לענין קטורת ולחם הפנים, ולא מתכון מיוחד כמו שמצאנו לגבי הדיו (שבת כג), מ"מ חז"ל אמרו (מגילה ו) כל הנוטל ממך בלא דמים אינו מצליח, א"כ היתה מיוחדות לשבט זבולון (וראה חלק א סימן יב). ובזה נסתרו דברי היוונים 'יצור פורפורה היה לאחד מעמודי התווך של כלכלת הפיניקים'. ויש לומר שמאוחר יותר למדו שאר האומנות

אומנות זו. [ובענין חז"ל חכמת הטבע, ראה אמונה ובטחון לחזו"א, וע' רש"י במגילה 'וחול של זבולון חשוב משאר חולות וראוי לזכוית לבנה', הרי שידעו על שינוי בחול].

ד. האם נודעו לו על תכונות ריפוי בגמ' המיוחסות לחלזון (ע"ז לד: אגב היום נמצאו בו תכונות ריפוי למחלת ס'), על מקום בבבל שאין בהמה יוצאת משם אלא א"כ נותנים עליו מעפרה של אותו מקום (ברכות נז: וברש"י), את ריח הקטורת שהגיע עד יריחו (תמיד פ"ג, וע"ש בפ"י הראב"ד האם רק ביריחו הריחו או גם בכל הדרך). מדוע אם כן להניח "שאין נסתר מנגד עיניהם", של "חוקרי טבע" אלו, ואין שכחה "לפניהם".

* * *

כותבים אלו לא "תיעדו" את עשרת הניסים שהיו בכל יום במקדש, ובדבר שהוא "נס", היה להם ענין להמעיט בערך חכמת היהודים, ושמא גם החלזון שייך ל"פלאים" אלו, וכמו שכתב הרמב"ן בויקרא (טז, ח): "היינו צריכים לחסום פי המתחכמים בטבע הנמשכים אחר היווני [אריסטו], אשר הכחיש כל דבר זולתי מורגש לו, והגיס דעתו לחשוב הוא ותלמידיו הרשעים, כי כל ענין שלא השיג אליו הוא בסברתו אינו אמת".

עוד כתב הרמב"ן (דרשת תורת ה' תמימה עמ' קמז) "ומכאן תראה אכזריות ראש הפילוסופים וקשיו ימח שמו, שהוא מכחיש כמה דברים שראו רבים וראינו אנחנו אמיתתם ונתפרסמו בעולם וכו' וכאשר קמו היונים והם עם חדש אשר לא נחלו חכמה כאשר ביאר בעל ספר הכוזרי (ב, סו) קם האיש הידוע ולא האמין רק המורגש וחיפש חכמות והכחיש הרוחניות.

ונעתיק דברי הכוזרי הנוגעים אלינו, וז"ל (מאמר ב אות סד, לענין חכמת חכמי ישראל): 'בידיעת הטרפות אשר היא יותר דקה מכל מה שזכר אריסטו מידיעת ממיתי החיים וכו' ומה שנקבע לאומה זו הדלת חומר וצורה והיא איננה מורגשת בין האומות ממיעוטה ודלותה וגלותה, ומן המופלא שבה העיבור על העיקר המקובל מבית דוד מתקופת לבנה שלא תשתנה מכמה אלפים ומאות שנים, וכבר

נשתנו קבועי הקובעים מיון וזולתם והוצרך בהם לתיקון ותוספת אחר מאה שנה' [וע"ש מאמר ד אות לא, דוגמאות רבות לחכמת היהודים].

ובשו"ת ריב"ש סימן תמז 'אם תדין בדיני הטריפות ע"פ **חכמי הרפואה** שכר הרבה תיטול מן הקצבים וכו' וכן בדיני הדריסה ואחרים שאין ספק שהם מלעיגים בנו עליהם יוצק זהב רותח לפיהם'. וע' בס' כרתי ופלתי על יו"ד סימן מ סק"ד "יסודות חכמת הטבע בנוי ע"פ **נטיין**, היום היתה כך ההסכמה וכאשר באו האנשים שראו ההיפך אף הם נזוירו אחר מהסכמתם ועשו כלל אחר'. וראה בספרו בני אהובה הל' אישות פט"ו. ובשו"ת בנין ציון ח"ב כג בענין מציצה בפה 'הלוא רבות כהנה שאין חכמי הטבע מסכימים עם דברי רז"ל וכי עלה יעלה **על דעת המאמין** להכחיש ח"ו הדברים מפני מניעת הסכמת הטבעיים'. וע"ע נודע ביהודה תנינא, או"ח נו, יו"ד קיד, אה"ע פא, חתם סופר יו"ד סו"ס עח, חיים שאל ח"ב יט.

* * *

כתב הרב הרצוג (ס' התכלת עמ' 427):

"בכל הכבוד וההערצה שליבנו הוגה לגאון המדע היוני אריסטו, אין אנו מושבעים להרימו לדרגת אדם עילאה שכל רז לא אניס ליה, ואף בתולדות בעלי החיים **עלול היה לטעות**, ולא רק תנא ושייר אלא **שבלי ספק** נעלמו ממנו כמה פרטים וכמה מהם לענין זה **אינם מדוייקים כלל**. אפשר ואפשר שסתם במקום שהיה לו לפרש, או שחיסר מפני חסרון ידיעה".

"אין ראיה ממה שאריסטו לא כתב על הינתינה, אפשר מפני **שלא היה מין זה מצוי**, היו משתמשים בנרתיק לצרכי קישוטים ולפיכך לא נשתייר ממנו שרידים במקום המצוה".

"מין זה הנקרא בפי היונים היקונתום [ולא פורפורא], היה נעשה מחלזון ממיני הינתינה, וממה שחכמי יון ורומי אין מפרטים את המין המיוחד שממנו היו מוציאים את החומר לצבוע היקונתום, אין זה פירכא של כלום, **לא מפייהם אנו חיים**, ומה שאמרנו על אריסטו, נאמר בקל וחומר על הבאים אחריו שלא הגיעו לקרסוליו". "היום אנו

יודעים שאריסטו טעה בהרבה דברים והרבה מן המושכלות הראשונות שלו הוכחו שו".

"עוד עלי להדגיש, אם היה נשתייר מימי קדם **ספר שלם** שתכליתו להורות את מעשי הצביעה בדמי החלזונות כתוב ביד אמן מומחה לחכמה מלאכה זו, היה מקום לקושיות כאלה, אבל מה שנשתייר הוא רק **קטעים** ולכל היותר פרקים שאינם עיקר בספר שנכללים בו, אלא שבאים **אגב גורא** ושלא נכתבו ביד אמן מומחה לכך, אלא ביד חכם כולל, וכשם שאין למדים בהחלט מן הכללות, **כך אין למדים בהחלט** מחכמים כוללים אלא מבעלי מקצועות שהתמחו במקצועותיהם".

ו.

הטעיות החוקרים

כותב מאמר התכלת: "ישנם עוד סימוכין המעידים על צביעה רק במין זה, והם החפירות בהם מצאו בתי צביעה לרוב, וחפירות בהם מצאו בגדים צבועים ואלו נבדקו ע"י מומחים, אך כמובן הסימן האחרון הוא חלש כי לא מצאו הרבה מאד בגדים בהרבה מאד מקומות שנוכל לשפוט לפי זה, והסמך הקודם לו הוא חזק יותר, כי בתי צביעה כוללים יותר את מעשי הצביעה שנעשו בתקופת חז"ל, וזה כתנאי שמצאו **הרבה בתי צביעה** בהרבה מקומות". [ובמאמר יצור וצביעת הארגמן במזרח הקדום, הביאו ממצאים אלו, ולא נזכר בגדים צבועים].

אולם במחקרים מצאתי שאין הדבר מוכרע.

במקומות רבים בארץ נמצאו מצבורי קונכיות של חלזון הארגמן, המקובל כמקורו של הפורפור, אולם **כיון שגויי האיזור נהגו לאכול חלזון זה** אין הדבר משמש כהוכחה ברורה לעשיית צבע באיזור הימצאו, אך צירוף של מספר פרטים כגון: קונכיות ריקות או שבורות, וחרסים עם צבע הפורפור, מצב הקונכיה, מצבור גדול של קונכיות ריקות, **יכולים לשמש כיסוד להנחה** שמדובר באיזור של תעשיית הצבע ולא בפסולת מזון (ס' התכלת עמ' 258). אמנם העיר ג"א 'מכיון שלא היו רגילים לשמר בשר חלזונות, חסרון פסולת מזון אחר הוא סיוע גדול'.

בשקמונה נמצא **המימצא העשיר ביותר** של צבע הפורפור, הארכיאולוג אלגביש **משער** שהסיבה שהקונכיות נמצאו במרחק כחצי ק"מ מהתל, נעוצה בעובדה שמיצוי הצבע גורם בעקבותיו ריחות לא נעימים ונראה שנעשה שימוש בכיוון הרוחות בכדי שהריח לא יעבור למקום אחר. נחשפו מספר פריטים שניתן לזהותם כשישור משקולות ונול (שם עמ' 272).

נמצאו כדים ועליהם **שרידים של צבע** שנמסרו לבדיקת מעבדה בצרפת ומשם נמסר שצבע זה מזוהה כפורפור של העולם העתיק. נתגלו חלקי כלי חרס גדול ולאחר שיחזור והרכבתו נתגלה קטע רחב של סגלגל אדמדמם, שזוהה ע"י בדיקת מעבדה כפורפור, במקביל לו נתגלו מבחוץ **שרידי פיה היכולים לשמש יסוד להנחה** שהכלי שימש לבישול או חימום צבע ומיקומו של פס הצבע והפיה הם מקור לבדיקת תהליכי צביעה משוערים (שם עמ' 269).

עד לפני **מספר שנים** היתה מקובלת קביעתו של אולברייט, כי המתקנים במקומות אלו שימשו לצביעה, **כיום התקבלה התיאוריה** של דאלמאן בעולם הארכיאולוגי כי מתקנים אלו **שימשו לדריכת זיתים**, ונעשה נסיון מחודש להתחקות אחר הטיפול המקובל של מתקני הצביעה, אמנם פרופ' אדלשטיין אומר שאין צורך כלל במתקנים מיוחדים, אלא השתמשו בגיגיות או בריכות בהם טבלו את האריגים וקשה ליחס מימצא זה או אחר לתהליך הצביעה, **וכיום מנסים חוקרים לשחזר את תהליך הצביעה, ואחר כך לבנות את התיאוריה הארכיאולוגית** (שם עמ' 259).

מתקנים שזוהו במשך שנים רבות **כמעט בודאות** כמתקני צביעה, הוכחו לאחר זמן כבית בד ליצור שמן (שם עמ' 52).

עדות של קונכיות שבורות הינה בעייתית ואינה יכולה להעיד בהכרח על תעשיית צבע, כיון שיכולים לשמש גם כמקור מזון או חומר למילוי רצפות הכנת טיח למלט שיוש לפריטי נוי הפקת סיד. באתרים **מועטים** נמצאו הנוסף לקונכיות גם שרידי צבע על שברי כלי חרס ומתקנים בעלי אופי תעשייתי אך גם במקרים אלו התמונה אינה פשוטה כלל וההסבר לחלק מן המתקנים שנוי לעיתים במחלוקת (צבע מהטבע). וראה לקמן סוף אות ט.

'בחפירות העיר דורה אירפוס שבסוריה נמצא ביכ"נ עתיק מימות התנאים ובו ציורי קיר מסיפורי המקרא, ובציור אחד מצויר אהרן הכהן ולו בגד תכלת והוא כחול. 'מימצא ארכיאולוגי זה של בית הכנסת, סותר הנחה זו [שהתכלת הוא בצבע סגול], הדבר נבדק באמצעים כימיים ואין כל חשש שהצבע המקורי הסגול דהה ונעשה כחול. במהדורה קודמת הארכתי לסתור 'מהלך' זה, קחנו משם.

* * *

מובאות אלו מדברי החוקרים, מדברות בעד עצמם, על דלות המימצאים וההנחות הנילוות לזיהויים. בעולם המדע, רבים ההשערות, תיאוריות עולות ונופלות, ע"פ החלטות שרירותיות של קומץ חוקרים, ומשעה שעלה ברצונם "המדעי הטהור", הם עצמם שמים ללעג וקלס, את דברי קודמם, ומעפרים בעפר את הבנתו הדלה בדרכי המחקר. מלבד שכל מילה במחקר בנויה על עשרות מחקרים שקדמו לה, הנחות על גבי הנחות, שהרי לא בכל החומר שולט החוקר, והוא דולה ידיעות שונות מתוך מחקרים שקדמו לו בלי לבודקם כלל ועיקר.

ולכן גם אותם "הררי קונכיות" בחופי צור [אם אמנם נכון הדבר שנמצאו, כיון שהיום אין רואים אותם], אינם מעידים מאומה, שהרי מי לידנו יתקע שחלזונות אלו שימשו לתעשיית תכלת לציצית, אפשר שכולם שייכים לתעשיית הארגמן מחלזון הפורפור [גוון כעין אדום-סגול], וכמו שכתב "אפשטיין במאמרו "ראוי לציין שאין בידנו אף פתיל תכלת מן הימים בהם נהגה תכלת בישראל, ממילא אי אפשר להסתמך על אנליזה כימית לזהות את מרכיבי התכלת ועל ידם את המקור ממנו ניטלו". "חוטי תכלת [המלכותית] שנמצאו אינם יכולים להיות הוכחה מוחלטת למקור תכלת הציצית, כי מניין לנו שהמקור אחד, המחקר המדעי בשטחים שונים ובדיקתם זה כנגד זה הוא עדיין בגדר מחקר מדעי שיש בו ספיקות. אף ההסתמכות על אתרי צביעת הארגמן אין בה כדי להוכיח על צביעת תכלת הציצית באופן ברור, שהרי לא נמצאו באתרי הצביעה חוטי תכלת של ציצית אלא קונכיות שנשברו מול בלוטת הצבע [ולפ"ז הוא כמ"ש תוס' שעדיף שחלזון יישאר חי], ובחלק מהמקומות נמצאו שיירי צבע נוטים לארגמן". "בעולם נתגלו בסך הכל ארבע פיסות אריג כחולות שמקור צבען זוהה מארגמונים, אף אחת מהן לא

מפתיל ציצית, שתיים מתוכן נמצאו בארץ, וכתבו עליהן שהן צבועות בתכלת חלזון, ונתברר שהם בצבע מן הצומח, וא"כ לא נמצא בארץ ישראל אריג צבוע בתכלת מן החי". וכלשון אחד החוקרים: "מנקודת מבט של המדענים, כל עוד לא נמצא חוט של ציצית שעבר אנליזה כימית ונמצא מקור הצבע בודאות, מאיזה חלזון בא, אין שום מימצא המאשר או שולל זיהוי זה או אחר באופן מוחלט". "בחפירות של ידין במצדה, נמצא צמר שחשבו שהיה מיועד לציציות, אנליזה כימית גילתה שהצבען הוא אינדיגו, כך שצמר זה הוא או ציצית עם תכלת מזויפת או כלל לא מיועד לציצית. ואילו בציציות במערת בר כוכבא אי אפשר לקבוע בודאות מוחלטת מהו מקורו של האינדיגו אם צמחי או מחלזון".

ואמנם לאחרונה זכינו ונתגלה בסיביר, אוסף הצבוע בצבע תכלת [מפורפר], אשר נשתמר מחמת הקור העז נובמאר אריגי ארגמן האמיתי יש ויכוח על תועלת האנליזה (-בדיקה כימית) שעשו בו, ושוב נמצא אריג במורבעת (במדבר יהודה), וגם הוא בודאי אינו ציצית כי יש בו עיטור בבגד. וא"כ עדיין לא זכינו לראיה שצבעו אי פעם בחלזון המורקס – תכלת לציצית.

ומאידך נמצא הסבר להימצאות שרידי ארגמן בלבד: 'מה שנשאר על החרסים הוא מהשכבה העליונה של היורה שבאה במגע עם האויר והחמצן, צבע זה לא מומס ביורה ולכן אין אור היום גורם לו להשתנות לכחול אלא נשאר סגול כמו שהיה ואין פלא שמתעשיית התכלת לא נמצאו חרסים כחולים כי אם סגולים'. ועיין היטב.

ז.

קלא אילן ותרגומו

הדרך לברר מה הוא הגוון הנקרא תכלת, היא מתוך דמיונו המושלם לקלא אילן עד שאי אפשר היה להבחין ביניהם אלא על ידי בדיקות מיוחדות. וא"כ אם נדע מהו קלא אילן נדע מה גוונה של תכלת.

כלומר, מכיון ש"מורקס" זה מפיך את "כל צבעי הקשת", א"כ כיצד נדע את צבע התכלת הנכספת. אחת הראיות לכך, הם ע"פ מה שכתב הערוך, קלא אילן – אינדקו. וכ"כ הנמוקי יוסף (ב"מ לד) אינדי בלעז, וכן פ"י בערוך אנידקי.

ובתשובת רב עמרם גאון (גאוניקה ח"ב עמ' 333) קלא אילן לילגג ובלשון ערבי ניל, ובפי' ר"ח ב"ק צג ע"ב, קלא אילן פי' בלשון ישמעאל פילג. ובכפתור ופרח פרק מה, איסטיס הוא צבע תכלת ובערבי אל ניל.

ולפי זה יש כותבים י"ש לנו **מסורת ברורה מן הגאונים** על הגוון של התכלת ואם נוכל להפיק אותו מחלזון צבע בגוון זה הרי שבידינו תכלת מן התורה, ובאופן זה לא תעמוד בפנינו שאלת הזיהוי וההתאמה משום שסימנים מן התורה כאשר הם גורמי הדין ואין אנו נזקקים לסימנים דרבנן ולאומדנא שלא נוכל לילך אחריהם בלי מסורת'.

אמנם נראה שאין צבע התכלת **גורם את הדין** כמו סנפיר וקשקשת שאם כן הרי כל צבע תכלת כשר הוא וחז"ל אמרו שאיך לך תכלת אלא מן החלזון [ושמא הוא הלכה למשה מסיני] ונפלה ראייה זו בבירא.

* * *

מכיון שכל זיהוי **גוון התכלת**, הוא ע"פ קלא אילן, נחוץ לדעת מה מידת הידע שלנו על קלא אילן, אשר החוקרים נוטים לזהותו עם הצמח איסטיס. והאם ניתן לכנות זאת בשם 'מסורת ברורה מן הגאונים'.

הנחה זו אינה מוסכמת כלל ועיקר [ולא כפי שמציגים, ענין זה כוראות מוחלטת]. וכמו שכתב הרב הרצוג: בשום מקור חיצוני לא מצאנו את השם קלא אילן, החכם זכם **משער** שנשתבש מהמילה היונית קללאינן, ואילו יאסטרוב במילונו כותב שהוא קאללאינוס, ובספר של כומר אחד כתוב שקאללני הוא "היקניתום" הידועה מכבר לתכלת, וקאללני הוא שיבוש של קלא אילן. (התכלת עמ' 401). ואמנם ראה בפי' רימב"ץ בכלאים (ב, ה) 'איסטיס אינדקי ובלשון יון לולקין. ויש שכתב שאין מילה כזו, ונראה לו לפרש לילך, ליללאק, שהוא שמו של פרח סגול.

זאת ועוד, גם אחר דבריו של הערוך שתירגם למילת אינדיגו, הרי זיהוי מילה זו עצמה מוטל בספק: "מקורו של צבע האינדיגו העתיק אינו ברור, **משערים** ששני צמחים שימשו כמקור לצבע האינדיגו העתיק, אמנם ביחס לזיהויים אנו נתקלים **במספר קשיים**, שהרי צמח האיסטיס מופיע פעמים רבות בלשון חז"ל

בלי שייכות לקלא אילן דווקא, **אין כמעט** מקורות המראים בצורה חד־משמעית את הקשר בין איסטים המופיע במקורות לבין קלא אילן (שם עמ' 74).

מה עוד, יתכן שצבע האינדגו המופק כיום אינו אותו צבע שהופק בעבר, או שמא בצביעה של קלא אילן בזמן חז"ל, השתמשו בחומרי צבע נוספים, שנתנו גוון שונה לגמרי מזה המתקבל מקלא אילן לחוד [כמבואר בסימן ג], או שהיתה שיטת צביעה נוספת שלא ידועה לנו.

* * *

אחת ההוכחות לזיהוי של קלא אילן כצמח האיסטים [שמוזכר בחז"ל כמין צמח שצובעים בו], הוא תרגומו של הרמב"ם בפיה"מ למילת איסטים – ניל [וכן בשו"ת הרדב"ז ח"א סי' תרפה], והרמב"ם בהלכותיו בדברו בענין התכלת, הזכיר את צמח האיסטים, ויתכן דכותנו שם לקלא אילן, ומכיון שעד היום יש צמח בשם ניל בערבית הרי הוא האיסטים. [אמנם, למעשה יש צמח בשם איסטים וצמח בשם ניל, בניל יש לכל הפחות שני מינים, והניל המכסיף יש לו נטיה לשחור. וגם אין נכון מה שכתבו 'אין מקורות אחרים בצומח לצביעה' וכבר הובא במאמר של פרו' קורן [מומחה לצביעה], שישנם עוד כחמישים מינים שניתן להפיק מהם צבענים כחולים מן הטבע].

ולא נתברר לי, מה משמעות של קיום צמח בשם זה כיום, הרי מילה יכולה להשתנות, דוגמא לדבר, המילה "ליטר" משמשת בלשון חז"ל [ובשפות נוספות עד היום] כמידה למשקל, כמו "ליטרת בשר", ואילו בלשונינו היא מידת נפח, וכן אמה, יכולה היא להיות: אמת יד, אמת מים, אמת מידה.

ואין לומר דיש בידינו שימור של שמות ותיאור הצמחים בשפה הערבית, ראה בדברי החזון איש שביעית ג' סק"ח בענין שמות מקומות. וכ"כ באגרות ראי"ה תכג ע"ד קביעות המגילה למושבות בפרטיות איני מוצא לי חומר לספק להוציא מידי רובא דעלמא, כי כל החכמה הזאת של חקירת מדע ארץ ישראל **מלאה** היא רק **השערות** שאמנם ראויים הם לחיבה וכבוד החוקרים והדורשים בזה מצד חיבת הקודש אבל סוף כל סוף **אי אפשר לקבוע מסמרות** על סמך השמות השגורים בין הערבים. [וראה באזכרה הנדפס לזכרו, במאמרו של החוקר בר דרומא, בענין השערות בחקר מקומות באר"י התלויות על בלימה וע"ש בענין

כזיב]. וכ"כ הגר"ש דבילצקי בתחומין א' על שברי מילים ומשחק מילים (של זיהוי שמות) עם **שברי כדים וקיתוניות** אין לנו סמך שנוכל לבנות הלכות כאלה אשר אם טעינו איבדנו את הכל". וראה עוד במשנת יוסף על שביעית. אגב, לאחר זיהוי הקלא אילן, שינו את הגירסא בתוספתא ע"ז פ"ז ה"א, קלא אילן שדשם בעצי אשירה, ולא "שרשם", כיון שכך היא דרך עשיית האינדיקו בזמנינו (על ידי דישה). ובמהד' צוקרמנדל הגירסא: שדשו, אולם גם: קלאילן, במילה אחת. ובתוספתא דפו"ר הגירסא אינה "שרשם", אלא "שרשה", ובכתי"ו הגירסא: שדשו.

* * *

עוד יש לדון בענין תרגום מלשון ללשון, שהרי ניתן לתרגם בכמה אופנים. (א) בפירוש המשניות לרמב"ם (כלאים ב, ה) כתב על מילת איסטים – הוא הנילגה והוא אינדרו בלע"ז שצובעין בו תכלת, וכן בשביעית (ז, א) איסטים – הוא הצבע שצובעים בו תכלת, ובמס' שבת (ט, ה) איסטים – ניל בלשון ערבי והוא דבר שצובעין בו כעין הרקיע. [ונראה שעל פי דברי הרמב"ם, כתב הרע"ב ככלאים: צבעו דומה לתכלת וקורין לו בערבית ניל ובלע"ז אנדיקו, וכן בשבת (ט, ה) ניל בלשון ערבי וצבעו דומה לתכלת].

בכל מקומות אלו, כתב ר"י קאפח בתרגומו [מילה אחת בלבד] – אלנילג, וכתב בהערה (על המתרגם הקדום): לא דיו שהוסיף לעזים שאינם בדברי רבינו, אלא שכתב שצובעים בו תכלת.

והעיר ג"א, רגילותו (של רי"ק) שכל מה שלא מובן בתרגום הביא בהערה, כגון, משפטים מסובכים ומילים זרות, תיאור צמחים וכו' שהמתרגמים הקדמונים ראו הוספות אלו כעיקר תרגום. כלומר, עדיין יש לסמוך על ר"י אבן תבון ור"י אלחריזי, המתרגמים הקדמונים. וראה הערת רי"ק למס' פרה (ג, ט) הקרמו הוא צבע אדום כהה, ואילו בכלאים (ט, א) פי' מילת קרמו לפי מילונים ערבים אדום דהה.

(ב) רש"י תירגם בשבת (פט.) איסטים – קרוג [כרכום], ועל הגליון הוסיפו [כנראה ע"פ פיה"מ] צבע שדומה לתכלת. ובדף עט ע"א פירש"י סטים – וישודא [איסטים].

ג) המונח "למאסמא" ככינוי לתכלת, המובא בסוף ס' העיטור הל' ציצית בשם רב נחשון גאון. ראה מש"כ ס' התכלת עמ' 493 בשם מומחים לערבית [וגם מילת בנספגאה, והוא גוון כחול כעין סגול ויולט].

ד) הרמב"ם כתב שדם החלזון הוא שחור כדיו. וכתב הרב הרצוג: רבינו ז"ל החשיב מאד את דברי אריסטו בכל מה שלמטה מן הירח וכו' היום אנו יודעים שאריסטו טעה בהרבה דברים והרבה מן המושכלות הראשונות שלו הוכחו. והנה אריסטו בהקשר לחלזונות משתמש בלשון 'מלך' ביוונית דהיינו שחור וידוע שהרמב"ם לא היה יודע יוונית וקרא את ספרי אריסטו בתרגום לערבית והמילה מלך יכולה להתפרש גם כדיו (וכ"כ הערוך), ואני **משער** שהמתרגם לערבית תירגם 'מלך' שחור כדי להביע את שניהם. וראה במוסף הערוך ערך מלך, פי' בלשון יוני דיו שחור. וראה בסימן ו בענין תרגום מילת חלזון.

ח.

הנחות מוטעות בזיהוי החלזון

הנחת יסוד למהלך ההוכחה למציאת החלזון, היא שידועים לנו כל המינים המצויים בטבע ושלא נעלמו מינים מסוימים, וכדעת המומחים שלא חלו שום שינויי טבע מהותיים באיזור הים התיכון במשך תקופה זאת.

לכאורה היה מקום להעיר שאין לנו להקדים "הנחות יסוד" לליבון הסוגיא עצמה, אלא לבטל שכל ומושג עצמי בפני התורה, כלומר ראשית חכמה לעמול ולהבין את מאמרי חז"ל ואח"כ לנסות לשייכם למציאות הנראית לפנינו, אולי בכל זאת הפירוש כפשוטו, ואותו חלזון שעולה אחת לשבעים שנה עדיין לא נפל ברשתם של החוקרים [ושמא היינו המובא לעיתים רחוקות ע"י זרמי הים], או שמא הינו מין אחר מקביעתם, או שדרך הפקת הצבע אינה ידועה לנו.

אמנם העיר ג"א, 'הדברים תמוהים שהרי אין מדובר כאן ב"שכל ומושגים", אלא בדיעת המציאות שקודמת לדיונים, כמו כן עולה לע' שנה אינו ברור מה זה עולה ליבשה, על פני שטח הים, ברשת ועוד. הרדזיני טרח בזה מאד. בדמו דם

ממש כיונק או דמוי דם כדגים או שמא כחגבים'. 'אם אמנם דרושה ידיעת המציאות לדיון הרי היא טעות חמורה בלי מרכאות, ויש דוגמאות בלי סוף מדברי האחרונים שאין לפסקיהם קיום מפני ששגו או הושגו בעיקר המציאות, ויש כאלה שניסו ללמוד את המציאות מתוך דברי חז"ל וכבוד אלקים הסתר דבר'.

ועדיין יש להשיב מדוע נחפש את ההגיון רק בספרי יוונים ורומאים שבידינו, בתרגום השבעים וביוסיפון, בממצאי החפירות ובדעת מומחים שאי אפשר לצבוע בדם חיות ים. הלוא כבר המליץ רבי יהודה הלוי [בשיר הפותח 'דבריך במור עובר']: "ראה נא גם ראה דודי והבן, וסור ממוקשים צנים ופחים, ואל תשיאך חכמה יוגית אשר אין לה פרי כי אם פרחים וכו' ולמה זה אבקש לי **ארחות עקלקלות** ואעזוב אם ארחים". וכמו שהובא בהקדמה מאגרות חזו"א 'אם אמנם הבלשנות ותרגום המילים נוטל חלק בתורה שבע"פ לאחר שניתנה לכתוב, אבל **הרצים אחריה** מידה ואינה מידה, ואין התורה מצויה בין אלה שעושים מלאכתם [הבלשנות] קבע ואת העיון העמוק ארעי'.

ואף כאן, כל גילוי פרט נוסף משנה את כל התמונה, והישג של היום למחר נחשב מיושן, כגון, התפתחות במדע של בדיקות כימיות שיכולים לזהות צבעים בודאות גמורה יותר. צא וראה שאינם יודעים עדיין כיצד ניתן להפיק את י"ד הגוונים שמדבר עליהם פליניוס [לפי המובאה בס' התכלת וצ"ב במקורו], וכאשר היתה חכמת הצביעה מעשים בכל יום, היו להם ידיעות רבות יותר. ומנין היסוד להניח שהכל כבר נתגלה, הרי כיוצא בדבר אמרו על עשרות דברים, במאה האחרונה, וחזרו בהם.

כך מה שסברו בתחילה שנצרך אור השמש לצורך צביעת תכלת מחלזון הארגמן, לאחרונה "נודע" דאינו נצרך, אלא ניתן להגיע לאותו תהליך ע"י אדים ורתחים, ונתגלה הדבר במקרה, שפלוני שצבע כפי השיטה ש"תכלת" היינו סגול, רצה לשמור על השזירה שלא תתפרק ולכן חימם את הפתיל באדים ורתחים, וראה שהצבע הופך לתכלת ויש שהגדילו לומר דמכאן מוכרח שצבעו בצבע תכלת [ולא בסגול], שהרי תמיד היו עושים פעולה זו ע"י אדים בכדי לשמור על השזירה]. הרי לנו, כיצד "ידיעות חכמי הטבע" יכולה להשתנות מיום ליום "במקרה".

א. לכאורה היה צריך לבדוק את כל אפשרויות הצביעה בכל אלפי המינים הנמצאים בים, שהרי אם באנו לדון מהמציאות אשר לפנינו, ובהנחה שלא נכחדו דגים, אם כן, כל דג הוא בעל סיכוי שווה, להיות דג החלזון. ודבר זה לא נעשה, אלא מראש קבעו מספר מינים, שהיה נראה להם על פי כתבי יוונים [או מסיבה אחרת], ובדקו אותם, ואם כן אין להסתמך על הוכחה זו.

[ואמנם, מצאו החוקרים ארבעה מינים ידועים בודאות שניתן להפיק מהם חומר צבען אינדיגו, אלא שאינם נמצאים כיום בים התיכון, ושערי 'תירוצים' לא ננעלו, מדוע לא נשתמש בהם, וביניהם שאינם גדלים באיזור אר"י, ודבר זה צ"ב, הרי גם כיום חוששים שהמורקס ייכחד מחמת ריבוי הצידה, וא"כ נאמר אף אנו, שמינים אלו בעבר חיו באיזור זה ונדדו והלכו להם והיא היא הגניזה, ועיין].

ב. בהא דאין הכחדה של המין, מפורשים הדברים בס' החינוך מצוות קסט, תקמה, ומקורם במורה נבוכים ח"ג פי"ז 'כל מין מן המינים הנבראים בעולם יתקיים לעולם לא יכלה ויאבד כולו', וכ"כ הרמב"ן בראשית יח, יט 'ידיעת ה' שהיא השגחתו בעולם השפל היא לשמור את הכללים', ובפירושו על איוב (לו, ז), וע"ע ס' העיקרים מאמר ד' פ"ו, רבינו בחיי בס' כד הקמח ערך השגחה, אור החיים (שמיני יא, כא), קהלת יעקב לבעל מלא הרועים ערך השגחה. [וע' חולין סג ע"א רש"י ד"ה משפטיך, ע"ז טז ע"ב ד"ה דימוס בשם ירושלמי שביעית 'אפילו ציפור קלילא מבלעדי שמיא לא מיתצדא'].

ג. אם נסתמך על "סברא" שלא נכחדו מינים [ולא כמ"ש החינוך שהוא מחוקי ההשגחה על הברואים, ולפ"ד יל"ע אם במין מסוים אין השגחה, או להיפך ישנה השגחה ש"ייעלם"], א"כ נוכל לומר שאמנם לא היתה "הכחדה" מכוונת, אולם היה ריבוי הציד לצורך מצות ציצית והוא זה שגרם להכחדה. ואמנם תמיה בעיני, וכי יתירו אשה על סמך סימנים אלו או יחזירו אבידה לבעליה על סמך סברא חיצונית שלא נעלמו מינים. ויש שדייקו מלשון 'נגנז' ולא 'נגמר'.

ד. הכל מודים שמתגלים כל הזמן מינים חדשים, ובפרט בדבר הנמצא במעמקי הים. ולאחרונה גילו במקסיקו מין מורקס שיכול לחיות במים מתוקים וניתן לצבוע ממנו כותנה ולא צמר.

שיטת הוכחה זו היא רק "על דרך השלילה", על סמך מה שלא מתואר בספרים אלו שום צבע מבעלי חיים ימי אחר, ובצירוף ההנחה שהם תיארו "את כל הידוע בזמנם". והעיר ג"א, 'כל הראיות שבנדון זה בנויות על לא ראינו, והיא אינה ראייה אפילו אם דבר מצוי ביותר שנעלם אולי היה בו משום ספק ראייה, אבל בדבר שהועד עליו בזמנו שהיה נדיר בודאי אין זה כלום, לא ספק ולא ספק ספיקא'.

ט.

סיכום הטענות אודות חלזון הארגמן

נסכם את הטענות העיקריות, אודות חלזון ה"מורקס", הנקרא בימינו "חלזון הארגמן", ממנו כביכול, צבעו את התכלת.

ראשית נביא את טענותיו של הרב הרצוג על תכלת זו (ס' התכלת עמ' 297):

א. אין גופו או נרתיקו בעל צבע ים.

ב. אין הארגמן נדיר וניתן להשיגו בקלות. [ותמוה מה שביארו שדמיו יקרים מפני שצריך לשחות במים עמוקים והיא סכנה, שהרי נכתב במחקר 'הארגמן קל ללכידה (נמצא בעומק מטר וחצי עד שנים עשר מטר) ומצוי בכמויות גדולות בעיקר בעונות מסוימות, ניתן לאסוף בצלילה רגילה בנוסף לשיטת הפתיונות, וארגמוניות הם במים רדודים עד מטר וחצי ולעיתים בשעת שפל נחשפות לשמש'].

ג. אין הוכחה שהפורפור העתיק של אומות העולם והתכלת של מצוה חד הוא. כך שכל ההוכחות מפורפור וכן הממצאים הארכיאולוגים, אינם מחייבים.

ד. קשה לומר על הארגמן שתבנית דיוקנו דומה לדג אף שהוא נייד במי הים.

ה. אין דמו שחור כדיו כדברי הרמב"ם, אלא הוא שקוף בתחילה.

ו. האם חחומר הצובע נקרא דם, שאינו נוזלי ומוציאים אותו ע"י כלי פינצטה.

ונוסיף עוד את עיקרי הטענות, שנתחדשו בדברינו (לפי סדר האותיות):

א. בכל הצבעים המתוארים בכתבי אריסטו ופליניוס, לא נזכר במפורש צביעה של תכלת (אות ג).

ב. פורפורא אין פירושו תכלת בלשון יוונית אלא ארגמן (סגול) ובכל בתי

הצביעה העתיקים נתגלו רק שאריות של צבעי סגול ולא של צבע תכלת. ואמנם בבתי הצביעה באיזור לא נמצאו שרידי צביעת תכלת אלא של ארגמן (אות ו).
ג. בכל בתי הצביעה, לא נמצא "שלט" שהיה זה בית צביעה לתכלת הציצית (אות ה), ולכן גם אם היו מוצאים רמזים ברורים על צביעת תכלת, מנין שזו התכלת, אולי הוא הקלא אילן (אות ו).

ד. כיון שישנם אפשרויות רבות להפקת הצבע מהחלזון, כל קשת הגוונים הנ"ל, כיצד סימנו דוקא צבע זה ולא אחר, ומהו המקור לצביעה באופן המסוים שנעשה היום ע"י חשיפה לשמש, ראשית, פעולה זו כלל לא הוזכרה ברמב"ם, והוזכרה רק בכתבי פליניוס, ולא באריסטו ובויטרביוס [שהוא המקור לצבע כחול], ומנין לנו, היכן יש לעצור בחשיפה לשמש [ושמא קרוב לצבע הרקיע], שהרי בכל שלב, ניתן צבע אחר. ולדעת הרמב"ם, מראה התכלת הוא בשילוב סמנים, ובספרי משמע שכן הוא גם בקלא אילן, א"כ כל עוד לא יודעים את הגוון, לא נוכל להחליט בדבר (אות ב ואות ג).

ה. אם נרצה לזהות את החלזון על סמך הדמיון לצבע המופק מקלא אילן, אין לנו זיהוי ברור של הקלא אילן (אות ו). ועוד, הטבילה כמה פעמים משנה את הצבע כחול-אפור בהיר עד כחול כהה מאד. יש דגמים של צביעה ע"י אינדגו שהפכו במשך הזמן לירוק או לבן.

ו. בכתבי פליניוס הוזכרו פרטים רבים, על החלזון, כגון, שהחלזון יכול להיות הרבה אחרי צידתו ומסוגל להחזיק מעמד שבע שבועות ללא מזון. (ס' התכלת עמ' 248), האם נבדקו והותאמו כולם.

ז. לא נמצאו בזמנינו כל אותם גוונים שהוזכרו בפליניוס "הוציאו מהחלזון 14 מיני גוונים של צבע אשר דורגו משחור הדיו הנוצץ עד הסגול והאדום וביניהם, עד הורד הבהיר הכחלחל הנוצץ (ס' התכלת עמ' 248, וכנ"ל דלא נמצא מקורו). והתיאור כיום וכך כתב 'המיץ הנסחט מארגמן קהה קוצים, הוא כמעט חסר צבע בתחילה, אולם עם חשיפתו לאויר ולשמש הוא נהיה לצהוב, ואז לסירוגין נהפך לירוק ואח"כ מופיע טורקזי ואחריו כחול עד שלבסוף מתייצב הצבע הסגול הסופי הנוטה לשחור'.

ח. אם החלזונות, נשארו מאז ומעולם במימי הים [ונקראים כן ומצויים ביון], אם כן למה נעלמה אפשרות הצביעה, זמן רב טרם הופיעו הצבעים החילופיים הסינטטים, ואולי הוא משום שהסתפקו בצבעים זולים וכמ"ש הרדב"ז (אות ב). ט. מה הוא גוון היקינטא, אותו הפיקו מן הפורפור, שהרי אי אפשר לזהות במדויק צבע ע"פ האמור בספר, ובפרט לאור מש"כ י' זיידרמן "לקדמונים היה חסר שם מופשט לצבעים כחול וירוק, שנחשבו כגוונים של שחור וקיבלו שם משותף. ובעברית המודרנית, באה שימוש המחודש במילה תכלת, במוכן "תכול הרקיע" על אף שעין לא ראתה **תכלת מקורית** מזה אלף וארבע מאות שנה". (אות ג).

וראה מש"כ הפרי מגדים (סי' ט' סק"ו) "מה ששפת הבגד כעין תכלת בטליתות שלנו", ומבואר דתכלת היינו שחור, ויל"ע ממש"כ שם בשם הא"ר "טלית ירוק הנקרא בלו"א בלשון אשכנזי זכר לתכלת, וכן נוהגים בטלית שלנו ועתה נהגו בטלית קטן שפת הבגד בלו"א", ולכאור' שפת הבגד היתה שחורה כמו בימינו, וא"כ צ"ע מהנ"ל שהרי בלו"א היינו כחול. וראה סימן ד במח' רש"י ותוס', וראה בקדמוניות ספר ג' פ"ז התכלת [במשכן] מסמלת את כיפת השמים. זאת ועוד, יש לדעת שכלל ענין הצבעים קשה לעמוד עליו, וראה בבשמים ראש סי' רמד [אף שבדרך כלל אין לסמוך עליו, נביאו **כדמות** ראייה בלבד]: "צריכים חלזון בקבלה איש מפי איש לפי שאי אפשר להשוות עין הצבע ע"פ האמור בספר עד תכלית". וראה מש"כ הקרן אורה (מנחות מב:) אחר שהאריך בבביאור הסוגיא שם, כתב "וגם הלכה זו לא נתבררה אצלי עד יגלה לנו צבע הברור הדומה לרקיע ולכסא הכבוד". ויש אומרים שצבע הרקיע השתנה בעקבות עשן רב בזמנינו.

י. פעמים רבות מוזכר בדברי חז"ל חלזון, אבל ברוב הפעמים אין ברור שמדובר בחלזון התכלת, ורק בסוגיא במנחות מבואר להדיא חלזון התכלת וסימינו. ומעתה, היתכן למצוא חלזון ע"פ חז"ל בסיוע כל הידיעות שבועולם, ועם זאת להתעלם כמעט לגמרי מסימני הגמ' המובהקים וממשמעותם הפשוטה ולדוחקם באופנים שונים, ומכח זה דחה הרב הרצוג זיהוי זה. [וגם מכיון שבזמנו

לא נודע על אפשרות הפקת כחול [אלא סגול] מחלזון הארגמן]. אמנם אין לתמוה, מדוע נתנה הגמ' סימנים "מפוקפקים", שכל אחד אומר זה צבעו במעמקי הים וזה אומר דומה לגלי הים, שהרי בודאי כשנזכה לראות את החלזון יראו כולם "עין בעין" במדויק להפליא את כל סימניו (סימן ו).

יא. הבדיקה המיוחסת של הגמ' [או בדיקה כימית], אינה מבדילה בין קלא אילן, לבין חלזון הארגמן. וגם הבדיקות הכימיות של היום, אינם מבדילים ביניהם (ראה סימן ב אות יב, ובסו"ס צפיה מאמר מדעי בענין). אלא א"כ נניח, שבימי הגמ' נעשה זיקוק פחות טוב, ונשארו בקלא אילן "צחצוחי אינדרובין" שהגיבו בצורה שונה (סימן ב).

יב. פלא שלא נזכר כלל בשום מקום בחז"ל שאת הארגמן עושים גם מהחלזון (אות ג). וכמ"ש פרופ' אלסנר 'בעיה נוספת שעליה יש לתת את הדעת היא, אם התכלת והארגמן (פורפור) נתקבלו מאותו מקור, מדוע בספרות הלא יהודית ניתן למצוא פרטים מספר על הארגמן ואין כל זכר בענין הצביעה בתכלת'.

יג. מה שמסווגים כיום 'הסתברות' ואפשרויות הצביעה ממינים שונים ע"פ כמות החומר הצובע הנמצאת בתוכם 'בארגמונית וחד קוצים יש יותר חומר 'ברום' ממורקס ובהם צובעים ארגמן ואילו הסגול של המורקס נוטה לכחול'. לדיני התורה שיקול זה אינו כלום.

יד. נראה שתהליך הצביעה בימינו אינו כפי שהיה בימי חז"ל [ואמנם לא הוזכר בשום מקום להדיא תהליך הצביעה, ויל"ע אם הוא לעיכובא].

כיום הצביעה נעשית בשיטת בידוד היסודות הכימיים הצובעים והרחקת כל החומרים האורגניים מדם החלזון, ואולי בכך מאבד את עמידותו ואולי להיפך הקלא אילן נעשה עמיד יותר. (י' אפשטיין). ובאותה מידה שטוענים על תכלת רדיין 'האדמו"ר לא היה ער למכשולים האורבים בעקבות התקדמות הטכנולוגיה המודרנית' [שניתן להכין צבע סינטטי ע"י תגובה כימית].

טו. פליניוס כותב, הקונכיליא יש לו ריח לא בריא [אולי צ"ל לא נעים] כשצובעים ממנו, המורגש בכל העיר צור [ויש משערים שלכן הפינקים עברו ממקום למקום].

טז. לא נזכר בשום מקום בחז"ל שהצבע [כמו שמצוי בחלזון המורקס] מדיף ריח רע. כמו כן, שהעוסקים במלאכה זו מדיפים ריח רע ביותר כמו בורסקי והעוסק בפשתן [ויש שכתבו דמחמת הריחות הרעים הורחקו בתי הצביעה מן העיר ועברו ממקום למקום, וגם על כך שלא שמענו בחז"ל].
 יז. יש להאריך בענין קיום ההלכה ככתוב, מול מציאות הנראית שונה, דוגמא לדבר, חום הגעלת כלים, עד שניצוצות ניתזים, שיכולת שועל שאינו מחמיץ, תולעים בדגים, הריגת כינה.
 חי. כל ההשערה בנויה על הפירוש נגנז ואי אפשר למוצאו, אולם אם נפרש כפשוטו נפל כל הבנין [וכעין עשרת השבטים שנאבדו ואין מוצאים אותם].

* * *

בנוסף על האמור, ישנם טענות ממבט המחקר.
 א. לא נזכר מאומה בספרות הגויית הקדומה על צבע התכלת.
 ב. ישנם תנאים מסויימים בכדי ליצר את הצבע, ובזמנינו הוא מיוצר בקלות בתנאים "מודרניים".
 ג. לא תמיד ניתן לדעת באמצעי מעבדה, מהו מקורו של הצבע, צמחי או חלזון, הרי שיש גבול לידיעות המדע.
 ד. ישנם מדענים שמוצאים חומר ממנו ניתן להפיק גוון תכלת, ואח"כ טוענים שזהו החלזון.
 ה. ישנם מדענים שקבעו מראש את זיהוי החלזון [ולא נודע לנו מדוע, ושמה מפני שצבעו בו ארגמן], ואז החלו "לשחק" עם אפשרויות הפקת הצבע.
 ו. האם מכיון שבדרך כלל ב"שאלה אקדמית-מדעית" גרידא, קשה להשיג תמימות דעים, ואילו לגבי שאלת זיהוי חלזון התכלת הושגה מידה מרובה של תמימות דעים בין המדענים שהוא ארגמן קהה קוצים. וזו מצד עצמה מהוה הוכחה לאמת את הדבר.
 ז. ראיות המדע מתחדשות, ונסתייע מדברי החוקרים: "ממצאי מערות בר כוכבא נבדקו ע"י החוקרים והוכח שיש שם חומר אינדיגו, אך לא נתברר אם

מקורו צמחי או מחלזון, וגם מצאו אחוזי כרמיל, שכנראה הוסיפו אותו להגיע לגוון תכלת מסוים". (שם עמ' 73).

ח. במחקר כתוב שמשפחת הארגמונים מונה מאות מינים ואינם אופייניים לאיזור הים התיכון בלבד, וא"כ יתכן דהחלזון האבוד אינו כלל בזמנינו באיזור זה.

ט. קיים חוסר ודאות בדבר הגדרת הגוון החזותי המדויק של שמות הצבעים שהוזכרו בכתבים העתיקים בגלל השינויים החלים במובן מילים אלו במרוצת הדורות. ובעיה זו קיימת ביתר תוקף לגבי המילה תכלת.

לאור הנחות אלו, נדמה אם כן, שנופל כל משקל הראיה מכתבי אריסטו ופליניוס ואין אנו יודעים בבירור לאיזה גוון יש לשאוף ולהגיע.

ונסכם זאת בלשון החוקרים: "היו זיהויים אחרים, אשר הופרכו מעבר לכל ספק וכו' לעומת זאת השימוש בארגמן נזכר במקורות עתיקים זרים, נמצאו גיזות צמר הצבועים בצבע הארגמונים, נמצאו ערימות קונכיות שבורות שבאיזורים שבהם ייצרו את הצבע". "מכל שלושת מיני הארגמונים הבאים בחשבון, הצבע המתקבל מהארגמן קהה הקוצים נטה יותר לקצה הכחול, בעוד שזה המופק משני המינים האחרים נוטה יותר לקצה האדום [אף שניתן לקבל כחול מכל השלושה]. לפיכך **מסתבר** שהשתמשו בקהה הקוצים לגוונים הכחולים ובאחרים לגוונים האדומים, ואם רק אחד המינים כשר לתכלת, זהו הארגמן קהה הקוצים, אמנם, כיון ששלושתם מהוים מין כללי אחד, הרי **מסתבר שכל השלושה** כשרים לתכלת. מה עוד, שחז"ל לא דייקו לזהות את החלזון במינו המיוחד והזכיר סתם חלזון, ולכן סביר להניח, שלא היו סוגי חלזונות שונים שרק חלקם כשרים לתכלת".

שמעתי לטעון דבאר"י לא נמצאו אלא קונכיות מעטות, ואפילו תאמר מאות ואלפים [ולא מליונים כמו בצור], החשבון הוא כך, לצביעת תכלת נצרך כיום שבעה חלזונות, ויתכן שבעבר יותר, מחמת גסות החוט, וא"כ לאלף חוטים [250] סטים של ציצית, ולדעת תוס' 125], נצרך 7000 חלזונות, וא"כ תעשיה ממושכת לכלל ישראל [אפילו היה לכל אחד רק בגד אחד], וא"כ אפילו היו מוצאים באר"י **מאה אלף** קונכיות, היא כמו אפסית למה שנצרך.

יש חוגים הרואים במציאת התכלת "סממני גאולה", וכך כותב אחד מראשי העוסקים בענין: "פעילות מרוכזת זו לחידוש התכלת [ע"י האדמו"ר מרדזין] התרחשה בעצם שנות העליה הראשונה לארץ, נבין את תזמון האירועים כסימן לאתחלתא דגאולה. יוזמתנו כיום לגשת ליישום רעיון חידוש התכלת האותנטית כחלוף מאה שנה מאז אינה נעדרת משמעות רוחנית". "כל דרישות ההלכה לחידוש קרבנות ניתנות כנראה לפתרון מעשי היום, מלבד חומר התכלת לאבנט, שוק פוטניצאלי זה אמנם אינו קיים עדיין, אולם הציפיה הדתית בישראל למימושו, עשויה להביא להקצאת משאבים לכך". והמעין יעמוד מעצמו על חומרת הדברים.

* * *

כתב היעב"ץ (סוטה מח): "אע"ג שבימי האמוראים הראשונים עדיין היה נמצא תכלת, מ"מ לא היה מצוי הרבה (ע' מנחות מב:), והאידיא תרוייהו לא מישתכחי לגמרי, נאבדו מן העולם, עם היות שניהם (החלזון וחול לזכוכית לבנה) מוצאם מן הים הגדול, וכן עצי ירושלים של קנמון היו ומשנחרבה נגנזו (שבת סג:), וגם אפרסמון חבירו של חלזון (שבת כו). נאבד מא"י ומיריחו שמשם התחלת מציאותו, ועל שמו נקראת העיר יריחו (כמ"ש ביוסיפון), ואין צריך לומר מגן זהב של שלמה המלך, וזולת זה הרבה. וכ"כ בברכות לא, ומש"כ תוס' בזכוכית לבנה ובשירא פרנדא, דמינא האמיתי בטל אחר חורבן בית ראשון, אבל מ"מ נשארו דוגמתם דומים להם קצת לא בעצם ובאמיתות ונקראים בשמותם **בשיתוף השם** בלבד, כמו שמצינו קלא אילן שנדמה לתכלת ואיננו תכלת שהאמת דהוא בטל עכשיו ונשאר דוגמתו מינו אע"פ שאינו מינו, וכן הוא בכל הדברים הטובים שבטלו בדורות המאוחרים שירדו פלאים, מכל מקום השאירו אחריהם זכר דמיונם באיכות שפל וחסר מאד משלימותו".

**נדפס בעילום שם
בני ברק**

קונטרס

בין תכלת לארגמן

בענין תכלת בזמן הזה

ובירור דברים בדבר חלזון ה"פורפורה"¹

פרק א: דעת גדולי הדורות בדבר חידוש התכלת בזמן הזה

פרק ב: האם צריך חלזון ידוע לתכלת

פרק ג: חלזון ה"פורפורה" ובירור גוון התכלת

פרק ד: הוכחות שה"פורפורה" אינו החלזון של חז"ל

פרק ה: מסקנת הדברים

פרק א

דעת גדולי הדורות בדבר חידוש התכלת בזמן הזה

מאז המצאת התכלת הראשון לפני למעלה ממאה שנה, ראינו שגדולי הדור נמנעו מללוּבשו, ובהם מצוקי ארץ, כמרן החפץ חיים גאוני בריסק ר' חיים עוזר והחזו"א ושאר גדולי ישראל זללה"ה אשר לאורם אנו הולכים ומימיהם אנו שותים, ולכאורה יקשה מדוע לא הלכו עם התכלת, הלא אין שום הפסד ללכת עם תכלת, ואם לא יועיל לא יזיק, ויש כאן לפנינו לכל הפחות ספק דאורייתא של ביטול מצות עשה, א"כ איך יתכן שכל גדולי ישראל כביכול "זלזלו" בקיום מצות

1 וזאת לידע שאע"פ שהקונטרס מתייחס לממצאים מסויימים כאילו היו עובדות, וזהו בדרך את"ל שכך הם הדברים, אבל פשוט וא"צ לפנינו שאין לארכיאולוגים נאמנות כלל וצריך בדיקה אחריהם בכל דבר וענין. וגם התרגומים מספרי היונים והרומיים לא נחתמו בחותם של אמת. הרבה מן הטענות הכתובות בקונטרס שמענו מת"ח מופלגים וכמה מהם כבר באו בכתובים.

עשה דאורייתא, ואמנם בימינו רבו הטענות כנגד התכלת הראשון של האדמו"ר מראדז'ין זצ"ל, ואומרים שבאמצעות החומרים הכימיים שהכינו את התכלת מ"דג הדיו" ניתן לייצר תכלת כמעט מכל דם, אבל זה נתגלה בימינו, אבל לפני מאה שנה הדברים לא היו ידועים כלל, (ויעיד ע"ז דברי הישועות מלכו סי' ב' שכתב על דברי האדמו"ר מראדז'ין דה"טינט פיש" הוא החלזון לפי שנמצא בו כל הסימנים, דאין זה רק סברא בעלמא), וגם בשעתו לא ידעו כלל מלאכת הצביעה שצבע האדמו"ר מראדז'ין, (וידוע שאחר המלחמה הופסקה צביעת התכלת מחמת שלא ידעו איך לצבוע, ורק בשנת תשי"ב הצליחו חסידי ראדז'ין לחדש צביעת התכלת), ובכל זאת גדולי ישראל נמנעו מללכת עם תכלת, ונראה מזה שהגדולים נמנעו מללכת עם תכלת משום שסברו שאם לא יועיל **כן יזיק**, דאמנם אינו מזיק למצות ציצית, אבל הוא מזיק **ליסודי הדת**, מן המפורסמות דמרגלא בפומיה דהחתם סופר זללה"ה **"חדש אסור מן התורה"**, ואין זו מליצה, אלא השקפה תורנית, שלהכניס דברים חדשים בפרט אותם המבוססים על מחקרים "מדעיים" חדשים הוא פירצה בחומת הדת,² והיום זה תכלת, ומחר זה חידוש הסנהדרין וקרבת פסח וכו' וכו', וגדולי ישראל שקלו הדבר בפלס, והכריעו ברוחב דעתם שעדיף אולי להכנס לחשש ספק הפסד קיום מצוה מליכנס לפירצה חמורה של "חדש", והראיה שאנו רואים בעינינו איך ש"המזרחי" אימצו את התכלת בחיבה יתירה.

אך באמת עצם הטענה "שאם לא יועיל לא יזיק" אינה נכונה כלל, כי ודאי היזק גמור הוא לעשות מדבר שאינו תכלת תכלת, כי אם יתקבל תכלת "הפורפורה" בעם ישראל, למחר כשיתגלה התכלת האמיתי ימשיכו לילך עם

2 וחידוש התכלת מבוסס על פי דרכי המחקר המדעיים (ונדחקים לתרץ דברי חז"ל שאינם מתאימים לפורפורה) אשר מרבים לישען על אומדנות והשערות, והנחה גוררת הנחה, ומסקנה גוררת מסקנה, ובהסתר היסוד נפל הבנין כולו, על כן חדשים לבקרים אנשי המדע סותרים דברי קודמיהם, וחידוש התכלת עיקר בנינו מיוסד על ההנחה שמקום צביעת התכלת היה בצור וחיפה, ואם האמת שמקום צביעת התכלת היה בלזו ולא בצור וחיפה נפל הבנין כולו, גם ההנחה שגוון התכלת הוא כחול אינדיגו צ"ע רב.

תכלת הפורפורה ולא עם התכלת האמיתי, כמו שאנו רואים בעינינו שלובשי תכלת ראדז'ין אין עולה על דעתם כלל ללבוש תכלת הפורפורה, ומצינו שחז"ל גזרו גזירות משום שמהרה יבנה בית המקדש ויאמרו אשתקד עשינו כך וכך ויטעו שגם היום כן הוא, על אחת כמה וכמה שלקחת דבר שאינו תכלת ולעשות ממנו תכלת הוא היזק גמור, והיותר חמור מזה הוא שאצל ציבור מסויים המטרה בחידוש התכלת עיקרו הוא קידום הגאולה ורצונם לחדש הבגדי כהונה, (ועוד שמעתי אומרים בשם ר' חיים עוזר והחזו"א זללה"ה שיבאו ע"י זה להתיר איסור כלאים בציצית, ומיהו צ"ע דכבר גזרו רבנן לפטור סדין מציצית משום חשש שעטנז שלא במקום מצוה, אמנם למאי דקיי"ל לעיקר דבזמן הזה דליכא תכלת סדין חייב בציצית, ממילא יש כאן קלקול ללבוש תכלת שאינו תכלת, דעי"ז אנו פוטרין סדין מציצית שלא כדין), וי"ל דמהאי טעמא נמנעו גדולי הדורות ללכת עם תכלת ראדז'ין מספק, דסבירא להו דכל שלא הוברר הדבר בביורר גמור ומוחלט שזהו החלזון וזהו צבע תכלת, אין לחדש לבישתו מספק בלא מסורת, דאם אין זה החלזון, או שאין זה צבע תכלת, נפיק מיניה חורבא, ע"י שישתקע הדבר שזהו התכלת, ויאמרו הדורות הבאים שיש לנו מסורת מדורות הקודמים שזהו תכלת, וגם יבאו לעשות ממנו בגדי כהונה.

ונאמנים גאוני בריסק שמקובל בידם לשון מרן בית הלוי שאמר על התכלת של האדמו"ר מראדז'ין ש"לכל מציאות צריכים מסורת", וכבש הוא כבש ופרה הוא פרה ע"י המסורת שיש לנו, וסמך דבריו על הפסוק **שאל אביך ויגדך זקניך ויאמרו לך**, ומצדדי תכלת הפורפורה אומרים שזה נאמר על דג הדיו שאינו חלזון כלל, אבל הפורפורה הוא חלזון מן הים לכל דבר, אבל אין זה אמת, דהבית הלוי לא אמר שלדג הדיו אין נרתיק, אלא אמר **שאינו לו מסורת !!** ושום אחד מן הגדולים לא טען נגד דג הדיו שאיננו חלזון התכלת משום שאין לו נרתיק, [ואמנם האדמו"ר מראדז'ין זצ"ל כתב שאמרו לו משמיה דבית הלוי בנוסח אחר, דכיון שדג הדיו היה ידוע הרי זה כאילו יש לנו מסורת מאבותינו שאיננו חלזון התכלת, (ובאמת גם הפורפורה היה ידוע כל השנים, והיה ידוע כחלזון הארגמן כפי שיבואר לקמן, ובישועות מלכו סי' ב' כתב על "דג הדיו" ב' טענות, מצד

הזמן שזה הדג נמצא בכל שנה בחדשה ימצאנו, ומצד המקום כי נמצא גם בימים אחרים, וכמו כן יש לטעון נגד "הפורפורה", אין שום סתירה בין הדברים, דלאדמו"ר לא שלח הבית הלוי טענות של השקפה רק טענות מוכחות, אבל לבני ביתו אמר השקפת התורה].

וכבר כתב בספר ערוך השולחן או"ח סי' ט', דבעונותינו מזמן שנתפזרנו אין לנו תכלת ואין אנו יודעים מזה כלל וכל ציצת שלנו לבן ומ"מ אנחנו מקיימים המצוה כתקונה דכבר נתבאר דהתכלת אינו מעכב את הלבן, ולכן מי שמבטל מצוה זו עונשו מרובה, ודע שזה שנים ספורות שאחד התפאר שמצא החלזון ועשה ממנו תכלת והמשיך אחריו איזה אנשים, **אך לא היה לו שומע מגדולי הדור ומכלל ישראל ונתבטל הדבר עד כי יבא גואל צדק במהרה בימינו אמן** עכ"ל, והנה הערה"ש כתב כן אף שבזמנו לפני יותר ממאה שנה עדיין לא נודע מכל הטענות שיש נגד התכלת של ראדז'ין, ואעפ"כ גדולי ישראל שהיו בזמן ההוא לא נתפעלו מהתכלת ולא נמשכו אחריו כפי שכותב הערוך השולחן, ואינו כותב שום נימוק עניני נגד התכלת, רק לא נמשכו אחריו כי מה לנו ולחידושים מהסוג הזה, והערה"ש מביע את בטחונו שהדבר נתבטל עד כי יבא גואל צדק.

ומה שכתב בשו"ת מהרי"ל החדשות סי' ה' דחיישינן שמא יחזור דבר לקלקולו שיהא תכלת מצוי, כ"ש למאי דכתב סמ"ג דאותו דג חלזון הוא בים המלח וכתב סימנין בקל היה לעשות תכלת עכ"ל, זה היה בדורו של מהרי"ל שהיו חכמים גדולים, וגם המון העם היו הולכים בדרך הישר, ואם היה נמצא החלזון והיה נכשר בעיני חכמי הדור היה בכחם לחדש התכלת, אבל בימינו שירדו הדורות מאוד, וחכמת החכמים נתמעטה, ומאידיך רבים המתפרצים בעם וכל אחד בונה במה לעצמו, ראו חכמי הדור שאין בכחם לחדש חידושים שאין לנו שום מסורת עליה, והכל לפי ראות עיני המורים, ועל אחת כמה וכמה דאחר שחכמי הדור לא קבלו התכלת החדש, ודעתם שאין לעסוק בענין זה, אין ליחידים לעשות דין לעצמם, וכל שכן שאין להם לשכנע את הציבור לעשות מעשה בניגוד לדעת רבותיהם, ולערער קיום התורה, ולחדש מצוה שנתבטלה מישראל דורות רבים ע"י סיבה משמים שנגזר, צריך לכל הפחות הסכמת חכמי הדור בעצה

עמוקה ע"י שיערה עליהם ה' רוח ממרום להנחותם בדרך האמת, ולא חוקרים גויים שיכריזו על מציאת החלזון האבוד מחמת שלא מצאו חלזון אחר.

פרק ב

האם צריך חלזון ידוע לתכלת

ממצדדי התכלת יש שטוענים עוד, שהיות ויש לפנינו חלזון מן הים שמפיקים מדמו תכלת (את"ל דזהו תכלת), ממילא הוא כשר למצוה, דאין דין בחלזון מסויים אלא כל חלזון כשר לתכלת, דאל"כ היה צריך להיות מבואר בחז"ל בצורה ברורה שרק החלזון הזה כשר ולא שום חלזון אחר, והיו צריכים להזהיר משימוש בדם הפורפורה שאינו כשר לתכלת, אבל המעיין בגמ' יראה שדבר זה אינו נכון, ורק מין ידוע הנקרא בפי חז"ל חלזון סתם כשר לתכלת, ואילו היה כתוב בתורה דם "חלזון" אולי היה ניתן לומר שכל חלזון כשר, אבל בתורה לא נאמר חלזון אלא תכלת, וקיבלו חז"ל הלכה למשה מסיני דלא כל תכלת כשר אלא דוקא אותו תכלת הבה מדם החלזון, ואין טעם לומר שכל חלזון כשר לתכלת, אלא רק מה שקיבלו חז"ל שהוא המין שממנו צובעים את התכלת.

והדבר מבואר להדיא בברייתא דמסכת ציצית המובא בגמ' מנחות ריש דף מ"ד, ת"ר חלזון זהו גופו דומה לים וברייתו דומה לדג ועולה אחד לשבעים שנה ובדמו צובעין תכלת לפיכך דמיו יקרים, הנה חז"ל פירשו לנו את סימניו של החלזון הידוע הכשר לתכלת, ואם כל חלזון כשר לתכלת, אינו צריך להיות דומה לא לים ולא לדג ולא לעלות אחת לשבעים שנה, ולא לצבוע מדמו, אלא העיקר שיהיה חלזון המוציא צבע תכלת, אלא ודאי חז"ל באו לאפוקי מה"פורפורה" וכיו"ב שגופו אינו דומה לים וברייתו אינה דומה לדג ולא צובעים מדמו, גם בפשוטו אין הנידון בגמ' לחדש כאן שתכלת אינו בא אלא ממין ה"חלזון" הידוע שקיבלו חז"ל, שזהו דבר פשוט שאפילו תינוקות של בית רבן יודעים אותו, אלא התנא בא לתת סימנים לידע איזהו החלזון שמדמו צובעים את התכלת, והא דאיתא בתוספתא פ"ט דמנחות תכלת אין כשרה אלא מן החלזון, חלזון פירושו "החלזון" הידוע שעליו דברו חז"ל, ולא כל מה שנקרא בלשוננו חלזון.

עוד יש טוענים שמה שאמרו בברייתא חלזון זהו גופו דומה לים וכו' אין כוונת התנא לתת סימנים לחלזון, אלא כוונת התנא להודיענו שדמיו יקרים, ובדרך אגב ללמדנו ע"ד הרמז שדומה לים ולדג, כמו שאמרו במדרש, תכלת דומה לים וים דומה לעשבים ועשבים דומים לאילנות ואילנות לרקיע ורקיע לנוגה ונוגה לקשת וקשת לדמות, והכא נמי באו לומר שהחלזון רומז לים ולדג, אבל כלל לא באו לתת סימנים להכיר את החלזון הידוע, אבל זה אינו, דמה ענין רמזים לברייתא זו, וברור שהתנא בא ללמדנו מהם סימניו של החלזון המדובר, ולשון הברייתא במסכת ציצית **"שאיין צובעין תכלת אלא בחלזון. חלזון למה הוא דומה בריאתו דומה לדג וגופו דומה לרקיע"**, וכן מפורש ברמב"ם, שכתב בפרק ב' מהלכות ציצית הלכה ב' **"ואחר כך מביאין דם חלזון והוא דג שדומה עינו לעין התכלת"**, והכסף משנה ציין ע"ז את הברייתא הנ"ל חלזון זה גופו דומה לים וברייתו דומה לדג ופירש"י גופו מראה גופו, וכן הוא בסמ"ג עשין כ"ו, ולשון ספר החינוך (מצוה שפ"ו) וצבע התכלת הזה שנצטוינו בו דומה לעין הרקיע בטהרו, והוא נעשה בדם דג אחד שנקרא חלזון שעינו דומה לעין הים.

ואחר שזכינו שחז"ל נתנו את סימניו של החלזון הידוע הכשר לתכלת, אם נרצה להתעקש ולומר שכל חלזון ימי כשר, נצטרך לומר שחז"ל ברוח קדשם ידעו שיש רק חלזון אחד בכל העולם שממנו ניתן לייצר תכלת, ועל כן נתנו את סימניו של החלזון הזה, וזה נסתר מהמציאות של ימינו שישנם שני חלזונות שהצליחו להפיק מהם תכלת, אחת ה"ינטינה", ואחת ה"פורפורה", ושניהם בעלי קונכייה ונקראים בשם חלזון וגדלים בים, א"כ מדוע שלל התנא את הינטינה, ועוד דאין צורך כלל בסימנים מאחר ואין חלזון אחר שאפשר להוציא ממנו תכלת.

שמה תאמר שלכך פסלו חז"ל את ה"ינטינה" משום שהצבע המופק ממנו אינו עומד ביופיו ויורד ע"י סממנים כמו הקלא אילן, ומה בכך, וכי היכן נזכר בגמ' **"תנאי"** שצבע התכלת חייב להיות צבע שאינו יורד, דבר זה לא נזכר בגמ' כלל רק בתורת **"סימן"** כיצד לבדוק אם הוא תכלת או קלא אילן, ואילו היה **"תנאי"** בצבע התכלת שיהא עומד ביופיו היה הדבר צריך להיות מבואר בגמ' בצורה ברורה ומפורשת, (כדרך שטוענים מצדדי התכלת שאם צריך חלזון מסויים היה

להם לחז"ל לפרש בלשון ברורה ומפורשת שרק זהו החלזון הכשר), א"כ מדוע לא נקטו חז"ל כלל, לא בלשון ברורה ולא בלשון מסופקת, שצבע שאינו עומד ביופיו פסול. ואין לומר דאמנם בגמ' לא נאמר שהוא פסול, אבל ברמב"ם מבואר שהוא פסול, דא"כ יש לתמוה טובא, וכי דרכו של הרמב"ם להמציא דינים שאינם כתובים בגמ', הלא כלל גדול בידינו שהרמב"ם כותב רק מה שמבואר בגמ', (אא"כ כותב "יראה לי"), ומן ההכרח שמעולם לא כתב הרמב"ם דין זה, וזה לשון הרמב"ם ריש פ"ב מהלכות ציצית, **"צריך שתהיה צביעתה צביעה ידועה שעומדת ביופיה ולא תשתנה וכל שלא נצבע כאותה צביעה פסול לציצית אע"פ שהוא כעין הרקיע"**, הרי שהרמב"ם בא לתת "סימן" לאותה צביעה "ידועה" שעומדת ביופיה ולא תשתנה, אבל מעולם לא חידש "תנאי" שצבע תכלת שאינו מתקיים פסול מצד עצם הדבר שאינו עומד ביופיו, אלא הוא פסול מפני שלא נצבע באותה צביעה ידועה שאיליו כיונה התורה, ובה"ד כתב הרמב"ם, אע"פ שנלקחה מן המומחה אם נבדקה ונודעה שנצבעה באחד משאר צבעונין המשחירים שאינן עומדין פסולה, הנה לא כתב דאם צבע בדם חלזון ולא עלה הצבע יפה ואינו עומד ביופיו פסול, אלא הוא פסול משום שנצבע בשאר צבעונים. ומבואר בגמ' וברמב"ם שגם התכלת יכול להשתנות ע"י סממנים מסויימים, כמבואר במנחות מ"ג א' במעשה דמר ממשכי דאייתי תכלתא בשני דרב אחאי בדקוה בדרב יצחק בריה דרב יהודה ואיפרד חזותיה בדרב אדא ואישתני למעליותא, וסברו שהוא פסול, והקשה להם רב אחאי אלא הא לא תכילתא היא ולא קלא אילן היא, ומסקנת הגמ' דשמועתא אהדדי איתמר, היכא דבדקנא בדרב יצחק בריה דר"י ולא איפרד חזותיה כשרה, ואי איפרד חזותיה בדקינן לה בדרב אדא בחמירא ארכסא אישתני למעליותא כשרה לגריעותא פסולה, וכן פסק הרמב"ם בה"ה, הרי דגם צבע המשתנה ע"י הסממנים של רב יצחק בריה דר"י כשר, כיון שמשתבח ע"י סממנים אחרים, ומנ"ל להמציא שיש **"תנאי"** בתכלת שאינו כשר אא"כ יעמוד הצבע ביופיו ולא ישתנה ע"י סממנים, אלא כל זה אינו אלא **"סימן"** בעלמא דאם אנו רואים שהצבע יורד בידוע שלא נצבע בדמו של החלזון אלא בצבע אחר, כמשתמע מלשון הרמב"ם.

וזכינו לדון שיש צורך בחלזון מסויים לתכלת, והוא המכונה חלזון סתם בפי חז"ל. ומה שמקשים מצדדי הפורפורה מדוע לא הזהירו חז"ל מפני השימוש בפורפורה אינו נכון, שהרי חז"ל נתנו סימנים לחלזון לאפוקי מהפורפורות והינטינות למיניהם, ועיין לקמן פרק ג'.

פרק ג

חלזון ה"פורפורה" ובירור גוון התכלת

מדברי מצדדי ה"פורפורה" ניתן להבין שני דברים, א' שחלזון הפורפורה שימש לצביעת צבע כחול, ב' שלשון "פורפורין" או "פורפירא" המוזכר בחז"ל פירושו בגד תכלת, אך לאמיתן של דברים שני הדברים אינם נכונים כפי שיבואר. עוד כותבים מצדדי הפורפורה שמבואר בחז"ל שתעשיית התכלת היתה בצור, וזה מתאים לבתי הצביעה העתיקים שנתגלו באיזור צור וחיפה, אבל האמת שחז"ל אומרים שהחלזון מצוי בחלקו של זבולון, אבל לא אמרו בשום מקום שתעשיית התכלת היתה בצור, אדרבא חז"ל במסכת סוטה דף מ"ו ב' אומרים שמקום צביעת התכלת היתה בלוד, ובתנא דבי אליהו זוטא פט"ז איתא היא לוד שצובעין בה תכלת לכל ישראל, ובסנהדרין י"ב א' אמרי' זוג בא מרקת ותפשו נשר ובידם דברים הנעשה בלוד, משמע שהתכלת של הציצית נעשה בלוד ולא במקומות אחרים, ובודאי אין לומר שהכנת הצבע נעשה בצור ורק צביעת החוטים נעשה בלוד, דאחר שיש צבע מוכן כל אחד יכול לצבוע בביתו ואין צורך בבתי צביעה, ובגמ' במנחות מבואר תהליך צביעת התכלת מדם החלזון עצמו, ובאמת בבתי הצביעה העתיקים בצור וחיפה נמצאו שרידים של צבע סגול ולא נמצא שם שום שריד של צבע כחול.

הנחה נוספת הטעונה הוכחה, הוא מה שאומרים מצדדי הפורפורה שהצבע הכחול-אינדיגו שהצליחו להוציא מן הפורפורה הוא "תכלת", ומי אמר שזהו גוון "תכלת", ומדברי הרמב"ם ועוד ראשונים נראה שצבע תכלת הוא צבע כחול בהיר כעין הרקיע בטהרו, ואינו דומה כלל לצבע הכחול המופק מן הפורפורה.

ובחכם צבי (סי' נ"ו) כתב דבשלמא לומר על שאינו דומה דומה דרך הוא לומר אף דלא דמי כ"כ כאותה שאמרו תכלת דומה לים, מבואר דתכלת אינו דומה כ"כ לים, א"כ אינו צבע כחול שהוא צבע הים בעצמו. ורש"י בכל מקום פירש דתכלת הוא צבע ירוק, ודומה לצבע רקיע המשחיר לעת ערב, עי' רש"י שמות כ"ה ובמדבר ט"ו ובברכות דף ט' ב' ודף נ"ז ב', ואע"ג דבלשון חז"ל ירוק כולל גם צבע כחול, מ"מ בלשון הראשונים בכל מקום ירוק הוא ירוק כעשבים ולא כחול, כמו שפירש"י ריש פרשת בא על הפסוק ולא נותר כל ירק עלה ירוק וירדור"א בלעז, וגם בברכות נ"ז ב' (ד"ה תכלת) כתב רש"י דמי שפניו ירוקים חולה הוא, וזה אינו כחול אלא ירוק, (עי' בתולדות יצחק שמות פרק כ"ח, יהודה על נופך והוא מרקאדי והיא ירוקה ככרתי על שם שהוריקו פניו במעשה תמר), וכן מבואר ברש"י גיטין ל"א ב' ד"ה סרבלא דכרתי דצבע כרתי הוא תכלת, ובתוס' סוכה ל"א ב' (ד"ה הירוק ככרתי) כתבו שכן נראה מהירושלמי שהוא צבע ויר"ד דהיינו ירוק כעשבים, ובאבן עזרא שמות פרק כ"ה כתב בשם יפת שהוא כדמות שחרות, וכתב שאנו נסמוך על רז"ל שאמרו שהוא ירוק, וכן במרדכי ברכות סי' י"ט כתב דתכלת הוא צבע ירוק דומיא קצת לכרישין, וכ"ה בפירוש הרש"ס לירושלמי דברכות דתכלת צבעו ויר"ד, והיינו ירוק כעשבים, וכן כתב במתנות כהונה במדבר רבה פ"ד סי' ט"ו דתכלת ירוק ככרתי.

ודעת החוות יאיר דתכלת הוא צבע הנקרא סגול, [ומה שרוצים לדחוק דאין כונת החו"י דגוון התכלת הוא סגול אלא שדמו של החלזון הוא סגול, פשוט שאין זה כלום, דמאי נפק"מ מה הצבע של הדם, וממה בא לאפוקי, והעולם אין להם דעה מהו צבע הדם רק מהו צבע תכלת, והרמב"ם כתב שדמו שחור כדיו, והחו"י מן הסתם לא ראה את דג הפורפור ומנא ליה דצבע דמו הוא סגול, ולפי שיטת הצביעה כיום בשעה שצובעים בו אינו לא כחול ולא סגול אלא צהוב שקוף, ומש"כ החוות יאיר במקו"ח סי' ט' דיש מדקדקין עושינן ד' כנפות צבע בלו"א דומה לרקיע, ודאי אותם מדקדקין סברו שצבע תכלת הוא בלו"א ולא פורפור, ומדעתם בא החו"י לאפוקי], והנה החו"י ראה דברי הרמב"ם שדימה גוון התכלת לטהרו של רקיע ואפ"ה כתב דצבעו סגול ולא כחול, וי"ל שפירש

כונת הרמב"ם במה שדימה הצבע לטהרו של רקיע, דלא בא לבאר בזה גוון התכלת שכבר כתב שהוא פתוך, רק בא לפרש חזוק הצבע הכחול שבו שהוא כטוהר הרקיע, ופתוך שבכחול היינו סגול שמעורב מכחול ואדום, כהא דתנן ריש נגעים הפתוך שבשלג כיון המזוג בשלג, וכן הוא ברמב"ם פ"א מהלכות טומאת צרעת ה"ד, וכבר כתב כן להדיא מהר"י קורקוס בפ"ח מהלכות כלי המקדש הי"ג, דפתוך שבכחול שכתב הרמב"ם פירושו שאינו כחול כמראה הרקיע אלא מעורב יפה בגוון אחר, וכתב שם שתכלת הוא הכחול החשוב **שנוטה יותר לאדמימות** כנודע לבקאים בו, וכן ראיתי מובא בשם פירוש "גוריון" ליחזקאל (ואין הספר תח"י), וכן מביאין ראיה מהרמב"ן ריש פרשת תצוה, שכתב והתכלת גם היום לא ירים איש את ידו ללבוש חוץ ממלך גוים, ומלבוש האפיפיור היה בגוון סגול, גם מה שכתב הרמב"ן סוף פרשת שלח דתכלת הוא מלשון תכלית, שהוא תכלית המראות כי ברחוקם יראו כולם כגוון ההוא, י"מ דכוונתו לצבע סגול שהוא הצבע הקיצוני בגווני הקשת (הספקטרום) שאין לאחריו המשך (ואיני מבין בזה), והחז"י כתב שהאריך בזה בחידושי וולא זכינו להם, וחבל על דאבדין ולא משתכחין, ואם אמנם גוון "יקינטא" המוזכר בלשון החוק הרומאי הוא תכלת, נראים הדברים דאינו כחול-אינדיגו כפי שיבואר לקמן דלא יתכן שהרומאים אסרו לצבוע גוון אינדיגו. ובזוהר פרשת תרומה איתא וכד איהו בדינא כד אשתני מההוא גוון לגוון תכלא אוכם וסומק כדין איהו בדינא תקיפא, וביאר הרמ"ע מפאנו בספר פלח הרמון (שער הגוונים שער י' פרק ג') דתכלת אוכם וסומק ר"ל **שגוון תכלת מורכב הממוצע מבין שניהם**, ולפי"ז גוון התכלת הוא סגול, ועוד איתא שם בזוהר פרשת תרומה, ביומא תליתאה תכלת דא יומא תניינא אצטבע בב' גוונים סומק ואוכם וכו' ההוא סומקא עייל גו ימא ואתחלש גוון דיליה ואתהדר תכלא, משמע שהתכלת נוצר ע"י תערובת גוון הסומק, ואין לנו עסק בנסתרות.

ומה שמוכיחים מצדדי התכלת מדברי ר"ח והערוך והנמוק"י דתכלת הוא כחול-אינדיגו, דמבואר בדבריהם דקלא אילן היינו "אינדיגו", גם את"ל דאינדיגו שכתבו ר"ח והערוך הוא מה שקורין היום אינדיגו, אין זה הוכחה דתכלת הוא כחול-אינדיגו, דלא כתבו איך מזייפין תכלת מקלא אילן, ואיזה צבעים נוספים

מערבבים עמו על מנת לקבל גוון תכלת, ויתכן שהשתמשו בקלא אילן בשביל הצבע הכחול שבו אבל מערבין בו עוד צבע אדום כדי לקבל צבע סגול או צבע אחר, כלשון הספרי פרשת שלח "שלא יאמר הרי אני נותן צבעונים וקלא אילן והם דומים לתכלת ומי מודיע עלי בגלוי", מבואר שמלבד קלא אילן צריך גם צבעונים כדי לזייף תכלת, נויש המחזקים דעת החוות יאיר ממה שמצאו בחפירות במערות נחל חבר פקעות סיבים של צמר צבוע בצבע סגול, ונתברר בבדיקות שנצבעו ע"י קלא אילן וכרמיל (תולעת שני) אדום, אבל כמובן אין זה הוכחה]. ואדרבא אי גוון התכלת הוא כחול-אינדיגו כדברי מחדשי התכלת, קשה טובא מהא דמבואר במנחות מ"ב ב' שיש אפשרות להבחין בין תכלת לקלא אילן ע"י בדיקה כימית, ובדרך הצביעה כיום אין שום אפשרות כימית להבחין בין האינדיגו של הפורפורה לקלא אילן, ונדחקים לתרץ דצ"ל דבזמן הגמ' איכות הצביעה בקלא אילן לא היתה כמו של הפורפורה, ואכתי קשה איך סמכו על בדיקה זו ע"י לקמן פ"ד, אבל אם נניח שצבע התכלת הוא סגול לא קשיא מידי, דבקלא אילן היו צריכין לערבב צבע אדום אחר.

ואדרבא מוכח בכמה ראשונים דגוון התכלת אינו גוון אינדיגו ממש, דרבינו יונה פ"ק דברכות (דף ד' ב') כתב בשם הערוך לבאר בין תכלת לכרתי דכרתי הוא מין צבע שקורין הינדי ודומה לתכלת ולפיכך אמרו דמשיכיר בין זה לזה הוא זמן התחלת ק"ש, מבואר דיש חילוק בין גוון אינדיגו לגוון תכלת, וכן נראה מתוס' חולין דף מ"ז ב' (ד"ה אלא) דצבע אינדי"ש דומה לתכלת, ולשון תוס' הרא"ש סוכה ל"א ב': וההיא דברכות פ"ק משיכיר בין תכלת לכרתי משמע שהוא צבע הדומה לאינדי שמעט משונה מתכלת.

ומה שנזכר בהרבה ראשונים דגוון התכלת הוא "בלויא" שהוא כחול, אינו הכרח לומר שאין כוונתם לצבע סגול, דכפי הנראה מדברי האומרים שהוא סגול, עיקר גוונו הוא כחול, אלא שנוטה לאדמימות, וי"ל דגם לגוון הזה קרו בלויא. והנה המקור לחלזון ה"פורפורה" מופיע לראשונה בספר שלטי גבורים לר"א הרופא פרק ע"ט, שכתב שרמש הים הנקרא פורפורה הוא החלזון שצובעים בו התכלת, ואחריו כתב החוות יאיר בספרו מקו"ח סי' י"ח, שצבע דם החלזון

שממנו צובעים התכלת אינו בלוי"א (כחול) אלא צבע פורפר (סגול) שנעשה מדם דג שנקרא פורפר, וכן כתב ר' בנימין הרופא בעל מוסף הערוך, ובתפארת ישראל בהקדמתו לסדר מועד בקונטרס קופת הרוכלים מביא את דברי החוקר געזעניוס שהתכלת נעשה מדם מושעל (חלזון) הנקראת "פורפור שנעקקע" וצובעין מדמו "פורפור בלוי"א" (סגול כחלחל) נוטה לפיאלעט (ויולט = מין סגול), וגבי צבע ארגמן מביא שם דברי געזעניוס שהוא צבע "פורפורה" (סגול אדמדם) שנעשה מדם מושעל שבמים כעין חומט שנקרא ביונית "פארפירא", ומצוי בים סוריה. ולמדנו מדברים הנ"ל, שבספרי המדע הקדמונים מבואר שהפורפורה שימש לצביעת צבע ארגמן (סגול) ולא כחול, ובדאי דברי כל החכמים הנ"ל מיוסדים על אותם מקורות קדמונים של ספרי המדע שהפורפורה שימש לצביעה, וצבעו בו "ארגמן" ולא כחול, (וכידוע החוות יאיר היה בקי גדול בספרי מדע, כמבואר בתשובותיו בכמה מקומות ומהן בסי' רי"ט, וכן ר"א הרופא והתפא"י היו בקיאים גדולים בספרי מדע), והחוו"י וגעזעניוס כלל לא ידעו שאפשר לצבוע מן הפורפורה כחול, ובספר תועפות ראם על היראים (מצוה ת"א) כתב ע"פ דברי התפארת ישראל שהחלזון הוא "פורפור שנעקקע" ומכנהו חלזון **אדומי** מלשון "אדום" כי צבעו ארגמן כאמור, ועד לפני כמה עשרות שנים לא ידעו כלל שאפשר להפיק מן הפורפורה צבע כחול-אינדיגו. והחלזון מכונה "פורפורה" וביוונית ורומית עתיקה **"פורפורה"** פירושו ארגמן (סגול), והחוו"י מכנהו "פורפר", ובאנגלית "פורפל", וכך נקרא הפורפורה כיום "ארגמן", ואין חילוק אם החלזון מכונה על שם הצבע או שהצבע נקרא כך על שם החלזון, דא ודא אחת היא שמהפורפורה הפיקו צבע סגול, וצבע סגול נקרא פורפורה.

וחלזון הפורפור היה ידוע ומפורסם כחלזון הארגמן ולא כחלזון התכלת, והגרצ"ה קאלישר בספרו דרישת ציון מאמר קדישין (דף ל"א ב') השיב לגרע"א על טענתו דאין אנו יכולים לעשות בגדי כהונה בזה"ז משום שאין לנו תכלת וארגמן, דארגמן הוא מפורסם בדברי הימים של עמים ושל צור שהוא היקר מאוד שלא הורשה בימי הרומיים רק לזרע המלוכה ונקרא "פורפור מושעל", וכתב שהוא מצוי בימינו, ועל התכלת השיב תשובות אחרות עי' שם, ופשיטא ליה

דחלזון הפורפור אינו חלזון התכלת, ובספר שערי תורת ארץ ישראל פ"ט דכלאים כתב וארגמן נצבע מדם מין צפרדע שבים (שמכונה בלעז פורפור שנעקקע) והמלכים הקדמונים היו לובשין בגדים הצבועים בצבע זה וגם בימינו עוד ילבשו האפיפיורים בגדי ארגמן עכ"ל, וכן כתב בספר תבואת הארץ (דברי יוסף ח"ב) פרק ג', דחיפה היתה נקראת בימי קדם פארפירעאן מלשון פורפור על שם שרץ המים אשר מדמו צובעין ארגמן ואינו חלזון התכלת שמדמו צובעין תכלת ולא ארגמן אלא מין אחר הוא, וכ"כ עוד בחלק ד' תשובה ל"ט מטעם אחר, דחלזון אדומי (פורפור שנעקקע) הוא שרץ טמא וחלזון התכלת מין טהור הוא, ועוד דמשמע בגמ' שהוא דג ממש. וגם התפארת ישראל כתב על דברי געזעניוס **דלא נשמע לו דקבלה בדינו שצבע תכלת הוא כטוהר הרקיע ועל כרחך אותו שבלול שהזכיר געזעניוס אחר הוא כל חזה שמש עכ"ל**. ואלו שכתבו שרמש הים הנקרא "פורפורה" הוא החלזון שממנו צובעים התכלת, סוברים שצבע תכלת הוא סגול, והחוות יאיר וגעזעניוס כתבו כן להדיא, וילמד סתום מן המפורש, ולשון מוסף הערוך בערך פרפירא: "פירוש בלשון יוני ורומי בגד תכלת", וכבר נתברר לנו שפורפורה בלשון יוני ורומי הוא "סגול", ועל כרחך גם הוא סובר שתכלת היינו סגול כפי שכתבו החוות יאיר וגעזעניוס, וכן בערך טריון כתב מוסף הערוך (ואינו מר' נתן בעל הערוך) שבלשון יוני ורומי הוא גוון התכלת, ואם אמנם הפורפורה נקרא טריון הרי שסובר שתכלת הוא סגול.

והנה החוות יאיר עצמו, אף שכתב שהתכלת נעשה מדג הפורפור לא הטיל תכלת בטליתו, וקשה למה ביטל מצות עשה אחר שחלזון הפורפורה היה ידוע ומצוי בזמנו, וביוון אף שימש לאכילה, ואפשר שסבר דאין לחדש מצות התכלת כיון שאין לנו מסורת על גוונו המדויק, דאף שכתב דגוונו הוא פורפור, מ"מ כפי הנראה עיקר גוונו הוא כחול רק שיש לו נטיה לאדמימות, ואין אנו יודעים שיעור תערובת האדום שבו, או שסבר דחלזון התכלת הוא ממין הפורפורה, אבל כידוע יש מאות סוגים של פורפורה, וחלזון התכלת נגנו כמבואר במדרש.

ומה שמוזכר בדברי חז"ל "פורפירין" או "פורפירא" אין פירושו בגד תכלת כפי שכותבים מצדדי התכלת, אלא הכוונה ללבוש מלכות, ונצטט מספר

מדרשים, בשמות רבה פל"ח איתא: מה עשה המלך הלבישו פורפירא שלו שיהיו רואין אותו ומתייראין ממנו, ובויקרא רבה פ"ב איתא בזה"ל: אמר רבי אבין משל למלך שהיה לו פורפירין והיה מצוה את עבדו ואומר לו תן דעתך עליו וקפלו ונערו, אמר לו אדוני המלך מכל פורפירין שיש לך אי אתה מצוני אלא על זה א"ל שאותו לבשתי ביום מלכותי, וכן הוא בפסיקתא דר"כ פרשת כי תשא, ובאיכה רבה פרשה א' (ומובא בעוד מקומות) איתא, בצע אמרתו רבי יעקב דכפר חנן מפרש ליה מהו בצע אמרתו מבצע פורפירא שלו, והא דאיתא במדרש מה מלך לובש פורפורין אף מרדכי כן, פורפורין הוא פירוש ללבוש מלכות ולא ללבוש תכלת, וכן פי' המתנות כהונה, ובמדרש בראשית רבתי פרשת וישב איתא בזה"ל: א"ר אבהו כל צדיק וצדיק שאומות העולם הורגין מישראל כביכול הקב"ה כותבו בפורפורין שלו, שנאמר ידין בגוים מלא גויות, והקב"ה אומר לאו"ה למה הרגתם את רשב"ג ור' ישמעאל ור' עקיבא וכל הצדיקים, והם כופרים ואומרים לא הרגנו, מה עושה הקב"ה מוציא פורפורא שלו ונותן להם מיד איפופסים, ובבב"ר פרשה פ"ה איתא: הה"ד ואראה בשלל אדרת שנער אחת טובה וגו' ר"ה אמר פורפירא בבליא, ובזהוהר פרשת שמות איתא: ואינון יהבין ליה חד **פורפירא סומקא**, מבואר שהוא אדום ולא תכלת, ובילקוט שמעוני תהלים ס"ו תרפ"ו איתא: ד"א ואנכי תולעת ריב"ל אמר אומה שהלבישה אותך פורפירא בים, ר' שמואל בר נחמני אמר אומה שעשו לך משכן של תולעת שני, ובשה"ש רבה פרשה ד': ואלבישך רקמה רבי סימיי אמר פורפירא, תרגם עקילס איפליקתא, וכע"ז איתא בפסיקתא דרב כהנא פרשת בשלח, וברבינו בחיי שמות פי"ג ביאר מה שאמרו בצע אמרתו זו פורפירא שלו, **דפורפירא פירוש מעיל**, ואמרתו הכוונה לשפת המעיל, וכן בערוך ערך פרפירא מבואר דפירושו **אדרת**.

וראיתי מביאין ראייה דפורפירא פירושו בגד תכלת, מדברי מדרש הגדול דאיתא שם "שכן דרך מלכים פורפירא שלהם תכלת", וכן מדברי הילקוט הנ"ל "ואנכי תולעת ריב"ל אמר אומה שהלבישה אותך פורפירא בים", והנה במעט עיון ישפוט כל מעיין ישר דמהני תרתי מוכח איפכא, דאם פורפירא פירושו בגד תכלת, מה שיך לומר שבגד תכלת של מלכים הוא תכלת, גם בגד תכלת של

הדיוטות הוא תכלת, ושמע מינה דפורפירא פירושו מעיל או אדרת, ומש"כ בילקוט ואנכי תולעת שהלבישה אותך פורפירא, הכותב מניח (כדרכם של החוקרים) שהבגד נקרא פורפירא משום שנצבע בדם החלזון שהוא תולעת, אבל האמת דהבגד נקרא תולעת ע"ש שנצבע בתולעת שני, והילקוט מסיים בדברי ר' שמואל בר נחמני דאמר אומה שעשו לך משכן של תולעת שני, (ובשום מקום לא כינו חז"ל את החלזון בשם תולעת, ומדברי תוס' והרמב"ם נראה שסוברים שהחלזון הוא דג ממש ע"י לקמן פרק ד'), וכן פירשו המפרשים לשון הכתוב (נחום ב' ד') "אנשי חיל מתלעים" דר"ל לבושים בגדי צבעונים צבועים בתולעת שני, ורשב"ם ריש פרשת תרומה פ' דצמר הצבוע בצבע אדום קרוי תולעת, כדכתיב אנשי חיל מתולעים וכן האמונים עלי תולע (איכה ד' ה'), ומקרא מלא הוא אם יאדימו כתולע כצמר יהיו (ישעיהו א').

וגם בראבי"ה (ברכות ס" כ"ה) שממנו מביאין ראייה דפורפורא היינו תכלת, מבואר דפורפירא פירושו מעיל, שכתב והוא מעיל שקורין בלשון לע"ז פורפירא, והא דאיתא בירושלמי בין פורפירין ובין פריפינין, ודאי אין כונת הירושלמי ללמדנו מה פירוש תכלת ומה פירוש כרתי, דכל תינוק יודע מהו תכלת ומהו כרתי, והירושלמי לא נכתב לאנשי יון שאינם יודעים מהו פ"י תכלת ומהו כרתי, אלא ודאי כונת הירושלמי לבאר דאין מעמידין חוט תכלת נגד עלה של כרתי, דזה ניכר גם בחשכה, לכן ביאר דהכונה משיכיר בין בגדים דומים שאחד צבוע תכלת ואחד כרתי שבזה יש יותר קושי להבחין, ומובן שהמלה פורפירין מרמז על המעיל כמש"כ ראבי"ה, ואולי פורפירין ופריפינין הם שני חלקים של הבגד.

ואילו "פורפורא" בלשון חז"ל היה פירושו בגד תכלת כפי שכותבים מצדדי הפורפורא, א"כ ברור דגוון התכלת הוא סגול כדעת החוות יאיר ולא כחול. לאחר שנתברר שה"פורפורא" שימש לצביעת צבע סגול, לא קשה כלל מה שמקשים מצדדי הפורפורא למה לא הזהירו חז"ל מהשימוש בפורפורא, (בהנחה שגוון התכלת הוא כחול ולא סגול), ובתי הצביעה העתיקים שהתגלו בין צור לחיפה היו בתי מלאכה לצביעת צבע סגול ולא תכלת, ושאריות הצבע שנתגלו שם הם בצבע סגול ולא כחול, ומקום צביעת התכלת היה בלזו, (והזכר היחיד

לצבע כחול מן הפורפורה לטענת החוקרים, הוא מרדעת של חמור שנמצא בסיביר ואומרים שנצבע מחלזון הפורפורה, וכידוע צריך בדיקה אחריהם, והרי בבדיקה כימית אי אפשר להבחין בין אינדיגו מן הצומח לאינדיגו מן החי, ולפי מה שראיתי כתוב החוקרים נסמכים על מה שמצאו בבדיקות כימיות שאריות מזעריות של "ברום" המעיד על הצבע שהוא מן הפורפורה, ואי משום הא י"ל דלעולם הצבע הכחול שבמרדעת הופק מצמח האינדיגו, אלא שהכינו את הצבע באותה יורה שקודם לכן הכינו את הצבע הסגול של הפורפורה ונתערב בקלא אילן כמות מזערית של ברום, וגם לטענת החוקרים האריג ההוא הוא מתקופת בית ראשון, ובבתי הצביעה באיזור צור שהם מתקופה מאוחרת הרבה לא נתגלו שאריות צבע כחול, ויתכן שבזמן חז"ל כלל לא ידעו שניתן להוציא מן הפורפורה צבע כחול, כפי שלא ידעו מכך החוקרים מאות שנים, ומה שנתגלה בחפירות ארכיאולוגיות ליד שריד בית מקדשינו קונכיות של חלזונות ובהם כמה פורפורות, אם אכן השתמשו בהם לצביעה, נראה שהיה זה לצבע ארגמן כפי שכתבו הגרצ"ה קאלישר וגעזעניוס, (וכן כתוב בכתבי יוסף בן גוריון בספר תולדות מלחמות היהודים ח"ה פ"ה אות ד' דצבע הארגמן שצבעו בו הפרוכת מקורו מן הים), ולא לתכלת.

וגם אם אמנם בזמן חז"ל ידעו שאפשר להפיק צבע כחול מן הפורפורה, י"ל בפשיטות שאין זה צבע תכלת כלל, כנראה מדברי הרמב"ם ובנו והחינוך דצבע תכלת הוא כחול בהיר, ואילו הצבע הכחול המופק מן הפורפורה הוא צבע כהה, וממילא לא היה צורך כלל להזהיר מהשימוש בחלזון הפורפורה שמוציא צבע סגול וכחול ולא צבע תכלת.

ובלא"ה אינו אמת מה שמקשים למה לא הזהירו חז"ל מהשימוש בפורפורה, כי חז"ל במנחות מ"ד א' הזהירו על כך מפורשות ונתנו סימנים לחלזון התכלת אשר אינם מתאימים לחלזון הפורפורה, עיין לקמן פרק ד', ולשם מה צריך לתת סימנים לחלזון אם לא משום שיש חלזון אחר הפסול לצביעת התכלת, ומה שלא הזכירו חז"ל בפירוש את הפורפורה, משום שרצו לשלול את כל החלזונות האחרים, לא רק את ה"ארגמן" אשר בלא"ה נודע כחלזון הארגמן ולא התכלת.

ומה שלא חששו לזיוף צבע התכלת מן הפורפורה אינה טענה כלל, כי הצמר הצבוע מהפורפורה היה יקר מזהב, כפי שכותבים בשם חכמי יון, ולמה זה יזייף אדם את התכלת בדבר היקר כמו התכלת עצמו, ולא היה חשש זיוף רק מקלא אילן שהוא צבע מצוי וזול.

עוד מביאים מצדדי התכלת מדברי הערוך בג' מקומות, (ערך איירינון, טיינון, ויקנטין), שהתכלת נקרא "יקינטינון", ולדבריהם מבואר בספרי יון הקדמונים שהתכלת נקרא בשם יקינטינון, (וצריך ברור בספרי היונים), ושאלתי מומחה גדול ליונית ורומית עתיקה (יהודי יר"ש) מה פירוש "יקינטינון" ואמר שלא שמע ממלה זו, רק "יקינטין" הוא שם של פרח, וכיום מצוי פרח זה הנקרא "יקינטינון", והוא מופיע בגווני רבים וביניהם צהוב כחול סגול ואדום. ומבירור מדפוסים ראשונים של הערוך ומוסף הערוך, עולה שכל שלשת הערכים הנ"ל אינם מדברי ר' נתן בעל הערוך, אלא מר' בנימין הרופא בעל מוסף הערוך, (והוא ניכר מתוך סגנון ותוכן הדברים עצמם), ובאסתר רבה פרשה ב' איתא בזה"ל, חור כרפס ותכלת תרגם עקילס איירינון קרפסינון ור' ביבי אמר טיינון, ובעל מוסף הערוך מביא דברי העתקת היונים שכותבים "יקינטינון" תחת טיינון, וע"פ זה החליט שצריך לגרוס כן במדרש רבה, ובערך טיינון ר"ל על פי זה דהא דאיתא בירו' פרק ב' דשבת ועורות תחשים ר' יהודה אומר טיינון לשם ציבעו נקרא, דאחזו לשון קצרה והוא מלשון יקינטינון, אבל אין לזה שום הכרח, ובקהלת רבה פרשה א' איתא עורות תחשים מה הן ר' יהודה אומר אלטינון ר' נחמיה אומר גלטינון, ובערוך ערך יקנטינון מבואר שהוא אבן טובה, וכן כתב שם בעל מוסף הערוך, אלא שכתב דבשם זה נקרא גם מין פרח אשר לו גוון של תכלת, ובאמת פרח זה אינו מיוחד לגוון תכלת אלא לגווני רבים, וגם לו יהי שיקינטא פירושו תכלת, עדיין אין אנו יודעים מהו גוון התכלת.

ולשון החוק הרומאי האוסר שימוש בפורפורה לצביעת צבע "בלאטא" ו"יקינטא", מוכיח שיקינטא אינו כחול-אינדיגו, כי הרומאים לא אסרו צביעה בצמח האינדיגו, ומאחר ואין שום הפרש בין הכחול המופק מצמח האינדיגו לכחול המופק מן הפורפורה, לא מתקבל על הדעת שאסרו צביעת כחול אינדיגו

מן הפורפורה, בזמן שניתן ללבוש את אותו לבוש מלכות ממש בצבע משובח מן הצומח, ועוד דאפילו בבדיקות כימיות לא ניתן להבחין בין צבע האינדיגו המופק מן הפורפורה לצבע האינדיגו המופק מן הצומח, ואיך אסרו צביעת צבע כזה מן הפורפורה בזמן שלעולם לא יוכלו להוכיח דבר זה, וגם כלל לא היה צורך בפורפורה לצביעת צבע כחול בזמן שאותו צבע ממש ניתן היה לצבוע בצמח האינדיגו שהוא משובח וזול, ואיזה כסיל ישתמש בפורפורה היקר מזהב לצבוע צבע אינדיגו, ומשמע שהפורפורה שימש לצביעת צבע יקינטא, שהרי לא נכתב בחוק לאסור את כל שאר הצבעים האפשריים מן הפורפורה, ועל כרחך "יקינטא" הוא ג"כ צבע בעל גוון סגול, וכפי שכותב געזעניוס (שהיה חוקר לשונות קדומים) דארגמן הוא פורפורראטה ותכלת הוא פורפורבוליא, וכבר נתבאר לעיל מדברי הרמב"ן שלא ירים איש את ידו ללבוש תכלת חוץ ממלך גוים, ומלבוש האפיפיור היה סגול ולא אינדיגו.

העולה מן האמור שפירוש המילה "יקינטינון" אינו ברור, והמקור לסמכו לגוון תכלת הוא העתקת היונים, ומאן יימר שאין העתקת היונים משובשת ולא לשון המדרש שלפנינו, ואם אמנם הוא צבע תכלת של הציצית, עדיין אין אנו יודעים אם הוא סגול או כחול בהיר או כהה, ו"יקינטא" נראה שהוא גוון הנוטה לסגול, וצ"ע אם יקינטא ויקינטינון הם אותו צבע או שני גוונים הדומים זה לזה.

והא קמן שבספרות העתיקה הפורפורה שימש לצביעת צבע סגול, והחוות יאיר שנסמך על ספרי המדע לא ידע שאפשר לצבוע ממנו צבע כחול, וגם בבתי הצביעה העתיקים שנתגלו נמצאו שרידים של צבע סגול ולא של כחול, ולפי מה שמתרצים מצדדי הפורפורה דמה שלא נתבאר בדברי חז"ל באופן הכנת התכלת שצריך להניחו נגד השמש, משום שבלאו הכי כל מלאכתם היתה נעשית בחצר תחת השמש, וגם בחפירות ארכיאולוגיות של בתי הצביעה העתיקים נתגלה שירות הצביעה עמדו בחוץ תחת השמש, לפי"ז היה צריך להיות שמחלזון הפורפורה באופן טבעי מופק צבע כחול ולא סגול, ונשאלת השאלה איך יתכן שבכל בתי הצביעה העתיקים שנתגלו כאן בארץ ישראל ובצור נמצאו שרידים

של צבע סגול ולא נמצא שום שריד של צבע כחול, והרי יורות הצביעה עמדו בחוץ תחת השמש, יתרה מזו לטענת בעלי הפורפורה אין צורך כלל בשמש לעשותו כחול אלא די בחשיפה לאור זמן ממושך יותר, א"כ איך הצליחו בתי הצביעה לצבוע סגול, והחוקרים נדחקים לתרץ תירוצים שונים, גם פלא שבזמן הרב הרצוג אפי' אנשי המדע לא ידעו כלל שניתן להפיק צבע כחול מן הפורפורה, ורק בשנת תשל"א נתגלה ע"י חוקרים גויים שניתן לצבוע ממנו כחול, ובאמת הוצאת צבע כחול מן הפורפורה אפשרית רק בזמן שהחומר שקוף (לא מחומצן), וזה נעשה ב"שיטת החיזור", כי בתחלה הג'ל היוצא מן החלזון צבעו צהבהב שקוף, ואחר זמן קצר החומר מתחמצן ומשנה את גוונו לסגול, ואם יצבעו ממנו כך ישאר סגול לעולם גם אם יעמוד זמן רב תחת השמש, ובעזרת כימיקלים מבצעים פעולת חיזור, והחומר חוזר למצב שהיה בזמן הוצאתו מן החלזון והיינו שקוף, ורק כך ניתן לצבוע כחול, ומעתה גם אם כנים דברי החוקרים דגם בלא כימיקלים אפשר לצבוע בשיטה זו ע"י רקבון בשר שמניחים בתוך יורות הצבע (אלא שבאופן זה לוקח יותר זמן), מ"מ הא קמן שבתי הצביעה העתיקים צבעו סגול, ואולי צבעו בשיטות אחרות.

הטענה שבזוהר פרשת תרומה רמזו תהליך זה שהצבע האדום מתאדה ואח"כ מתגלה צבע התכלת, יעוי' בזוהר שמדבר על בריאת העולם, ומשמע שם להיפך דגוון תכלת נוצר ע"י תערובת גוון סומק, וכך פי' המקובלים כמו שנתבאר לעיל, ואין לנו עסק בנסתרות, ואי בזוהר עסקינן, הלא מבואר שם בזוהר שהחלזון נמצא בים כנרת עי' לקמן פרק ד', וזה אינו מתאים לפורפורה.

טוענים עוד מצדדי הפורפורה, שבספרות היוונית העתיקה שחקרו את כל מקורות הצבע לא נמצא שום חלזון אחר שמפיקים ממנו תכלת, אבל על זה נאמר לא ראינו אינו ראייה, וכי בטוחים אנו שיש בידינו את כל המחקרים, ואם יש בידינו את כל המחקרים וכי לא יתכן שנעלם מעיני חכמי קדם מציאות חלזון התכלת שהיה נדיר מאוד, ואדרבא אי קשיא הא קשיא, איך יתכן שלא נזכר בדברי החוקרים הקדמונים שהפורפורה שימש לצביעת התכלת של היהודים, ופלניוס שחי בתקופת החורבן, מתאר באריכות רבה את השימוש בפורפורה אצל

קיסרי רומא לדורותיהם, ולא נזכר בדבריו אפילו בהבלעה שהוא שימש לצביעת בגדי הכהן הגדול בבית המקדש, וכן לצביעת הציצית, ושמע מינה שהפורפורה אינו חלזון התכלת, ואם יתכן הדבר שנעלם מפלניוס ידיעת דבר זה, אז אולי נעלם ממנו כל עיקר מציאותו של חלזון התכלת האמיתי.

עוד טוענים שהחלזון היחיד הנמצא בשימוש לצבע באיזור צור הוא חלזון הפורפורה, (ודבר זה טעון בירור אמיתי, ופשוט שאין לסמוך כסומא בארובה על ארכיאולוגים גויים, וכבר למדונו חז"ל (נדה ל' ב') שאין מביאין ראיה מן השוטים, וכך דרך החוקרים שהיום אומרים כך ומחר אומרים להיפך, ואולי מחר יחפרו עוד כמה מטרים וימצאו קונכיות מסוג חדש), ומכאן שהוא הוא חלזון התכלת, והנה טענה זו יסודה בשתי הנחות בלתי מבוססות, א' שחלזון התכלת הוא בעל קונכיה, ב' שמקום צביעת התכלת היה בין צור לחיפה, וכבר נתבאר שמקום צביעת התכלת היה בלזו ולא בצור וחיפה, ועי' לקמן ריש פרק ד' דאין שום מקור נאמן שלחלזון התכלת יש נרתיק, ומדברי הרמב"ם ותוס' נראה שחלזון התכלת הוא דג ולא שרץ המים, וגם שום אחד מן הגדולים לא טען כנגד ה"דיונון" של האדמו"ר מראדזין שאיננו חלזון התכלת מחמת שאין לו קונכיה.

פרק ד

הוכחות שה"פורפורה" אינו החלזון של חז"ל

א. בברייטא המובא בגמ' מנחות מ"ד א' איתא: חלזון זהו גופו דומה לים (פרש"י מראה גופו) וברייטו דומה לדג (פרש"י תבנית דיוקנו) ועולה אחד לשבעים שנה ובדמו צובעין תכלת, ה"פורפורה" אינו דומה לא לדג ולא לים, ומה שכותבים מצדדי התכלת מדברי הח"צ (סי' נ"ו) שכתב "ועוד דבשלמא לומר על שאינו דומה דומה דרך הוא לומר אף דלא דמי כ"כ, כאותה שאמרו תכלת דומה לים", אין זה שייך לעניננו כלל, דהח"צ מדבר על רמזים, אבל כאן חז"ל באו לתת לנו סימנים להכיר את החלזון הידוע, והסימנים אינם על דרך הרמז אלא על דרך הדמיון הגמור, שאם לא כן תחת חלזון יעלה סרפד, (ואגב פלא שמביאין ראיה מדברי הח"צ בזמן שדבריו מוכיחים דגוון התכלת אינו כחול).

טוענים מנגד מצדדי הפורפורה דמה נעשה שמבואר בדברי חז"ל שחלזון יש לו קונכיה, וע"כ צריך לדחוק הדמיון לדג וים, ונדחקים החוקרים לתרץ דגופו דומה לים היינו ע"י שהחלזון מתכסה במין ירוקת וחלקיקי אצות ("צמידה ביולוגית") הדומה לים, ומה שאמרו דומה לדג היינו שרחב באמצע וצר מלמעלה ולמטה, אבל כל בר דעת מבין שאין ממש בתירוצים אלו, שהרי בדמיונות כאלו אפשר לדמותו לכל דבר, וכיסוי הירוקת אינו מיוחד לחלזון הפורפורה וגם שאר סלעים הנמצאים שם מתכסים באותה צמידה ביולוגית, ומתריצים עוד החוקרים שגופו דומה לים וברייתו לדג אינם סימנים, אלא הוא ביאור למה דמיו יקרים, דע"י שמכוסה בירוקת יחד עם שאר הסלעים ששם הרי הוא דומה לקרקעית הים וקשה להבחין בו ולצודו, אבל מה נעשה דבזמן חז"ל לא היו צדין החלזונות ע"י צוללנים אלא ברשתות כמבואר בגמ' שבת ע"ד ב', וגם ברייתו דומה לדג אין לו ענין לביאור הנ"ל.

ועתה נתבונן נא בלשון חז"ל שאמרו **חלזון זהו גופו דומה לים**, ובהנחה שהחלזון הוא בעל קונכיה ומכוסה בירקות הדומה לים, מה ראו חז"ל להטעות אותנו ולומר שגופו דומה לים בזמן שמדברים על הקונכיה, דחלזון פירושו תולעת כמו שכתב רש"י בסנהדרין צ"א א', והיינו סוג תולעת ידועה הנקרא בשם חלזון, ובפרשת אמור (ויקרא כ"א) גבי מומין כתב רש"י או תבלל דבר המבלבל את העין כגון חוט לבן הנמשך מן הלבן ופוסק בסירא וכו' ותרגום תבלול חיליו, לשון חלזון, שהוא דומה לתולעת אותו החוט וכן כינוהו חכמי ישראל במומי הבכור (בכורות ל"ח א') חלזון נחש עינב עכ"ל, ופשוט שחלזון הוא שם התולעת לא שם הקונכיה, והוא מבואר בלשון המדרש עצמו, שאמרו צא ולמד מן החלזון (התולעת) שכל זמן שהוא (החלזון) גדל, נרתיקו (קונכיתו) גדל עמו, הרי שהחלזון הוא גוף החלזון, והקונכיה נקרא בלשון חז"ל **"נרתיק"**, או **"לבוש"** כלשון הדברים רבה פרשת כי תבא, א"כ מה ראו חז"ל לומר "גופו" דומה לים בזמן שמדברים על הקונכיה, והיה להם לומר "נרתיקו" או "לבושו" דומה לים כלשון המדרש, וכן ברייתו דומה לדג משמע דקאי על גופו של החלזון לא על נרתיקו.

ובאמת לא נתבאר בדברי חז"ל בשום מקום שחלזון התכלת יש לו קונכיה, ובדברי המדרש צא ולמד מן החלזון שכל זמן שהוא גדל נרתיקו גדל עמו אין רמז שמדובר על חלזון התכלת, אדרבא בברייתא דמנחות לא נזכר כלל שלחלזון יש נרתיק, וגם לא נתנו שום סימנים בנרתיק, ודבר ידוע שיש חלזונות עם נרתיק ויש חלזונות ללא נרתיק, כאשר עינינו רואות חלזונות רבים שאין להם נרתיק, ומצויין ביותר אחר ירידת הגשמים, וכן משמע בערוך דחלזון התכלת אין לו נרתיק, שהביא המדרש דנרתיקו גדל עמו בערך חלזון השלישי ולא בערך חלזון התכלת, אלא שר' בנימין הרופא במוסף הערוך הוסיף דגם חלזון התכלת נרתיקו גדל עמו, אבל אף אחד מן הגדולים בדור של האדמו"ר מראדז'ין לא טען כנגד דג הדיו שאיננו חלזון התכלת מחמת שאין לו נרתיק, ולפי הגירסא לפנינו בספרי פרשת וזאת הברכה ובילקוט סי' תתקס"א מבואר שסממיות מכישות אותו ומת ונימוק במקומו, והיינו שהסממיות מכישות את החלזון ומת שם כמו שביאר המ"א בזית רענן וכן בצפנת פענח (הל' ציצית פ"ב), ולפי"ז נראה דחלזון התכלת אין לו נרתיק, ויתכן שהסימן האמור בגמ' שדומה לדג ר"ל שהוא חלזון ללא קונכיה בשונה מחלזונות אחרים שיש להם קונכיה, ועל כן דומה לדג, והרמב"ם כתב שעינו דומה לעין התכלת, ולא כתב שדומה לדג אלא כתב שהוא דג אחד וכו', משמע שזהו גופא הסימן שהוא דג ולא חלזון בעל קונכיה שלא נקרא בשם דג, ורחוק מאוד שהרמב"ם יכנה את הפורפורא בשם דג, ובפרט לשיטתו בפ"ב מהל' מאכלות אסורות הי"ב דשרץ המים חלוק מדגים, וכתב בזה"ל: אי זהו שרץ המים אלו הבריות הקטנות כמו **התולעים והעלוקה** שבמים והבריות הגדולות ביותר שהן חיות הים כללו של דבר **כל שאינו בצורת הדגים** לא דג טמא ולא דג טהור וכו', וגם בתוס' שבת ע"ה א' ד"ה וליחייב מבואר שהחלזון הוא דג, שכתבו דיש במיתתו קצת תיקון שאינו מפרכס לכאן ולכאן, וכבר כתב בספר דברי יוסף ח"ד תשובה ל"ט דבגמ' דמנחות וברמב"ם משמע דחלזון התכלת הוא דג ממש, ומין טהור הוא, ואיננו חלזון הפורפורא שהוא שרץ טמא ומלאכת המשכן נעשה רק מדברים טהורים, ועי' נו"ב או"ח תנינא סי' ג' וחת"ס יו"ד סי' רע"ו ובספר אור לישירים פתיל תכלת סי' ב'.

עוד איתא בברייתא ובדמו צובעין תכלת, ובדם הפורפורה אין צובעין כלל, רק מוציין כמה טיפות של חומר (ג'ל שקוף) מתוך איזה בלוטה של החלזון, והחומר הזה בתחלתו הוא כמעט שקוף ואח"כ מקבל צבע, ואיך ניתן לקרוא לחומר הזה דם, ואף דכתיב (דברים ל"ב) דם ענב על דרך המליצה, על בעל חי שיש לו דם לא שייך לומר שצובעין בדמו ולא קאי על הדם רק על נוזל אחר, וכן פשיטא להו לראשונים בשבת ע"ה א' דמוציין גוף דם החלזון, נוראיתי מי שכתב דדם הירוק אינו אלא ליחה בעלמא וקראוהו חז"ל דם, וחלילה מלומר כן, שהרי עקביא בן מהללאל מטמא דם הירוק, ופשוט דדם גמור הוא, אלא שנשתנה צבעו לירוק (כשעוה), וכן נראה בחוש שכתמי דם גמור לפעמים בהמשך הזמן משנים צבעם לצבע צהוב כנודע לחכמים], ומן החומר הזה לא היו צובעין תכלת אלא ארגמן כפי שנתבאר.

וביותר יש לתמוה, למה חז"ל כשבאו לתת סימנים לחלזון התכלת, לא אמרו בפשיטות מביא חלזון ששמו "פורפורה", שהרי השם פורפורה נזכר כבר בדברי אריסטו שהיה בתקופת בית שני, וכן נזכר שם זה פעמים רבות בדברי חז"ל, לפי דברי מצדדי התכלת דלשון פורפורה הכתוב במדרש ובזוהר היינו בגד תכלת, ונמצא שזו ראייה מוכחת שהחלזון של חז"ל אינו הפורפורה.

עוד יש תימה גדולה, איך יתכן שלא נזכר בדברי חז"ל בשום מקום שמחלזון התכלת היו צובעין גם צבע "ארגמן", (וביותר קשה לפי מה שנתבאר לעיל מדברי יוסף בן מתתיהו דצביעת הארגמן במקדש מקורו מן הים).

ב. בגמ' סנהדרין י"ב א' אמרי' זוג בא מרקת ותפשו נשר ובידם דברים הנעשה בלוז, משמע שהתכלת היה נעשה בלוז ולא בצור וחיפה, ולשון התדב"א זוטא פט"ז **"היא לוז שצובעין בה תכלת לכל ישראל"**, והנה אם הפורפורה הוא חלזון התכלת, נמצא שעיקר מקום צביעתו היתה בצור וחיפה שנמצאו שם גלים של מאות מליוני קונכיות, וחיפה היתה נקראת "פורפיריום" על שם תעשיית הפורפור, ואילו בלוז לא נמצא לעת עתה אפילו קונכיה אחת, אלא ודאי תכלת לחוד וארגמן (פורפורה) לחוד, ובצור ופורפיריום לעת עתה לא נמצא שום שריד

של צבע כחול רק ארגמן, [והנה בגמ' סוטה מ"ו ב' משמע דלזו שצובעין בה תכלת קאי על לזו שבנה הכנעני בארץ החתים, וע"כ אינו בארץ ישראל אלא בחז"ל, דבני ישראל נצטוו להורישם, ולא יתכן שנתנו לו לבנות עיר בארץ ישראל, וכבר כתב הרד"ק דארץ החתים אינו בני חת מז' אומות אלא הוא מקום אחר, ועי' מהרש"א סוטה מ"ו ב' דעל כן דרשו חז"ל ארץ החתים ע"ש ארץ החיים, וצ"ע מה שייכא צביעת התכלת לשם, ואולי היתה סמוכה לארץ ישראל, ובבב"ר ויצא פרשה ס"ט משמע דקאי על לזו שהיתה בנחלת בני יוסף, ועי' שם בפ' מהרז"ו דאי אפשר לומר כן].

ג. בגמ' מנחות מ"ג א' מבואר שיש בדיקה כימית לברר אם הצמר נצבע בתכלת או בקלא אילן ע"י שרייה בסממנים המקלקלים חזותו של הקלא אילן ולא של התכלת, ואילו המולוקולות של הצבע כחול-אינדיגו שצובעים מן הפורפורה זהות לגמרי למולוקולות של צמח האינדיגו ואין אפשרות כימית להבחין ביניהם, ואפי' בגדים של חנוטים במצרים הצובעים בצבע כחול מלפני אלפי שנים שנתברר בבדיקת מעבדה שנצבעו באינדיגו, לא נתברר אם הוא מן החי או מן הצומח, א"כ לא יתכן שזהו התכלת של חז"ל, וגם אם בכחול של הפורפורה יש שאריות מזעריות של פרום שאינו קיים באינדיגו מן הצומח, לא זהו הבדיקה של הגמ', ומתריצים שאמנם החומר הצובע שהוא האינדיגו זהו לחלוטין פורפורה ובקלא אילן, אבל קליטת הצבע בצמר תלויה גם בדברים חיצוניים המסייעים לקליטת הצבע, ואולי בזמן הגמ' הצביעה בקלא אילן לא היתה באיכות הצביעה כמו של הפורפורה, אבל אכתי קשה איך סמכו חז"ל על בדיקה זו, הלא יש לחוש שמזייפי התכלת צבעו בקלא אילן באותה איכות שצובעים פורפורה באופן שאי אפשר להבחין ביניהם.

ד. בגמ' בסנהדרין (צ"א א') איתא: עלה להר וראה שהיום אין בו אלא חלזון אחד למחר ירדו גשמים ונתמלא כולו חלזונות, ופירש"י דמיידי בחלזון התכלת, ואילו חלזון הפורפורה אינו מסוגל לעלות ליבשה, ויכול להיות רק במים רדודים או במקום בוצי, ואמנם היר רמה שם חלק על רש"י ומפרש דלא קאי על חלזון

התכלת, (וכן נראה דעת הערוך דלא מיירי בחלזון התכלת מדלא כתב גמ' זו בערך חלזון התכלת), אבל יעוי' עוד ברש"י מגילה ו' א' שמפרש "עמים הר יקראו" מכל השבטים יתקבצו להריך לקנות שפוני טמוני חול, ופי' שהחלזון עולה מן הים להרים, וכן איתא בספרי פרשת וזאת הברכה ובילקוט שם: א"ל השמים שיש מקום בים שמוטל בהרים וסממיות מכישות אותו ומת ונימק במקומו, ואין לפרש דהים מוטל בהרים ולא החלזון, דלשון מדרש תנאים שהרבה מקומות בים שהוא מושלך בהן בהרים וכו', (ובפסיקתא זוטרתא איתא "שמושל בהרים" ונראה שהוא ט"ס וצריך לומר שמושלך בהרים או שמוטל בהרים), ועוד דמבואר שהסממיות מכישות את החלזון כמו שפי' המ"א, וגם לפי הגירסא "וסממיות מקיפות אותו ואין לך אדם שהולך לשם שאין סממיות מכישות אותו ומת ונימק במקומו", מ"מ מבואר שהסממיות מקיפות את החלזון, ולפי"ז החלזון נמצא ביבשה.

ה. הכנת צבע התכלת מחלזון ה"פורפורה" נעשה באופן זה, חותכין בלוטה קטנה המצוי בחלזון שם כנוס החומר המיוחל להפקת הצבע, מוציאים משם כמה טיפות בלבד, מערבבים את החומר הזה עם כמות גדולה של מים, (החומר בפני עצמו הוא מועט ביותר וכמובן שלא ניתן לצבוע בו), כמו כן מכניסים ליורה סממנים שתפקידם לפרק את הצבע (ולפעולת ה"חיזור"), מרתיחים הכל יחד, ומניחים את היורה נגד השמש כרבע שעה כדי שיתפוגג צבע הארגמן עד שמתקבל צבע כחול לפי טענת בעלי הפורפורה. היות והחלזון כנוס בתוך הקונכיה, בכדי להגיע לבלוטה שבו נמצא החומר המיוחל, שוברים תחלה עם פטיש את הקונכיה כנגד מקום הבלוטה, ואח"כ מוציאים את חומר הצבע באופן הנ"ל, כפי שנאמר לי ע"י הבקאים בדבר, שבירת הקונכיה אינה סיבה למוות, והחלזון יכול לחיות שבוע ויותר ללא קונכיה, וגם לבסוף אם ימות זה לא בגלל שבירת הקונכיה אלא מחמת זיהום שקיבל, כמו כן הפציעה הקלה של חיתוך הבלוטה ג"כ אינו סיבה למוות, אלא דשבירת הקונכיה בצירוף הפציעה גורמת למוות לאחר כשעה וחצי או יותר.

והנה בגמ' שבת דף ע"ה א' איתא: הצד חלזון והפוצעו אינו חייב אלא אחת ר' יהודה אומר חייב שתיים שהיה ר' יהודה אומר פציעה בכלל דיתה, ומקשה הגמ' מדוע אינו חייב גם משום נטילת נשמה דפסיק רישא הוא שימות, ומתרץ ר' יוחנן כגון שפצעו מת, ורבא מתרץ אפי' תימא שפצעו חי מתעסק הוא אצל נטילת נשמה, ואע"ג דמורה ר' שמעון בפסיק רישא, שאני הכא דכמה דאית ביה נשמה טפי ניחא ליה כי היכי דליציל צבעיה, ויש שלשה פירושים בגמ', שיטת רש"י ותוס' וסיעתם דגם למסקנת הגמ' פסיק רישא הוא שימות, אבל בטעם הפטור חלוקים רש"י ותוס' כפי שיתבאר לקמן, והרמב"ן מפרש שלפי המסקנא מציאים את דם החלזון באופן שאינו פסיק רישא שימות כפי שיבואר לקמן.

והנה מקושיית הגמ' וליחייב נמי משום נטילת נשמה, **מבואר דהחלזון מת מיד בשעת פציעתו**, ולא כפי שהוא בחלזון הפורפורה שאינו מת רק לאחר זמן רב, דאם אינו מת רק לאחר זמן רב אין מקום להקשות וליחייב נמי משום נטילת נשמה, דיש לתרץ בפשיטות דמיירי שמת במוצאי שבת, ומשו"ה לא פסיקא ליה לתנא לומר דחייב נמי משום נטילת נשמה, דלפעמים הוא מת רק אחר צאת השבת, ומסתברא דמלאכת נטילת נשמה דמיא לבישול, שהמלאכה היא מעשה הבישול לא מעשה הנחה על האש, וגם כאן המלאכה היא מעשה הריגה, ולא דמי למלאכת זורע שהמלאכה מוגדרת מעשה הזריעה ולא ההשרשה, [והא דאמרי' בשבת ק"ז ב' דהשולא דג מן הים כיון שיכש בו כסלע חייב, היינו משום דחשיב כמת ממש, כמו נבלה מחיים בבהמה, ולדעת ר"ע חולין ע"ה א' מטמא טומאת אוכלין, ומבואר שם בגמ' דגרע מטרפה, שוב הראוני במנחת חינוך במוסך השבת שלמד מזה דאפי' אם עשאו טריפה חייב משום נטילת נשמה כל שאינו יכול לחיות ע"י רפואות, וזה נראה דבר תימה, ולפי דבריו היה ראוי לומר דההורג את הטריפה פטור, דאין סברא שיתחייב ב' פעמים על הריגה אחת, והוא ז"ל נסתפק בזה, וצע"ג דמבואר להדיא במתני' פסחים ע"ה א' דהשוחט את הטריפה חייב, דרק בנמצאת טרפה בסתר פטור משום אונס או טעה בדבר מצוה, א"כ בפשוטו יש ללמוד מזה דעשאו טרפה לא מיחייב משום נטילת נשמה], ולמה נדחק ר' יוחנן לתרץ כגון שפצעו מת, אלא ודאי החלזון מת מיד בשעת פציעתו,

וכן מבואר להדיא בכל הראשונים כפי שיבואר, וגם את"ל דבמת אחר השבת ג"כ חייב, מ"מ הדעת נותנת לפי המציאות בחלזון הפורפורא שמת רק אחר כמה שעות, דאינו בהכרח שימות, דאם יכול לחיות כמה שעות, מסתברא שגם ניתן לרפאותו, בפרט אם יחזירוהו למים.

גם משמעות הגמ' דהחלזון מת בשעת פציעתו מחמת הוצאת הדם, וכן הבינו הראשונים, דרש"י מפרש את תירוצו של רבא, **שדם החי טוב מדם המת וכיון דכל עצמו מתכוין וטורח לשומרו שלא ימות בידו אפי' מת אין כאן אלא מתעסק וכי מודה ר' שמעון במידי דלא איכפת ליה אי מיתרמי ומיהו איכווני לא מיכוין עכ"ל**, שיטת רש"י דיש פסיק רישא "דלא איכפת ליה" ובוזה מודה ר"ש דחייב, ויש פסיק רישא "דלא ניהא ליה", כלומר שהדבר קשה בעיניו ורצונו שלא יהיה, ובוזה פוטר ר' שמעון, ולפי"ז למדנו מדברי הגמ' דפסיק רישא הוא שהחלזון ימות תיכף ומיד תוך כדי הוצאת דמו, ולכן לא ניהא ליה במיתתו כי הצבע מתקלקל וצריך לעשות תחבולות לעכב את מיתתו כמה שניתן, והנה לפי המציאות בחלזון הפורפורא שאינו מת מיד עם פציעתו רק אחר זמן רב, גם אם ראוי להתחייב על הריגה זו ולא חשיב גרמא, מ"מ לא ניתן לומר דלא ניהא ליה שימות, דמה איכפת לו שימות לאחר זמן רב כשהצבע כבר מתבשל ביורה, ואינו טורח ומתכוין לשומרו שלא ימות.

והרמב"ן כתב בזה הלשון: **פרש"י ז"ל שהוא טורח לשומרו שלא ימות, פירוש לפירושו והוא פוצעו בדרך שאפשר שלא ימות ואם מת לא נעשית מחשבתו והיינו דקרינן ליה מתעסק עכ"ל**, וכן כתב המאירי דאפשר לפרש כן אלא שרוב המפרשים אינם מפרשים כן, ומ"מ גם לפי דבריהם מבואר שצריך תחבולות שלא יהיה פסיק רישא שימות, וצריך לשומרו שלא ימות תוך כדי פציעתו כדי שלא יתקלקל הצבע, ולמדנו **שהמוות הוא מיד בשעת פציעתו**, וגם משמע להדיא בין לדברי רש"י ובין לדברי הרמב"ן שהמוות נגרם מחמת הוצאת כל הדם מגוף החלזון, והוא פעולה מתמשכת של הוצאת דם רב הגורמת למותו של החלזון וצריך לשמרו שלא ימות תוך כדי הוצאת הדם, ולא מדובר בהוצאת כמה טיפי דם מן הבלוטה הנעשה ברגע אחד, וכך כותב המאירי להדיא **"ואין כאן פסיק רישיה**

שאפשר לחיות בהשגחה דם מועט ונוח לו להשאיר דם מועט כדי להיות הדם שבידו צלול, וכן מבואר גם בתשובת ר' אברהם בן הרמב"ם (ברכת אברהם סי' י"ט) שכתב בזה"ל: ופריק רבא אפילו שפצעו חי מתעסק הוא אצל נטילת נשמה, כלומר אין כוונתו אלא לפציעתו בלבד לא לטול נשמתו, ואע"פ שנשמתו נטלת מתעסק הוא אצל נטילת נשמה שאין כוונתו לה, ואקשינן אהאי פירוקא וכו' ודחינן לתרוצי פירוקא דרבא שאני הכא דכמה דאית ביה נשמה טפי ניחא ליה כי היכי דליצלח צבעיה, כלומר לא דמי פציעת החלזון לפסיקת הראש, שפסיקת הראש שהוא מתכוין לה לא תתכן אלא עם המות, ופציעת החלזון שהוא מתכוין בה להוציא את הדם אין הנשמה נטלת בה על כל פנים, **שאפשר שיפצע ויוציא הדם מאבר שאין הנשמה תלויה בו** והוא יתכוין לזה אם יוכל כי היכי דליצלח צבעיה עכ"ל, מבואר שדם החלזון אינו טיפת דם המונח בכיס מיוחד לזה שאותו בלבד צריכים להוציא, אלא דם גוף החלזון עצמו הוא שלוקחים לתכלת, והחלזון מת מחוסר דם, אלא שנח לו שלא להוציא כל דמו אלא להשאיר מעט דם שיוכל לחיות בו, וכן יבואר לקמן עוד להדיא מדברי הרמב"ן, וכל זה אינו מתאים כלל וכלל לפורפורה.

גם רש"י מפרש הפועל **דוחקו בידיו שיצא דמו**, וכן הוא בכמה וכמה ראשונים, ותיאור זה אינו מתאים להוצאת דם הפורפורה, אלא משמעו כמו שנתבאר שמוציאים את גוף דם החלזון.

ותוס' מפרשים הטעם דאינו חייב משום נטילת נשמה דהוי מלאכה שאצל"ג, ולפי"ז היה אפשר לומר דבאמת לא איכפת לו אם החלזון מת או לא מת, אלא דבלשון הגמ' **דכמה דאית ביה נשמה טפי ניחא ליה כי היכי דליצלח צבעיה** מבואר שהוא חפץ שלא ימות, וכבר כתב הריטב"א (הנמ"ח) בשם תוס' בזה"ל: וא"ת ולמה הוצרכו לומר כאן דשאני הכא דלא ניחא ליה דהא אפילו בדלא איכפת ליה שרי, י"ל דקושטא דמילתא נקט דודאי אף לא ניחא ליה, אי נמי לתרוצי אליבא דר' יהודה למה לא חייב גם כן משום נטילת נשמה, דבשלמא לר"ש כיון דלא מתכוין ולא איכפת ליה הויא ליה מלאכה שאינה צריכה לגופה שהוא פטור, אבל לר' יהודה דאוסר כל דבר שאין מתכוין ומחייב גם כן במלאכה

שאינה צריכה לגופה מאי איכא למימר, להכי נקט טעמא דכיון דלא ניחא ליה הוה ליה מקלקל בחבורה שהוא פטור לר' יהודה כדאיתא בפרק שמונה שרצים, כל זה יסוד התוספות עכ"ל, למדנו דהגמ' מתרצת דלא ניחא ליה במיתתו שחפץ שלא ימות, ולכן פטור גם לר' יהודה המחייב במלאכה שא"צ לגופה, ושמע מינה דהחלזון מת תוך כדי הוצאת דמו ודבר זה קשה בעינינו, אבל אם אינו מת רק לאחר זמן רב כפי שהוא אצל הפורפורה, מה איכפת ליה שימות.

וכך כתבו בתוס' (ד"ה וליחייב) להדיא, דקושיית הגמ' וליחייב נמי משום נטילת נשמה הוא גם לר' יהודה דסבר מקלקל בחבורה פטור, דהיכא דאיכא תיקון קצת חייב, **והכא נמי במה שממיתו יש תיקון קצת שאינו מפרסם לכאן ולכאן ונוח ליטול ממנו הדם**, מבואר להדיא בדברי התוס' שהחלזון מת תוך כדי הוצאת דמו, ויש בזה קצת תיקון שאחרי שהוא מת נוח יותר להוציא דמו.

ובעלי הפורפורה מביאין ראיה לדבריהם, ממה שכתבו בתוס' (ד"ה כי) בשם ר"ת דדם החלזון מיפקד פקיד, וזה מתאים ביותר לפורפורה שהדם מונח בכיס דהיינו בבלוטה, ונחזי אנן מה כתוב בתוס', וז"ל: **והשיב לו ר"ת דדם חלזון הראוי לצביעה מיפקד פקיד ולא מיחייב על אותו הדם משום נטילת נשמה ועל דם אחר היוצא עמו נמי לא מיחייב דלא ניחא ליה כי היכי דליציל ציבעיה עכ"ל**, וכן הוא בתוס' כתובות דף ה' ע"ב, הרי דברי התוספות ברור מללו שאין דם החלזון מונח בכיס מיוחד, שהרי כתבו להדיא דבהוצאת הדם הראוי לצביעה יוצא גם שאר הדם שמחמתו הוא מת, אלא שעל אותו דם אחר היוצא עמו לא מיחייב דלא ניחא ליה בזה כי היכי דליציל צביעה, ואילו בפורפורה אין מוצאין אלא כמה טיפי ג'ל מן הבלוטה וחוזן מזה לא יוצא כלום, ודם מיפקד פקיד אין פירושו שהוא כנוס בכיס דוקא, אלא הכונה דדם חלזון הראוי לצביעה מצד מהותו וטבעו הוא מיפקד פקיד, כמבואר בכתובות דף ה' ע"ב לענין דם בתולים דמיפקד פקיד אע"פ שאינו דם הכנוס בכיס, ועי' שם ברש"י מה שביאר בזה.

והריטב"א בשם הרא"ה בשם הרמב"ן חלק על תירוצו של ר"ת דדם חלזון מיפקד פקיד, ותירץ קושיית תוס' אמאי אין חייבין משום נטילת נשמה על עצם

הוצאת הדם, **דשאני חלזון שאינו בעל איברים אלא גוף אטום כחלזונות שבאשפות, ובכי הא ליכא נטילת נשמה אלא כשנוטל כל נשמתו לגמרי, ומבואר שמוציאים את גוף דם החלזון אלא שאין בזה חיוב נטילת נשמה רק כשמת.** העולה מכל האמור מדברי הגמ' והסכמת כל הראשונים, **א.** שמוציאים את גוף דם החלזון ולא שתים שלש טיפות מתוך איזה כיס, אלא שנחלקו ר"ת והרמב"ן אם אותו דם מפקד פקיד או לא, **ב.** החלזון מת מיד בשעת הוצאת דמו, ונחלקו הראשונים אם הוא פסיק רישא או לא. ולטענת החוקרים לפי הממצאים הארכיאולוגים של הקונכיות שנתגלו, גם בזמן חז"ל נקבו את הקונכיה כנגד הבלוטה בדיוק כפי שעושים היום (גם לפי דבריהם היו צריכים להשתמש בבשר הנחתך לצורך פעולת החיזור), ואין שום חכמה יתירה להכות בפטיש ולחתוך בסכין. לאור האמור נראה ברור שדברי הגמ' אינם מתאימים לחלזון ה"פורפורה".

ו. בגמ' שבת כ"ו ע"א איתא: יוגבים אלו צידי חלזון מסולמות של צור ועד חיפה, והוא בחלקו של זבולון כדאיתא במגילה ו' א' שהקב"ה אמר לזבולון כולן צריכין לך ע"י חלזון, ולשון צידי חלזון מתפרש על צידת החלזון מן הים, כמבואר בשבת דף ע"ד ע"ב שכן צדי חלזון קושרין ומתירין, וכתב היעב"ץ במטפחת ספרים פרק ד' בשם ספרי או"ה שחלזון התכלת לא נמצא במקום אחר כי אם בין שני מקומות הללו, והפורפורה מצוי בכל הים התיכון כולו, וכך כתוב בדברי פלניוס, שהארגמן המשובח מצוי בצור שבאסיה, ובמנינקס שהוא אי בצפון אפריקה, ובחופי ג'טולי בצפון מערב אפריקה, ובלאקוניה של אירופה בדרום יון, ולא עוד אלא שאחד מבתי הצביעה העתיקים נתגלה בתל מור בדרום הארץ באיזור אשדוד, ובימינו ג"כ הפורפורה מצוי לכל אורך חופי הים התיכון מצפון אפריקה וספרד דרך איטליה ויוון, וצובעי התכלת היום מיבאים אותו מיוון, וגם בארץ ישראל הוא מצוי בכל חופי הארץ כולל עזה בדרום, ומוציאים אותו מקרקעית הים בעומק מטר וחצי בלבד, אלא שבאיזור צור שקרקע היום יותר סלעי הוא מצוי בכמויות גדולות הרבה יותר, והא דכתיב (יחזקאל כ"ז) תכלת

וארגמן מאיי אלישה, מאן יימר דמיירי בתכלת של החלזון ולא בקלא אילן, ותדע דמיירי שם בצור שהוא מרכז תעשיית הפורפורה, ומה היו צריכין לאיי אלישה לתכלת וארגמן מן החלזון, אלא ודאי למכסה ואהל של הספינות לא נשתמשו ביריעות תכלת וארגמן מן החלזון.

גם נראה להדיא מדברי חז"ל שחלזון התכלת היה יקר המציאות, ואילו חלזון הפורפורה אינו נדיר כלל, ומצוי טובא בכל מקום, ומה שכתב הרדב"ז (סי' תרפ"ה) שהחלזון מצוי גם בים סוף ומשם צדוהו בני ישראל במדבר, אלא דבחלקו של זבולון היה עולה מאליו מן הים אל היבשה, על כרחך אין כונתו שמצוי הרבה בכל הימים, שהרי מפורש בגמ' **אלו צידי חלזון מסולמות של צור ועד חיפה**, והרדב"ז עצמו כתב דצדי חלזון משמע שהיו צריכין לצודו מן הים, והיינו אחר שגלו שלא היה עולה מאליו היו צדין אותו בחלקו של זבולון, ושמע מינה דגם בים אינו מצוי טובא בשאר מקומות, והוא מוכרח מצד עצמו, דאם החלזון היה מצוי טובא בכל הימים, מה היו צריכין כל השבטים לזבולון, הלא בחלקו של זבולון לא היה עולה מאליו רק אחת לשבעים שנה, ואילו בים מצוי בשפע רב כל השבעים שנה.

ובזוהר פרשת תרומה איתא: **תכלת, אמר רבי יצחק תכלת מההוא נונא דימא דגינזור דאיהו בעדביה דזבולן**, מבואר דעת הזוהר שהחלזון נמצא בים כנרת, וכן כתב ר' בחיי בפירושו עה"ת (במדבר י" ב') וז"ל: וגם היא מדתו של דוד שנשתמש בכנור, והיא התכלת הצבוע מדם חלזון שהוא הדג המצוי בים כנרת שלכך נקראת מדה זו כנור דוד שהיה מנגן מאליו עכ"ל, וזה אינו מתאים לפורפורה שאינו גדל במים מתוקים, וצריך לומר דדעת הזוה"ק דהא דכתיב זבולון לחוף ימים ישכון וגו' וירכתו על צידון, ר"ל שנחלת זבולון היתה מחוף לחוף, מן הים הגדול ועד ים כנרת, ד"ימים" תרתי משמע, ומש"כ בזוהר פרשת ויחי, שמח זבולון בצאתך ויששכר באהלך לחוף ימים ישכון באינון פרישי ימים למעבד פרקמטיא לחוף ימים **אע"ג דחד ימא הוה ליה באחסנתיה בתרין ימין שרייא עכ"ל**, ר"ל אע"פ שים כנרת היה בחלקו של נפתלי כדאיתא בב"ק פ"א ב', מ"מ נחלת זבולון הגיע עד שפת ים כנרת והיה יושב על ב' ימים, ואולי כונת

הזוהר שהחלזון עולה מים כנרת להר בחלקו של זבולון סמוך לים כנרת, ובמגילה ו' א' מבואר דציפורי היתה בחלקו של זבולון, ובזוהר פרשת בשלח איתא, זבולון לחוף ימים ישכון, והא ימא חד הוה בעדביה, אלא מאי לחוף ימים, ודאי אוקמוה חברייא ברזא עלאה, וירכתו על צידון כמה דאת אמר יוצאי ירך יעקב, זבולון שוקא דימינא דגופא הוה, וים כנרת הוה בעדביה ומהכא אשתכח חלזון לתכלתא, וצ"ע. והיעב"ץ במטפחת ספרים פ"ד כתב שט"ס הוא בה' מקומות בזוהר, והנה מלבד שהדבר פלא לומר שהוא ט"ס בה' מקומות, בדברי רבינו בחיי מבואר להדיא שדג החלזון מצוי בים כנרת, וכן כתבו המקובלים עי' בשער מאמרי רשב"י לר' חיים ויטאל, ובעיטור ספרים שם הביא מספר תבואת הארץ (דברי יוסף ח"ב) פרק ג' שהאריך לבאר דנחלת זבולון היתה מים הגדול עד ים כנרת, כמש"כ יוסיפון שתכונת זבולון מים כנרת עד ים הגדול, וביאר דעת הזוהר שהחלזון מצוי גם בים הגדול וגם בים כנרת, ובפרקי דר"א עם ביאורי הרד"ל פרק י"ח כתב בהערה ו' ראיה לזה מדברי המדרש רבה פרשת נשא פרשה י"ג, דאיתא שם: **כי שפע ימים יינקו שני ימים**, וזהו השבח של זבולון שיש לו ב' ימים, אף שהרבה שבטים יושבים לחוף הים, ונפתלי נטל מלא חבל חרם בדרומה של הכנרת כדאיתא בב"ק שם, אבל בצפונה היה לזבולון רצועה שם, עי' שם באורך.

ובספר שבע חכמות (ערך חיפה) כתב עפ"י עוד דלא קשיא מידי, דמה שאמרו בגמ' צדי חלזון מסולמא דצור עד חיפה **קאי על חלזון הפורפור לא על חלזון התכלת**, וחלזון התכלת מוצאו בים כנרת כמש"כ בזוהר, (אמנם הערוך הביא גמ' הנ"ל דצדי חלזון בערך חלזון התכלת, וגם הרמב"ם כתב שבים המלח הוא מצוי, ואם נאמר שמצוי גם בים הגדול וגם בכנרת ניחא דאין סתירה מהראשונים לזוהר).

ז. בגמ' שבת ע"ד ב' מבואר דהחלזון היה ניצוד ברשתות, וחלזון הפורפור אי אפשר לצודו ברשת, מתרצים החוקרים דגם הפורפור ניצוד ברשתות כמבואר בדברי פלניוס, ושם כתוב ששמים ברשת פתיון של חלזונות פעורי פה ונשכניים

הקרובים למות, ובהכנסם למים חוזרים לתחיה, והארגמניות מתקיפות אותם ועוקצות אותם בלשונם, והחלזונות לוחצים אותם בנשיכה וכך ניתלים ברשת, אלא דבגמ' בשבת ע"ה א' מבואר דהצד חלזון בשבת חייב חטאת, ובאופן הנ"ל נראה דאינו חייב, דאינו אלא כמשסה כלב ואין האדם שותף במעשה הצידה דפטור, כמו שהסכימו האחרונים בסי' שט"ז ס"ב, (והכא גרע טפי, דהבע"ח הניצוד שותף בצידת עצמו, ויל"ד דהוי כמו בע"ח הנכנס למצודה דמבואר בתוס' שבת י"ז ב' ובריטב"א ועו"ר דאינו חייב רק אם צד בשעת פריסת המצודה דחשיב מעשה שלו, והובא לדינא בפוסקים), וגם על הוצאת הרשת לחוץ אינו חייב, כמש"כ בבית"ל שם ד"ה הוי דאם תפסו הכלב בלא הסיוע שלו ואח"כ לקח הוא מיד הכלב לכאורה ג"כ פטור מחטאת דכבר ניצוד ועומד ע"י הכלב, וגם אם הארגמן נתלה ברשת עצמו נראה דאינו חייב משום צידה, דזה הוי כמו בע"ח הנכנס למצודה בלא מעשה האדם דמבואר בראשונים דאינו חייב, וכיון שטבעו שנתלה ברשת ואינו עוזבו נראה דעכשיו חשיב כניצוד ועומד, וגם כשמוציאו לחוץ פטור, כמו אילו היה נתלה שם מערב שבת, וגם הצד צבי חולה או חגבים בשעת הטל, אם לא יטלם עכשיו לאחר זמן יברחו, ואפ"ה פטור כיון דמ"מ עכשיו הוא ניצוד ועומד.

ח. ברמב"ם מבואר שדמו של החלזון שחור כדיו (וכנראה שכך היתה קבלה בידו, כי לא היה בידו החלזון, ובצפנת פענח כתב דלמדו מהירושלמי פ"ב דנדה דדם דגים שחור, אבל לומר שהרמב"ם כתב כן ע"פ ספרי אריסטו הוא רחוק מאוד), ובפשוטו אינו מתאים לפורפורה, ומה שכותבים מצדדי התכלת שכשיש כמות גדולה של דם ביחד הרי הוא שחור, אין זה תירוץ, דכל משקה שיש לו קצת צבע, כמו תה למשל, כשיש מעט ממנו בכוס הרי הוא כמעט שקוף, וכאשר הכוס מלאה שיש כמות גדולה ביחד הרי הוא נראה הרבה יותר שחור ממה שהוא באמת, אבל לא ניתן משום כך לכנותו שחור, וק"ו לא כדיו, ועוד לשם מה כתב הרמב"ם שדמו שחור כדיו בזמן שאין זה מדויק כלל ואין זה מקרב את מציאת החלזון אלא מבלבל ומרחיק את האפשרות למוצאו.

ט. דעת הרמב"ם והחינוך דתכלת האמורה בתורה בכל מקום הוא הצמר הצבוע כפתוך שבכחול, וזו היא דמות הרקיע הנראית לעין בטהרו של רקיע, ואם כונת הרמב"ם במה שכתב פתוך שבכחול לכחול מעורב עם לבן (ולא אדום כדברי מהר"י קורקוס שנתבאר לעיל פרק ג') הרי שגוונו ממוצע בין כחול ללבן, כלשון ר' אברהם בן הרמב"ם בפירושו עה"ת פרשת תרומה "שהוא כחול טהור בין הכחול העמוק והלובן", א"כ גוון התכלת הוא כחול בהיר כמראה הרקיע אחר ירידת הגשם, ואולי זה כונת הרמב"ן סוף פרשת שלח שמפרש שצבע התכלת נקרא כך משום שהוא תכלית המראות כי ברחוקם יראו כולם כגוון ההוא, ואילו הצבע הכחולאינדיגו המתקבל מחלזון הפורפורה הוא כחול עמוק, א"כ הפורפורה אינו החלזון, ומש"כ הרמב"ם דאם צבעו בשאר משחירין פסול, צבע כחול נקרא צבע משחיר, וכן מש"כ הרמב"ם בה"ח היתה כולה תכלת עושה לבן שלה משאר צבעונין חוץ מן השחור מפני שהוא נראה כתכלת, י"ל דאין כונתו לשחור כדיו רק לשחור ככחול שנקרא ג"כ שחור, עי' ביה"ל סי' ל"ג ס"ג בדין הרצועות דהל"מ שיהיו שחורות, דאם היה מראיתו דומה למראה הכחול שקורין בלא"ה גם כן כשר דגם זה מיקרי שחור, כדאמרי' בנדה י"ט א' שחור ככחול טהור, וכן בחולין מ"ז וברמב"ם פ"ז מהל' שחיטה הי"ט ריאה שחורה ככחול, אלמא דמראה כחול הוא בכלל שחור, ומראה כחול דומה לתכלת, ומיהו י"ל דפתוך שבכחול שכתב הרמב"ם פירושו כחול הנוטה לשחור פתוך בלבן, וזה יכול להיות כעין צבע אינדיגו.

ומצדדי התכלת אומרים דהשינוי בין הגוון של הרמב"ם לגוון היוצא מן הפורפורה אינו מעכב, אבל לו יהי כן שאין שינוי זה מעכב, (וצ"ע אם כן הוא דהשינוי בין אינדיגו לכחול בהיר אינו שינוי קל כ"כ, ועל שינוי קל י"ל דאינו מעכב כנראה ברדב"ז ח"ה סי' מ"ח), מ"מ הצבע היוצא מן החלזון האמיתי הוא כדמות הרקיע ולא כחול אינדיגו, עוד אומרים מצדדי התכלת דאפשר לכיוון הצבע שיהיה כחול בהיר ע"י שנותנים מעט צבע ביורה, אבל זה אין תירוץ, חדא דאי אפשר לצבוע היטב באופן הזה, דטבע הצבע שנקלט בצמר, והדבר הוא נגד הסברא לומר שכל עיקר צביעת התכלת נעשה בצביעה לחצאין, שנתנו ביורה

מעט צבע והרבה צמר עד שע"י זה נראה כאילו נצבע הצמר בצבע תכלת ע"י שלא נתפשט הצבע בכל נקודה ונקודה, וגם מסתברא דאין זה נותן לו שם צבע תכלת, דהצבע הבהיר נעשה מכח תערובת לובן הצמר עצמו שהוא הדבר הנצבע לא הדבר הצובע, והצבע עצמו של החלזון הוא צבע אינדיגו ולא צבע תכלת, והדבר דומה לצובע חוט לבן במעט צבע שחור עד שנראה כצבע אפור מחמת תערובת הלבן של החוט, ובודאי אין זה נקרא צבע אפור רק צבע שחור.

י. במדרש רבה ותנחומא סוף פרשת שלח איתא בזה"ל: **אלא מצוה להביא לבן ותכלת ויעשה אימתי כשיהיה (וי"ג כשהיה) תכלת ועכשיו אין לנו אלא לבן שהתכלת נגנז, ובספרי ובילקוט סוף פרשת וזאת הברכה איתא: אמר רבי יוסי פעם אחת הייתי מהלך מכזיב לצור ומצאתי זקן אחד אמרתי לו פרנסתך במה, אמר לי מחלזון, אמרתי לו וכי מצוי הוא, אמר לי השמים שיש מקום בים שמוטל בהרים וסממיות מכישות אותו ומת ונימק במקומו, אמרתי ניכר הוא שגנזו לצדיקים לעתיד לבא, לשון "נגנז" אינו משאיר מקום לשני פירושים, מצדדי הפורפורה מתרצים ע"פ לשון רש"י פסחים ס"ב ב' שמפרש "נגנז" שנשחך, והנה שם בגמ' כתוב מיום שגנזו ספר יוחסין תשש כחם של חכמים וכהה מאור עיניהם, ובודאי ספר יוחסין נגנז לגמרי, ועל כן תשש כחם של חכמים לבלתי שוב אליהם, ומפרש רש"י כיצד נגנז ע"י שנשחך, ומה שכתבו תוס' ב"מ דף כ"ט ב' דהא דאמר' (סוטה מ"ח א') דמשחך בית המקדש בטלה זכויות לבנה דלא בטלה לגמרי קאמר אלא דלא שכיחא, שם נאמר לשון "בטלה" ולא לשון נגנז, ולשון נגנז משמעו שנגנז לגמרי, כדאמר' (חגיגה י"ב א') אמר ר' אלעזר אור שברא הקב"ה ביום ראשון אדם צופה בו מסוף העולם ועד סופו, כיון שנשחך הקב"ה בדור המבול ובדור הפלגה וראה שמעשיהם מקולקלים עמד וגנזו מהן, שנאמר וימנע מרשעים אורם, ולמי גנזו לצדיקים לעתיד לבא, ובהוריות (י"ב א') איתא: משנגנז ארון נגנז שמן המשחה וצנצנת המן ומקלו של אהרן שקדיה ופרחיה וארגז ששלחו פלשתים דורון לישראל וכו' ומי גנזו יאשיהו מלך יהודה גנזו וכו', ובפרט לשון הספרי "שנגנזו לצדיקים לעתיד לבא" משמע להדיא שנגנזו**

לגמרי, והפורפורה מצוי בשפע רב וכל אדם יכול לקנות תכלת בפחות ממחיר טלית צמר.

והגר"א ז"ל בביאורו לשו"ע או"ח סי' ט' סעיף ב' הביא מדרש זה כמקור לשו"ע דבזמן הזה ליכא תכלת, והנה בודאי אין טעם להביא מקור למציאות שאין לנו תכלת, ובודאי כוונת הגר"א ללמדנו שהתכלת נגנז. וגם מדברי הספרי משמע שהחלזון עצמו נגנז בידי שמים, ולא שהופסקה מלאכת צביעתו ע"י גזירת מלכות, דלא כמו שמצדדי התכלת מביאים מדברי הרדב"ז (ח"ב סי' תרפ"ה) דמשמע מדבריו שגם היום יתכן שמצוי, ולשון הספרי צ"ב שאומר "אמרתי ניכר הוא שגנוז לצדיקים לעתיד לבא", ואיך ניכר אם אותו זקן היה מתפרנס ממנו, אלא ודאי הכי פירושו, כי ניכר שאין מניחין לשום אדם לצודו, מלבד אותו זקן וכיו"ב שנעשה לו נס והניחוהו לצודו, ובדורות הבאים נגנז לגמרי, [ובשו"ת ישועות מלכו או"ח סי' א'-ג' כתב לפרש דבימי ר' יוסי גזרו לגנוז, ובימי רבי דאיהו ס"ל דמעכבין לא נתקבלה, וכן בימי תלמידיו לוי ושמואל לא קבלו, עד שהוקבע הלכה דאין מעכב וגנוזהו, וכתב לבאר בזה מה שכתוב בשער הכוונות בשם האר"י ז"ל דהאידנא אין מצוה בתכלת, דבקרא כתיב וזכרתם את כל מצות וזה בזמן שכל מצות נוהגות בדור ההוא לא בזה"ז, דלדורותם לא נאמר אלא על הלבן לא על התכלת, לכן היו האמוראים האחרונים מסייעים לגנוז התכלת, וגם בימי ר' יוסי התחילו בזה אלא שלא קבלו אנשי דורו לפי שעדיין לא הוקבע הלכה, אבל אחר שהוקבע הלכה דתכלת אינה מעכב את הלבן נגנז לגמרי].

מצדדי התכלת טוענים עוד, שאמנם התכלת "נגנז" כמבואר בדברי רז"ל, אבל כיום הגיע זמנו של התכלת "להתגלות" קודם ביאת משיח צדקנו, אבל מה נעשה שחלזון ה"פורפורה" מעולם לא היה גנוז ולא נשתכח, זהותו היתה ידועה וכתובה עלי ספר גם לפני מאות שנים, בין בספרי הקודש ובין בספרי אומות העולם שהזכירוהו בשמו ובצבעו, רק שבשנים מסוימות היתה גזירה מצד המלכות שלא לצבוע בו, אבל מעולם לא נשתכח, ובין שימש למאכל, ואיך יתכן לומר עליו ש"נגנז", ובספרי כתוב "שיש מקום בים שמוטל בהרים וסממיות

מכישות אותו ומת ונימק במקומו", וגם ודאי לעתיד לבא כשיתגלה התכלת, לא יתגלה ע"י חוקרים נכרים, אלא בדרך של קדושה. פליאה נוספת איך יתכן שנפסקה מצות תכלת אחר שהפורפורה מצוי לרוב בכל הים התיכון, ובבבל היו צובעין תכלת בימי האמוראים ולא היו תחת שלטון רומי כלל (גם צ"ע אם היתה גזירה מצד המלכות שלא לצבוע חוט אחד תכלת, דהקפידה היתה שלא ללבוש לבוש תכלת, כמש"כ הרמב"ן פרשת תצוה והתכלת גם היום לא ירים איש את ידו ללבוש חוץ ממלך גוים). והא דמבואר בסנהדרין י"ב א' שהיה גזירה נגד התכלת, שם מדובר בגזירת הפרסיים, וכפי הנראה הוא גזירה כללית שגזרו הפרסים נגד קיום המצות. ועכ"פ הדבר מפליא איך נפסקה מצות תכלת אחר שהחלזון היה מצוי טובא גם בצפון אפריקה והיה אפשר לקיים המצוה בקל.

פרק ה מסקנת הדברים

העולה מכל האמור:

(א) צריך חלזון ידוע לתכלת, ולא כל חלזון מן הים כשר, ובברייתא דמנחות דף מ"ד איתא: חלזון זהו גופו דומה לים (פרש"י מראה גופו) וברייתו דומה לדג (פרש"י תבנית דיוקנו) ועולה אחד לשבעים שנה ובדמו צובעין תכלת, וכן מבואר ברמב"ם סמ"ג וספר החינוך שמביאין דם חלזון מדג שדומה עינו לעין התכלת, וגופו משמע גוף החלזון עצמו, לא נרתיקו (אם יש לו נרתיק).

(ב) כל הסימנים שנתנו חז"ל אינם מתאימים לחלזון הפורפורה, א. גופו אינו דומה לים, ב. ברייתו אינו דומה לדג, ג. בדמו אין צובעים תכלת, דם הפורפורה אינו משמש לצביעה כלל, רק מוציאים מאיזה בלוטה של החלזון כמה טיפות חומר (כעין ג'ל שקוף שאח"כ מקבל צבע) המשמש לצביעת צבע פורפור (סגול ביונית ורומית), וכיום הצליחו לצבוע ממנו גם צבע אינדיגו, ובראשונים בשבת ע"ה א' מבואר שמוציאין גוף דם החלזון עד שמת מחמת הוצאת דמו.

(ג) "פורפורה" ביונית ורומית עתיקה פירושו סגול (ובאנגלית "פורפל") ולא כחול, וכל אלו שכתבו דחלזון הפורפור הוא חלזון התכלת, מבואר בדבריהם דגון התכלת הוא סגול, כמו שכתבו להדיא החור"י וגעזעניוס, וגם במוסף הערוך כתב דפרפירא פירושו בלשון יוני ורומי בגד תכלת, גם צבע "יקינטא" המוזכר בחוק הרומאי (האוסר שימוש בפורפורה לצורך צבע זה) נראה בבירור שאינו צבע אינדיגו.

(ד) פורפירא הנזכר בלשון המדרש פירושו מעיל או אדרת, והכונה ללבוש מלכות חשוב לאו דוקא תכלת, וגם בגד צבוע בתולעת שני נקרא במדרש פרפירא.

(ה) מקום צביעת התכלת היה בלוז ולא בצור וחיפה.

(ו) חלזון הפורפורה המכונה "ארגמן" היה ידוע ומפורסם בדברי העמים כחלזון הארגמן ולא כחלזון התכלת, כמבואר בדברי הגרצ"ה קאלישר ובעוד הרבה ספרים, וכל האחרונים שהזכירו את הפורפורה ידעו מתוך הספרים שבידם שצבעו ממנו צבע ארגמן ולא כחול, גם בבתי הצביעה העתיקים נתגלו שאריות של צבע סגול ולא צבע כחול, והפורפורה היה מצוי כל השנים, וביון שימש למאכל, ובדברי יוסף כתב שנמצא עד היום לעתים ידועים בשפת ים הגדול אצל חיפה ועכו, ושפיר שייך על זה טענת הבית הלוי (גם לפי גירסת האדמו"ר מראדז'ין) שהוא כאילו יש לנו מסורת שאינו חלזון התכלת, גם אין זכר בדברי חז"ל שמחלזון התכלת היו מוציאים גם צבע ארגמן, (וביותר קשה לפי מה שכתב יוסף בן גוריון דגם ארגמן שבמקדש מקורו מן הים, וכן כתבו הגרצ"ה קאלישר ועוד אחרונים שארגמן צבעו מן הפורפורה).

(ז) מדברי חז"ל נראה בבירור דחלזון התכלת היה יקר המציאות, והיה מצוי רק בחלקו של זבולון, ואילו חלזון הפורפורה מצוי טובא, בכל הים התיכון כולו, וביון שימש לאכילה, וגם בארץ ישראל הוא מצוי בכל חופי הארץ ולא רק בחלקו של זבולון, רק שבאיזור צור ועכו מצוי בכמויות הרבה יותר גדולות.

(ח) מבואר בספרי ובמדרש שהחלזון נגנז, והפורפורה מעולם לא נגנז, זהותו היתה ידועה כל השנים, אלא שבשנים מסוימות היתה גזירה של מלכות רומי לא לצבוע ממנו, ואם זהו חלזון התכלת פליאה גדולה איך נפסקה המצוה, שהרי מבואר בגמ' שבבבלי היו צובעין תכלת, ובבבלי לא היתה תחת ממשלת רומי.

(ט) לא נתבאר בדברי חז"ל בשום מקום שחלזון התכלת יש לו נרתיק (קונכיה), רק כתוב במדרש צא ולמד מן החלזון שכל זמן שהוא גדל נרתיקו גדל עמו, ולא מדובר על חלזון התכלת, ועינינו רואות שיש חלזונות עם נרתיק ויש חלזונות בלי נרתיק, ובברייתא דמנחות שנותן סימנים לחלזון התכלת אין זכר לנרתיק, וכן נראה מגירסת הספרי והילקוט שאין לו נרתיק, גם גדולי ישראל בשעתו לא טענו כנגד דג הדיו של האדמו"ר מראדז'ין שאיננו החלזון משום שאין לו נרתיק, (ומעתה נקל להבין מדוע לא נמצאו שרידיו של חלזון התכלת שלא היה לו קונכיה), ומתוס' נראה שהוא דג ממש, וכן הרמב"ם קורא לו "דג", וחלזון הפורפורה אינו נקרא בלשון בני אדם בשם דג, וגם בדיני התורה חלוק הוא מדגים לדעת הרמב"ם פ"ב מהל' מאכלות אסורות, וזה משמעות הגמ' כמו שכתב בדברי יוסף, (ועוד כתב דמלאכת המשכן נעשה רק מדברים טהורים, וחלזון הפורפורה הוא שרץ טמא).

(י) בגמ' במנחות מבואר דיש בדיקה להבחין בין צמר הנצבע בקלא אילן לנצבע בתכלת, ולפי דרך הצביעה כיום (את"ל דתכלת הוא כחול ולא סגול) אין אפשרות כימית להבחין בין הצבע כחול אינדיגו של הפורפורה לצבע אינדיגו מן הצומח.

(יא) הפורפורה אינו מסוגל לעלות ליבשה, ורש"י מפרש דברי הגמ' בסנהדרין ומגילה שחלזון התכלת עולה מאיליו להר, וכן איתא במדרש שמוטל בהרים.

(יב) בגמ' שבת דף ע"ה א' מבואר שהחלזון מת בשעת פציעתו, וצריך לעשות תחבולות לעכב את מיתתו, ואילו חלזון הפורפורה אינו מת בשעת פציעתו.

(יג) מה שכתבו תוס' שבת דף ע"ה א' (ד"ה כי) דדם החלזון מיפקד פקיד אין פירושו שמונח בכיס, עיין כתובות דף ה' ב' לענין דם בתולים מיפקד פקיד ובפי' רש"י שם, ומבואר להדיא בתוס' הנ"ל דדם חלזון הראוי לצביעה יוצא יחד עם שאר הדם של החלזון, דבר שאינו קיים בפורפורה.

(יד) בזהר מבואר שחלזון התכלת מצוי בים כנרת, וכ"כ המקובלים, ואין זה סותר לדברי הגמ' והראשונים, וזה אינו מתאים לפורפורה שאינו גדל במים מתוקים.

(טו) בגמ' שבת ע"ד ע"ה מבואר דהחלזון היה ניצוד ברשתות, והצד חלזון חייב, וכפי המתואר בכתבי פלניוס אופן צידת הפורפורה ברשת נראה דאין חייבים ע"ז.

(טז) אין לנו מסורת מהו גוון התכלת, ורש"י בכל מקום מפרש דתכלת הוא ירוק, ובתוס' כתבו שכן נראה מהירושלמי, וברמב"ם ובחינוך מבואר דצבע התכלת הוא פתוך שבכחול כעין הרקיע בטהרו, והוא גוון ממוצע בין כחול עמוק ללבן כדברי ר' אברהם בן הרמב"ם, והחוות יאיר וגעזעניוס כתבו שהוא צבע פורפור דהיינו סגול, וכן כתב מהר"י קורקוס בדעת הרמב"ם, וכן נראה מדברי הזוהר, וכן ביאר הרמ"ע מפאנו דברי הזוהר, ומחלזון הפורפורה ניתן להפיק את כל גווני הקשת לטענת מצדדי הפורפורה, ואם אכן התכלת הוא גוון כחול כפי שמקובל וכפי המבואר בכמה ראשונים, משמע שהוא גוון מסויים של כחול ולא כל כחול, וכן נתבאר מדברי תוס' והרא"ש ור' יונה דצבע תכלת דומה לצבע אינדיגו, הרי שאינו כחול אינדיגו ממש שצובעין היום מן הפורפורה.

(יז) בספרות העתיקה של חוקרי או"ה שהרחיבו את הדיבור על הפורפורה ואת מלכי רומא שהשתמשו בו לדורותיהם בגווניהם השונים, אין זכר לכך שהוא שימש אצל היהודים לצביעת צבע תכלת של בגדי הכהן הגדול ולצביעת הציצית, גם לא נמצא שום דבר הקושר את הפורפורה לתכלת של היהודים, וכפי הנראה מדבריהם בתי הצביעה העתיקים שנתגלו לא שימשו לצרכי מצוה.

יח) מצדדי הפורפורה נסמכים על כך שבספרות העתיקה (שיש בידינו) של חכמי או"ה שחקרו את כל מקורות הצבע (וכידוע דבר לא נעלם מעיניהם) לא נמצא שום חלזון אחר שמפיקים ממנו תכלת, וע"ז נאמר לא ראינו אינו ראייה, ובשביל השמטה אחת של חכמי או"ה שלא הזכירו את חלזון התכלת לא נניח דברי חז"ל שנתנו סימנים לחלזון, ושאר דברי חז"ל המעידים שהפורפורה אינו חלזון התכלת, ובאמת אינו קושיא כ"כ למה לא הזכירו חכמי או"ה את חלזון התכלת, כי הוא נדיר מאוד, ולא שימש לצביעה המונית כמו הפורפורה. ומה שמקשים למה לא הזהירו חז"ל שלא להשתמש בפורפורה לצביעת תכלת, אינו נכון, דחז"ל הזהירו על כך, ונתנו סימנים ברורים לחלזון התכלת שאינם תואמים לפורפורה, ואין צורך להזכירו בשמו, שכן כל החלזונות שאינם תואמים לסימנים של חז"ל פסולים, ובלא"ה הפורפורה היה ידוע ומפורסם כחלזון הארגמן ולא חלזון התכלת וכלל לא היה צורך להזהיר מפניו, וגם הצבע הכחול שמוציאים מן הפורפורה (אם ידעו מכך בזמן חז"ל) נראה מהראשונים שאינו גוון התכלת, ומה צריך להזהיר מפניו.

לסיכום, אילו היה בידינו הוכחות ברורות שהפורפורה הוא חלזון התכלת, אלא שמנגד היה לנו קושיא אחת או שתיים, היינו מתרצים הקושיות בדוחק, אבל אין בידינו שום הוכחה שהפורפורה הוא החלזון של חז"ל, ומנגד דברי חז"ל מראים שהפורפורה אינו החלזון של חז"ל. והרוצה לחוש לדברי החוות יאיר שכתב שהפורפור הוא חלזון התכלת, ושמה כונתו לארגמן קהה הקוצים, צריך ללבוש צבע **סגול** שזהו צבע תכלת כפי שכתבו החו"י וסיעתו, וכן כתב מהר"י קורקוס ופי' כן דברי הרמב"ם, וכן נראה מדברי הזוהר, וגם הרמב"ן כתב והתכלת גם היום לא ירים איש את ידו ללבוש חוץ ממלך גוים, ומלבוש האפיפיור ידוע שהיה סגול, והח"צ כתב להדיא דתכלת אינו דומה לים, גם בבתי הצביעה העתיקים באיזור צור וחיפה נמצאו שרידים של צבע סגול ולא צבע כחול, ואם אמנם שימשו לתעשיית התכלת כפי שטוענים מחדשי התכלת, עינינו רואות כדברי

החור"י שתכלת הוא סגול, ועוד יש כמה קושיות על צבע האינדיגו כמו שנתבאר, ועד לפני כמה עשרות שנים כלל לא ידעו על אפשרות להוציא צבע כחול מן הפורפורה, וגם אם ימצא שהקדמונים הצליחו לייצר מהפורפורה גוון כחול-אינדיגו (שכפי הנראה אינו גוון תכלת כלל), אין בכך כלום, דסוף סוף הכל מודים שהפורפורה שימש בבירור לצביעת צבע ארגמן, כפי ששמו מעיד עליו, וגם שרידי בתי הצביעה.

ובאמת אין ללמוד הלכה למעשה מדברי המקו"ח שלא כתב דבריו הלכה למעשה, ולא ראה את המורקס ומלאכת צביעתו לידע אם הוא מתאים לדברי חז"ל, והא קמן דאף שחלזון הפורפורה היה ידוע ומצוי בזמנו לא טרח לצבוע ממנו ציצית, א"כ יש בדינו "דעת תורה" מהחוות יאיר שאין מחדשים את לבישת התכלת בימינו, ואולי דעתו שחלזון התכלת הוא חלזון ממין הפורפורה, אבל המין שצובעין ממנו תכלת נגזז כדאיתא במדרש. וראה ראינו שגדולי הדור בעבר ובהווה נמנעו מללכת עם תכלת, גם בזמן שלא היו ידועים כל הטענות כנגד תכלת ראדז'ין, ולא חששו לביטול ספק מצוה.

הרב שלמה טייטלבוים
מח"ס לולאות תכלת

— להבדיל בין תכלת לארגמן —

תגובה ובירור דברים בדבר חלזון ה"פורפורה"

הקדמת המפצים

לזיכוי הרבים, לדורשי האמת ואוהבי השלום

ראינו חובתנו נכון להפיץ בבי מדרשא את איגרתו של הרב שלמה טייטלבוים שליט"א, מחבר ספר "לולאות תכלת", אשר חיבר כתשובה לקונטרס הנקרא "בין תכלת לארגמן" שיצא חוצץ נגד קיום מצוות עשה, ובדאורייתא עסקינן הכא. וכתב באופן בוטה ומזלזל כנגד המצדדים והמקיימים מצוה זו, והלא גם בת"ח וברבנן דיבר.

ויהא רעווא קמיה, ב"ה, שיתקבל מיליה בקהל ה' עושי רצונו ית'.

רק זאת נוסיף על מכתבו: אחת, לגבי לא תסור, הנה המעיין היטב בדף הראשון דמס' הוריות יבין כי גם מצות "לא תסור" יש לה כללים ופרטים המסורים מדור דור. ובפרט כאן שאין מי מרבותינו שאסר לילך עם תכלת, ואדרבה ישנם מגדולי הוראה שמצדדים בעד (ועיין עוד בסוף מכתבו).

שנית: לגבי "חדש אסור מן התורה", להווי ידוע כי ישנם יהודים יר"ש שאוכלים חדש ואינם רוצים להקפיד על אכילת ישן בגלל "חדש אסור מן התורה" שלא לשנות את מנהגם! הרי החתם סופר הכריז הפתגם "חדש אסור מן התורה" כנגד הניאולוגים הכופרים והרפורמים שרצו לעקור התורה והביאו אל תוך ביה"כ מנהגים שלקוחים מן הגויים, ומה לזה ולעניננו **שאינו זה חדש כי אם מחזיר עטרת ליושנה.**

וכהקדמה, נביא את עיקרי הדברים ותמציתם המעוררים לאמץ את הנגלה לנו כחלזון האמתי אשר בשם "פורפורה" ייקרא:

- ראשית, נציין כי תכלת הפורפורה היא כיום התכלת היחידה שנצבעת מדם חלזון ללא עוררין, ולא היה מעולם ועדיין אין לו אח ורע. לא הדיוגן של ראדזין שצריך לדחוק מאוד לקרותו חלזון, וצביעתו מלאכותית בתערובת נסורת ברזל, ואינה עומדת ביופיה; ולא הינטינה של ד"ר קפלן שפשוט אינו צובע (כי אין בו תכונות של צבען) הגם שחלזון הוא, וכן אין הינטינה מוזכרת לא בכתבי או"ה שתיארו את הצביעה בזמנם, ולהבדיל גם לא בכתבי רבותינו. וכמו"כ אין מהינטינה ממצאים ארכאולוגיים המצביעים על צביעה ממנו.
- שנית, הפורפורה הוא חלזון אשר אין עוררין כי היתה תעשיה ממנו בזמן חז"ל באותם מקומות שחז"ל מצביעים עליהם. ואמנם מוזכרת היא בשמה אצל כתבי או"ה ובחלק מהם מוזכר שצבעו ממנו גם כחול.
- השם פורפורה כמקור לתכלת מוזכר בשלטי הגיבורים לרבי אברהם הרופא. וכן במקור חיים להחיות יאיר במפורש. וביעב"ץ מוזכר כי החלזון שהשתמשו בו לתכלת מוזכר בכתבי או"ה, ואמנם לא מוזכר ביעב"ץ הפורפורה במפורש.
- אחרי מאות שנים של מחקר, אין ידוע על עוד בריה בים שצובעת באופן טבעי כי אם משפחת הפורפורה.
- פורפורה זו (ארגמן קהה קוצים), היא אשר מבין הפורפורות מוציאה תכלת הכי בנקל ובאופן פשוט.
- ובמהרי"ל כתב שניתן בנקל להחזיר התכלת ע"י סימנים כמו שהובאו בסמ"ג, ואמנם ביאור הסימנים שנביא בהמשך לא חשיב כפירוש מדויק, אחר שהמציאות שעולה לפנינו היא כמעט מוכרחת. היינו, מחד – חז"ל לא הכירו באפשרות של עוד חלזון הצובע תכלת (עיין בגמ' מנחות מג, א מכדי לא תכלת ולא קלא אילן), ומאידך – בכתבי או"ה לא מופיע חלזון אחר שהיהודים צובעים בדמו תכלת. והרי הדברים מרפסין איגרא הלא גם חז"ל וגם חכמי או"ה מצביעים על אותם מקומות תעשיה בין צור לחיפה ואמנם שם נמצאו השרידים. והרי הגויים ייצרו אף הם תכלת כמבואר בתנ"ך ובדברי חז"ל.

יוצא מכל הנ"ל, שכל התיאוריות נגד הן בגדר של "מי יימר" ו"שמא" רחוקים. ואמנם כנגד כל טענות "שמא" אלו קל ליישב, אך יש לזכור שאין להביט רק על התירוץ לטענות שמא הללו, ולומר כי זה רק תירוץ, משום שטענת השמא באה כנגד הכרח חזק מאוד מן המציאות, שהוא הרבה יותר מרגליים לדבר. ועכ"פ נחזור על סימני הסמ"ג:

1. שיימצא חלזון – ומה שבידינו הוא ודאי חלזון ואין מי שמכחיש.
 2. שיהא צובע בגוון הדומה לים. גם זה אין חולק כי צובע כן.
 3. חלזון ימי כמו שכתוב שהוא דג.
 4. שהחלזון דומה לים. גם זה בידינו ע"פ מה שפירשנו.
 5. ומצוי בים התיכון ובאזור ארץ ישראל נמצא יותר בין צור לחיפה, וכן שרידי תעשייה זו בין צור לחיפה.
 6. ונותנים לתוך יורה וקולט צבע ע"י צביעת יורה.
 7. וצביעתו תעמוד ביופיה. ואכן צביעת הפורפורה עומדת ביופיה.
 8. ולגבי דמו שחור כדיו, הנה דם הפורפורה כהה מאד וכל הכהים נקראו שחור בזמנם, ולגבי "כדיו" אנו מציעים לעיין היטב בדברי הרב טייטלבוים במכתבו, כדי להבין התאמתו לפורפורה במיוחד לאור העובדה שסימן זה אינו מופיע בחז"ל.
- ואם היה עוד חלזון נוסף אפילו עם רק חלק מאותם סימנים, היו חז"ל צריכים להדגיש עוד יותר שלא להחליף ביניהם, והדברים פשוטים. על כרחך – או דקים להו לרבנן שאם יש עוד אחד הרי שגם הוא כשר, או דקים להו לרבנן שאין עוד חלזון נוסף. ואמנם כמ"ש לעיל גם בכתבי או"ה לא הוזכר חלזון נוסף לתכלת, וא"כ הרי שהמציאות לפנינו היא הוכחה ברמה גבוהה ביותר.
- והרבה קושיות נובעות מחוסר הבנה. אך כמו שכתבנו לעיל החלטנו שחשוב להתייחס אחת לאחת לשאלותיו על אף שרובן ככולן הן חוסר הבנה או חוסר בהתמצאות והרי לפניכם מכתב התגובה **"להבדיל בין תכלת לארגמן"**, מאת הרב שלמה טייטלבוים שליט"א מח"ס לולאות תכלת.

פתח דבר

נתבקשתי לפרסם מכתב שכתבתי לאחר מירידי כתגובה למה שהוא ראה בקונטרס "בין תכלת לארגמן" שהופץ לפני כמה שבועות. והנה ידוע לעוסקים בהפצת מודעות לתכלת שאינני מתומכי הפולמוס והשכנוע; ומ"מ במקרה הזה כיון שבעל הקונטרס התקיף בדברים שאין בהם ממש, התבקשתי לפרסם תגובה מכיון שבהעדר תגובה הוי שתיקה כהודאה, וחששתי שבלי תגובה הולמת¹ יתפתח פולמוס לאורך זמן של גבובי דברים ללא תועלת.

יסוד דברי הוא, שבעל הקונטרס לא חיפש במקורות, ולא בספרים רציניים על הנושא, אלא הסתפק במעט ידע נפוץ, ולכן טענותיו נגד קיום מצוה זאת מבוססות על חוסרידיעה וחוסרהבנה בנושא. ומ"מ, אעפ"י שהדברים ברורים, אני מציע לכל אחד לבדוק כל עובדה לעצמה בספרי לולאות תכלת או בשאר מקורות.

תהליך הוצאת הדם/הצבען מהחלזון מתואר בפנים המכתב, אבל לא תהליך הצביעה עצמה; לכן כדאי להסביר אותו כאן: אופן הצביעה לכל סוגי הפורפורה, וגם לאיסטיס ואינדיגו (הוא הקלא-אילן של חז"ל) זהה. אחרי שהדם הוצא בהצלחה אין חייבים לצבוע בו מיד, אלא אפשר לאחסן אותו בדרכים שונות שאינם מענייננו. כשמכניסים את היורה, מכניסים חומרים בסיסיים (כגון מירגלים בני כמה ימים [שנהפכים מחומצה לבסיס-אמוניה] או סיד עם מים). אח"כ מכניסים את דם החלזון יחד עם סממנים, ומחממים את המים לטמפרטורה הרצויה, כל זאת כדי לגרום לתסיסת היורה (ונראה לי שזה מ"ש ז"ל ומרתחנין ליה). התסיסה גורמת שהצבע ימס במים ואז משתנה מסגול לצהוב-ירקרק, ואז הוא יכול להיספג בסיבים. תהליך זה נקרא אצל המדענים "חיזור". כשמכניסים את הצמר ליורה, נספג הצבען עמוק לתוך הסיבים. וכשמוציאים אותו מהיורה, החמצן שבאוויר מתחבר אליו בחזרה, והוא חוזר לצבעו המקורי (ובמקרה שלנו

1 ואינני מתכוון לקונטרס הנקרא בשם "קרסי זהב" שהסתובב בין אנשים, אשר יפה עשה במלאכתו; ומ"מ יש שחשבו שעדיין יש צורך בדברי, בפרט שנכתבו על סדר הקונטרס בתל"א – לענות על טענותיו זה לעומת זה.

סגול פורפורה), ולא ירד הצבע מהסיבים לעולם, כיון שבמצב חימצון הצבע אינו מסיס. אולם, אם בשעה שהצבען מחזור נמצאת היורה באור היום, גורמות קרני השמש לפירוק אטומי הברום הנמצאים בצבען, וכך הצבע שמתפתח בצמר אחרי הוצאתו לאויר אינו סגול אלא כחול. מאחר שמהכנסת הצבע עד לחיזור הצבען לוקח כמה ימים – והצביעה נעשית בחוץ – לכן כשהיורה אינה מכוסה, זה יקרה ממילא.

בימינו אנו, במקום לחכות כמה ימים לתסיסת היורה, מכניסים חומר כימי שעושה אותה פעולה של פירוק החמצן מהצבען, ותוך כמה דקות אפשר כבר לצבוע איתו. מ"מ, עדיין צריך את אור השמש לפירוק הברום, ולכן מוציאים את היורה לשמש כדי לזרז את הפעולה (למעשה, במקום להשאיר אותה מול השמש לזמן קצר יחסית, אפשר להשאיר אותה באור היום לכמה שעות).

וה' יהיה בכסלנו לדעת אמיתת תורתו הק'.

להבדיל "בין תכלת לארגמן"

לכבוד יד"נ... הי"ו

קיבלתי הקונטרס "בין תכלת לארגמן", ששלחת לי עם בקשה לתגובה. כבר כתבתי את הספר "לולאות תכלת" לפני עשר שנים וזה עונה על רובא ככולא של הקונ' הנ"ל – אלא לא הטרחת את עצמך לקרוא. אז למה לי לענות על הדברים פעם אחר פעם? ערכתי השולחן, תבוא ותאכל. האם להאכילך בכפית? – תהיה לאיש! אלא אראה לך שבעל הקונטרס עצמו לא נכנס לסוגיא אלא קרא רק את העלון "מצות תכלת בזמנינו" – ואולי עוד דבר או שנים – ובזה מסתכמות כל ידיעותיו; ולכן אל לך לחשוש לדבריו.

ולא, אני לא כתבתי העלון "מצות התכלת בימינו", והוא לא נכתב על דעתי. כי דעתי הוא שההפצה והפומביות אינה תועלתית, כי תמיד יהיו שועלים מחבלים כרמים שיתנגדו ויתפלמסו על כל דבר – בלי לדעת בכלל על מה הם מדברים. זאת ועוד, והוא העיקר, מאחר שהוא דבר שלא רגילים אליו – עדיין אין לאדם הממוצע (ואפילו מבני התורה) הכלים לגשת ולחקור את הענין כדבעי מכל הצדדים. וממילא, או שיתריסו נגדו, או שיחזיקו מזה לא מתוך ידיעה אלא כעוד קונץ או שטיק. ואם כך הם פני הדברים – למה להפיצו ברשות הרבים? וכשם שמצוה לומר דבר הנשמע כך מצוה שלא לומר דבר שאינו נשמע.

ומ"מ אני מכיר את מחברי העלון הנ"ל, ובכללות כוונתם היתה לטובה כדי לפתוח פתח כניסה לסוגית החזרת מצות תכלת בציצית וזהותו של חלזון התכלת. העלונים הנ"ל הופצו בכל מקום – בין במקומות לומדי התורה ובין בבתי כל גדולי הדור והרבנים שליט"א – לזיכוי הרבים, בחשבם שעל ידי העסק הרב בנושא אולי יבינו המבינים רצינות ואמיתות הדבר, ולא יפטירו בשפה רפה וכלאחר יד (בגלל טעויות בזהיו בעבר, וכמ"ש לקמן). והלואי שהיה באפשרות מחברי העלון להיכנס לגדול בתורה ולהציע הדברים, והוא היה יושב ומברר הדבר כשמלה, ונותן פסק הלכה – דעת תורה – את המעשה אשר יעשון (ובאמת הרבנים שאני יודע מהם שכן לקחו על עצמם לברר הדבר עד תום סוברים

שהפורפורה היא ודאי – או קרוב לוודאי – מקור התכלת). אבל המציאות איננה כך, כי גדולי ישראל – זמנם עמוס בצורכי עמך ישראל, בכלל ובפרט, ואינם יכולים לדון על כל גחמה שנראית תמהונית, ובכל חדשנות יש חדשנות, ובפרט שעשוי לקחת שבועות וחודשים לברר המציאות כדי להבין את כל הנושא כדבעי (הגאון הרב שמואל נדל שליט"א ישב על הסוגיא כעשרה חודשים עד שהרגיש שמיצה את הסוגיא עד תומה ואמר שלדעתו הפורפורה היא מקור התכלת; והגאון הרב עמרם אופמן שליט"א מהבד"ץ של העדה החרדית – אינני יודע כמה זמן הוא עסק בזה, אבל ראיתי את ערימת החומר שהוא אסף טרם קבע שזו תכלת ודאית, והיו מאות של דפים וצילומים; וכן שמעתי על תלמידי חכמים נוספים שהיו צריכים לעסוק בנושא זמן רב עד שהרגישו שמבינים אותו מספיק כדי לגבש דעה בנושא), ואיך ידעו הגדולים שליט"א שהדברים ראויים לעיונם? לכן, יחד עם בקשת מחברי העלון לגדולי ישראל לדון בסוגיא, הפיצו את העלון בין המשכילים ומעריבים בבתי כנסיות ובבתי מדרשות, כי עולם התורה לא אמורים להיות גולם, ובעיונם בדברים, ובשאלם לגדולים מהם, סוף כל סוף יגיעו הדברים עד גדולי הדור שליט"א, וכולם ידעו שלכל הפחות יש כאן שאלה. ובאמת הבחורים החשובים הי"ו באו להרבה רבנים שליט"א, אלא מקוצר הזמן שלרשותם וריבוי המלאכה כנ"ל, לא נכנסו עדיין הרבנים לסוגיא כדבעי, ולא אמרו הן או לאו, אלא השאירו את השאלה לציבור כמו שהיא. אולם, יש לציין כי הג"ר עמרם אופמן שליט"א – חבר הבד"ץ של העדה החרדית – כבר כתב לפני עשר שנים: "כמה וכמה מגדולי הדור יראים ושלימים שהתחילו לקיים מצות תכלת בצנעה", ומאז מתרבה מספר המקיימים מצוה זו בין החרדים לדבר ה'.

לפיכך מובן שלא באו להמריד את ההמון נגד הגדולים. וגם מובן שכוונתם לא היתה שיהיה בעלון זה כל מה שיש לומר בנושא; ואפילו לא התיימרו שכך הוא, בהוסיפם במפורש בסוף: "הרוצה לעיין עוד בסוגיא זו ימצא מבוקשו בספרים אלו וכו'".

ולכן, כל דברי הקדמת הקונטרס הם בטלים ומבוטלים: אין כאן לא חצאי אמת, ולא עזות מצח נגד הגדולים, וובודאי לא הליכה נגד פסקי הפוסקים. (ומ"ש

בעל הקונטרס מענין המובא בספר חסידים "כי עליך הורגנו כל היום, אלו בני אדם שמקבלים בושת והלבנת פנים על המצות", להתגולל עליהם ולהתנפל עליהם בא, כי לא פרסמו דברים אלו מעולם בעלונם – לא בשנה זו, ולא בשנים קודמות).

שוב, כוונתי להראות שבעל הקונטרס לא עבר על החומר כדבעי ובאופן רציני, אלא הסתפק במועט שלפניו, וכמו שתראה (ומסתמא כבר שמת לב בקריאתך בקוני') שהוא עצמו מרבה להודות שלא בירר הרבה בנושא – ובפרט מה שלא נמצא בין כותלי בית המדרש (ואין שום אשמה בזה שאינו יודע – אבל הרוצה לדון על הנמצא מחוץ לביה"מ צריך ללכת ולדון שם), וכמו שתראה בהמשך. ייתכן שממה שאכתוב להלן לא יהיה ברור תמיד כל היקף הענין, ולזה יש לך את הספר "לולאות תכלת" – וכל הרוצה יבוא ויקרא בו; ואם גם אז יש קושיות, סתירות, או עובדות לא ידועות, אפשר לשאול למומחים בנושא.

*

ממה שכתבתי במכתב נוסף על המהדורה השלישית של קונטרס "בין תכלת לארגמן":

"מה שביקשת אם יש לי מה להשיב על הקונטרס "בין תכלת לארגמן" מהדורה שלישית בנוסף על תשובותי למהדורות הקודמות:

אינני יכול כל פעם שיוציאו מהדורה חדשה של ספר או קונטרס לקרוא את הכול מתחילה עד גמירא לבדוק ולהשוות מה נתחדש הפעם ולהשיב עליו – וזה לא מתפקידי ולא מחיובי; כי הלא מה שהוא מציאות, כל בן אדם יכול לבדוק; ומה שהוא סברא, כל אדם יכול מעצמו לשקול האם יש בו דברים של טעם – לקבל או לדחות. וכל מה שהשתדלתי לעשות בספרי וקצת פעמים אחרות הוא להעמיד אנשים על המציאות כמו שהיא: כי החלזון בים, וספרי החול בספריות ובלשונות לועזות, והלומדים בבית המדרש. ולכן הבאתי המציאות יחד עם המקורות בספר, להראות שמאוד נראה שהארגמן קהה קוצים הוא החלזון שממנו מפיקים תכלת לציצית. והאפשרות להפריך את זה היא: או להראות

שהמציאות או דברי המקורות הם לא כמו שאנחנו מניחים; או שההשוואה למקורות איננה נכונה. והאחרון זה הסברות והחקירות וכו', וכו"ל – ואין צורך להתייחסותי. אבל הראשון, כבר הבאתי המציאות כמו שהיא מוכרת (ואעפ"י שתמיד יודעים ומבררים וכו', אבל שינויים אלה הם רק דקדוקים קטנים שאינם משנים פני הדברים – ולהיפך הדברים יותר משכנעים עם הגילויים החדשים), וגם המקורות הבאתי לשונם כמו שהיא ובאריכות, שאין מקום לטעות או לומר שהטעתי משהו בהם. ולכן אין בעצם על מה להתווכח. אם לא שהוא מביא מקורות שלא היו ידועים לנו, או מציאות שלא התייחסנו אליה, ואם בעל הקונטרס מבקש האמת, הוא היה (ועוד יכול) לשלוח לי ממצאיו. אבל אני כבר רואה שאין כך פני הדברים, כשמעבר לדף שער הוא מראה תמונה של חלזון ימי (כנראה של *chicoreus ramosus*) שאינו נמצא כלל בים הגדול, ואין צובעים ממנו לא תכלת ולא ארגמן, ועליו הוא כותב שזה "הארגמן קהה-קוצים" – הנושא של כל הדברים האלה!"

ובכ"ז החברים דוחקים בי, ולכן אוסיף על דברי הראשונים רק בכלליות. לכן תחילה יהיו הערותיי על המהדורה הראשונה (ובתיקונים לפי סדר הפרקים ודבריו עתה), ואז מה שיש להעיר על מה שנוסף במהדורה השלישית.

* * *

הכוכבית מצינת ציטוט מהקונטרס; האצבע מצביעה על תגובתי.

פרק א'

* [בענין תכלת של האדמו"ר מראדזין]: ויש כאן לפנינו לכל הפחות ספק דאורייתא של ביטול מצות עשה... ונראה מזה שהגדולים נמנעו מללכת עם תכלת משום שסברו שאם לא יועיל כן יזיק... ליסודי הדת.

⦿ לא היה ולא נברא, אלא שרובם ככולם לא ראו בזה אפילו ספק ספיקא של הנהגה טובה. ומי לנו גדול מהחזון איש, שדבריו סותרים טענה זו להדיא (מיומנו של הרה"ג ר' שרגא היימאן זצ"ל – עפ"י צילום היומן עצמו, מובא ב"יתד נאמן" עש"ק לך"ל תשנ"ז): **"הלא אין שום היזק בדבר להטיל ספק תכלת, ואילו היה צל צלו של ספק הלא היו גדולים אז מקבלים אותו"**. קרא דברי גדולי הדורות עצמם – וגם בין השיטין, וראה מה היתה דעתם בנושא:

א. הישועות מלכו כתב על תכלת ראדזין: **"ולא רציתי להאריך במכתב כי לא ניתן לכתב בכתב"** (סי' א'); **"הנה כבוד הרב הגאון שי' אמר שלפי דעתו הדג הנקרא טינט פיש הוא החלזון שהיו צובעין בו התכלת... הנה זה רק סברא בעלמא... והגם כי הרב שיחי' תירץ זאת אינו אלא סברא בעלמא"** (סי' ב'); **"ודברי הרב שיחי' אינו אלא השערה בעלמא ע"כ א"א לסמוך ולסייע את מלאכתו, ולא אוכל לכתוב את אשר עם לבבי בענין התכלת יען כי גם זאת אינו אלא השערה בלבד לכן לא בעה"ח בענין זה"** (סי' ג').

ב. החפץ חיים: **"הגרממ"י זקס שאל פעם את חותנו (הח"ח) אם אפשר להסתמך על תורתו של האדמו"ר מרדזין בדבר תכלת לאבנט של כהן גדול, והשיב לו ה'חפץ חיים': 'אני לא הייתי מכניס את ראשי לתוך האש ומסתכן לעבוד את עבודת המקדש על סמך תורתו [=פלפולין] (החפץ חיים – חייו ופעליו, הרב מ"מ ישר עמ' תתרה – מובא בספר "התכלת" להרב מנחם בורשטין).**

ג. הרי"מ טוקצינסקי (עיר הקדש והמקדש, עמ' נד): **"הרבה הרב [הצדיק מראדזין] להשיב, ואף אמנם הראה בתשובותיו רב גוברי' ורב חילו להשיב מלחמה שערה, מסופקני אם גם הוא אמרן בהחלט וכודאות ולא רק בתור דעת נוטה"**.

ד. הרש"ב מליובאוויטש (אגרות קודש, סי' קנח): **"כפי שמצוייר החלזון במאמר פתיל תכלת כמדומה לי ברור שראיתיו זה כעשרים שנה מלפנים באקוואריום דברלין. ראיתי חיה קטנה והיא מוריקה לעתים מיץ שחור**

שמשחיר את המים סביבה. ולפי **שלא עלה על דעתי שזה יהיה החלזון**, לא שמתי לבי לעיין על כל פרטיו".

ועם כל זה לא ראו הגדולים צורך לצאת נגד תכלתו של הצדיק מראדזין זצ"ל, ואפילו מהרי"ל דיסקין בירושלים דאז (שמכל צד היו פוקרים ומתפקרים), דחה "לעמוד כנגד למחות" (פתיל תכלת להר"מ גלבשטיין ז"ל, עמ' כא) – וכמו שכתב הישועות מלכו כנ"ל. **וכן גדולי דורנו שליט"א לא אסרו** להטיל תכלת מהפורפורה, **ולא החליטו** שאיננו החלזון.

אבל **שהפורפורה היא התכלת** אינה השערה בעלמא, אלא **דעת תורה טהורה** של החוות יאיר והשלטי גבורים ור"ב מוסיפא והיעב"ץ. ובעל הקונטרס עוד לא הסביר **מה התגלה מאז ימי גדולים אלו, ועל סמך מה הוא קובע שהחוות יאיר ודעימיה טעו**. ולכן אנן סמכינן על דעתייהו ועל דעת המהרי"ל שאין צורך במסורה אלא אפשר לזהות החלזון ע"י סימנים.

* מרגלא בפומיה דהחתם סופר זללה"ה **"חדש אסור מן התורה"**... והיום זה תכלת, ומחר זה חידוש הסנהדרין וקרבן פסח וכו' וכו'.
 פשוט הדבר שחדש אסור מן התורה היינו בענין מנהגי הקהילות, וכדומה; אבל בקיום מצות עשה דאורייתא נאמר **אין חכמה ואין תבונה ואין עצה לנגד ה'** (ועיין שו"ת חת"ס יו"ד, רל"ו – והבן).

והגר"ע אופמן שליט"א – אשר תמיכתו לתכלת מתנוססת בראש ספר לולאות תכלת – ושאר רבנן שידוע שיש תכלת בבגדיהם (ועוד לא התעדכנו מקונ' "בין תכלת לארגמן" שזה מזיק לדת) אינם חשודים בכאלו. א"כ מה זה נוגע לתכלת? ובענין קרבן פסח, הלא אצל החרדים – ובמכתב המלצה מהגר"ק שליט"א ועוד – מכרו מכר שותפות בכבשים לפסח. ולמה מתכלת יבואו להקריב פסח בזמן הזה יותר מאשר מקניית שה לפסח? אלא לכאורה זה אינו טעם התנגדותם של הרבנים שאינם סוברים שהתכלת יצאה מהגניזה. והרבה יהודים טובים וכשרים משלנו אינם נוטים מדרך ההלכה המקובלת בעולם החרדי בשום פרט – אלא שחרדים למצות ה' עלינו הכתובה מפורשות בתורה, "ונתנו על ציצית הכנף

פתיל תכלת". הם עברו על הנושא, **משוכנעים** שזה תכלת (ולכה"פ ספק קרוב לוודאי), ואינם יודעים להשית עצות בנפשם איך להצדיק ביטול מצות ה'. או לנו שכך עלה בימינו, שהרוצה שלא לבטל מצות ה' בידים מזוללים בו כאחד הריקים.

הלא הרב אליהו טבגר שליט"א, הראשון שעשה תכלת לציצית הלכה למעשה התייעץ ברבותיו, וצבע תכלת בציציותיו שנים לפני ש"המזרחי" ידעו מכל הנושא, ושייך ל"המזרחי" כמו בעל הקונטרס עצמו. וגם אני – כמו שלומי אמוני ישראל – שאלתי שאלה קודם שהטלתי תכלת בציציותי. וראה דברי הרה"ג הרמ"מ קארפ שליט"א במכתב המלצה להרב טבגר:

עש"ק פר' יתרו שבט תש"ע

בס"ד

הן הרה"ג יראתו קודמת לחכמתו ר' אליהו טבגר שליט"א מפה קרית-ספר, זכה לכתוב מאמרים רבים בענין התכלת, ומסר נפשו על קיום מצוה זו, ולשיטתו אף זכה לגלות החלזון שממנו עושין התכלת ובירר שיטתו בהרחבה במאמרים רבים, ואני לא אוכל להכריע בדבר כי נעלמו ממני מעינות החכמה ובודאי מה שנוגע לגילוי חלזון זה שמבואר במדרשים שנגזז. אך בס"ד רואים שכעת סמוך לביאת משיח צדקנו נתעוררה ביתר שאת התעוררות גדולה בציבור וחשק גדול לקיים מצוה זו או עכ"פ לברר הלכותיה לפרטיה, וזכות גדול להרהמ"ח שליט"א שהפיץ אור מצוה זו לפרטיה בבירור אמריה, ואף רבים משתוקקים לקיימה בזכותו, ואף שלמעשה מכמה טעמים אי אפשר לחייב ללבוש התכלת כהוראת מרן הגרי"ש אלישיב שליט"א מ"מ בודאי אותם שזכו לברר הלכותיה ויצא להם כן ע"פ בירור פרטיה צריכין לקיימה ואין מושג של בושת פנים בקיום ההלכה, וגם מי שחשקה נפשו עכ"פ להדר לקיימה גם אם אין מחוייבין בכך, ואף על צד ספק הרחוק בודאי הידור וחיוב מצוה יש בזה וגדול שכרו, ולכן אמינא לפעלא טבא יישר, ולחזק ידי ההמ"ח שליט"א שימשיך

בהפצת מצות התכלת ובירור הלכותיה... ובזכות זה נזכה לקימה בשלמות
בביאת משיח צדקנו שיורנו אמיתתה ומאמרה.

וע"ז באעה"ח לכבוד המצוה ולומדיה
משה מרדכי קארפ

וכמו שאמרתי, הוא לא היחיד שהורה כדברים האלה לשואליו. ברור שאי אפשר
להגדיר אנשים ישרים שרק רוצים לקיים מצות בוראם כ"אינם נועצים בחכמי
הדור כלל" – ובפרט שיש מהם שהולכים עם תכלת זו, וכמ"ש הגר"ע אופמן
בהסכמתו לספר "לולאות תכלת", וז"ל: "וכן כמה וכמה מגדולי הדור יראים
ושלימים שהתחילו לקיים מצות תכלת בצנעה". ומהסכמתו לספרי וממכתב
ההמלצה של הגרמ"מ קארפ למפעליו של הרב טבגר, נמצא שאנחנו נועצנו
בחכמי הדור הרבה יותר מכותב הקונ' הלז, שפעל נגד דעתם של הגדולים
לדורותיהם כנ"ל.

* וי"ל דמהאי טעמא נמנעו גדולי הדורות ללכת עם תכלת ראדז'ין מספק... דאם
אין זה החלזון, או שאין זה צבע תכלת, נפיק מיניה חורבא, ע"י שישתקע הדבר
שזהו התכלת, ויאמרו הדורות הבאים שיש לנו מסורת מדורות הקודמים שזהו
תכלת, וגם יבאו לעשות ממנו בגדי כהונה.

✎ פשוט שלא אומרים ישתקע הדבר אלא על מה שבוודאי אין מקיימים בו
מצוה – וכגון רימון ופריש במקום אתרוג; אבל כל שלוקחים מתוך ספק – כגון
שופר של בהמה טמאה במקום שאין טהורה ואתרוג מורכב במקום שאין בלתי
מורכב (ואעפ"י שהרוב המכריע של הפוסקים פוסלים מורכב) – אין חוששים
לשמא ישתקע.

* גאוני בריסק שמקובל בידם לשון מרן בית הלוי "לכל מציאות צריכים מסורת"...
✎ אשר עד היום תמהים מניין חידוש זה, ויותר מדרשת פסוק "שאל אביך
ויגדך" שאיננה ממדרשי חז"ל, לא קיבלנו שום תשובה – ומנין לנו הכח בזמן

הזה לדרוש פסוקים כמו תנאים? אם לא נאמר שאמר זה כווערט'ל, כי לא ראה בזה אפילו ספק. שהרי החכמים נתנו לנו סימנים לעוף טהור, ומה שטהור וטמא בעופות הוא רק על פי השמות שהתורה מסרה לנו; א"כ מה הרוויחו חז"ל בסימניהם אם אי אפשר לקבוע מציאות אלא עפ"י מסורה? ומה שאין אוכלים עוף אלא עפ"י מסורה הוא מנהג מהגאונים ולא עיקר הדין; ובכל זאת, אפילו בית ותלמידי בריסק אוכלים תרנגול הודו (אינדיק) שהתירו למעשה עפ"י סימנים, כי ודאי אין מסורה מימי חז"ל על עוף זה. לכן צ"ע באיזה הקשר נאמרו הדברים. ודרשה זו מהבית הלוי אינה יכולה להיות חזקה מעצמה, ולכן אנחנו שלא קיבלנו דרשה זו מאבותינו, לעומת גדולת המהרי"ל בפסק מנהג אשכנז – שכן קיבלנו, ודאי שנימשך אחרי המהרי"ל שכתב, "למאי דכתב הסמ"ג... סימנים, בקל היה לעשות תכלת".

מה שנתחדש בפרק זה במהדורה השלישית הוא אריכות בטענה מה שיש ללמוד מהתייחסות גדולי דורו צ"ל לתכלת ראדזין. והאמת היא שמה שגדולי דור הראדזינר לא תמכו בו, לא בגלל שום חששות של דת וכו', אלא פשוט לא היו יכולים להאמין שדג הדיו (טינט פיש) יהיה החלזון – כי איננו חלזון, וכנ"ל. וגם צבע זה אינו יציב ועומד ביפיו. הווי אומר התנאי הכי פשוט שצריך להתקיים בחלזון – שצובעים מדמו תכלת – אינו מתקיים בו.

והאריך עוד בענין בית בריסק ומסורה. ועיין מה שהארכתי בספר לולאות תכלת עמ' 59 והלאה.

ומה שהוסיף בהערה ש"חידוש" התכלת "הזאת" מבוסס על מדענים וחוקרים; אין הדבר מבוסס על מדענים וחוקרים (אשר, ב"ה, הם עשו רוב העבודה כדי שלא נצטרך אנו לבטל זמננו מללמוד תורתו), אלא על גדולי ישראל לדורותם, מי במפורש ומי בפשיטות (עיין באריכות בלולאות תכלת, עמ' 100-121). הן הם שהצביעו על הפורפורה כמקור התכלת בעולם העתיק ששימש לצביעת אריגים ליהודים ולכל העולם – ובפרט ולמעליותא ליהודים לקיום מצות ציצית ולבגדי כהונה. ובלעדם, לא היו מאות יהודים חרדים לדבר ה' מבקשים לזכות בחלוקת

התכלת שנצבע ונעשה בהשגחת הג"ר רובין שליט"א, שהתפרסם ב"יתד נאמן", י' ניסן תשע"ו.

פרק ב'

* כל חלזון כשר לתכלת... דבר זה אינו נכון.

וְאֵנִי מַסְכִּים אִתּוֹ שְׁאִינוּ נֶכּוֹן כָּלֵל; אֵלָּא כַּמְדוּמִי שֶׁהַדְּבָרִים נֹאמְרוּ עַל דֶּרֶךְ הַרְחָקָה, הֵינּוּ שִׁישׁ רַק חֲלֹזֹן אֶחָד **שֶׁאִפְשָׁר** לְצַבּוֹעַ אֹתוֹ תְּכֵלֶת, וְכֵן מוֹכֵרָח מִן הַתּוֹסַפְתָּא (מִנְחוֹת ט, ו) שְׁאִינוּ מַגְדִּיר אֵיזָה חֲלֹזֹן כָּשֶׁר, וְכִמוּ שֶׁמַּגְדִּיר הַתּוֹלַעַת שֵׁנִי, וְז"ל: "תְּכֵלֶת אֵין כְּשֶׁרָה אֵלָּא מִן הַחֲלֹזֹן שֶׁלֹּא מִן הַחֲלֹזֹן פְּסוּלָה. שֵׁנִי הַתּוֹלַעַת מִן הַתּוֹלַע שְׁבָהֲרִים; הֵבִיא שֶׁלֹּא מִן הַתּוֹלַעַת שְׁבָהֲרִים פְּסוּלָה". וְאִם הִיא עוֹד חֲלֹזֹן (שֶׁגַם בְּעַל הַקּוֹנְטֵרֶס מוֹדָה שֶׁכָּל שְׁבִלּוֹל יָמִי בִּשְׁם חֲלֹזֹן יִיקְרָא) שֶׁהִיא אִפְשָׁר לְצַבּוֹעַ מִמֶּנּוּ תְּכֵלֶת, בַּהֲכָרָח הִיא מוּטֵל עַל הַתּוֹסַפְתָּא לְהַזְכִּירוֹ בַּמְּפֹרָשׁ. וְאֵל תֹּאמַר שֶׁ"הַחֲלֹזֹן" בַּה"א הִידִיעָה – הֵינּוּ דוֹקָא חֲלֹזֹן אֶחָד הִידוּעַ שֶׁהוּא הוּא הַצּוֹבֵעַ תְּכֵלֶת; כִּי גַם מֵבִיא בַּהֲמִשָּׁךְ שֵׁנִי הַתּוֹלַעַת מִן הַתּוֹלַע שְׁבָהֲרִים וְכו' – מִצָּא לִנְכוּן לְצִיין אֵיזוֹ תּוֹלַעַת מְסוּיֵמָת, אֵף עַל פִּי שֶׁכָּתַב הַתּוֹלַעַת בַּה"א הִידִיעָה. הוּוִי אֹמֵר שֶׁכָּל חֲלֹזֹן הַצּוֹבֵעַ תְּכֵלֶת כָּשֶׁר, אוֹ (וְכַפִּי שֶׁהוּא הָאֻמָּת) שִׁישׁ רַק חֲלֹזֹן אֶחָד שֶׁאִפְשָׁר לְצַבּוֹעַ מִמֶּנּוּ תְּכֵלֶת.

* וְהַדְּבָר מִבּוֹאֵר לְהַדִּיא בְּבִרְיֵיתָא... ת"ר חֲלֹזֹן זֶהוּ גּוֹפּוֹ דוֹמָה לִים וּבִרְיֵיתוֹ דוֹמָה לְדָג וְעוֹלָה אֶחָד לְשִׁבְעִים שָׁנָה וּבִדְמוּ צוֹבְעִין תְּכֵלֶת לְפִיכָךְ דְּמִיו יִקְרִים, הִנֵּה חֲז"ל פִּירְשׁוּ לָנוּ אֵת סִימְנֵי שֶׁל הַחֲלֹזֹן הִידוּעַ הַכָּשֶׁר לְתְּכֵלֶת...

מִקּוּיִם הַדְּמִיוֹן בַּפּוֹרְפּוֹרָא, אֲשֶׁר צוֹרֵתוֹ בְּדוֹמָה לְדָג, עַפ"י הַגְּדֵרְתּוֹ שֶׁל הָעֶרּוֹךְ (וְאַחֲרֵיכֵן): "דָּג שֶׁל יָם שֶׁהוּא רָחֵב וְדָק וְחָד כִּלְפֵי רֹאשׁוֹ" (עֶרְךְ רָצָם), הֵינּוּ כִּישׁוּרֵי fusiform – (עֵיין בְּתִמּוֹנוֹת שֶׁבְּסוֹף הַסֵּפֶר – עַמ' 519); וּמְכּוּסָה בָּאֲצוֹת יִרּוּקוֹת, וּבִפְרָט בְּזִמָּן הָעֵתִיק שֶׁאִרִּיסְטוֹ מַזְכִּיר שֶׁהוּא תְּמִיד מְכּוּסָה בִּירְקָרָק, וְגַם הַיּוֹם יֵשׁ מְקוֹמוֹת שֶׁהַפּוֹרְפּוֹרָא רְגִילָה לִהְיוֹת מְכּוּסָה בָּאֲצוֹת יִרּוּקוֹת דּוּוּקָא. וְהַרְוָעָה לְלִמּוּד מִה הוּא הַחֲלֹזֹן עַפ"י בְּרִיֵּיתָא זֹו, כְּשֶׁיַּעֲבֹר לְהִסְתַּכֵּל עַל כָּל מַה שְׁבִים, יִבִּין

שאפשר ללמוד מבריייתא זו מה הוא החלזון כמו שאפשר ללמוד ממשנה אחרונה של מסכת קינין מה הוא כבש, עי"ש. כמה בריות יש בים שהם "גופו דומה לים ובריייתו דומה לדג"? ומהרדב"ז כבר למדנו שעולה אחד לע' שנה הוי רק בזמן המקדש. אם כן הדבר היחיד שנשאר לזהות את החלזון הוא שצובעין ממנו תכלת. והרמב"ם והסמ"ג לא הביאו את לשון הגמרא כמו שהיא אלא הוסיפו ושינו; והרי"ף והרא"ש שהביאו את כל הלכות ומדרשי התכלת (כי **הלכות תכלת אינן הלכתא דמשיחא אלא חיוב של זה"ז**), מכל מקום לא הביאו מימרא זו. הווי אומר, ראשונים רבים לא ראו במימרא זו הלכה קובעת (כי בסך הכול היא אינה קובעת דבר מוגדר ומסוים) אלא רמז ואגדתא.

* וברור שהתנא בא ללמדנו מהם סימניו של החלזון המדובר, ולשון הבריייתא במסכת ציצית "שאינ צובעין תכלת אלא בחלזון. חלזון למה הוא דומה בריאתו דומה..."

ברם, מסכת ציצית ככל המסכתות הקטנות היא ליקוט הלכות מהש"ס, ומקור הדברים המצוטטים הם התוספתא הנ"ל: "תכלת אין כשרה אלא מן החלזון. שלא מן החלזון פסולה", ובריייתא המובאת במסכת מנחות: "חלזון זהו גופו דומה וכו'". ז"א שאעפ"י ששמע ממסכת ציצית שבא ללמדנו מה הם סימניו של החלזון המדובר, מכל מקום לאמיתו של דבר אין פני הדברים כך – אלא כמו שהכרחנו לעיל שהחלזון היחיד שאפשר לצבוע ממנו תכלת הוא הכשר.

* נצטרך לומר שחז"ל ברוח קדשם ידעו שיש רק חלזון אחד בכל העולם שממנו ניתן לייצר תכלת.

ואכן הוא הוכחה לרוח קדשם של חז"ל, שבכל העולם לא נמצא עד היום רק חלזון אחד ויחיד שממנו ניתן לייצר תכלת; ואיני יודע מדוע לכותב הקונטרס זה נראה קצת קשה להאמין.

* וזה נסתר מהמציאות של ימינו שישנם שני חלזונות שהצליחו להפיק מהם תכלת, אחת ה"ינטינה", ואחת ה"פורפורה".

👉 **זה שקר גס** (ומסתמא מאידיעה) כי אף פעם לא הצליחו **לצבוע** מהינטינה. ואפילו הוזה הינטינה של ימינו המתעקש וצועק בכל מקום שזהו החלזון של תכלת, מנסה זה שתים עשרה שנים לצבוע בו ואין לו מה להראות מכל עבודתו כי אם חוטים דהויים (שאפשר לראות בבית מדרשו של הרה"צ י"מ מורגנשטרן שליט"א) והרכה בלבול שזרע בין האנשים. גם המחקר שתמך בו יסודותיו, כאילו מצאו גם קונניות של ינטינה בבתי הצביעה העתיקים – נתגלה כשקר. ונראה שלאור כל אלו, שִׁכְךָ מסע הבלבול שלו בב' השנים האחרונות.

* שמא תאמר שלכך פסלו חז"ל את ה"ינטינה" משום שהצבע המופק ממנו אינו עומד ביופיו ויורד ע"י סממנים.

👉 בשום אופן הינטינה אינה צובעת, רק מכתימה, והכתם יורד בלי סממנים – ואפילו בלי מים. ואין שום השוואה בין כתמה של הינטינה לצבע (כגון פואה ואיסטיס וקלא אילן) – כל שכן לצבע היציב והיפה של תכלת הפורפורה.

* הרי שהרמב"ם בא לתת "סימן" לאותה צביעה "ידועה" שעומדת ביופיה ולא תשתנה, אבל מעולם לא חידש "תנאי" שצבע תכלת שאינו מתקיים פסול.

👉 אבל הרמב"ם כותב בהל' ציצית ב', א': "והתכלת האמורה בציצית, צריך שתהא צביעתה צביעה ידועה, שעומדת ביופייה, ולא תשתנה. וכל שלא נצבע באותה הצביעה, פסול לציצית, אף על פי שהוא כעין הרקיע"; ורק אז בהל' ב' כתב: "כיצד צובעין... מביאין דם חלזון...", ובהל' ד': "אם נבדקה ונודעה שנצבעה באחד משאר צבעונים המשחירים **שאינן עומדין** פסולה", היינו שפסול שאר הצבענים הוא **משום** שאינן עומדין – ואם היו עומדין, היו כשרים. ברור שדעת הרמב"ם היא שהצורך בחלזון הוא צביעתו היציבה – כתנאי ולא כסימן. עד שהתפארת ישראל רצה להכשיר תכלת מכל מקור שהוא, רק שתהיה עמידה ויציבה – האם התפארת ישראל לא ידע ללמוד רמב"ם?

* הרי דגם צבע המשתנה ע"י הסממנים של רב יצחק בריה דר"י כשר, כיון שמשנתב ע"י סממנים אחרים.

וּאִפִּילוּ אִם אֵינָה מִשְׁתַּנָּה לְמַעֲלִיּוֹתָא כְּשֶׁרָה, כֹּל עוֹד שְׂאִינָה מִתְקַלְקֶלֶת יוֹתֵר; כֵּן פִּירֵשׁ הַרְדַּב"ז בְּרִמְבַּ"ם (תשׁו' חֶלֶק ה', אֶלֶף תְּכָא).

בפרק זה נראה שלא נתחדש דבר במהדורה השלישית. ומכל מקום חשוב להזכיר פה, שהמבחיל שאמר שהוא צבע תכלת מהינטינה מודה ששיקר, ועכשו הוא חושב שהמקור האמיתי של התכלת כן היה הפורפורה; ותכלת מהדיונון של ראדזין, הצבע הכחול הוא בגלל הברזל שמכניסים ביורה, ולא "הדם" (ואם ישימו נחושת במקום ברזל יהיה להם "תכלת" ירוקה – וכ"ז ידוע יותר ממאה שנה לפני שהאדמו"ר מראדזין המציא את התכלת שלו).

פרק ג'

* ומדברי הרמב"ם ועוד ראשונים נראה שצבע תכלת הוא צבע כחול בהיר כעין הרקיע בטהרו.

וְהַרְמַב"ם מְגִדִּיר תְּכֵלֶת (ה'ל' ציצית ב', א'): "וְזוּ הִיא דְּמוּת הַרְקִיעַ, הַנִּרְאִית לְעֵין בְּטוֹהֶרוֹ שֶׁל רָקִיעַ" (כ"ה נוסח המקורי, ולא 'לעין השמש' – ואולי מטעות הגרסה נמשכה הטעות לחשוב שהוא צבע בהיר ולא עמוק); ועיין ה'ל' קידוש החדש (י"ח, ב'), ששם מגדיר הכוונה "טוהרו של רקיע": "שְׂבִימוֹת הַגַּשְׁמִיִּם, אִם יִהְיֶה צָח, יִהְיֶה הָאוֹוִיר זָךְ הַרְבֵּה וְיִירָאָה הַרְקִיעַ בְּטוֹהֶר יוֹתֵר, מִפְּנֵי שְׂאִין שֶׁם אֵבֶק שִׁיתַּעֲרֵב בָּאוֹוִיר. אֲבָל בִּימּוֹת הַחֲמָה, יִהְיֶה הָאוֹוִיר כְּאִילוּ הוּא מְעוֹשֵׁן מִפְּנֵי הָאֵבֶק" – כְּמוֹכֵן הַכוּוֹנָה לְכַחֵל עֲמוֹק, וְלֹא בְּהִיר. וְכֵן נִרְאָה מִהֶהֱמַשֵּׁךְ שֶׁם בַּהֲל' צִיצִית: "שֶׁנִּצְבָּעָה בְּאַחַד מִשְׁאֵר צִבְעוֹנֵי הַמִּשְׁחִירִים שְׂאִינֵן עוֹמְדִין פִּסּוּלָה"; "הַשְּׁחֹר מִפְּנֵי שֶׁהוּא נֹרָא כְּתֵכֶלֶת". וְהַכּוֹתֵב עֲצָמוּ יוֹדֵעַ שֶׁשְׂאֵר מִפְּרָשִׁים מִפְּרָשִׁים כֵּן כַּמ"ש, וְהוּא [כַּחֵל מִהַפּוֹרְפוּרָא] מֵתֵאִים לְפָרֶשׁ"י בְּסוֹף פֶּרֶשׁת שֶׁלֹּא שֶׁהַתְּכֵלֶת דּוֹמָה לְצִבְע רָקִיעַ הַמִּשְׁחִיר לַעֵת עֶרֶב (וְהַרְקִיעַ אֵינוֹ מִשְׁחִיר לְצִבְע יְרוֹק אֶלָּא לְכַחֵל כַּהֵ). וְאִלוּ דְּבָרֵי רַבִּי אֲבֵרָהָם בֶּן הַרְמַב"ם בְּפִירוּשׁוֹ לְתוֹרָה (כָּה, ד), שֶׁצִּבְע

התכלת היא "מראה דומה למה שנראה ממראה הרקיע שהוא כחול טהור בין כחול העמוק (היינו הכי עמוק וקרוב לשחור שאפשר) והלובן". ומכל מקום נראה שאין החוזק מעכב, שהרי הבדיקות בין תכלת לקלא אילן המובאות בגמרא מקלקלות חוזק הצבע, ואיך ייתכן שהתכלת תהיה כשרה אם הבדיקה הראשונה קלקלה את החוזק והשניה אינה מחזירה אותו כבראשונה (עיי' רמב"ם הל' ציצית ב', ה'; ולעיל עמ' 232 מהדרב"ז, שאפילו בבדיקה השניה נשארת בקלקולה, כל עוד שאין הבדיקה מקלקלתה יותר היא כשרה).

* ואינו דומה כלל לצבע הכחול הכהה המופק מן הפורפורא.
 מדרך הצביעה, כשרוצים צבעים בהירים, ממעטים בכמות הצבע, ולכן אם בתכלת בהיר חשק נפשו, הצובעים יכולים לסדר בשבילו תכלת בהירה (ועיי' לקמן עמ' 251).

* גם את"ל דאינדיגו שכתבו ר"ח והערוך הוא מה שקורין היום היום אינדיגו, אין זה הוכחה דתכלת הוא כחול־אינדיגו, דלא כתבו איך מזייפים תכלת מקלא אילן, ואיזה חומרים נוספים מערבבים עמו על מנת לקבל גוון תכלת.
 אין פקפוק ש"אינדיגו" נקרא כך כבר יותר מאלפיים שנים, והיה ידוע בכל הדורות, ולא נודעה לנו שום סיבה לפקפק בקביעה זו. והמפרשים תמיד פירשו שקלא אילן דומה לתכלת בלי לסייג את זה בצורך להוסיף עוד צבעונין. ובעמק הנצי"ב על הספרי (שלח, ט) מפורש שקלא אילן הוא "צבע הדומה לתכלת בלא שום הרכבה ועירוב". גם הרב הרצוג ז"ל כתב שנדע את הצבע של תכלת ע"י צבע האינדיגו, והרב טוקצינסקי ז"ל קיבל דבריו (עיר הקדש והמקדש חלק ה', עמ' ס').

* בספרי המדע הקדמונים מבואר שהפורפורא שימש לצביעת ארגמן (סגול).
 וכמו שמבואר בהם גם כן ששימש לצביעת כחול. פליניוס כבר כתב שהקונכיליום מהפורפורא היה בצבע כחול; והאריגים 'היקינטינון' הנצבעים

מהפורפורה [הנזכרים בכתביהם, ובפרט בחוקי יוסטניוס האוסר להחזיקם] הוא בצבע כחול; וויטרוויוס גם כתב מפורש שצובעים בפורפורה כחול – כל אלו מהווים רשימה מבוססת שבזמן העתיק צבעו למעשה בפורפורה גם כחול (ועובדה היא שכבר מצאו יותר משלושה אריגים כחולים שנצבעו מהפורפורה – וכדלקמן בסוף ההערות לפרק זה). אמנם, הנחתו שארגמן הוא סגול דווקא, מוטעית. כי מפרשינו מתארים צבע ארגמן כצבע אדום, וכן הוא בשפות רבות בימי הביניים – ולא סגול (ויאולט). ולכן נמצא, כמו שהוא עצמו כותב, שהתועפות ראם קורא לפורפורה חלזון אדומי ובזוהר מוזכר בגד "פורפירא סומקא". ונדבר עוד על זה – וגם נפק"מ איזה צבע הוא פורפור – לקמן.

* דא ודא אחת היא שמהפורפורה הפיקו צבע סגול, וצבע סגול נקרא פורפורה. וכך היא האמת – כי הצבע פורפור מכונה על שם חלזון הפורפורה שממנו מופק. וכדבר הזה נמצא לרוב בכל הלשונות, כגון צבע סגול נקרא בכל הלשונות על שם הפרח, וכן צבע כתום שבאנגלית נקרא אורנג' הוא על שם פרי התפוז (ועד שהחלו האנגליים לייבאו לא היתה מילה לצבע זה); אולם המונח "פורפור" לא מגדיר צבע מדויק – כי הוא חולש על שלל הגוונים המופקים מהפורפורה, מהפורפור האדום ועד התכלת הכחולה. ועוד, אפילו כדבריו, זו אינה ראייה שלא הפיקו גם כחול ממנו (וכמו שכתב פליניוס שמפיקים מחלזון הפורפורה גם פורפורה וגם קונכיליא [שלדעתנו הוא תכלת] – הווי אומר שגם מה שלא נקרא בשם פורפורה אפשר להפיק מפורפורה).

* ואלו שכתבו שרמש הים הנקרא "פורפורה" הוא החלזון שממנו צובעים התכלת [החוות יאיר ודעימיה], סוברים שצבע תכלת הוא **סגול**.
 האם החוות יאיר, על סמך כמה ספרי או"ה – ידחה המסורת שבידינו שתכלת הוא כחול (בלוי"א), וכמשמעות דברי חז"ל? לכאורה אין בידינו מסורת שלא היתה בידו. אלא האמת היא כי החוות יאיר לא כתב שהתכלת היא פורפור, אלא **שדם החלזון** הוא פורפור, וכלשונו במקור חיים (יח, ב): "בחידושים כתבתי דם

חלזון שבו צובעין תכלת אינו בלו"א (כחול), רק צבע פורפר שנעשה מדם דג שנקרא פורפר". אם כוונתו שהתכלת פורפר, היה יכול לקצר ולומר בפשטות 'בחידושים כתבתי תכלת אינו בלו"א, רק צבע פורפר וכו' (ואפילו מי שיתעקש שכוונתו היתה שתכלת אינו אלא פורפור [וקצת תמוה שכך יקרא לו כי פורפור הוא אדום כנ"ל ותכלת ודאי אינה אדום] יוצא לנו חידוש נפלא, שאעפ"י שלפי המסורת תכלת הוא בלו"א, אבל משום שזה כל כך מוכרח אצלו שהחלזון הוא הפורפורא, הוא מוכן לסתור המסורה כדי לקיים זיהויו). והשלטי הגבורים גם כן מזהה הפורפורא כחלזון התכלת, ומכל מקום דעת שפתיו ברור מללו (פ' מד): "התכלת הוא צמר הצבוע כעצם השמים" – ולא סגול. וכן המוסיף הערוך בערך קלא אילן כתב שהאינדיגו דומה לתכלת – וצבע האינדיגו ידוע. ובכן, נסתר כל בניינו שכל מי שחשב שהחלזון היא הפורפורא גם סבר שתכלת היא סגול.

* והנה החוות יאיר עצמו, אף שכתב שהתכלת נעשה מדג הפורפור לא הטיל תכלת בטליתו.

☞ כי לא ידע אם עוד נמצא הפורפורא, ולא גר בחוף הים התיכון, ולא ידע איך לעשותו – וכמו שנשכח מכל האומות גם כן איך לעשות 'פורפורא'.

* "פורפירא" אין פירושו בגד תכלת... אלא הכוונה ללבוש מלכות.

☞ המוסיף לערוך והראבי"ה והמדרש הגדול במדבר (ד', ה') והאריז"ל בלימודי אצילות (ל ע"ב) – כולם כתבו שפורפורא היא בגד תכלת (מלבד שאר מקומות שמשמע כך). ולא מצאנו בשום מקום שייקרא בגד בשם פורפורא בלי שנצבע מדם הפורפורא. אלא פשוט הוא (וכמו שיעידו המילונים המקובלים) שנקרא פורפורא על שם מקור צבעו – חלזון הפורפורא – באיזה צבע שיהיה, בין אדום בין סגול ובין כחול. וכן נראה ברור מהילקוט תהלים (כב): "ואנכי תולעת, ריב"ל אמר אומה שהלבישה אותך פורפירא בים", לומד על פורפירא מהא שבאה מהתולעת/החלזון-פורפורא. ולכן לקרוא לבגד של תכלת "פורפורא" אי אפשר, אם לא שהתכלת באה מהפורפורא.

* ושאריות הצבע שנתגלו שם [בבתי הצביעה העתיקים] הם בצבע סגול ולא כחול.

👉 לא ראינו אינו ראיה (ואפילו חרסים מוכתמים בסגול מצאו רק מתי מספר – איני יודע אם אפילו שלושה). ויש להקשות אפילו לדידה, כי אפילו נאמר שהתכלת אינה מהפורפורה, מדוע לא מצאנו שום בתי צביעה או חרסים מכל התעשייה הענקית של התכלת? אבל אם התכלת היא כן מהפורפורה, הכול מובן (עפ"י הסברו של ד"ר צ. קורן), כי מה שנשאר על החרסים הוא מהשכבה העליונה של היורה שהיה במגע עם האויר והחמצן. צבע זה לא מומס ביורה, ולכן אין אור היום גורם לו להשתנות לכחול – אלא נשאר סגול כמו שהיה; ואין פלא שמתעשיית התכלת לא נמצאו חרסים כחולים – כי אם סגולים.

* ומה שנתגלה בחפירות ארכיאולוגיות ליד שריד בית מקדשנו קונכיות של חלזונות ובהם כמה פורפורות...

👉 הקונכיות שמצאו ליד שריד בית מקדשנו היו של פורפורה בלבד – ולא שום מין אחר. ובגלל שאפשר לצבוע רק מפורפורה, ולא משאר קונכיות, לכן הארכיאולוגים מייחסים חשיבות לממצא, בחשבם שאולי שימשו לצביעה לצורכי המקדש.

* ...אם אכן השתמשו בהם לצביעה, נראה שהיה זה לצבע ארגמן.

👉 הרמב"ם בפיה"מ כלאים פרק ט', והרד"ק בספר השרשים – שניהם מפרשים שארגמן במקרא הוא צבע אדום מהלאק (לכ"א – כנימת מגן המפרישה נוזל סמיך שממנו צבע בשם זה והלָפָה שמושחים להגן על עץ), וממילא אינה מחלזונות הפורפורה (אפילו שיהיה באותו צבע פורפור). ולכן נראה שאם השתמשו בהם לצביעה, היה זה לצבע תכלת (ולמעשה, נמצאו בסך הכול שש קונכיות, ולכן אני תמיה שמישהו יביא את אלו כראיה **בעד** זיהוי החלזון).

* ומה שלא הזכירו חז"ל בפירוש את הפרורפורה, משום שרצו לשלול את כל החלזונות האחרים, לא רק את ה"ארגמן".
 י"ש לחז"ל דרך הרבה יותר פשוטה להשיג מטרה זו: אותה תוספתא שכתוב בה "תכלת מן החלזון כשרה, שלא מן חלזון פסולה", ממשיכה: "שני תולעת מן ההרים כשר, שלא מן ההרים פסול". ולכן אם חז"ל באו לפסול כל שאר החלזונות (כאילו) שאפשר לייצר מהם תכלת, היה להם לקרוא בשם (ולא כמו שעשו ז"ל לדמותו בדמיונות "גופו דומה וכו'"), וכמו שעשו עם תולעת השני – ונגמר הסיפור. אלא לא היו צריכים לכל זה, כי **אין עוד בעל חיים** בעולם שאפשר לצבוע תכלת ממנו מלבד מחלזון הפרורפורה.

* ומה שלא חששו לזיוף צבע התכלת מן הפרורפורה... כי הצמר הצבוע מהפרורפורה היה יקר מזהב... ולמה זה יזייף אדם את התכלת בדבר היקר כמו התכלת עצמו.
 י"א שכתב את האזכרות **בזהב** הרי אלו ייגזו" (שבת קג, ב); "ציפן זהב... הרי זה דרך החיצונים" (מגילה כד, ב). הוא חושב שמוסיף יקר וכבוד למצוה – ולכן חז"ל מזהירים ממנו. ועוד, הרי התעשייה היתה באותו מקום שצינו חז"ל שהוא מקום תעשיית התכלת, איך לא הזהירו חז"ל מחילוף – אם לא מזיוף.

* ולדבריהם מבואר בספרי יון הקדמונים שהתכלת נקרא בשם יקינטינון (וצריך בירור בספרי היוונים).
 ביררנו, ואכן אנחנו יכולים להגיד בפה מלא שבכל תרגום ליוונית ורומית הידוע לנו, נמצא תרגומו של תכלת "היקינטינון" – לבד ממקום אחד ב"תרגום השבעים" שמתרגם כליל תכלת כ"הולופורפורה" = "כולו פורפורה".

* ושאלתי מומחה גדול ליוונית ורומית עתיקה (יהודי יר"ש).
 ומה אנו, קטלי קניא? ומאיפה למד המומחה שלו אם לא מאותם מקורות שלמדנו אנו (ולא שאני אומר שאני ודכוותי מומחים בלשון יווני ורומי, אלא בנוגע לענייננו מה עדיפותו)?

* ואמר שלא שמע ממלה זו, רק "יקינטין" הוא שם של פרח.

☞ אם ה"מומחה גדול... יהודי יר"ש" ידע שמלת "יקינטין" הוא hyacinthos (שם עצם), אז למה לא ידע ש"יקינטינון" הוא hyacinthinon (שם תואר)?

* וכיום מצוי פרח זה הנקרא "יקינטון", והוא מופיע בגוונים רבים.

☞ היקינטון של אז היה רק בצבע כחול – וכל הצבעים של היום הם בגלל פיתוח מלאכותי של וריאציות שונות.

* פירוש המילה "יקינטינון" אינו ברור.

☞ עיין ב"לולאות תכלת" עמ' 233, רשימה ארוכה של מקורות אשר ברור מהם שהפרח יקינטון בזמן העתיק היה בצבע כחול השמים.

* ומאן יימר שאין העתקת היונים משובשת...

☞ בואו חשבון: שיקינטינון הוא צבע כחול, יש הרבה מקורות כנ"ל; שתכלת היא גם כחול – מסורת בידנו (מלבד שאר ראיות); שהיה סוג פורפורה בצבע יקינטינון, מוזכר לכה"פ בקודקס יוסטניוס; וכל התרגומים (כולל העתקת עקילס אצל האומות) מתרגמים תמיד תכלת כיקינטינון. כמדומני שעל כל זה אין חולק. והמוסיף לערוך תיקן את הגרסא במדרש אסתר שמביא תרגומו של עקילס לתכלת כ"טיינון" ל"יקינטינון"; ומפרשי המדרש קיבלו את דבריו. וכן תרגמו יוסף בן גוריון ופילון אלכסנדרוס. ולמה כולם (בכל הדורות ובכל המקומות) ישבשו דווקא מלה זו לתרגום לא מדויק (כי אם כולם השתמשו באותה מלה לכאורה זו ראייה שאותה מלה תואמת מאוד את צבע התכלת של הציצית)? האם אחד מעיקרי אמונתם תלוי בצבע המדויק של תכלת שישבשוהו בזדון, ולמה שיוסף בן גוריון ופילון היהודים ישחקו לידיהם? ואפילו מרן הקהלות יעקב זצ"ל סמך על דבר האומות כשמשיחים לפי תומם, ונצטט רק קטע קצר מ"כתבים החדשים" שלו (סי' קכ): "כן אבקשו אם יברר בספרי חול מדות האיטלקיים הקדמונים יכתוב נא לי הכל כאשר לכל עם המקורות באיזו

מקום מבוארים הדברים, כדי לעמוד על אמיתת שיעורי תוה"ק בלא שום ספיקות – ותו לא מידי! אלא שוב התופעה חוזרת על עצמה: לחשוד בלי הגיון, לפקפק בלי נימוק בכל דבר המקובל על השכל הישר (ועיין מסילת ישרים, פרק ט').

* וגם בחפירות ארכיאולוגיות של בתי הצביעה העתיקים נתגלה שירות הצביעה עמדו בחוץ תחת השמש... איך יתכן שבכל בתי הצביעה העתיקים... נמצאו שרידים של צבע סגול ולא נמצא שום שריד של צבע כחול... לטענת בעלי הפורפורה אין צורך כלל בשמש לעשותו כחול אלא די בחשיפה לאור זמן ממושך יותר, א"כ איך הצליחו בתי הצביעה לצבוע סגול... גם פלא שבזמן הרב הרצוג אפי' אנשי המדע לא ידעו כלל שניתן להפיק צבע כחול מן הפורפורה... ובאמת הוצאת צבע כחול מן הפורפורה אפשרית רק... ב"שיטת החיזור"... ובעזרת כימיקלים... ומעתה גם אם כנים דברי החוקרים דגם בלא כימיקלים אפשר לצבוע בשיטה זו ע"י רקבון בשר שמניחים בתוך יורות הצבע (אלא שבאופן זה לוקח יותר זמן), מ"מ הא קמן שבתי הצביעה העתיקים צבעו סגול, ואולי צבעו בשיטות אחרות.

יש צורך באור היום, רק שאין צורך בשמש בהיר (לכאורה). והצורך בחיזור אינו רק כדי להפיק צבע כחול מהפורפורה אלא אפילו לצבוע בו סגול, וגם אפשר לכסות היורה כדי לצבוע סגול – עיין ב"פתח דבר". וסיבת מציאת שרידי חרס סגולים בלבד, ושזה בעצם ראיה שהשתמשו בפורפורה לצביעת תכלת – עיין לעיל עמ' 236. וכן כתבנו שהרב הרצוג לא ניסה אף פעם לצבוע אלא סמך על ניסיונות קודמים של המדענים ותוצאותיהם ששלחו לו – ומה נעשה שהמדענים עבדו במעבדות, ולא באור היום?

* ורק בשנת תשל"א נתגלה ע"י חוקרים גויים שניתן לצבוע ממנו כחול. לא מדויק: עד שנת תשל"א לא שחזרו את תהליך הפקת התכלת מהפורפורה, משום שנעשו ניסיונות קודמים במעבדות, ולא לאור היום; ולא ע"י חוקרים

גויים, אלא על ידי חוקר יהודי; ומה שהוא חקר היה, מאחר שהפורפורה הוא החלזון והתכלת היא צבע כחול, איך הפיקו כחול מהפורפורה.

* הטענה שבזוהר פרשת תרומה רמוז תהליך זה... יעוי' בזוהר שמדבר על בריאת העולם.

✎ מי שרגיל בזוהר יודע שהזוהר משתמש בדברי העוה"ז כמשל לדברים עליונים; והזוהר לא מצא משל יותר ראוי במקרה הזה אלא הכנת צבעו של החלזון לתכלת.

* לא נמצא שום חלזון אחר שמפיקים ממנו תכלת.

✎ אני אומר אפילו יותר מזה: בכתביהם לא מצאנו עוד בעל־חיים שאפשר להפיק ממנו תכלת; חז"ל אינם מזכירים שום בעל־חיים שאפשר להפיק ממנו תכלת לבד מהחלזון; ועד היום לא ידוע על עוד בעל־חיים שאפשר להפיק ממנו תכלת. ולכן מה שמתמיהה, אמת שאינו הוכחה מתמטית גמורה, אבל להתעקש שיש עוד בעל־חיים כזה (בלי שום בסיס אלא מרצון להפריך הפורפורה) – השכל הישר מגדיר כאבסורד.

* ופלניוס... לא נזכר בדבריו... שהוא שימש לצביעת בגדי הכהן הגדול...

✎ אין סיבה שיזכיר כך בדבריו, כיון שספרו (הנקרא "תיאור הטבע") לא בא לתאר פולחני דתות – ק"ו תורת דת האמת; ובפרט, ולא כמו שהרבה טועים, שרוב תעשיית התכלת ושימושה היו לבגדי חול (כדמוכח במס' עירובין צו ע"ב). ולכן היה יותר נראה שיזכיר עוד חלזונות שאפשר לצבוע מהם (אפילו אם שימשו רק ליהודים לצרכי דת), ולא איך שימש בדיוק כל בגד צבוע לכל דת וכת שבעולם.

מה שנחדש בפרק זה במהדורה השלישית הוא:

טוען שהתכלת נעשה בלז, מה שאין כן תעשיית הפורפורה שהיתה בחוף הים בין צור וצידון (שמוזכר בחז"ל שהוא המקום שצדו שם החלזון לצביעה –

ואחרים רוצים לטעון שהכוונה שם לחלזונות למען צביעת ארגמן, ולא תכלת). וגדולים וטובים ממני וממנו חשבו להקשות כן. אולם לא מובן לי איך טעו טעות גדולה ומרה כזאת, כי ממקום שהביאו ראיה משם תשובתם; שבמסכת סוטה מו ע"ב אומרים שלוז היא עיר של גויים, בני בניו של כנעני אחד שעזר לישראל בכיבוש הארץ ונתנו לו את חייו לברוך מארץ ישראל – נמצא היא עיר של גויים, מחוץ לארץ ישראל (אולי באמת בין צור לצידון) – וכל תכלת שנעשה בה פסולה לתכלת, כי לא נצבעה לשם מצוה על ידי ישראל. ואעפ"י שבתנא דבי אליהו זוטא פט"ז (והוא מהפרקים שבסוף תנב"א, שאינם אלא ברייתות שהוסיפו המעתיקים) איתא "היא לוז שצובעין בה תכלת לכל ישראל", אותה מימרא הובאה גם במסכת סוטה הנ"ל, ובלי המילים "לכל ישראל". ואם גורסים כמ"ש בתנב"א קשה הקושיא עצומה הנ"ל, ולכן נראה כגרסת תלמודא דידן (אלא אם כן כוונת המימרא אינה לתכלת של מצוה אלא לבגדי חול). סוף דבר, אין סתירה ממה שצבעו בלוז תכלת לזה שצדו חלזונות בחוף הים הגדול בסמוך לסולמה של צור, וכנראה אנשי לוז היו מומחים בתחום צביעת התכלת, ונקרא כל הענף כל שמם. אמנם היו עוד בתי צביעה בשאר מקומות.

ובענין הצבע לא התחדש הרבה ממה שכבר הארכתי בספרי, אבל בענין האירנדי"ש של בעלי התוס': נראה שדווקא כחול נוטה לסגול אפשר לקרוא אירנדיש בצרפתית ישנה, ולא בל"א.

וגם הוא האריך להוכיח שכל מי שאמר שהתכלת באה מהפורפורה חשב שגווה סגול (ולא כחול, כמו שחושבים המחדשים המתלבשים בתכלת); וגם האריך להוכיח שנראה מאוד שגוון התכלת היה כולו נוטה לסגול (ודלא כדעת המחדשים המתלבשים בתכלת). ואני שואל, למה לפי דבריו אינו לובש תכלת נוטה לסגול מהפורפורה, שלדעתו זו בדיוק כוונת החוות יאיר ודעימיה. ובפרט לפי דבריו, שזו דעת הרמב"ן – שהתכלת שאין אדם מרים את ידו ללבושו מלבד מלך הגויים היא דווקא סגול הנעשה מהפורפורה. ואם בגלל שהחוות יאיר עצמו לא עשה תכלת, הרי המדענים של אז שהתחקו אחרי עקבות הפורפורה לא הצליחו לשחזר דרך צביעתו – אפילו לצבוע אדום וסגול (וכמו

בקשת פאביו קולמניי בשנת שס"ו מהשר שלו הוא הקדיש את ספרו על פורפורא, האם נמצא אצלו פיסת פורפורא שאפשר אולי דרכה להתחקות אחרי דרך צביעתה). ולכן לא עשה הוא וכל ישראל תכלת מתוך האונס שלא ידעו איך לצבוע ממנו.

אבל לנו "המחדשים המתלבשים בתכלת", מספיקה לנו מסורת אבותינו מדור דור שהתכלת בצבע השמים בטהרו – וככל המקורות המבססים מסורה זו. ולענין הירושלמי המובא בראבי"ה (שלא הבנתי מה ראייתו לסתור שקראו לתכלת 'פורפירין'); מוזכר בגד כזה במדריך לשר העיר (*Book of the Eparch*) המזכיר איסור על הצובעים לצבוע בגד בשם פרסינודיבלאטה, שהמתרגמים מבינים או כבגד עם פסים של פורפורא וצבע ירוק לסירוגין, או אולי פורפורא ירוק ככרתי (פרסינודי=ירוק ככרתי; בלאטה=פורפורא). ולכן נראה שהמלה "פריפינין" המופיעה לפנינו בראבי"ה היא טעות הדפוס או המעתיק, וצריך להיות "פריסינין" היינו 'רוק-ככרתי' ביוונית ולטינית.

ועוד טוען, שלא מצאו פורפורא בצבע תכלת, כי אם מרדעת חמור אחת (וברוך היודע אם זאת באמת מרדעת חמור או משהו אחר – מה שכן אפשר להגיד שזו יפה מאוד); ואם מבחינת כימית התכלת מהפורפורא ואינדיגו הם זהים, איך ידעו אם הכחול באריג מפורפורא או מהצומח? והתשובה היא שמה שהניחו שמבחינת כימית הצבען הכחול משניהם זהה – הוכח כמוטעה; אלא אפילו הכחול מהפורפורא יש בו אחוז ניכר של מולקולות מונרברומאינדיגו (היינו אינדיגו שמורכב עם אטום אחד של ברום – ולא חמצן כמו אינדיגו) אשר צבעו יכול להיות סגול או כחול (לפי התנאים המשפיעים עליו), והפורפורא הוא הדבר היחיד שמפיקים ממנו חומר זה (באופן טבעי). ולכן מבחינה כימית יש ויש להבדיל בין תכלת לקלא אילן – ונראה שזה בדיוק הסוד של בדיקות חז"ל בין תכלת לקלא אילן.

ומאז כבר נתגלו לכל הפחות עוד שתי דוגמאות של כחול מהפורפורא: האחת פורסמה ע"י ד"ר נעמה סוקניק בכנס של אגודת פתיל תכלת (ואריג זה יש בו נטיה קלה לירוק, ומ"מ הווי ראייה שאפשר לצבוע כחול מהפורפורא, כי הצבע

הירוק יבוא אחרי הכחול בחשיפה לשמש); וגם ד"ר צבי קורן וקריס ורהקן-למנס פרסמו מאמר בשנת תשע"ג על מציאת סיבים כחולים הצבועים מארגמן קהה-קוצים (בעצם נראה שבשנים קדמוניות כל הצביעה מחלזונות באגן הים התיכון, בכל גוון שהוא, היתה בעיקר מארגמן קהה-קוצים).

והעיר שיוסיפון מזכיר שדווקא המקור של הארגמן מן הים (מן הפורפורה) ולא תכלת. ואתמהה האם אין הוא מודה שהחלזון המוזכר בחז"ל חי בים. וגם טעה במה שאינו מאמין שהרומאים יאסרו צביעת בגד לפי חומר הצבע ולא הגוון עצמו (ואם אסרו פורפורה, ודאי מה שאסרו הוא גוון פורפורה); ולא כן פני הדברים, אלא אסרו צביעה מהפורפורה דווקא ולא חיקויים – והחוקרים כבר העירו על זה.

פרק ד'

* אין זה שייך לעניננו כלל, דהח"צ מדבר על רמזים. עיין שם בתשובת החכם צבי (סי' נו) המדבר על שאלה חמורה במראות דם. וחז"ל הרבו להשתמש בלשון "דומה" על דברים שהם רק דומים באיזה צד. ובנדה, נגעים ואתרוג החכמים הגדירו את הצבעים בצורה של: כזה מותר/טהור/כשר, וכזה אסור/טמא/פסול; משא"כ בתכלת ומראה החלזון לא עשו כן כי אם הסתפקו בלשון "דומה". הווי אומר שחז"ל לא התכוונו לדמיון מדויק אלא לאיזה צד דמיון.

* ונדחקים... שגופו דומה לים וברייתו לדג אינם סימנים, אלא הוא ביאור למה דמיו יקרים... וקשה להבחין בו ולצודו, אבל מה נעשה שבזמן חז"ל לא היו צדין החלזונות ע"י צוללנים אלא ברשתות כמבואר בגמ'.

וְדַאי שֶׁנִּצְוָה הַפּוֹרְפּוּרָא עַל יְדֵי רִשְׁתוֹת, כְּמוֹזְכָּר לְרֹוב. אֲמֵנָם מְאֹד מִסְתַּבֵּר שְׁחִיפָשׁוּ הֵיכָן הַלֵּהָקוֹת נִמְצְאוּ עַל יְדֵי צִלִּילָה, כִּי הַפּוֹרְפּוּרָא אֵינוֹ שׁוֹחָה בְּמַהֲרִית מִמֶּרְחָק כְּדִי לַהֲגִיעַ לַפְתִּיוֹנוֹת כְּמוֹ רֹוב הַדָּגִים (וְכִיוֵּם מִשְׁתַּמְשִׁים לְצִידָתָם בֵּין בְּרִשְׁתוֹת וּבֵין בְּצִלִּילָה). עכ"פ, מֵה לָנוּ לְכָל אֲרִיכוֹת הַדְּבָרִים, כִּי דוֹמָה אֵינָנו זֶהָה,

והרי"ף והרא"ש כבר השמיטו מאמר זה מהלכותיהם כי אינו ענין מעשי להלכה כתנאי לחלזון, אלא להיפך – החלזון אמור להזכיר לנו את הים, וכמו שכן הוא בפורפורה; ז"א, זיהויה של הפורפורה כחלזון התכלת אינו מיוסד על תירוץ זה או אחר לקושיית "הדומה" – ובפרט שבד"כ הוא כן במראה של ים.

* והרמב"ם כתב שעינו דומה לעין התכלת.

👉 בנוסחאות מדויקות של משנה תורה (כגון הספר החתום "הוגה מספרי") "לעין הים".

* שהוא דג ולא חלזון.

👉 לוקח כדבר פשוט שידע מהי הגדרת התורה ודברי חז"ל לדג, ואני לא מצאתי שהדברים כה פשוטים (עיי' בלולאות תכלת עמ' 126 באריכות). וכבר מצאנו בפירוש הגר"א למשניות (כלים יא, א): "שכל שבים מין דג הוא, כל דמות שיהיה לו", וכן הראב"ע (שמות ז, כז) מגדיר "אליתמסח" [תנין – crocodile] כדג. ומצאתי שחלזון ימי נקרא "דג" בהרבה לשונות עד העת החדשה – כי כל מה שבים קראו דג.

* עוד איתא בברייתא ובדמו צובעין תכלת, ובדם הפורפורה אין צובעין כלל, רק מוציאים כמה טיפות של חומר (ג'ל שקוף) מתוך איזה בלוטה של החלזון... ואיך ניתן לקרוא לחומר הזה דם.

👉 כי כך קוראים לזה **בכמה** שפות – "דם" (בינתיים מצאתי כן בחיפוש קל ביוונית, באיטלקית, בצרפתית, בגרמנית, ובאנגלית), וכמו שהמקור חיים עצמו כתב "דם דג שנקרא פורפר". ואצל נדה הכל מדברים על דם ירוק, אעפ"י שפשוט הוא שדם ירוק אינו דם ממש. ועיי' לקמן מה נקרא דם מיפקד פקיד. מ"מ אין שום קושי להבין "דם" כמיצוי חומר מן החי בלשון מושאל – ואפילו בתורה מצאנו "דם ענבים" עד"ז.

✎ יעוי' עוד ברש"י מגילה ו' א' שמפרש "עמים הר יקראו" מכל השבטים יתקבצו להריך לקנות שפוני טמוני חול, ופי' שהחלזון עולה מן הים להרים.

✎ דיבור רש"י נגמר ב"שפוני טמוני חול", ומ"ש "כי החלזון עולה וכו'" הם דברי רש"י בדיבור הקודם – ולא בתור פירוש ל"הר יקראו". בוודאי שרש"י לא היה מפרש כוונת "הר" על דרך זה, כי אז גם הטריית וגם החול של זכוכית לבנה היו צריכים עד"ז לעלות אל ההר – וזה אינו. אלא שההרים שבזבולון מגיעים כמעט עד החוף; ומביאים דברים אלו מהים אל ההר, שם מכינים ומוכרים את תוצרתם. והוא רוצה לפרש שהכוונה ב"יש מקום בים המוטל בהרים וכו'" היא שיש מקום בים ששם החלזון מוטל בהרים. וראייתו מגרסת מדרש תנאים (שהוא ליקוט ממדרש הגדול, שהוא עצמו נערך רק בשנות ה'ת"ק): "שהרבה מקומות בים שהוא מושלך בהן בהרים וכו'" – משמע דקאי אחזלון גופיה. ואינני מבין מה ראייה יש לו מזה נגד הפורפורה, הלא הים יכול להקיא מתהומותיו כל חלזון שהוא על ההרים (כי לשון המדרש הוא "מושלך" – ולא שחיים בטבע שם)!

אולם, אפילו פירוש דברי רש"י יהיה כדעתו, מ"מ אינני מבין מה הוא רוצה ממנו, **כשהוא עצמו מביא היד רמ"ה**, החולק על רש"י על דבר זה עצמו ד"היאך [חלזון התכלת] בהר מה בעי"; וגם הוא מודה "וכן נראה דעת הערוך, דלא מיירי בחלזון התכלת, מדלא כתב גמ' זו בערך חלזון התכלת". שני ראשונים ודאי סוברים שהחלזון שממנו מפיקים התכלת אינו עולה בהרים; וכן מדברי הספרי נראה שאינו עולה להרים, אלא (אולי) שהים מעלה אותו לשם (כשכר לצדיקים – היינו לא בטבע אלא בהנהגה מעלמהטבע); א"כ מהי בדיוק קושייתו עלינו? (וגם לרש"י הפירוש אינו שהחלזון הוא חייבשתי, אלא חיימי שעולה בעונה הרבייה להטיל ביצים.)

*** מבואר דהחלזון מת מיד בשעת פציעתו...** דאם אינו מת רק לאחר זמן רב אין מקום להקשות וליחייב נמי משום נטילת נשמה, דיש לתרץ בפשיטות דמיירי שמת במוצאי שבת.

טועה בדבר משנה הוא, כיון שהוא ודאי חייב על פציעתו אפילו שלא מת מיד, וכמ"ש: "אמר שמואל השולה דג מן הים **כיון שיבש בו כסלע** חייב" (שבת קז, ב); וכדמפרש הרמב"ם בהל' שבת (יא, א): "שעדיין [גרסת הספרים עוד] אינו יכול לחיות". ואם רצונך בדברים מפורשים, ז"ל המנחת חינוך, מוסך שבת, מלאכת שחיטה: "מבואר דאין צריך שימות הבעל חי תיכף, רק כיון שעשה בו דבר שאינו יכול לחיות, על עשייה זו חייב משום נטילת נשמה".

* דאם יכול לחיות כמה שעות, מסתברא שגם ניתן לרפאותו.
יגלה נא באיזה רופא מומחה הוא התייעץ שאפשר לרפאו, כי הרבה כסף וטורח יחסוך מיהודים אלה המייצרים תכלת ע"י שימוש חוזר בחלזונות – ובפרט בזמן העתיק הצוריים והצידונים היו יכולים להרוויח הרבה ממלאכת רפואה כזו, כאשר כל טיפה מהחלזון שיחסכו, שווה את משקלה בזהב.

* [מביא שיטות הראשונים לגבי סוגית הצד חלזון והפוצעו].
מכל מה שמאריך בשיטות הראשונים, אנו לומדים כי אין הסכמה ביניהם מהו **מציאות** החלזון, כלומר לא ייתכן לקיים דברי כולם – כי י"א שיש לו אברים שאין הנשמה תלויה בה; וי"א שהוא גוף אטום; י"א שצובעים עם דם חיותו, וי"א שצובעים דווקא בדם "מיפקד פקיד"; י"א שבהכרח הוא ימות, וי"א שאין הכרח שהוא ימות. אלא כל ראשון וראשון מתרץ את הגמרא כפי סברתו, והעיקר שהחלזון האמיתי לא יסתור את ההלכה שיוצאת מפירושיהם.
והנה אבאר את המציאות, ותראה שהוא מקוים בגמרא, ואינו סותר אוקימתות הראשונים:

החלזון מתחיל להפריש את הנוזל הנמצא בבלוטתו כשנפצע, והולך הצבען לאיבוד. גם כשימות מעצמו (בגלל שהוצא מהמים או איזו סיבה טבעית אחרת) הצבען עצמו מתקלקל והולך. החלזון אינו מתרגש בשבירת חלק מקונכייתו בלבד, כל עוד שהוא עצמו לא נפגע מבפנים. והנה יש ב' דרכים להוציא את צבעו (המכונה בהרבה מקומות "דם החלזון" כנ"ל). אחת היא איך שעושים את זה

כיום בד"כ, ומוזכרת גם בספרים העתיקים: שוברים את הקונכיה כנגד מקום הבלוטה בזהירות שלא לפגוע בגוף החלזון, ומגלים אותה, ואז מוציאים את הבלוטה מהחלזון בכלי או אפילו ביד; פעולה זאת יש לעשות במהירות, כי מיד כשפוגעים בגופו, הצבע מתחיל "לברוח" ממנו או נספג בבשרו.

הדרך השניה היא פשוט לפצוע את החלזון עצמו בבלוטתו ע"י שבירת הקונכיה כנגדו, שעצם המכה בקונכיה גורמת לפציעת הבלוטה. בדרך זו הנוזל יתחיל לצאת מעצמו דרך הפציעה. גם דרך זו מוזכרת אצל הקדמונים, וד"ר צבי קורן חזר על זה בהצלחה. כמובן, אם המכה תחטיא את המטרה ותפגע בחלזון שלא בבלוטה, או שיכה חזק מדי וכד', הדבר יגרום להפרשת הדם או בליעתו בבשרו – והצבע יאבד. עכשו נחזור לגמרא: "ת"ר הצד חלזון והפוצעו אינו חייב אלא אחת [משום צד]... וליחייב נמי משום נטילת נשמה, אמר רבי יוחנן שפצעו מת [שניצוד חי ונשאר במים, אלא מת מחמת עצמו], רבא אמר אפילו תימא שפצעו חי [נגד הבלוטה], מתעסק הוא אצל נטילת נשמה, והא אביי ורבא דאמרי תרוייהו מודה ר"ש בפסיק רישא ולא ימות, שאני הכא דכמה דאית ביה נשמה טפי ניחא ליה כי היכי דליציל ציבעיה [ולכן אינו רוצה ונזהר מאוד שלא לגרום לו שום חבלה מלבד להוציא דמו, ואפילו זה, אם היה יכול להוציאו בלי לגרום מיתתו עדיף טפי כי פגיעתו רעה ומיד מתחיל להתקלקל צבעו]".

והא דכתבו תוס' שם ד"ה וליחייב, שקושיית הגמ' תהיה גם אליבא דרבי יהודה דסבר מקלקל בחבורה פטור (ואם כן מה ההוה אמינא לפי רבי יהודה שיהיה חייב משום נטילת נשמה אם אין בו שום תיקון), שתוס' מתרץ "יש תיקון קצת שאינו מפרסם לכאן ולכאן ונוח ליטול ממנו הדם" (והוא מיוסד על תוס' הקודם שכתב ש**מא** חלזון דרכו לפרסם ולקרב מיתתו). גם כאן אפשר שאם היה הורגו מיד ובמהירות, אעפ"י שיתחיל דמו להתקלקל, מ"מ לא יתקלקל במהירות כמו מפציעה לא מוצלחת, שיתאמץ החלזון לפלוט צבעו כל עוד נשמתו בו.

* דברי התוספות ברור מללו שאין דם החלזון מונח בכיס מיוחד, שהרי כתבו להדיא דבהוצאת הדם הראוי לצביעה יוצא גם שאר הדם שמחמתו הוא מת....

ואילו בפורפורה אין מוצאין אלא כמה טיפי ג'ל מן הבלוטה וחורץ מזה לא יוצא כלום, ודם מיפקד פקיד אין פירושו שהוא כנוס בכיס דוקא, אלא הכונה דם חלזון הראוי לצביעה מצד מהותו וטבעו הוא מיפקד פקיד, כמבואר בכתובות דף ה' ע"ב לענין דם בתולים דמיפקד פקיד אע"פ שאינו דם הכנוס בכיס.

אעפ"י שהצבע בבלוטה, ודאי שבפציעתו לפתוח הבלוטה מחבלים בבשרו – וגורם למיתתו. ואל תתמה על הענין ש"דם מונח בכיס" בלי קשר לשאר מערכת הדם לדם ייחשב, כי כך קבע הרא"ז מלצר ז"ל באבן האזל מפורש (כלי המקדש א, ג): "צ"ל דם חלזון כיון שהוא מפקד פקיד אין בו דין דם חיה, ואף שעכ"פ הוא יוצא מן הטמא צ"ל כדברי הכ"מ דכיון שהוא צרור נעשה כעפר בעלמא... ולכן ה"נ כאן גבי מור (של קטורת) כיון שכתב הרמב"ם שהוא הדם הצרור בחיה שבהודו, וא"כ אינו דם האברים אלא כעין דם החלזון שיש להחיה מקום מיוחד שנצטר שם דם זה ואין לו המשך ויניקה מן האברים".

* הסכמת כל הראשונים, א. שמוציאים את גוף דם החלזון ולא שתיים שלש טיפות מתוך איזה כיס... ב. החלזון מת מיד בשעת הוצאת דמו... נראה ברור שדברי הגמ' אינם מתאימים לחלזון ה"פורפורה".

מה שברור לו לכאורה לא היה ברור לבעל החוות יאיר, למחבר השלטי הגיבורים, וליעב"ץ! ואנחנו כבר ביארנו שאין הכרח שימות מיד כדי שיהיה חייב; ושגם הריר הזה נקרא דם החלזון. (ובכלל אינני מבין מה הוא רוצה מזה שיוצא רק ב' או ג' טיפין.)

* גם בזמן חז"ל נקבו את הקונכיה [של הפורפורה] כנגד הבלוטה... ואין שום חכמה יתירה להכות בפטיש ולחתוך בסכין.

א. מי דיבר על מומחיות? השאלה במלאכת שבת היא הכוונה, וכוונתו להוציא את הצבע בכמה שיותר נשמתו בו, שכן תהליך המיתה גורם לאיבוד איכות הצבע; והוא פרדוקס עשיית התכלת, אבל הדברים פשוטים מאוד. ב. כשכל טיפה שמוציאים מהחלזון שווה את משקלה בזהב, צריכים מומחיות כדי להוציא

את הדם במהירות האפשרית בלי לאבד מהכמות ומהאיכות (וגם בזמן העתיק נחשבה עבודה זו לאומנות, כמוזכר בספריהם).

* וכתב היעב"ץ במטפחת ספרים פרק ד' בשם ספרי או"ה שחלזון התכלת לא נמצא במקום אחר כי אם בין שני מקומות הללו. היעב"ץ ידע שחלזון התכלת נמצא במקומות אחרים, כי כן כתוב מפורש ביחזקאל [כז] שבאה גם מאי אלישה; ואולי כוונת היעב"ץ לשובחת שבתכלת או חשב שהארגמן הצורי הוי התכלת. ועדיף דוחק הלשון מדוחק הענין, ודאישתמיט ליה מלה אחת מדאישתמיט ליה מקרא מלא.

* כתוב בדברי פלניוס, שהארגמן המשובח מצוי בצור שבאסיה, ובמנינקס שהוא אי בצפון אפריקה... ובימינו ג"כ הפורפורה מצוי לכל אורך חופי הים התיכון מצפון אפריקה... וגם בארץ ישראל הוא מצוי בכל חופי הארץ כולל עזה בדרום.

מ"ש פלניוס הוא: "הפורפורה המשובחת שבאסיה היא בצור, ושבאפריקה – במנינקס וכו'", וכתב את זה כדי לפרש איפה בכל יבשת נמצאת הפורפורה הכי משובחת. ולצור משפט הבכורה, כמפורסם משום הארגמן הצורי.

* אחד מבתי הצביעה העתיקים נתגלה בתל מור בדרום הארץ באיזור אשדוד. לכאורה כוונתו בזה, שנמצא שם קונכיות פורפורה, ואיך ייתכן החלזון בדרום כשחז"ל אמרו שנמצא בצפון? ובכל זאת האם הוא רוצה להתכחש לעובדה שעיקר תעשיית הפורפורה היתה בצפון, כידוע מספריהם ומממצאים במקום, מלבד מה שהוא דבר ידוע ומפורסם בעולם כולו – ומציאת בית צביעה אחד או שניים אינה מפריכה קביעה זו בשום אופן. ברם, מה שמצאו שם היתה פורפורה חדרקוצים וממילא זה אמור להיות מקום לצביעת ארגמן, ולא תכלת. ויש לזכור שגם בעיר ארפד הנמצאת יותר ממאה ק"מ מהים מצאו ערימות ענקיות על יד בית צביעה; זאת אומרת, שידעו באותו זמן (התקופה היוונית) להוביל חלזונות

חיים למרחקים. והוא עצמו כבר כתב שמצאו קונכיות פורפורה בקרבת הר הבית, ואף אחד לא חושב ששלו אותן מהשילוח.

* [בענין תשובת הרדב"ז] דגם בים אינו מצוי טובא בשאר מקומות, והוא מוכרח מצד עצמו, דאם החלזון היה מצוי טובא בכל הימים, מה היו צריכין כל השבטים לזבולון, הלא בחלקו של זבולון לא היה עולה מאיליו רק אחת לשבעים שנה, ואילו בים מצוי בשפע רב כל השבעים שנה.

👉 לשון תשובת הרדב"ז סי' תרפה: "שאלת... מהיכן היה להם [דור המדבר] חלזון שיוכלו לצודו והלא לא היה נמצא אלא בחלקו של זבולון... תשובה: אין זו צריכה לפנים, שהרי החלזון מצוי הוא בים ובחלקו של זבולון היה עולה מאיליו מן הים אל היבשה והיו מלקטין אותו ואחר שגלו ישראל לא היה עולה... היו צריכין לצודו וכן במעשה המשכן היו סמוכים לים הקדמוני ים סוף... וצדין אותו שהיה נמצא שם והיינו שלא הוצרכו לומר בחלזון כאשר אמרו בתחש לפי שהיה מצוי ואפשר שעד היום הוא מצוי...". ולכן אינני מתחיל להבין מניין יצאה לו מסקנתו – פשוט הוא שבשאר מקומות שלא היה עולה מאיליו **על היבשה**, היה נמצא **בים** והיו צריכים **לצודו** משם.

* תכלת מההוא נונא דימא דגינור.

👉 כל מפרשי הזוהר כבר דיברו על זה, ולכה"פ יעיין בספר לולאות תכלת שהבאתי דבריהם באריכות.

* בדברי פלניוס... כתוב ששמים ברשת פתיון של חלזונות פעורי פה ונשכניים... ועוקצות אותם בלשונם... וכך ניתלים ברשת.

👉 סוף סוף הוא מביא לנו מדברי פליניוס – ולא רק שמועות בשמו, אלא שמביא רק מקצת דבריו, וגם שכח מכל שאר חכמי האומות. והנה הדברים כהווייתם: ברשתות שמים פתיונות, והחלזון הלהוט אחריהם מכניס לשונו בין אריגת הרשת ומתנפח מרוב תאוותנותו עד שנתפס ברשת – ומ"מ שמו רשת אחרת מתחתיה

(כמוזכר באריסטו) כיון שהוא עלול להפיל את עצמו חזרה למים אם ירפה מהפתיון. גם פליניוס מתאר זאת אבל מוסיף את הנקודה הזאת של "הבא לאכול נאכל", שזו דרכו בספרו, ללמד מוסר מהמציאות, ולועג על הפורפורה היקרה שכולם להוטים אחריה, איך רעבתנותה לאכול אחרים גורמת לה להיות "נאכלת" על ידם.

* ברמב"ם מבואר שדמו של החלזון שחור כדיו (וכנראה שכך היתה קבלה בידו). נראה שלא היתה קבלה בידו (ובפרט שמציין כאשר כן מביא קבלה כזו), אלא שכך העתיק מאריסטו שהוא סמך עליו בכל ענייני הטבע, וכמו שבידורתי שבספרו של אריסטו שהיה לרמב"ם (בשפה הערבית) היה כתוב שהוא שחור כדיו (אסואד). ועיין לקמן מדברי בעל הקונ' עצמו, שהרמב"ם אינו מחדש דברים שאינם נמצאים בגמרא. (אולם יש תרגומים בשפות שונות שתרגמו "כהה", כי גם זו משמעות המילה היוונית "מלן").

* דכל משקה שיש לו קצת צבע... שיש כמות גדולה ביחד הוא נראה הרבה יותר שחור ממה שהוא באמת, אבל לא ניתן משום כך לכנותו שחור, וק"ו לא כדיו. מסתמא כוונת בעל הקונ' אינו "כמות גדולה" אלא "ריכוז גבוה". וכשיראה זה בעיני עצמו יחליט האם זה שחור כדיו או לאו, ולא עפ"י שמועות.

* ועוד לשם מה כתב הרמב"ם שדמו שחור כדיו...
 לא לאפוקי הפורפורה, כי כך כתב אריסטו על הפורפורה שצובעים בה התכלת, שימצא בה דמו שחור כדיו. ואפשר שכתב זה דווקא משום חידושו, שלא נטעה לחשוב משום שדמה שחור שאינו חלזון התכלת, אלא להגיד לנו שכך אמור להיות צבע דמה קודם הצביעה. וגם להבדילו מזו שדמה אדום (וכמוזכר באריסטו) שמשמשים בה לארגמן ולא לתכלת.

* [לשיטתו שתכלת היא דווקא צבע בהיר] דאפשר לכוין הצבע שיהיה כחול בהיר ע"י שנותנים מעט צבע ביורה... עד שע"י זה נראה כאילו נצבע הצמר

בצבע תכלת ע"י שלא נתפשט הצבע בכל נקודה ונקודה... מסתברא דאין זה נותן לו שם צבע תכלת, דהצבע הבהיר נעשה מכח תערוכת לובן הצמר עצמו שהוא הדבר הנצבע לא הדבר הצובע.

✎ אינני חושב שהוא עצמו מאמין במה שאמר כאן; ואם באמת כן שואל בתמימותו, נשאל אותו מה יהיה דעתו בצמר שחור (בטבעו)? לפי דעתו התכלת "האמיתית" אמורה לצבוע אפילו צמר שחור לתכלת בהירה, כי אין צבע החוט אמור להשפיע על הצבען. אלא דעתיה נפלא לבירא.

* ובספרי... ניכר הוא שגנוז לצדיקים לעתיד לבא... ומה שכתבו תוס'... דמשחרב בית המקדש בטלה זכוכית לבנה דלא בטלה לגמרי קאמר אלא דלא שכיחא, שם נאמר לשון "בטלה" ולא לשון נגנז, ולשון נגנז משמעו שנגנז לגמרי.

✎ עדיין השתמשו בתכלת לציצית שלש מאות שנה אחר הספרי. ועוד בספרי שם מוזכר גם אוצרות השקועים בים גנוזים לצדיקים לעת"ל, ומ"מ מדי פעם מגלים ומוציאים אותם, ואין מי שנוזהר מלקחתם – ואפילו בימינו אנ"ש לא עושים סערה מלקיחתם. ועוד נקודה למחשבה: איזה לשון נשמע יותר כאבירה מוחלטת – "בטלה" או "נגנז"? לכאורה לשון "בטלה" שמשמשים בו לביטול החמץ כעפרא דארעא (האפשר לחשוב להגיד "גניזת חמץ"?!).

* והגר"א ז"ל בביאורו... הביא מדרש זה [רבה ותנחומא]... ללמדנו שהתכלת נגנז.

✎ לשון המדרש בשלמותו: "אלא מצוה להביא לבן ותכלת ויעשה. אימתי כשהיה תכלת. ועכשו אין לנו אלא לבן שהתכלת נגנז, מצוה לבן". ולכן, נראה שהגר"א הביא מדרש זה בביאורו ללמדנו שדווקא בזמן שהתכלת נגנז מותר ללבוש רק לבן, אבל כשיש תכלת, אסור ללבוש לבן לבדו כי מבטל מ"ע של תכלת בידיים.

* גם צ"ע אם היתה גזירה מצד המלכות שלא לצבוע חוט אחד תכלת, דהקפידה היתה שלא ללבוש לבוש תכלת, כמש"כ הרמב"ן פרשת תצוה והתכלת גם היום

לא ירים איש את ידו ללבוש חוץ ממלך גוים... היה מצוי טובא גם בצפון אפריקה...

👁 גזירת המלכות היתה אפילו על חוט אחד של פורפורא בלבד – וכמו שנמצא בקודקס יוסטניוס; ולהבדיל – גם הרמב"ן לא הבדיל בין בגד שלם לחוט אחד. וגם צפון אפריקה היתה תחת שליטת הרומאים וחלק מהאימפריה – וממילא הגזירות חלו שם גם כן.

* אלא שבשנים מסוימות היתה גזירה של מלכות רומי לא לצבוע ממנו. 👁 ידוע לכל העמים שהיתה גזירה מצד המלכות שלא לצבוע בפורפורא (מלבד בתי צביעה המלכותיים) לא רק "בשנים מסוימות", אלא ליותר מאלף שנה! הגזירה התחילה לכה"פ בשנת ד' קנ"ב כמוזכר בקודקס יוסטניוס – ולא בוטל אף פעם אלא הוסיפו והחמירו בו עוד יותר, וכמ"ש הרמב"ן בפר' תצוה, "והתכלת גם היום לא ירים איש את ידו ללבוש חוץ ממלך הגוים". ובמסכת סנהדרין (יב, א) משמע שכבר בימי רבא (לפני שנת ד' קיג) היו גזירות בענין תכלת.

סוף דבר, אחרי שהכל נשמע, דברי הקונ' אינם רציניים, כי נכתב בלי עיון – דרישה וחקירה – בנדון, וחוסר התמצאותו בכל הנושאים הקשורים גרם לו שיפריכהו כלאחריד. ועתה, עבור על הנושא וברר את הדברים כיד ה' הטובה עליך – ויהיה ה' אתנו לדעת את האמת.

ידידך המאחלך כטו"ס,
שלמה י. טייטלבוים

וה' יאיר עינינו באמיתת תורתו.

הרב בנימין זאב הורביץ בני ברק

חותם של זהב

בענין זיהוי חלזון התכלת כחלזון הפורפורה (מוֹרְקָס טרונקולוס

/ ארגמון קהה קוצים) שהוזכר בדברי החוות יאיר ועוד

חלק ב - טענות פוטרי הטלת התכלת ותשובותיהן

- א. בעצם אפשרות החזרת מצנת התכלת
- א. מסורת שלילית
- ב. חיסרון המסורת
- ג. גניזת התכלת
- ד. דברי האר"י ז"ל
- ה. ענין מין כנף
- ב. ובדמו צובעין תכלת
- א. תיאור המציאות שלפנינו
- ב. המציאות בימי קדם
- ג. השמטת מקור הארגמן מדברי חז"ל
- ג. אופן הצביעה והסממנים
- א. "האי תכילתא היכי צבעיתו לה"
- ב. העמדת היורה בחמה
- ד. הערות מכמה סוגיות
- א. הצד חלזון
- ב. והפוצעו
- ג. מן המותר בפיו
- ד. "ים כנרת דאתי מתמן תכלת" (זוה"ק)
- ה. האם יש לו גידים ועצמות
- ה. מנין החוטים
- ו. הכריכות

חלק א - זיהוי החלזון

- א. העולה מהתוספתא ומהגמרא
- ב. במהות חלזון בדברי חז"ל
- ג. סימנים רבים מדברי חז"ל והראשונים
- ד. דימונו לקלא אילן
- ה. חכמי ישראל על זהות החלזון
- ו. ראייה גדולה מעדות חכמי יוון ורומי
- א. חשיבות התכלת גם באוה"ע
- ב. העולה מעדות חכמי אוה"ע
- ז. הממצאים הארכיאולוגיים
- ח. הסתברויות נוספות
- ט. האם בעינן חלזון מסוים
- י. סימני הגמ' במנחות
- א. גופו דומה לים
- ב. וברייתו דומה לדג
- ג. ועולה אחד לשבעים שנה
- ד. לפיכך דמו יקרים
- יא. סימני הרמב"ם
- א. והוא דג
- ב. דמו שחור כדיו
- ג. ובים המלח הוא מצוי
- יב. אחרית דבר

חלק ג - עין התכלת:

בירור גוון תכלת האמורה בתורה

- פתיחה
- א. הראיות שגוון התכלת הוא כמסורת הפשוטה
- א. ראיות מדברי רז"ל
- המשמעות הפשוטה בדבריהם
- ראיה מגוון ה"קלא אילן"
- ב. ראיות מספר הזוהר
- דקדוק דשם תכלת קרוי לכחול שאינו סגול
- דקדוק שאין התכלת ירוק
- ג. בירור דברי הראשונים והמפרשים
- לשונות הראשונים שהתכלת כמראה הרקיע
- ראיות נוספות מדברי רבותינו הראשונים
- מדברי מפרשי המקרא
- מדברי המקובלים
- סיכום
- ד. ראיות מכתבי ההסטוריונים היהודים
- תרגום תכלת יקינתון
- תיאורי פילון ויוסיפוס
- המסורת
- המציאות
- מסקנה
- ב. הטענות על שינוי הגוון ותשובותיהן
- א. יישוב ראיות טועני הירוק
- הראיה מן הירושלמי
- הראיה מדברי התוספות
- הדקדוקים בדברי רש"י
- רבותינו ז"ל שכינו לגוון בלו"י בכלל ירוק
- ב. יישוב ראיות טועני הסגול
- הסגול הוא הצבע המלכותי
- היקינתון
- דעות הפוסקים שגוון התכלת סגול
- ג. יישוב ראיות טועני הטורקז
- ד. יישוב טענות טועני השחור
- לשון "משחירין"
- דקדוק מהמ"ב
- ונראין קרסים בלולאות ככוכבים ברקיע
- ג. כל כחול בכלל תכלת בין עמוק בין דיהה
- דברי רדב"ז והראיה מן הגמ' והרמב"ם
- ראיה מפירוש תוספות בטעמה פסלה
- ראיה מדין מראה שני
- דקדוק מהדמיונות שהוזכרו בו
- סתימת הש"ס והפוסקים
- לא מצאנו חבר להלכות דקדוק הגוון
- ד. הטענות על חוזק הגוון ותשובותיהן
- א. תשובה לראיות הטוענים דתכלת הוא
- עומק הכוחל ונוטה לשחור
- ב. תשובה לראיית הטוענים דתכלת הוא
- הבהיר שבכוחל
- ג. תשובה לראיית הטוענים שאין אנו
- יודעים במדויק את הגוון ועומקו
- ה. אחרית דבר

*

תודתי נתונה לאותו ת"ח דמשיא קזכו ליה ואלמלי הוא נסתלקה מצוה מישראל, ה"ה הרב הגאון ר' אליהו טבגר שליט"א מח"ס "כליל תכלת", ולהרה"ג ר' שלמה טיטלבוים שליט"א מח"ס "לולאות תכלת", אשר חקרו את כל פרטי נושא זה מכל צדדיהם והשיבוני לשאלות והחקירות המרובות בסבלנות רבה מאוד. ועמהם יו"ר עמותת "פתיל תכלת" המזכה את הרבים בקיום המצוה, מר יואל גוברמן שיחי' לאוי"ט, שאף הראני את כל תהליך הצביעה מפציעת החלזון ועד גמר הצמר הצבוע.

כן נסתייעתי בספריהם, "לולאות תכלת" וקונטרס "להבדיל בין תכלת לארגמן" להרה"ג ר' שלמה טיטלבוים שליט"א ובמאמרי הרה"ג ר' אליהו טבגר שליט"א, שמהם עיקר בנין המאמר, אף כי השתדלתי לבדוק את הדברים במקורם עד היכן שידי מגעת. והרוצה לחקור ענין זה ביתר הרחבה ימצא חפץ בספרים הנ"ל (ניתן להשיגם ע"י עמותת פתיל תכלת).

אודה גם להרב יחזקאל משה טופרוביץ' שליט"א שעזרני הרבה מניסיונו הרב בתחום זה ואף עבר על הקונטרס והעיר הערות מועילות, ועמו להרב אי"ש רפמן שליט"א שידיו רב לו בהרבה הוספות שהוכנסו בו, ולכל אותם ת"ח שעברו על הקונטרס והחכימוני בדבריהם ובפרט לחכם אחד מגדולי חכמי ירושלים ולהרב יהושע יענקלביץ' שליט"א שהרבה מדבריהם שולבו בפנים, כמו"כ חובת הודאה כפולה עמי לנדיב החפץ בעילום שמו, שאף העיר והאיר וסייע בנותן טעם לשבח בכמה ענינים בקונטרס. תעמוד להם זכות המצוה ויתברכו כולם ממקור הברכות.

כמו"כ הסתייעתי בספרי הגאון"ק מראדזין זצוק"ל דפתח פיתחא להאי פרשתא בכוח פלפולו ובקיאיותו העצומה. וכן בספר "התכלת" (להרב מנחם בורשטיין שליט"א), בקונטרסים להג"ר יצחק ברנד שליט"א ובמאמרי הרב שמואל אריאל שליט"א, בעלון "מצות תכלת בזמננו" ובקונטרסים "תכלת לחושבי שמו" (להרב אי"ש רפמן שליט"א) ו"קרסי זהב" וכן במאמרי ד"ר ישראל זידרמן וד"ר ברוך סטרמן שיחי'. ואחרון חביב, קונטרס "לבוש הארון" (להרב מאיר הלמן שליט"א) שראה אור זה עתה בלשוה"ק והוא חיבור נפלא המבאר יפה הרבה פרטים בעניינים אלו.

אודה גם לפרופ' צבי קורן, וכן לפרופ' זהר עמר שהסתייעתי בו ובספרו "הארגמן", ולד"ר נ. סוקניק על טובת העין, על הסבלנות המרובה והעבודות

המאלפות. ואף כי עיקר חיבורים אלו הינם בענין צבע הארגמן העתיק הובאו בהם ידיעות בעלות משמעות לענין התכלת.

גם נעזרתי בקונטרסים "תכלת וארגמן" (להרה"ג מנחם אדלר שליט"א), "תכלא דחלזון" (להרה"ג אליעזר הול שליט"א) ו"בין תכלת לארגמן", שהתשובות כלפי השאלות שהעלו שולבו בתוך הדברים.

כמו"כ נוסף במהדורה זו מהערותיהם בכתב ובע"פ של קוראי המהדורות הקודמות, אשר א"א לפורטס כי רבים הם, וישר כוחם.

וזאת למודעי כי יש מהטענות המובאות בקונט' זה שלא היה ראוי להעלותם עלי גיליון כלל, אך כיון שראיתי ערומים בדעת שבענין הזה דוחקים בכל טצדקי דעלמא לפטור עצמם, ראיתי לנכון לכותבם.

*

"תניא היה רבי מאיר אומר גדול עונשו של לבן יותר מעונשו של תכלת. משל למה הדבר דומה, למלך בשר ודם שאמר לשני עבדיו, לאחד אמר הבא לי חותם של טיט ולאחד אמר הבא לי חותם של זהב ופשעו שניהם ולא הביאו איזה מהן עונשו מרובה הוי אומר זה שאמר לו הבא לי חותם של טיט ולא הביא."

(מנחות מג:)

פרש"י: "חותם – היו עושים לבהמה ולעבד כשקונין אותן לשם סימן עבדות. זה שאמר לו המלך הבא חותם של טיט – שמצוי הוא ולא הביא עונשו מרובה". המשילו המושלים הציצית לחותם העבדים עבדי מלך מלכי המלכים הקב"ה, פתילי הלבן לחותם של טיט ופתיל התכלת לחותם של זהב. ואנן נענה אבתרייהו, הכר נא מה חתמתם והפתילים האלה.

"...כללו של דבר, הכל תלוי בעשיית המצות, אם סיפק בדינו, וזהו צרי ומזור לנו, כי בעו"ה אנחנו בגולה רובי מצוות אין לנו לקיים, ובמה יתכפר ויתרצה עבד אל אדוניו, ואפילו מצות ציצית אין בדינו בשלימות בעו"ה, כי אין לנו תכלת, אבל זאת נחמתנו, כי הואיל ואין סיפק בדינו לקיים המצוות, יש לנו שכר כעושה מצוה, רק זהו למי שלבו דוי וכואב על מניעת המצוה, אבל מי שאין משגיח בזה, הלא כל לבבות דורש ה', ואין יש לו שכר כעושה מצוה, וקמיה שמיא גליא שאינו מקפיד בזה. ולכן **חובה על כל איש בשומו ציצית בבגדו, לזכור במצות תכלת, ולהתאנח בשכרון מתנים על אשר אי אפשר לקיים המצוה בשלימות.**"

(יערות דבש ח"ב דרוש ב)

דברים אחדים

הנה אמת נכון, אשר חכמים יגידו כי מה לי ולדכוותי בענין חמור כזה לעורר על השבת מצוה שנעלמה, ועומדת היא לפתח חכמי ישראל, לפניהם ולא לפני הדיוטות. וכבר מודעת זאת בכל הארץ מפי כתבו של מרן רבינו הגר"ש אלישיב זצוק"ל שאין לחייב בזה, ואיך ישרוק הזכוב קצוץ הכנפים אל הנשר הגדול בשמי שמים.

אמנם בא וראה היאך שקל בפלס מילותיו, ובדקדוק וזהירות נאמרו שלא יתפרשו כהוראה בתורת ודאי, אלא כספקות במציאות. ובפירוש מבאר כל טענותיו שהם בפרטים שלא הובררו אצלו כמ"ש שם. וידענו נאמנה שלא הובאו בפניו פרטי כלל הראיות בנוסח השאלה, וכן משמעות דבריו בתשובתו שאינה אלא על מה שנשאל אי בעי למיחש לטענות חוקרים שטוענים שמצאו החלזון. ומסיים בדברי בעל הישועות מלכו "על כן א"א לסמוך ולסייע מלאכתו"^א. אך מעולם לא שמענו שהורה שלא לעסוק בבירור הענין ככל מצוה בתורה, לראות אם אין בו צד חיוב מן הדין^ב. ומ"מ מדבריו למדנו, שאין כל 'חששא בעלמא'

א הספקות שהעלה הובאו לקמן ח"ב אות א' סע' א ושם אות ג' סע' א, ומש"כ בענין מין כנף עי' לקמן ח"ב אות א' סע' ה, וע"ע בהערה ב'.

ב והנה מרן הגר"ש זצ"ל ועוד מחכמי זמנינו לא ראו להכנס בבירור ענין זה ובודאי ס"ל שאין חובה להם לבררו. ומרן הגר"ש ביאר טעמו, כיון דליכא למיחש לדבריהם אחר שכבר היו כמה שטענו שמצאוהו ונתבררה טעותם, כמבואר במכתבו (וראה מש"כ בענין הזה לקמן אות יב ד"ה ובוזה).

ובודאי טעם גדול יש ביד אלו מרבתינו הרוצים למנוע עצמם מחקירת ענין זה. אך מ"מ מי שבירר ועלתה בידו ודאי אינהו נמי ס"ל דחובה היא לו ככל מ"ע דאורייתא להשתדל בעושה ומעשה לאחרני (עי' הגה יו"ד רמב, ג וכ"ש כאן שלא נאמרה הוראה בזה). גם יתכן שאין טעמם (שלא לברר) שייך אלא לפוסקי הדור ומנהיגיו, שמנהגם היא הוראה לכלל ויש להם לחוש דנפיק חורבא מינייהו, אך לא לכל יחיד ויחיד (אמנם ודאי גם לדידהו אם יתעורר ספק דאורייתא שאפשר לבררו, לא יהיה זה פטור).

שיעלה נכנס לגדר ספק דאורייתא, ואין צורך לנהוג הנהגות חדשות מחמת חששות רחוקים³.

ובאמת איני כדאי להורות הוראה, שאינה מסורה אלא ביד החכמים. ולא באתי אלא לברר וללבן צדדי השאלה, להיות 'יודע לשאול' ולא כסומא בארובה וכתם האומר 'מה זאת'. ואז נוכל לשאול הוראתם.

ואחלה פני כל אשר עיניים לו ודעת מבינים, ליתן לבו לגופו של ענין זה, בכובד ראש ובמתינות כראוי, בדרכי היגיון ודעת שהתורה נלמדת בהם. ויבחון הראיות בנקיות במאזני צדק וטענות המערערים אחת לאחת ותשובתה. ודע, כי פרטים הרבה בקונטרס זה, עניים במקום אחד ועשירים במקום אחר ואין נכון לחרוץ משפטו עד תומו. וכבר אמר החכם מכל אדם ע"ה "משיב דבר בטרם ישמע אולת היא לו וכלימה".

ג וטעם גדול בדבר ובעי זהירות יתירה שלא תהא הנהגת ההלכה לרבים ביד קלי הדעת ותשתנה חדשים לבקרים. גם כמה חורבות דמצי למיפק מינה ובכל שינוי ודבר חדש אחריתו מי ישרנו. אך מ"מ ודאי לא ס"ל דבר זה כטעם להפקיע צד חיוב מן הדין. ולא הורה חכם מעולם דמאן דס"ל שזהו התכלת פטור מלהטילה ורשאי לבטל מ"ע **וחיוב גמור מדאורייתא** (עי' הוריות ב: וכ"ש הכא דלא שמענו הוראת חכם שהעלה בבירורו שוודאי אינו החלזון). ויש שר"ל דטעמייהו משום דס"ל דתכלת אינו מעכב את הלבן פירושו שאין חיוב גמור אף כשמצוי תכלת, ולכאור' פשוט דאינו כן דמאי שנא מכל מצוה שבתורה, ופירוש "אינו מעכב" הוא כמו בשאר דברים האמורים שם כמו ד' ציציות אין מעכבות זא"ז וכו'. ואף יש להוכיח דזהו פירושו מיבמות (צ:) דסדין בציצית הוי עקירת דבר מה"ת במה שפטרנוהו מתכלת [עי' או"ח ט, ו דאין פטורו אלא מתכלת]. ועי' במנחות (מג:) ר"מ אומר גדול עונשו וכו' ובב"מ (סא:) אני הוא שעתיד ליפרע וכו' ושם תוד"ה שתולה. ובמנחות (מד:) אי' דיש ביטול עשה כשאין מקיים ונתנו... פתיל תכלת.

חלק א' - זיהוי החלזון

זה כמה שנים שנשמע הקול בין יראי ה' על מציאת חלזון התכלת, אחר גניזתה כאלף ות"ק שנה ורבים שעשו מעשה בעצמם ואחרים נבוכו בו ולא ידעו היאך לשאול בו, כאשר אף רוב גדולי התורה לא ראו לעסוק בבירור ענין זה עם כל פרטיו (אשר הרבה מפרטיו תלויים בענינים שמחוץ לכותלי ביהמ"ד, אשר טורח גדול וזמן כביר נצרך לבירורם).

וראיתי לנכון לסדר למקום אחד, הרבה ראיות שיש בידי בענין הזה, ותשובות על הטענות שהעלו עליו. חלקם כתבתי בחלק התשובות בהמשך הקונטרס ויש שיבוארו מאליהם מתוך הדברים, והרבה מהם בתוך ההערות (בדר"כ השתדלתי לבוא בקצרה ויש שבמילים בודדות ממש).

ההוכחות יבואו בכמה פנים, יש שהם ראיות ברורות בפ"ע, ויש שהם סימנים שאינם מובהקים, שהם סמך גדול עם הראיות האחרות. ומ"מ לא באתי אלא כמאסף ומסדר, לפרוש השולחן לפני החכמים והם ידונו בהם כפי דעתם. ויהא רעוא דאימא מילתא דתתקבל.

ובהקדם יש לדעת, כי כל נידון זה לא בא לעולם, אלא בדורינו שחזר ונתגלה כי בחלזון הנקרא "מוֹרְקֶס טרונקולוס" ממיני הפורפורה¹ ניתן לצבוע תכלת בצמר, אף ללא שום תוספת צבע ממקור אחר. וממילא אין להביא ראיה מגדולי

1 כלל מין (משפחה) החלזונות הזה, נקרא פורפורה (או פורפירה) בימינו בלשון יוונית וכן הוא בלטינית וכך הוא נזכר בכתבי היוונים והרומיים (ואף הוזכרו בדבריהם שמות חלוקים למיני הפורפורה). ובימינו נקרא כלל המין "מוֹרְקֶס", ואילו הַזֶּן של חלזון התכלת בפרט, נקרא "מוֹרְקֶס טרונקולוס" או "טרונקולוס" לבדו. המומחים דוברי עברית מכנים את כלל המין הזה ארגמונים ואילו הַזֶּן של חלזון התכלת בפרט, נקרא ארגמון קהה קוצים. בד"כ בכ"מ בקונטרס השתמשנו בשם פורפורה כדרכם של הקונטרסים האחרונים שיצאו בענין הזה שהשתמשו בשם הזה, בעקבות הקדמונים החו"י והשלה"ג. מלבד במקומות בהם באנו לחלקו משאר מיני הפורפורה שאז כתבנו "מוֹרְקֶס טרונקולוס" או קהה קוצים. ולגבי מיני הפורפורה בעלי הגוון האדום השתמשנו בשמות עבריים האחד ארגמונית אדומת הפה [שהיוונים כינו לה חצוצרה (בוקינוס) ע"ש צורתה] והשני ארגמון חד קוצים.

הדורות שלפני דורינו, שהרי לא הובא הנידון הזה לפניהם כלל (שאינו נמצא בהשג יד אלא משנת תשנ"ג).

[באמת כבר לפני מאה שנה נטען עליו ע"י חכמי הטבע שהוא חלזון התכלת של תורה, אלא שמאחר ולא שימש לצביעה בפועל, לא נודעה צורת הצביעה שיהיה תכלת ולא סגול. והיו שרצו לומר מחמת כן שתכלת שבתורה הוא סגול, אך לא נתקבלו דבריהם בבי מדרשא, כיון שאינו כמסורתנו שהתכלת כחול. והשתא שנתברר כי אפשר לצבוע כחול בצורה פשוטה בדרך צביעתו, מלבד שכבר אין בזה קושיה להפריכו, עוד התחזקה עי"ז הראיה לזיהויו מאוד מאוד כאשר יבואר להלן].

והוא חלזון התואם לכל דברי חז"ל הכתובים בו וראיות גדולות לו מדבריהם ומתיישבים פרטים רבים שהוזכרו בראשונים דבר דבור על אופניו. ובפירוש נכתב עליו ע"י סופרי אומה"ע וכבר הזכירוהו בשמו כמה מחכמי ישראל. כן נמצאו במקומות רבים ערימות מקונניותיו כשניכר היטב ששימשו לצביעה ואף נמצא אריגים הצבועים בגוון כחול מדמו.

א. העולה מהתוספתא ומהגמרא

איתא בתוספתא דמנחות (פ"ט ה' ט"ז): "תכלת אין כשרה אלא מן החלזון הביא **שלא מן החלזון פסולה**". למדנו מלשון זה, כי לא נודע להם שום דבר בגוון התכלת הפסול לתכלת אלא הבא שלא מן החלזון, דבשום פנים א"א שיבוא הלשון "אין כשרה אלא מן החלזון, הביא שלא מן החלזון פסולה" אילו הוצרכו להפקיע גם מחלזון נוסף הפסול לתכלת שצובע בגוון התכלת הכשרה. ואפילו לשון עילגים אינו ואצ"ל דלא יתכן בלשון חכמים שלא באו לסתום אלא לפרש, כדחזינן שפירטו בכל הפרק כל תנאי מצוות שבמקדש [מינם ומקומם], אפי' בדינים שהם למצוה ואינן לעיכובא. והנה כפלו דבריהם במצוה זו לצד הכשרות ולצד הפסולות, שלא ישאר מקום ספק בדבר כלל². ולפי"ז אם ימצא לנו דבר ששמו

2 ולשון חלזון אינו דווקא לחלזון זה, דהא שם חלזון כולל כמה מינים ואף חלזון שבארץ, כמבואר להלן (אות ב). וגם לשון החלזון אין בא לומר החלזון הידוע ולמעט חלזון אחר, דכמו"כ נקטו שם בכל דבר, כגון חצוצרה מן הכסף שלא בא למעט כסף אחר, ומנורה אין כשרה אלא מן העשת, עשאה מן הגרוטאות פסולה דודאי לא בא לומר דווקא מגרוטאות

חלזון ששימש בזמנם לצביעה ויש בו גוון תכלת, ודאי הוא הוא החלזון הכשר לתכלת.

גם מהגמרא יש להוכיח שלא היה לפנייהם חלזון צובע כגון קלא אילן ואיכותו שהוא פסול לתכלת [ואם היו כמה בגוון זה, כלם כשרים, וחשיבי מין אחד], דאמרו במנחות (מג.) "מר ממשכי אייתי תכלתא בשני רב אחאי. בדקוה בדבר יצחק ואיפרד חזותיה, בדבר אדא ואישתנאי למעליותא. סבר למיפסלה, א"ל רב אחאי אלא הא לא תכילתא היא ולא קלא אילן היא?!" מפשטות הלשון וגם מהא דבעי ר' אחאי להכשיר מכח סברא זו (אף שאינו מתאים לסימני התכלת שהיו ידועים להם), ולא אסיק אדעתיה אפשרות שאולי נצבע במשהו אחר, משמע דפשיטא להו שמלבד קלא אילן אין עוד צבע איכותי וחזק הצובע כחול כזה [בקלא אילן], אלא חלזון התכלת. הרי שאין לחוש לקיומו של חלזון אחר הפסול לתכלת, שצביעתו יציבה ומראהו כקלא אילן.³ (ע"ע הערה 5)

מסוימות. גם אין לומר דיגיד עליו רעו ופירשו במקום אחר (בברייתא דמסכת ציצית שהובאה במנחות דחלזון גופו דומה לים וכו'), דהא הרבה מדיני הפרק הזה שנויים במשניות ובתוספתא ומ"מ חזר עליהם כאן לשנותם, כ"ש בזה שאינו משנה בשום מקום כ"א ברייתא במסכת ציצית, וביותר דהא בתוספתא איירי בבגדי כהונה והברייתא לענין ציצית. וע"ע מש"כ לקמן (הערה 36) דאין הברייתא דמסכת ציצית באה לומר סימניו כדי לומר דחלזון אחר פסול, ומ"מ גם חלזון זה א"ש עם הברייתא שם, כמו שביארנו במקומם, וא"כ ודאי לא להפקיע מחלזון זה אתיא הברייתא דמסכת ציצית.

ואל תתמה איך אמרו חז"ל בפשטות סימני החלזון אם יש חלזונות נוספים הכשרים. כי באמת לא היתה צביעת הכחול אלא במין החלזון הידוע להם, ועד היום הזה לא ידענו בגבולי א"י וסביבותיה חלזון שצבעו בו כחול שאינו ממין המסוים הזה. אלא שבאנו לומר שאילו היה חלזון נוסף שהיו צובעים בו, על כרחך דתרווייהו כשרים. ורוב חלזונות שבעולם לא ניתן לצבוע בהם כלל, ובכללם החלזון המובא בגמ' בסנהדרין צא. שהוא חומט של יבשה שאינו צובע כלל, ומהם לא באה התוספתא לאפוקי אלא מדבר שאפשר לטעות בו כגון קלא אילן.

3 אין לומר שחז"ל לא ידעו מקיום צבע זה שהרי מרכז תעשייתו היה באזור מגוריהם – כנזכר בכתבי הקדמונים – וחז"ל לומר שלמרות פרסומו הגדול שנודע בין אוה"ע נתעלם מחכמי ישראל ענין זה ובפרט שהוא נוגע להלכה. ואף אי נימא שלא התייחסו לפורפורה כי היה יקר ולא היה טעם לזייף בו, הרי שימש הרבה בין הגויים, והתכלת גם היתה יקרה ושימשה גם לאוה"ע כמבואר במקורותינו, וכיון שע"פ ידיעתם היתה סתירה בין הבדיקות והוצרכו ליישב

חזינן דאם ימצא חלזון הצובע כגוון קלא אילן (ללא ערוב חומרים כימיים שלא שמשו בזמנם) נתברר לנו שהוא הראוי לתכלת ואין לחוש שמא הוא חלזון אחר הצובע בגוון זהה.

ובפרט אם נדע שהיה החלזון הזה משמש לצביעה בזמנם, אף אם היה שימוש לאוה"ע, כיון דאשכחן במקרא ובגמרא דתכלת היתה מצויה גם בין אוה"ע (ראה אות ר' סע' א), על כרחינו שהוא הוא החלזון שהשתמשו חז"ל. ואי נימא דשמא יש כמה חלזונות שצובעים בגוון זה ואף הם שימשו לצביעה בזמנם, א"כ מוכרחים אנו לומר דכולם כשרים, כדחזינן בתוספתא ובגמרא הנ"ל, שהרי כולם כלולים בשם 'חלזון'.

ומעתה כדחזינן שגוון הפורפורה כעין קלא אילן⁴ (ע"י אות ד), וביותר כאשר אנו יודעים מדברי חכמי האומות (ע"י אות ר' סע' ב ובח"ב אות ב' סע' ב) שהיה הפורפורה מפורסם וחשוב מאוד לצביעה בזמן שנשנית משנה זו, ואף מקום הכנתו היה באיזור צור, שהוא אותו איזור של צביעת התכלת בזמן חז"ל (כדאי' בשבת כו. מסולמות של צור ועד חיפה, ועיי"ש ברש"י שהיתה אומנותם במלאכת צביעתו) ודאי הוא החלזון הכשר לתכלת, ואל"ה היו חז"ל כוללים פסולו בדבריהם וק"ו שלא היו

בשינוי הכללים הידועים במסורתם, מנלן לבטל מסורת הבדיקות ולהכשיר התכלת, ולא לתרץ שזהו הפורפורה המשמש למלבושי המלכים. ורחוק לחדש שהיתה מסורת ידועה שסימני הפורפורה הוא כקלא אילן, דהא לא נרמז מזה בגמ', ואין סברא לומר שכללו כל מיני הכחול בשם קלא אילן שהרי אין כל טבעי הצבעים שוים, ורק כשמדברים לענין דינא לאסור לצבוע משאר כחולים, בזה כל מיני הכחול שוים ואפשר לכוללם בשם קלא אילן.

4 אף להמתקשים לעילי פילא בקופא דמחטא, דשמא ערבו בקלא אילן צבע אדום ולא היה כחול נקי יונו' ח"ג אות א' סע' א (הראיה מגוון קלא אילן ד"ה וראיתי) שנבאר דאין לזה שורש וענף). מ"מ מה שאפשר לעשות בקלא אילן, אפשר גם בפורפורה (דהצובע שבהם הוא אותו חומר). וגם תעורבות הצבעים היו מצויות בו כמש"כ פליניוס שע"י תעורבות מיני החלזונות היו מקבלים גוון סגול מיוחד. וא"כ אף אם צבע התכלת האמיתי היה סגול, מן הפורפורה ג"כ היה אפשר לעשות את הזיוף שלו. וממילא על כרחינו כשסתמו חז"ל סתם "מן החלזון כשרה, הביא שלא מן החלזון פסולה" ולא פירטו מין מסוים ממיני החלזונות, הרי הפורפורה בכלל. [וכן לגבי עומק הצביעה כל שאפשר לעשות מקלא אילן אפשר לעשות מפורפורה מתכלת בהיר ועד הכחול העמוק].

כותבים נוסח המביא לידי טעות⁵. ואיך כתבו דרך שלא מן החלזון פסולה ולא פרשו פסול הפורפורה הזה.

אף בלא דיוק התוספתא, יש להעיר שאם הפורפורה הוא חלזון פסול לתכלת, א"כ עצם הדבר שחז"ל מתעלמים לחלוטין מענף התעשייה הענק של צביעה מהפורפורה למרגלות ארץ ישראל (כמתואר בספרים, על תעשיית צביעת הפורפורה באיזור צור) ואינם מזהירים עליו מאומה, מעורר פליאה (ובמיוחד כשעל קלא אילן הוזהרנו בדוכתי טובא).

שאף אי לרוב יוקרו לא הוצרכו להזהיר על הרמאות, איך לא יזהירו מפני הטעות, בפרט בפורפורה שהיה מצוי לצביעה באיזור הזה וממילא הטעות בו מצויה. ואפי' במצנת ערבה הידועה ומצויה לכל, האריכו בסימניה ובסימני צפצפה כדי שלא יתחלפו (סוכה לד. איזהו ערבה וכו') כ"ש בזה שטעותו קרובה תרוייהו ממין החלזונות ובאותו איזור, ודאי לא היו כותבים סימנים שאינם ברורים כ"כ (אשר אפשר ליישבם גם עם הפורפורה).

[מכל הנ"ל יש להוכיח אף בתוך מיני הפורפורה⁶, אם נאמר שרק אחד מהם כשר, צ"ל שהוא אותו שהיו רגילים לצבוע ממנו בזמנם, דבלא"ה יקשה כל הנ"ל (מלבד ההתאמה לכל מה שהוזכר בו). ופשוט שהצביעה [בכחול] הנפוצה שהזכירו חכמי האומות היתה בטרונוקולוס, כי ב'חד קוצים' ו'אדומת הפה' (גם אם אפשר לצבוע גם מהם גוון כחול) כמות הכחול שבהם מזערית ועשיית הכחול מהם קשה יותר ואין טעם שישתמשו בהם לצרכי חולין כשאפשר לעשות אותו דבר בקלות מהטרונוקולוס. אך מ"מ אפשר דכל מיני המורקס חשיבי מין אחד (וכדאשכחן שלא

5 על הינטינה לא הוצרכו להזהיר (אף שהוא חלזון שפולט הפרשה בגוון כחול) כיון שאינו צובע כלל שלא הוצרכו להזהיר אלא על דברים שיכולים לרמות בהם. גם אפשר שאין כחול שלו שזה לכחול של תכלת, משא"כ הפורפורה דגונו ודאי כתכלת כדחזינן מדמיונו המובהק לקלא אילן. והדינן אינו חלזון כלל ואף אין עיקר צבעו מדם הדג, אלא מהסממנים שמעריבים בו. ואף לא ידוע לנו שהיה צבע זה אפשרי בזמנם, כמש"כ הגר"א הרצוג שהוא צבע כחול פרוסי שהוא מן הצבעים הסינטיים הראשונים, הנעשים ע"י תערובת כימית.

6 יש בים התיכון ג' מינים שאולי ניתן לעשות מהם תכלת, אף שהטרונוקולוס הוא המתאים ביותר לסימני הגמ'.

חילקו חכמים למינים נפרדים כל תת זן שבמיני החי והצומח). ובלא"ה נמי, כיון דמכולם החומר הצובע כחול הוא אינדיגו, צריך טעם וראיה לומר שרק א' מהם יהיה כשר.].

ב. במהות חלזון בדברי חז"ל

הנה חלזון הפורפורה הוא מהמין הנקרא 'חלזון' בפי כל מאז ומעולם (גם טרם הטענות על זיהוי כחלזון התכלת), ואין בזה המצאת דבר חדש בשם חלזון. כמו"כ הוא מתאים עם דברי רז"ל על עצם שם חלזון⁷. דהיינו: א. שנתיקן גדל עימו (דב"ר ז,יא, ועוד). ב. שיש ממין החלזונות בהרים אחר הגשמים (סנהדרין צא. ועיי"ש ביד רמה⁸). ג. שהוא כצורת נחש (בכורות לח: וערש"י ויקרא כא, כ). ד. גופו אטום ואין בו איברים (כמ"ש לקמן מהרמב"ן בריטב"א שבת עה.). ה. הוא תולעת (רש"י סנהדרין צא. ראבי"ה שבת קצד, ר"ש וראב"ד תו"כ מצורע א', יד). ו. ברמב"ם פיהמ"ש (כלים י"ב א) כתוב על המילה חלזון, 'צדף' (כ"ה גם בכת"י בערבית). כמו"כ הראשונים והאחרונים קראו לדבר זה בשם חלזון⁹, ובערבית נקרא השבלול בשם הזה (שרשים לר"י אבן ג'נאח ערך ש.ב.ל. ויד רמ"ה שם). וכל עיקר שם חלזון הוא מלשון ארמי ובודאי יש ללמוד פירושו מלשונות העמים הקרובות ללשון זו, וכמ"ש ביד רמ"ה בסנהדרין (צא.). בענין זה, שונה מאוד חלזון הפורפורה, מהדיון שטען הגה"צ מראדזין שהוא חלזון התכלת. שהוא רצה לחדש על דבר שאינו ידוע כחלזון כלל, שזהו

7 כלול בזה כל מה שקרוי חלזון, ויש מהם שנכתבו להדיא על חלזון של תכלת.

8 שם כ' דיש חלזון של ים ויש חלזון של יבשה, ובתוס' (שבת עה. ד"ה הצד) משמע נמי דס"ל כי דרמ"ה ופליג נמי על רש"י בסנהדרין, דתוס' ס"ל דהחלזון שצובעין בו אינו יכול להיות ביבשה, וכן הוא בריטב"א שם. ובערוך נמי מחלק להו לב' ערכים ומשמע דס"ל כהרמ"ה. וע"ע בבאר שבע שם (סנהדרין צ"א.). ומסתבר דלא בכדי מכנים לתרווייהו בחד שמה, אי לא משום דימיון צורתם ומשפחתם.

9 רש"י (חולין קכב. ד"ה חומט) – חומט – לימצ"א... צא ובדוק בתיק שלה שגדל והולך עמה". הרי שהעתיק לשון המדרש על החלזון (דב"ר ז,יא, ועוד) כלפי החומט שהוא לימצ"א דהיינו חלזון שלנו (וע"ע רש"י ע"ז כח: ד"ה משקדי חלוני ובהגה' וציונים שם, ובשרשים אבן ג'אנח שהובא למעלה). וע"ע מקורות רבים בקונט' לבוש הארון ואכמ"ל.

החלזון. גם לא הביא ראיות לדבריו, אלא את עצם מציאת בע"ח הצובע (אף כי הפליג בסימניו מדברי חז"ל אך הסימנים שהביא אינם מיוחדים כ"כ לדג זה, ויש שאפשר לפרשם גם באופן אחר; מלבד עוד הרבה מאוד קושיות שיש על דבריו וכפי שהוכח¹⁰ לבסוף בודאות, שאינו ה"חלזון"). ונחלקן עליו גדולי דורו ולא קיבלו אף את עיקר טענתו דלכה"פ הוי כספק (כדברי החזו"א שאף אילו היה צל ספק היו מקבלים דבריו).

ג. סימנים רבים מדברי חז"ל והראשונים

אף דיש טעם להקדים הראיות המובהקים (כדלקמן), מ"מ ראינו לנכון להקדים גרריו וסימניו שמצאנו בדברי חז"ל, אף דאינם ראיה בפ"ע (ועי' הערה 55). מצאנו במקרא ובחז"ל פרטים רבים על החלזון הזה שצובעים בו, וכולם מתקיימים בפורפורה. דהיינו: א. שמצוי בא"י בחוף זבולון (מגילה ו. 11), מסולמות של צור ועד חיפה (שבת כו.). ב. גם נמצא בעוד מקומות שאמרו בו, כגון באיי

10 בבדיקותיו של הגר"א הרצוג הוברר כי הצבע של ראדזין נוצר בעיקר מתערובת הברזל שמוסיפים שם והדם משמש בו רק כסממנים, ובכה"ג אפשר להשתמש לזה גם בדם שור וכן נהגו לעשות בייצור צבע כחול פרוסי בעבר (עי' בית אהרן וישראל קכא תשרי חשון תשס"ו). ואפשר שהחזו"א ידע מטענה זו – שנשמעה כבר בתקופתו – וכעדות הגר"ח קנייבסקי שליט"א שאמר החזו"א לאדם ששאלו על צביעת ראדזין "קח דם שור ותצבע בו" וא"כ יתכן שידע שאין בזה ממש כלל ושכסממנים כאלו יצלח לזה אף דם שור במידה שוה. גם הינטינה שהציע הרב הרצוג, לא היו כלפיה ראיות ישירות, אלא שהיתה אפשרות שכן הוא ולא היו לו ע"ז פירות. וכבר האריך הר"א טבגר שליט"א במאמרו "ארגמון או ינטינה", לפורכו בראיות ברורות (ואף החוקר האחרון ממדדיה כבר חזר והודה על טעותו). אך מ"מ הנ"ל לא הגיע לדין כלל, כיון שאין הפרשתו ממיני הצובעין, כדחזינו שא"א לצבוע בה וכטענת החוקרים שאין בזה חומר צבען. ואף הגר"א הרצוג עצמו לא העלהו אלא כהשערה בלבד ואף לא צבע בו בפועל.

11 מקום נחלת זבולון לא ברירא לי כלל מן המקראות ביהושע, אך מצאנו בספרי (וזאת הברכה שנד) "כי שפע ימים יינקו, זה ימה של חיפה" (אמנם י"ג יפו, אך הא ודאי מילתא דתמיאה כי אינו קרוב לנחלת זבולון כלל). ואילו בשרטוט חלוקת יהושע המיוחס לרבינו הגר"א הוציא נחלת זבולון כירך היוצא מצפון לנחלת אשר וירכתו מגעת עד לצידון, כלשון הפסוק "וירכתו על צידון".

אלישה דהיינו איטליה¹² (יחזקאל כז, ז, ובתרגום יוב"ע שם). ג. דרך צידתו ע"י רשתות (שבת עד:). ד. מש"כ הראשונים דדמו שצובעים בו מפקד פקיד (תוס' שבת עה. ובכתובות ה:).¹³ ה. כמו כן הוא תקוע בקרקע הים, כפשטות לשון הכתוב "ושפוני טמוני חול" (כמ"ש בפי' הראב"ד לספר יצירה בהקדמה נתיב ח'), ודלא כחלק מהחלזונות שתמיד צפים במים (כגון הינטינה).

יש לנו ג' סימנים נוספים בדברי חז"ל על טבע החלזון שצובעים בו. כמבואר בסוגי' דשבת (עה:): א. שצבעו טוב יותר כשהוא חי. ב. שאפשר להוציא ממנו צבע אף אחר מותו, אלא שאינו צלול. ג. שהוא מת בפציעתו להוצאת הצבע.¹⁴

12 כי טבעו להיות בקרבת החופים הסלעיים שבים התיכון (והטבע הזה מיוחד ב"מורקס טרונקולוס" יותר מרוב החלזונות). ומן התימה שראיתי מי שהביא ממצאות זו ראייה לסתור. ובדברי חז"ל לא הוזכר שמציאותו אינה בשום מקום בעולם מלבד נחלת זבולון, ולא הובא ענין זה אלא ביחס לשאר אחיו, שנחלתו משוכחת ופרנסתו מצויה עי"ז, כדאי' במגילה (ו). עיי"ש, ובודאי היו שאר אחיו לוקחים אותו מזבולון ולא מארצות אחרות. ובגבולי א"י עד היום הזה כשרוצים לצודו צדים אותו באיזור נחלת זבולון מסולמות של צור ועד חיפה ששם הוא מצוי, ואדרבה בפירוש הוזכרה מציאותו גם באיטליה כמ"ש למעלה.

13 ערש"י שבת (קלג:): "מופקד ועומד שם כנתון בכלי". וכן הוא פירוש מפקד בכל מקום, וכן לגבי דם בתולים כמ"ש רש"י בכתובות (ה:): "כמו פקדון כנוס ועומד ואינו נבלע", וכן ממש הוא בחלזון זה שיש נוזל כנוס בתוך הבלוטה והוא הדם שצובעין בו.

ומה שהעיר חכ"א מפני מה נקרא דם כיון שהוא רק הפרשה האגורה בכיס של החלזון, אין הערתו על הפורפורה אלא על דברי הראשונים הנ"ל. ובעצם הערתו באמת לא קשיא כלל, כי כל נוזלי הגוף הפנימיים (שאינם זבים לחוץ) קרויים דם, כמו שהפרשות טהורות של אשה קרויות דם, כדם הירוק וכדו' ואדרבה בדמו של חלזון זה ייתכן שיותר מובן מפני מה קראוהו דם, מחמת צבעו שיש לו דימיון לדם (אמנם אדמימותו מופיעה רק אחר כמה רגעים מפציעתו), ומ"מ בפירוש מצאנו שבמימיהם היו מכנים להפרשה זו של הפורפורה בשם "דם", בדברי יוסף בן מתתיהו (קדמוניות היהודים, ספר ג, ז, 183).

14 יעוין עוד בדברי רש"י שם, שאין זה מוכרח שימות מייד ממש אם יזהר בפציעתו שלא להורגו (שגם זה מתאים לחלזון הפורפורה, שאפשר להזהר בשבירתו ולפוצעו רק במקום בלוטת הצבע ומת רק אחר זמן, ואי"צ להוציא דם חיותו, אלא המעט שנפצע עם השבירה ועם חיתוך מקום כינוס הדם, כדאי' בתוס' שם דבהוצאת דם הצבע יוצא אף דם חיות).

וג' סימנים אלו קיימים בפורפורה הנ"ל¹⁵ [ואינם בכל מיני החלזונות, כגון הינטינה שהציץ הרב הרצוג].

15 וראיתי מעירים בעצם דברי הגמ' שם, דלכא' מיירי שרוצה להוציא כל דמו לצביעה וא"כ דבר זה אפשר לעשותו מייד, ע"י הוצאת כל צבעו. וא"כ מאי איכפ"ל שאח"כ מת (שהרי ודאי אינו מת אלא **אחר** הוצאת הדם), והרי צבעו כבר יצא. ובאמת בחלזון זה א"ש טובא, דתחילת דישתו של החלזון היא ע"י פציעת הקונכיה בפטיש ועי"ז פוצע גם גופו (וכ"מ מר"א בן הרמב"ם בשו"ת ברכת אברהם יט, דהלשון "פציעת חלזון" היינו בקונכיה וא"ש טפי דנקט דווקא לשון פציעה ולא לשון חבלה אי נימא דקאי דווקא על הקונכיה שהיא דבר קשה, דבהרבה מקומות נאמרה לשון פציעה בדברי חז"ל על כגון דא כמו באגוזים ופציעת מוח וכדו'), ואם לא יזדהר בפציעתו יכול הוא להרגו מייד במכה ראשונה, טרם שהוציא את דם הצבע שבו ואז כשיבוא לחתוך השלפוחית שלו להוציא הדם יהיה כבר לאחר מותו ולא ייציל צבעיה. ואף כשנזהר בפציעתו צריך למהר להוציא דמו טרם מותו. ופעמים שצריכים לחזור ולחתוך כדי להוציא כל דמו וצריך שלא ימות בינתיים. ובפרט כשפוצע הרבה חלזונות יחד (כדרך הצובעים), שאז יכול להיות שפוצע כולם (היינו את הקונכיות) ואח"כ מוציא הדם וצריך להזהר שלא ימותו בינתיים (שנפצע גופם מעט, בפציעת הקונכיה ומת עי"ז). וכ"כ חכמי האומות שצריך למהר בהוצאת דם הפורפורה, שלא יפסד. ויש עוד דרך להוצאת הצבע, שמופיעה גם היא אצל הקדמונים והיא ע"י ריסוק הקונכיה ומיצוי דמה (וכך נהגו להוציא הצבע בחלזונות הקטנים שקשה להוציא מהם הדם). וההוצאה בצורה זו אורכת זמן רב יותר ובזה ודאי עלול למות בהוצאת דמו בינתיים ובעי ליה לשומרו בחיותו כמה דאפשר. וכן פשטות לשון רש"י שם דהפציעה היא ע"י דחיקת התולעת עצמה.

איברא לקושטא דמילתא, יש לדקדק בלשון רש"י "כיון דכל עצמו מתכוין וטורח לשומרו שלא ימות בידו, אפילו מת אין כאן אלא מתעסק", ולכא' מה היה לשונו חסר אי הוי אמר "כיון דאין רוצה במותו". ומשמע שהענין אינו דווקא משום שעכשיו יש לו ענין שלא ימות, אלא דכיון שבכל התעסקותו בו טורח לשמרו שלא ימות, אזי גדר מעשהו לא יכול להחשב ככוונת הוצאת נפש. ואף שבאותו שעה ממש שמוציא הדם תו לא איכפ"ל שימות אחר שעה. ולפי"ז גם בצורה שנהגים היום להוציא הדם, יחשב גם חיתוך בשר התולעת (ולא רק פציעת הקונכיה) כמתעסק אצל נטילת נשמה, גם כשגמר להוציא כל דמו ולא איכפת ליה שימות מיד בתר הכי.

[ובאמת נראה שא"א לדקדק מלשונות הראשונים על צורת פציעת החלזון, כי הם לא כיוונו אלא אלמדנו הדינים העולים בסוגי' ומרהיטת לישנייהו אין להוכיח בדבר כזה שלא הכירו החלזון כלל (ע"י רמב"ן בראשית לה, טז ד"ה זה כתבתי תחילה) ובפרט שבכל עניני המציאות בחלזון רבו דעות הראשונים בהם ובדאי המציאות אינה כדברי כולם].

מה שהעירו לדון לחייב על חיתוך בשר החלזון, מלבד שיש מקום לדון בזה ממכה פנים, ברם אין הפעולה הזאת מוכרחת ואינה אלא לשם נוחות הוצאת הדם, וא"כ הדבר תלוי בדרך שימושיו ולא מילתא פסיקא היא.

גם סימני הגמ' (מנחות מג.) "גופו דומה לים, וברייתו דומה לדג, ובדמו צובעין תכלת" מתקיימים בפורפורה (עיין אות י' סע' א-ב, וכן בתמונות שבסוף הספר, עמ' 518 ואילך). ומ"ש הרמב"ם שהוא צבע העומד ביופיו (שהוא סימן עיקרי בעצם מהותו), הוא סימן גדול בו (עיין אות י"א סע' א-ג, דשאר סימניו נמי א"ש).

ד. דימיונו לקלא אילן

מצינו בחז"ל שמראה קלא אילן שוה לתכלת בדימיון מוחלט, עד שאין מכיר בו אלא הקב"ה (ב"מ סא:). ואף מבחינת חזק הצביעה, אף שהקלא אילן הוא צבע נדיר ביותר בחזקו (עי' ב"ק צג:). התכלת דומה לו בזה, ולא ניתן להבחין ביניהם אלא ע"י בדיקה מסוימת מאוד (מנחות מג.). ואחר שנודע לנו מהותו של הקלא אילן [המזוהה ע"פ הערך והגאונים עם צמח האינדיגו¹⁶], ואנו רואים דימיון מוחלט בינו לבין הפורפורה, יש בידינו סימן גדול לזהות הפורפורה כחלזון התכלת. ובזה אף מתבאר קושי ההבחנה ביניהם ע"י בדיקות, מכיון שעיקר החומר הצובע שבהם הוא אותו חומר ממש [שהוא החומר הקריי אינדיגו הנותן את הגוון הכחול בשניהם].

16 עי' ערוך ערך קלא אילן וכ"נ בשו"ת הגאונים (גינצבורג, כרך ב' עמ' 333, וי"ג כן גם בפי' ר"ח אוצה"ג ב"ק צג:). שכולם פירשו שהקלא אילן (הנזכר בגמ' כצבע חזק במיוחד ושהוא דומה לתכלת) הוא האינדיגו \ אינדיקו, שזהו שמו של חומר צבע ידוע מאז ועד היום, המופק מצמח הגדל בעיקר בהודו, שעושים ממנו צבע זה ונקרא אינדיגו על שם מקומו. חומר זה – בכמות קטנה בהרבה – ניתן להפיק גם מצמח האיסיטי (וכדמשמע ברמב"ם שהאיסיטי הוא הקלא אילן, ומ"מ ברור שצבעו זהה לקלא אילן) ושניהם קרויים ניל או ניל"ג בלשון ערבי. כמו"כ הנמו"י בב"מ (לד. מדפי הרי"ף ד"ה אילן) כ' דקלא הוא לשון אבן ואילן הוא צמח האינדיגו והיינו דכיון שדרך הצביעה באינדיגו שמיבשים אותו ומשתמשים בחתיכות יבשות כאבנים, לכך כינהו אבן [אמנם הגרי"א הרצוג טען כי לשון "קלא" בלשון סנסקריט – לשון הודו הקדום – פירושו גוון כחול]. גם א"ש לשון התוספתא (ע"ז ר') "קלאילן שדשו בעצי אשירה ישרף", דכן דרך עשיית האינדיגו ע"י דישה. וכ"מ המשך התוספתא שם, עי' לולאות תכלת עמ' 237 בביאור תהליך ייצור האינדיגו וביאור המשך דברי התוספתא (ע"ע אינצ"ע ערך אינדיגו).

(ואין לפרש דברי הערוך דאינדיגו ר"ל שם צבע בלו"י ולא שם החומר הצובע, שהרי בא לפרש בזה גם הא ד"קלא אילן דלא עבר" (ב"ק צג:). ושם אין לזה שום שייכות אם הוא צבע בלו"י או צבע בגוון אחר, וע"כ שמדבר בסוג חומר מסוים שהוא חומר צביעה עמיד ידוע.)

[והנה רבים מקשים כי אם הקלא אילן צובע מאותו חומר ממש איך יתכן שיהיה הבדל בעמידותם בבדיקת הגמ' (מנחות מג:): אך באמת כל קושי' זו עם כל תוקפה אינה אלא קושיה על המציאות, כי הנה כבר מימים קדמונים נודע על הפקת הצבע מהאינדיגו ועדיין היה הפורפורה צבע יקר בהרבה מן האינדיגו, ועל כרחק שלמרות שהגוון הכחול מתקבל מאותו החומר ובעל גוון זהה, עדיין יש הבדלים ביניהם באיכותו (וכמ"ש פליניוס שזיופי הפורפורה מהצומח היו דהים יותר). ויתכן שההבדל הוא מחמת השוני בחומרים נלווים שיש בהם מלבד האינדיגו ואף שאין ניכר הבדל ביניהם בגוון הצמר, אפשר שהשוני הזה הוא הטעם להבדל בעמידותם בבדיקת הגמ'. אך מ"מ תכלת המוֹרְקָס עמדה בהצלחה בבדיקת הגמ' ע"פ הראשונים שם, ושם נתבאר דכל העומד בבדיקה זו ליכא למיחש שהוא ממקור אחר (אמנם דבר זה לכשעצמו אינו ראייה, דיתכן שאין אנו בקיאים בבדיקות).

עוד אפשר, שטעם השוני ביניהם היה משום צורת הצביעה. כיון שבחלולן התסיסה היכולה להיעשות ע"י ריקבון בשרו מסייעת בפירוק המולקולה ועי"ז נקלט היטב בצמר, ואילו בקלא אילן שהיו צריכים להשתמש בחומרים אחרים, איכות הצביעה היתה גרועה יותר.¹⁷ ואף בתכלת גופיה היתה אומנות מלאכת הצביעה ידועה רק לאומניה, כדלקמן (ח"ב אות א' ד"ה ועצם).

17 ואפשר שמחמת שינוי שעושים היום בתהליך הצביעה של הקלא אילן אינו משתנה בבדיקת הגמ' במנחות (ואכן בדיקה שנעשתה בחוט אינדיגו עתיק, העלתה דאפיריד חזותיה), וכן משמע שהבין הרב"ז (שו"ת ב, תרפ"ה) שכ' טעם להפסקת שימוש התכלת, משום שיודעים לצבוע האסטס באופן אומנות שאינו יורד אפי' ע"י גיהוץ או אפשר שאין יודעים לעשות הבדיקה כראוי, או שהשתנו החומרים הנז' ואינם חריפים כ"כ. ומ"מ אין זו קושיה על זהות החלולן (כי התכלת מהפורפורה מתאים לבדיקת הגמ'), אלא לכל היותר יש להקשות על הסכמת הראשונים הנ"ל שזיהו קלא אילן כאינדיגו. ובתוס' (ובחסים צה. ד"ה והא) משמע דס"ל דאפשר שתכלת יורד ע"י צפון. [וקשה דבגמ' משמע דתכלת חזק מקלא אילן וכמש"כ ברמב"ם, וקלא אילן אינו יורד ע"י צפון, ועי' יש"ש ב"ק (פ' הגזול סי' א' ד"ה ותימה לי) דכ' דלא כתוס', ועי' בנצי"ב (משיב דבר ב' צו) מה שתמה על דברי תוס' ובדברי תוס' עצמם מוכח דרש"י שם נמי פליג עלייהו בהא. גם יל"ע דלדבריו יש בדיקה נוספת בין תכלת לקלא אילן, ע"י צפון, ובגמ' לא משמע כן.] מיהו מ"מ לא ידענן מהו אותו צפון שנוכל לבדוק, שהוא חומר מיוחד החזק יותר מכל ז' סממנים המעבירים את הכתם (כדמוכח שם).

גם מה שמשמע בגמ' שתכלת וקלא אילן היו הצבעים העמידים ביותר¹⁸ (ב"ק צג: ומנחות מג.) כן הזכירו חכמי האומות על הפורפורה. וכך גם ידוע עד היום הזה שהם הצבעים הטבעיים העמידים ביותר.¹⁹

אף אילו לא היתה לנו ידיעה במהותו של קלא אילן, נראה שעצם הדימיון וההשוואה הגמורה של שני חומרים נדירים הצובעים כחול – שהא' מן הצומח והא' ממיני החלזונות – יש בו כדי סימן לתלות שזו התכלת וזה הקלא אילן. ק"ו מעתה שיש לנו ידיעה מהראשונים במהותו של קלא אילן, ודאי דימיון זה סימן מובהק הוא והוא הוכחה גדולה לזהות החלזון.

אף עצם מציאות צבען כחול טבעי בכלל, הוא תופעה טבעית נדירה ביותר²⁰, הידועה רק בחלזון הפורפורה מכל בעלי החיים שבעולם וכ"ש שהוא יחידי במיני החלזונות, וזה לכשעצמו סימן יפה לו, גם לולא דימוינו המובהק לקלא אילן. ואף בכלל הטבע לא ידוע על צבען כחול טבעי לצביעת בדים מלבד ניל (אינדיגו \ אסטיס) ופורפורה (בין בזמנינו ובין בספרות אוה"ע הקדומה שהזכירו את האינדיגו כזיוף הפורפורה, וגם בדברי חז"ל הוזכרו רק החלזון והקלא אילן).

דימיון זה (של תכלת לקלא אילן) מסייע גם לקביעה שהגוון המדויק הנצרך הוא כחול נקי (לאפוקי מסגול. בנוסף למה שנודע לנו בזה מהגמרא והראשונים, כמבואר להלן חלק ג; וע"ש ע"א, א לדחיית הטענה שהקלא אילן היה מעורב באדום, אמנם עדיין יתכן שאפשר לעשות מפורפורה ומקלא אילן גוון טורקיז).

18 הנ"ל נובע מחמת שיטת צביעה שונה לחלוטין משאר הצבעים, שמתרכב צבעם להיות אחד עם הצמר. שיטה זו קיימת רק בשני מינים אלו, הקרויים צבעני יורה. עי' מאמרו של פרופ' צבי קורן "צבעים וצביעונים באריגים קדומים" הובא בסו"ס לולאות תכלת (עמ' 257).

19 אף שהקלא אילן שהיו צובעים בזמנם כנראה היה נעשה בתנאים אחרים מהיום כמ"ש למעלה, והיה חלש מעט ממנו, מ"מ עיקר חוזק הצבע תלוי בשיטת הצביעה, כמ"ש בהערה לעיל (וכמ"ש דאפשר שהממס שלהם לא היה טוב כ"כ וחלק מהצביעה נשאר חיצוני ולכך "איפריד חזותיה", כי רק מה שמתאחד עם הצמר נשאר אחר הבדיקה).

20 עי' הערה 55 דאפשר דנדירות מופלגת כזאת שאינו מצוי אלא במיני הניל האסטיס והפורפורה (אם כי בכל א' מהם ישנם זנים שונים) חשיב סימן מובהק. [אבל הדיונון (ראדזין) אין צבעו אלא מהחומרים האחרים שמעורבים בו שאינם צביעה טבעית, והינטינה אינה צובעת כלל. גם אין שום סמך לומר שצבעו בהם בזמנם.]

ה. חכמי ישראל על זהות החלזון

ובאמת חקירה זו אינה מוטלת לפתחינו כלל, וכבר הוכרע הדבר ע"י גדולי העולם אשר מימיהם אנו שותים, הלא המה החוות יאיר והיעב"ץ ועוד מחכמי ישראל (אף שלכאור לא הכירוהו במציאות אלא מהספרים), ולא נמצא להם חולק בחכמי ישראל. ומי יבוא אחריהם להקל בביטול עשה ולבטל דבריהם בחששות רחוקים ואוקימתות דחוקים אשר בדה מליבו בלא ראייה.

כתב בעל החוות יאיר במקו"ח (סי' יח ס"ק ג) וז"ל "בחידושים כתבתי דם חלזון שבו צובעין תכלת אינו בלו"א רק צבע פורפר שנעשה מדם דג²¹ שנקרא הדג פורפר" (ולרוב ברירותו בזהות החלזון הזה רצה לעקור דברי כל הראשונים ולומר שגונו סגול²², נגד המסורת הפשוטה שהתכלת הוא כחול). וכן היעב"ץ במטפחת ספרים (פ"ד) התייחס לדברי חכמי אוה"ע (שלא מצאנו בדבריהם אלא על הפורפורה) כדבר ברור שזהו חלזון התכלת. וכ"כ הג"ר דוד זינצהיים (בעמח"ס יד דוד, בספרו מנחת עני, ע' קיא) "וכ"כ המספרים שהוא חומט ונקרא פורפור מושעל". וכבר קדם להם החכם הר"ר אברהם הרופא בס' שלטי הגיבורים (פ' עט) "רמש הים שנקרא פורפורה והוא חלזון שצובעין בו התכלת"²³ (ובודאי ידיעת החכמים הנ"ל בענין הזה היא מספרי חכמי אוה"ע, והתייחסותם היא לאותו מין פורפורה שתיארוהו חכמי אוה"ע שהוא צובע תכלת).

21 עי' אות י"א סע' א דלשון 'דג' כולל גם חלזון.

22 והרבה יש לתמוה על מי שרצה להוכיח מדברי החו"י שהחלזון אינו הפורפורה ואוהב באיוב נתחלף לו ור"ל דמהחו"י מוכח שצבעו בפורפורה רק סגול ולא כחול. והרי גם אי כוונתו כפשוטו דצבע הצמר הוא סגול, הרי להדיא דיבר על דמו וא"כ ודאי כל ראייתו היתה מידיעתו על צבע דמו (שזהו דבר שכבר נודע בדורו על מציאות של דם צובע בחלזון הזה, אלא שלא ידעו אומנות צביעתו). ולדברינו מיושבת דעת החו"י שהוא הפורפורה עם המסורת שהוא כחול. ופשוט שאילו ידע החו"י מציאות צביעת הכחול בו, היה הוא גם ס"ל הכי ולא היה חולק על מסורת הדורות וכל הראשונים. (גם יש מקום לדחוק בענין שם ולדקדק בלשונו שכוונתו רק לדם בעודו דם ולא לצבע בצמר, עיין להלן ח"ג אות ב' לגבי דעת הפוסקים שהתכלת סגול, בביאור דעת החו"י).

23 ספר זה הוא ספר קדמון על עניני המקדש והביאו התו"ט כמה פעמים ומכנהו החכם הר"ר אברהם רופא. וכן הזכירוהו בפר"ח (יו"ד פ) והברכ"י (או"ח תקפ"ו) והחת"ס (גיטין י.).

ו. ראייה גדולה מעדות חכמי יוון ורומי

א. חשיבות התכלת גם באוה"ע

צבע התכלת היה משמש גם את אוה"ע ולא היה צבע ליהודים לצורך מצוה בלבד. ודבר זה כתוב בתורה ושנוי בנביאים ומשולש בכתובים ותנינא בבבלייתא וגמרינן בגמרא.

א. גבי אחשוורוש (אסתר א, ו וכן ח, טו) ובסחורת איי אלישה (יחזקאל כז, ז).²⁴ ובדה"י (ב, ב, ו ושם יג) אי' שביקש שלמה מחירם מלך צור איש חכם שיעשה בארגמן ובתכלת²⁵ (והתם מיידי לצורך מקדש, שע"ז מפורש בתוספתא דאינה כשרה אלא מן החלזון, כמו במצנת ציצית). הרי שהיתה אומנות התכלת מצויה אצל אוה"ע, ואף יותר מישראל.

ב. בגמ' בשבת (כו.) "ומדלת הארץ השאיר נבוזראדן רב טבחים לכרמים וליגבים תני רב יוסף יוגבים אלו צידי חלזון מסולמות של צור ועד חיפה". ובעירובין (צו:) "אמר רבי אלעזר המוצא תכלת בשוק לשונות פסולות חוטיין כשריין" דיש לו לתלות דאדעתא דגלימא צבעינהו (אא"כ היו שזורים ומופסקים). וכ"מ מההוא גברא דמיכסי גלימא דכולא תכלתא (מנחות לט:).

ג. וכן יש לדקדק מזה שיש תכלת בתרומת המשכן, ואי לא היה לדבר זה חשיבות אלא למצוה, מניין היה להם תכלת במדבר קודם שנצטוו. וכ"ה בפסיקתא זוטריתא (שמות לה) "וכל איש אשר נמצא אתו תכלת וארגמן, מלמד שהיו להם ממצרים כל מיני צבעונין הללו" (אמנם אפשר שהכינוס במיוחד עבור זה כדאשכחן בעצי

24 ולכאור' אינו עשוי מחומר אחר מכל תכלת שהוזכר במקרא שהוא דווקא מן החלזון, ובודאי אי נמצא כפשטות לשון רש"י (שמות כה, ד) דעצם שם תכלת הוא צמר צבוע בדם חלזון. וכן יש מקום לדקדק קצת בריהטת לשון סמ"ג (עשין כו) תכלת האמורה בכל מקום היא צמר צבוע בדם חלזון.

25 ואי' שם דאף אבי חירם השתמש באומן זה שהיתה אומנותו לעשות בתכלת. ואף דבפשטות האומנות שם היינו מעשה רוקם בתכלת, מ"מ מהא דמיבעי ליה רוקם בתכלת ובארגמן וכו' ומפרט כל מין ומין לעצמו משמע קצת שיש אומנות מיוחדת לעשות בכל א' מהם, וא"כ היתה אומנותם אף בשימוש תכלת.

שיטים, אך מהמדרש יותר נראה שלקחוהו משכיניהם במצרים, וכ"מ בתנחומא ריש תרומה שהיו נדבות המשכן מבית הים).

ובאמת מפורש במדרש, שהחלזון היה דבר חשוב בכל העולם דאי' בב"ר (מקץ צא) קחו מזמרת הארץ בכליכם, ... דברים שהן **מזמרין בעולם**, חלזון וכו'. הרי שבכל העולם משבחים לדבר זה. [ואף עצם הלשון 'תכלת' נמצא בכתובות אשוריות – "תכילתא וארגמנא" – והוזכר בכמה מגילות המלכים].

גם אין שום טעם לומר כי תכלת של אוה"ע היתה שונה מתכלת של תורה, וכשם שפשוט לכל בר דעת דזהב של תורה הוא זהב דאוה"ע, ה"נ תכלת וארגמן. והשתא דאתינן להכי נודעת חשיבות מרובה לספרות אוה"ע מהזמן שהיה התכלת מצוי, **ועדותם נאמנת עלינו במסל"ת**. [ועיין הערה ²⁶]

ב. העולה מעדות חכמי אוה"ע

חכמי יוון ורומי (שחיו בתקופות שונות על פני מאות שנים, מחורבן בית ראשון ועד אחרי חורבן בית שני) הזכירו את חלזון הפורפורה בלבד, כחלזון המשמש לצביעה והאריכו בתיאורים מפורטים לגביו, כאשר בין הצבעים שהפיקו ממנו מוזכר גם גוון התכלת (עי' להלן ח"ב אות ב' סע' ב).

התיאורים שבספרים הנ"ל, מפורטים לפרטי פרטים בסימניהם, ומזוהים בוודאות גמורה עם חלזון הארגמן/מוֹרְקֶס. (שהאריכו בפירוט מלא, על צורת קונייתם ותיאור הטבעות המתווספות בהם כל שנה והצומח שעליהם; אורך חייהם בתנאים שונים, בטבע, במים מתוקים או בשבי; דרך רבייתם וצורת כוורתיהם באריכות גדולה; מקום מושבם, באיזה ים, היכן בים, וסוג האדמה שהם יושבים בה; אופן אכילתם; זמני אפשרות צידתם; מיקום בלוטת

26 עי' רמב"ם הל' קידוה"ח (יז, כד), ובביאור הגר"א (יו"ד סי' ר"א) שהוכיח מכמה דברים שכתבו חכמי הטבע וקיבל עדותם (וע"ע פמ"ג שפ"ד, יו"ד ס"ו, ס"ק י"ד), ורק לגבי סברתם יל"ע אם אפשר לקבלה בלא בדיקה, ומ"מ עדותם ודאי נאמנת. ובעיקרו של דבר כתב הפר"ח (יו"ד פ, ב) בדבר כזה לא שייך למימר "אשר פיהם דבר שוא". ובכל דבר שמכנין על עדות חכמיהם בעניני חולין ואפי' בדברים שיש בהם חיי נפש, ואיך לא נסמך להחמיר בקיום מ"ע דאורייתא (וע"ע כתבי קה"י החדשים קי"ט, כ, הובאו דבריו בלולאות תכלת בנספח).

הצבע; אופני הוצאתו בפרטות ועוד, ע"י דבריהם באורך בסוף ספר לולאות תכלת. ואין מקום לערער על זיהוי הפורפורה עם הארגמן ולא שמענו מי שמכחיש לדבר זה.) עד היום נקרא החלזון הזה ביוון בשם פורפירה (על אף שמשתמשים בו לאכילה בלבד ולא לצביעה, ואין הכפריים הדרים במקומות הללו יודעים מפרסום חלזון זה בספרי הקדמונים ולא מצביעתו בתקופות קדומות).

[ואף הגר"א הרצוג זצ"ל, שחקר רבות בענין וערער על זיהוי הפורפורה כחלזון התכלת מטעמים שיפורטו לקמן (אות יב), מ"מ לא עלתה על דעתו לומר שאין המורקס הזה עם הפורפורה, אלא שר"ל שהפורפורה של אומה"ע לא היתה תכלת של ישראל, ובזמנו עדיין ניתן היה לומר כן, כשעדיין לא נודעה אף עצם האפשרות לצביעת כחול מהפורפורה.]

הסופרים הנ"ל כתבו תיאור מקיף ביותר על הטבע, בכתבי אריסטו וכן באנציקלופדיה של פליניוס על טבע העולם, וויטריביוס בספרו 'די ארכיטקטורה' שהאריך בתעשיית הצבעים וכן עוד כמה סופרים קדמונים. ורחוק מאוד מאוד להניח שכולם כתבו רק על חלזון אחר – יקר מאוד – שאינו חלזון התכלת, ואילו חלזון התכלת, שהיה צבעו חשוב מאוד אף בין או"ה (כדאי בדוכתי טובא כנ"ל) נשכח מכולם בעודם מתעסקים בצבעי החלזונות ונמצא העיקר חסר מן הספר.

וביותר, שהספרים הנ"ל מעידים שמרכז לכידת וצביעת הפורפורה היה באיזור צור, מקום שבו היה מרכז ציד חלזונות התכלת (שבת כו.), ותעשיית אריגי התכלת (כדמשמע בדה"ב ב, ו). וכמו"כ הנ"ל מציינים את פרטיהם המקבילים למוזכר בגמ', כגון שצריך להוציאו בעודו חי כדי שיהיה צבעו טוב וכן את רוב יוקרו של צמר זה ושצריך טעימה במלאכת צביעתו.

המורם מכל האמור, כי בכדי להניח שהפורפורה אינו חלזון התכלת, צריכים אנו לומר כי היו בזמנם ב' מיני חלזונות ששניהם היו יקרים ביותר וצבעם עמיד ביותר, ושניהם שימשו לצביעת צמר בגוון כחול השווה לקלא אילן ואף צידת שניהם ומלאכת צביעתם היתה נעשית באותם מקומות. וכמו"כ היו תכונותיהם שוות, שבשניהם היו צריכים להוציא את הצבע בחייהם כי היכי דליציל צבעיה, ובשניהם צריך טעימה במלאכת צביעתם.

וַיֵּקֶר מִקְרָה, אֲשֶׁר בְּאוֹרֵחַ פֶּלֶא חֲלוּזֵן הַתְּכֵלֶת הַכֶּשֶׁר הוֹכָחַד זָכְרוֹ וּשְׂרִידֵיו מֵהָעוֹלָם לְגִמְרֵי וְלֹא נִמְצָא שׁוֹם תִּיעוּד אֲרִכִּיאוֹלוֹגִי כִּלְפֵּיו, וְכִמּוּ"כ שְׁמוֹ נִשְׁמַט מִכָּל וְכָל מִסְפָּרֵי כָּל חֲכָמֵי הַזְּמָן הָיוּ בִּמְשָׁךְ מֵאוֹת שָׁנוֹת כְּתִיבַת סְפָרֵיהֶם, אֶף שִׁכְתְּבוּ עַל הַחֲלוּזוֹנוֹת שְׁבִאיזוֹר הַזֶּה (לְמִירוֹת שֶׁהִיא מְפֹרָסֶם לְצִבְיָעָה גַּם לְאוֹה"ע וְכִמּוּ"ש לְעִיל, וְלְמִירוֹת שְׁבִאוֹ לְפֶרֶט עַל צִבְעֵי הַחֲלוּזוֹנוֹת בְּאוֹתוֹ אִיזוֹר).

וְלַעֲזוּמַת זֹאת הַחֲלוּזֵן הָאֲחֵר הָדוּמָה לוֹ בְּכָל סִימְנֵיו, תוֹעֵד רַבּוֹת בְּכָל סְפָרֵי חֲכָמֵי אוֹה"ע בְּזִמְנָם וְנִמְצָאוּ לוֹ שְׂרִידִים רַבִּים הֵן בְּכַתִּי צִבְעֵי, הַמוֹכִיחִים שִׁמּוּשׁוֹ לְצִבְיָעָה בִּימֵינִים הָהֵם (בְּאוֹתוֹ אִיזוֹר שֶׁהִזְכִּירוּהוּ וְהוֹזָכַר הַחֲלוּזֵן בְּגִמּוּ', וְכִדְלָהֶלֶן), הֵן בְּאֲרִיגִים עֲתִיקִים, הֵן בְּשְׂרִידֵי קוֹנִכִּיּוֹתֵיו.

כִּמּוּ"כ חֲז"ל לֹא הִזְכִּירוּ מֵהַחֲלוּזֵן הַשֵּׁנִי כָּלֵל בְּשׁוֹם מִדְּרַשׁ מֵהַמְּדֻרָּשִׁים שֶׁמְדַבְּרִים עַל הַתְּכֵלֶת, וְלֹא הִזְהִירוּ מַעֲשֵׂיית הַצִּיצִית מִמֶּנּוּ, אֶף שֶׁהוּא צוּבַע בְּאוֹתוֹ גּוֹוֹן וּמִצִּיאוֹתוֹ וְאֶף מִלֵּאכֶת צִבְיָעָתוֹ בְּאוֹתוֹ אִיזוֹר (וְאֶף לְשׁוֹנֵם מוֹכִיחַ שֶׁאֵין חֲלוּזֵן נוֹסֵף, כְּדִלְעִיל אוֹת א').

הַפִּשְׁרוֹת הַנ"ל תְּמוּהָה יוֹתֵר וְיוֹתֵר כְּשֶׁנּוֹסִיף גַּם אֶת רִיבּוּי סִימְנֵיו הַתּוֹאֲמִים לְדִבְרֵי חֲז"ל (דְּלִעִיל וְדִלְהֵלֶן) וְדִימִיּוֹן הַשְּׁמוֹת שֶׁהוֹזָכְרוּ בָּהֶם (רֵאשִׁית לְהֵלֶן אוֹת ח). וְזוֹ סִבְרָא גְּדוּלָּה וְחִזְקָה שֶׁאֵין עֲלֶיהָ תְּשׁוּבָה בְּדֶרֶךְ אִמְתָּ.

ז. הַמִּצְוָה הָאֲרִכִּיאוֹלוֹגִית

א. נִמְצָאוּ בְּכִמְהָ וְכִמְהָ מִקְוֵמוֹת (מֵהֶם גַּם מִקְוֵמוֹת שְׁוֵוָהוּ כְּכַתִּי צִבְיָעָה), עֲרֻמוֹת גְּדוּלוֹת שֶׁל קוֹנִכִּיּוֹת מ'מוֹרְקָס טְרוֹנְקוֹלוֹס', מְנוֹקְבוֹת בְּמִקְוֶם בְּלוֹטָה הַצִּבְעֵי. הַנ"ל נִמְצָאוּ בְּמִקְוֵמוֹת שְׁבָהֶם ע"פ דִּבְרֵי חֲז"ל יָדוּעַ לָנוּ שֶׁהֵיוּ מִקְוֵמוֹת צִיד הַחֲלוּזוֹנוֹת וּמוֹכִיחִים בְּבִירוֹר אֶת הַשִּׁמּוּשׁ בַּחֲלוּזֵן זֶה לְצִבְיָעָה בְּזִמְנָם בְּאִזוֹר זֶה. וְזֶה יוֹכִיחַ ג"כ שֶׁהוּא הוּא הַחֲלוּזֵן שֶׁהִיא חֲשׁוֹב בְּתִקְוֶפֶתָם וְאֵין לָנוּ לְבָדוֹת מְלִיכָנוּ אִיזָה זֶן אַחֵר מִהַמּוֹרְקָסִים שֶׁנֶּעֱלַם בִּימֵינוּ. [חֲלָקֶם אִפְשָׁר לְרֹאוֹת גַּם הַיּוֹם בְּמוֹזִיאָיון שֶׁ"י תֵּל דּוֹר וְאִי"צ עַל כֵּךְ עֲדוֹת אֲרִכִּיאוֹלוֹגִים, וְכִמּוּ"כ יִשְׁנֵם עֲדוּיוֹת עַל עֲרֻמוֹת עֵנֶק (שֶׁל מִלְיוֹנִים רַבִּים) שֶׁנִּמְצָאוּ ע"י צִידָן שֶׁהֵיוּ מְמוּיָנִים בְּנִפְרָד, הַמּוֹרְקָס טְרוֹנְקוֹלוֹס [אַרְגֶּמֶן קָהָ קוֹצִים] שֶׁהוּא חֲלוּזֵן הַתְּכֵלֶת בְּעִרְמָה אַחַת, וְהַחֲלוּזוֹנוֹת הָאֲחֵרִים שֶׁהֵם לְכֹאֹר חֲלוּזוֹנוֹת הָאַרְגֶּמֶן ("חֵד קוֹצִים")

ו"אדומת הפה") בערימה נפרדת מעורבים יחדיו. הדעת נותנת שחלוקת מיני החלזונות נעשתה מחמת צורת שימוש שונה ביניהם ולכאוי' היינו לצביעת התכלת ולצביעת הארגמן (ע"ע ס' התכלת עמ' 228, וב"התכלת בישראל" להגרי"א הרצוג, ועי' אינצ"ע ערך ארגמן צורי).²⁷

באותם מקומות נמצאו גם שיירי צביעה על כדים, שע"פ השערה שימשו כיורות צביעה.

גם נמצאו הרבה מטבעות עתיקות מצור שמוטבע עליהם צורת ה"טרונקולוס", שהיה חשוב מאוד ביניהם (כנזכר בספרות העתיקה שהיה הפורפורה עיקר פרנסת אנשי צור, גם יתכן שצורתו היתה סמל מלכותי, מאחר ושימושו נאסר לשימוש שלא לבית המלוכה. ראה להלן ח"ב אות ב' סעי' ו).

ב. כמו"כ נמצאו כמה תגליות²⁸ – מהתקופה שנהג בה התכלת – של צמר צבוע בכחול, שנבדק והוא מהחומר הצבוע של הפורפורה, שגם זה מוכיח את הימצאות שימושו והפקת הצבע הכחול מחלזון זה כבר בזמנם (ראה תמונות בסוף הספר – עמ' 521).²⁹

ג. יש ליתן את הדעת גם לכך שלא נמצאו כלל שרידים שיהיו הוכחה כלשהי על צביעה בעבר בחלזונות אחרים, לא בשרידי קונכיות ולא בשיירי צבע על חרסים ולא באריגים צבועים.

27 אין מקום לטענה שאם הוא חלזון התכלת היה צריך להמצא שאריות בכמות גדולה יותר, כי מלבד שיתכן שלא מצאנו אלא אפס קצהו משארית תעשיית הענק שפעלה באזור, יש להוסיף עוד כי סביר להניח שהיו משתמשים בקונכיות אלו לצרכים כלשהם ולא נשתירו לפנינו אלא מעט מהרבה.

28 גם יש מחנוטי מצרים מחותלים בבגדים צבועים כחול, שנבדקו ונמצאו אינדיגו (לולאות תכלת עמ' 178), שהוא החומר הצבוע שבחלזון ובקלא אילן [אמנם לא בדקו אם הוא מהחי או מן הצומח].

29 באופן כללי לא נמצאים כלל חוטי צמר של ציצית (הן של תכלת הן של לבן) או שאר בגדי תכלת מן התקופה ההיא, כי טבע הצמר להיכחד ברבות השנים, אך ממצאים אלו שרדו מחמת תנאים מיוחדים שהיו שריים בהם.

ח. הסתברויות נוספות

א. יש לציין כי בשם פורפורה, שנקרא כן החלזון הזה מאז ועד היום, נקראת גם התכלת בדברי רז"ל ובתרגומים חיצוניים עד הדור האחרון³⁰, סביר מאוד להניח שהוא ע"ש שמקור התכלת מהפורפורה. גם העיר חיפה נקראה בעבר (בתקופה ההלניסטית) 'פורפיריון', ולכאורה הוא משום שהיו ניצודים בה (כדאי בשבת כו.), כמו"כ התכלת קרוי טיריון (ערוך ע' טריון) כצבע הפורפורה (על שם מקורו, מהעיר 'צור').

ב. אי' במנחות (מב:) ושקלינא פורתא בביעתא וטעמינן להו באודרא (ומצריך תחבולות מיוחדות לטעימה זו שלא יפסול שאר היורה). ומשמע שזהו חלק מחויב בצורת הצביעה, דהא קאי על שאלת אביי "היכי צבעיתו לה". ובפורפורה א"ש טובא, כיון דאין ניכר בו מבחוץ אם צבעו מוכן לצביעת הכחול, צריך לטועמו קודם לידע טבעו. גם פליניוס כתב על הפורפורה שצריך טעימה בסוף תהליך צביעתו (וצורך הטעימה הוא בגלל שפעמים שאינו צובע כחול טהור אלא אחר העמדתו בשמש בשלבי הכנתו, ומראה היורה בתהליך הצביעה הינו עדיין צהוב

30 כתב ראבי"ה (ח"א – ברכות כה) "וגרסינן בירושלמי בין תכלת לכרתי בין פורפירין ובין פריפינין", הרי שמכנה התכלת בפורפור. גם ראיתי מביאים שבתרגום השבעים מתרגם המילה תכלת פעם אחת "הולופורפורוס", שמשמעותו כולו מפורפורה. ולשון פורפור אינו שם הגון, שהרי השתמשו בשם זה גם כלפי שאר גווני החלזון, אלא הוא שם הצבע של דם חלזון ע"ש מקורו מן הפורפורה.

ובפרדר"א (פ' מט) ר' פנחס אומ' קלך מרדכי, שנ' ומרדכי יצא מלפני המלך בלבוש מלכות תכלת וחור וכו', מה המלך לובש פורפירא כך מרדכי, שנ' ומרדכי יצא מלפני המלך בלבוש מלכות תכלת וחור" ועוד מקורות, והאריכו בזה בספר לולאות תכלת ובקונט' לבוש הארון עיי"ש. ואף דבאמת נקרא בגד מלכות 'פורפירא' בהרבה מדרשים (אף שאינו דווקא של תכלת) כמו שהביאו בקונט' "תכלת וארגמן" ו"בין תכלת לארגמן", מסתבר שהוא ע"ש התכלת שהיו עושים בה מעילים יוקרתיים, כמ"ש רמב"ן בפרשת תצוה. ובערוך ערך תכלת מיייתי להא דחביל ימא תכלתא דבבל וביאר "מה תכלת מובחר שבגלימא..." ועי' במוסף הערוך ערך פרפירא שבלשון יווני ורומי נקרא כן בגד תכלת.

מחמת פירוק הדם ע"י הסממנים, ואין ניכר אם יצבע כחול או סגול ורק אח"כ משתנה הצבע לכחול).³¹

ג. עוד נחא טפי לפי"ז הא דאיכא למ"ד דפסל מראה שני (שמראה שני הוא חלש יותר, עי' ביהגר"א ישעיה א, יח, ובחידושים המיוחסים לרשב"א מנחות מב:), משום דדריש כליל תכלת. ובחלזון זה א"ש טובא, כיון דטבעו שבצביעה שניה שלו נגרע איכות הצביעה. משא"כ בהרבה צבעים אחרים דאין בין מראה ראשון למראה שני ולא כלום (אמנם דבר זה מצוי בכמה מיני צבע כמו בתולעת שני דג"כ הכי הוא, כמשמעות סוגי' הגמ' וכ"כ הגר"א שם).

ד. יש מי שכתב דאחר שכתבו הראשונים על אפשרות המצאו של החלזון גם בימינו (עי' לקמן ח"ב אות א' סע' ג ד"ה אך מ"מ ובהערה 72) א"כ עצם הדבר שלא נמצא עד היום הזה – לאחר הידע הגדול ממני בעלי החיים – שום בע"ח מתאים לתיאורי החלזון מלבד פורפורה, הוא גם מחזק זיהוי זה³², וכבר רבות בשנים שלא נמצאים בים התיכון מיני דגים חדשים.³³

31 אמנם אי"ז ראייה כ"כ דהא גם באופנים שאי"צ שמש כלל, אפשר שצריך לטועמו כיון שאינו נראה לעין אם מסוגל לצביעה כבר וא"כ אפשר דאף בשאר מיני צבעים כן הוא. ואגב דאיירינן בצורת מלאכתו, ראיתי להביא רמז נאה דבזוה"ק (תרומה קמט:) כתב דהתכלת יוצא מגוון סומק ועוד כתב שם דירית גוון דדהבא ואח"כ נעשה תכלת. והביאו הרמ"ע מפאנו (מאמר צבאות ה' ח"ב) גם לגבי תכלת של משכן וכתב "תכלתא נפיק מגוון סומק כדאיתא בזוהר פ' תרומה" וכן הוא המשמעות בזוה"ק שם. ואף שאין לנו עסק בנסתרות ואין אנו מביאים ראיה מן הסודות, מ"מ רמז יש בו למעשה אומנות צביעת התכלת, שבתחילה יש בדמו אדום ואח"כ במעשה הצביעה נעשה גוון דהבא ואח"כ נעשה תכלת.

32 ואמנם אי נימא ד'נגנז' הוא שלא בדרך הטבע, והחלזון נמצא שלא במקומות גידולו הטבעיים שהם מסולמות של צור ועד חיפה אלא יצא ונדד לימים אחרים (כנגד טבעו שכמעט לא זו ממקומו), אזי אין בזה ראייה כלל. גם ע"פ דרך זו שגגיתו היא מעשה ניסים, אזי אפשר דנסתמאו עינינו בזמה"ז כדי שלא נמצאהו. וע"ע הערה 72.

33 אמנם נמצאים מינים חדשים בגדלים מיקרוסקופיים, או דגים שהגיעו במקרה מימים אחרים וכן נמצאים מינים רבים בימים אחרים הרחוקים ממקום יישוב. ועליהם ידוע שעדיין לא גילו אלא מיעוט מן החיים בים, אך לא בבעה"ח הגדולים (מקור לכך ראה במאמר התכלת להרב טבגר, הערות 27-28).

ט. האם בעינן חלזון מסוים

עוד יש להוסיף, דכל הנידון בכללותו אינו אלא אם נניח שאין כשר אלא חלזון מסוים. אך אי נמא דכל חלזון כשר אזי אי"צ שום ראיות לזהותו ובכל חלזון שצובע בגוון קלא אילן בצביעה עומדת ביפיה, תתקיים המצוה³⁴. ויש לדקדק לשון הברייתא "אין כשרה אלא מן החלזון הביא שלא מן החלזון פסולה", ולכאור' לא הגבילה במיני החלזונות (ועי' לעיל הערה 2, דלשון 'החלזון' אינו בא לומר החלזון הידוע דווקא, דכן הוא לשונם שם בכל מילי). ואין להוכיח מברייתא דמנחות (גופו דומה לים וכו') דבעינן חלזון מסוים, כי שם לא משמע אלא שבאו לתאר מציאות החלזון שהיו צובעים בו, ואין בזה מקור לפסול אם ימצא עוד חלזון שצובע כמותו. נוע"ע לקמן הערה 36 במש"כ לדקדק דאין הברייתא הזאת באה לומר דיני המעכבים

34 ומסברא יש לדון דהתורה אמרה תכלת ולכאור' תכלת הוא שם הגוון, כדמשמע ממה שמוזכר במקומות רבים שכ' לשון תכלת גם בלי שייכות לצמר, כגון תכלת ירוק שמקיף את העולם וכהנה רבים (פסיקתא זוטרתא [לקח טוב] בראשית פ"א, וכן בתיקוני זוהר תקונא שבעין קכו, ב, גבי גוון העיניים, וכן משמע ברמב"ם הל' ציצית ב, א). וא"כ מה שלא מצינו תנאי בתושבע"פ לקיום המצוה מנלן לחדשו נגד פשוטו של מקרא. וחז"ל שאמרו דדווקא מן החלזון, יש לדון אי הלמ"ס הוא או דילפי לה משום דרשא, כגון הא דאי' בירושלמי (כלאים ט, א) לגבי משכן "מה שני תולעת דבר שיש בו רוח חיים אף כל דבר שיש בו רוח חיים", ולכאור' איירי לגבי תכלת וארגמן הכתובים עמו בפסוק וכבהמשך שם שמשוה צמר לפשתים הכתוב עמו. אך באמת שם לא איירי אלא לומר דתכלת עמרא הוא. אמנם יש שרצו לפרש משמעות רש"י דתכלת הוא שם לצמר צבוע בדם חלזון. ואפשר דקים להו לחז"ל דשם תכלת קאי דווקא על איכות מסוימת של צבע, שאינה מצויה אלא בחלזון מסוים דווקא (וכן שמעתי מחכ"א להוכיח מהלשון בין תכלת לקלא אילן, שמשמע שקלא אילן אינו תכלת כלל, אך אין זה ראיה ברורה, דהתם אתא לאפוקי תכלת הכשר). ואף אי אינו בעצם שם 'תכלת', י"ל דקבלת חז"ל היתה דתכלת הוא בחזק צביעה מסוים ואיכות זו קיימת רק בחלזון מסוים. אך כדי לפסול הפורפורה ע"פ זה (אף אילו לא היתה החלזון שהשתמשו בו חז"ל) נצטרך לומר שהחומר הצובע שבחלזון המקורי אינו אינדיגו (שהוא הצובע שבפורפורה), אף שגוונו ממש כמו אינדיגו, ואף שבכל משפחות הארגמונים למיניהם (אף אלו שאינם צובעים כחול, אך יש בהם צבען כחול מעורב בתוך צבענים אחרים), החומר הכחול שבהם הוא אינדיגו (או שנאמר שלחלזון התכלת יש חומר נוסף מלבד הדם הצובע שגורם לצבע להקלט היטב, יותר טוב מאשר בחלזון הטרונקולוס).

בתכלת. ואף כותבי הסימנים זיהווי החלזון מהראשונים, לא כתבום אלא כדי למוצאו, ולא הזכירו פסול חלזון אחר אם ימצא שהוא צובע כמותו.]

אמנם בסברא נראה דלא אמרה תורה חלזון אלא משום איכות הצביעה המיוחדת שיש בו וממילא רק החלזון שיש בו את האיכות המיוחדת הזו יהיה כשר (עי' הערה 34), אך מ"מ לדברי המכחישים זיהווי החלזון ואומרים כי שני חלזונות היו, חדא הא דכשר לתכלת והשני הפורפורה, שגם הוא שימש בימי חז"ל וגם היו צובעים ממנו צבע כחול (כפי שרואים בעינים וכדמוכח בספרים ובממצאים קדומים, עי' לקמן ח"ב אות ב סע' ב). הרי לנו ראייה ברורה מסתימת התוספתא שבאה לפרט כל הכשרים והפסולים (עי"ש כל הפרק), וסתמה לגבי תכלת שאינו כשר אלא מן החלזון, ולא פירטה את חלזון הפורפורה בפסולים, **א"כ לטעמייהו, יש כאן ראייה גדולה שכל חלזון כשר**³⁵ (וע"ל הערה 4 דאפי' אי נימא שהקלא אילן היה מעורב בגוונים נוספים, אין בזה פירכא).

י. סימני הגמ' במנחות

אף שאין הראיות מתבססות על הגמ' במנחות, מ"מ ודאי יש לנו לראות דלק"מ מהתם, ובאמת אף סיועי נמי מסייעא (והרבה מהמפקקים בזה חסרו בדיעת הפרטים במציאות החלזון). דאמר' שם (מד.)³⁶ "ת"ר חלזון זה גופו דומה לים וברייטו דומה

35 אליבא דאמת שהפורפורה הוא התכלת של תורה אין משם ראייה, דהא לא נודע על צבע אחר כמותו שצבעו בזמנם, לכך לא ראו צורך לכתוב שצביעתו דווקא בחלזון מסוים (כי רק הפורפורה צובע כחול). ומסתבר דנכון מה שכתבנו לפסול חלזון אחר (אם ימצא עוד חלזון צובע כחול, מחומר אחר שאינו אינדיגו). אך לדברי הדוחקים דשמה שני חלזונות יש, שהיו מצויים כבר בזמן המשנה ושתייהם צובעים כחול, יש ראייה כנ"ל. וממילא לדבריהם יש להם לחייב במצנת תכלת, לכה"פ מטעם זה דאינו מעכב דווקא חלזון מסוים.

36 לכאור' צריך להבין לשם מה נאמרו סימנים אלו, שנכתבו עוד בזמן שהיתה התכלת משמשת ולא הוזכר כאן שעתידה תכלת להגנו וניתן כאן סימן לדור אחרון שיגנו להם החלזון ויגלוהו ע"פ סימנים אלו (ואם היה כן הרי מפורש שא"צ מסורת כדי להחזיר התכלת), עוד יש להעיר דאם כוונת הברייטא לומר סימן לדור אחרון כדי לגלותו ע"ג' סימנים אלו דווקא ולא ע"י שום דבר אחר, ולחלק בינו לחלזון אחר הצובע תכלת אך פסול למצוה, היו אומרים סימנים ברורים יותר וכמו שכתבו בכל מקום, כגון בסימני החיות להתיר חלב שלהם (חולין נט), עם פרטים מדויקים ובירורים מזוקקים להעמיד הדין על בוריו, ולא דברים מעורפלים

לדג ועולה אחד לשבעים שנה ובדמו צובעין תכלת לפיכך דמיו יקרים". ויש לבאר הסימנים ולבחון את קיומם בפורפורה.³⁷

על דימיון שלא נתפרש לאיזה נקודה בו כוונתם [ובפרט לפי דברי רדב"ז ח"ב סי' תרפ"ה] דהם סימנים העשויים להשתנות, דאינו עולה אחר שגלו ישראל; וכ"מ מדברי הרמב"ם והסמ"ג ועוד ראשונים שנתנו סימנים אחרים לזהות].

והצד הפשוט יותר הוא שהסימנים נועדו גם עבור אותו הדור שנאמר, לומר דאותו חלזון שעדיין משתמשים בו זוהי צורתו, והוצרכו לזה מטעם כלדהו או כדי ליתן סימנים למבקשים אחריו למוצאו, או משום טעם בעיני אגדה או טעם אחר (ובאמת גם אילו ענין הברייתא הוא בדברי אגדה מ"מ ודאי יש להם ביאור בפשוטו ובדאי לא יתכן לזהות את החלזון אלמלא א"ש עם סימני הגמ').

גם לשון גמ' דידן, חלזון זה (כג' עוז והדר וס"י) וכו' הוא כעין הלשון בסוטה (מח): שמיר 'זה' וכו' שאינו בא ללמד דדווקא ע"י סימנים אלו שרי להשתמש בו (דבשמיר ודאי לא בעינן דווקא לתולעת זו ובכל החותך כמותו סגי), גם אין ספק ששם לא באו לומר את סימניו כיצד יהיה אפשר למוצאו, שהרי לא אמרו בו אלא ברייתו כשעורה.

37 אף כי יש מהסימנים שלדברינו אינם סימנים מובהקים לגמרי, ויתכן שאפשר למצוא לפי ביאור זה עוד חלזון בסימנים אלו אך צירוף כל סימניו לא נמצא אלא בזה, גם אי אפשר למצא את התנאי המרכזי שבדמו צובעין תכלת אלא בפורפורה וה"טרונקולוס" הוא הכי מתאים לסימנים. ומ"מ כבר הוכחנו לעיל את א' מדברי חז"ל שאם ימצא חלזון שהיו צובעים בו בזמנם בגוון הזה הרי הוא וודאי כשר לתכלת ואין אנו רשאים לבחור בתוך דברי חז"ל ולומר גמרא זו עיקר ורק ממנה יש להוכיח זיהוי החלזון, ואילו האחרת טפילה ח"ו.

גם יש להוסיף שבהרבה דימויים בחז"ל לא היינו מבינים ענינם בלי להכיר הדבר בדרך אחרת כגון חוטמו של אתרוג ודהדס הוא מעשה גדילה (עבות). וכיו"ב בדימיון השיליא בגמ' בנדה (כו. וע"ע להלן הערה 46). וכמ"ש רש"י (סוטה יז). וריטב"א (חולין פט). גבי "תכלת דומה לים" דלשון 'דומה' לא היינו ממש כמותו, וכמו"כ כאן אלמלי ידענוהו הו"א דדומה לים הוא דווקא כחול, והשתא אמרינן ע"פ חז"ל דירוק נמי חשיב דומה וכמ"ש במקומו. וכן בריאה דדמיה לאופתא (חולין מז): הבינו האמוראים שיתכן וזה בדרכים שונים ומשונים, ולא דווקא בגוון. ובפרט שיש בזה הרבה מדברי אגדה וכעין הברייתא שהביאה הגמ' לפני כן תניא משום ר"מ על דימיונו לים, ממשיכה הגמ' בברייתא נוספת על עוד דברים שהוא שייך לענינו של הים. דהיינו לא רק הצבע שצובעים ממנו דומה לים, אלא אף הוא עצמו דומה לים בתבניתו או בצבעו (ע"י משכ"ת שם), וכן בצורתו שדומה לבע"ח שבים דהיינו דגים, ואף במקום חיותו דהיינו שאינו עולה מן הים אלא א' לע' שנה. ובעלי האגדה הרחיבו בזה בספרי הקבלה (ע"י זוהר שלח קסג: ועוד). וכן משמע ברש"י (חולין פט). שכ' "שהתכלת דומה לים – שהחלזון מן הים הוא עולה אחת לשבעים שנה ומראית דמו דומה לים..." , שלכא' הוא נראה כדבר שאינו שייך לשם כלל. וחזינן שמקשר ענין זה של התכלת דומה לים, שענינו

א. גופו דומה לים

ענין גופו דומה לים, לכאור' אפשר לפרש בב' פנים, אי דומה הוא בתבנית או בצבע³⁸. והנה כשהוא בים, קונכיתו³⁹ מגוונת בגווני הרבה ומצוי בו מאוד ממיני ירוק עד טורקיז כחול וסגול (ובודאי גם ירוק חשיב דומה לים⁴⁰ ואפי' לרקיע, ובירושלמי ברכות פ"א ה"ב י"ם דומה לעשבים ועשבים לרקיע" ובמדרש תהלים כד, וכע"ז בבמדב"ר נשא יד, ובמדרש תהלים צ' "אילנות לרקיע", ובברכות ט: משיכיר בין תכלת לכרתי, הרי דמיין להדרי). ולדעת הרמב"ם ש'דומה' הוא בגוון בודאי דבר זה חשוב כצבעו דאפילו אדם אדמוני נקרא כן מחמת שערותיו, כ"ש בהא דנראה כגוף הקונכיה ממש. וצבע זה דבוק בו בקביעות וקשה להסירו (ורק אחר שיוצא מן המים ומתייבש

לדימיון כסא הכבוד, עם המשך הברייטא דעולה א' לע' שנה, ור"ל דגם בענין זה שהוא עולה מן הים, הרי הוא מזכיר בזה את הים שהוא זיכרון לרקיע וזיכרון לקריעת ים סוף (ערש"י מנחות מג: ד"ה דומה לים). וכ"מ קצת מלשון הברייטא במסכת ציצית חלוזן "למה הוא דומה", דו"ק ותשכח שלשון זה מצויה מאוד אך לא הוזכרה אלא בדברי אגדה. וכ"מ נמי מהשמטת גמ' זו מהרי"ף.

עוד יש להוסיף דקדוק קטן, דאי כל דברי הברייטא לא אתו אלא למימר דיני צביעת התכלת, לכאור' לא הוי מסיים ביה בלשון "ובדמו צובעין תכלת" כאילו פרט זה הוא אחד מסימניו. והלא כל הברייטא לא באה אלא לומר דבר זה, והול"ל איזהו חלוזן שצובעין בדמו תכלת, גופו וכו'. ניש מבארים דכל דברי הברייטא אזלי בתר סיפא דלפיכך דמיו יקרים. דהיינו דמפרש קושי צידתו, כיון שהוא מוסתר מחמת דימיונו לים, וגם כשרואים אותו הוא נראה כמין דג (ואולי ר"ל דומה לדג, שהוא חי במים), ואינו יוצא לחוץ אלא א' לע' שנה שרק אז אפשר לגלותו בקל. ומסיים דלפיכך דמיו יקרים, כיון דכ"כ קשה צידתו.]

38 ויש שהוכיחו ממסכת ציצית כהרמב"ם (שהדימיון הוא בגוון) דשם גרס דומה לרקיע. אך אינו מוכרח כ"כ, דכיון שהוא אותה ברייתא המופיעה בגמ' דילן, גירסא שלנו עיקר וכדרך הגר"א להגיה ע"פ הבבלי.

39 והקונכיה ודאי חשיבא 'גופו', שהוא כמו עצם הגולגולת שלו ומחמתה יכול לחיות יותר מו' חודש אף שהוא בריה שאין לו גידים ועצמות רגילים, וכמו שהוכחנו לקמן (ח"ב אות ד' סע' ה) מהירושלמי.

40 וכבר קדמו בסברא זו בספר חזון נחום להגר"ר אליעזר נחום זצ"ל רבו של החיד"א (אשר מכנהו בברכ"י יז, ב' "פה קדוש"), וז"ל "ונראה שהר"ש סירליו ז"ל על צבע הדג עצמו קאמר שהוא וירדני בלע"ז (גרי"ן) ונתגלה לו מסוד ה' ליראיו". ואף שלענ"ד אין זה נראה בפירוש דברי רש"ס מ"מ חזינן שהבין ה"חזון נחום" דאפשר לפרש בגמ' דדומה לים הוא ירוק גרי"ן.

מלבין צבעו), ובס' התכלת (עמ' 295, וכן ניתן לראות בעיניים) מביא שטבע זה מצוי במיוחד בטרונוקולוס יותר מבשאר חלזונות (הטעם לזה הוא כיון שבד"כ הם נמצאים בעומק אחר בים, או שמחמת חלקלקותם אין נתפש בהם). וא"כ גם יש בזה סימן, להבחין בינו לחלזונות אחרים.

ודע שבקרבת החוף ממש דבוקים עליו בע"ח אחרים עם הפרשותיהם (אשר מחמת כן, אפי' צורתו אינה ניכרת היטב בשלימותה), ואז מצויים בו גם הרבה בגוונים אחרים (הדומים לקרקע הים ועי' הערה⁴¹), אך נראה פשוט שחז"ל מדברים רק כלפי הירוקת הנראית כחלק מגופו, כשהוא נקי מדברים חיצוניים שאינם נראים חלק מגופו (האצות הדבוקות בו ניתנות להסרה בקלות בניגוד לירוקת שדבוקה בו ממש). ועוד דהדבר הזה משתנה ע"פ מקומו ודרגות הזיהום שם וכדו', ואפשר שבזמן חז"ל מחמת ריבוי צידתם לא היו מצויים אלא בעומק יותר והיו רובם ככולם ירוקים (ויש בנו"ט לציין כי גם אריסטו כתב שהפורפורה מכוסה באצות ובעשב הים והוא מין צמח ירוק).

[ומדוקדק היטב, דחלזון עצמו מדמה הרמב"ם לים, ואילו את התכלת מדמה דווקא לרקיע,⁴² אף דלשון הגמ' גם גבי תכלת 'דומה לים'. והיינו משום דים פעמים שאינו רק כחול דהא יתכן שיהיה בו גם ירוק וכיו"ב כשיש אילנות ועשבים סביבותיו, אך הרקיע יש בו רק כחול שזהו צבע התכלת כמ"ש לקמן].

41 ויש שרצו לומר דאף אותם חלזונות שמחופים בגוונים אחרים חשוב דומה לים, ורצו לפרש שדומה לים פ"י לקרקע הים וא"ש אף אי נימא דדעת רש"י דדומה לים היינו במראיתו, מ"מ לא כתב שצריך להיות דווקא בגוון כחול כים. ואף למ"ש רמב"ם דדומה עינו לעין הים (עי' ברמב"ן בראשית א' י', שהוכיח מהפסוקים שקרקע הים קרוי ים). ומראה הפורפורה הזה נראה תמיד כקרקעית הים אף בצבעו, ואף במקומות שהים מחופה באצות בגוונים שונים, מראה הפורפורה כמותו [ראה תמונות בסוף הספר, עמ' 518]. ומחמת טבע זה קשה מאוד לדעת מקומם וקשה לצודו וממילא גם זו סיבה ליקרות דמיו.

42 העירוני דהא הרמב"ם לא הכיר את החלזון ואיך יתכן דכוונתו לכך, אך גם לפי"ז י"ל דהא גופא הוא טעמו של הרמב"ם דמשו"ה לא כתב כ"א לשון הגמ' בדקדוק, ורק לגבי תכלת שיועד היה שכוונת הדין לגוון הכחול בכללות, שינה בו ואמר כעין הרקיע ולא כעין הים.

אך לגי' שלפנינו ברש"י⁴³ ביאור 'גופו דומה לים' אינו בגוון, אלא כמ"ש שם "גופו – מראה גופו, תבנית דיוקנו", הרי שדמיונו הוא בתבניתו ולא בגוון. וא"כ אפשר לבאר דענינו דמחזי כאידוואת דימא (כהא דב"ב ד.). ומצינו בכמה מקומות במקרא שמצינים את הים בגלים שלו⁴⁴. וגם ענין זה מיוחד בטרונקולוס, וא"כ גם בזה יש סימן לזהותו ולהבדילו משאר חלזונות.

ב. וברייתו דומה לדג

יש לבאר, דהנה מצינו בחז"ל שחלזון צורתו היא כנחש, דבבכורות (לח: וערש"י ויקרא כא, כ) גבי מומין שבעין אמרי' דחלזון היינו נחש, וכן משמע בריטב"א (שבת עה.). וז"ל "ורבינו ז"ל בשם רבו רבינו הגדול ז"ל פירש דשאני חלזון שאינו בעל איברים אלא גוף אטום כחלזונות שבאשפות"⁴⁵. הרי דאין צורתו כצורת דג, בחיתוך סנפירים וקשקשת וזנב, וכ"כ הראשונים שהוא תולעת (רש"י סנהדרין צא., ראבי"ה שבת קצד, ר"ש וראב"ד תו"כ מצורע פרשתא א', יד.). גם הרמב"ם (פיהמ"ש כלים י"ב א) ביאר מילת חלזון 'צדף', וא"כ הרי הוא כחלזונות שלנו שצורתם כתולעים (וכ"מ במתני' דכלים יב, ע"פ ר"ש ורע"ב שם, שהוא מתפתל). הרי שאין כוונת חז"ל "ברייתו דומה לדג" לצורת גופו הפנימית (שאינה גלויה לעינים כלל), וע"כ דאיירי על הקונכיה ולא על צורת התולעת עצמה. ולגבי הקונכיה, הרי לכל רואה חלזון זה, דימיונו לדג ברור נוראית תמונות מחלזונות רבים מאד והוא מיוחד ממש בענין הדימיון

43 אמנם יש שמגיהים שם בפירש"י ד"תבנית דיוקנו" קאי על "ברייתו דומה לדג" ונראה שהיא הגי' הנכונה. ולפי"ז אפשר"ל גם ברש"י שכוונתו על הגוון ויתפרש כמ"ש בדברי הרמב"ם. ומ"מ גם אם אי"צ לפרשו בפירש"י, עדיין יש מקום לפרש כן בגמ'.

44 המקרא מלא בהתייחסות לים כלפי גלים שלו, ולא מצאתי במקרא כלל דימיון הים כלפי מראהו וצבעו. אלא לפי שלגבי תכלת הוזכר בגמ' דימיון זה, משמעות פשטות הגמ' כרמב"ם דקאי דווקא לגבי המראה, אך אין זה מוכרח. ובירושלמי "ממולאים בתרשיש, כימא רבא, רשב"ל... מה הים הזה בין גל גדול לגל גדול גלים קטנים..." (סוטה פ"ח ה"א). ועוד במדרש "מה הים מסעיר אף הלשון מסעיר" (אוצר מדרשים עמ' 352) ובב"ב (ד.) ובסוכה (נא:) "מחזי כאדוואת דימא", משמע שהגלים הם מאפיין מיוחד בים, שראו לדמות לו את ביהמ"ק.

45 אך אפשר דהתם לא קאי על צורתו החיצונית, אלא שאין בו חילוק איברים פנימיים.

הזה⁴⁶. וא"כ אף סימן גדול יש בזה, אף אם ענין הסימנים הללו להבחין בינו לחלונות אחרים. וזה פשוט למתבונן (כשהוא מונח כדרכו) ואף תשב"ר מכירין בו, ראה תמונתו.

[ויש שפי' דברייתו דומה לדג היינו בצורת חייו שהוא חי במים כדג, ויש מהראשונים שכינו לדבר כזה בשם דג, עי' לקמן דברי הרמב"ם, ועי' בסידור יעב"ץ בפ' לק"ש שכ' שם "דומה לדג וחומט ימי". ואף צורת רבייתו כדגים, ובדברי חז"ל לשון 'ברייתו' בכ"מ משמעותו 'פְּרִיָּאָה', עי' נזיר נב. זבחים כב. וכן הלשון 'ברייתו' של עולם בכמה דוכתי. אך אי"צ לזה, ויותר פשוט בדברי הגמ' כפשטם שצורת קונכייתו ממש כדג.]

ג. ועולה אחד לשבעים שנה

ענין זה אפשר לפרשו בכמה פנים, דרש"י במנחות כ' עולה מן הארץ, ובמקו"א (ב"מ סא: ובסנהדרין צא.) כ' עולה מן הים. ובטרם נדון אם מתקיים סימן זה בפורורה יש לנו לדון בפירושו של סימן זה, ואם עדיין מתקיים בחלזון התכלת של תורה אם אֵין.

והנה באמת אם ענין עולה אחד לשבעים שנה מדבר על מאורע חריג ונדיר של עלייה המונית ליבשה, הרי הפשטות היא שבמשך כל תקופת גניזת התכלת פסק דבר זה ולא היה עולה אחת לע' שנה, שהרי לא שמענו על תופעה כזאת של עליית חלזונות המונית א' לע' שנה באיזה אופן שהוא, וא"כ יש לנו לדעת אם יש הכרח לומר דכשיחזור ויתגלה ודאי יחזור לו גם טבעו זה שעולה אחת לשבעים שנה, או שיכול הוא להתגלות גם לפי טבעיו הקיימים עכשיו.

46 וע"ע ערוך (ערוך רצם) מה שפירש שם לגבי סנדל דומה לדג של ים "שהוא רחב ודק וחד כלפי ראשו", וכ"ש בזה שדימיונו פשוט ביותר. וגדולה מזו אמרו (מידות ד, ז) "וההיכל צר מאחרי ורחב מלפניו ודומה לארי שנאמר הוי אריאל... מה הארי צר מאחרי ורחב מלפניו אף ההיכל צר מאחרי ורחב מלפניו" הרי שאף בדימיון קל כזה פירשו חז"ל מה שדימה הנביא ההיכל לארי. אך בנידון דידן אי"צ לכל זה כמ"ש למעלה. גם הגרי"א הרצוג אף שלא הסכים לזיהוי הפורורה, מ"מ לא התקשה מסימן זה כלל.

ויש לדון בעצם ענין עולה א' לע' שנה, אם הוא ניסי או טבעי. ואם הוא ניסי אין הכרח לומר שיהיה הנס נוהג גם בזמנינו, וכמ"ש רדב"ז (שו"ת ח"ב תרפ"ה) שנהג בחלק זבולון בלבד כשהיו ישראל על אדמתם. ואם נאמר כי "עולה אחת לע' שנה" הוא ענין טבעי, לכאור' אין ענינו משום טבע כל חלזון לעצמו, כי לא מצאנו בריות ממינים אלו שחיות ע' שנה, אלא אפשר כי ענינו הוא שהחלזון נעוץ ותקוע בארץ (כמ"ש בפי' הראב"ד לס' יצירה הקדמה נתיב ח) וכשהגלים חזקים מאד, עוקרים אותו ממקומו. וגלים חזקים כ"כ מצויים אחת לתקופה ארוכה מאד שאמדה חז"ל בע' שנה⁴⁷. ופשוט שדבר זה מותאם לכמות החלזונות המצויים וקירבתם על החוף בכל זמן לפי עניינו וכמובן שדברי חז"ל מדברים לפי המציאות שהיתה בזמנם וע"פ כמות החלזונות ומיקומם שהיו מצויים אז. ולא נודע לנו היאך היא המציאות בזמנינו ואחת לכמה זמן ימצא שיצאו חלזונות חיים אל הארץ, ואפשר שגם היום אינו אלא א' לע' שנה, בפרט אם נאמר שהכוונה של עולה וכו' הוא שעולה בכמות גדולה אחד לע' שנה (והיינו ע"י הגלים כנ"ל), ובמיוחד לגי' מס' ציצית "ואינו עולה אלא לשבע שנים" (אם כי מסתבר להגיה שם ע"פ הבבלי).

[ואף לדעת רש"י יתכן לדחוק שיהיה מאורע נדיר מאוד, דהוא כתב דהעלייה של אחת לשבעים שנה הוא עלייה להרים, ולטעמיה אזיל דחלזונות שבהרים דסנהדרין דף צא. הוא חלזון התכלת. אבל רוב ראשונים פליגי עליה, כמ"ש לעיל בהערה 8 מהיד רמ"ה שם ותוס' וריטב"א והערות].

ומ"מ אף אם ענינו מחמת טבעו בעצמו, הרי בכל תקופת גניזתו לא ראינו שהיה החלזון הזה עולה ונצטרך לומר שנשתנה בו הטבע הזה, ומנלן לומר דמוכרח הדבר שכאשר יחזור החלזון ויתגלה יחזור עמו מיד גם טבעו זה. והאומר דלא נשתנה טבעו במשך כל תקופת גניזתו ועדיין היה עולה לארץ אחד לע' שנה ובאורח נס אין איש שם על לב, א"כ לדבריו השתא נמי מי יעיד

47 דע' שנה בדברי חז"ל ענינו זמן מופלג שהוא שנות חיי האדם, עי' מכות ז. ע"ז יא : מ : הוריות יג : ומעילה יא .:

שלא כן הוא, ועדיין לא בדקו במשך ע' שנה לומר לא זה ידינו מתוך ידו.⁴⁸ גם יש להעיר כי ברמב"ם מזכיר סימני הגמ' במנחות ומדלג על סימן זה, ואולי טעמו משום שאין זה טבע גמור בו כדברי הרדב"ז דלעיל, וא"א לבדקו ע"פ סימן זה.[[]

ומה שמשמע ברש"י שעולה א' לע' שנה הוא סיבת יקרותו, ולכא' משמע שצדים אותו רק כשעולה, ודאי אין זה כוונתו, דהא מדכרינן בכמה דוכתי על צידי חלזון שצדוהו ברשתות (ע' שבת עד: וכן משמע שם כו.). וא"כ, היו צדים אותו מן הים, ורש"י עצמו מבאר בכ"מ שעולה היינו ליבשה⁴⁹, וא"כ ודאי כשאמר שצדים אותו בים מוכח שגם בתוך ע' שנה היו צדים אותו. אלא צ"ל שכיון שהיו צריכים לצודו, בגלל שלא היה עולה מאליו כי אם לעתים רחוקות, היה זה ביוקר. ובפרט כי צידתו קשה (אף ברשתות) כיון שא"א לזהותו מחמת צבעו והעשבים הגדלים ע"ג, וקשה לידע היכן מקומו בלי צלילה, וכן שלא בכל זמן בשנה הוא עולה לרשתות הדייגים. וכמ"ש פליניוס שהיו אנשים מסכנים נפשם לצודו.

48 ובלא"ה יש מדברי חז"ל שכוונתם בדרך רמז לענין אחר, ואף אם אין יוצא מידי פשוטו, הפשט יוכל להיות בדוחק יותר. כמו שדחק הגר"א (ביאורי אגדות תענית כג.) בביאור הא דחרוב טעין לע' שנה (תענית כג.) ובכורות (ח.) "חרוב זה משעת נטיעתו עד שעת גמר פירותיו שבעים שנה", ופירש הגר"א דהיינו שמוציא פירותיו עד ע' שנה, ודלא כהפשט הפשוט שם שפרש"י שמוציא פירותיו רק אחר ע' שנה. ובמקובלים דימו ענין החרוב לחלזון ואף מוהר"ח מוולוז'ין משה הענין כאן לחרוב הגדל לע' שנה (רוח חיים אבות ג' א') "ועולה אחד לשבעים שנה סוד אילן חרובין עלמא דחרובא כידוע", ולפי"ז גם בפשוטם של דברים אפשר לפרש כמ"ש הגר"א בחרובין והיינו דומן גידול מושבותיהם הוא עד ע' שנה ובסוף ע' שנה קל יותר ללכדם משום ריבויים הגדול ואפשר דעולים ומעתיקים מקומם למקום קרוב שבו יותר קל לצודם. [והרמ"ע מפאנו במאמר צבאות ה' (ח"ב י"ד ט"ו) פי' דעולה א' לע' שנה הוא בצורת דומם, ולפי"ז אפשר לפרש שעולה אחר מיתתו, וא"ש טפי לפי גי' מסכת ציצית שעולה א' לשבע שנים. דשנות חיותו של הפורפורה הם ז', ואחר מיתתו הרי הוא נפלט ליבשה (אך זה אינו כרש"י שהיו צובעים בו כשעלה, ואחר מותו הרי לא יצלח לצביעה).] ובזוה"ק (ויקרא טז, כתב דתמר עולה לע' שנה, ואף דבעינינו לא ראינו כן, וע"כ יש לנו לפרשו בפנים אחרות. וד"ל בזה, תן לחכם ויחכם עוד.

49 ולא כפי שאפשר היה לומר, דעולה ברשתות הדייגים, או שעולה מקרקעית הים למים למעלה. וע' משנת יעקב על הערוך ערך חלזון (הודפס בשנת תרל"ה) שכ' דרש"י לטעמיה דפליג אכל הנך ראשונים שהזכירו לעיל הערה 8, ולטעמייהו פירוש עולה היינו שאפשר לצודו. ודבריו ברורים לכל קורא לשונות רש"י בכ"מ.

ואמנם גם אם היינו אומרים שהשתנתה המציאות ואינו עולה בזה"ז אין בזה קושיה, כי אפשר שזהו חלק מענין גניזתו, והיינו שהוא גנוז בעומק הים ואינו עולה.

[ונהנה יש מפרשים דענין עולה אחד לע' שנה ענינו לומר בלשון גוזמא והפלגה על קושי אפשרות צידתו. וא"כ מקשים בעלי הפירוש הנז' דא"א לומר שחלזון התכלת הוא הפורפורה שתמיד מצוי לצודו ואין אני קורא בו "עולה א' לע' שנה". אך האמת ידועה שלא היה הפורפורה מצוי כ"כ, שהרי זה שנים הרבה שהתבטלה צידת הפורפורה לצביעה מאיזה טעם. ומסתבר מאוד שע"י ריבוי שימוש לא היה מצוי אלא במעמקים, אשר שם צידתו קשה ומסוכנת בלי ציוד צלילה שלא היה בזמנם (וכמ"ש רב"ז שיתכן שאין יודעין לצודו עי' לקמן הערה 72) – מ"מ ודאי א"א לומר בו שהוא מצוי מאוד ואינו נדיר דהא חזינן שהיה נדיר ביותר לצוד ולצבוע בו. ועי' מש"כ בהמשך בסע' ד.]

ד. לפיכך דמיו יקרים

פרש"י דדמיו יקרים מחמת נדירותו (וכמ"מ במסכת ציצית), אמנם לגירסא דידן פשטות הלשון דדמיו יקרים משום דצובעים בו תכלת (וגם במסכת ציצית אפשר להגיה כמשמעות הש"ס שלנו).

ומ"מ אף דבימינו אין החלזון יקר כ"כ, הא ודאי אמת הוא דבזמנם היה הפורפורה יקר כפי שתיארו סופרי האומות את יוקר דמיו. ובודאי גם לפירש"י שיוקרו מחמת נדירותו, הוא תלוי בביקוש שיהיה אליו, דאף כשיבוקש אחת לע' שנה ולא ימצא, אם אין לו דורשים לא יהיה יקר. ובפרט שע"י ציוד הצלילה שבזמנינו כל ענין צידתו הוא קל ופשוט וממילא הוא זול יותר.

ובלא"ה נמי אין כאן קושיה, שודאי היום הוא מצוי יותר. והענין, כמו כל בע"ח שהוכחדו ושתמעטו, שסיבת הדבר משום ציד מוגבר ולכן אחר שנעשה נדיר יותר ונשאר רק במעמקים, ובלשון חז"ל 'נגנז' (וכמ"ש על שירא פרנדא וזכוית לבנה שבטל וכ' התוס' שבת כ: ד"ה אנן וכ"כ עוד ראשונים דהיינו שנעשה נדיר, וכ"כ בזה דיתכן שאף לא היה אפשר למצאו כלל), וממילא הופסקה אפשרות הצביעה בו להמונים. וכן ידוע שגזירת המלכות (ואפשר שזוהי הגזירה הנז' בסנהדרין יב.) אסרתו להמונים. ובין אם משום כך ובין אם משום טעם אחר נשתכחה ידיעת אומנות צביעתו, וממילא הרצון לצידתו נמוג, ומאז הלך והתרבה, עד שנעשה בריבוי גדול כפי שהוא היום.

יא. סימני הרמב"ם

א. והוא דג

יש שהעירו על הפורפורה מדברי הרמב"ם שכתב שהוא דג. והפורפורה הוא מהמין הידוע הקרוי חלזון ולא דג (לפמש"כ בהלכות מאכלות אסורות ב, יב).

אך באמת רש"י בסנהדרין (צא.) וביד רמ"ה (שם) וראב"ה (שבת קצד) כ' שהוא תולעת וכ"כ ר"ש וראב"ד (תו"כ מצורע פרשת א', יד) וכן בריטב"א (שבת עה.) בשם הרמב"ן שהוא כתולעת. ואין כאן פלוגתא, דתולעת שבים גם חשוב מין דג, וכמ"ש רש"י עצמו (שבת עד: ד"ה צדי חלזון) שהוא כמין דג. והעד, לשון הכתוב "וירדו בדגת הים" (בראשית א' כו-כח, וכע"ז שם ט, ב) ואם לא נפרש כדברינו א"כ חיות שבים נשתנו מכל בע"ח שבעולם ולא ניתנו תחת האדם.

ודברי הר"מ בהל' מאכלות אסורות אינם מן הענין כלל. דהתם אין ענינו אלא בהגדרת הנכלל בקרא ד"שרץ השורץ", ולמימר שאין הדג קרוי שרץ, אך לא אתא למימר שאין השרצים קרויים דגים, דהא גבי איסור דג טמא הכל בכלל נדלא אמרה תורה לשון דג, אלא "כל אשר במים" [ו]. ומ"מ לשון דג קורא לכל שהוא חי במים אף שאינו בצורת הדגים, ולא דימה הר"מ לחלק בזה מעולם. והרמב"ם גופיה כתב בהל' כלים (א, ג.) לשון 'חיה שבים' ובהל' טומאת מת (ו, א.) החליף הלשון ל'דג' באותו דין עצמו.

ועוד דאי כוונת הרמב"ם בלשון 'דג' שכתב לגבי החלזון לאפוקי משרץ המים, הוא תמוה, דאין לזה מקור בש"ס, ואי נימא דמקורו מדאמרי' ברייתו דומה לדג, הא מלשון זה גופא הוכיח בנו"ב (תנינא או"ח ג, תשו' מבן המחבר) שאינו דג ממש, מדאמרו דומה לדג ולא הרי הוא דג. וע"כ כמש"כ דכוונתו בלשון דג לכל שהוא חי בים, וזה באמת הוזכר בש"ס שמקומו בים.

והרמב"ם עצמו בפיהמ"ש (כלים י"ב, א,) ביאר מילת חלזון, 'צדף' נכן הוא גם ככתבי יד בערבית, ואף ר"א בנו בהמספיק לעובדי ה' עמ' 273 כתב מילת 'חלזון' בלשון ערבית שהוא ידוע עד ימינו שהם חלזונות שלנו שהם שרצים. ועי' פי' הגר"א בכלים (אליה רבה י, א) "דכל שבים מין דג הוא" וע"ע אב"ע שמות ז, יח].

גם החו"י כשהזכיר חלזון זה מכנהו **דג** הפורפור כפי שכינהו מחכמי האומות. וכע"ז גבי כילבית שכ' רש"י (שבת עז:): שהוא שרץ, והראשונים כתבו בשמו שהוא **"דג טמא"**.

העולה מהנ"ל דלשון דג שכ' הרמב"ם לא אתא לאפוקי מכל דברי הראשונים ומשמעות הלשון הפשוטה שהחלזון הוא תולעת, אלא דר"ל שהוא תולעת שבמים.

ב. דמו שחור כדיו

ברמב"ם כ' שדם חלזון שחור כדיו, והנה בפציעת הפורפורה יוצא נוזל ובו פס שחור ושאר הממשות שקופה, אח"כ מתחזק מראיתו, אך אינו נעשה אלא סגול עמוק, ורק כשהוא כנוס ביורה, או כשהצבע מתייבש הוא נראה שחור.

ויש לציין שבעיקרו של דבר, על גוון דמו של החלזון מצאנו בזה ג' דעות. דעת הרמב"ם ודעימיה, שדמו שחור כדיו, דעת רש"י (חולין פט.), שמראית דמו דומה לים, ודעה שלישית היא דעת ה"חוות יאיר" שכתב במקו"ח (סי' יח ס"ק ג) דדם חלזון שבו צובעין תכלת אינו בלו"א רק צבע פורפר. והנה במושכל ראשון נראה כי לא יתכן במציאות שיהיה כדברי כולם ולכאורה היה נראה כי גוון דם החלזון הוא כדעת החוות יאיר (שגם כתב להדיא שהתכלת הוא מהפורפורה) וסמך לדבריו בדברי הזוהר (ראה לעיל הערה 31).

אך באמת גם לדעת רש"י א"ש, דנראה שעיקר דבריו ר"ל דגוון דמו הוא כגוון הצמר הצבוע ואין גוון הצמר נצבע ע"י סממנים (דס"ל דבעינן שיהיה כולו מן החלזון. ע"י הערה 85), וא"כ א"ש בפורפורה כיון שבאמת לאחר תהליך הכנת הצבע הוא נעשה כחול [ואף שבשעת תהליך הצביעה עצמו הדם מומס וצבעו צהוב, אח"כ חוזר לטבעו ונעשה כחול ולא סגול].

אך יש לדון אי מתייבש גם לדעת הרמב"ם, וא"א לנו לדון בדעתו בטרם נברר מקחו של צדיק מנין לקח הרמב"ם סימן זה שאין לו זכר בדברי חז"ל גם קשה לומר שהיה מדרש לפניו שהוכחד זכרו ולא הזכירוהו הראשונים (אם כי יש מהראשונים שהעתיקו את דברי הרמב"ם הללו).

ומכח זה העלה הגרי"א הרצוג ז"ל כי מקור הרמב"ם מכתבי אריסטו, שבתאיור הפורפורה כתב על צבע דמו שרובו הוא 'מל"ן', ועי' בערוך (ערך אימרא וערך מלן ובמוסף שם) כי פירושו הוא דיו שחור, וכמו"כ הוא כינוי למראה שחור כדיו. ועיין הערה⁵⁰.

[אם לא נקבל שמקורו של הר"מ מספרים חיצוניים, נראה לבאר לענ"ד דהרמב"ם הבין בפירושו הא ד"בדמו צובעין תכלת" דהצביעה היא מדמו ממש ולא שיהיה גוון הצבע ע"י סממנים (וכמ"ש לעיל בדברי רש"י וראה הערה 85) ולפיכך הבין בפשיטות שדמו הוא שחור ולא בא אלא לאפוקי סתם דם שהוא אדום, ומש"כ שחור כדיו משום דבכדי שיהיה הצמר הלבן בגוון כחול יש לו לצבע להיות בגוון עמוק טובא, וכמו שהכיר הרמב"ם את גוון הקלא אילן – שהוא הניל –

50 ואדרבה, הגרי"א הרצוג הוכיח מזה כי דעת הרמב"ם שהחלזון הוא הפורפורה [המורקס] ארגמון] המוזכר בכתבי אריסטו. אמנם באמת יש שתרגמוהו 'כהה', וכן נקרא ביוונית צבע הקלא אילן שהוא כחול "מל"ן אינדיקו"ם" וא"כ הוא כינוי לכל צבע כהה מאוד ול"ד לשחרות הדיו ממש (ולכה"פ חומר צובע כהה נקרא כן, ועוד הביא בס' לולאות תכלת מדברי פילון האלכסנדרוני שמכנה את התכלת עצמה מל"ס). אך בתרגום הערבי של כתבי אריסטו כתוב אסואד' שפירושו שחור כדיו. ובלולאות תכלת (עמ' 8-166) מביא עדות הרמב"ם על עצמו, שלא היה לפניו אלא תרגום אריסטו בערבית. אך כל זה אינו מעניינינו כי כל פירוש שנפרש בדברי אריסטו שכותב להדיא מל"ן (שפשטותו שחור כדיו) ומדבר להדיא על הפורפורה (שבו אין שום ספק שאנו יודעים אותו), הוא יהיה פירוש הרמב"ם. ואפשר דכיון דרק החלק השחור שבדמו הוא הצובע, כי האדום המעורב בו נעלם אח"כ, א"כ כשכתבו שהוא שחור מתיחסים לדם הצובע שבו ולא לדם האדום שנעלם אח"כ בשעת הצביעה, שבתחילה אין רואים בו אלא שחרות ואדמימות ואין בו כחלות כלל.

יש להוסיף עוד, כי אריסטו מתאר שיש כעין וריד שעובר בבלוטה שכנראה בו עיקר הצבע, ושאר הממשות כמו אלו (כלומר שמשמש כמין סממנים), ולפי"ז כוונתו במ"ש שדמו הוא מל"ן על אותו וריד העובר בבלוטה. **ואכן זו המציאות בחלזון זה, שיש כעין פס שחור כדיו ממש בבלוטת הצבע** (ולאחרונה נעשו ניסיונות להפרידו משאר בלוטת הצבע ונראה שיש יסוד לחשוב ששם נמצא ריכוז הצבע, וכך שמענו גם מא' המומחים הגדולים בתחום). וא"כ **דברי הרמב"ם תואמים ממש את תיאורו של אריסטו על המציאות שלפנינו.** ראה תמונה בסוף הספר, עמ' 520.

אמנם בצפנת פענח על הרמב"ם, כתב מקורו מירושלמי (נדה פ"ב ה"ז) דמשמע שם דדם דגים הוא שחור, ואם כנים דבריו, ודאי א"ש בפורפורה דהצבע שיש בו שחור יותר מדם דגים (איברא לקושטא דמילתא, לענ"ד יותר נראה דהירושלמי שם איירי בכתם יבש על הבגד).

בהיותו ביורה טרם צביעתו שהוא שחור כדיו ממש. ומ"מ לא אתא למימר בזה סימני החלזון ולאפוקי מסגול או לומר שבהיות החלזון בחייו ג"כ דמו שחור, אלא בא בדברים פשוטים לבאר היאך צובעים בדם שלכאורה הוא אדום, ולזה אתא למימר דדם חלזון זה שונה משאר דם ואפשר לעשות בו גוון תכלת כיון שהוא עצמו עמוק ושחור כדיו. כנלענ"ד אמת.⁵¹

51 בתחילה חשבתי לדחוק בפירושו כי עצם המילה שחור הוא כינוי לכל מראה עמוק ואף מראה כעצם השמים הרמב"ם מונה שחור. ומצאנו שהרמב"ם מחלק ב' מיני שחרות, האחד כדיו והשני ככחול (וכ"מ בלשון הגמ' בחולין מז:). וא"כ כיון שאין שם נפרד לכל מראה שחרות, רצה לפרש שלא נטעה בגוון דמו שהוא שחור כמראה הכחול (שהוא התוצאה הסופית בצמר הצבוע), אלא שחור חזק יותר, לפיכך נקט שחור כדיו. הדנה ברמב"ם כתב לשון משחירין על קלא אילן, שבדאי הכוונה שם לגוון כחול, וכן שם (הל' ציצית ב, א) "אע"פ שהוא כעין הרקיע, כגון שצבעו באסטיס או בשחור" (עי' פ"ב ציצית הל' ח' והל' שחיטה ז, יט. ובהל' ברכות ד, ט, דאיכא יין שחור וכמדומה שבכל יין יש אדמיות כל דהו. וע"ע בבה"ל סי' לב, ג' וסי' לג ד"ה הרצועות) והיינו ששם שחור כולל גם את הגוון שהוא כעין הרקיע. והצבע הנקרא בלשונינו כחול, הוא שם חדש בעברית ולא היה בלשון הראשונים, שהם היו מכנים אותו או ירוק או שחור, והרמב"ם שכתב "פתוך שבכוחל", כוונתו לחומר מסוים שכוחלים בו העינים שקוראו כוחל [כן נקרא הכחול במקומות רבים בלשון משנה, כלים טז, ח, וגו' הירושלמי במתני' פ"ח דשבת ובפ"ג דמכות, וכן הוא במקומות רבים בתוספתא- שבת ח' לג, מכות ד' טו, מקואות ר' ט', ובספרא קדושים ג' ו', וכן מונה הרמב"ם לַכחול העיניים בהל' שבת יח, י, והל' שחיטה יד, יג]. ובכל לשונות הראשונים אין גוון הנקרא כחול (עי' מש"כ להלן ח"ג אות ב' סעי' א ד"ה שם כחול בלשון הקודש) וכל מראה עמוק נקרא שחור, כדאמר בנדה (סד:) נשים בבתוליהם כגפנים וכו' ויש גפן שיינה שחור, ובכריתות (כב.) גבי דם דקרי ליה טיפה המשחרת אף שיש בהם מראה אדמיות. וכן הלשון בכמה מקומות תאנים שחורות ולבנות, ואנן חזינן דמראה התאנים השחורות הוא מה שנקרא סגול בלשונינו.

ולפי"ז אפשר דאין כוונתו להגדיר את צבעו בדקדוק כמראות הדמים ולאפוקי שאין בו שמץ אדמיות, אלא ר"ל איזה מין שחרות יש בו, שאינו כחול אלא שחור [וכל מה שנטייתו לשחור כדיותא יותר מלשחור ככוחלא, מוגדר שחור כדיו]. גם אפשר דכוונתו לגבי דרגת הכהות שלו (ולפי"ז פירוש מילת שחור אצלו אינו שם לגוון מסוים אלא לכהותו של הגוון, בין יהיה זה כחול כהה מאוד ובין אם יהיה אפור כהה מאוד), ור"ל דדמו שחור כדיו, שהוא כהה מאוד כדיו ולא שחור ככחול. אך לא נתכוון בזה לדייק ברמת השחרות שיהא בדיוק כדיו, לא פחות ולא יותר. [ולולא כתב הרמב"ם כן, כבר היה נמצא מי מהמערעים שהיה אומר דיש למצוא חלזון שדמו כעין התכלת ממש בלא שום שחרות]

אמנם מש"כ הלשון שחור כדיו, הנה הדיו עצמו עיקר שחרותו היא כשהוא יבש, ובמקום שהרמב"ם רוצה לומר שחרות גמורה ממש, כתב להדיא כדיו היבש. כמ"ש הרמב"ם (אסורי

ג. ובים המלח הוא מצוי

כבר האריכו האחרונים,⁵² כי דבר זה מלבד שלא נזכר בדברי חז"ל, הרי הוא נסתר מהגמ', כי אין ים המלח בנחלת זבולון ולא מסולמות של צור עד חיפה, וגם הקשו דבים המלח אין שום בריה יכולה לחיות בו. וע"כ צ"ל שכוונתו כמו שפי' ר"ח "ים המלח" שהוזכר בגמ' שהוא ים הגדול (פסחים כ"ח).⁵³ ,דהיינו הים המלוח (ולאפוקי מהימים המתוקים כים כנרת). וכן דרך הרמב"ם בעוד מקומות (עי' פ"י מהל' כלאים ה"א, ופיה"מ כלים טו, א) לכנות לים הגדול ים המלח, כי כן נקרא בערבית "אלבחאר אלמאלח" וים המלח נקרא אצלו ימה של סדום (הל' שבת כא, כט). [יש מי שר"ל שהרמב"ם למד גם דבר זה מכתבי אריסטו (כנ"ל בסעיף הקודם), שכתב שאין יכול לחיות במים מתוקים אלא במים מלוחים, ולכך נקט לשון זה כלפי הים הגדול, שלא כדרכו בד"כ שמכנהו ים הגדול.]

יב. אחרית דבר

אתה הראת לדעת, כי בכל דרכי החקירה הכל הולך אל מקום אחד, שהתכלת בא מחלזון זה. ובכדי לשלול הזיהוי הזה יש לסתור עיקרי הראיות ולא סגי בדחיית דקדוק אחד או שניים.

ביאה ה, ח, "והשחור כעין הדיו היבש" (וגם ברש"י חולין מז: ד"ה כדיותא איתא ששחרות הדיו היא בהיותו יבש, וכ"מ בנדה כ. שאז עיקר השחרות. ובעצם שחרותו של דיו, הנה בנדה שם מדמינן ליה לשחרות ענבים שיש בהם אדמימות, וביותר אמרינן שם דסתם דיו הוא בהיר טפי ורק התם הוי כחרותא דדיותא שהוא כענבים). וברא"ש (נדה ח, ח, והובא בטור וב"י יו"ד ק"צ) הביא דברי ר"ח דם אברים של תרנגולת הוא דומה לדם ה"שחור כדיו" דנדה. וא"כ, הרי דאיירי על גוון אדום עמוק מאד הנראה כשחור והוא ממש כדם הצבע של חלזון. ובדואי אם יבוא לפני המורה דם אשה בגוון זה, יאסור אותו משום צד שחור (ואף אנו רואים כי דיו שדהה מראיתו הוא מאבד את שחרותו ונעשה סגול וא"כ יש בו איזה אדמימות). ולפי"ז יהיה ביאור הגמ' "כחרותא דדיותא" לא כלפי הגוון המדויק אלא כלפי עומק הגוון (ומ"מ כשדם החלזון הזה מרוכז מעט או יבש, הוא שחור ממש, ראה במדור התמונות שבסוף הספר, עמ' 520). אך באמת אי"צ לכל דוחקים אלו והעיקר כמ"ש למעלה.

52 עי' יעב"ץ מטפחת ספרים פ"ד.

53 חיד"א (נחל קדומים תרומה), קרית מלך לגרמ"ק ועי' רד"ל בביאור פרדר"א (פי"ח) והגרי"ח סופר בבית אהרן וישראל (צז).

דברי הגרי"א הרצוג ז"ל

גם הרב הרצוג ציין השערה זו שזהו חלזון התכלת, ואף שלא הסיק כן, כתב שרחוק הוא להניח שאין הפורפורה חלזון התכלת (אף שהרבה מהממצאים הארכיאולוגיים בא"י לא התגלו עדיין בימיו), ורק משום שלא מצא אפשרות ליישב את הגוון הלבן של הקונכיה עם פירוש דומה לים דחהו (והוא משום שלא ראהו בחייו במים). כמו"כ לא עמדה לפניו הראיה העיקרית שעליה עומד כל הבנין דהיינו שגוונו כקלא אילן, ואדרבה דבר זה עמד אצלו כקושיה לפי הידיעות של זמנו שהיה צובע סגול וה"ז נגד קבלתינו שתכלת הוא כחול, ובזמנו לא הצליחו להוציא גוון כחול טהור מהפורפורה⁵⁴ (מאחר ורק ע"י המסת הדם במלאכת צביעתו הוא הופך לכחול, ועדיין לא התנסו בזמנו באומנות הצביעה ובצורת המסתו, שזה דבר מוכרח לצורך הצביעה בו אפי' בגוון הסגול) ומשום כך היה ניתן לומר שתכלת דישאל אינה הפורפורה של האומות שהיתה בגוון שונה. ויש מהחוקרים שרצו לומר מחמת כן דתכלת הוא סגול, אלא שלא קבל את דבריהם נגד המסורת.

בדבר הטענה על ריבוי ההשערות בעניין

ובזה יש לדחות הטענה על ריבוי מציאות התכלת, וכאילו כל א' הוכיח דבריו ופורך דברי חברו וחוזר חלילה. כי באמת לדיונון לא הובאו ראיות כלל אלא שטען הגה"צ מראדזין שהוא **מתיישב** עם מה שהוזכר על החלזון. נגם הנ"ל לא התבסס אלא על חקירת אדם גדול אחד והרבה דחוקים היו בו, אך תכלת הפורפורה נבדקה ונחקרה ע"י עשרות ת"ח ומומחים, שכולם הסכימו לדעת אחת. [ואף הינטינה לא הובאו ראיות לזהותה עם חלזון התכלת ומעולם לא נאמרה כודאי, אלא כהצעה בעלמא בדרך אפשר, ומעולם לא שימשה לצביעה בפועל והמומחים טוענים שלא ניתן לצבוע בה, מחמת סוג חומר הצבע שנמצא בה (והוא גרוע מאין עומד ביופיו, שיורד בקלות ואינו נתפס בצמר כלל). וכיום, אחרון החוקרים הטוענים על זיהוי החלזון עם הינטינה כבר הודה בטעותו.

54 התכלת בישראל (פ' יא); עוד אמר שאין זה עולה א' לע' שנה (אף דס"ל שהנ"ל הוא ביטוי לנדירות גדולה, אך המורקס אינו נדיר בימינו), ועי' מש"כ בזה לעיל אות י' סוף סע' ג ד"ה והנה יש מפרשים.

ואילו הפורפורה, מה שלא קיבלוהו בעבר הוא משום אי אפשרות צביעת הכחול בה, וכיום לא נמצא מחכמי הטבע, ההיסטוריה, והארכיאולוגיה מי שחולק על זיהוי זה.

חזק הראיה הנצרך

הנה אף אחר כל ראיות שבעולם, אפשר לדחוק בסברא ובאוקימתות רחוקות ליישר הדרך לביטול המצוה, דמ"מ עדיין אין כאן ב' עדים שזהו החלזון האמיתי (אי נימא שיש רק חלזון אחד כשר), ואין בדינו עדות שאין עוד חלזון שעונה לכל הנ"ל, שלא נשאר לו שרידים ולא תיארורהו המספריים, ורק הוא החלזון הכשר (ומכל דברי חז"ל שהוכחנו שא"א שיש עוד חלזון אחר שהוא פסול, שערי דחוקים לא ננעלו וכמבואר בהקדמת רמב"ן לספר המלחמות). אך הא מילתא דתמיהא היא, וכי צריכים אנו ראייה כדיני נפשות שנאמר בהם 'והצילו העדה'? והא אפילו מצד הסימנים לחודיהו בכל מילי דאורייתא אזלינן על פיהם ואפי' אינם מובהקים ביותר, ואשה הנשאת על פיהם לא תצא. ורק בסימני עופות משום דאין בקיאי בדורס, ובסימני ביצים דאיכא דעורבא דדמי ליונה, לא סמכינן אסימנים (והתם הוא חומרא ולא קולא)⁵⁵. ואף אם אין לנו בירור גמור להרוג את הנפש, כל שהוא מסתבר והוא הפשטות מחויבים אנו בו מדאורייתא, ומנלן להעלות צדדים ככולי האי ואולי (ובכל הדוחקים שיאמרו בזה בעינן למימר דאפי' לכלל ספק דאורייתא לא בא⁵⁶).

55 י"א דאפשר להתיר אשת איש ע"י כמה סימנים שאינם מובהקים אעפ"י שכל א' לבדו לא הוי סימן, בהצטרף כולם יחד הוי סי' מובהק דא"א שיוזמנו כל הסמנים יחדיו באיש א' (מהרי"א הובא בח"מ אה"ע יז, מג), וכ"ש בזה שהוא להחמיר. ובגמ' מספקא לן בסימן בינוני אם אפשר להתיר אשת איש ע"י, והכא יש מסימני שהם בגדר סימן מובהק בינוני שגדרו הוא כל דבר נדיר (ח"מ אבה"ע יז, מד), ואפשר דדימונו לקלא אילן הוא "סימן מובהק ביותר" דמתירין אשת איש לכתחילה על ידו, דגדרו הוא כל שהוא נדיר מאוד ולא ימצא אלא א' לאלף (עי' ב"ש אה"ע יז, עב). וסימנים חשיב אפי' דבר שהוא בטבעו של עולם ולאו דווקא במקרה משונה, ואף כשלא נתפרשו הסימנים בתורה, דהא סימני ביצים ועוברי דגים לא נתפרשו בתורה והוא בעצם טבעם וסמכינן עלייהו באופנים מסוימים (עי' יו"ד פ"ג ח'). והיכא דלא סמכינן היינו משום דמספקא לן אי סימנים דאו' ומחמירים מספק.

56 עי' ר"ן (סוכה כב: ד"ה אמר) דספק דאורייתא חשיב גם כשאין ודאות שיקיים המצוה, כנטילת לולב ביהש"מ ואתרוג ספק מורכב כשאין לו אחר (הובא בב"י תרסה ומ"א תרסב,

ובודאי לא ימצאו ב' עדים שזהו חלזון שהשתמשו בו חז"ל, אך יש כאן סברא ברורה וחזקה ואין מקום לעורר בה ספקות ולהמלט מקיום מ"ע דאורייתא.

משמעות הפוסקים דאפשר למוצאו

וכ"מ מדברי מהרי"ל (שו"ת חדשות סי' ה, הובא לקמן) ומכל מי שכתב שיתכן שיתגלה באיזה זמן (ע"ע הערה 65), דודאי לא ס"ד שיבואו ב' עדים לספר מסורת אבותיהם, כי הוא חלזון התכלת. גם מכל כותבי סימניו כהרמב"ם והסמ"ג ועוד רבים מהראשונים, מוכח דאי"צ מסורת ברורה כדי לזהותו, דמסתבר שכתבו כן כדי שנוכל למוצאו (שהרי חלק מהסימנים שכתבו אינם ביאור דברי תורה מצד עצמם). ואי איתא דיש לחוש שיש עוד חלזון כזה, מאי אהני לן סימנים.

עלה בדינו

ומעתה ראוי לאדם שלא הגיע להוראה (ואפי' להוראה לעצמו⁵⁷), להעלות הראיות בפניו רבו, ולכה"פ יורה המורה אם במקום שנתברר לו אפשרות צביעת תכלת ומוטל לפניו חיוב מ"ע דאו', אם מחויב לעשות המצוה כתיקונה לפי דעתו, או דיש איזה טעם להיפטר או דמיבעי ליה למיעבד טצדקי למפטר נפשיה מציצית כגון ע"י טלית שאולה⁵⁸ פחות מל' יום (דהא ודאי אין חכמה ואין עצה ואין תבונה נגד ה', ואי מחויב במצוה איך יפטר מקיום מ"ע שלא ע"י תקנ"ח שיכולים לעקור דבר מה"ת כדאי' ביבמות צ. גבי פטור סדין בציצית ונקטינן בשו"ע או"ח ט' ו' דאיירי רק לגבי פטורו מתכלת).

וע"ע או"ח לב, נ, ובמ"ב שם ובבב"ל לג, ה, ד"ה אין, וכ"מ ביו"ד רפ"ח, ה; וע"ע במ"ב ת"ר ס"ק ז, דנקט כן דחשיב ספק דאו', אף שהוא חומרא הבאה לידי קולא להקל בשבות).

57 כדאי' בהוריות (ב): דאף כשלא הגיע להוראה לאחרים, אי גמיר אף דלא סביר או סביר אף דלא גמיר, כשהוברר לו ההלכה יש לו לעשות לפי דעתו (אמנם אילו היתה הוראת סנהדרין שיש בדבר איסור, אזי אפשר דלאו עלה קיימי דברי הגמ' שם, אך בנידון זה לא שמענו שהורו בו החכמים שיש בו שום חשש איסור).

58 כמבואר ברמ"א (או"ח יד, ג). ולענין ברכה עי' מג"א (ס"ק ה) ובמ"ב (ס"ק י"א י"ב). וע"ע במג"א (ס"ק ח) שכ' דין חשוב במקנה טליתו לפוטרו מציצית. ויש לדון אם דין ה'מחזי' שכ' שם, שייך גם בתכלת בזמנינו שרוב מנין ובנין של חכמי התורה ויראי ה' לא נהגו בו. וע"ע רמב"ן שבת (קלא:): דמוכח דלא ס"ל כסברת המ"א הנ"ל, יעוי"ש.

חלק ב' - טענות פוטרי הטלת התכלת ותשובותיהן

א. בעצם אפשרות החזרת מצנת התכלת

א. מסורת שלילית

שאלה: הגה"צ מראדזין זצ"ל מביא דברי הביה"ל כי אם היה דג זה ידוע בעולם והיתה הוצאת צבעו ידועה, אזי חשיב כאילו יש מסורת שהחלזון אינו דג זה. **תשובה:** אכן לגבי טענה זו הסתפק מרן פאה"ד רבינו הגרי"ש אלישיב זצוק"ל אם שייך לגבי חלזון זה, וכתב שאינו ידוע אם שייכת כאן, ולכאור' ר"ל שלא נודע לו מציאות הדברים. אכן, ע"פ מה שנודע לנו מההסטוריה של הפורפורה לא קשיא, כיון שאף שנודע מציאותו של דג זה כבר מאות שנים מ"מ לא נודע אלא במקומות חיותו, ומלבד זאת אומנות צביעתו ואפשרות עשיית הכחול ממנו לא נודעה עד דורנו ולפיכך לא נודע שהוא חלזון התכלת. ומאז גילוי לא ישבו על מדוכה זו גדולי הפוסקים להכריע בה (הפצתו החלה רק משנת תשנ"ג). ואמנם באמת כבר הבאנו לעיל מדברי גדולי העולם מחכמי ישראל לפני מאות שנים שידעו שהוא חלזון התכלת (ע"פ בקיאותם בספרים וכנראה לא ידעוהו במציאות).

ועצם הדבר שהיה נודע במקומות חיותו לשימוש האכילה ולא ידעו במסורת שזהו החלזון של תורה⁵⁹, אינה טענה כלל. דאף אם התעלם מעיני האנשים למשך דור אחד מחמת איזה סיבה, אף כשחזר אח"כ ואף ידיעו שהוא ממיני הפורפורה לא ידעו שהוא חלזון של תכלת, ואף לא ידעו באיזה חלזון לנסות ובאיזה צורה,

59 איני מבין כלל איך אפשר להשתמש בטענה זו כראיה לסתור, דערכך ערבא צריך. דאף שידוע על צביעת ארגמן בתקופת הראשונים והגאונים, לא ידוע לי על שום מקור היסטורי המוכיח את הימצאותו של המוֹרְקָס טרונקולוס (חלזון התכלת) בתקופה זו, וכ"ש את צביעת התכלת ממנו. וכל מה שנודע אפשר שהוא רק על מין פורפורה בכללות שצובעים בו גם ארגמן ואפשר שהוא ה"חד קוצים" ו"אדומת הפה" שהיו משמשים לקיסרי ביזנטיון לצביעת ארגמן (שלגבי זה, המקור ההיסטורי האחרון שראיתי על הזכרת בגדי פורפורה, הינו לפני יותר מ-900 שנה), אך באמת אפשר שחלזון התכלת "נגנז" כפשוטו, שנכחד ונעלם מעין כל. ורק לפני כארבע מאות שנה מצאו חוקר נכרי אחד באקראי ולראשונה שב והוזכר הפורפורה הידועה כמקור התכלת.

כי נשתכח תהליך צביעתו בצמר, שהוא אפשרי רק בסממנים מיוחדים ובתהליך מסוים כמבואר בגמ'⁶⁰. ומשמע נמי בגמ' בשבת (כו.) שיש מומחיות בעשיית התכלת שנמצאת רק אצל אנשי המקום הזה, וכמו שדקדק בחת"ס שם, ובגמ' בסוטה (מו:) נמי אמרין "היא לוז שצובעין בה תכלת"⁶¹, משמע שיש בה מומחיות יתירה שאינה ידועה לכל (וכ"מ בזה"ק בפרשת ואתחנן רס"ה ע"א, והא קמץ שנשתכח הפורפורה הזה וכן דרך הצביעה ממנו גם מאוה"ע, אף שתמיד היה ידוע מהספרים על מציאות החלזון הזה בעולם ויקרות דמיו וביוון היו קוראים אותו בשמו, מ"מ כיון שלא נודעה צורת מלאכת צביעתם לא קישרו ביניהם עד לדורות האחרונים).

ואף אם העלמותו היתה מחמת גזירה (וכידוע שבתקופה זו היתה גזירה על איסור השימוש בפורפורה), או שנשתכחה אומנות צביעתו מחמת מלחמה (בזמן הכיבוש הערבי של א"י, בתחילת תקופת הגאונים), כיון שנשתכחה צורת צביעתו ממילא לא היה שום נ"מ ידיעתו, וגם אינו נמצא כלל בבבל (שהיה עיקר יישוב ישראל בזמנם), לפיכך נשכח גם ידיעת עצם מהותו (אף שהארגמן שימש לקיסרי ביזנטיון, מ"מ התכלת שנעשית מחלזון אחר בדרכי צביעה אחרים נגזרה כבר בזמן הגאונים כמבואר במדרש). ואמנם אף אי היה שום מילתא דתמיהא, דאף שלא היה החלזון מצוי במקומותיהם איך לא חיזרו אחריו לקיים המצוה, אחר שנודע בכל הדורות מכתבי הקדמונים שהוא ממיני הפורפורה כפי שהזכיר היעב"ץ וכמ"ש החוות יאיר, אפשר דכל זה בכלל גזירת גניזתו שלא ידעו דרכי הצביעה בו, ואמאי ניחא טפי לומר שגניזתו היתה

60 מנחות מב: "הא תכלתא היכי צבעיתו וכו'", משמע שהיה בזה איזה צד קושי. אך אי קאי על הסממנים לכאור' לא השיב לו, כי לא פירט הסממנים. ואפשר שהוא כמ"ש בקונט' קרסי זהב, שר"ל בזה שהשאלה היתה היאך בודקין אם הצבע טוב וראוי לצביעת כחול ולכך תי' לו דטעמין ליה בביעתא וכו'. והוא כפי המציאות בדם הפורפורה שבתהליך הצביעה א"א לראות אם הצבע כבר מוכן לצביעה או לא. וע"ע מש"כ בזה לקמן אות ג' סע' ב.

61 מקומה של לוז אינו ידוע לנו, אך הוא בארץ החיתים מחוץ לגבולות ארץ כנען (כ"מ ברד"ק שופטים א', כ"ו), ואמנם במפות גאוגרפיות לתקופה זו נקרא איזור צור בשם ארץ החיתים, וכ"כ בספר אדמת קדש. [ואין זה לוז שהיא בית אל המוזכרת בבראשית (כ"ח, י"ט) שהרי בשופטים שם מבואר שהיא עיר חדשה שבנאה אחר מות יהושע, ע"ש אותה לוז הישנה] ומ"מ אין להקשות ממה שצבעו בפורפורה במקומות נוספים, כי וודאי אין משמעות ממה שאמרו שבלו צובעין תכלת שאין צובעין אותה בשום מקום אחר.

ע"י שינוי טבע בחילוף מקום חיותו של החלזון, מלומר שנשתכח מלאכת צביעתו ולא ידעו להחזירה. ומ"מ ודאי א"א להחשיב דבר זה כמסורת שאינו החלזון ולא על כע"ז היתה טענת הביה"ל (ואדרבה יותר קרוב להחשיבו כמסורת שהוא החלזון כמ"ש לעיל מדברי כמה פוסקים, מאשר להחשיבו שיש מסורת שאינו החלזון). ובאמת לא נשמע בדור מהדורות שחזרו על מצוה זו, עד הגה"צ מראדזין. ואפשר דמשום שנכתב עליו שנגנז לא ס"ל שאפשר למוצאו ע"י חיפוש (ובאמת אף בדורינו לא נתגלה ע"י חיפוש, אלא התגלה מאליו). ועוד, שבדורותיהם לא נודע כ"כ על דגי הים ותכונותיהם, עד הדורות האחרונים שהתפתח ענין זה מאד. גם לא היו בקיאים בחכמת הכימיה כ"כ לנסות בכל דרכי הצביעה, ובודאי לא היו מקבלים שום זיהוי בלי שיראו שאפשר לצבוע תכלת מן החלזון הזה.

ב. חיסרון המסורת

שאלה: י"א שא"א לחדש מצוה התלויה בידיעת המציאות, בלא מסורת. **תשובה:** זו מילתא דתמיהא, דמנין לנו להוסיף כללים חדשים בתורה, ואף סברא אין בהם. ולא מצינו סברא זו אלא כחומרא בעלמא גבי עוף טהור שיש בו חשש טעות, ולא ח"ו להקל. ואפי' התם מעיקר הדין הוי סמכינן אסימנים⁶² (ופוק חזי

62 יש תולים טענה זו בשם ה"הבית הלוי", אמנם האדמור מראדזין (שהיה בדורו של הביה"ל) כ' מה ששלח לו הביה"ל (והביאו בספרו בחיי הבית הלוי) והוא ממש היפך זה, שכ' דרק אילו ידעו מלאכת צביעתו ולא השתמשו בו אז חשוב מסורת שלילית, אך אילו נודע שלא היתה ידועה הוצאת צבעו של דג זה אזי יש לחייב להטילו, וכן נקט מרן הגרי"ש בדעת הבית הלוי. ואמנם נראים הדברים כי ב' הנוסחאות בדבריו אמיתיים, דודאי לא היתה כוונת ביה"ל לומר דלא סמכינן אסימנים, שהוא דין המבואר בגמ' דסמכינן אסימנים בכל דוכתי ואפי' לקולא, ואף במצוות התלויות בידיעת מציאות, אך כוונתו דבאמת בד"כ בכגון דא קשה למצוא סימנים מובהקים כ"כ, וכך היה כלפי הדיונון – שכלפיו היו דבריו – שהיו אלו סימנים שאינם מבררים כלל, וכמ"ש ביצועות מלכו שאין דבריו אלא השערה בעלמא, משא"כ בענינינו לגבי הפורפורה שהוכחות לא מבוססות רק על דימינו לסימני הגמ' שהוזכרו בו. ומ"מ אין למדין הלכה מפי לימוד עד שיאמר לך הלכה למעשה וכיון שכלפי הדיונון לא הוי צריך לכל זה, א"כ לא היתה טענה זו הוראה למעשה. ובלא"ה נמי איך נסמוך להקל על פי שמועה כזו כנגד הגמ' וכנגד השכל וכנגד כל הנך ראשונים דמוכח שאינו כן. ובכגון דא ודאי קיימי דברי החזו"א "חמורה היא ההלכה ולא נתנה להקבע ע"פ סיפורים" (או"ח סי' ט') ועי' בהערות הבאות. (והגע עצמך, דהא ודאי אם ימצאו טליתות רבים גנוזות

בתרגומו הודו שהכשירוהו על אף שאין עליו מסורת, בטענות שונות דבכה"ג לא בעינן מסורת). ומ"מ להשיב לדברי הטוענים, יש להוכיח מהראשונים שאפשר למצוא אף בלא מסורת, דכתב מהרי"ל (שו"ת החדשות ה'): "...וסברא הוא שמא יחזור דבר לקלולו שיהא התכלת מצוי כש"כ למאי דכתב סמ"ג דאותו דג חלזון הוא בים המלח וכתב סימנין בקל היה לעשות תכלת"⁶³ [אף שאין זיהוי מוכרח ע"פ הסימנים הנ"ל דווקא, מ"מ חזינו שאי"צ מסורת]. וכן מדאייתי הרי"ף והרא"ש הל' תכלת אף שאין דרכם להביא מה שאינו נוגע למעשה, משמע כמהרי"ל⁶⁴ (ע"ע הערה ⁶⁵).

וציציותיהם מתכלת הפורפורה, לא יאמר שום בר דעת טענה זו דאין לנו לחדש מצוה ללא מסורת, ועי' ב"י או"ח לד בשם סמ"ג מרדכי ומהרי"ל שמביאים סמך לתפילין דרש"י מתפילין ישנים שנמצאו בקבר יחזקאל, וא"כ ודאי כל עיקר הטענה אינה אלא במקום שאין סברא מוכחת לידיעת המציאות.

63 איירי בענין התרת איסור סדין בציצית בזה"ז, ומשום דבר שבמנין צריך מנין אחר להתירו ליכא בזה, דהא קאי על דברי מהר"ח או"ז (ח') דכ' דלא הוי דשב"מ משום דלא נמנו עליו, ובתשו' הרא"ש (הובא בב"י סי' ח') כ' דלא שייך ביה דשב"מ משום דבטל טעם האיסור (וכ"ה במ"ט ס"ק ד'). גם אין לומר דכוונת מהרי"ל דווקא משום דאי הוי נמצא בים המלח הרי זה ראייה מכרעת ממש, כיון שאין עוד בע"ח בים המלח. חדא, דהא כבר הוכיחו האחרונים (עי' לקמן מש"כ בזה) דכוונתם לים הגדול. ועוד דאי משכח"ל שיש שום בריה בים המלח, מנ"ל דאין שום בריה נוספת שהיא גנוזה וסימניה דומים וע"כ דלא חיישינן להכי ואולינן בתר סברא. ועוד דמה שהביא מהסמ"ג לא הוי אלא כסמך לדבריו הראשונים שכ' "שמא יחזור דבר לקלולו, כ"ש למאי דכ' סמ"ג..." דהיינו דאף בלא דברי הסמ"ג איכא למיחש שמא ימצא החלזון, והסימנים הינם לרווחא דמילתא דיכול להמצא בקל. והנה הרא"ש שנחלק על המהרי"ל וס"ל שאין גזירת סדין בציצית נוהגת בימינו משום שאין תכלת, היינו משום דלא ס"ל לגזור גזירה חדשה זו שחידש מהרי"ל, "גזירה שמא יחזור דבר לקלולו", אך לא משום דס"ל דאין התכלת יכולה לחזור, שלא הזכיר סברא זו כלל. ותימה גדול הוא לחדש בזה פלוגתא הראשונים אם התכלת יכולה לחזור אם לאו (אף כי דבר פשוט הוא לא נצרכא אלא לאפוקי מסברת חכ"א, שכתב מילתא דתמייהא זו).

64 יש מי שכתב דמ"מ בעינן חכם גדול כהחזו"א בדורו, שידע להכריע ולפשוט כל הספקות בעומק דעתו ורוחו קדשו ועתה חסרנו כל זאת. ואמנם אפילו אם היה כדבריו, וכי בשביל כך נבטל המצוה. הגע עצמך, אלמלי ירדו רבותינו הפאת השולחן והחזו"א בדורם ליישר הדרך למצוות התלויות בארץ, כלום לא היה עלינו לקיים המצוות כפי מה שדינו משגת.

65 עי' לעיל ח"א סוף אות יב ד"ה משמעות הפוסקים, מש"כ דמוכח מכמה ראשונים שאפשר לגלותו. וכן בחמד"ש (אה"ע ט' כ"ג) ובארצוה"ח להמלבי"ם (המאיר לארץ ט', מא) כתבו כי גילוי החלזון אפשרי בימינו. גם האדמו"ר מראדזין בספרו הביא מכתב הג"ר עקיבא יוסף

ג. גניזת התכלת

שאלה: בספרי (וזאת הברכה פסקא שנד) איתא שהחלזון גנוז לצדיקים לעת"ל ובמדרש (מדרש רבה ותנחומא בפרשת ציצית) איתא שהתכלת נגנז. **תשובה:** בנוגע לדברי הספרי, בטרם נבאר דבריו, יש להעמיד כדבר הברור דודאי אין כוונתו לומר דבזמן רבי יוסי כבר נגנז התכלת ולא נהגה עוד בישראל, דהא מאות שנים אחר דור זה⁶⁶ עדיין נהגה התכלת, עד סוף זמן האמוראים⁶⁷ (וכ"מ בביאור הגר"א שאף הוא לא פי' כך בספרי⁶⁸).

שליזנגר ז"ל, שמעיד על דעת רשכבה"ג מהרי"ל דיסקין ועמו הגר"ש סלנט ז"ל שהסכימו בכללות לענין חידוש התכלת, וכן משמעות דברי רשכבה"ג ר' יצחק אלחנן ז"ל במכתבו שאינו מתנגד לעצם ענין חידוש המצוה הזו, אלא שכתב כי מחמת חולשתו לא מצי לבררו (ואף הורה כי מי שהקפיד על כך בחייו יש לקוברו בטלית עם צביעת ראדזין). ואף מדברי הבית הלוי – שהביא האדמו"ר מראדזין ממה ששלח לו – מוכח שאפשר לחייב בקיום המצוה, אף כשאין מסורת חיובית אלא שלא תהיה מסורת שלילית. וכן מוכח מכל גדולי ישראל שאמרו טעמים אחרים לפסולי החלזון ולא עלה על לב לבטל מ"ע משום חסרון מסורת, כשאפשר לברר הדבר באופנים אחרים ללא המסורת. ובשועות מלכו (או"ח ג') כתב על צביעת ראדזין "איברא שאם הי' בנמצא תכלת בבירור והי' ידוע לנו כיצד צובעין ודאי הי' ראוי לאחזו במצוה זו, אלא שאין לנו בירור גמור שזהו תכלת" (ועי' לקמן אות ג' סע' א על דבר טענתו בדרך הצביעה). ומסופר שאמר מרן החזו"א על צביעת ראדזין "הלא אין שום היזק בדבר – להטיל ספק תכלת – ואילו היה צל צילו של ספק הלא היו הגדולים אז מקבלים אותו" (מעשה איש ח"א ע' קלב), וידוע כמה שמועות בשמו שענינם שאין אנו צובעים בצביעת ראדזין רק משום שאין בו אפי' צד ספק.

66 ר' יוסי חי בדור שאחר החורבן, ורבינא נפטר בתתי"א לשטרות שהוא תל"א שנים לחורבן ביהמ"ק.

67 חולין צה: ר' נתן בר אבבי וכו', ומנחות מב: א"ל אבבי לרשב"י וכו'. ורחוק מאוד לומר שגנוז דם חלזון במשך מאות שנים והיה להם למשמרת בכל הרפתקי עדו עליה. ועד תקופת רבנן סבוראי מצינו שימוש, גבי מר ממשכי בשני דר' אחאי (י"א שהוא ר' אחאי גאון וי"א שהיה מאחרוני האמוראים).

68 שהביא המ"ר כמקור למ"ש בשו"ע "בזה"ז דליכא תכלת", ולא את הספרי הנ"ל (אף דודאי אילו היה לזה מקור בספרי לא היה מציין מקור מהמ"ר). והיינו משום שמדברי הספרי אין ראיה, וכמש"כ שדברי הספרי עוסקים בע"א. ומה שהוצרך הגר"א להביא מקור מהמדרש, משום דבלא"ה מגלן דאין לנו תכלת בזמנה"ז, ודילמא דווקא במקומותיהם אין להם תכלת, וכמ"ש רמב"ן (מלחמות, שבת יב. מדפי הרי"ף) "עכשיו במקומות הללו [שאין תכלת].. דמשמע דלא ידע אם קיים עדין בשום מקום.

ולעיקר הביאור, **המעייין** בכל הענין בספרי יראה שאינו מדבר אלא על אוצרות הגנוזים בנחלת זבולון לעתיד לבוא. כמו שמאריך שם מתחילה ועד סוף בספינות של ימה של חיפה וכסף וזהב וכו' ומסיים בפרקמטיא של חלזון וטרית וזכוכית לבנה.⁶⁹ ולא דיבר על גניזתה של המצוה, אלא על גניזתו של אוצר **מסוים** בימה של חיפה שהוא גנוז לצדיקים.⁷⁰ [ומה ששאלו ר' יוסי לאותו זקן 'מי מצוי', היינו מי מצוי כ"כ כדי להתפרנס בו, כיון דכבר נתמעט מאוד בזמנם ממה שהיה בזמן קיום ברכתו של זבולון שהיו מתפרנסים ממנו, וכע"ז פ' ר"ד פרדו בספרי דבי רב שם.]

אמנם במד"ר ותנחומא שנחתמו בזמן רבנן סבוראי או הגאונים אחריהם,⁷¹

69 ז"ל הספרי: "כי שפע ימים יינקו, זה ימה של חיפה (י"ג יפו) שגנוז לצדיקים לעתיד לבוא. מנין אתה אומר שאין ספינה אוכדת בים הגדול וצורר של כסף ושל זהב ואבנים טובות ומרגליות וכלי זכוכית וכל כלי חמדה שאין הים הגדול מקיאה לימה של חיפה שגנוז לצדיקים לעתיד לבוא, ת"ל כי שפע ימים ינקו. אר"י פעם אחת הייתי מהלך מכזיב לצור ומצאתי זקן אחד, אמרתי לו פרנסתך במה, אמר לי מחלזון, אמרתי לו וכי מצוי הוא, אמר לי השמים שיש מקום בים שמוטל בהרים וסממיות מקיפות אותו ואין לך אדם שהולך לשם שאין סממיות מכישות אותו ומת ונימק במקומו, אמרתי ניכר הוא שגנוז לצדיקים לעת"ל. וספוני טמוני חול, ספוני זו חלזון טמוני זו טרית חול זה זכוכית, לפי ששבטו של זבולון מתרעם לפני המקום ואומר לפניו רבש"ע לאחיי נתת ארצות ולי נתת ימים לאחיי נתת שדות וכרמים ולי נתת חלזון, אמר לו לסוף שאני מצריכם לידך על ידי חלזון זה, אמר לפניו רבש"ע מי מודיעני, אמר לו סימן יהא בידך שכל מי שגונבך לא יהא בפרקמטיא שלו כלום". ואף כי פירוש דברי הספרי אינו נוגע לענינינו כיון דבין כך ובין כך איירי עדיין בתקופה שבה היה התכלת מצוי בכל ישראל, בין לקודש ובין לחול כמבואר בגמ', ולזה ודאי צריך שיהיו שפע גדול של חלזונות לספק צרכי כולם, אך מ"מ יש לפרש שאלת ר' יוסי לאותו זקן היאך מצוי לו להתפרנס מדבר כזה שצידתו קשה ביותר (ובדברי חכמי האומות מסופר שהיו הציידים מסכנים חייהם בצלילתם לתהומות לצודו) לפיכך שאלו היאך הדבר מצוי לו שיתפרנס ממנו, והשיבו שיש לו מקום ידוע ומסוים שיש בו חלזונות רבים שאין איש יכול לבוא שם מפני העקרבים, אלא הוא לבדו שאין העקרבים מזיקים אותו (מ"מ צריך לפרש כן שנעשה לו נס להצילו מן העקרבים דאל"כ מה השיבו היאך הוא מצוי לו) ומשם היה נוטלו, וע"ז קאמר דאיתו אוצר ניכר בו שגנוז הוא לצדיקים לעת"ל (אף דאיתו אוצר עצמו היה אותו זקן משתמש בו ומתפרנס ממנו, מ"מ כיון דחזינן שקשה לצודם הרי שמשמים משמרים אותו אוצר שלא יכלה).

70 ואף שהחלזונות הללו לא יאשרו בחיותם עד לעת"ל, מ"מ הרי מתרבים והולכים במקום ההוא.

71 אף שרבי תנחומא היה באמצע תקופת האמוראים, מ"מ הוזכרו במדרש זה דברים מאוחרים יותר וע"כ שלא נחתם אלא עד תקופת רבנן סבוראי. וכבר כ' החיד"א בשה"ג וכן הוא בסה"ד, כי תנחומא שבידינו אינו מדרש תנחומא שהזכירו הראשונים, אלא הוא הנקרא

הוזכרה גניזת התכלת, אך שם לא הוזכר שתהיה הגניזה דווקא עד ביאת משיח. גם אין משמעות לשונם שגנזוהו בכוונה תחילה או שהיה בדרך נס, אלא שכך גילגל מסובב הסיבות, ואפשר שנתגלגל הדבר ע"י ריבוי צידתם שנתמעטו והלכו עד שלא נמצאו יותר. (וביותר, כיון שנצרכים הרבה חלזונות לכל צביעה, כ־7 חלזונות לחוט שזור של 1.5 מטר, לא היה אפשר לצודם לצביעה כבר. ומדויק היטב הלשון 'התכלת' נגנז ולא החלזון נגנז, כי הצביעה היא שהופסקה ולא החלזון עצמו.)

גם אפשר דגניזתו היתה ע"י גזירת המלכות שהיתה בדורות אלו, שלא לצבוע מהפורפורה אלא לצורך המלכות. ורומי שלטה אז בכל אזור הים התיכון, שהוא מקום גידול החלזון וידעת מלאכת הצביעה (עי' סנהדרין יב. וע"ע לקמן אות ב' סע' ב ס"ק ו). ואף כשנסתיימה הגזירה, כבר נשתכח צורתו או מלאכת צביעתו ואפשר שנהרסו בתי אומנות הצביעה במלחמות כיבוש הישמעאלים שהחריבו את הארץ (וגם לפי"ז מדויק שפיר הלשון 'התכלת' נגנז ולא החלזון).

אך מ"מ אי"צ לכל זה, כי לא נאמר מתי יצא מגניזתו, והרי ודאי יתגלה עד בנין ביהמ"ק השלישי בב"א, כי הוא נצרך לבגדי כהונה. ולא מצינו במדרש מן המדרשים שדווקא מלך המשיח או אליהו הנביא יגלה אותו, ומנלן לחדש דבר זה מדעתנו כשבמהרי"ל ובכמה ראשונים שהוזכרו לעיל מוכח דס"ל שאפשר למוצאו (ועי' הערה ⁷²).

מדרש ילמדנו. ובמראית העין (מנחות מג) כתב החיד"א שמעורבים בו מכמה מדרשים מאוחרים יותר ואפי' מדברי הגאונים.

72 ובאמת העץ יוסף במ"ר שם (מהדר' וגשל החדש), פירש דנגנזו היינו נשכח, והוא ע"פ רש"י בפסחים (סב:) ד"ה נגנז ופרש"י שם- נשתכח (ונראה דמשמע ליה הכי משום דהלשון התכלת נגנז לא משמע דקאי על החלזון עצמו, דא"כ הול"ל החלזון נגנז, אך לשון 'התכלת' נגנז, יותר משמע שהיה איזה מניעה לצביעתו אך על החלזון עצמו אין לנו מקור מהמדרש הזה לומר שנעלם). ולהדיא חזינו מהספרי דלעיל שקורא לשון נגנז על אוצר של חלזונות שהיה משמש בפועל אלא שנקרא גנוז, מחמת קושי שימוש, וגניזתו היא לשון שמור לצדיקים [וכתרגום יב"ע מ"ב כ, יז עה"פ "ואשר אצרו אבתך" "ודגנזו אבהתך"]. ויש שהביאו דברי הרמב"ן בפ' תצוה ד"ה לכבוד ולהפארת, שמשמע מיניה שהתכלת היה קיים עוד בימיהם וממילא ע"כ למד במדרש שנגנזו היינו שנתמעט מאוד וכיו"ב (אך לענ"ד אפשר שכוונתו שם לגוון התכלת בכללות ולא דווקא לתכלת הבא מן החלזון; ומ"מ יש לדקדק מלשונו במלחמות שבת יב. מדפי הרי"ף "עכשיו במקומות הללו [שאין תכלת]... משמע

ד. דברי האר"י ז"ל

שאלה: מדברי האר"י (פע"ח שער ציצית פ"ה) משמע שאין תכלת נוהג בזמן שאין ביהמ"ק, ואף אם לא נבטל מצוה עפ"י, לכה"פ נוכיח מדבריו שלא יכול להתגלות. **תשובה:** הרי ודאי גם אחר החורבן הטילו תכלת בטליתם, כדמוכח בכולה הש"ס (עי' הערה 67) וחזינן שאינו מוגבל דווקא לזמן ביהמ"ק (וא"א לומר דאתא למימר מסברא זו שלא יהיה כן בעתיד, דהא כשם שהיה בזמן האמוראים אחר חורבן, כך יכול להיות בזמן אחר). וע"כ שהאר"י לא בא אלא לבאר טעם למציאות קיימת ולא לחדש הלכה.⁷³ ומ"מ יש לזה ביאור בכמה פנים.⁷⁴

דבשאר מקומות ייתכן שיהא התכלת מצוי אף בזה"ז. וכן משמעות הרמב"ם (ציצית ב, ט) שכתב שאינו מצוי בכל מקום ובכל זמן, ומשמע שלא ס"ל שלא יתכן כלל שיהיה מצוי בזמן הזה. ולשון החינוך (מצוה שפו) "וזה ימים רבים לישראל לא שמענו מי שזכה לתכלת בטליתו", גם לשון זו משמע שאינו דבר הנמנע בזה"ז. וכן מדברי המהרי"ל חזינן כן, שכ' שאפשר לגלותו בקל וכן משמעות כל כותבי סימניו מהראשונים דודאי לא האריכו במילין דכדי אם לא בשביל שיהיה אפשר למוצאו, וא"כ הבינו בפירוש גנייתו שאינו כגניית הארון ואינו דבר הנמנע שיוכל להמצא באיזה זמן. שאין פי' לשון נגנז שנשתנו סדרי בראשית ונתחלף טבעו ונשתנה מקומו, אלא כמ"ש הרדב"ז (סי' תרפה) "אפשר שהוא מצוי היום אלא שאין מכירין אותו או שאין יודעין לצודו". והיינו משום סיבה טבעית או של קושי צידתו מחמת התמעטותו או שאין יודעים אופן הצביעה וממילא אין מכירין איזהו הדג, ומ"מ כשיחול שינוי בסיבה הטבעית הזאת אפשר שיצא מגנייתו.

73 אף כי הדבר פשוט שהאר"י לא בא לחדש הלכה, דאף נביא "אין רשאי לחדש דבר מעתה" (שבת קד.). אך יש מדמים למידרש קרא ד"לדורותם" דאין תכלת נוהגת אלא בזמן ביהמ"ק, דרך לבן נוהג לדורות. והנה זה אי"צ לפנים, שאין אנו דורשים דרשות שלא נזכרו בש"ס. אמנם האוה"ח (במדבר טו, לח) מביא דבר זה כרמזו להא דאין התכלת מעכב את הלבן. "ואמר לדורותם... לומר שהלבן לדורותם, אבל תכלת כשאינו בנמצא אין חיוב בו" ולשונו מוכיח דלא אמר בזמן ביהמ"ק אלא דכשאנו בנמצא אין חיוב, והיינו כמבואר במשנה. ואינו דרשה של דין אלא רמז לעתיד שלא תוכל המצוה להתקיים, וכדחזינן דבאמת לא נהגה המצוה דורות רבים. אמנם האר"י בא ולימד טעמו של דבר, דביהמ"ק הוא הטעם למציאות הזאת שלא היתה המצוה אפשרית כל אותם הימים.

74 וליישב דבריו באופן אחד אפשר, לכיון דטעמו משום דאין אור החכמה מאיר על המלכות, א"כ אפשר דבזמן הגמ' משום שעדיין נשאר אור החכמה, אחר שקיעת החמה שבחורבן ביהמ"ק, אכתי לא פסק לגמרי. וה"נ משנת ת"ר באלף השישי שחזר אור החכמה להאיר, כדאי' בזה"ק (וירא קיז). יכולה התכלת לחזור. וכן מטי בשם ספר 'מחנה דן' לר' שמשון אוסטרופולער זי"ע בקרב חסידי ראדזין (בית אהרן וישראל סיון ס"ח הובא בלול"ת עמ' 48).

ה. ענין מין כנף

שאלה: אם הזיהוי אינו ודאי, יש לחוש דמפסיד את החומרא שבשו"ע (סי' ט') "י"א שצריך לעשות הציצית מצבע הטלית והמדקדקים נוהגים כן".
תשובה: כתבו הפוסקים שדין זה אינו שייך בחוטי לבן הבאים במקום התכלת.⁷⁵
 ואף בלא"ה ודאי אין חומרא עוקרת הלכה, ואפילו היה חיובו רק מצד ספק דאורייתא.

ב. ובדמו צובעין תכלת**(על הפקת תכלת מהפורפורה בימינו ובימי קדם)**

שאלה: כמה מן המערערים תלו טענתם באמרם כי הפורפורה הזה לא שימש מעולם אלא לארגמן ולא לתכלת, ובזה רצו ליישב כמה מהראיות שהובאו לעיל.
תשובה: טענה זו אין משמעותה אלא אם נאמר שלא שימש הפורפורה אלא לארגמן בלבד, אך אם שימש גם לתכלת וגם לארגמן שוב חזרו כל הראיות למקומם.

75 יש"ש (יבמות פ"ק סי' ג) ארצוה"ח (ט, ה) והחזו"א (או"ח ג, כה) כתבו שאין דין מין כנף בחוטים הבאים במקום תכלת וכן מוכח במ"ב (ט, יד). ואיכא מאן דס"ל דב' החוטים הללו יש להם כל דיני לבן, ע"כ ס"ל שאין דין מין כנף בצבע, כדמוכח מלשון הגמ' "לא יהא אלא לבן", שמזה למדו החולקים על רש"י שאין דין מין כנף בצבע וכמו שפסק הרמ"א שלא נהגו כן. וע"ע שו"ת ישועות מלכו סי' א' שכ' שלא שייך בהטלת ספק תכלת שום איסור. וכן ידוע מכמה גדולי ישראל שלא חששו לספק זה אפי' בצביעת ראדזין (מהרש"ם, וכן מעידים על הגרי"י מפוניבז' ועי' לעיל הערה 65 בשם החזו"א, ועוד) וכבר הסכים לזה מרן הגרי"ש בתשובה בע"פ (להגרמ"מ קרפ שליט"א).

ואמנם להנוהגים במנין החוטים כהתוס', אולי היה מקום להחמיר – אילו היה הדבר חומרא בעלמא – כיון שמפסידיים לדעת הרמב"ם והראב"ד, ענין מין כנף, דלדידהו הם צובעים בכחול את חוטי הלבן.

[אגב דאייירנין בהאי סוגיא ד"לא יהא אלא לבן", מהתם מוכח נמי דליכא למיחש ל"בב תוסיף" כשטיל חוטים הצבועים בצבע אחר שאינו תכלת, אף אי מכיין לשם מצוה. דהא אם עבר בבל תוסיף נפסל הציצית כמבואר בסנהדרין פח.; ואם היה חשש בל תוסיף בקלא אילן לשם תכלת, היה לחוש לשעטנו גם בקלא אילן.]

ובאמת דבר הנראה לעינים אי"צ ראיות כלל ואם יבורר לנו כי צובעים מדם הפורפורה הזה את גוון התכלת והצביעה הזאת היא מגופו בלא חומרים חיצוניים כלל, אזי לא יתכן לומר שלא ידעו מצביעתו לתכלת בעבר, אחר שהכירו החלזון הזה והשתמשו בו וכמבואר לקמן.

ומעתה יש לבאר המציאות על דם החלזון ודרכי צביעתו כפי הידוע עתה, ואח"כ נדון במה שכתבו בו הקדמונים.

א. תיאור המציאות שלפנינו

הנה ממה שידוע לנו היום בחלזונות הפורפורה המצויים במקומות שהוזכרו כמקום צידת החלזון בדברי חז"ל ובכתבי סופרי האומות, הרי שישנם שלשה מיני חלזונות שיש בהם חומר צובע, והם "ארגמון קהה קוצים", "ארגמון חד קוצים" ו"ארגמנית אדומת הפה".⁷⁶

החומר המופק מהחלזונות הללו, יוצא בתחילתו בצורת נוזל שקוף (ב"קהה קוצים" נוסף גם כמין וריד שחור כדיו) אשר לאחר דקות ספורות משתנה צבעו עד שהוא נעשה סגול. בשלב זה כבר אין אפשרות לצבוע בדמו, מאחר והדם כבר אינו נמס במים, וממילא אינו יכול להספג בצמר. כדי לצבוע בדם החלזון יש להמיסו תחילה בתהליך מורכב אשר לצורך כך נצרכים הסממנים שהוזכרו בצביעת התכלת. לאחר ההמסה אפשר לקבל מן הצבע גוונים שונים, והגוון משתנה ע"פ פרטים רבים בתהליך הצביעה.

76 ב"קהה קוצים" יש שני חומרים שצובעים כחול, אינדיגו ומונו-ברומו-אינדיגו (כלומר: מולקולה המורכבת מאינדיגו וברום שיש בה יחידה אחת של ברום). האינדיגו הינו כחול טהור והמונו-ברומו-אינדיגו כשהוא צובע באופן טבעי בתחילה גוונו סגול, אך לאחר זמן או בתנאי חימום שונים הופך לכחול. חומר נוסף שקיים לעיתים בבלוטת הצבע בחלזונות אלו הוא די-ברומו-אינדיגו (כלומר: מולקולה מורכבת של אינדיגו וברום בעלת שתי יחידות ברום), שעשוי להחפך למונו-ברומו-אינדיגו בתהליך ההמסה עם חשיפתו לאור, וממילא גם הוא יכול לשמש לצביעת כחול.

חומר ה"אינדיגו" הטהור אינו קיים אלא ב"קהה קוצים", וכמות הברום שבחלזון זה היא הקטנה ביותר, ולכן מחלזון זה ניתן להגיע בקלות לגוון הכחול, למרות שאפשר לעשות ממנו גם בגווני הסגול. אך בחלזונות ה"חד קוצים" ו"אדומת הפה" יש בהם כמעט רק ברומו-אינדיגו, והאינדיגו הטהור כמעט שאינו קיים כלל.

בניסיונות שנעשו הצליחו להפיק מארגמון קהה קוצים גוון כחול באפשרויות שונות ומגוונות (גם באופנים טבעיים שהיו אפשריים בזמן חז"ל) ואילו מהחלזונות האחרים הצליחו להפיק גווני ירוק וסגול, אך לא ידוע לי אם אפשר להפיק מהם כחול ממוצע. הכחול הנצבע בצמר אינו אלא מדם החלזון בלבד ואין בו שום תוספת מן הסממנים, ואין הסממנים משמשים אלא להמסה של הדם והשבתו למצבו הקודם כפי שהיה קודם התחמצנותו באויר.

נמצא שבעבור צביעת תכלת ידוע לנו כיום רק חלזון אחד שהיה יכול להתאים לצביעה זו, ואילו לצביעת ארגמן (במידה ואכן הופק גם ארגמן מחלזונות ימיים, וראה להלן אות ב' סע' ג) הרי שישינה אפשרות לצביעתו מאחד או יותר משלשת המינים הללו, כאשר ב"קהה קוצים" גוונו יהיה סגול נוטה יותר לכחול⁷⁷ ובאחרים יהיה גוונו אדום. אך לצביעת תכלת אין סבירות כלל שהגויים השתמשו בחלזונות האחרים, מאחר וגם אם היתה ידועה להם אפשרות להפקת הכחול מהם, אין ספק שאפשרות זו קשה יותר מאשר ב"קהה קוצים" וגם הכמות המתקבלת הינה קטנה בהרבה (וממילא רק לגבי ה"קהה קוצים" – שבו וודאי היו משתמשים לצביעת גוון תכלת – קיימות הראיות שהובאו לעיל שהוא כשר לתכלת).

ב. המציאות בימי קדם

אמנם, עדיין יש לנו להוכיח כי גם באמצעים שהיו ידועים בימי קדם היו יודעים להשתמש בחלזון זה להוצאת הצבע הכחול כעין קלא אילן. ויש להוכיח כן מכמה מיני ראיות. א. ע"י דקדוקים ואסמכתאות מתוך ספרי חכמי האומות

77 אמנם אפשר שיש קושי לצבוע בו בגוון סגול יציב, כי פעמים רבות החומר המצוי בדם החלזון הזה הוא מונו-ברומו-אינדיגו (מלבד האינדיגו הנקי, שהוא כחול טהור) אשר משתנה במשך הזמן לגוון כחול, ואף כשימצא בו די-ברומו-אינדיגו צריך השגחה בתהליך צביעתו שלא יחשף לשמש. ויתכן שגם אם השתמשו בו בעבר לארגמן היה זה רק בצירוף חלזונות אחרים (השימוש בתערובות חלזונות כבר הוזכר בספרי פליניוס). אך שמעתי שלפעמים החלזון מכיל תרכובת גבוהה של די-ברומו-אינדיגו ואז לא יהפוך לכחול ע"י חימום הצמר בעלמא, וא"כ אפשר לשמרו בתהליך הצביעה שלא יחשף לאור ואז יתכן שיהיה ממנו סגול יציב.

הקדמונים (ובפרט מהלשון יקינטא וכדלהלן). ב. מהממצאים הארכיאולוגיים. ג. מניסיונות שנעשו בפועל בזמנינו.

א. סופרי אוה"ע על התכלת

יש להקדים כי הסופרים הללו לא באו לתאר את מראה התכלת והארגמן [שהרי היו ידועים בזמנם], אלא את צורת עשייתם וטבע החלזונות שמהם מפיקים את הצבעים הללו. והשתמשו בשמות הידועים לחומר הצובע שמהפורפורה, אלא שלפעמים מתוך דבריהם ניתן להוכיח על מראה הגוון.⁷⁸

ב. אריסטו ופליניוס

אריסטו לא פירט כלל על הגוונים, רק כתב בכלליות שהיו ב' מיני צבעים בדם הפורפורה האחד אדום והשני מלך (ועי' לעיל ח"א אות י"א סע' ב ד"ה ומכח זה ובהערה שם). ופליניוס כתב על ב' מיני חלזונות שמפיקים מהם כמה מיני צבע, מה'בוקיניוס' (חצוצרה, והוא הנקרא 'אדומת הפה') המצוי על הסלעים, עושים צבע פורפור [שתרגמוהו ארגמן], והמין השני הוא הנקרא 'פִּלְאגִיא' שהתחלק לכמה מינים, שהאחד הוא מוֹרְקָס האבן המצוי בין הסלעים במים, שיצלח מאוד לצבע הפונכיליא [שיש שתרגמוהו תכלת – כמו בוכהרט לפני 400 שנה בהרבה ראיות מספרי פליניוס, ועוד מתרגמים], והיה צבעו יקר ועמיד בהרבה מזה שעשו מהבוקיניו"ם ואף סממני הצביעה שלו שונים. ובמקום אחר כתב שאחד מגווני הפורפורה פלאגיא (הפורפורה הימי, הכולל גם את הטרונקולוס \ קהה'קוצים הנקרא שם מוֹרְקָס האבן, וגם את ה"חד קוצים"), הוא כפרח מסוים (היליטורופיום), שכתב על פרח זה במקום אחר שצבעו כמראה הרקיע (קאערוליום).

78 הרבה מהמקורות שבסעיף זה נלקחו מהספר לולאות תכלת (עמ' 107 ובעמ' 233-235 ובעמ' 263-268) שתרגם דבריהם בהרחבה ושם צויין למקורותיהם בספרים. וכן מתרגמו מלטינית של ד"ר מאיר שש אשר פורסם לראשונה ב"ים" – קובץ לענייני ימאות של החבל הימי לישראל, נובמ' 62 (ויש לציין שתרגום זה אינו מדבר לענין חידוש התכלת או זיהויה, מ"מ שם מתרגם כל מקום שאנו כתבנו פונכיליא, – 'תכלת'). ודברי הומרוס שהובאו להלן הינם מתוך תרגום שיש בידי מהספר הומרוס ותקופתו, 1858, ה', 4, ד, תפיסתו ושימוש של הומרוס בגוונים.

ובמקו"א כתב על צבעו שהוא עצוב כמו ים סוער (יש להכיר את סגנונו כדי להבין מליצותיו, ואולי נקט דוגמא זו משום שהיו מסכנים נפשם בים בעבור צידתו, ודרכו במליצות על רדיפת המותרות וסיכון החיים עבורם), אשר כע"ז כתב על אבן ה'היקינטא' (ועי' לקמן ש'היקינטא' הוא גוון התכלת, וע"ע סוף הערה 81) וכמו"כ כתב שהיו מצויים בו כמה דרגות של בהירות.

ומתעורבת ב' הצבעים הללו (אדום וכחול) הכינו גם את הצבע הדומה לאבן 'אמתיסט' (סגול), אלא שלא היתה איכותו כתכלת עצמו (אולי גם זה סמך לכך שהפונכיליא הוא כחול, כי הסגול הוא עירוב האדום והכחול. ואפשר שמה'מורקס טרונקולוס' היו רגילים בזמנם לעשות רק כחול, והסגול נעשה רק ע"י תערובת חלזונות. ואולי משום שהיה דהה מאד בקל, לא רצו לעשות סגול ממנו. גם יש קצת סמך שבלשון פונכיליא אינו מכוון לגוון סגול, שהרי במקו"א מכנה לגוון סגול בשמות אחרים כמו עין האחלמה.

ג. השוואה למה שמצאנו במקראות

ובלא"ה הא מהמקרא למדנו שתכלת וארגמן היו ב' גוונים שימושיים גם לאוה"ע, ובודאי י"ל כשמדברים על שני גוונים מרכזיים, דעליהו קיימי. וגם כיום אנו רואים שבצורה טבעית ניתן להפיק אותם מיני צבע מחלזונות הפורפורה (דהיינו כחול ואדום), ותימה הוא להפך הסברא ולומר שהם דיברו במין צבע ממיני השחורים (שהתכלת כלול בהם כמ"ש לעיל הערה 51) היוצא מהפורפורה שאנו לא ידענו זכרו, שהרי אין אנו מכירים בצביעת החלזון הזה אלא את הגוונים שמתכלת עד אדום⁷⁹. ונאמר עוד שלנו נתגלו מיני צבעים המקבילים לגוונים המוזכרים בתורה (דהיינו תכלת – המופק מאותו חלזון בצורה פשוטה וגם הוא ממיני השחור – וארגמן), אך חכמי אומה"ע הקדומים לא ידעום.

79 מסתבר שגוון סגול הנוטה לכחול כלול בכחול והנוטה לאדום כללוהו בכלל אדום, כי לא היתה חלוקת הגוונים מורחבת כ"כ בימיהם. וראיה לדבר שהרי אין אנו מוצאים במקראות אלא תכלת וארגמן ולא גוון שביניהם. וארגמן הוא גוון אדום ולא סגול כמבואר בראשונים (אמנם יתכן שהסגול הנוטה לאדום חשוב אדום). אמנם יעוי' בקונטרס לבוש הארון, כי היוונים היו מכנים את הכחול בכלל הסגול (מקור לכך ראה שם הערה 220).

ד. לא יתכן שיתעלמו מצבע חשוב כזה

וביותר, אחר שביררנו לעיל שהתכלת היתה חשובה ומפורסמת מאוד אף בין אוה"ע ומקום צידתה ואומנות צביעתה היה באותו איזור שהם מתארים (כמבואר בגמ'), וכל ענינם שם לספר בצבעי החלזונות, זהו דבר שאי אפשר שהצבע העיקרי הזה חסר מכל הספרים המדברים בזה.

ה. ויטריביוס

גם ויטריביוס הזכיר שצבע דמו משתנה ממקום למקום, שיש מקום שצבעו lividum והיינו כחול⁸⁰, וא"כ ודאי צבעו בו גם כחול (כי כשהדם כחול, אינו צובע אלא בגוון זה; אגב יש להזכיר שגם היום ניכר שינוי בין החלזונות בחוץ החומר הכחול שבהם, אלא שאין ניסיונינו רב כ"כ בשינויי המקומות. אמנם כל החלזונות הללו כולם מין אחד הם, הנקרא "ארגמון קהה קוצים", שהרי הם שוים במראיתם ובצורתם וכל טבעיהם ואף פרים ורבים כאחד, ואין מקום לומר שרק היותר כחולים שבהם הם החלזון הכשר, כאשר בסופו של דבר החומר הצובע הוא שווה לגמרי והשינויים הקלים אינם אלא במשך או בקושי תהליך הצביעה).

ו. היאקינטינא

ובפירוש מצאנו את צביעת התכלת מהפורפורה בחוק הקיסר הרומאי: "אין רשות לשום אדם פרטי לפרק את הפורפורה הפורה, הן בתוך המשי הן בתוך הצמר, הנקרא בלאטטה, אוקסיבלאטטה, וגם יקינטינא, ברם אם מישהו בכל זאת ימכור את הגיזה של המורקס הנ"ל, שידע לו שממונו וראשו יועמדו לדין מייד" (Codex Justinianus 4:40:1 – החוק הוא מתקופת האמוראים). והיאקינטינא הוא גוון התכלת, כפי שמתורגם התכלת בתרגום השבעים, וגם יוסף בן מתתיהו ופילון מכנים את התכלת 'יאקינטוס'⁸¹ וכן הובא בערוך מתרגום עקילס (ערך איירינון וערך טיינון).

80 כ"כ המתרגמים. וחיפשתי מילה זו ומצאתי שנקרא כן עקרב מסוים, שצבעו תכלת.

81 סמכותם של תרגומים אלו אינה מן הענין כלל, דאין אנו צריכים בזה לעדות של בר סמכא, דהללו לא באו להראותנו כי הפורפור הוא התכלת והם מסל"ת וחיו בזמן שראו עדיין תכלת וא"א לומר שכולם סילפו דבריהם ובמקרה כווננו הלשונות למ"ש סופרי האומות על הצבע המופק מן החלזון, או שנפלה טעות הסופרים בכל המקומות לכווננו ללשון זה. וראה עוד על היקנתון לקמן ח"ג אות ב' סע' ב.

[וכלשון הזאת "פורפורוס יאקינטוס" הזכיר גם מרקוס מאניליוס בתקופת בית שני, בתיאור הצבעים הצוריים (הובא בספר הארגמן עמ' 40).]

ז. דימויים מקבילים לתכלת ולפורפורה מהספרות העתיקה

בספרו על אבני החושן כתב אפיפניוס (מתקופת האמוראים) על אבן הספיר "ספפירוס הוא אבן שלפי האמור דומה לפורפורה הנקרא 'בלאטטא'..." והנה אבן הספיר היא אבן בגוון תכלת כמבואר בגמ' והרי לנו שהיו צובעים מהפורפורה בזמנם בגוון תכלת (המילה בלאטט"ה תורגמה ע"י החכם רבי אברהם רופא בשלטי הגיבורים (פ' עט) כחלזון שצובעים בו תכלת, ויש מהמתרגמים שתרגמוה ארגמן, אך בנידון דידן וודאי הכוונה תכלת שהרי הספיר אינו דומה אלא לזה כידוע מדברי חז"ל ומהמציאות, כי האבן הזאת ידועה ע"פ כל תרגומיה). כעין זה גם בכתבי הומרוס אנו מוצאים את דימיון זה של הפורפורה לגוונו של הים (המקור צוין לעיל הערה פא).

ח. הבנת האחרונים בספרי חכמי האומות

גם האחרונים שהבאנו לעיל, שהיו בקיאין בלשונות לע"ז ולכאו' מקורותיהם בספרי אוה"ע, הבינו מדבריהם דאיירי בחלזון שצובעים בו תכלת, ולמה לנו להכחיש הבנתם הפשוטה בלי שום סתירה וקושיה (וכולהו ס"ל דתכלת הוא בלו", כמ"ש במקום אחר בשה"ג ובמוסף הערוך שאף מפרש 'פרפירא' – בגד תכלת; ורק החו"י הוסיף שדמו הוא בצבע פורפר, ועי' לקמן ח"ג אות ב' סע' ב לגבי דעת הפוסקים שהתכלת סגול, מש"כ דשמא רק על הדם עצמו דיבר ולא על צבע התכלת בצמר כלל ומ"מ גם הוא הבין בדבריהם שמהפורפורה הזה צבעו את התכלת).

ט. השם פורפורה ככינוי לארגמן

אמנם מה שקראו לחלזון פורפורה ככינויו של הארגמן, אולי הוא משום שזה היה הצבע המצוי שצבעו בו (משום שהתכלת הופקה גם מהאינדיגו, ובלא"ה נמי אולי שימוש הארגמן היה יותר עיקרי בו, כדאי' בבמד"ר פרשה יב "שארגמן חשוב שבכולן") אך באמת הלשון פארפע"ר היתה כינוי אף לגוון תכלת (עי' מוסף הערוך ערך פרפירא, בתורה תמימה במדבר טו הערה קיח, ובתרגום לל"א שבערוך ערך תכלת, וכמו שהבאנו בהערה לעיל מתרגום השבעים שמתרגם תכלת במקום אחד 'הולופורפורוס'. ועד ימינו פרפ"ל באנגלית הוא גוון סגול ולא אדום/ארגמן).

י. מהארכיאולוגיה

בתגליות ארכיאולוגיות בארץ ובחו"ל, מצאו אריגים עתיקים מאוד צבועים בכחול שנבדק במעבדה במיכשור אנליטי מתקדם שהם מן הטרונקולוס (אף שהחומר הכחול שבחלזון הוא ממש כמו בקלא אילן, יש בצבע המופק מהחלזון גם שרידים מעטים של פרום שאינם בקלא אילן, כמו"כ התפלגות החומרים המצויים בו משמשת הוכחה חזקה מאיזה מין ממני הפורפורה נצבע אריג זה)⁸².

ואשר הקשו משברי החרסים הבודדים שנשארו בבתי הצבע שכתמיהם סגולים, אינה קושיה כלל, **ואדרבה זהו סמך נוסף** לזהותו כחלזון התכלת, דאל"כ אמאי לא נמצאו שרידי צביעת התכלת בשום מקום אחר. ואי התכלת הוא הפורפורה א"ש, דבזה לא נשארים שרידים כחולים על החרסים, אלא סגולים. [הסיבה לכך הינה מחמת שהכלים משמשים בכל התהליך מתחילתו שאז הוא סגול, וגם לגבי יורת הצביעה עצמה, הצבע שביורה אחר ההמסה הוא צהובלשקוף ואינו משאר כתמים. והכתמים בד"כ הם מלפני ההמסה שעדיין היה סגול, או שהם מהשכבה העליונה ביורה שהדם בא במגע עם החמצן ואינו מומס. וכן הוא בעוסקי מלאכת התכלת בזמנינו שברוב כליהם הכתמים סגולים.]

יא. ניסויים מעשיים

אך גם בלא כל האריכות הזאת, הרי בעינינו רואים שאין צריך סממנים מיוחדים להפקת צבע כחול מהדם, אלא בהנחתו בשמש לבדו אחר תהליך הַמְסָתוֹ (ואפי' באור היום בתוך הבית, יעשה כחול אחר כמה שעות, וכ"ש בזמנם לפי המתואר בכתביהם שהיה תהליך הצביעה אורך כמה ימים; ובלא"ה נמי יש דרך לעשותו כחול ע"י הרתחת היורה על האש בתהליך המסת הדם, או לאחריה ע"י אדים או ע"י בישול הצמר הצבוע). ואחר שידעו כל הסממנים המביאים אותו לידי הַמְסָתוֹ, שהרי רק על ידי זה אפשר לצבוע בו (גם

82 סוקניק, עמר, ועוד, מאמר "אריגי הארגמן האמתי" עמ' 414; יש להעיר, כי הפקפוקים על ההסתמכות על המדע אינם שייכים אלא לגבי השערות כמדע הארכיאולוגיה, אך לא לגבי נתונים מדויקים כמדעי הפיזיקה והכימיה, שעליהם אנו נסמכים בכל חיינו בכל דבר ועניין בין בדברים הנוגעים לפיקו"נ ובין בדברים הנוגעים לקיום המצוות. ויש לנו לברר המציאות על פי דרכי החכמה, אך לדון בגדריה ובעולה ממנה כדרכה של תורה.

את הצבע הסגול), א"א לומר שלא ידעו גם מאפשרות זו של צביעת הכחול.⁸³ נויש שר"ל שצביעתם היתה בחוץ, ולפי"ז אף לא היו נצרכים לשום דבר מיוחד, ע"י אות ג' סע' ב ס"ק ב.].

ואף בימינו כל גילוי זה בא לעולם בדרך מקרה ולא בניסיונות להוציא דווקא את הכחול (אלא שלא גילוהו עד לאחר זמן, כיון שלא היו משתמשים בו לצביעה כלל, אלא לניסויים במעבדות סגורות ובתנאים מסוימים; גם התכשירים שלנו פועלים מהר ולא שהו בניסיונותיהם זמן רב כ"כ כצביעה שבזמנם, וגם בימינו כתבו צובעי הסגול בצביעה טבעית מחלזון, שיש להקפיד שלא יחדרו קרני השמש ליורה כדי שלא יכחיל).

ג. השמטת מקור הארגמן מדברי חז"ל

שאלה: מפני מה לא נזכר בחז"ל שחלזון התכלת הוא חלזון הארגמן?

תשובה: אע"פ שאין ראיה לדבר זכר לדבר, דביחזקאל (כו, ז) משמע שתכלת וארגמן ממקור אחד יצאו, דתרווייהו מאיי אלישה (וימנה והולך שש ממצרים, אלונים מבשן וכי'; ומ"מ ודאי כוונת הנביא למשובחים שבכולם, דהא כל המינים הללו מצויים בעוד מקומות ואין ר"ל שנמצא התכלת רק באיי אלישה), אך בדברי חז"ל אין התייחסות למקור הארגמן כלל. אכן, המשמעות בתרגום השבעים, בפילון וביוסף בן מתתיהו וכן

83 ומה שכ' בקונ' אחד לומר שהם לא צבעו ע"י חיזור (המסת החומר) ולכן לא הפך להם לכחול, הוא דבר שאי אפשר במציאות נ' התכלת' עמ' 301 דברי פרופ' אלסנר; והיינו משום שבלא חיזור אינו אלא כתם חיצוני ולא נספג בצמר ואינו עולה יפה כלל, אא"כ יצבעו ישירות מהחלזון על הצמר שבזה אי"צ אפי' סממנים ושמעתי שגם בכה"ג לפעמים יכחיל ע"י חימום הדם או הצמר אח"כ. אך להדיא מבואר שצבעו ביורה של דם חלזון ולא מתוך החלזון עצמו. ואף הממצאים העתיקים של הצמר הצבוע בדם חלזון, הם רק ע"י חיזור, וגם צורת כתמי החרסים בחפירות מאוששת זאת]. ופליניוס כתב שהכניסו כמות של מי רגלים ובישלו וחיממוהו עשרה ימים, ואי צבעו ללא חיזור אי"צ לכולם אלא לנקותו מהבשר ולמרוח. ואין החיזור הזה תגלית חדשה של ממצאי צביעת החלזון בימינו, שהם עצמם השתמשו בידע עתיק שישנו בעולם ליצירת חיזור באינדיגו, וכן בניסיונות שחזור מרשמי הצביעה של פליניוס.

ומה שהקשה שאם צבעו ע"י חיזור א"כ כשירתיחוהו תמיד הוא הופך לכחול והיך עשו ממנו סגול, אינה קושיה כלל ויתכן לעשותו יותר עמיד כגון בתערובות חלזונות ואכמ"ל בהסבר לזה. וכמ"ש פליניוס על צבע האמתיסט (והוא סגול), שהיה נעשה ע"י עירוב ב' מיני חלזונות.

בכתבי חכמי אוה"ע שאף הוא מחלזון נויש משמעות כע"ז במדרש שהובא בתוס' השלם עה"ת, בראשית מט, יג].

ונראה שחז"ל לא ראו לדבר על מקור הארגמן, כי אין בזה נ"מ לדינא דמהתוספתא משמע שאף לבגדי כהונה הוא כשר בכל מיני צבעונין (דלגבי תכלת כתבו דבעינן מן החלזון ואילו בארגמן לא כתבו מידי, וכ"מ ברמב"ם כלי המקדש ח' י"ג ועי"ש במל"מ, ובאמת הרמב"ם כתב שארגמן הוא ל"ך ולא הזכיר החלזון, ולתרוייהו לא מצינו מקור בחז"ל). והרוצה לומר שאין הארגמן מהחלזון רשאי, וסמך יש לו מכמה ראשונים. ומ"מ אין בזה שום קושיה על זיהוי הפורפורה כחלזון התכלת.

מ"מ מהתעלמות חז"ל לק"מ, שהרי לא הזכירו כלל שארגמן מהחלזון, כמש"כ ההיסטוריונים היהודים וחכמי הגויים.

ובלא"ה אין כאן קושיה כלל, כי אפשר שצבע הטרונוקולוס (קהה קוצים) הוא לתכלת לבדו ולא לארגמן. ואולי זה מה שר"ל בלשון "ובדמו צובעים תכלת" בברייתא דמנחות, להבחין בין החלזון שרגילים לצבוע בו תכלת לבין ה"חד קוצים" ו"אדומת הפה", שהצבע שמופק מהם הוא אדום יותר (אף שאין סברא לומר שאף אם יצליחו להפריד את הכחול לבדו מתוך החלזונות האחרים דווקא חד מינייהו יהיה כשר, כי הצבען הכחול שבכולם הוא אינדיגו כמש"כ לעיל, אלא שבטרונוקולוס יש הרבה ממנו ובהם יותר כרום, ואם מצליחים להפרידו צריך ראייה לפוסלו).

ג. אופן הצביעה והסממנים

א. "האי תכילתא היכי צבעיתו לה"

שאלה: מרן הגרי"ש אלישיב זצוק"ל בתשובתו מביא משו"ת ישועות מלכו שיש מחלוקת הראשונים אם הסממנים שמערבים הם בתוך היורה או רק בצמר, ואיך נכריע בזה"ז. ועוד יש לברר מנלן אלו הם הסממנים הנצרכים לתכלת.

תשובה: גם טענה זו לא קיימא אלא כלפי הדיונון ולא כלפי הפורפורה, וכמו שיבואר.

דאמרינן במנחות (מב:) "א"ל אביי לר' שמואל ברבי יהודה הא תכילתא היכי צבעיתו לה א"ל מייתנין דם חלזון וסמנין ורמינן להו ביורה ומרתחינן ליה",

ופרש"י "כדרך הצובעים ששורין אותו בצריף" (כג"י תוס' והגה' צ"ק שם) והק' שם בתוס' "דבר תימה הוא היאך מערב שום דבר בהדי תכלת, ושמא עם הסממנין נקרא תכלת, ובקונטרס פ"י לשרות בהן כדרך הצובעין ששורין אותו בצריף". ויש להסתפק, אי כוונתו שלדעת רש"י הסממנים הם דווקא דבר שאינו נותן בו צבע (ואז נימא דהצריף הנ"ל הוא חומר עזר לצביעה, אך אינו משנה הגוון⁸⁴), או דס"ל לדעת רש"י נמי כוונתה, דלא איכפת ליה שהסממנים יתנו בו צבע (ואז נימא דהצריף הוא חומר צובע),⁸⁵ ומ"מ לדעת תוס' לא איכפת לן בהכי. ולתרוייהו לא נאמר שום דין איזה סממנים רשאים ליתן בו (אמנם גם לתוס' דלא איכפ"ל אם הסממנים משנים הצבע, מ"מ ודאי צריך שישאר גוון תכלת ולא ישתנה) וברמב"ם (ב, ב) "ונותנין את הדם ליורה ונותנין עמו סממנין כמו הקמוניא וכיו"ב כדרך שהצבעין עושין" ולא כ' איזה סממנים, ומשמע דבכל שיעשו הצבָעים שרי, משום שענינם רק להתפסס הצבע ולא איכפ"ל צורת עשייתו.

והנה בחלזון זה א"ש לכו"ע בין לרש"י בין לתוס' ובין לרמב"ם. כיון שאין הסממנים נשארים בצמר כלל שאין ענינם אלא לצורך המסת הדם (דלא כשאר מיני צבע שנשאר שריד מהסממנים). וממילא ודאי בזה לא איכפ"ל במיני הסממנים וצורת הצביעה.

84 אשר כע"ז כתב רש"י (כתובות עט): "מחפורת של צריף אלו"ם בלע"ז צובעין בהן בגדים ומשי" ויש לדון אי כוונתו שמתפסס הצבע על ידיהם או דאיהו גופייהו משמשים לגוון. וברבינו בחיי (שלח טו, לח) "ושורין אותו צמר תחלה בסיד ואחר כך מכבסין אותו עד שיהיה נקי ומטילין ביורה ורוחת הדם ההוא והצמר עם סמנין כמו אהל וצריף כדרך שעושין הצבעין כדי שיקלוט הצמר את העין". הרי שתפקידו של הצריף הזה הוא שיקלוט העין ודרך הטלתו היא לתוך היורה (ובודאי אין מחלוקת הראשונים מה היא דרך הצובעים, וע"כ דלא כמו שפירש הישועות מלכו בדברי תוס' בדעת רש"י דהצריף ניתן רק בצמר ולא ביורה עם הצבע).

85 ונראה להוכיח דדעת רש"י שגוון התכלת בצמר הוא רק מהחלזון ולא מהסממנים (כהבנת הישועות מלכו בדעתו), ממש"כ רש"י (חולין פט). "ומראית דמו דומה לים". ולכאור' מקורו ממה שמצאנו כלפי התכלת עצמה שמראיתה דומה לים. וא"כ חזינן דס"ל דגוון דמו של החלזון הוא כגוון התכלת עצמה ואין הסממנים משנים בה את הגוון.

ובישועות מלכו כתב דתוס' פירשו ברש"י דהסממנים ניתנים רק בבגד ולא בתוך היורה, והוא דבר תימה, דהא מפורש בגמרא מייתנין דם חלזון וסמנין ורמינן להו ביורה, הרי להדיא דאף את הסממנים יהבינן ביורה. ואף לפי הבנתו בפירוש דברי התוס' אי"צ לומר כן, דאף אי נותנים הסממנים לתוך היורה (וכמש"כ בהערה 84 מדברי רבינו בחיי), מ"מ אפשר שתוס' הבינו מדבריו שהסממנים הללו אינם לצורך נתינת צבע אלא רק כדי שיקלוט העין. ונראה דמה שהביאו לבאר כך הוא הגירסא שהיתה לפניו ברש"י: "דרך הצובעים לשרות בגדים בצריף", ומשמע ליה דשורין רק את הבגד בצריף ולא מערבין את הצריף ביורת הצבע עצמה במלאכת הצביעה. אך באמת גירסת תוס' ברש"י אינה כן, אלא "כדרך הצבעין לשרות אותו בצריף" והיינו עם הצבע (וכהגהות צ"ק שם). ומ"מ גם הישועות מלכו ביאר טעמו של דבר דבעינן שלא יהיו סמנין ביורה, משום מש"כ שם תוס' שלא יהיה הצבע מורכב מעוד דבר חוץ מדם חלזון. וא"כ בצביעת הפורפורה א"ש לכו"ע וכמ"ש לעיל, כיון דאין הסממנים נותנים בו את הצבע כלל אלא מסייעים בהתפסתו בצמר. וכל דבריו לא שייכי אלא כלפי הדיונון, שבו הגוון משתנה ע"י הסממנים.

ב. העמדת היורה בחמה

שאלה: בגמ' (מנחות מב:) לא הוזכר במלאכת עשייתו שצריכים להניחו בשמש. **תשובה: א.** גם בלא העמדתו בחוץ, בכמות קטנה מספיק לו אור היום שבתוך החדר כדי להעשות כחול, אלא שהוא לוקח יותר זמן (וכבר הוזכר בספרי היוונים שהיה תהליך הצביעה נמשך כמה ימים). ולאחרונה התברר שכשתהליך הצביעה נעשה במי ים אי"צ קרני שמש, וכן נודע עוד שיש דרך לעשותו ע"י הרתחת היורה על האש בתהליך המסת הדם ובתוספת סממנים, וכן בבישול הצמר הצבוע עד הרתחתו, ואפי' ע"י אדים בעלמא הופך הסגול לכחול. וא"כ היו צריכים לעשות תחבולות כדי לצבוע סגול עמיד ולא בשביל צביעת התכלת. ואפשר שזה מה שחידש רב שמואל בר יהודה שם במלאכת הצביעה, דבעי להרתיחו עם הסממנים (אולי נתקשה בזה אביי, כיון שהוא שונה ממלאכת צביעת הקלא אילן שאי"צ רתיחה, שאין בו אדום שצריכים להוציאו).

וככל שמתרבה שימוש צביעתו של החלזון הזה, מתגלים דרכים נוספות לעשיית הכחול ממנו אף ללא שמש. וכל הדרכים הנודעים היום לא נודעו אלא בדרך מקרה ע"י שימוש, וא"כ בימיהם שהיה שימוש נפוץ בהרבה מסתבר מאוד שהיו ידוע להם דרכים רבות נוספות לעשיית הכחול ממנו אף ללא שמש. ב. יש טוענים על פי מש"כ סטראבו"ן על הריח הרע שהיה בצור ממלאכת הצביעה [ניתן לחוש בריח זה גם בבתי הצביעה בזמנינו]⁸⁶, דמסתבר שהצביעה בזמנם היתה בחוץ, לפיכך תמיד היתה להם קרינת השמש אף בלא שהיו מכוונים לכך. אמנם יש לפקפק הרבה באסמכתאות אלו.

ג. בגמ' משמע דלא באו ללמד כל מלאכת הצביעה לְצַבְעִים. דהא לא הוזכר איזה סממנים מערבים בו, והיינו משום דאינו מעכב כמ"ש לעיל, והעיקר בזה להגיע לגוון הסופי בכל דרך שתהיה ולכן גם לא הוצרכו לכתוב פרט זה וולא באו אלא משום איזה פרט מסוים, אולי לענין הטעימה או לזה שעושים אותו בסממנים, או כמ"ש לעיל דבעינן להרתיעו ולא סגי בחימום כמו בקלא אילן; ואפשר דשאלתו היתה רק על הדינים המיוחדים שצריכים להקפיד במלאכת הצביעה כדאמרין שם ש"מ חלת].

ד. הערות מכמה סוגיות

א. הצד חלזון

שאלה: יש מקשים דבשבת (עה). איתא דהצד חלזון חייב משום מלאכת צידה. והפורפורה שהוא עומד במקומו ולא עביד לרבווי, הו"ל כצבי חיגר שאין מחויבים על צידתו (שם ק:).

תשובה: הנה גדולה מזו כתב רש"י (חגיגה יא.) לגבי חומט שמח' שרצים, "אומר אני שהוא מין שרץ שקורין לימצ"א הגדל בקליפה ההולכת ומעגלת תמיד כל כמה שגדל..." והיינו חלזון דיבשה, דהא חלזון של ים הוא שרץ המים, וח'.

86 חכ"א העיר על שלא נזכר על אומני צביעת התכלת שהיו מאוסים כבורסקאים, אך גם אם הפורפורה אינו חלזון התכלת מ"מ גם לגבי אומני צבעי הפורפורה לא נזכר כן. ועל כרחו יש לו ליישב באיזה אופן שיהיה או שלא היה הסירחון דבק באומנין עצמם, או שאין מלאכה זו אומנות מצויה כבורסקאים ולא הוצרכו לדבר בה, או באופן אחר ואכמ"ל.

שרצים הם מהשורץ על הארץ. וא"כ אף חלזון דיבשה דלא עביד לרבוויי כלל יש בו צידה, דהא אמרו במשנה (שבת קז.) "ח' שרצים האמורים בתורה הצדן .. חייב" ואף שהוא ניצוד ועומד (וכן נקט הגרי"ש אלישיב עיקר דהלכה כרש"י הובא באורחות שבת פי"ד, הערה כא)⁸⁷. וצריך לחלק בין חומט של רש"י לצבי חגור⁸⁸.

ויש עוד להוסיף דאף להתורי"ד (חגיגה יא.) דפליג על רש"י וס"ל דאין צידה בחלזון דיבשה משום שאינו יכול לזוז כמעט, יש לחלק חלזון של ים מחלזונות של יבשה, דאי' בביצה (כד.) "היכי דמי מחוסר צידה, א"ר יוסף אמר שמואל כל שאומר הבא מצודה ונצודנו", וא"כ הפורפורה הזה, כיון שהוא נמצא במעמקים מקום שאין יד אדם משגת אותו ואף הוא נסתר שאין מבחינים בו בקל ואינו ניצוד רק ע"י פיתיון שמניחים לו ברשתות, הוא בכלל "הבא מצודה ונצודנו" דחשיב צידה.

ולא דמי לצבי שבור או לאוויזים ותרנגולים שברשותו, דהתם גם בלא צידתו היה עומד ברשותו, אבל הכא בלא צידה אינו עומד לשימוש של האדם (והגם שכיום יש שצדים אותו אפי' בצלילה, מ"מ בד"כ היו נצרכים לשם כך לאמצעי צלילה מיוחדים שלא היו בזמנם).

87 ובאגלי טל (בורר יא) "וגדולה מזה שהצד דגים מתוך הנהר אפשר דחייב". וא"כ כ"ש בזה, שיכול להלך וגם הוא נסתר ע"י צורתו הדומה לסלעי הים ובצבעו הדומה לים.

88 ואפשר שהחילוק הוא דצידה לא הוי אלא במקום ששוללים את חירותו של הבע"ח, ואילו צבי חגור או חולה שכבר נשללה חירותו ממנו ע"י חוליו, תו אין מוסיף בו צידה. אך במקום כזה שהוא חי בצורתו הטבעית, אזי הבאתו לתנאי שבי, חשיבא צידה. ובכה"ל (סי' שטז) כתב, דבב"י משמע דס"ל לר"ח דבצידת צבי החולה מחמת אובצנא, אף דאין יכול לזוז ממקומו, חשיבא צידה. והקשה, כיון דאין יכול לברוח מ"ש מצבי חגור. ואין לומר דמשום שעתיד להיות בריא לאחר זמן, דמ"ש מחגבים בשעת הטל דאמרינן דהצדן פטור (שבת קז:). ולהאמור שמעתי ליישב (בשם הגרמ"מ קרפ שליט"א בספרו) דבע"ח שהוא בצורתו הטבעית שייך בו צידה, אף אם השתא אין יכול לברוח. ורק כשחל בו שינוי מצורתו הטבעית חשיב שהוא כבר ניצוד ועומד. ולכך מחמת אובצנא שהוא עייפות בעלמא, חשיב צורת חייו הטבעית יותר מחגבים בשעת הטל או צבי חולה. ויל"ע דלא א"ש עם דברי אלעזר בן מהבאי, דחגבים בשעת השרב, אם מקלחות פטור והיינו משום דצידתם פשוטה ואף דהחגבים חיים בצורתם הטבעית. אך י"ל דר"ח לטעמיה דפי' שם דענין מקלחות, דמופיק ע"י הקילות וא"כ שוב אפשר"ל דחשיבי ניצודים כיון דאינם כחכם לפי טבעם.

והרי להדיא אי' בפ' הראב"ד לספר יצירה (הקדמה נתיב ח), שהחלזון הוא עומד במקום אחד, וע"כ צריכים אנו לפרש דעת המחייבים על צידתו כנ"ל.

וא"ש טובא דלפי"ז אפשר לבאר מחלוקתם של הבבלי והירושלמי [שהובא בתוס' שבת עה. דבירושלמי אי' שהצד חלזון פטור] בבריה כזו שהיא קצת ניצודת ועומדת, אם תפיסתה חשיבא צידה. ואדרבה יש לדקדק מעצם המחלוקת שהוא קצת ניצוד ועומד, דלא מסתבר שנחלקו במציאות. וא"כ יש בזה סימן נוסף המתקיים בחלזון זה (שטבעו לעמוד בד"כ בלא תנועה).⁸⁹

עוד יש לתרץ באופן אחר, דבמקום שצדים אותו ברשתות נמצא שאין שעת צידתו אלא שעת הוצאת הרשת מן המים ואז הוא במצב של מהלך ולא רובץ על פני האדמה.

ב. והפוצעו

שאלה: לדעת ר"י (שבת עה.) הפוצע חלזון חייב משום מפרק, ומפרק שיעורו גרוגרת ואילו בחלזון הזה אין בדמו גרוגרת.

תשובה: קושי' זו אינה אלא לדעת הרמב"ם דחובל שיעורו גרוגרת, אך כבר כתב הכס"מ שם (שבת ח' ד'), דגם לדידיה אין שיעור זה אלא בדם שראוי ללפת בו הפת, דבזה שיעורו כאוכלין (וכדאמר' בגמ' בחובל וצריך לכלבו), אך לא נאמר שיעור זה אלא באוכלים ולא במיני הצובעין.

ועוי"ל ע"פ מה שהביאו הרבה מהאחרונים דברי מהר"ם בנעט (מגן אבות ד"ה השוחטו) ליישב מה שמקשים על דברי הרמב"ם, מהא דבמילה ליכא גרוגרת ואפ"ה איצטריך קרא להתירה בשבת, וע"ז כתב מהר"ם בנעט דמשום חשיבות

89 ויש מקשים דכיון דדרך צידתו ברשת כמבואר בגמ', א"כ אין חייב אלא אי בשעת פריסתו ילכוד כמבואר בתוס' (שבת יז:), ואין מצוי בפורפורה שיהיה כן. אך אין זו קושיה של כלום דהתם לא איירי במקום שמוציא את הרשת אלא כשנשאר לכוד בתוך הרשת, אך כשצורת הצידה היא ע"י הוצאת הרשת מן המים בהא דאי הוצאתו זו היא צידתו, ועד שאין מוציא הרשת מן המים אכתי אין צידתו גמורה. ובלא"ה, לדעת רש"י שבחומט של יבשה חייבים על צידתו הוי אפשר לאוקמי הא דצד חלזון חייב, כשצד בידו. ועוד יש לחלק דתוס' כתבו דקושייתם שם משום דאינו יודע אם יצוד, אך במקום שצידתו ודאית וכמו שמצוי בצידת הפורפורה (כשמניחו במקום שמצויים חלזונות) בהא דאי יתחייב אפי' על פריסת המצודה.

המצוה שיעורו פחות. וה"נ נימא דדם חלזון חשיב, וכדאמרין לגבי הוצאה דשיעורא דארגמן בכלשהו (שבת צ:; ובמגן אבות שם רצה לומר דחלזון איירי דווקא בדליכא גרוגרת, ומיישב בזה קושיה אחרת שהוקשה לו בסוגי' עיי"ש סוה"ד; ועי' לעיל הערה 15 בסוגית הגמ' שם בענין פסי"ר דלא ניחא ליה בפציעת החלזון).

ג. מן המותר בפך

שאלה: איך הותר תכלת במשכן, והא לא הוכשרו למלאכ"ש אלא עור בהמה טהורה בלבד (שבת כח.), והפורפורה הוא שרץ המים טמא.⁹⁰
תשובה: דבר זה אינו קשה על זיהוי הפורפורה דווקא, דהא להדיא כתבו הראשונים שהחלזון הוא תולעת (רש"י סנהדרין צא., ראבי"ה שבת קצד, ר"ש וראב"ד תו"כ מצורע א, יד, וכ"מ בדברי הריטב"א שבת עה. בשם הרא"ה והרמב"ן, "...חלזון שאינו בעל איברים אלא גוף אטום כחלזונות שבאשפות"). ומדברי כולם נלמד דאין לו סנפיר וקשקשת ואינו כשר. וכן משמעות הפשוטה בגמ' בבכורות, דחלזון הוא כצורת נחש (בכורות לח: וערש"י ויקרא כא, כ), וה"ה דיש להקשות כן לגבי ארגמן (בין אם הוא מפורפורה ובין לדעת הרמב"ם בפיהמ"ש כלאים ט, א, שהוא הצמר הצבוע ב"לך", שהוא מין תולעת ידועה בהודו הנקראת Lakshedia lacca). וכן תולעת שני שהיא ודאי תולעת והיא ידועה, וכתב הרמב"ם (שם) שהיא הקרמז, וכ"כ ר"ש וראב"ד (תו"כ שם) ועוד (אמנם רבינו בחיי כ' שצובעים בגרגרים שהתולעת בתוכם ולא בגוף התולעת, אך היום ידוע, כי הגרגרים הם הכנימות האמהות שגם הם שרצים אסורים, וכ"כ מהר"י אברבנאל שמות כא שהתולעת שני מתולעים ממש).

וכתבו האחרונים שדין זה אינו אלא בעור שהוא עיקר הדבר, אך צבע חזותא בעלמא הוא וחזותא לאו מילתא היא (עי' נו"ב תנינא אר"ח ג' וחת"ס יוד"ח ח"ב רע"ו, ובשע"ת לג, ה), וכ"מ בלשון הברייתא "לא הוכשרו וכו' אלא עור בהמה טהורה", דדווקא לגבי עור קפיד [וכן דקדקו התוס' והרשב"א שם, והקשו על שְׁצַר דאיירי ביה התם בגמ' שבת כח., אך רש"י תירץ דהא נמי חשיב עור, דו"ק ברש"י ד"ה אלא לנכרכות שם כח:].

90 אין להקשות, איך הותר לעשות מצוה מדבר טמא, דהא חוט משי כשר לציצית בבגד משי, כדאי' במנחות (לט:).

עוד יל"ע בעיקר הדבר, אי דם חלזון דמיפקד פקיד לא דמי למי רגלים של חמור דמותרין שהרי גם דם זה אינו מגופו ממש והוי כפירשא בעלמא. ואפילו דם שרצים ממש איצטריך קרא לריבוי, ויש לדון אי דם הצבע של החלזון הוא ממש כדם גם לגבי דין זה (כ"כ באבהא"ז כלי המקדש א, ג: וע"ע במג"א רטז, ג, שדן בדעת כמה ראשונים דס"ל דמוס"ק הנעשה מדם חיה מותר באכילה).

ד. יים כנרת דאתי מתמן תכלת" (זוה"ק)

שאלה: בזוה"ק אי' דחלזון עולה מים כנרת (וכ"ה בדברי האריז"ל), ואילו הפורפורה אינו ניצוד אלא בנחלת זבולון בים הגדול ובעוד מקומות בים התיכון. ואף דלא ראינו אינה ראייה (דהא אף חלזון צובע אחר לא נתגלה שם), אך אריסטו כתב על הפורפורה שאינו מצוי אלא במים מלוחים, והכנרת מימיה מתוקים. ולא מסתבר שהיה החלזון מצוי בכנרת שלא כדרך טבעו בכל העולם.

תשובה: כבר נתקשו הרמ"ק החיד"א והיעב"ץ בדברי זוה"ק הללו, אחר דנקטו לדבר ברור דהחלזון מצוי בים הגדול. וכמו שמשמע בדברי חז"ל בכ"מ, דהא אמרי' דחלזון מצוי מסולמות של צור ועד חיפה (שבת כו.) ובספרי (ברכה שנד) אי' שהוא בימה של חיפה (י"ג יפו) ועוד משמע שם שהוא מצוי בין עכו לכזיב. ועוד אמרו (מגילה ו.) שקיבל זבולון החלזון בנחלתו כדי שיהיה לו מעלה שאין לנפתלי, שהכל צריכים לו ע"י חלזון, ואילו הכנרת הרי היא בחלקו של נפתלי, ולא עוד אלא שאף שאר שבטים יכולים לצודו שם דהא "מחכין בימה של טבריה" (ב"ק פא.). ועוד דהא זוה"ק כ' דהכנרת בנחלת זבולון ובגמ' דידן אמרי' דכנרת היא בנחלת נפתלי (כן הוא בגמ' ב"ק פא: וכ"מ בספר יהושע).

ופירש הרמ"ק (אור החמה ח"ב קמט:): דאין כוונת זוה"ק לים כנרת הגשמי אלא לספירת המלכות הנקראת בלשון זוהר ים כנרת.⁹¹

91 והסכים בזה החיד"א ודחה להרמ"ז החלוק על הרמ"ק. ז"ל: (נחל קדומים תרומה) "וכל זה נעלם מעיני הרב הגדול הרמ"ז שדחה דברי הרמ"ק שהחלזון בים הגדול וכתב דהיה בים כנרת ולא זכר ספרי ופסיקתא והר"מ ואכמ"ל" [ובודאי אין כוונת החיד"א לחלוק על דברי האר"י שהביא הרמ"ז שם, אלא דס"ל שהאר"י מדבר ע"פ אותם מושגים שמדבר בהם זוה"ק. וראה מש"כ עליו הגרי"מ הלל שליט"א (וישב הים ח"א סי' ג') וז"ל: "ותהילות יוסף בפי כל הפוסקים האחרונים באמרם שהוא לבדו הבר סמכא בכל ענייני הכתבי הקודש

של האריז"ל. ובלקו"ת כתב האריז"ל דים כנרת שבחלקו היינו דבאמת הוא בחלק נפתלי ואעפ"כ חשיב שהוא בחלק זבולון ע"פ סוד כמ"ש שם, ולפי"ז מש"כ בגמ' (מגילה ו.) דחלון הוא בנחלת זבולון ולא אצל נפתלי, ודאי אין הכוונה שהוא בים כנרת ופשוט הגמ' איירי בחלון התכלת וכן מפורש בתרגום הנקרא יונתן בן עוזיאל עה"פ שבכרכת זבולון "כי שפע ימים יינקו" (דברים לג, יט) ארום על ספר ימא רבא שרן ויתפרנקון מן טריתא וחלונא יאחדון ויצבעון מאדמיה תיכלא לחוטי גוליתהון"]. ואמנם הגאון יעב"ץ (מטפחת ספרים פ"ד) רצה מכח קושי' זו להגיה הגי' בכל לשונות הזוהר, אך גם בדברי האריז"ל איתא להא. אך באמת כדברי הרמ"ק משמע אף בתוך דברי הזוה"ק עצמו, גם לולא כל ההוכחות מן הש"ס. דדברי הזוהר (דברים לג יח) הם עה"פ "לזבולן אמר שמח זבולן בצאתך ויששכר באהלך" וקאמר דזבולון נפיק לאגחא קרבא וע"ז אמר "בחולקיה דזבולון ימא, וכנסת ישראל אקרי ים כנרת, והכי אתחזי, בגין דהא תכלת נפיק מתמן..." הרי דאיירי באותו ים דכתיב ביה שמח זבולון בצאתך וקאמר דנפיק ביה לאגחא קרבא, דהיינו ודאי הים הגדול, שהרי הכנרת כולו בא"י ואין מקום לצאת ממנו לחו"ל. ועוד, דהוכחת הזוהר דנקרא אותו ים בשם ים כנרת הוא מדבר זה עצמו שהתכלת עולה משם (וכע"ז בזוהר שלח קעה:), ואי"צ לומר כן גבי ים כנרת שבטבריה שהתורה כבר קראתו ים כנרת. גם לא משמע דענינו להוכיח גבולות הנחלות, שנחלת זבולון מגעת לכנרת. ועוד, דא"כ נצטרך לומר דהוכחתו מהא דחזינן שהחלון בחלקו, וס"ל דלא יתכן שיהיה החלון אלא בים כנרת לבדו ולא נמצא בים הגדול כלל, וזה לא יתכן, דהא בבבאיים משמע דהיה מצוי באיי אלישה (איטליה ע"פ התרגום) ובגמ' (שבת כו.) אי' שהוא מסולמות של צור ועד חיפה. ועוד דבתחילה קאמר דבחולקיה ימא, ולאחמ"כ אמר דקרי ליה ים כנרת, ומשמע דמדבר באותו ים דאיירי ביה בתחילה והיינו אותו ים שידוע שהוא בנחלת זבולון שהוא הים הגדול כמשמעות המקראות.

ובמקו"א אי' בזוה"ק (בשלח מח:) "והא ימא חד הוה בעדביה אלא מאי לחוף ימים, ודאי אוקמוה חברייא ברזא עלאה, וירכתו על צידון כמה דאת אמר יוצאי ירך יעקב, זבולון שוקא דימינא דגופא הוה, וים כנרת הוה בעדביה ומהכא אשתכח חלון לתכלתא", הרי דמפרש קרא ד"וירכתו על צידון" ברזא עלאה על ים כנרת. והיינו ודאי כפי' הרמ"ק דקרי ליה לים הגדול שבחלק זבולון כנרת, שהרי כנרת שבטבריה אין לו שום שייכות עם צידון. ואינו בחלק זבולון כמו שהקשה המקשה בתוך דברי הזוהר שם. והתוצא לא נחלק עליו על ההנחה הפשוטה שהניח ד"מא חד הוה בעדביה", אלא פירשו ברזא עלאה ולא שינה סדרי נחלות השבטים. וכמו שנתפרש בזוהר בדברים (לג, יח) דקרי ליה כנרת משום דכנסת ישראל אקרי כנרת.

ועוד הק' בזוהר (בהעלותך קנא.) דכיון דזבולון ירית כנרת "אי הכי יהודה מה חולקא אית ביה אלא יהודה נטל מלכותא כלא ואתאחיד ביה בכל סטרי"ן" והיה קשה לו מאי דחשבינן ליה לזבולון בכנרת דהיינו המלכות, דהא קיי"ל דיהודה הוא במלכות. והיינו ודאי כדברי הרמ"ק דאין כוונתו אלא לכנרת של מעלה (אמנם להרמ"ז ס"ל דכנרת של טבריה היא נמי בחלקו של זבולון, וצ"ע).

ומה שדקדקו עוד ממש"כ הזוה"ק כנרת לעילא וכנרת לתתא, דעת הרמ"ק דאחר שהדבר מפורש שם כי הכנרת ירמוז למלכות, וגם במושגים העליונים ישנה מלכותא עלילא ומלכותא תתאה, כמו שפירשו המקובלים ענין ירושלים של מעלה ושל מטה, בענין המלכותא תתאה שהיא המלכות ומלכותא עלילא שהיא הבינה, ה"נ בזה.

ה. האם יש לו גידים ועצמות

אי' בירושלמי (פ"ק דשבת ה"ב) "חזקיה אמר ההורג כינה בשבת כהורג גמל, שמואל מקטע ידה וריגלה וכו' אר"ש בן חלפתא ולא מחלזון שמענו, וחלזון יש לו גידים ועצמות, ולא כן תני כל דבר שאין לו גידים ועצמות אינו חי יותר משהו חדשים דמר רבי יוסי וכו'".

ונחלקו המפרשים בביאורו, דהקרבה"ע והפ"מ פי' דר"ל דלחלזון אין גידים ועצמות, אך יש שפירשו דר"ל דלחלזון יש גידים ועצמות והירושלמי מוכיח דבר זה דיש לו גידים ועצמות מדחזינן שהוא חי יותר מו' חודש, וכל דבר שאין לו גידים ועצמות אינו חי יותר מו' חדשים. וא"כ לפי פי' זה דלחלזון יש גידים ועצמות, יש לנו לברר אם לפורפורה יש גידים ועצמות. והנה לפירוש הזה בירושלמי מוכח בבירור שיש גידים ועצמות לפורפורה [אף אם אינו חלזון התכלת], דהא כל ראייתו של הירושלמי שיש לחלזון גידים ועצמות, אינו משום דחזינן כן במציאות אלא משום שהוא חי יותר מו' חודש, ואנן נמי נימא דהנה הפורפורה חי ז' שנים ויש בו אותו הכרח שממנו הכריח הירושלמי שלחלזון יש גידים ועצמות, דקיי"ל "כל דבר שאין לו גידים ועצמות אינו חי יותר מו' חדשים". וא"כ לפי"ז הדבר ברור שיש לפורפורה הזה גידים ועצמות וכל מה שנפרש בזה לא יהיה אלא ביאור מפני מה חשיב כן, מאחר והחוש מכחישו.

עוד מוכח מן הירושלמי הנ"ל שחלזון של תכלת דאיירי ביה אין לו גידים ועצמות הניכרים וידועים לכל שהרי כל הוכחתו לומר שיש לו גידים ועצמות היא רק מכח זה שהוא חי יותר מו' חדשים, וא"כ יש לנו למצוא חלזון מאותו המין של חלזונות הידועים לנו שאין ניכר בו גידים ועצמות והוא חי ז' שנים וממילא ע"כ דיש לו גידים ועצמות. (וכדברי הראשונים שהובאו לעיל ח"א אות י"א סע' א שהוא תולעת, שכידוע אין לה גידים ועצמות.)

[אולי יש לפרש טעם הירושלמי, דענין גידים ועצמות הוא כמבואר בסוכה (כא:): דענינם הוא להגנה וסיכוך, וא"כ קונחיתו שמשמשת לו להגנה וסיכוך חשיבא ליה כגידים ועצמות.]

ה. מנין החוטים

זאת למודעי כי לא הגעתי להוראה כלל,

וכל הנראה כהכרעת הלכה בסעיפים אלו אינו אלא מראה מקום בעלמא.

ראיתי מי שערער שא"ל לקיים המצוה כיון שנחלקו הראשונים במנין החוטים (שלפי הרמב"ם התכלת הוא חצי חוט, ולראב"ד חוט א', ולחוס' ב' חוטים). ודבר תימה הוא, וכי משו"ה ייבטל מן המצוה לגמרי, הא למה הדבר דומה למי שאינו מניח תפילין משום דאיפליגו בה רש"י ור"ת (קודם שנפסקה בזה הלכה). ואמר' (עירובין ו: ועוד) "הרצה לעשות כדברי בית שמאי עושה כדברי בית הלל עושה, מקולי בית שמאי ומקולי בית הלל רשע, מחומרי בית שמאי ומחומרי בית הלל עליו הכתוב אומר הכסיל בחושך הולך, אלא אי כבית שמאי כקוליהון וכחומריהון אי כבית הלל כקוליהון וכחומריהון", והכא שלא להטיל תכלת כלל גרע טפי, דהא במעשה זה עצמו אינו עושה אף כחד מיניה. ישתקע הדבר ולא יאמר, כי הרבה גופי תורה בטלין בו.

והנה יש להקדים דבכל גווני שיעשה לא גרע מעשיית לבן לבדו או תכלת לבדו, דהא כשם שאין התכלת מעכב את הלבן ה"נ אין הלבן מעכב את התכלת ואי עבד ד' של תכלת או ד' של לבן יצא. ואף כשעושה המצוה לחצאין מוכחא סוגית הגמ' דלא גרע בזה ולא יהא אלא כמאן דלא עבד אלא לבן לחודיה או תכלת לחודיה^{92, 93}. וכל הנידון בזה הוא רק איך יעשה כדי לקיים גם מצות תכלת

92 דאף כשאין מקיים מצות לבן בשלימות בחוטים הבאים במקום תכלת, מ"מ לגבי הדין הזה דאמר' "אין לו תכלת מטיל לבן" יצא, כדאי' בגמ' (מנחות לח:): דאף אם לא מתקיים לבן כדינו (דהיינו אפי' אי אקדומי לבן מעכב בדיעבד) מ"מ יצא י"ח לדין דקיי"ל לבן אינו מעכב את התכלת, ופי' בתוס' (שם לח. ד"ה התכלת) דהיינו משום דבמצות גדילים מהני אף בלבן שלא כדינו דקרינא ביה גדילים ד', וא"כ ה"ה אי עבד את התכלת שלא כדינו ידי גדילים יצא. וברמב"ם נמי משמע דמודה לרש"י ותוס' דאי עבד ארבעה של תכלת, ידי מצות ציצית יצא, כמ"ש בפי' והלובש טלית שיש בה לבן או תכלת או שניהם כאחד הרי קיים מצות עשה אחת (ושם לא הזכיר גרדומין), וכ"כ בב"י (או"ח יב) "ונראה לי שהרמב"ם ודאי פסק כרבנן וכו'... שהרי עיקר המצוה בתכלת ואם היכא שאין לו תכלת עושה לבן לבדו כל שכן שכשארין לו לבן שעושה תכלת לבדו" (וכ"ה בכס"מ ציצית א, יח). ובסה"מ (שורש יא) נמי מבואר דהיה אפשר למנות התכלת כמצוה בפ"ע משום דאין זו צריכה לזו. ויש לזון לדעת הרמב"ם אי היה כולו תכלת דשמא קיים בזה אף מצות לבן ולא גרע מקלא אילן (עי' הערה 96), אמנם להרמב"ם מפסיד בזה דין מין כנף וכ"כ בשו"ע (ט,ה) דהמדקדקים נוהגים כן, אמנם ברמ"א שם כ' דאין המנהג בדבר זה כדברי הרמב"ם.

93 משום חשש "בל תסיף" ו"בל תגרע" ליכא, דמלבד מה שהחובה עלינו להכריע ההלכה וכמ"ש למעלה מדברי הרשב"א והרמב"ן, עוד יש בזה כמה טעמים דלא שייכי הנהו חששות הכא כלל.

חדא דהכרעת המ"ב ע"פ הגר"א (מ"ב יא, ס"ק ס) דהיכא דלא אפשר, אין לחוש לבל תסיף בחוטי הציצית כלל (ואפי' לגבי הוספה במנין החוטים), וא"כ ה"נ ודאי אין לו להמנע מקיום המצוה לגמרי משום זה.

אך בלא"ה נמי הכא ודאי אין לחוש לזה דהא מבואר בראשונים ריש התכלת וכ"מ בגמ' (שם מא:): דמצי למעבד כולו תכלת או כולו לבן, [וכן כתב הב"י אפי' לדעת הרמב"ם. הובא לעיל הערה 92] וא"כ חזינן ודאי דאין בתוספת חוטים מהצבע האחר משום בל תסיף. [ונראה שטעמו של דבר הוא, משום דהא אם יש לו רק לבן או רק תכלת הרי מחויב בו משום מצנת גדילים, דלא אמרה תורה איזה גדילים יהיו אם משל תכלת או משל לבן, אלא דמדין מין כנף ומדין תכלת בעי לעשותם משתי מינים אלו, אבל בדלית ליה יש לו לעשותם באיזה מין שיש לו, לקיים מצנת גדילים שמחויב בה. וא"א לומר על מי שמקיים את חיובו שהוא מוסיף על המצוות, שהרי מעשהו הוא מעשה מחויב, ואף שאפשר לעשותו בדרך אחרת ע"י שיעשה ד' חוטי לבן, הא מ"מ כל שלא עשה חוטי לבן קיים מצוותו ע"י הטלת חוטי תכלת. ומה שהחוטים צבועים לא חשוב תוספת אלא מין חוט שונה, שהתורה אמרה שגם במין הזה מקיימים מצנת גדילים. וה"נ אי עושה ב' חוטים של תכלת, אפילו אי נימא דאיכא חוט דתכלת אחד נוסף, הא מ"מ השתא דלא הטיל לבן אחר בעי ליה לחוט זה כדי לקיים מצנת ח' חוטים דגדילים, וא"כ מה שחוט זה צבוע הוא, לא גרע משום זה דהא במצנת גדילים לא הגבילה תורה איזה מין חוט יטיל בבגדו אם של תכלת או של לבן.]

ומשום חששא ד"בל תגרע" מבואר ברשב"א וריטב"א (ר"ה טז. ועי' מנ"ח תנ"ה אות א') דמניעת קיום עשה נמי הרי היא בבל תגרע. וא"כ הוא סיבה גדולה וחזקה להטלת התכלת, דמלבד החיוב במ"ע דאורייתא, עוד יש לדון בזה שהיכול לקיים מצנת תכלת ואינו מקיימה לכו"ע עובר בזה משום "בל תגרע", ובתכלת חמיר טפי שמקיים בזה מצנת ציצית לחצאין וכמ"ש הבית הלוי (ח"א, מב) שבזה לכו"ע אם מטיל לבן בלא תכלת עבר משום בל תגרע (וכ"כ בשפ"א ר"ה כח:). וכ"ש שבעקירת המצוה בקביעות כשבידו לקיימה יש לו לחוש לבל תגרע. משא"כ המטיל תכלת והוא אנוס ע"י קוצר השגתו ומיעוט דעתו ואין בידו לעשות יותר, דמי להא דבדלית ליה אתרוג נוטל שאר מינים (או"ח תרגא, יב), ודו"ק בט"ז שם (ס"ק יז) דאינו עובר דכיון דלית ליה כל הד' מינים לית ביה משום לא תגרע. וכדמוכח בגמ' (מנחות לח.) דכשנרקעו חוטי הציצית בשבת ואין יכול לתקנם אין בזה אלא איסור טלטול (ושרי ליה בכרמלית משום כבוד הבריות ולא חייש לבל תגרע דאורייתא) ויודעים דברי ר"י במרדכי (מנחות תתקמד) שהתיר לילך בטלית שנקרעו חוטיה בשבת, משום דאין ביטול עשה באונס, ולא חייש לבל תגרע, ואף דמסקינן ב"ר"ה (כח:): דבעידיניה עבר אף כשאין מכוין לשם מצוה (ועי' ביאור"ל ס' לד, ד"ה יניח דה"ה לבל תגרע). ועי' שפ"א (ר"ה שם) שביאר טעמא. [ואפשר שזהו טעמו דרבי יהושע זבחים פ. "לא נאמר בל תגרע אלא

וגם מצנת לבן. והנה העושה חצי חוט כהרמב"ם ודאי לא הפסיד בקיום מצנת לבן כלום, אך הפסיד לדעת הראב"ד והתוס' במצנת תכלת. והעושה חוט א' כראב"ד יש לדון שגם להרמב"ם מקיים בזה מצנת לבן כדינו⁹⁴, אך לדעת תוס'⁹⁵

כשהוא בעצמו", והיינו דכל האיסור הוא רק כשיש לו אפשרות אחרת אך בנתערכו הדמים, כיון שגורע מחמת אונסו משום ספיקו, אין בזה כל תגרע]. עוד יש להוסיף דבאמת נידון דידן לא שייכא בהאי פרשתא ד"בל תגרע" כלל, וכדאשכחן דשרי לאוסופי ד' חוטי תכלת וליכא למיחש לבל תוסיף, וטעמא כדביארנו לעיל דכיון דלא אמרה תורה גדילים דלבן דווקא תעשה לך, א"כ כל שלא נתן גדיל דלבן זוהי מצוותו או בתכלת או בלבן. והשתא נימא נמי הכי גבי בל תגרע, דאי אתאן עלה משום מניעת המצוה בהא ודאי כשאנו עושה כלל גרע טפי דעובר בוודאות, אך אי אתאן עלה משום קיום מצוה לחצאין, א"כ זה לא שייך במקום שמצוה ועומד להטיל גדילים או דתכלת או דלבן. דהא אי לא היה לו אלא ג' חוטי לבן וא' של תכלת, ודאי כך היה מצוותו, כדאשכחן דכשאין לו לבן מטיל אפי' ד' תכלת, וא"כ אף במקום דאית ליה ב' דתכלת א"א לומר שאסור להטיל א' של תכלת משום בל תגרע, שהרי מצוה הוא בו משום מצנת גדילים, אלא כל חיובו להטיל כדינו אינו אלא משום מניעת מצנת תכלת כתיקונה וככל ביטול עשה. ומ"מ כשמנתנה שלא יהיה לשם מצוה אם אינו כתיקונו, ודאי אין כאן בית מיחוש כלל (כמ"ש בבה"ל שם).

ולענין בל תוסיף בעשיית קלא אילן לשם מצוה, במקום תכלת, יעוין לעיל סוף הערה 75. 94 דאמר' (עירובין צו): המוצא תכלת בשוק לשונות פסולות חוטין כשרין ואוקמיה דווקא בשזורין ומופסקין דכולי האי ודאי לא טרחי אינשי. והנה הכס"מ (ציצית א, ז) מביא תשו' הרמב"ם ש"ש לטוות חוט אחד מקצתו תכלת ומקצתו לבן". ובמג"א (טו, א) למד בדברי הרמב"ם הללו דאין לעשות לכתחילה חוט א' תכלת ולקשרו עם חוט דלבן. וצורת העשייה הזאת היא טורח גדול הרבה יותר משזירת חוטים, והמוצא חוט כזה בשוק אמאי יש לו לחוש (ואין נכון לומר שהרמב"ם למד שזהו פירוש מופסקין בסוגי' שם, שיש הפסקה בצביעתם, שהרי הוא עצמו בפ"ב ה"ז פירש כוונת 'מופסקין' כפשוטו, שהחוטין פסקין), וכה"ג אמרינן בחולין (צה:): "רב נתן בר אבבי איתבד ליה קיבורא דתכלתא..." ומצריכין סימנין משום חשש קלא אילן, והתם איירי בפקעת שלמה של חוטים ואי היה דרכם לעשות רק באופן שכתב הרמב"ם הרי ודאי אין לחוש שלא עשאו לשם ציצית כמו דלא חיישינן בשזורין (והא לא חיישינן שזייפם לציצית דא"כ גם שזורין לא אהני). ואי נימא דלהרמב"ם גם בכה"ג כשר, ניחא, דלכך היה דרכם לעשות באופן הזה כיון שמלאכת עשייתו יותר פשוטה. ומה שכ' הרמב"ם צורת העשייה היינו מה שמחויב מן הדין דפתיל א' אמר רחמנא ולא שנים ולא מצאנו דרשת חז"ל כזו בשום מקום, ובודאי לא דרש הרמב"ם דרשות מדנפשיה, אלא דר"ל דאין לנו מקור בתורה ליותר מפתיל אחד, אך מ"מ אפשר דאי רוצה לעשות כל החוט תכלת עושה (והלשון "יש לו לעשות" ר"ל יכול לעשות וכהאי לישנא בכוונה זו אי' ברמב"ם

מפסיד במנין התכלת ולכאור' לא קיים מצות תכלת כדינה (אף דמ"מ בודאי לא גרע מהעושה כולו של לבן, כמשנ"ת בהערה 92).

והעושה כדעת התוס' יש לדון אי מפסיד בזה לדעת הרמב"ם והראב"ד במצות

במקומות רבים אין חקר). ובביאור הגר"א (או"ח יב) כתב מקור הרמב"ם "וטעמם ממ"ש בספרי ועשו להם ציצית שומע אני יעשה אותן אחד בפ"ע ת"ל גדיל מכמה גדיל אין פחות משלשה דברי ב"ה ובש"א כו...ומפרש הראב"ד חוט שלם והרמב"ם מפרש חוט א' ממש". ולפי"ז אין מקור לומר לדעת הרמב"ם שאינו מקיים מצות לבן בחוט הז', דלא מצינו שנאמר עליו דבעינן דווקא לבן. ורק בג' חוטים שלמים ילפינן מגדיל דבעינן לבן. ובפרט דלכאור' גי' הרמב"ם והראב"ד בספרי "ב"ש אומרים ג' של צמר ורביעית של תכלת", ואף שאפשר ליישב הספרי בדוחק גם לדעת הרמב"ם דרביעית היינו חלק מן הרביעית, אך מ"מ ודאי אין בזה מקור לומר דבעינן בחצי השני שיהיה דווקא בדלבן.

95 דלכאור' אף דמסקנת התוס' (מנחות לח.) דפתיל משמע אחד מ"מ מאי דילפינן מגדילים דהוא ד' חוטים (ומסברא מוקמינן דחציו בתכלת) הוא גילוי גם על מצות פתיל תכלת שהוא ב' חוטים. אך שמה אפשר לומר דבאמת ב' מצוות הם, כדחזינו דגבי מצות גדילים אמרי' דאין לו תכלת מטיל לבן (ואף יוצא בזה אפי' אי לא מתקיימא לא מצות תכלת ולא מצות לבן, כדלעיל הערה 92) ומצות פתיל תכלת ודאי א"א לקיים ע"י לבן, א"כ ודאי אינם באותם גדרים ממש. וא"כ אפשר דמצד מצות פתיל נתקיימה המצוה אפי' בחוט א' ורק מצד מצות גדילים בעי' לכתחילה ב' תכלת, אך במצוה זו אמרי' דבדיעבד נפק בכל גווני. ולפי"ז אפשר ליישב דעת תוס' עם פשוטות הכתוב ועם לשון חז"ל בכל מקום חוט תכלת (סתירת דברי חז"ל בש"ס (סוטה יז., חולין פט., תענית כב. – ושם קאי על כל הציצית ע"ש חוט התכלת, וכן מדרש אגדה במדבר טו), ופעמים דנקטי בפירוש בלשון חוט אחד של תכלת (יב"ע במדבר טז, ב, ובזוהר שלח קעה: וע"ע ואתחנן רסה. מדרש משלי יא). ועוד דתימה גדול הוא דלא פירשו בש"ס בשום מקום לאפוקי מפשטיה דקרא שהוא חוט א', ואף כשמדברים במספר חוטי לבן לא הוזכר כלל נידון על חוטי התכלת, ואם לא יצא ידי מצות תכלת, כשעושה חוט א' של תכלת איך לא הזהירו על דבר שהטעות בו קרובה לכל בר ברבי הקורא בתורה, שיבוא לעשות תכלת שלא כדינו. וכן יש לדקדק בדברי רש"י עצמו בפרשת קרח (טז, א) "חוט אחד של תכלת פוטר אותה" ואיהו הא ס"ל כתוס' דמצות הציצית בב' תכלת וב' לבן וא"כ נימא דבכדי לקיים מצות תכלת צריך חוט א' ורק מצד מצות גדילים צריך ב', אך לגבי מצוה זו אינו לעיכובא דנפיק בזה גם ע"י לבן. וסמך יש לזה בדברי הסמ"ג (עשין כו) "שתים של לבן ושתים של תכלת או שלשה של לבן ואחת של תכלת" (ועי' ערוה"ש ציצית ט' ב', ואף דבב"י כתב דנראה דלא בעי למיחת לפלוגתא, אפשר שהוא משום דלא היה לפניו דעת הראב"ד כלל אלא דעת תוס' והרמב"ם ובזה א"א לומר דתוס' מודו לרמב"ם דבחצי חוט יצא). ברם בתוס' כתבו דלב"ש לישנא דקרא לאו דווקא וא"כ משמע דקאי נמי אקרא דפתיל (מנחות מא: ד"ה ב"ש "והשתא סברי ב"ש... דפתיל לאו דוקא") וצ"ע.

לבן, דאף דהעושה כולה תכלת לכאור' מפסיד בזה מצות לבן לדעת תוס' כדמוכחא סוגי'⁹⁶, יש לדון אי הרמב"ם והראב"ד נמי מודו לדבר זה. ומ"מ כיון דבכל צד יש חומרא וקולא (שיכול להפסיד או בתכלת או בלבן), הרי בכה"ג דאין ההלכה מוכרעת כתבו הרמב"ן (חולין מג:) והרשב"א (שם מד.) דע"ז קאי "הרוצה לעשות כדברי ב"ש עושה וכדברי ב"ה עושה", ולפי"ז כיון דכל מנהג תליא באילנא רברבא ויש לו על מי לסמוך, הרוצה לעשות כן עושה. וכ"ש שההולכים אחר הוראת חכם בקביעות תמיד, דרשאינן לילך בזה אחר הוראתו, כמ"ש בתשו' הרשב"א (א' רננ; אמנם יש מקום לדון אי שרי לשנות ממנהג מקומו).⁹⁷

96 ולא דמי לקלא אילן דאמרינן ביה לא יהא אלא לבן, דלכאור' תוס' ס"ל דתכלת כמצותו חשיב מין אחר. דהא אינהו ס"ל דהלבן אינו מעכב את התכלת היינו בעושה כולו תכלת, וחזינן דמצות לבן אינו מקיים בזה. אך הרמב"ם נקט דתירוץ הגמ' דגרדומין הוי אף לרבנן דאינם מעכבין זא"ז, וא"כ אין ראייה דבקיום תכלת לבדו אינו מקיים לבן. ומש"כ בכס"מ דלא נקט בעושה תכלת לבדו משום דודאי לא יצא בזה, היינו כשעושה חוט א' בלבד של תכלת, וכדמוכחא לישניה שם (ציצית א, ד; ואדרבה מהא דלא בעי לאוקמי בעושה כולו תכלת, היה אפשר לרדקדק דס"ל דבכה"ג פשיטא דפטר, דהא קיים בזה גם מצות לבן). אך מ"מ ודאי דלהרמב"ם נמי מצוה לעשות חוטי הלבן בלבן ממש, ואפי' בטלית שכולה תכלת מצריך לעשות בה חוטי לבן (ב, ח') ומשמע דאיהו נמי מודה שאין מקיימין מצות לבן ע"י תכלת כדינה. אלא דלא ברירא לי מילתא אי מעכב בדין לבן או דהוא דין דרבנן (עי' מנחות מא: תוד"ה אין פוטר). ומ"מ אי דעת הראב"ד בפירוש לבן אינו מעכב את התכלת כתוס', יתכן דכשעושה ב' חוטי תכלת מפסיד מצות לבן בחוט הנוסף ויוצא בזה רק כדין לבן אינו מעכב את התכלת. ועוד הפסד יש בו, מצד מין כנף בצבע, דמשמע שהראב"ד מודה להרמב"ם דצריך להיות לבן ומדבריו שם משמע שהוא דאורייתא (אמנם לגבי ענין זה כבר פסק רמ"א באו"ח ט, ה דלא כוותיהו וכן משמע בשו"ע שם שהוא חומרא ולא מן הדין).

97 ומן ההכרח להביא כאן לדברי הגר"א (יהל אור פנחס רכח.): "...בת 'יחידה' תכלת שבציצית, והוא חוט הרביעית כדעת הראב"ד וכמש"ש שכ"ה עיקר וכו' בספרי שלנו". ובאמרי נועם (ברכות ט: תוד"ה אלא, והוא ליקוטים מדברי הגר"א ע"י תלמידיו), על מש"כ תוס' דיש ב' חוטי לבן, "והפוסקים חולקים ע"ז וס"ל שלא היו עושים אלא חוט א' של תכלת". ויש להוסיף כי בספרי שהביאו התוס' לכאור' היה הנוסח כשיטתם בין בפרשת שלח ובין בפרשת כי תצא (כמ"ש בעיטור הל' ציצית סו. ובמדרכי מנחות תתקמ) ולכאור' זה היה המקור שעליו נסמכו התוס' ושאר רבותינו שבאשכנז כמילתא דפשיטא בלא שום חולק ומעצער שמנין חוטי התכלת ד', ולא טרחו לדון בדבר כלל בראיות מש"ס, והיינו משום שהיה הדבר פשוט ע"פ הספרי. והגר"א בביאורו צריך תלמוד הרבה בדבריו כי יש בו משמעויות לכאן ולכאן, ואף שמרחיב ביאורו בדעת תוס', המשמעות יותר דעיקר כוונתו

ומ"מ כיון דבכל דרך שיעשה אינו מפסיד כלום יותר מהעושה לבן לבדו, בודאי אין כאן בית מיחוש לביטול המצוה לגמרי משום אותו ספק.

ו. הכריכות

ענין הכריכות בתכלת חמור יותר מבלבן, כי בלבן כתבו הראשונים שאינו אלא מנהגא ואילו בתכלת הכריכות הם מדינא. וכמה שיטות יש בראשונים היאך לכורכו, אך מ"מ אין דבר נתינת טעם לרוצים להפטר מן המצוה, כי לענין דיעבד ככל שיטה שיעשה יצא לדעת כולם, מ"מ לענין מצוה לכתחילה נחלקו הראשונים כיצד יעשה.

ונהגה בגמ' איתא להדיא שתחילת הכריכות בלבן וסופם לבן אך לא נתברר לגבי הכריכות שבאמצע אי כורכן בתכלת או בלבן, וכמה מכל מין.

עוד הוזכר בגמ' דשיעור חוליה ג' כריכות, ואי' שם דהפוחת לא יפחות מז' ולא יוסיף על י"ג, ונקטי רוב הראשונים⁹⁸ דהיינו בחוליות דלא יפחות מז' חוליות ולא יוסיף על י"ג חוליות. עוד נהגו ע"פ המדרש לעשות ה' קשרים בציצית.

וכתבו בתוס' דבזמן דלית לן תכלת לא קפדינן בסדר החוליות ודיניהם, אך מאן דאית ליה תכלת, דעת תוס' (בתי' ראשון) והרא"ש דכורך בתכלת ולבן לסירוגין וכשעושה ז' קושר אחר כל ב' חוליות אחת של לבן ואחת תכלת. ובעושה י"ג, סדרם ע"פ הגר"א (יהל אור פנחס רכז, א') – דס"ל כעין פירוש תוס' והרא"ש הנ"ל – דהמשובח מכולם המוסיף עד י"ג, קושר בתחילה קשר אחד

לאפוקי מפירוש תוס' בגירסא זו, ולא שרוצה להעמיד את עצם הגירסא הזאת בספרי. גם אפשר דעדיין לא הגיה דברי הספרי ולא היתה לו גירסא שהיא כראב"ד (וקצת משמע כן מדאייתי מקור לשיטת הראב"ד מהספרי שהביאו תוס' ולא מהספרי דפרשת שלח שהוא ממש כשיטת הראב"ד, ויש לדחות, ואכמ"ל), ואמנם בהג' הגר"א לספרי מגיה הספרי דפרשת כי תצא כהספרי דפרשת שלח שלפנינו (ובשלח מחליף ב"ה בב"ש) והיינו כדעת הראב"ד (וכמ"ש ביהל אור שהעיקר כספרי שלנו; ובהגה' זו מתיישבים קושיות רבות בפשט הספרי הנ"ל) ועוד מילין להכביר בענין זה ואכמ"ל [נראה עוד לעיל הערה 95, ואם לא נקבל את הצד שתוס' מודים דלעיכובא לא הוי אלא בחוט אחד, הרי שיש כמה קושיות גדולות על גי' תוס' בספרי, ויש בזה עוד סמך לגירסת הגר"א].

98 ודעת הראב"ד (וכן הוא בתירוץ אחד בתוס') דדברי הגמ' היינו במנין הכריכות שבכל חוליה וחוליה. ואף באופן הכריכות שיטה אחרת לו יעוי"ש (ציצית א', ז') דבריו באורך.

ואחריו חוליות (היינו ג' כריכות לחוליה) דלבן ודתכלת לסירוגין, ומסדרן באופן שיהיה על כל ד' חוליות קשר אחד, ואחר הקשר הרביעי עושה ג' כריכות שהם חוליה אחת של לבן לבדו וקושר. (ודין קושר על כל חוליה דאמר רבא (מנחות לח:), מתפרש דווקא בפוחת שעושה רק ז' חוליות, אך במוסיף עד י"ג אי"צ לקשור על כל חוליה.) ודעת הרמב"ם⁹⁹ דהעושה י"ג חוליות אינו כורך אלא כריכה אחת של לבן בראשונה ואחריה ב' כריכות דתכלת וקושר. ואח"כ קושר י"א חוליות של תכלת לבדו ע"י שמרחיק מעט בין כל ג' לג', ואחריהם עוד חוליה אחת שיש בה ב' כריכות תכלת וכריכה אחרונה דלבן. (וברש"י יותר משמע דס"ל שבכל חולי' ראשונה ואחרונה כורך בלבן לבדו ושאר כריכות בתכלת.)

ולמעשה, יש שנהגו כדעת המכריע האחרון רבינו הגר"א ז"ל⁹⁹, לעשות ה' קשרים וביניהם ד' ד' ד' חוליות דלבן ותכלת לסירוגין, ובין קשר רביעי לקשר חמישי כורך חוליה אחת לבן לבדה. ויש שנהגו לכרוך כל החוליות בתכלת (מלבד כריכה ראשונה ואחרונה) כהרמב"ם, בפרט מהעושים רק חצי חוט תכלת. והנה הרמב"ם לא הזכיר ענין ה' קשרים כיון שלא נזכר בש"ס מזה, ויש קהילות הנוהגים כדבריו לגמרי ונהגו אף כשאין תכלת לעשות ז' עד י"ג חוליות, וקושרין כל חוליה לעצמה (ע"י תחיבת חוט הכורך תחתיה) ומרחיקים ביניהם. ולדידהו אין שינוי בציצית של תכלת, דלהרמב"ם צורת הכריכות כשאין תכלת היא דומיא דציצית של תכלת. (אם כי הכריכות בתכלת הם מדינא ובלבן הם רק ממנהגא, וא"כ יש לעי' דמנהגם בלבן, אינו מכריח גם בתכלת לעשות כן, כמו שמצאנו בשאר מנהגים בכריכת לבן שאינם עולים בקנה אחד עם עיקר דין הכריכות בתכלת, כמ"ש בתוס').

99 יש שרצו לומר דפלוגתא דכריכות תליא בפלוגתא דמנין החוטים, דלהרמב"ם דהוא חצי חוט שכל ענינו לכריכה לפיכך כורך ככולו, ולתוס' שהם שוים לפיכך שוים אף בכריכות. אמנם מ"מ יתכן לעשות חוט א' שלם, דהיינו ב' מתוך ח' ולעשות הכריכות כתוס' דהא מצינו להראב"ד דס"ל שהוא חוט א' ומ"מ לגבי הכריכות ס"ל שהם שוים ולא ס"ל כהרמב"ם שהכריכות אין עיקרם אלא בתכלת. וכן דעת הגר"א ביהל אור שנקט דהעיקר כהראב"ד שהוא חוט א', וס"ל שם נמי גבי כריכות כתוס' שהם שוים בתכלת ובלבן. גם נראים הדברים בדעת רש"י דלא א"ש ע"פ הסב' הנ"ל, דרש"י ס"ל במנין החוטים כתוס', ואילו בכריכות יותר נוטה לדברי הרמב"ם, אלא דהוא הצריך חוליה של לבן בתחילה ובסוף, אך כל האמצע משמע דס"ל שכורך בתכלת.

אולם הנוהגים ע"פ השו"ע שמקורו במדרש שהביאו הראשונים, לעשות ה' קשרים ולא להוסיף עליהם, ואינם עושים באופן הנז' משום מוסיף על הקשרים, אזי בכריכות תכלת יעשו כסדר החינוך דס"ל כרמב"ם דחוט הכורך הוא של תכלת (מצוה שפו ד"ה שורש), ומ"מ הצריך ה' קשרים (שם ד"ה כיצד עושין), "וקושרן בחמשה מקומות קשר כפול, ובין קשר וקשר עושה שלש חוליות ובאמצעות הקשר האחרון עושה ארבע חוליות, שנמצאו בין כולן י"ג חוליות".

והנה לתוס' דמסרגים בתכלת ולבן, אזי י"ל דהסירוג עצמו מפריד החוליות. אך העושים הכל בתכלת ואין קושרים כל חוליה לעצמה כדי שלא להוסיף על הקשרים, יל"ע אם עצם הדבר שכך ושנה ושילש קובע לו שם חוליה לעצמה, או שצריך למצוא דרך להפריד החוליות שלא יֵאָאוּ כולם כהמשך חוליה אחת. ואולי אפשר לעשות ההפרדה ע"י תחיבת החוט רק בכריכה אחרונה שבחוליה, שאינו חזק כ"כ ואינו קשר ע"ג קשר, ואם חושש שגם ככה"ג חשיב קשר, י"א דאפשר להפרידם ע"י הוספת חצי כריכה ותחיבת החוט הכורך בין החוטים.

גם רבים מהנוהגים בכריכות בתכלת ולבן לסירוגין כתוס' והרא"ש, מסדרין כסדר זה שהזכיר החינוך, והוא סדר נאה ופשוט יותר לחלקם באופן היותר שוה. אך כבר הובאו דברי הגר"א דלא נקט כן וטעמו עמו לבאים בסודר.¹⁰⁰

ע"ע "תכלת לחושבי שמו" (להרה"ג אי"ש רפמן שליט"א) שער כריכת תכלת, שהרחיב בענינים אלו טובא בטוט"ד.

100 סדר החוליות שסידר הגר"א [ד', ד', ד', וא'], אינו מוכרח מעצם שיטת תוס', וסדרו של החינוך דהיינו ג', ג', ג', וד' (וכן הוא בפ' עה"ת המיוחס לרא"ש ועוד ראשונים) אינו נסתר משיטת תוס', אך כתבנו תחילה דברי הגר"א דאיהו בתראה. גם יתכן שכל טעמו של הגר"א שייך רק לכורכים בסירוגין כדעת תוס', וא"כ אין להביא ראיה מהחינוך דס"ל דעיקר הכריכות בתכלת, ואכמ"ל. גם הגר"א כתב דבריו בציצית של תכלת, והחינוך לא איירי להדיא בתכלת, וכבר כתבו בתוס' דבלבן אינו אלא מנהגא ולא מדינא. אמנם באמת נראה שדעת החינוך לסדרם כך בלבן משום דס"ל שכן הוא סדרו בתכלת. עוד אפשר דטעם הגר"א הוא ע"פ הקבלה וסדרו בדווקא, ואילו החינוך כתב את הסדר היותר מתוקן במראה העינים ואין הכרח לומר דס"ל דיש לסדרם דווקא ככה"ג. אמנם נוי המצוה גם הוא טעם לעשותו דווקא כך, ובהרבה ראשונים כתבו דיש בין קשר לקשר כמלא גודל, והיינו חלוקה שוה, כיון דבין כולם יש ד' גודלים כמבואר בגמ'. גם אפשר דטעמו משום מעלין בקודש וגם לפי"ז הוי סדרו בדווקא.

חלק ג – עין התכלת בירור גוון תכלת האמורה בתורה

פתיחה

במאמר שלפנינו נדון בשאלת גוון התכלת של תורה, שאלה זו המעסיקה רבות את מחדשי קיום מצנת התכלת בימינו, משמשת מנגד את תוקפיהם – קרי: מערערי קיום המצוה בזמנינו – כנימוק לשלילת אפשרות החזרת קיום המצוה.

טענות המערערים נחלקות לשני סגנונות ולכמה פנים, יש הטוענים על חוזק הגוון ויש הטוענים על מין הגוון, כאשר בין אלו ובין אלו יתחלקו למחלוקותיהם. בין הטוענים על חוזק הגוון יש שטוענים כי גוון תכלת של תורה עמוק מאוד וקרוב לשחור ונתנו טעם לדבריהם, יש מהפכים לקיצוניות השניה ותכלת של תורה אינו אלא מין בהיר מאוד ונותנים טעם לדבריהם, ויש שיאמרו שאינו לכאן ואינו לכאן, אלא שהגוון הוא מדויק מאוד בין הבהיר לעמוק ואנחנו לא נדע את הגוון המדויק שנעשה אותו, ואף הללו נתנו מקור וטעם לדבריהם.

הכת השנית אינו דנה על חוזק הגוון אלא על מינו, כי יש שיאמרו תכלת של תורה ירוק כעשבים הוא, ונתנו סמך לדבריהם בעיקר מלשונות רש"י בכמה מקומות וממשמעות דברי הירושלמי שהובאו בתוספות. ויש שיאמרו תכלת של תורה אינו ירוק ואינו כחול אלא סגול, ואף הללו נתנו סמך לדבריהם מאיזהו מקומן כדברי החוות יאיר ומהר"י קורקוס ובעיקר יסמכו דבריהם על פירושי לשונות מלשונות חכמי אומה"ע. וגם בענין זה (של הערעורים על מין הגוון עצמו) ימצא דעת שלישית שענינה ליתן פשר בין הצדדים שאינו כחול ואינו ירוק אלא גוון ביניים הנקרא טורקיז. ועוד נמצא מי שהרחיק זרותו ביותר לטעון כי גוון התכלת של תורה אינו לא ירוק ולא כחול ולא סגול אלא שחור, ואף הוא דימה להביא סמך לדבריו.

כלל העולה כי המבוכה רבה, ואשר נראה פשוט לכל תינוקות של בית רבן כי תכלת שאמרה תורה זהו גוון השמים והים, הקרוי אצלינו כחול ובלע"ז בלוי" או לזו"ר (או אזו"ר) יש המערערים עליו לומר כי אין זה מילתא דפשיטא כל כך.

במאמר שלפנינו נטלנו על עצמינו את נטל ההוכחה, להעמדת המסורה הפשוטה והמקובלת, כי תכלת של תורה הוא הכחול הקרוי בלוי". ויתחלק לב' פרקים שבאים לברר ע"פ חז"ל וע"פ הראשונים מהו גוון התכלת ודקדוק עומקו, וב' פרקים לדחיית טענות המערערים.

ובאמת בחלק מהטענות לא היה מן הראוי להזדקק לתשובתם, כי אינם טענות של אמת ואין כוונתם בטענות אלו אלא למצוא טעם לביטול המצוה, וכל אשר לבו נוקפו על האמת ידע ביה בנפשיה להיכן הדין נוטה.

והגע עצמך אם היה נמצא חלזון שיש בו רק גוון ירוק או סגול, הרי הכל יודעים שאף לא היו נזקקים להשיב עליו. שהרי מסורת בידנו שתכלת הוא בלוי", ומבואר הדבר בראיות ועוד כהנה וכהנה. ורק עתה שהצבע הבא מן החלזון תואם לפשטות המסורת, מבקשים ראיות לעורר בזה ספקות. אך מ"מ להוציא מלבם וליתן יד לחפצי בירור דבר ה' זו הלכה באמת, ראוי לבוא בכתובים לברר הדין לאמיתו.

א. הראיות שגוון התכלת הוא כמסורת הפשוטה

א. ראיות מדברי רז"ל

המשמעות הפשוטה בדבריהם

באמת נראה פשוט דכל ששם 'תכלת' עליו, הרי הוא נכלל במה שאמרה תורה "פתיל תכלת", אלא שיש לנו לדון למה יקרא גוון תכלת. (ומה שהצריכו חז"ל מן החלזון דווקא, היינו משום דקים להו דאותו גוון תכלת צריך שיהא באותה צביעה ידועה מאיזה טעם, אך לא מצאנו בשום מקום שדרשו שום דרשה למעט איזה גוון מתוך גווני התכלת.)

[ואף אם נאמר דשם תכלת נקרא דווקא לצמר צבוע בדם חלזון ולא לכל שהוא בגוון זה, וכל מה שכינו שם תכלת על גוון בכללות אינו אלא על דרך השאלה מן הצמר הצבוע הזה, וכמו שמכנים לגוון זהוב ע"ש הזהב וכיו"ב, א"כ נימא דכל הצבוע בדם החלזון המדובר הוא תכלת כשרה ולא אכפ"ל בגוון כלל (אמנם במציאות כל גוונים היוצאים ממנו, הכחול פתוך בהם). ואם אכפ"ל בגוון אזי צריכים אנו

לומר דשם תכלת מתייחס לגוון ולא לצמר הצבוע, ותבנא לדיננא ללמוד ענינו ממקומות אחרים שהזכירוהו.

לפיכך אין ענין המאמר הזה להוכיח על גוונים מסוימים שלא נקראו אף הם תכלת, אלא דודאי הגוון בלו"י שם תכלת לו.

הנה ראש לכל יש לדקדק במשמעות הפשוטה שבכל מקום (סוטה יז. מנחות מג: חולין פט.). שהוזכר בש"ס מהות גוון התכלת, דאמרו בו דומה לים ודומה לרקיע ובהמשך שם דימוהו לספיר, שהצד השוה שבהם הוא הכחול לבדו. ואף דהלשון 'דומה' יכול היה להיות שאינו ממש כחול ממוצע, אך מ"מ ודאי כן הוא הפשטות, ולא מצינו לרקיע מראה אחר, וכן בים, הגוון הכחול הוא מראהו. והמציירים יוכיחו, שאין בין ציורי הים לציורי הרקיע ובין תמונותיהם אלא דרגת עומק הכוחל שבהם, שאין להם גוון אחר אלא הכוחל, מלבד באי אלו מקומות שיש בים את מראה האילנות שסביבו וכדו' (ועי' הערה 106 מש"כ לבאר דברי רש"י (סוטה יז.) "דתכלת לא דמי לרקיע כל כך אלא דומה לדומה כמו תכלת דומה למראה הים ואנן קחזינן דים דומה למראה הרקיע").

ואבן הספיר היא אבן ידועה מהרבה תרגומים והיא בגוון כחול ("ע"ע לעיל ח"ב אות ב' סע' ב ס"ק ז תרגומו של אפיפניוס אודותיה). הרי שלא נזכר בכל שלשת הדימויים שהוזכרו בש"ס בדימונה של תכלת אלא מראות בלו"י בלבד, ואם היה צריך שיהיה בה איזה גוון נוסף המעורב בה, ראוי היה שיהיה לו זכר באחד מדמיונותיו.

ראיה מגוון ה"קלא אילן"

עוד ראיה גדולה עומדת לפנינו. אחר שזכינו לפירושם של ראשונים במהותו של "קלא אילן", א"כ אפשר לנו להכיר את הגוון המדויק ע"פ הידוע בגוון הקלא אילן שהוא כחול נקי (ראה תמונתו בסוף הספר – עמ' 525). ואף אם יתכן שאפשר לעשותו גם בגווני טורקיז בהשפעת סממני הצריבה, אך ודאי עיקר צביעתו בכל הדורות היתה לגוון כחול, כידוע בכל הפוסקים והראשונים שהזכירו צבע הניל בהקשר הזה, וכן ידוע בעולם שעד לפני כמה עשרות שנים היו עושים ממנו את הג'ינס הידוע ומ"מ ודאי אין לו גוון גרי"ן נקי או סגול כלל.

דהנה כתבו הגאונים והראשונים שהקלא אילן הוא צבע האינדיגו,¹⁰¹ והאינדיגו הוא שם של חומר צבע ידוע עד היום, המופק גם ממצח האיסיס. וכן משמע ברמב"ם שהאיסיס הוא הקלא אילן ומ"מ שצבעו זהה לקלא אילן. וראיתי מי שרצה לדחוק¹⁰² לשונות חז"ל בכל מקום ולומר דבקלא אילן ערבו גם אדום, ולפ"ז רצה לטעון שסתם קלא אילן שבש"ס ר"ל צבע סגול שאחד ממרכיביו הוא קלא אילן. אך ודאי ההבנה הפשוטה היא שסתם קלא אילן אינו שם חומר שהתערבו בו חומרים שונים ליצירת גוונים שונים, אלא שם חומר צבע ידוע בעל גוון ידוע דכן פרש"י בכל מקום "צבע הוא שדומה לתכלת" ורש"י כתב כן גם היכא דלא איירי בענין דימיונו או זיופו לתכלת כלל (ב"ק צג: וע"ע ר"מ ורע"ב שביעית ז, א). וברדב"ז (שו"ת, ב', תרפ"ה) כתב שמחמת צבע האיסיס הנקרא בערבי ניל אי"צ לצביעת התכלת, והוי ס"ל בפשטות שהם אותו צבע ממש. ומסתבר שמקורם ממשמעות הגמ' דאין מכיר בו אלא הקב"ה לבדו ומהא דצריך בדיקה מיוחדת לזיהויו.

וביותר נראה דאף כל אותם ראשונים ואחרונים שכתבו כי הקלא אילן הוא הניל/אינדיגו/איסיס, לא היה זה מחמת מסורת שהיתה בידם איש מפי איש עד רב אשי, אלא מסורתם היתה מהו גוון צבע התכלת, והיו יודעים מהו התחליף לגוון זה המצוי בעולם, שזה היה צביעת הניל המצויה, שהיא בגוון כחול. [ופשיטא להו שאין שום טעם לומר שגם הקלא אילן נגנז והחליפוהו בצבע אחר הדומה לו].

ומ"מ רצו הטוענים למצוא סמך לדבריהם ולבארם בכוונת הספרי (שלח קטו) "הרי אני נותן צבעונים וקלא אילן והם דומים לתכלת", ורצו לבאר פירושו שהוא צובע בצבעונים מעורבים בקלא אילן. אך דעת לנכון נקל דאי לשון קלא אילן כולל בו אדום לא היה צ"ל בספרי צבעונים כלל, שהרי הוא כלול בלשון קלא אילן, וא"כ ממקום שבאת, מהספרי גופיה, מוכח דע"כ סתם לשון קלא אילן

101 ערוך ערך קלא אילן וכ"נ בשו"ת הגאונים, גינצבורג, כרך ב' עמ' 333 וי"ג כן גם בפ"י ר"ח אוצה"ג ב"ק צג: וראה אריכות בענין זה לעיל הערה 16.

102 ד"ר ישראל זיידרמן, תחומין חלק ט'.

המוזכר בכל דוכתי הוא כחול לבדו. ומש"כ בספרי צבעונים וקלא אילן, או או קתני. וכן משמע הלשון הריני נותן וכו' ולא הריני צובע, ופשיטא דלא אתא למימר על נתינת הצבעים בתוך היורה בשעת תעשיית הצבע, רק מדבר על ההטלה בטלית, שיתן דברים הללו במקום תכלת, וע"כ איירי בחוטי צבעונים וחוטי קלא אילן. וכ"מ קצת מדמסיים בלשון רבים 'והם' דומים לתכלת, הרי שמדבר על כמה אופני זיוף דהיינו או על ידי צבעונים או ע"י קלא אילן, ולא על תרכובת אחת של צבע, שהכין מתערובתם. וכן דקדק הנצי"ב בפירושו שם מלשון הספרי דר"ל דקלא אילן הוא "צבע הדומה לתכלת בלא שום הרכבה ועירוב".

גם לשון צבעונין בכ"מ בדברי חז"ל, קאי רק על הצמר הצבוע בחוט או בבגד, ולא על חומר הצבע עצמו, שהוא נקרא בכל מקום 'צבע' ובלשון רבים צבעים ולא צבעונים.

ומ"מ בכל הש"ס לא הוזכר אלא קלא אילן לבדו וא"א לומר יגיד עליו רעו ונלמדנו מהספרי שכוונתם ע"י עירוב צבעונים, דבשום מקום לא אשכחן בכע"ז לומר יגיד עליו רעו, מדבר שלא הוזכר כלל בש"ס.

ועוד יש לדקדק מהא דאמרו במנחות¹⁰³ דאסור להטיל קלא אילן במקום חוטי לבן, שמא יחליפום בתכלת. ושם לא איירי כשבא לזייף התכלת, וא"כ לדבריהם לא היה לאסור אלא כשמשנה צבעו ע"י התערובת ולא בסתם קלא אילן שהוא האינדיגו כמ"ש הראשונים.

וכן יש להוכיח מהרמב"ם שכתב "באיסטיס או בשאר משחירין" ונראים דבריו דקאי על לשון הספרי קלא אילן וצבעונין, וחזינן לדעתיה דדברי הספרי או או קתני. ובלא"ה יש להוכיח מעצם דבריו, מדפסל אף כשצבעו באיסטיס לבדו, משום שאינו מחלזון ולא משום שאינו כעין התכלת (ואיסטיס הוא צבע ידוע שאין בו תערובת אדום כלל ולא הזכיר שום עירוב צבע אחר שמוסיפים בו). ומה שלא הוזכר צבעונים בכ"מ שדיברו בש"ס על קלא אילן, היינו משום דלא איירי על עצם הדין דבעינן דם חלזון, אלא על הרמאים שמרמים ע"י קלא אילן. והרמאים לא

103 מא : ראיה זו הובאה במאמר התכלת לרבי אליהו טבגר מוריה רז-רח תשנ"ב.

השתמשו אלא בקלא אילן שהוא דומה לתכלת גם בטבעו ולא רק בצבעו, ואילו שאר צבעונים רק צבעם דומה, אך ע"י בדיקה אפשר לגלות בקל שאינם מהחלזון ולכן לא מצי לרמות בהם. אך הרמב"ם מדבר בעצם הדין דבעינן מהחלזון ולכן הזכיר גם שאר צבעונים.

עוד ראיתי מי שרצה לדקדק מהא דלא אשכחן בדיקה להבחנה בין תכלת לקלא אילן אלא באופנים מסוימים המבוארים באריכות בגמ' במנחות (מג.) ואי מערבין ביה בקלא אילן חומר אחר שאינו קלא אילן לכאור' היה לנו להבחין ביניהם ע"י בדיקתו בצפון, שמבואר בגמ' בב"ק (צג.) שמלבד קלא אילן כל הצבעים עוברים על ידו. וא"כ יבדקו הקלא אילן בצפון, ונחזי אי איפריד חזותיה ונעשה כחול ודאי קלא אילן הוא. וע"כ חזינן דהקלא אילן כולו מורכב מאותו חומר שאינו עובר ע"י צפון.

ב. ראיות מספר הזוהר

יש לדקדק בכמה מקומות בזוה"ק דגוון בלו"י קרוי תכלת, ויש לחלק הראיות דיש מקומות דמוכח שקורא כן לדבר שאינו סגול (אף אם נימא דגם הסגול כלול באותו המין, מוכח מיניה לכה"פ דאף כחול ממוצע שאינו סגול קרוי תכלת) ויש מקום שמוכח שנקרא כן גוון שאינו ירוק.

דקדוק דשם תכלת קרוי לכחול שאינו סגול

איתא בתיקון"ז (תקון שבעין קכו:) ואית בר נש דגוון דיליה תכלת דאיהו דומה לרקיע... ותלת גוונים אינון בעינא חוור אוכם תכלת (איירי בגוון העיניים, א"כ מוכח שאינו סגול שהרי אין בגווני העינים אלא שחור, כחול וירוק).

דקדוק שאין התכלת ירוק

מכמה מקומות בזוה"ק מוכח בבירור שאין התכלת גרי"ן, דבזוהר חדש (תיקונים כרך ב פד.) "חמש גוונים... ואינון גוון חוור, גוון סומק, גוון ירוק, גוון תכלת, גוון אוכם" וכן בתיקוני זוהר (קלט.) "דאש אית ליה תלת גוונים חוור וירוק ואוכם ורביעאה תכלת ואינון דבקין בגחלת דאיהו סומקא הא חמשה" הרי להדיא דמחלק להו בתרי גווני. נוכלל בזה כל הגוונים היסודיים, כידוע. ואין לומר שכונתו שהירוק

הוא גע"ל והתכלת הוא גרי"ן, כי בלשון חז"ל בכל מקום נקרא גם הגרי"ן ירוק (וכ"ה בלשון הזהר ראה תיקון קמד: "כעלין ירוקין דאינון בגפנין") וא"כ לא היה משתמש בלשון ירוק כדי לחלקם עי"ז זה לתרי גווני ולציין במילה "ירוק" דווקא גוון שאינו גרי"ן (וכמעט שלא מצינו בלו"י שקרוי ירוק בלשון חז"ל, אלא בלשונות הראשונים).

וכע"ז ברע"א מהימנא (שלח קעה) "חורר מימינא תכלת משמאלא, עמודא דאמצעיטא יחוד בין תרווייהו ירוק". הרי מבואר דתכלת וירוק תרי גווני נינהו. ובפרשת תרומה (קלט) תכלת דא איהו כרסיא... וכד נגה לו אתהדר לגוון ירוק כגון כרתי, מההיא שעתא... זמנא דק"ש דהא אשתני גוון תכלא מכמה דהוה". עוד יש להוכיח דאין התכלת מגווני גרי"ן, מעצם דברי התיקון"ז דלעיל וכע"ז ברע"מ (צו לג) דמלבד מה שחילקם לב' גוונים כמ"ש לעיל, גם יש ראייה מהמציאות עצמה שכתב דאש יש בה גוון תכלת והכל יודעים כי פעמים שיש גוון כחול באש, אך גוון גרי"ן לעולם לא יהא בה.

ג. בירור דברי הראשונים והמפרשים

מהראשונים רבו הראיות לענין זה שהוא גוון בלו"י ונקטו דכעין הרקיע הוא הגדרת הגוון המדויקת (אף כי חזק הגוון יכול להשתנות וכמ"ש לקמן) ואף כי לא נוכל להרחיב בדעת כולם, אך סגי במקצתם לראות שזוהי הדעה הרווחת כדעה פשוטה כמעט באין פוצה ומערער.

לשונות הראשונים שהתכלת כמראה הרקיע

הרמב"ם (ציצית ב, א) בבואו להגדיר מהותו של תכלת כתב "תכלת האמורה בתורה בכל מקום היא הצמר הצבוע כפתוך שבכחול, וזו היא דמות הרקיע הנראית לעין השמש בטהרו של רקיע" וכן משמע שם שהוא בגוון של האיסטיס (שיוצא ממנו גוון בלו"י). ועוד כתב שהוא הפתוך שבכחול וכן (כלי המקדש ח, יג) "ותכלת האמורה בכל מקום היא הצמר הצבוע כעצם שמים שהוא פתוך מן הכחול". ור"א בנו (שמות כה, ד) כ' שהוא הממוצע בין הכחול העמוק ללובן והיינו לאפוקי הנוטה לשחור ממש. וכ"כ המאירי (יומא כג. ד"ה בגדי כהונה. ובע"ז מב: ד"ה דין אחרים ועוד) דתכלת הוא בצבע רקיע. ובמקום אחר כתב (פיהמ"ש חולין פ"ו, מ"ז) "ואבן התכלת

שקורין אותו בלשון ערב לאזורי ובלע"ז לפי"ס לאוזל"י" והיינו הגוון הנקרא בל"י בלשון אשכנז וכחול בלשוננו. וכ"כ בחינוך (שפו) "והתכלת אשר עינו כעין הרקיע".

רב סעדיה גאון (תפסיר, שמות כה, ד) כתב שהוא "אסמאנגון" והיינו כחול (תרגום המילה הוא גוון שמים). וכן בעיטור (הל' ציצית) מביא מר' נחשון גאון שהוא הגוון הנקרא בערבית למאסמ"א שפירושהו גוון שמים (יש שרצו לגרוס לו"ן אסמ"א).

ראיות נוספות מדברי רבותינו הראשונים

ברמב"ן פרשת שלח "כי ברחוקם יראו כולם כגוון ההוא ולפיכך נקרא תכלת", וברור שכוונתו לגוון הנראה בסוף האופק הנראה לעינים, שהוא הקרוי אצלינו רקיע.

וכן מבואר דעת רבינו יונה בפירושו לברכות (ד: מדפי הרי"ף), שדוחה דעת המפרשים לגבי "בין תכלת לכרתי" דכרתי הוא חציר, "דמה ענין תכלת אצל כרתי, אלא ודאי הנכון כמו שפירש הרב נתן בעל הערוך דכרתי הוא מין צבע שקורין הינדי ודומה לתכלת" (ומ"מ צ"ל שהוא מין כחול שונה מעט מהרגילות בדם החלזון, דאל"כ היאך מבחינים ביניהם). וכ"כ הריטב"א שם (ברכות ט.). וכע"ז בתוס' בחולין (מז: ד"ה אלא) וכ"כ רבינו ירוחם (תואר"ח נט"ו ח"ה דף כג טור ג).

[אין להוכיח מכאן דגוון האינדיגו לדעת רבינו יונה אינו ממש גוון תכלת, מהא דאמרינן דאין התכלת נראה ממש ככרתי – שהוא לדעת רבינו יונה מראה הינד"י, ומבואר שאפשר להבחין ביניהם באור היום. דהא כל רצונו וידעיתו של רבינו יונה לומר דהכרתי הוא הינד"י אינו אלא משום שביקשו להם גוון ידוע כגוון תכלת של תורה וכל המקור לומר שהכרתי הוא הינד"י הוא רק לפי ידיעתם שהתכלת הוא הינד"י. ואפשר שלא היה ידוע ביניהם דברי הערוך שקלא אילן הוא אינדיגו דאל"ה הרי מבואר בש"ס שהוא נראה ממש כתכלת. או אפשר שהתייחסותם לשם הינד"י אינו אלא כלפי גוון מסוים בכללות ולא כלפי חומר ידוע, שזהו ענין דבריהם שם שלא באו לפרש בדקדוק מהו החומר הנקרא כרתי אלא את גוונו.]

וכן נקטו רבותינו שבאשכנז כמ"ש בשו"ת מהר"ם מרוטנבורג (ח"ד תרל"א) "וכל ג' מראות הללו כולן בכלל ירוק הן. בלויא משיכיר בין תכלת לכרתי וכרתי

נקרא ירוק בפ' לולב ירוק ככרתי ותכלת דומה לים ולרקיע הוא בלויא וגעלב כשעוה". וכ"כ הרא"ש (חולין פ"ג ס"י יט) "כדי שיכיר בין תכלת לכרתי ונראה שהוא צבע שקורין בלוא"ה כעין הרקיע", וכ"ה בהגה' אשרי שם. וכן דעת המרדכי (נדה תשלה) והאגור (נדה אלף שסג) ורבי יוסף בכור שור והחזקוני (שמות כד, י) והלקט יושר (או"ח יב, ג, ד"ה וזכורני) דכולם נקטו שהוא בלוי.

מדברי מפרשי המקרא

אי' בפסיקתא זוטרותא (אסתר א) "חור כרפס ותכלת... פרש להם יריעות של מיני צבעונין, חור יריעות לבנות כדאמר שמואל בתלמוד מלת לבנה לשון חור... כרפס, כרים של פסים ירוק ככרתי. ותכלת, דומה לדמות הרקיע". הנה בא לבאר הגוונים של האריגים ופירשו דומה לדמות הרקיע וא"א לומר שבאו שם לדמיונות רחוקים ובאמת הוא גוון ירוק כאשר זה כל ענינו שם לחלק בין הכרפס לבין התכלת שהכרפס הוא ירוק והתכלת הוא כחול.

ואף מפרשי פשטי המקראות נקטו כן, כראב"ע ורד"ק ועוד. דכ"כ ראב"ע בפירושו לתורה (פירוש הקצר שמות כה, ד) שהוא דומה למראה הרקיע. ועיי"ש דמבאר ענין תכלית המראות קרוב לדברי רמב"ן בפרשת שלח ובאופן אחר מביאורו של יפת.

וכן הרד"ק (שורשים ערך תכל) שכתב את לשון הלע"ז הידוע לגוון הזה "הוא העין שקורין לו בלע"ז בל"ב". וכן דעת רבינו בחיי (שמות כד, י. ושם כה, טו). ויש שפירטו יותר בביאור גוון הצבע כגון הרלב"ג (במדבר סו, לח) שכתב "וחוט התכלת... מורה על הגרמים השמימיים שמראיהם אצל החוש כמראה התכלת". ובריקאנטי (פרשת נח) "והתבונן במראות הקשת כי הלובן בימין והאודם בשמאל והתכלת באמצע" (נראה דכוונתו "לובן", על מראות הבהירים, דהא אין לכן בקשת), והסגול הרי הוא הגוון הקיצוני ביותר בקשת.

מדברי המקובלים

כתב ר"א אזולאי בעל "חסד לאברהם" ("אור החמה" על הזהר תרומה קלט.) בשם מהרש"ו וז"ל: "...כי אז אשתני גוונה מתכלת לכרתי והענין כי היה גוון אזול"

בלע"ז (כחול), והת"ת או הבינה הם ירוקים אמאריליוס בלע"ז (צהוב) ונעשית היא אז על ידם ורד"י בלע"ז (ירוק), ככרתי כלולה מזה ומזה". וכן הזכיר הרמ"ק (פרדס רמונים י' פ"ב) "שכאשר בתכלת יתערב הירוק כחלמון ביצה או כמוריקא יתהווה ממנו הירוק כעשב".

אף בדברי הפוסקים האחרונים נפוץ הדבר לאין חקר לפרש בכל מקום שהוזכר תכלת בלשונות הבלע"ז בלוי"י והימע"ל בלוי"י וכדו'. וא"א לפורטם לרוב רובם.

סיכום

אתה הראת לדעת כי הדבר מוסכם בכלל דברי חכמי ישראל להיות התכלת בגוון בלוי"י וחלילה לומר, דכיון שהראשונים לא ידעוהו כתבו דימויונות שוא ותוהו. דודאי לא הוּא אמרי מידי אם לא שהיה בידם דבר הברור. וכ"ש בדברי הראשונים כהרמב"ם דכתבו פסקיהם אף בהלכתא למשיחא ודאי לא היו מוציאים הוראה שיש בה תקלה, אי לא דברירא להו מילתא במסורת ידועה (וזו א"צ לפנים ולא הוצרכתי לכך אלמלא שמעתי מי שאומר כן).

ד. ראיות מכתבי ההסטוריונים היהודים

תרגום תכלת יקינתון

יש להוכיח מכל התרגומים הקדמונים (יוסף בן מתתיהו ופילון, וכן עקילס שהובא בערוך (ערך טיינון וערך איירינון) ותרגום השבעים), שחיו בזמן שנהגה תכלת בישראל וראו אותה, וכולם כאחד תרגמו תכלת – יקינטוס, ופירושו יתכן להיות כחול או סגול, ובשום פנים לא ירוק ולא מעורב בירוק.

ואף כי כבר נמצא מי שרצה להטיל פקפוק על סמכות תרגומים אלו, אך אינו מן הענין כלל, דאין אנו צריכים כאן דבר שהוא בר סמכא, דהללו לא באו להראותינו כי הפורפור הוא התכלת או מהו צבע התכלת והם מסל"ת וחיו בזמן שראו עדיין תכלת והבל הוא לומר שכולם סילפו דבריהם ובמקרה כוונו הלשונות. וראה עוד לקמן אות ב' סע' ב.

תיאורי פילון ויוסיפוס

כותבי קורות העתים פילון ויוסיפוס¹⁰⁴ כתבו שהיה צבעו של תכלת דומה לאויר (והשוה למש"כ רמב"ן "כי ברחוקם יראו כולם כגוון ההוא", ונמצא שהאויר הרחוק מן העין נראה כגוון התכלת) ובמקו"א כתב יוסיפוס שהוא מציין לכפת השמים, וזה מפקיע בין את הסגול ובין את הירוק. ואמנם גם חז"ל כתבו 'דומה לרקיע' ולא היינו צריכים לספרים חיצוניים בשביל דוגמא זאת, אלא שבדברי חז"ל עוד היה אפשר לדחוק ולתלות סוד ורמזים ודמיון רחוק, אך גבי הסופרים שבאו לתאר תיאור פשוט א"א לומר כן.

המסורת

מסורת הדורות הפשוטה היתה שהתכלת כחול. ואף בזמן הראדזינער, לא שמענו שנחלקו עליו בזה. ופוק חזי דמחמת דבר זה דחה ה"תפארת ישראל" דברי גזעניוס בזהיו החלזון כיון שר"ל מחמת זה שהתכלת הוא סגול וכ' ע"ז התפא"י שהוא נגד קבלתינו שהתכלת הוא בלו"י (ריש שבת, קופת הרוכלים, בגדי קודש). וכן הגרי"א הרצוג סבר לדחות מחמת זה את זיהוי הפורפורה (אילו לא יכלו לעשות ממנו כחול). יש לציין כי מסורת זו היתה בעלת משמעות מעשית בקהילות שונות שנהגו לעשות בטלית פסי בלו"י זכר לתכלת, כעין מש"כ החו"י (מקו"ח קיצור הלכות ט, ה) "ויש מדקדקים עושים ד' כנפות צבע בלו"א דומה לרקיע כטעם תכלת", וכן הוא מנהג ק"ק בעלזא ועוד קהילות עד ימינו.

המציאות

עוד יש להוסיף דאחר שהתברר לנו בריבוי ראיות שהפורפורה הוא חלזון התכלת, א"כ דוחק לומר שצבע שצובעים בו ללא שינוי ע"י סממנים מיוחדים לא יהיה צבע כשר ולא נזכר בדברי חז"ל בשום מקום (אף כי לכאור' לפי"ז היה לנו להכשיר גם את הסגול שהוא פשוט לצביעה אף יותר מהכחול, אך לגבי זה אפשר שחז"ל הפקיעוהו באמרם דומה לרקיע וכר').

104 פילון – חיי משה ספר ג', ב'. יוסף בן מתתיהו – מלחמת היהודים ספר ה, פרק ה, ד, קדמוניות ג' על מעיל הכה"ג.

מסקנה

נראה כי כל אשר עיניים לו, יראה בבירור כי כל הראיות הולכות אל מקום אחד להעמיד המסורת והמקובל על בוריו. ונתברר הדבר כי גוון בלוי קרוי תכלת בדברי חז"ל והראשונים, וממילא הצובע בגוון זה מקיים כל מצוות האמורות בו.

אמנם אין בכל זה הכרע לפסול כל גוון סגול בציצית, כי אין נראה שבימיהם היה נחשב הסגול לגוון אחר מהכחול. וכאשר נודע כי הורוד ובורדו, הכתום והחום כולם בכלל אדום הם, כן הדבר הזה, ואפשר שכל שהכחול שולט בו בכלל תכלת יקרא. אמנם עלה בידינו כי כחול ממוצע, ודאי וודאי שהוא קרוי תכלת.

ב. הטענות על שינוי הגוון ותשובותיהן

א. יישוב ראיות טועני הירוק

הראיה מן הירושלמי

את הראיה הגדולה והחזקה מכל, מביאים טועני הירוק מהירושלמי, דאי' שם: "מגיד שהתכלת דומה לים והים דומה לעשבים ועשבים דומין לרקיע ורקיע דומה לכסא הכבוד והכסא דומה לספיר". והנה אם באנו לומר דדברי הירושלמי הולכים על סדר ההדרגה, דהיינו שהתכלת הוא ירוק מעט והים ירוק ממנו והעשבים ירוקים מהם, א"כ לא א"ש ספא דדברי הירושלמי שמסיים ועשבים דומין לרקיע, והרי הא ודאי דים דומה לרקיע יותר מן העשבים ותרווייהו ממיני הכחול הם. ועל כרחינו חזינן דהירושלמי לא נקט כאן בסדר ההדרגה וא"כ אין לנו שום הכרח לומר דתכלת דומה לעשבים יותר מלרקיע ולים.

ועל כרחינו צ"ל דדברי הירושלמי לא אתו אלא להוכיר כל מיני דימיונות של ירוקים וכחולים וכמבואר לנו במשנה שתכלת דומה לכרתי יותר מללבן (שבפשטות כרתי הוא ירוק כמו שפרש"י שם), ואהא קיימי דברי הירושלמי והזכיר כל מיני דימיונות במשפחה זו, אך לאו דווקא בסדר ההדרגה שביקקות שלהם. ולפיכך אייתי לה הירושלמי בסוגי' זו בברכות דאיירי בענין בין תכלת לכרתי ולא

איירי בענייני מצוות תכלת כלל. ואי לא נימא הכי, פלא הוא שהכניסו שם ענייני תכלת, ובפרט דלא אייתי ליה בשום מקום שמדבר במצנת תכלת. וכן מוכח ע"פ מה שביארנו דברי התוס' בסוכה בסמוך.

ואדרבה אי נימא דהירושלמי קאי על סדר ההדרגה משמע דתכלת לא דמי כ"כ לעשבים אלא לים [אמנם במדרש (תהלים ז) הגי' תכלת דומה לעשבים ועשבים לאילנות ואילנות לרקיע¹⁰⁵].

ויש להעיר שהגר"א מחק עשבים מגירסת הירושלמי, ולפי גירסתו אין תחילה להערה זו כלל.

הראיה מדברי התוספות

שוב העלו המעצרים דמפורש הדבר בתוספות (לא): שכאשר דנו בתוספות במהותו של הצבע הקרוי כרתי אם הוא ירוק – גרי"ן (ובלשונם ויר"ד), או כחול – בלו"י (ובלשונם אירנד"א), בתחילת דבריו נקט שהוא בלו"י, כיון שכרתי דומה לתכלת כמשמעות המשנה בברכות (ט): ותכלת הרי הוא בגוון שמים וים, כמבואר בגמ' (מנחות מג): דתכלת דומה לים ולרקיע. אך שוב העלו לצדד מהירושלמי שהזכיר עשבים בין ים לרקיע "מגיד שהתכלת דומה לים והים דומה לעשבים ועשבים דומין לרקיע" וא"כ הוכיחו תוס' שגוון כרתי הוא ירוק.

105 אם ננקוט עיקר כגירסא זו ונבוא לדקדק דגוון תכלת של תורה הוא ירוק, יהיה לנו לומר דהתכלת הוא ירוק יותר מן העשבים והעשבים דומים לרקיע יותר מן התכלת, ובכל זאת נאמר שכאשר יראה האדם את התכלת עולה בדעתו ענין הרקיע ונזכר בכסא הכבוד, וזה דבר שלא יוכל שום בעל שכל לקבל. וע"כ דמה שדימהו לעשבים תחילה אין זה מחמת דימיון הגוון, אלא מחמת דחוטי תכלת שהם צבועים בגוון כחול שהוא דומה לירוק יש בהם דימיון לעשבים, ונקט עשבים משום דימיונם לחוטים, ומן העשבים אזיל לגבי רקיע משום שהעשבים הרי הם פרושים בדשאים ובזה יותר יש לדמותו לים ולרקיע, ולנוסחאות דגריסי אילנות בחר עשבים יותר ניחא דעשבים דומים לאילנות ומאילנות יותר קרוב לדמותם לרקיע, ולא משום הגוון שלהם אלא משום היחס שביניהם לאדם שעומדים לו ממעל לראשו או משום טעם אחר, אך בודאי דימיון התכלת לרקיע הוא רק בגוונו, ודימויות כל האמצעים שביניהם אינם רק משום דימיונם בגוון, אלא גם משום דימיונם בצורתם.

ומזה הוציאו המערערים דמשמע לתוס' שגם התכלת עצמו הוא ירוק, ולפי"ז יש לנו לפרש שהירושלמי ר"ל דימיון התכלת לרקיע עובר דרך דימינו לעשבים, וא"כ הוא יותר ירוק מעשבים, ועשבים דומים לים יותר ממה שהתכלת דומה לים.

אך האמת יורה דרכו דאין זה פשט דברי תוס', ודברי התוספות שם לא דנו כלל על גוון התכלת אלא על גוון הכרתי. וראה לשונו שם בסוכה **"הירוק ככרתי"** – משמע **שמראהו** (דהיינו מראהו של כרתי) כצבע שקורין ויר"ד בלע"ז וההיא דברכות משמע קצת שדומה לאירנד"א בלע"ז דתנן התם פ"ק משיכיר בין תכלת לכרתי משמע דמעט משונין זה מזה ובמנחות פ' התכלת אמרין דתכלת דומה לים וים דומה לרקיע וזהו כעין צבע שקורין אירנד"א בלע"ז [והיינו דזה ודאי פשיטא ליה שהתכלת עצמו הוא אירנד"א דהיינו בלו"י] אבל בירושלמי משמע **שהוא** [דהיינו כרתי שבו אנו עוסקים] צבע ויר"ד כעין עשבים **דאהיא דבין תכלת לכרתי** מסיים ליה תכלת דומה לים וים דומה לעשבים ועשבים לרקיע עכ"ל. והנה כל דבריו שם לא נסובים להסביר ענין תכלת אלא ענין כרתי, ומאי דמייית מדברי הירושלמי לא אייתי אלא משום שהירושלמי הביא מימרא זו **"אהא דבין תכלת לכרתי"** כלשון התוס'. דהיינו שהתוס' הבינו בדברי הירושלמי דמה שמדמה תכלת לעשבים היינו מעין דימיון המשנה שם דתכלת לכרתי, דאל"כ אין מקומו שם, שאין זה סוגיית ציצית ותכלת כלל. ומזה הוכיחו דכרתי הוא מן הירוקים כגרי"ן, שדימינו לתכלת הוא כעין הדימיון של תכלת לעשבים. ובמקו"א (חולין מז: ד"ה אלא) כתבו בפשיטות דתכלת הוא אינדי"ש (בלו"י) וכן גם דעת ר"ת שם, ועוד הוסיפו לומר דאף כרתי הוא כחול, וא"כ אפי' לגבי כרתי דחו הראיה מן הירושלמי מאיזה טעם, אך לגבי גוון תכלת לא עלתה על לבם מעולם לדקדק כן.

הדקדוקים בדברי רש"י

ראיה נוספת של מצדדי הירוק הם דברי רש"י בכמה דוכתי שמזכיר ענין התכלת בלשון ירוק. ומשום הרגל הלשון העברית המדוברת בימינו קבעו המערערים דאף בדברי הראשונים כל מקום שהוזכר לשון ירוק אינו אלא גרי"ן.

ובאמת רש"י ריש תרומה ובסוף שלח, וכן בברכות (ט:) ביאר תכלת – ירוק, ויש לנו לדון מה כוונתו בלשון ירוק אם ר"ל דווקא גרי"ן או גם בלו"י יקרא ירוק בלשונו.

והנה מפרשי רש"י פירשו שכוונתו לבלוי"א (משכיל לדוד, במדבר טו, לח). והוא בהכרח ממש דאין כוונתו לירוק גרי"ן, ומיניה וביה בתוך דבריו שם בפירש"י עה"ת בפרשת שלח משמע כן. דתוכ"ד לדבריו דהתכלת ירוק, מדמהו לעין הרקיע המשחיר לעת ערב, דודאי לא דמי לגרי"ן. וא"כ על כרחינו דכוונתו שם בלשון 'ירוק', לבלוי"א¹⁰⁶ וכמו שיבואר בהמשך דברינו שגם הוא קרוי ירוק בדברי הראשונים.

ומש"כ בברכות שהוא דומה לכרתי אין ראייה שכוונתו לגרי"ן, שהרי הרבה מהראשונים הנ"ל שפירשו שהתכלת בלו"י, פירשו כרתי כרש"י שהוא פוריי"ש (חציר) ומשמע דדמיין להדדי, וכדחזינן נמי מהא דכינויי שניהם בשם אחד (ירוק) וכידוע שאף גרי"ן מורכב מהכחול והצהוב, ומ"מ בודאי הוא הגוון הקרוב ביותר אל הכחול. ובמקום אחר בברכות (נז:) כתב רש"י "תכלת – ירוק הוא, ומי שפניו ירוקים חולה הוא" ויְרָקָת החולים הוא הנקרא בלשונינו צהוב (שהוא הירוק בסתמא כמ"ש הראשונים¹⁰⁷) וכי נאמר דתכלת (דדמי לים) הוא צהוב? ! אלא ודאי כל הירוקים חשיבי כחד משום דדמיין להדדי, אלא שבדבריהם כינו לירוק ותכלת וצהוב כולם בלשון ירוק.

106 ואף כי עיקר עניינו שם כלפי עומק הגוון, דתכלת כלפי לבן כיום כלפי הלילה, מ"מ משמעות לשונו שיש דימיון ביניהם בצבע: ומש"כ רש"י סוטה יז. "דתכלת לא דמי לרקיע כל כך אלא דומה לדומה כמו תכלת דומה למראה הים ואנן קחזינן דים דומה למראה הרקיע" צ"ל דכוונתו על עומק הגוונים כמ"ש ב"כלי יקר" (במדבר טו, לח) שאינו דומה לרקיע סתם שהוא באמצע היום כי בדרך כלל צביעתו בגוון עמוק יותר, ויותר דומה לים שכחלותו חזק יותר מרקיע, ואפשר שהוא דומה לרקיע המשחיר לעת ערב שהרי בפרשת שלח דימהו לרקיע המשחיר ובסוטה כתב דלא בעינן לדמותו לרקיע לפי שאינו דומה לרקיע כ"כ, ואפשר לומר כנ"ל שאין דומה לרקיע הרגיל אלא עמוק כרקיע המשחיר (אמנם ראה מש"כ לקמן אות ד' סע' א, דאין להכריח בכוונת רש"י שם דכוונתו לעומקו של רקיע המשחיר בדווקא, אך מ"מ משמע שיש בתכלת עומק כל דהו).

107 תוד"ה הירוק נדה יט: והרשב"א הריטב"א והרא"ש שם ובר"ן שבועות ג. ד"ה ומראית.

רבותינו ז"ל שכינו לגוון בלו"י בכלל ירוק

אף בדברי חז"ל מצאנו שכינו את גוון השמים הכחול בשם ירוק, שאמרו (ב"ר, בראשית ד, ז) על גוון השמים שמשנתנים גווניהם, פעמים אדומין, פעמים ירוקין, לבנים ושחורים.

וכן נתבאר להדיא בתוס' בסוכה שהובא לעיל שכינו לגוון האינד"י בשם ירוק, ובתוה"ר בחולין ובאריכות בשו"ת מהר"ם מרוטנבורג (ח"ד תרל"א) שהוזכר לעיל "וכל ג' מראות הללו כולן בכלל ירוק הן. בלויא משיכיר בין תכלת לכרתי וכרתי נקרא ירוק בפ' לולב ירוק ככרתי ותכלת דומה לים ולרקיע הוא בלויא וגעלב כשעוה..." וכדאי' במקומות רבים מאוד.¹⁰⁸

שם כחול בלשון הקודש

הנה לא נמצא בלשון ק"ק שם מיוחד, לגוון בלו"י כלל (אלא אי נימא דזהו ביאורו של שם תכלת) וגם רש"י אינו מזכיר שם 'כחול' אלא על החומר שכוחלים בו העינים, ואף את המילה 'תכלת' בלשון התורה, אפשר שרש"י מפרשו שאינו שם גוון אלא שם לצמר צבוע בדם חלזון.

ובכ"מ שהוזכר בגמ' כוחלא כתב רש"י כעין כחול או פכחול¹⁰⁹, הרי שבא לדמותו לאותו חומר שכוחלים בו העינים ולא ר"ל שזהו שם הגוון. ואף בלשון התלמוד (חולין מז:): כשמזכיר כמה מיני גוונים בריאה, כתבו שם ירוקה ואדומה ואילו לגבי כחול ושחור, כתבו ככוחלא וכדיותא ומשמע שאין זה שם הגוון עצמו, אלא שם לחומר שמדמים אליו את גוון הריאה. ושם כתב רש"י "צבע כחול כמראה לזו"ר לא ירוק ולא שחור".

דחיה לדקדוק מרש"י בחולין דכחול אינו בכלל ירוק

היה מי שרצה לדקדק בלשון רש"י בחולין הנ"ל דירוק אינו כולל בו את מיני הכחול. אך זה אינו כמו שיתבאר בהמשך דברינו, ויש לקרוא דברי רש"י שם

108 עי' רמ"א בהגה יו"ד קפח, א, ש"ך יו"ד לד ס"ק ו, מרדכי נדה תשלה ובאגור נדה אלף שסג, וכן הוא בדוכתי טובא.

109 ערש"י קידושין יב., סוכה נא: , ב"ב ד. וכן הוא בנדה יט. ד"ה דיהה "שחור ככחול".

"צבע כחול" בשו"א תחת הכ' דהיינו החומר שכוחלים בו את העיניים ולא צבע כחול, והוא כמ"ש רש"י ביחזקאל (כג, מ) "מין צבע ושמור כחול וצובעות בו עיניהם" וכן מוכח ברש"י בנדה (יט. ד"ה דיהה) שכתב שם "שחור ככחול", הרי דכחול הוא שם של חומר הצבע ולא של הגוון.

ומ"ש רש"י בחולין שם לשון "צבע כחול" פירושו כמו שנקראת המילה 'צבע' בכל מקום בלשון תורה, דקאי על חומר שצובעין בו ולא על גוון [שהגוון נקרא עין, כמו "ועינו כעין הברדלח" (במדבר יא, ז), או מְרָאָה, כמו "מְרָאָה אבן ספיר" (יחזקאל א, כו)]. ורש"י עצמו באותו דיבור בהמשך דבריו כתב כמראה לזו"ר ולא צבע לזו"ר. וכן משמע בגמ' שם מלשון ככחולא וכמ"ש לעיל. ומ"מ חזינן ברש"י שם דגוון הצבע הזה (דהיינו כחול תכלת, כמ"ש שם "כמראה לזו"ר") נחשב בין השחור לירוק ולכך מכנהו במקום אחר ירוק, ורק שם שבאו לחלק בינו לירוק ואדום ושחור, הוזקק ליתן לו דימיון בפ"ע, ור"ל דאינו ירוק בתכלית ולא שחור בתכלית. וכשם שכתב שם על כחול שאינו שחור ואילו בנדה (יט.) כתב "שחור ככחול" (וכעין דברי הרמב"ם שמכנה אף לגוון התכלת בשם שחור). וכע"ז אי' בפסיקתא (כ) גבי תולעת שני שהוא לא אדום ולא ירוק. והכוונה בזה שהוא בין האדום לירוק וה"נ בדברי רש"י הכוונה שהוא בין ירוק לשחור.

והאמת יורה דרכו ואסתייע מילתא ומצאתי דרש"י עצמו מפרש דבריו בספר האורה (ח"א קג פסק טריפות, ובפרס הגדול רכז) שמדבר באותה סוגיא ממש, "ריאה שהוא אדומה כדם או ירוקה אם דומה לכחול שהוא שחור ולא שחור ממש כשירה" הרי דמכנה ליה לאותו כחול גם בשם ירוק וגם בשם שחור ולהדיא כמו שנתבאר דמ"ש כ בחולין שהוא לא ירוק ולא שחור ר"ל דאינו ירוק ממש ואינו שחור ממש, אלא בין הירוק לשחור, ומ"מ עדיין נקרא שמו ירוק (וכע"ז במאירי [חולין מז:]: "ריאה שהיה מראה שלה ממוצע בין הירוק והשחור והוא שחרות חלוש הצבע דומה לכחול כשרה". וכבר נתקשה בתב"ש [לח, סוף ס"ק ז] בפ' דברי רש"י אלו, וכ' דכוונתו שאינו ירוק גע"ל, ועי"ש דנקט בפ' דבריו דר"ל שהכחול הזה מעורב מן הירוק ומן השחור. וכ"כ כל הפוסקים לשון "ירוקה" על הריאה דדמיא לכוחל שהוא כמראה לזו"ר).

הראשונים שכתבו על התכלת בלשון ירוק וכוונתם נתבררה בבלו"י

כעין לשון רש"י יש גם במרדכי בברכות (פ"ק רמז יט) "תכלת הוא צבע ירוק דומיא קצת לכרישין" ואילו בשבועות כתב להדיא תכלת הוא בלו"י (הל' נדה תשלא). הרי דאף שכתב תכלת ירוק ס"ל שהוא בלו"י, אלא שהוא דומה לכרישין כמבואר במתני' תכלת דומה לכרתי, והיינו משום שגווניהם של הגרי"ן והבלו"י דומים.

אף רבינו אברהם אבן עזרא (שמות כה, ד) כתב "ואנו נסמוך על רז"ל שאמרו שהוא ירוק" והנה לא מצינו שחז"ל אמרו שהוא גרי"ן, דלא ככל הנך ראשונים דלעיל, אלא ודאי דכוונתו למה שאמרו דומה לים, והרי שנקט הלשון ירוק על התכלת אף דס"ל שהוא גוון בלו"א, ולהדיא פירש כן ראב"ע ב"פירוש הקצר" שהובא לעיל שהוא דומה למראה הרקיע.

ראיה מדברי רבינו יונה, שפירש דעת רש"י שהתכלת הוא בלו"י

עוד יש להוכיח מרבינו יונה בברכות (ד: בדפי הרי"ף) שהוזכר לעיל, דפליג על רש"י בפירוש כרתי דאינו גוון גרי"ן, ומקשה עליו דמה ענין תכלת אצל כרתי ולכך נקט דגם כרתי הוא כחול. ואי איתא דרש"י פליג בגוון התכלת לא היה לו להקשות על גוון הכרתי אלא בגוון התכלת, דהא אי ס"ל לרש"י תכלת הוא גרי"ן או מעורב בגרי"ן אין תחילה לקושינו כלל. וחזינן לדעתיה דהא דהתכלת הוא בלו"י היה אצלו מילתא דפשיטא ולא אסיק אדעתיה דאיכא מאן דפליג עלה כלל (ואף בתוס' בסוכה לא העלו צד כזה, אלא לגבי הכרתי איירי שם וכמ"ש לעיל).

מסקנה בביאור דעת רש"י

הנה אחר דאשכחן דלשון ירוק בלשונות הראשונים כולל גם את הבלו"י, ואשכחן נמי לרבים מאוד בראשונים שהזכירו שהתכלת הוא בלו"י וכמראה הרקיע, ע"כ יש לנו לומר דאף זו כוונת רש"י כאשר פירשוהו המפרשים ואין לנו לחדש מחלוקת ולומר דלדעת רש"י הוא ירוק ופליג על כל הנך דלעיל.

וביותר דתימה גדול הוא לומר דכל רבותינו שבאשכנז תלמידי תלמידיו שהזכירו בפירוש שהוא בלו"י, פליגי על רש"י ולא ראו להזכיר דעתו אפילו

ברמז, אף דיש מינייהו שהרחיבו סביב הענין הזה (בכירור גוון כרתי) ומ"מ לא ראו להביא דעת רש"י בענין, הלא דבר הוא.

וגדולה מזו מצאנו בתוס' (חולין מז: ד"ה אלא) דמשמע דס"ל דרש"י לא פליג על ר"ת שאפי' כרתי עצמו הוא צבע כחול (אף כי דברי תוס' צ"ע ממקומות אחרים בדברי רש"י), ומ"מ הא ודאי חזינן להדיא דס"ל לתוס' בדעת רש"י דתכלת הוא הכחול. ופוק חזי שכן הוא הפשטות דהא כל תשב"ר למדים כן, ואי ס"ד שפשט דברי רש"י הוא גרידן א"א שיתעלמו מדבריו לגמרי.¹¹⁰

ב. יישוב ראיות טועני הסגול

הסגול הוא הצבע המלכותי

ביסוס דעת הטוענים שהתכלת הוא סגול, ראשיתה מחוץ לכותלי בית המדרש וקצת סמך לה מחכמי ישראל. דהנה זה שנים רבות אשר ידוע לחכמי המדע על זהות חלזון התכלת של תורה שהוא המורקס טרונקולוס, אלא שלא היה נודע להם את האפשרות להפוך צבעו לגוון כחול כרקיע. מתוך כך היו מחכמי המדע שרצו לחדש כי תכלת של תורה הינו סגול, וכפי שנעשה מדם החלזון ללא תהליך מיוחד שהופכו לכחול (דהיינו ע"י הנחתו בשמש בזמן המסתו).

מדענים אלו העמידו דבריהם על הנוהג המקובל אצל האפיפיורים לצבוע גלימותיהם בסגול, ונקטו שככל הנראה זה היה הצבע החשוב ביניהם וממילא מסתבר שגם בישראל הוא כן.

והנה עיקר סברתם שהעמידו דבריהם על הנוהג המקובל אצל האפיפיורים לצבוע גלימותיהם בסגול קצת סמך לה מדברי הרמב"ן בפרשת תצוה (כח, ב) גבי בגדי כהונה, שמבאר ענין הבגדי כהונה "לכבוד ולתפארת" וכתב "והתכלת גם

110 ועדיין יש מקום עיון דבגיטין (לא:): פרש"י סרבלא דכרתי- צבע תכלת דומה לכרתי, ומה הכריחו לפרש שהוא תכלת והא להדיא במתני' בברכות דכרתי אינו כתכלת ממש, ובתרגום אסתר מתרגם כרפס ותכלת כרתנין ותיכלא הרי דכרתי הוא גוון בפ"ע, ואמאי לא אמר צבע כרתי ממש. ושמא כיון דלא אשכחן בש"ס שהיו צובעין בגדיהם בזה ס"ל דמסתמא לא איירי אלא בדומה לכרתי ולא בגוון כרתי ממש, או דלא ר"ל אלא מהו דימיון הגוון הזה ממאי דאשכחן בש"ס. וצ"ע.

היום לא ירים איש את ידו ללבוש חוץ ממלך גוים" הרי שהבין שגוון צבע התכלת הוא מענייני בגדי מלכות.

אך מצד אחר דברי הרמב"ן סותרים עיקר טענתם, דהא הרמב"ן למד שהתכלת הוא בלוי כמו שהובאו דבריו לעיל "כי ברחוקם יראו כולם כגוון ההוא ולפיכך נקרא תכלת", והרי לנו עדות נאמנה מהרמב"ן שמעיד לנו שגם בימיו היה גוון זה משמש כבגד מלכות.

וראיתי ציור תמונת הקיסר הרומאי קרל הגדול (כשנת ד' תקע"ד), בלבוש כגוון תכלת. וכן המנהג בהרבה מציורי המלכים עד היום הזה לעטרם בגלימות כגוון בלוי, ואף יש כינוי נפוץ לאחד מגווני הכחול הקרוי "כחול מלכותי".

ואף אי נימא דהיה הגוון סגול יותר משמש ויותר חשוב מגוון התכלת, הא ודאי מילתא דתמיהא היא לקבוע הדבר אך ורק לפי סברא זו של חשיבותו בעיני העכו"מ. והא להדיא אמרינן בתלמודא דידן (סוטה יז.) "היה ר"מ אומר מה נשתנה תכלת מכל מיני צבעונין מפני שהתכלת דומה לים, וים דומה לרקיע, ורקיע דומה לכסא הכבוד", וזהו טעמו וחשיבותו של גוון זה ולא רק משום היחס הטבעי של האדם וכדומה.

היקנתון

סמך נוסף להמצאה מחודשת זו של טועני התכלת הסגול, הינה הפרח יקנתון העתיק (טרם ריבויי הרכבותיו) – ששמו מוזכר כתרגומה של המילה תכלת – גם הוא מצוי מאוד כגוון סגול-כחול (אף כי באמת מצוי בו גם כגוון הכחול-שמים).

והנה גם כיום הפרח יקנתון יש בו כגווןי כחול וכחול-סגול. ובמוסף הערוך ערך יקנתון כתב שהוא פרח כגוון תכלת, וראה גם מילון עברי (אבן שושן) ערך יקנתון שכ' שהוא כחול, וכן ראיתי עוד במקומות רבים. (וראיתי בכמה מקורות¹¹¹ שהפרחים שבגוונים האחרים הם מהמינים המתורבתים של היקנתון המזרחי ותחילתם במאה השש-עשרה שרק אז הוחל בגידולו ע"י אדם ונקראו יקנתון ע"ש מוצאם ואפשר שמשום כך מצוי מאד הגוון הסגול.)

111 ראה גם "מדריך פרחי הבר בישראל".

ואמנם מסתבר שלא היו מחלקים את הסגול/כחול מהכחול כרקיע וכולם היו קרויים יקינתון. כי גם בלשונות חז"ל לא ראינו חילוקים בדקויות הגוונים כ"כ ואפשר שבין לסגול ובין לכחול קראו תכלת (אך אם נאמר כן יהיה עלינו לומר ששני הגוונים כשרים דכולהו נקראו תכלת).

גם הוא שם אבן טובה (עי' ערוך ערך יקינתון) ואפשר שהיא הספיר שהיא בגוון הזה (ואבן הספיר ידועה, ולדעת חוקרי האבנים היא האבן הידועה בשם ספיר גם בשאר שפות). ובמחזור ויטרי (רפז) מביא מדרש שהמשיל 'הדברות באבנים טובות וכינהו יקינטיא ולכאו' הוא ע"ש שהלוחות היו של סנפירינן (ילק"ש תצא שצב), שהוא הספיר¹¹² שעליו נאמר שהוא דומה לתכלת.

דעות הפוסקים שגוון התכלת סגול

החוות יאיר – הנה בחכמי ישראל מצינו את דעת החוות יאיר שכתב (מק"ח יח, ג) וז"ל "בחידושים כתבתי דם חלזון שבו צובעין תכלת אינו בלו"א רק צבע פורפר שנעשה מדם דג שנקרא הדג פורפר" (לשון דג כולל גם חלזון, כמבואר לעיל ח"א אות י"א סע' א).

והנה באמת אין במשמעות לשונו אלא על צבע הדם ולא על גוון צביעתו בצמר, ואף כי מן הענין שם משמע דס"ל שכן הוא גם גוון בצביעה, דעת לנכון נקל שלרוב ברירותו בזהות החלזון הנ"ל אפשר שרצה לעקור דברי כל הראשונים לומר שגם צביעתו היא סגול, נגד המסורת הפשוטה שהתכלת הוא כחול. וכדמוכח מלשונו שמדבר בעיקר דבריו על דם החלזון ומין החלזון שנעשה הצבע ממנו, ולא על גוון הצמר הצבוע, הרי שמכח זה ידיעתו.

וכיון שעדיין לא נודע לו על אפשרות צביעת הכחול הוכיח מכאן שגוון התכלת הוא סגול. אך בודאי אילו נודע לו את הידוע לנו כי אפשר לצבוע בחלזון זה ג"כ בגוון התכלת לא היה צריך לעקור דעת הראשונים והפוסקים והמסורה הפשוטה (גם יש מקום לדחוק בענין שם ולדקדק בלשונו שכוונתו רק לדם בעודו דם ולא לצבע בצמר, דאמאי מאריך לומר "דם חלזון שצובעין בו תכלת אינו בלו"א" ולא אמר "תכלת אינו

112 כמ"ש תוס' סוכה נב: ד"ה אם ברזל, וכן אי' במדרש תהלים פז ובעוד מקומות רבים.

בלו"א". ולפי"ז כוונתו רק לאפוקי מפשטות לשון רש"י (חולין פט). שכ' "ומראית דמו דומה לים" ומפשטות לשון הרמב"ם שדמו שחור כדיו (עי' לעיל ח"א אות י"א סע' ב מש"כ בזה). וכן משמע קצת ממש"כ הוא עצמו (מקו"ח קיצור הלכות ט, ה) "ויש מדקדקים עושים ד' כנפות צבע בלו"א דומה לרקיע כטעם תכלת" (ואף שהענין המדובר שם (יח, ג) הוא לענין זמן ק"ש, ראיתי בכת"י שאין הדברים כתובים בגוף הספר אלא כהערה בגיליון).

הר"י קורקוס – הנה הר"י קורקוס (כלי המקדש ח, יג) כתב לפרש לשון הרמב"ם "פתוך שבכוחל" דהתכלת הוא הכחול החשוב שבמינו והוא הכחול המעורב באדום.

אך ראה כי כל עיקר דבריו שם לא באו אלא לפרש דברי הרמב"ם, ובודאי לא בא לחלוק עליו, והא הרמב"ם עצמו כתב שהוא כעצם השמים וכרקיע הנראה לעין. וא"כ נצטרך לומר גם לפי דבריו דאף אחר עירוב האדום הזה, נשאר המראה כעצם השמים וכרקיע הנראה לעין, והוא פלא ותימה. אלא אם נדחוק לפרש בדבריו שר"ל שע"י תערובת מעט אדום בכוחל, נעשה מראהו נאה יותר, אך עדיין הוא כגוון שמים. ובאמת בכחול של הפורפורה יש בו גם תערובת אדום מועט מאוד שאינו ניכר בגוון הנראה לעין האדם, אך יתכן שמוסיף משהו ליופי מראהו. ומ"מ אין אנו נזקקים לפירושו, אחר שכבר פירשו רבי אברהם בן הרמב"ם (המספיק לעובדי ה' שמות כה, ד) דהפתוך היינו פתוך בלבן, ולדבריו 'הפתוך' אתא לאפוקי מהנוטה לשחור.

ג. יישוב ראיות טועני הטורקזי

עוד העלו המערערים המצאה חדשה בכדי ליישב כמה תמיהות וראיות גדולות העומדות מצד אחד להוכיח שהתכלת הוא כחול, ומצד שני ישנם את דברי הירושלמי ורש"י הנ"ל שהוכיחו מהם מצדדי הירוק שהתכלת הוא ירוק גרי"ן, לפיכך יצרו שיטה חדשה שתכלת של תורה הוא גוון חדש הנקרא טורקזי שהוא תערובת כחול וירוק.

והנה לפי מה שדחינו כל ראיות טועני הירוק אזדא לה טענתם לגמרי, ואין לנו סיבה להמציא דבר זה כלל. ורחוק הוא לומר דגוון תכלת שאמר תורה הוא דווקא

גוון המעורב בירוק גרי"ן כלשהו שלא נתפרש שיעור תעורבתו בשום דוכתי, כשאין לזה שום ראייה לא מדברי חז"ל ולא מדברי הראשונים וכדלעיל. ואילו היינו מקבלים ראיית טועני הירוק מן הירושלמי היה לנו לומר שהתכלת היא ירוקה מהעשבים ועשבים קרובים לרקיע יותר מהתכלת כמש"כ לעיל שם ולא נוכל לומר ע"פ הירושלמי הנ"ל דמראה שלה הוא טורקיז. גם אין סברא להגדיר שיש גוון מסוים כ"כ המעורב מב' מראות שלא מצינו כעיי"ז בשום מקום שנאמר בו דין בגוון. וגם תימה הוא א"כ איך לא ראו חז"ל ולא אחד מן הראשונים להגדירו בדקדוק. ואם לא ידעוהו היאך נקטו דאפשר למצוה זו לחזור (כאשר יוזכר להלן).

ד. יישוב טענות טועני השחור

לשון "משחירין"

שאל אחד המערערים מלשון "שאר המשחירין" שנקט בו הרמב"ם וכן שם "אע"פ שהוא כעין הרקיע, כגון שצבעו באסטיס או בשחור". ורצה להוכיח מזה שהתכלת הוא באמת גוון שחור.

ובטעות יסוד שאלתו, דאין בלשוה"ק גוון הקרוי כחול כמו שהארכנו לעיל בפרק ב, והרמב"ם מכנה לכלל גוונים העמוקים (בין שחור ובין כחול) בשם משחירין, שעמקות הגוון קרויה שחור, כמ"ש (ציצית ב, ה) "ואם הוסיף עינה והושחרה יותר ממה שהיתה קודם..." וכהנה רבים.

ואיך אפשר שנבוא לומר בדעת הרמב"ם שיהיה מראה התכלת עמוק מאוד אחר שפירש ושנה ופירש שמראהו כעין הרקיע וכפתוך שבכוחל. ועוד שהרמב"ם עצמו מדמה לו את גוון צבע האיסטיס שאנו יודעים שגוונו הוא כעין גוון תכלת הפורפורה ממש וכגוון שמים.

דקדוק מהמ"ב

עוד טען הטוען לסמוך דבריו מדברי המ"ב (ט, טז) שכ' "ומה ששפת הבגד כעין תכלת בטליתות שלנו בתר עיקר הבגד אזלינן" ומזה הוציא דמדחזינן שבשפת

הטלית גוון הפסים המצויירים הוא שחור, הרי שלמד המ"ב כי צבע הבגד הוא שחור.

הנה מלבד שפשוט לכל בר בי רב דחד יומא שא"א להוכיח מכה"ג שהוא זכר בעלמא, ואין ענינו אלא כעין המדרש שהובא ברש"י סוף שלח שתכלת דומה לרקיע המשחיר, והיינו לפי שכל גוון עמוק מזכיר את עומקו של חושך הלילה, אך באמת יתכן שהמנהג הקדמון היה לצבוע בפסים כחולים עמוקים מאוד כמו שמצוי היום במנהג בעלזא והובא אף במקו"ח (קיצור הלכות ט, ה) "ויש מדקדקים עושים ד' כנפות צבע בלו"א דומה לרקיע כטעם תכלת".

ונראין קרסים בלולאות ככוכבים ברקיע

עוד דקדוק אפשר לדקדק מהא דאמרינן בגמ' בשבת (צט.) ונראין קרסין בלולאות ככוכבים ברקיע. והנה הכוכבים אינם ניכרים ברקיע אלא בשעת שחרותו. אך באמת הא לא נזכר בגמ' שהיו מסתכלים בו ורואים כמראה הרקיע, דהא הלולאות היו תכלת ולא היריעות ואין הלולאות רחבות פְּרִיעוֹת עד שיראו כמראה פריסת רקיע, וודאי אין זה מראה הנראה לעינים כרקיע הזרוע בכוכבים. אלא רצונו לומר שמראה הקרסים כמראה כוכבים וגוון הלולאות כרקיע וממילא הוי כוכבים ברקיע, ואין זה אלא זכר בעלמא ולא לנוי מראה רקיע הזרוע בכוכבים (עוד בענין ראיות טועני השחור עי' להלן ריש פ"ד).

ג. כל כחול בכלל תכלת בין עמוק בין דיהה

אחר שהוברר דבלו"י הוא תכלת יש להוסיף לברר אי יש שום עיכוב בעמקותו, דרק באופן מסוים יהיה קרוי תכלת, או דכל שהוא באותו גוון שם תכלת לו ויוצאים בו לכל מצוותיו.

דברי רדב"ז והראיה מן הגמ' והרמב"ם

הנה כבר הוכיח הרדב"ז (שו"ת ח"ה, מ"ח) מבדיקות הגמ' במנחות (מג.) דאין לתכלת מידה מדוקדקת. ועוד שמעתי מידידי הרב עמיחי טופרוביץ' שליט"א דיש קצת לדקדק מהאי סוגיא דכל מראה שהכחלות ניכר בו כשר. דהא איתא שם

דתכלת יש לה בדיקה, ומסתימתא חזינן דבכל תכלת איירינן דיש לה בדיקה. וע"ז כתב הרמב"ם "כיצד בודקין אותה עד שיודע אם נצבעה כהלכתה אם לאו, לוקחין... ושורין התכלת... אם עמדה בעינה ולא כהתה כשרה, ואם כהתה לוקחין... ונותנין את זו התכלת שנשתנית בתוכו... ורואין אותה אם כהתה ממה שהיתה פסולה, ואם הוסיף עינה והושחרה יותר ממה שהיתה קודם... כשרה. הרי לנו דבין כשהושחרה יותר ובין בדהתה, כוליהו כשרים.

ומעתה תן דעתך, הרי שהיתה אותה התכלת מתחילתה באותו הגוון הדהוי הזה (היינו הגוון הדהוי שאליו הגיעה אחר הבדיקה הנזכרת לעיל) ועשה בו ככל סדר הבדיקות הזה, גם בזה נאמרו דינים הללו. וא"כ נפקא לך דאף דיהא דדיהא ידידיה נמי כשר, שהרי דהתה אחר הבדיקה יותר ממה שהיתה דהויה בתחילתה, וגם בזה אמרינן שלאחר שבדקה כשרה. ותו נוסף בה, דהרי שהיתה מתחילה באותו הגוון שנעשתה התכלת הדהויה הזאת הנזכרת לאחר בדיקתה שהוא דיהא דדיהא ידידיה, ועשה בה ככל הסדר הלזה, הלא בזה נמי נאמרו דיני בדיקת הגמ'. וא"כ אף דיהא דדיהא דדיהא ידידיה נמי תכלת כשר הוא. וחוזר חלילה על זה הדרך, עד שיודע לך כי כל מראה תכלת בכל חוזק שהוא, כשר ובלבד שיהיה מראה הכחלות שולט בו.

ראיה מפירוש תוספות בטעמה פסלה

גם בתוס' (מב: ד"ה משום) משמע דס"ל דאפשר לצבוע בין בפ"א ובין בק' פעמים זא"ז, ובודאי משתנה בזה חוזק הצבע. דתוס' מפרשי "טעמה פסלה" היינו שצבע אותו צמר ב' פעמים, וס"ל דאפילו צבע ק' פעמים לשמה זעג"ז כשר, ואף דודאי הצבע נעשה עמוק יותר בכל צביעה שמוסיפים עליו. [ואם נפרש דכוונתם שמשתמש ביורה ק' פעמים לכמה צביעות, נמי יש להוכיח כן. דהא באופן כזה משתנית הצביעה מאוד ונעשה דהוי ביותר כידוע לעוסקים במלאכה וזהו ענין מראה שני – כמבואר בסמוך – שנעשה מראה הצמר דהוי בצביעתו השניה, ובכ"ז מכשיר את ב' הצביעות הראשונה והאחרונה, אף שהם שונים מאוד זמ"ז בחוזק.]

ראיה מדין מראה שני

אף לפירש"י דמפרש הא דטעמה פסלה באופן אחר, יש להוכיח מהא דאיכא למ"ד דמראה שני כשר (מנחות מב:) ומראה שני היינו צבע שכבר השתמשו בו והוא חלש יותר, דקרינן ליה 'מראה' שני דהיינו שהחילוק ביניהם הוא במראהו של הצבע. וכן כתב הגר"א (ישעיה א, יח) עה"פ אם יהיו חטאיכם כשנים, שכ' שם (לגבי תולעת שני) שמראה שני הוא חלש יותר. וא"כ דמכשרינן מראה שני הרי לנו דבין במראה ראשון שהוא עמוק ובין במראה שני שהוא דהה יותר כשר, א"כ אין גוון מדויק דווקא להכשר תכלת.

ואף מאן דפסל שם לא פליג אלא במראה שני, אך מראה ראשון בגוון זה, כשר.¹¹³

דקדוק מהדמיונות שהוזכרו בו

עוד יש לדקדק שאין דרגת כהותו ועמקותו של הכחול מוכרח שיהא כעין הרקיע בדקדוק, מהא דבגמ' הוזכר דהתכלת דומה לים וים לרקיע, וברמב"ם הוזכר רק רקיע (וכן יש מן המדרשים שכתבו כדברי הרמב"ם שתכלת דומה לרקיע) ועל כרחך דס"ל לרמב"ם שאין זה סותר מש"כ בגמ' שהוא דומה לים, והיינו משום דגוון שניהם כחול, ומשתנים רק בדרגת הכהות שבהם. כמ"ש רש"י (סוטה יז.) "דתכלת לא דמי לרקיע כל כך אלא דומה לדומה כמו תכלת דומה למראה הים ואנן קחזינן דים דומה למראה הרקיע". וכע"ז כ' הריטב"א (חולין פט.) "שאינ תכלת דומה לרקיע ממש אלא שעל ידי שהתכלת דומה לים קצת והים דומה לרקיע קצת נראה שהתכלת דומה לרקיע". וכבר ביארנו דלא פליגי על כל הראשונים דס"ל שתכלת הוא בלו"א, שהם מדברים על דרגת כהותו ולא על עצם הגוון, שזה החילוק שבין גוון הים לגוון הרקיע, שבד"כ השינוי ביניהם הוא רק בדרגת עומק הכחול. ורש"י עצמו הרי כתב דתכלת הוא כצבע רקיע המשחיר לעת ערב (שהוא בלו"י) וכן דעת הריטב"א (ברכות ט:) שהוא בלו"י. (דאילו התכלת אין רגילות לצובעו בהיר כ"כ

113 אף שגם במראה שני אפשר לעשותו בגוון עמוק יותר, כי עומק הגוון תלוי גם ביחס הצמר והמים ובמשך זמן הצביעה, אך בפשטות שלא הזכירו חילוק משמע שבאותו אופן שרגילים לעשותו תמיד, אזי מראה ראשון כשר ומראה שני פלוגתא.

כרקיע, שמאבד את כל זוהר יופיו, וכן המנהג עד היום הזה בבתי צביעת התכלת שאינם מחבכים את הגוון הדהוי הזה שהוא כעין הרקיע.)

ונקט הרמב"ם רקיע ולא ים, דבים איכא למיטעי שפעמים הוא נוטה קצת לירוקגריי". ואף דגם ברקיע יש שינוי בגווניו, ע"ז כתב כרקיע בטוהרו של יום, ואף שמידת עומק הגוון משתנית ממקום למקום, מ"מ הגוון עצמו אינו משתנה.

סתימת הש"ס והפוסקים

הסברא הפשוטה והברורה לכל שאינו מרחיק עצמו מן האמת, כי רחוק הדבר מאוד, לבוא לחדש מדעתינו חומרא חדשה דאתיא לידי קולא לבטל המצוה, ולאמר שהחזק המדויק מעכב, ולא ראו חז"ל לכתוב כן בשום מקום. נוכיח שחזק הגוון משתנה לפי יחס הצמר נגד הצבע ולפי גודל היורה ומשך זמן שהייתם בה ואף הוא משתנה מחלזון לחלזון פשוט שא"א לצמצם, א"כ ודאי הוי שכיח גם בזמננו שיהיו כמה דרגות בחזק הצבע, וכמ"ש פליניוס. ולא מצינו שהלכו אצל חכם להראות עין הצמר אי כשר לתכלת. ומ"מ בין לגבי הגוון ובין לגבי עמקותו, בכל מקום שיש דין גוון מדויק נתנו חז"ל את ההגדרות בו, כאדום במראות הדמים ספ"ק דנדה, ולובן מראות נגעים בפ"ק דנגעים. וא"כ גם בזה היו כותבים הגדרה מדויקת.

והנה עיקר חילא דהמפקקים ואומרים שאין אנו יודעים הלכות הגוון, מדלא פירשו לנו בפוסקים הדרך נלך בה, וא"כ נגששה כעוורים דרכינו.

אך לא שמו על לבם, דאדרבה קלקלתם תקנתם, דמדלא פירשו ולא הוזכר בו שום רמז דין לדקדק בו, איך נבוא אנו אזובי הקיר להמציא דינים חדשים ודקדוקים לא שערום אבותינו. להחמיר עליו בתחילתו כדי שיבוא לידי קולא בסופו, לפטור עצמינו מקיום מ"ע של תורה. אלא באמת מדלא נתפרש בש"ס דקדוק הגוון כמו שהאריכו הרבה במקום שהיה להם להאריך, כגון בנדה ונגעים, ע"כ שאין בזה גוון מדוקדק וכל שבשם תכלת יקרא, אשר ענינו כעין גוון השמים והים, ודאי תכלת הוא.

ומדברי הראשונים נמי חזינן כנ"ל שהרי כל אותם הראשונים שכתבו הלכותיו, ודאי לא ס"ל שאנו נדע לדקדק מדעתינו יותר ממה שנתפרש לנו בו. וגדולה מזו לשון הרמב"ם שכתב שהוא כעצם השמים ושהוא פתוך שבכוחל ופירשו ר"א

בנו, שהוא פתוך בלובן ולא הגדיר כלל, כמה יהיה מן הכחול וכמה מהלבן (וראה בהל' טומאת צרעת (א, ד) כמה דקדק בדבריו להעמיד הגוון בברירות אף דאין נוהג בזה"ז). והמהרי"ל (שו"ת החדשות סי' ה') שכתב ד"ב קל יכול לחזור התכלת" איך עלתה על לבו לומר כן אם יש כאן ספק אמיתי בגוון המדוקדק. והראשונים שבאו להגדיר עין הצבע לא אמרו ולא כלום אילו היה דין גוון מדויק דהא ים ורקיע גווניהם משתנים לפי המקום ולפי השעה, ואף מראה הנקרא בלוי" יש בו גווני הרבה.

ותימה הוא מהיכ"ת לחשוש לדבר כזה שלא נזכר בתלמוד בבלי וירושלמי, והא רבינא ורב אשי סוף הוראה ואין מחדשים דבר אחריהם שלא נרמזו בש"ס ובברייתות נכדחזין דאף כשגדולי העולם חידשו הלכה ע"פ קבלת גאונים כגון ס' ריבוא לרה"ר צווחו בה קמאי היאך חידשו דבר שלא נזכר בש"ס. וא"כ איך נבוא לחשוש שמא יש דין חדש שלא נזכר בש"ס. ואף אם היתה טענה זו נכונה בדבר כדוגמת מצוות התלויות בארץ שלא נידונו חלק מהלכותיהם לגמרי בש"ס (וגם בזה רק לחומרא ולא להקל מקום מ"ע) מ"מ ודאי לא שייכא במצוה זו שדובר בה הרבה בש"ס שנחדש לנו פטור מן המצוה, שמא יש הלכה שלא הוזכרה בשום מקום שיש דין מסוים בצורת הצביעה או שיש דין בגוון מדויק שלא נתברר לנו. (אמנם אילו לא ידענו מהו הגוון היה בזה טענה, אך כאן הגוון כבר נודע בראיות ברורות כדלעיל, ובאו להוסיף שיש דין מסוים בחוזק הצבע, שהוא תלוי בכמות הצבע ולא במהותו.)

לא מצאנו חבר להלכות דקדוק הגוון

בשאר מקומות בכל התורה כולה לא מצאנו דין של גוון מדויק, בכל מקום שצריך צבע מסוים, כגון באדמימות הפרה ולשון של זהורית, וכן במשכן לא מצינו שנאמר גדרי עמקת האודם שבארגמן ותולעת שני ועורות אלים מאדמים. ובנדה שנאמר בו דקדוקים במראה האדום שבו, אינו אלא לגלות איזה מין דם הוא, דהתורה לא אמרה דגוון אדום הוא המטמא דנימא דכל שהוא אדום בכלל לא דמין דם מסוים הוא המטמא ואנן ידעינן ליה לאותו המין ע"י הכרת הגוון שהוא אדום, ואין הגוון גורם האיסור אלא סימן בעלמא לידע שזהו דם דאיירינן

ביה. ובנגעים נמי לא נאמר דקדוק הגוון אלא בלבן (ומילפוטא דקראי), אך לא לגבי הירוק והאדום והשחור שבו. וכן בתפילין אף די"א דלכתחילה יהיו שחורות כעורב עי' בביאור"ל (לג, ד"ה הרצועות) דכל מראה הקרוי שחור כשר ואפי' מראה בלוי.

ד. הטענות על חוזק הגוון ותשובותיהן

א. תשובה לראיות הטוענים דתכלת הוא עומק הכחול ונוטה לשחור

יש מי שהסיק דאף שא"א לומר דתכלת אינו הכחול דלא כהסכמת כלל הראשונים והאחרונים ודלא כמסורת הפשוטה, אך מ"מ אפש"ל דבעינן דווקא כחול נוטה לשחור. ובזה נסמך על לשונות הרמב"ם שכתב לשון שחור גבי גוון התכלת, וכן שם (פ"ב ה"ח) "היתה כולה תכלת עושה לבן שלה משאר צבעונין חוץ מן השחור מפני שהוא נראה כתכלת", וא"כ משמע דלדעת הרמב"ם התכלת ממיני השחור וא"כ צריך שיהיה גוון הנוטה לשחור, והיינו כעמוק שבכחול.

אך תימה לטעון כן כמש"כ לעיל, דהא הרמב"ם פירש דעתו דתכלת הוא כעצם השמים וכרקיע הנראה לעין, שהם בודאי בהירים יותר. ואף כי נראה שאין רצונו בדווקא לגוון זה שיהיה בהיר כ"כ, ולא בא אלא לעיקר הגוון לומר שהוא בלוי, אך מ"מ לא מסתבר שבגוון זה עצמו שפירש יהיה פסול, ועכ"ז הרמב"ם כתבו שהוא גוון התכלת וסמך על כך שנבין ממקום אחר שנקט לשון משחירין שכוונתו לגוון כחול עמוק שבעמוקים, זה דבר שאי אפשר.

ועוד דלפי"ז לא היה לו לכתוב "הצמר הצבוע כפתוך שבכחול" שהרי טפי עדיף שיהיה עמוק ככחול ממש. ומש"כ בפ"ב ה"ח שלא לעשות החוטים בשחור מפני שהוא דומה לתכלת, כבר נתקשו בדבריו הרבה מן המפרשים, והעולה מדבריהם דהיינו דימיון כל דהו דמ"מ הגוון הכחול הוא היותר קרוב לשחור משאר גוונים. גם אפשר דכיון שאפשר לצבוע מהתכלת גם בגוון עמוק הקרוב לשחור ס"ל לאסור שאר שחורים (וע"ע בלשונו במו"נ (ח"א פ' ע"ג) שכתב 'שחור' לגבי צביעת האסטס, שהיא בגוון התכלת דילן, וראה עוד בענין זה לעיל פרק ב' סעי' ד).

עוד יש שהביאו ראייה מדברי רש"י על התורה בפרשת ציצית שכתב שם דנקרא שמו תכלת ע"ש שיכול בכורות, ותכלת דומה לרקיע המשחיר לעת ערב ע"ש מכת בכורות שהיתה בלילה.

אך דעת לנבון נקל דא"א להוכיח מדבר אגדה זו – שלא הוזכרה בדברי חז"ל בשום מקום ואינו אלא מדרש אגדה מרבי משה הדרשן – כאילו נודע להם איזה דין בעומק התכלת שאין לו זכר בתלמוד, ונחדש עפ"י גדרים חדשים בעומק הגוון. ופשוט הוא שלא בא לומר בדבר אגדה זה אלא דתכלת לעומת לבן הוא מן הצבעים העמוקים ויותר נוטה לחשיכה, שהלבן הוא סמל לאורה והשחור לחשיכה והתכלת נוטה לשחור יותר מלבן, והרי התכלת לעומת הלבן כרקיע המשחיר שכחול שלו עמוק לעומת הרקיע הבהיר. וכמו שהבינו כל קוראי דבריו בטרם עלה נושא התכלת המעשי לדיון ולא הוצרכו להדחק בטעמים להפטר מן המצוות. (ואולי אפשר לדקדק דס"ל שיש בתכלת עומק כל דהו ואינו בהיר ממש כרקיע בהיר).

ב. תשובה לראיית הטוענים דתכלת הוא הבהיר שבכחול

הנה כנגד דעות הראשונות יש מהמערערים שטענתם הפכית, דגוון תכלת של תורה צריך להיות בהיר מאוד דווקא, כגוון השמים הבהירים, וסמך להם מלשונות הרמב"ם שכתב "וזה היא דמות הרקיע הנראית לעין בטוהרו של יום". ואף כי יש ממש בדקדוק זה, גם כאן יש לדחות דאין כוונת הרמב"ם שם אלא לספר ענין תכלת. ואין דוגמאות ליתן לגוון הזה אלא שמים וים כי אין כמעט בריות בעולם בגוון ההוא. ומעולם לא שמענו על גוון מן הגוונים שהוזכרו בתורה שהשתנה שמם מן העמוק שבו לבהיר שבו, ואם שם תכלת יש לו לבהיר, שם אחד הוא בין לבהיר שבבהירים ובין לעמוק שבעמוקים, כי העומק אינו אלא כפילותו של הבהיר.

ג. תשובה לראיית הטוענים שאין אנו יודעים במדויק את הגוון ועומקו

עוד שמעתי טוענים כי אף אם יעלה בידינו לברר כי התכלת הוא הכחול, ואף אם נדע אם נטייתו לגוון העמוק שבכחול או לבהיר שבו, מ"מ אין אנו יכולים לידע הגוון במדויק כיון שאין בידינו מסורת בענין זה.

והנה אף כי עיקר טענה זו מסתמכת על סברת ליבם, אך עוד סמך להם לדבריהם מלשון הרמב"ם בפירוש המשניות (מנחות ד, א) שכתב "ואינו נמצא בידניו היום לפי שאין אנו יודעים לצובעו שאין כל מין תכלת בצמר נקרא תכלת אלא תכלת **ידועה** שאי אפשר לעשותה היום ועל כן אנו עושים בלבן לבדו" (הלשון ע"פ התרגום שבש"ס וילנא). ומשמע להו דר"ל דאף שהחלזון ידוע, מ"מ אין ידוע הגוון המדויק.

ראשית, יש לנו לברר אם באמת יש כאן סמך מדברי הרמב"ם, והמעין הישר יראה הדובר ברור בפירוש דבריו דכוונתו בדבריו תכלת **ידועה** למ"ש בספרו בהלכות ציצית (ב, א) "והתכלת האמורה בציצית צריך שתהיה צביעתה צביעה **ידועה** שעומדת ביופיה ולא תשתנה וכל שלא נצבע באותה צביעה פסול לציצית אע"פ שהוא כעין הרקיע, כגון שצבעו באסטיס או בשחור או בשאר המשחירין הרי זה פסול לציצית", דהיינו שלא סגי לן בצביעת כחול בעלמא, אלא בעינן צביעת כחול מחומר מסוים דהיינו מה שנתפרש לנו בדברי חז"ל דבעינן שיהא מן החלזון. ובהמשך (ציצית ב, ט) כ' "שהלבן מצוי לכל והתכלת אינו מצויה בכל מקום ולא בכל זמן מפני הצבע שאמרנו". מבואר שטעם העדר התכלת הוא משום שאין הצבע הזה מצוי ולא משום שאין יודעים הגוון המדויק, שהרי אין ידיעת הצבע משתנה לפי המקומות. וא"כ זו גם כוונתו בפייהמ"ש שא"א לעשותו היינו משום שאין בידניו את אותה צביעה ידועה, כלומר את החלזון או את ידיעת הפקת הצבע ממנו.

ועוד דאיך אפשר שכוונת הרמב"ם על מניעת המצוה משום אי ידיעת דקדוקי הגוון והרי הרמב"ם עצמו מנסה לבאר ולפרט מה הגוון שבו יש לעשותו דהיינו כעין הרקיע בטהרתו, ובמקו"א כ' (כלי המקדש ח, יג) כעצם השמים, ואין בדבריו רמז לכך שאין אנו יודעים מהו הגוון.

וכן משמע בלשונו, דהא אם כוונתו משום אי ידיעת הגוון, לא היה לו לומר "תכלת ידועה שאי אפשר לעשותו היום", אלא שאין אנו יודעים לעשותו (שהרי לא ידעין מה הוא גוון התכלת).

וכ"כ ר"א בנו בהמספיק לעובדי ה' (הל' ציצית, מהדור' ניסים דנה עמ' 273), שמניעת המצוה בדורינו היא משום אי הכרת החלזון (ולא משום שאין יודעים הגוון המדויק). ורחוק מן הדעת מאוד שנאמר שמצד אחד נחלק על אביו בזה, דהרמב"ם ס"ל שאין אנו יודעים הגוון המדויק והוא ס"ל דיודעים אותו, ומצד שני נצטרך לומר דהרמב"ם הכיר את החלזון, ובדורו של בנו נשתכח. יתר על כן יש להוסיף כי אף ר"א בן הרמב"ם בתחילת דבריו כתב מעין דברי הרמב"ם בפיהמ"ש הנ"ל "זוהי צורת עשיית הציצת בימינו שנעלמה בה ידיעת צביעת התכלת" ורק לאחמ"כ מוסיף שטעם לחוסר ידיעה זו, הינו חוסר הכרת החלזון הזה.

ומה שמדקדקים המתחכמים אוהבי הדקדוקים את לשונו בפיהמ"ש "תכלת ידועה" והכריחו מזה דכוונתו למין גוון ידוע מגווני התכלת, הוא דקדוק של תוהו, דשפיר שייך הלשון תכלת ידועה לכוונת "צביעה ידועה" כמ"ש בספרו. אך בלאו הכי אין לדקדק כ"כ בלשון, שהוא תרגום מלשון ערבי.

והנה הגרי"מ טקוצ'נסקי בספרו עיה"ק והמקדש (ח"ה פ"ה) מביא עדות הגרי"א הרצוג שחקר את התרגום המדויק ברמב"ם ופירושו כאמור, שלא כל חומר כחול נקרא תכלת אלא חומר ידוע הבא מן החלזון. וכן הוא לפנינו בתרגומו של הרב עזרא קורח, "שאיין כל 'אזר"ק' בצמר נקרא תכלת" והיינו כדבריו ביד החזקה שלא כל צבע כחול שצובעין בו את הצמר הוא הנקרא תכלת של תורה אלא שאע"פ ש"תכלת האמורה בתורה בכל מקום היא הצמר הצבוע כפתוך שבכחול, וזו היא דמות הרקיע הנראית לעין השמש בטהרו של רקיע", ע"ז מוסיף הרמב"ם כי התכלת האמורה בציצית לא סגי לן במה שיהיה הצמר צבוע בגוון הנזכר, אלא "צריך שתהיה צביעתה צביעה ידועה שעומדת ביופיה ולא תשתנה וכל שלא נצבע באותה צביעה פסול לציצית אף על פי שהוא כעין הרקיע", ולפיכך אין אנו יודעים לצובעו כיון שאין אנו יודעים לעשות הצבע בצביעה הזאת הידועה דהיינו הצביעה מן החלזון.

ואמנם היה אפשר לפרש דכוונת הרמב"ם לאו דווקא משום שאין יודעים את החלזון, אלא משום שאין יודעים איך לעשות ממנו את הצבע במציאות, כיון שלא נתחכמו בדורו כ"כ בחכמת הכימיה וגם לא היה בידם האפשרויות לעריכת

ניסויים בקלות כהיום. ואף שבפועל אפשר לעשות בסממנים טבעיים וכבר עשו זאת בדורינו¹¹⁴, מ"מ עשיית ניסיונות בזה (כדי ללמוד דרך צביעתו) אינה אפשרית כ"כ. כי החומרים הטבעיים חלשים וכל תהליך הוא ארוך מאד.

ואחר שראינו שאין לנו ממשות ראייה מדברי הרמב"ם יש לדון בעצם הדבר אם יש לומר שיש חוזק גוון מדויק לתכלת או דכל אשר הוא בגוון הזה בין עמוק ובין דיהא, הכל שם תכלת לו. והנה בדבר זה הארכנו לעיל בכמה ראיות שאין דין לגוון מדויקדק וכל שהכחול שולט בו בכלל תכלת הוא וכבר נתברר ונתאמת הדבר שאין בטעם זה ממש, לקיים את ביטול המצוה.

ה. אחרית דבר

הנה אף אם עדיין יעלה הספק בלבך, דאפשר שמא ואולי עדיין יש איזה גדר עיכוב בדקדוק הגוון שאינו ידוע לנו, הגע עצמך מה הוא הצד הפשוט והסב' המוחזקת והישרה המחייבתנו להתנהג על פיה מן הדין. ובזה יצאת ידי חובתך מכל ספיקות וספיקי ספיקות שיעלו המבהילים והמתמיהים על לבך תמיד.

ומ"מ בין לדברי המעמיקים צבעו, ובין לדברי המחלישים צבעו, אין בזה טענה ליפטר מקיום המצוה למעשה, כי הכל אפשר לעשות מן החלזון, שהרי הגוון משתנה לפי יחסיות הצבע והצמר ומשך הצביעה ואפשר לעשותו בכחול עמוק מאוד ובכחול בהיר (ודלא כמו שכ' בקונטרס אחד, שא"א להגיע בצביעת דם הפורפורה אלא לכחלות בהירה, והוא מילתא דעבידא לאיגלווי בקל, ואפשר לבררו אצל כל העוסקים במצוה במלאכת הצביעה).

ואין בכל זה ענין לזיהוי החלזון, אלא לברר איך לעשות בו. והעלאת הצדדים בזה אינו ענין להפטר מהמצוה, כיון שאפשר לעשותו דיהא או עמוק ובכמה גוונים (כטורקזי וסגול). והמסתפק יש לו לברר הענין ככל נושא בתורה מהגמ' והראשונים ואם דעתו שנחלקו בו ראשונים יש להכריעו בכללי ההלכה, אך אי אפשר להפטר מהמצוה לגמרי ע"י אי הכרעת גדריה.

114 ומאן דס"ל דצורת הצביעה בחומרים טבעיים היא לעיכובא, יכול הוא לעשותה באופן זה.

והרוצה לומר כי מראה הרקיע בטהרתו הוא דהה יותר מהכחול הממוצע, יכול לעשות צבע בהיר יותר אי נימא שהרקיע דיהה שבכחול, אך הא וודאי כל שהוא כעין הרקיע בטוהרו באיזה מקום ובכל זמן שהוא, סגי בהכי. שהרי הרמב"ם אינו מגדיר מקום וזמן מסוים דווקא, ורקיע הנקי מאבק ועשן כיום צח בימות הגשמים נמי בכלל זה (כלשונו בהל' קידוה"ח יח, ב), ומ"מ ודאי אי"צ שיהיה בהיר כ"כ כרקיע שבמקומינו שהוא מלוכלך ביותר באבק ועשן.

אך באמת נראה דאין בזה טענה כלל, כיון שמה שכתבו כמראה הרקיע הוא להסביר שהגוון הוא כחול טהור (שאינו פתוך בירוק או אדום). ואין בידינו דוגמא אחרת להסביר מהו צבע כחול, אלא רקיע וים (וכמ"ש לעיל דכיון דגבי ים אפשר לטעות בו ג"כ למראה גרי"ן, לכך נקטו לשון כעין הרקיע), ולא באו להעיד על מידת החוזק שלו.

* * *

ציון מראה מקום לדברי קונטרס 'חותם של זהב' המשיבים במישרין או בעקיפין לשאלותיו של קונטרס 'תכלת וארגמן', ע"פ סדר הסיכום שערך בסוף 'תכלת וארגמן'. מובאים כאן רק כותרות וראשי דברים מתוך דבריו, והמעין יראה דבריו בהרחבה בקונטרס 'תכלת וארגמן' ובסיכום שבסופו.

- א. גופו דומה לים – עי' חותם של זהב עמ' 283
- ב. אינו נדיר – עי' עמ' 289 בסוגריים ובסע' ד שם (על הארגמוניות עי' עמ' 308)
- ג. תכלת דאומות אינו תכלת דישראל – עי' עמ' 295 "דברי הגרי"א הרצוג"
- ד. דומה לדג – עי' עמ' 285 ושם הערה 46
- ה. דמו שחור כדיו – עי' עמ' 291 ובהערה 50
- ו. החומר הצובע נקרא דם – עי' הערה 13

הטענות שנתחדשו בקונטרס תכלת וארגמן

- א. אריסטו ופליניוס – עי' עמ' 309
- ב. פורפורה פירושו סגול ובבתי הצביעה מצאו ארגמן – עי' עמ' 312-313 וע"ע הערה 77 והערה 79
- ג. אולי בתי הצביעה הם של קלא אילן – עי' הערה 16 ובעמ' 276 ועמ' 313
- ד. הגוון הנצרך, ואופן הצביעה היום – עי' ח"ג - עין התכלת, ולגבי דברי הספרי עי' שם עמ' 336 ועמ' 315-318 ובהערה 85 שם.
- ה. קלא אילן – עי' עמ' 269 ושם הערה 16
- ו. התאמתו לכתבי פליניוס – עי' עמ' 274-275
- ז. ריבוי הגוונים שהוזכרו בו – עי' עמ' 309
- ח. טעם העלמותו – עי' עמ' 298 ד"ה ועצם הדבר
- ט. היקניטא – עי' עמ' 311 ועמ' 342
- ש. שמא תכלת הוא שחור – עי' עמ' 355
- א"א לדעת מדויק את הגוון – עי' עמ' 362

- י. הזיהוי לא מבוסס על הסימנים שבגמ' במנחות – עי' הערה 37 ועמ' 261
 יא. השויון בין תכלת לקלא אילן – עי' עמ' 270
 יב. שלא נזכר בחז"ל מקור הארגמן מהחלזון – עי' עמ' 314
 יג. ההסתברות לבחירת הטרונקולוס – עי' עמ' 264 בסוגריים ועמ' 308
 יד. תהליך הצביעה בימינו – עי' הערה 114
 טו-טז. ריחו הרע – עי' הערה 86
 יז. קיום ההלכה נגד מציאות שנראית שונה – עי' הערה 82
 חי. נגזז – עי' עמ' 302 ושם הערה 72

טענות ממבט המחקר

- א. הזכרתו בספרות הגויית – עי' עמ' 273 ועמ' 309-312
 ב. בזמננו הוא מיוצר בקלות בתנאים "מודרניים" – עי' עמ' 308 ובהערה 114
 ג. יש גבול לידיעות המדע – עי' עמ' 313 ובהערה 82
 ד. יש שמצאו חומר צובע תכלת, ואח"כ טוענים שזהו החלזון – עי' עמ' 295
 ה. יש שקבעו מראש את זיהוי החלזון – כנ"ל וכן בעמ' 314
 ח. יתכן דהחלזון אינו מצוי בזמנינו באיזור זה – עי' עמ' 263 ועמ' 276 וכן עמ' 313 וע"ע עמ' 296
 ט. יש בעיה בזיהוי המילה תכלת ביוונית – עי' עמ' 309-313
 לאיזה גוון יש לשאוף – עי' ח"ג - עין התכלת
 נמצאו מספר קונכיות מועט מידי – עי' הערה 27

הרב ישעיהו הלוי

מודיעין עילית

צביעת התכלת וחידושה

רקע היסטורי ונדון הלכתי

חלק ראשון – רקע היסטורי

א. התכלת והארגמן בזמן המקרא וחז"ל

ב. גניזת התכלת והארגמן

ג. ראשית גילוי החלזון

ד. ערעורי הגרי"א הרצוג

ה. ההכרעה לצד הטרונקולוס ויישוב קושיות הגרי"א

חלק שני – הנדון ההלכתי

פתח דבר

בעמדי טרם פרסום דברים אלו יראה אחזתני ולבי בל עמי, שכן נראים הדברים ח"ו כיוהרא ורמות וגסות רוחא, שמך כערכי יטען שזה עשרים שנה שהתכלת כבר מצויה ביד ישראל. שהלא לכא' דעה זו עומדת כנגד רוב מנין ובנין מעמנו ומורי דרכו, שאין בהם כמעט מי שיתעורר להחזיק בחיוב מצוה זו. ויתר על כן, שלפי דעה זו הם מבטלים מצות עשה בידים ממש (כל עוד שהם לובשים בגדים בעלי ד' כנפות).

ברם בקושטא לא גבה לבי ולא רמו עיני לסבור שחכמתי או צדקתי מכל האדם אשר עימנו היום. ואשר על כן, סהדי במרומים, כי מאז שהתבוננתי בנושא גדל חשקי מאוד למצוא מענה לפיהם של הנמנעים מהטלת התכלת. ולזאת צווחתי בבית המדרש ככרוכיא, ולא נענית. וביקשתי ומצאתי לרוב הדברים שכתבו מתנגדי חידוש התכלת, וככל שמצאתי יותר מדבריהם יותר גדלה תמיהתי. שהלא עיניהם הרואות, שכל כמה שביקשו בכל טצדקי לדחות זיהוי זה לא עלה בידם אלא סברות זרות ותמוהות ופטפוטי קש וגבבא, כמבואר למעיין שם.

והנה, מפני רוב מורי ההוראה ודאי אין לתמוה עלי ועל שכמותי, מפני שרובם אינם מכירים נושא זה כלל. אך התמיהה הגדולה עלי ועל שכמותי הינה מגדולי המורים אשר אנו נשענים עליהם, ששאלה זו ודאי עלתה אל פתחם, ומ"מ שבו אחר מלדון או לכה"פ מלהורות בה. וכי חכם וצדיק אנכי מהם, הלא בודאי טעמם ונימוקם עימם. ומי אנכי, נבזה ושפל אנשים, לעלות בחומה ולדון כנגדם.

מאידיך גיסא, כפי שיתבאר להלן, הראיות העומדות לפני עינינו בדבר חלזון זה אינן מראות לכאור' מקום לשני פנים, והדעת מכריעה בודאי שלפנינו חלזון התכלת וצבעו. ועל כן שבה התמיהה על המורים הנ"ל, למה יעלימו טעמם ויסתירוהו בסתר כנפיהם. וכי כך נמסרת התורה בישראל, בהעמדת הלכות פסוקות בלא לפרש טעמם, כ"ש בכהאי גוונא, דעבידי לאורייתא כדמיא לחוכא ואטלולא. אין בידי תשובה ברורה לשאלה זו, אין באפשרותי 'להיכנס לראשם' של מורי הוראה אלו, ואיני רשאי לענות בשמם של אחרים. מ"מ, טעמם העיקרי המצטייר בעיני הוא, כי בהיות שנדון זה תלוי בפרטים רבים של הכרת המציאות, הן של החלזון הנדון והן של מציאות התכלת בזמן חז"ל, הרבה יש לחשוש כאן מן השגגה והטעות המצויים בכגון דא, שמא מה שנראה ברור לעינינו כעת, יתברר בעתיד כלא נכון או לא מוכרח (ובפרט, שחז"ל קשרו מציאת התכלת עם עניני הגאולה, וקשה לומר שקרה כן בעידן חשוכא דין).

כמו"כ, היות ונדון כזה לא נדון מלפנים בגדרי ההלכה, הרבה יישוב צריכים בבואנו להכריע הלכה בזה, וגם בזאת יש לחוש שמא מה שנראה לעינינו להכריע בהשקפה ראשונה יתברר בעתיד כלא נכון או לא מוכרח. ואשר על כן, אע"פ שאמרו אין לו לדיין אלא מה שענינו רואות, הלא הדברים ק"ו, אם לגבי מניעת עבירה אמרו מתוך מתוך ארבע מאה זוזי שויא, ק"ו בן בנו של ק"ו בכהאי גוונא דמיירי בחידוש גדול הנוגע לכלל האומה, שראוי ליתן מיתון גדול על ההוראה בזה אפילו יהיה כמה וכמה שנים. ואדהכי והכי יתבררו וייצרפו ויתלבנו הדברים ביני עמודי היכא דהוו יתבי רבנן וצורביהון. אם דברי אמת הם ומאת ה' היתה זאת, ודאי יהיו ניכרים ומתקבלים בין מבקשי ה' ויראיו, ואם לאו, ישתקעו, וכבוד התורה יוותר על מכונן.

כיון שכן הוא המצטייר בעיני ואקווה שאינני טועה בזה, ובאמרי תורה לא בסתר ניתנה, גמרתי בדעתי לפרסם מאמר זה. ייכתבו הדברים עלי גליון וייבחנו תחת עיניהם של חכמים וסופרים. והיה, אם הנלע"ד אמת הוא, ואכן מצות התכלת בידינו, אזכה ואעשה סניף אל המזכים את הרבים. ואם לא, כל פטוטי דאורייתא טבין.

*

מאמרים רבים נכתבו בנושא תכלת זו, אך אמנם מתייחד במעלתו מאמר זה. כי ראיתי שבהיות שלא ניתן לדון בנושא זה להלכה ללא שתקדם ידיעת מציאות החלזון וצבעו ודברי ימי התכלת לפרטיהם, נמצאו רבים מן העוסקים בענין זה נבוכים מאוד, כי עדיין לא יצא מאמר מקיף העוסק בבריור פרטי המציאות הנודעים לנו והנצרכים כדי לדון בזיהויו. ואע"פ שברובי המאמרים שנתפרסמו הוזכרו רוב הפרטים, לא נמצאו שם אלו אלא שזורים ובאים תוך הראיות או הדין ודברים שסובבים נושא זה, כך שבלא עיון מעמיק יתקשה הקורא לקבל תמונה כוללת, עד שיקשה עליו לדון בענין כלל.

לפיכך ראיתי לחלק מאמר זה לשני חלקים. החלק הראשון סובב לתת ציור שלם על מהות החלזון וצבעו ועל דברי ימי התכלת מימי המקרא וחז"ל עד עתה, כך שאסיר בעז"ה את רובי המבוכות מעיקרם. והחלק השני בו אצא לדון כפי הנראה לעניות דעתי, אם יש בידוע לנו כדי להכריע ההלכה לחייב הטלת פתיל תכלת העשוי מן החלזון הנ"ל בציציותינו אם לא.

וזאת למודעי, כי מחפצי זה לתת ציור כולל, השתמשתי הרבה במקורות חיצוניים ובראיות שונות אשר אינם ראויים כ"כ לסמוך עליהם ולהכריע הלכה על פיהם. אכן כל אלו אינם אלא לעזר וסיוע בלבד, אבל בעיקרי הדברים הראויים לפענ"ד לדון מהם להלכתא לא סמכתי אלא במה שבררתי בו שראוי הוא להיסמך עליו בדיני התורה, וכאשר תחזינה עיני הקורא בחלק השני בעזה"ת.

חלק ראשון – רקע היסטורי

ההוכחות שלעניות דעתי אין אחריהן תשובה, המורות על החלזון הימי 'מורקס טרונקולוס' (ארגמן קהה קוצים) כחלזון שהיו אבותינו צובעים ממנו תכלת לציצית ובגדי כהונה, נקבעו לפני כעשרים וחמש שנים לערך. עד לאותה העת היה זיהוי זה בגדר 'השערה קרובה אל הדעת', כהגדרת הגריא"ה הרצוג במאמרו 'התכלת בישראל'¹, אך עדיין ענן גדול של תהיות היה מעיב על זיהוי זה. שמא תאמר מהו זה שנתחדש אותה השעה, לשם כך יהיה עלי לספר בהשתלשלותו של המחקר אודות חלזון התכלת, היאך ומתי נשתלשל ועל ידי מי נשתלשל. אך אמנם הקדמה מוכרחת היא מה שלהלן.

א. התכלת והארגמן בזמן המקרא וחז"ל

ראשית כול יש לדעת, כי לא את צבע התכלת לבדו היו אבותינו מפיקים ממיני החלזונות, אלא אף את צבע הארגמן. ועם שאין זכר לזה בדברי רבותינו, אי אפשר לנו להכחיש דברי יוסף בן מתתיהו המעיד² כי הארגמן שבבגדי הכהונה נצבע מן החלזונות³.

1 נדפס בספר 'התכלת' להרב מ. בורשטין. ושם עמ' 422.

2 קדמוניות היהודים ספר ג' פ"ז פסקה 7: "הארגמן (שבמשכן ובגדי כהונה, מרמז) על הים, יען כי הוא מאדם מדם הדגים". גם כל תרגומי התורה שבלע"ז מזמן חז"ל תרגמו ארגמן בכל מקום 'פורפור' והוא הבר הנצבע בחלזון, וכדלהלן.

3 הרמב"ם בפיה"מ כלאים ט כתב כי הארגמן נעשה מלא"ק (לכה בלשוננו), אכן בהל' כלי המקדש (פ"ח הי"ג) לא הזכיר מזה כלום ולא כתב אלא שהארגמן הוא צמר הצבוע אדום. ומלשונו נראה שהעיקר הצריך לשיקרא הצמר ארגמן הוא צביעתו בצבע אדום, ואין נפ"מ ממה הוא מופק (וכן נראה דעתו לענין התכלת ואכמ"ל), ואשר על כן אפשר שמה שכתב בפיה"מ שהוא הצמר הצבוע בלא"ק, לא מפני שכך היו עושים אותו בזמן שביהמ"ק קיים, אלא מתוך שגוון הלכה האדומה זהו גוון הארגמן ראוי הצמר הנצבע בו להיקרא ארגמן. ובאמת, מהרבה ראשונים נראה שהארגמן אינו הצבוע בלא"ק, ואלו הם: הראב"ד בהלכות כלי המקדש פ"ח הי"ג, רש"י שכתב בפ"י התורה כי ארגמן הוא צמר צבוע בצבע ארגמן, ולא ציין לו שום לע"ז אע"פ שבגדי לכה אדומה היו מצויים בזמנו, וה"ה לערך ערך יניכא שכתב שצבע הלכ"א הוא לכא המוזכר בגמ' חולין כח. ולא כתב עליו שהוא הארגמן נגם

אע"פ שאין זכר לדבר, קצת ראייה לדבר מצינו בספר יחזקאל (כז, ז). שם נאמר על צור הקדומה, "תכלת וארגמן מאי אלישה היה מכסך", הרי ששייך הכתוב את ייצור התכלת והארגמן יחדיו אל יושבי חופי הים⁴. עוד בזמן חז"ל בעלי המשנה היו צבעי דם החלזון הצבעים הכי יפים והכי יציבים⁵ בתעשיית הטקסטיל, משכך היו מבוקשים ויקרים מאוד⁶. צבע הקלא

בערך לכא כ' פירשנו בערך יניכא ולא הוסיף], וכן הרד"ק בשרשיו שרש ארגמן כתב בשם י"א שהארגמן הוא הצבוע בלא"ק אך מלשונו נראה שלא תפס כן כעיקר. ומ"מ לא כתבתי כל זה אלא לתת ציור כולל על תעשיית הפורפור בזמן חז"ל, והיותר נראה מכלל הציור המצטייר מדברי הקדמונים שאף ארגמן של תורה בכלל הפורפור. אמנם באמת אין בכך שום נפ"מ, ואפשר שהצבע האדום של הפורפור אינו ארגמן של תורה, ועדיין תוכן המאמר בעינו עומד.

4 ממקרא זה יש להקשות על מ"ש בס' הזהר בכ"מ שהתכלת באה מחד נונא דאזיל בים כנרת שבחלק זבולון. ואם החלזון מן הכנרת הוא מדוע יצרו את התכלת באי איטליה. אכן מ"מ כבר נתקשו מפרשי הזהר הרבה בפירוש דבריו אלו, שהרי בזבולון נאמר וירכתו על צידון וצידון אינה סמוכה לימה של טבריה אלא אל הים התיכון. ובגמ' מפורש שימה של טבריה בחלק נפתלי הוא. ועל כרחנו כמ"ש הרמ"ק, וכע"ז בלקתנ"ך להאריז"ל, שאין כוונת הזהר באמרו ים כנרת אל ההוא ששוכן ע"י טבריה, אלא למידת המל' העומדת על כל הימים (יעו' זהר ח"ב כג. בראש העמוד) ומבחינתה נמשך צבע התכלת דוקא. ומידה זו נטלו זבולון לחלקם אשר ע"כ קיבלו מן הים שבו חלק החלזון הזה. (ועו' להלן הערה 47 שקהה הקוצים דוקא מצוי יותר בחלק זבולון).

5 יש לציין שבשנת 1954 נמצא מדרום לנובוסבירסק (ליד גבולות סין, מונגוליה וקזחסטן) אוסף גדול הצבוע בצבעי תכלת וארגמן המתוארך לפ"ד החוקרים לימי סוף בית ראשון או תחילת בית השני (שימור הבד לתקופה כה ארוכה נעשה ע"י כיסוי שכבת קרח שנוצרה מעליו). עם כל השנים שעברו, נשמר מראה הצבע כאילו נצבע אתמול.

6 מדברי חכמי אומות העולם העוסקים בחלזון זה ובצבעו עולה, כי על אף שהחלזונות עצמם לא היו נדירים, כיון שכמות נוזל הצבע המופרשת מן החלזון הינה מעטה מאוד, נזקקו לכמות עצומה של חלזונות כדי שיוכלו לצבוע בהם בדים (כיום, בתנאים מודרניים, נזקקים באגודת פתיל תכלת לכשבעה-שמונה חלזונות לצביעת פתיל תכלת אחד בלבד). רק עשירים מופלגים, בעיקר מלכים, היה ביכולתם ללבוש בגד שהוא כולו תכלת או ארגמן. וכן נזכר באסתר, בלבוש מלכות תכלת וחור וכו' ותכריך בוץ וארגמן.

אילן, הוא צמח האינדיגו⁷ אשר משמש עד היום באי אלו מקומות לצביעת בדים, אף הוא היה נחשב יפה ויציב מאוד⁸, אך עדיין לא הגיעו איכותו⁹ ומחירו¹⁰ לרמת התכלת המקורית. מדברי הסופר היוני קטזיוס¹¹ אשר חי בזמן החורבן, וכן מדברי הרומי פליניוס¹² אשר חי בזמן המשנה, המשבחים את ההודים על אומנותם הנפלאה בחיקוי גווני הפורפור ע"י צבעים צמחיים, נראה כי בא"י עדיין לא היה השימוש בצמח האינדיגו לחיקוי התכלת נפוץ, ואך באותה התקופה באה מהודו לאזור ארץ ישראל ידיעת השימוש בו לצביעה¹³.

קאיוס פליניוס, חוקר טבע והוגה דעות רומאי מתקופת המשנה, האריך בכמה מקומות בספריו לתאר את חיי החלזון, דרך צידתו, והצביעה לגווניה השונים. מדבריו¹⁴ עולה כי צבע הכונחיליה, אשר הוא כפי הנראה צבע התכלת¹⁵, כבר לא היה אופנתי בימיו, הרומאים העדיפו דוקא את הארגמן. אולי משום כך נחשבה

7 ערך ערך קלאילן. ר"ח, אצה"ג ב"ק צג.: שו"ת הגאונים גינצבורג ב' עמ' 333. נראה שהשם קלא אילן כולל את האסטיס גם כן, שכן הרמב"ם בפ"י המשנה מתרגם את האסטיס המוזכר כמה פעמים במשנה כנ"ל בלשון ערבי, וכתב הרדב"ז בתשובה ח"ב סי' תרפ"ה שצבעו דומה לתכלת, ואכן אף צמח זה מפיק את צבע האינדיגו, אלא שכמות החומר הצובע שבו שוות ערך לאחד מחמשים חלקים שבצמח האינדיגו. ובפרט אי נימא כדברי הגרי"א הרצוג (שם, ב'התכלת' עמ' 402) שהוראת תיבת 'קלא' הינה עין התכלת, שא"כ יהא השם קלא אילן כולל כל מקור צמחי לצבע התכלת.

ראוי לציין כי לכל חכמי המחקר לא ידוע על אף מקור טבעי המפיק צבע כחול שיכול להתרכב עם בד חוץ מצמחים אלו והחלזון הנדון.

8 עי' גם ב"ק צג.:

9 כדא' מנחות מב: ובר"מ ריש פ"ב מהל' ציצית.

10 מבואר ממה שהיו הרמאים משתמשים בקלא אילן לחיקוי התכלת בציצית כדאיתא ברש"י במדבר טו, מא.

11 הגרי"א הרצוג שם, ב'התכלת' עמ' 357.

12 הגרי"א הרצוג שם בשם פליניוס ועוד. ב'התכלת' עמ' 401.

13 השימוש באסטיס אמנם היה רווח, אך כנראה לצביעת משטחים כאבנים וקירות.

14 חקר הטבע ט, סה.

15 כך תרגם בראיות ש. בוכרט בספרו *Hierozoicon* על בעלי החיים בכה"ק, נדפס לראשונה לונדון 1663 (בתרגום פליניוס שאצלי מתוארת הכונחיליא שצבעה כחול ירוק דומה לים הרוגש). וראה להלן הערה 25.

התכלת אצלם כאחד מגווני ה'פורפור'¹⁶ (ארגמן¹⁷), ובספרי חכמיהם העוסקים בחלזון וצבעו נקראו בשם 'פורפור' החלזונות עצמם, הצבע היוצא מהם, ואף הבגדים היקרים הנצבעים בהם לגווניהם השונים¹⁸. גם במדרשים נמצא הרבה השם פורפור או פורפירא בשימושו האחרון, ומציין בגדי מלכות ושררה.

ב. גניזת התכלת והארגמן

הנחה רווחת היא, שהפסקת ייצור התכלת נגרמה על ידי הכחדת החלזון והיעלמותו ממקום צידתו. כך מצטייר בעיני רבים פירוש דברי המדרש רבה¹⁹, "ועכשיו אין לנו אלא לבן, שהתכלת נגנז".

ואמנם יש להקשות על פירוש זה מדברי הרמב"ן על התורה²⁰ שכתב "ותכלת גם היום לא ירים איש ידו ללבוש חוץ ממלך גוים", הרי שעוד בזמן הרמב"ן

16 עד היום מציינת תיבת פורפור, בכמה שפות, לצבע אדום או סגול. ברוב השפות (ואולי בכולן) שמות הצבעים נגזרים מעצמים שונים. כמו בלה"ק 'אדום' הנגזר מדם 'ירוק' מירק 'צהוב' מזהב. ובלשוננו 'ורוד' מורד 'אפור' מאפר 'כחול' מכוחל וכו'. משכך נראה ברור כי השימוש הראשון בתיבת פורפור הינה החלזון או הבדים הנצבעים בו. ושם הגוון פורפור נגזר מהם. אעפ"כ, בפרט, שימשה בלשונם תיבת פורפור לציין את הארגמן דווקא. ובאמת קרוב לשמוע כי אף בלה"ק הוא כן, וכדלהלן בהערה הבאה.

17 הרב אליהו טבגר ('והיה לכם לציצית', תשס"ז). מציע טעם לכך שבדברי חז"ל, כאשר נדונו חומרי טקסטיל המצויים בזמנם הוזכר הארגמן פעמים רבות, ואילו התכלת לא הוזכרה כלל, על אף שעוד בזמן הגמ' אמרו במנחות לט. שהיו כאלו שהלכו בגלימה שכולה תכלת. וזאת משום שכשם שבלשון הלע"ז דאז נכלל התכלת בכלל מיני ה'פורפור', כך בלשון חכמים נכלל התכלת בכלל מיני הארגמן. שאף התכלת נחשבה אצלם למין ממיני הארגמן. והנה הראב"ד בהל' כלי המקדש כתב כי השם ארגמן מורה על ארג מב' מינים או מג' צבעים. ולדבריו י"ל שמעיקר לשון תורה השם ארגמן כולל כמה גוונים וגוון התכלת בכללם, ומ"מ בפרטיות נתייחד התכלת בשם בפני עצמו (אולי מפני גונו הייחודי) ושאר הגוונים נקראו ארגמן סתם (והרי הושוו בדינו דעות הרמב"ם והראב"ד שם, ודוק).

18 כולל התכלת. כ"ה בירושלמי המובא בפ' הראב"ה לברכות (כה): "בין תכלת לכרתי, בין פורפורין ובין פריפינין". וכתב ע"ז הראב"ה: "והוא מעיל שקורין בלע"ז פורפירא". ובתרגום המכונה תרגום השבעים (עיי' לקמן הערה 25) תרגם במקום אחד את המילה תכלת הולו פורפור, והיינו שכולו פורפור. וכ"כ במוסף הערוך ערך פורפור.

19 במדבר יז, ה.

20 שמות כח, ב.

היתה התכלת מצויה, אלא שלא היו מורשים ההמון להשתמש בה. וכן מצינו בתשובת רב עמרם גאון²¹: "כשהיתה תכלת ביד ישראל", ומשמע שהיתה תכלת מצויה בעולם אלא שלא היתה ביד ישראל.

אשר על כן יותר נראה לפרש שהתכלת נגנז, היינו שהונחה ונשמרה בגנזי המלכים²² אשר, כפי המובא בגמ'²³ כבר בזמנם גזרה המלכות על השימוש בה. וכפי שמצינו בפירושו בספר החוקים הרומי 'קודקס יסטיניאנוס'²⁴ דין מוות לצובע פורפור שלא ברשות המלכות²⁵.

ונהנה נראה כי בזמן הגאונים היה עיקר ייצור הפורפור בצידון שבלבנון אשר נשתבחה מאוד בייצור הפורפור עוד בזמן המשנה. לפיכך היתה זו השערה קרובה אל הדעת כי ייצור הפורפור פסק עם הכיבוש הערבי בערך בשנת 683 לסה"נ, שאז אפשר שנשא יוצרי הפורפור, אשר היו מאנשי מלכות רומי והכנסיה

21 גאוניקה עמ' 330.

22 יש מקום להביא ראיה לפירוש זה מן הספרי (וזאת הברכה שנד): "כי שפע ימים ינקו, זה ימה של חיפה שגנוז לצדיקים לעתיד לבוא וכו' שאין ספינה אוכרת בים הגדול וצורור של כסף ושל זהב ואבנים טובות ומרגליות וכלי זכוכית וכל כלי חמדה שאין הים הגדול מקיאה לימה של חיפה. אמר רבי יוסי פעם אחת הייתי מהלך מכזיב לצור ומצאתי זקן אחד אמרתי לו פרנסתך במה אמר לי מחלזון אמרתי לו וכי מצוי הוא אמר לי השמים שיש מקום בים שמוטל בהרים וסממיות מקיפות אותו ואין לך אדם שהולך לשם שאין סממיות מכישות אותו ומת ונימק במקומו אמרתי ניכר הוא שגנוז לצדיקים לעתיד לבא". הרי שצירף את החלזון עם שאר מיני עשירות שנטלו לעצמם אנשי המלכות שישבו אותה שעה בימה של חיפה כנודע, ועליו הוא אומר "שגנוז לצדיקים לעת"ל". (ונראה בעיני שאלו הסממיות אינם אלא רמז לסרדיוטי המלכות).

23 סנהדרין יב: ועוד.

24 'קודקס יסטיניאנוס' – ספר חוקים רומי. בחוק משנת 383 לסה"נ: "אין רשות לשום אדם פרטי לפרק את הפורפורה הפורה הן בתוך משי הן בתוך צמר. הנקרא בלאטה (ארגמן), אוקסיבלאטה (ארגמן נקי) וגם יקינטינא (תכלת). אם מישוהו ימכור את הגיזה של המורקס הנ"ל שידע שממונו וראשו יעמדו לדין".

25 חשוב לציין כי הגם שאולי ניתן לדחות את תרגומו של בוכרט, הנ"ל הערה 15, המתרגם את ה'כונחיליה' של פליניוס כתכלת, אכן בגזרה זו נזכרה התכלת בפירוש, שכן גם תרגום השבעים גם יוספוס גם פילון, תרגמו חיבת תכלת בכל מקום 'יקינטינא'. וכ"כ בערוך ערך איירינון וערך טיינון בשם תרגום עקילס. יש בנותן טעם להוסיף כי התרגום המכונה תרגום השבעים יצא במקום אחד מן הכלל הזה, ותרגם את 'תכלת' כ'הולופורפור' (כולו פורפור).

הנוצרי, את סודות הפקת צבע הפורפור אלי קבר. אלא שמדברי הרמב"ן הנזכרים לעיל זקוקים אנו לומר שהיתה תכלת מצויה בזמנו אצל המלכויות או בידי הכנסייה הנוצרית.²⁶ ואכן יש אומרים²⁷ כי הכנסייה הנוצרית היתה מייצרת פורפור אמתי בקונסטנטינופול, עד לנפילתה ביד המוסלמים לפני כחמש מאות וחמשים שנה בשנת 1453 לספה"נ.

כמו כן יש להוסיף מה שכתב הרדב"ז²⁸ כי "אפשר שעד היום הוא (החלזון) מצוי, אלא שאין הצבעים צריכים לו, שצבע הדומה לתכלת מצוי הרבה וצובעין אותו באופן אומנות שאינו עובר אפילו על ידי גיהוץ". סברא זו ניתנת להיאמר גם כלפי הארגמן, שצבע הדומה לארגמן, הוא צבע הלכה האדומה²⁹ (שאל"ק בלעז), הובא בערך בזמן הגמ'³⁰ מן המזרח הרחוק אל המזרח התיכון, ואף ממנו למדו לעשות צבע מעולה ומבוקש, מה שהפך באופן סופי את ייצור הפורפור לחסר כדאיות כלכלית. מסתבר מאוד שזה וזה גורם³¹.

ג. ראשית גילוי החלזון

דורות רבים לאחר שנשכח זכר הפורפור מן העולם מצא האנגלי טומס גייג (1637), שיש מיושבי אמריקה העתיקה שעדיין משתמשים בחלזונות לצביעה. אחריו, בשנת 1681 לסה"נ, מצא אנגלי אחר חלזון המפריש במיתתו נוזל לבנוני שנעשה לאחר מכן אדום כהה עד סגול. מציאה זו העירה כמה מחקרים שונים עד

26 יש שרצו לפרש דבריו "מלך גוים" על האפיפיור. אשר כידוע לובש גלימת ארגמן.

27 הגרי"א הרצוג, ב'התכלת' עמ' 371, ולא ידעתי מניין לו. אכן ראיתי כי הרבה מחוקרי ההיסטוריה דעתם כך, וקשה לומר שהרמב"ן הוא שהכריחם לזה. (אחר שכתבתי זה העירוני שבס' 'הארגמן' הנד' לאחרונה ע"י החוקר ד"ר זהר עמר כתב שהתיעוד האחרון מצביעת הפורפור הינו מלפני כתשע מאות שנה, ודעת ההיסטוריונים הנ"ל נובעת מכך שמאז עד כיבוש קונסטנטינופול לא ידועה סיבה להפסקת צביעת הפורפור.)

28 שו"ת ח"ב תרפ"ה.

29 עיין לעיל הערה 3.

30 נזכרה לפ"ד הערוך בחולין כח.

31 אפשר גם שהמוסלמים הביאו לא"י את הלכה ואת מלאכת הפקת צבעה, ונמצאו הסיבות הנ"ל אף קשורות זו בזו. ראה זהר עמר, 'כנימת הלכה במקורות היהודים', המעיין מז, עמ' 35.

שקם הצרפתי לאקאז דוטיערס ופרסם בשנת 1858 מאמר מסכם שבו הציג את מחקריו במינים שונים של חלזונות מהמין 'פורפורה' ו'מורקס' של הזואולוגיה החדשה. ומסקנתו כי המינים 'פורפורה היימסטומא' (ארגמנית אדומת פה) 'מורקס ברנדריס' (ארגמון חד קוצים) ו'מורקס טרונקולוס' (ארגמון קהה קוצים) הינם בלא ספק מקור הפורפור העתיק. את קביעתו זו ביסס על סמך ספרי חכמי אומות העולם המתארים את צביעת הפורפור, אשר בהם נזכרו פרטים רבים על חיי החלזון, צורת מיניו השונים ודרכי צידתם – כל אלו מצביעים בבירור כי אכן לפנינו החלזון המבוקש.³²

32 תיאורים על החלזון נמצאים בספרי אריסטו ואחרים. מי שהרחיב בזה מאוד היה פליניוס שחי כאמור בזמן המשנה, בספרו 'חקר הטבע' ספר ט פרקים ס-סח. בין דבריו (יש לפני תרגום מלטינית של ד"ר מאיר שש, פורסם ב"ם) – קובץ לעניני ימאות של החבל הימי לישראל, (1962) הוא מזכיר כי חלזונות הפורפור נחבאות באמצע הקיץ כשלשים יום, באביב הינן מתחככות אשה ברעותה ומפרישות (לצורך הטלת הביצים) מעין שעווה כמו כוורות הדבורים, אך לא מסודרות כשלהם. באמצע גרונן נמצאת בלוטת הצבע, שם בתוך עורק לבן נמצא מעט מן הליחה היקרה. משתדלים לצודן בעודן חיות, שכן הן מקיאות עם נשמתן את הליחה (כע"ז בגמ' שבת עה. "כל כמה דאית ביה [בחלזון] נשמה, טפי ניחא ליה [למוציא את הדם מן החלזון] כי היכי דליציל צבעיה"). אורך לשונן הוא כשל אצבע, הן נוקבות ואוכלות חלזונות אחרים. ועוד. כל הנתונים האלו מתקיימים בבירור בחלזונות אלו, וכן אמר לי הרב אליהו טבגר (מר"י תורת חיים במוסקבה) שכך ראה בעיניו.

עוד כותב שם פליניוס, מין אחד של הפורפור נקרא בוקינוס (חצוצרה) והוא יחסית קטן וצורתו כחצוצרה, פיו עגול ובקצהו חתוך. הוא נצמד רק לאבנים (ר"ל שאינו גדל ע"ג חול) ונאסף סביב לסלעים (מתאים בהחלט למין 'ארגמנית אדומת פה'). המין השני נקרא 'פורפור' אשר מקורו בולט ויש בו תעלה שדרכה עוברת הלשון, והיא מסומרת עד הסליל ויש לה שבעה זיזים מסביב. תיאור זה מתאים למינים 'ארגמון חד קוצים' ו'ארגמון קהה קוצים', אשר נקרא שמם פורפור בלשון יון **עד היום הזה**.

כמו כן, באזור צור העתיקה נמצאו בקרבת החוף גבעות ענק של מאות מיליוני קונכיות ממינים אלו. חלקן, שנותרו שלמות, נמצאו שבורות באזור בלוטת הצבע (הגר"א הרצוג, שם עמ' 422, וביתר פירוט ב'התכלת' עמ' 264; וראה שם כל הפרק ממצאים ארכיאולוגיים מרובים מאוד, אינני יודע מהו היחס ההלכתי לממצאים כאלו, אך ודאי לא ניתן לפוטרים כלאחר יד).

ציטוטים נוספים מדברי קדמוני או"ה (תרגום מדויק מאוד) אשר כולם מתקיימים בחלזון הפורפור, יעוי' בנספח לספר לולאות תכלת לר' שלמה טייטלבוים.

אכן, מאחר שהקדמונים כרכו יחדיו את התכלת והארגמן וקראו את שמם פורפור, רוב העוסקים בענין זה כלל לא ידעו ולא עלה על דעתם שהתכלת המקראית גם היא נכללת תחת שם זה. מתוך כך לא טרח אי מי לציין או לבדוק את חלוקת החלזונות לתכלת וארגמן, וכולם לא ציינו אלא שהקדמונים היו מוציאים את צבעי הפורפור מהמינים הנ"ל. החוקר הראשון שעמד על כך שאף התכלת היא בכלל הפורפור, ואף יצר חלוקה בין מיני התכלת למיני הארגמן, היה אלכסנדר דדקינד, ראש המוזאון הקיסרי של קדמוניות מצרים בוינה, אשר הסיק בשנת 1898 כי אדומת הפה וחד הקוצים, אשר צבעם נוטה הרבה לאדום, שימשו להפקת הארגמן, ואילו קהה הקוצים, אשר צבעו נוטה במידה הגונה לכחול הוא שהיה חלזון התכלת.³³ מסקנה זו היא המוסכמת על אנשי המחקר עד היום.³⁴

כל הנ"ל הם הפרטים שעמדו לפני החוקרים הנזכרים במאמר. לגבי דידן יש להוסיף כמה פרטים הנזכרים בדברי חז"ל: א. מ"ש בכמה מקומות שהחלזון מצוי בפרט בחלקו של זבולון מסולמה של צור ועד חיפה, וכן הוא בחלזון קהה הקוצים כדלהלן הערה 47. ב. המבואר מגמ' דשבת עה. שהחלזון מת ע"י שפוצעים אותו להוציא דמו. ג. המבואר שם שניתן להוציא דמו אף לאחר שמת. ד. המבואר שם שעדיף להוציא דמו בעודו חי (כנ"ל בדברי פליניוס). ה. המוכח משם שאין הדם שעושים ממנו הצבע דם חיותו של החלזון אלא שהוא מפקד פקיד, וכמ"ש התוס' שם בשם ר"ת.

עוד יש להוסיף לגבי דידן, כי צבע אוכף הצמר הצבוע בתכלת וארגמן, שהזכרתי לעיל הערה 5, נבדק כימית והוברר כי רכיביו הינם רכיבי דם חלזונות הפורפור. כמו"כ נתגלה במערות מורבעת אשר במדבר יהודה אריג צמר צבוע תכלת המתוארך לזמן חז"ל, וגם הוא נבדק ונמצאו רכיביו מרכיבי מין הפורפור 'מורקס טרונקולוס'.

33 הגרי"א הרצוג, שם עמ' 419.

34 מאז נעשו ע"י חוקרים שונים בדיקות נוספות, אשר כולן כאחת מאששות מסקנה זו, כי הטרונקולוס אכן הינו היחיד מבין החלזונות הללו שלו צבע כחול נקי (אינדיגו), אם שהוא מעורב גם בברומואינדיגו (צבע הברנדריס-חד הקוצים) הנוטה לאדום. לגבינו אין כ"כ נפקותא בזה, כי נראה לעיניי שצבע הבד הנצבע ע"י הטרונקולוס הינו כאינדיגו נקי. וכדלהלן.

ד. ערעורי הגרי"א הרצוג

היות שלא רבים מבין הרבנים נותנים את עיונם בחקר עתיקות האומות, לפיכך נותרו מחקרים אלו משך זמן רב בידי מי שאינם בני ברית. הרב הראשון שירד לחקור בזה אחר החוקרים היה הגרי"א הרצוג (לימים הרה"ר הראשון של מדינת ישראל), אשר אף עמד בענין זה בקשר מכתבים עם דדקינד הנזכר ועם מומחים בתחומים שונים הקשורים למחקר זה.

והנה, אף על פי ש"רחוק הדבר לומר שהחלזון של תכלת לא זה החלזון הנקרא מורקס טרונקולוס" כלשונו³⁵, שדי ביה הגרי"א נרגא רבה. מהפדרה כימית של צבע הטרונקולוס הוברר, שיש בדם חלזון זה, לבד מן היסוד הכחול שבו (אינדיגו), גם יסוד אדום (ברום), שסופו לתת אל הבגד הנצבע בדם חלזון זה גוון סגול. ומתוך שידענו כי התכלת של ציצית כחולה היא כעין הריקע, הרי שכנראה הופק צבע התכלת ממין חלזון אחר³⁶, ומתוך הדחק נצטרך לומר כי הקדמונים שסיפרו על חיי חלזונות הפורפור לא סיפרו אלא על החלזונות שמתוכם אשר צבעו בהם את הארגמן, ואילו את חלזון התכלת השליכו אחר גוים. או שמא כתבו אף על חלזון התכלת, אלא שלא בא מזה לידינו.

על אף פקפוק גדול זה לא מלאו לבו של הגרי"א הרצוג לדחות את זיהויו של הטרונקולוס כחלזון של תכלת, שהרי שמא היה בידי הקדמונים ידיעה על פרטי מין של הטרונקולוס הנותנים צבע כחול נקי ללא ברום, גם ייתכן שהיה בידם תחבולה לבטל מן הצבע את החומר שנותן בו גוון סגול ולהשאירו כחול. אך מכיון שלפי דעתו אף הסימנים המובאים בגמ'³⁷ על חלזון התכלת, האומרים כי גופו דומה לים והוא עולה אחת לשבעים שנה, אינם מתישבים בחלזון הטרונקולוס, דחהו³⁸.

35 שם עמ' 421.

36 שם עמ' 422.

37 מנחות מד.

38 שם עמ' 423.

לפיכך ביקש הגרי"א לאמץ מסקנת חוקר קדום, אשר לא שמע מימיו על חקר החלונות הנ"ל, ורצה לזהות את חלזון התכלת עם מין ממיני הינטינה (סגולית) אשר לו הפרשה כחולה. סימוכין לזיהוי זה, שכן הינטינה הינה החלזון היחיד הידוע לנו שנרתיקו כחול סגול, וזה מתאים לדברי חז"ל שגופו דומה לים. כמו"כ מצא הגרי"א סימוכין לזה במה שנדיר למוצאו על החוף, יען הוא חי בלב ים ורק לעתים רחוקות ייפלט ממנו, והרי זה כעין עולה אחת לשבעים שנה. זיהויו של הגרי"א הרצוג הינו בעייתי וקשה מאוד, ואף הוא עצמו עמד בדבריו על כמה מן הבעיות שבו. אך משני טעמים אינני חפץ לדון בו כלל: א. במשך שנים רבות נעשו ניסויים שונים ע"י מומחים בתחום הצביעה לצבוע בדים בהפרשת הינטינה, ומסקנתם שלא ניתן להפיק ממנו צבע שיכול להתרכב בכד. ב. הראיות שנתחדשו בשנים האחרונות מכריחות שלא כערעורי הגרי"א, ומראות בבירור כי חלזון התכלת הינו אכן הטרונקולוס. ובזה שבנו אל הנושא אשר פתחנו בו. מהו זה שנתחדש בשנים האחרונות אשר הכריע את הכף לטובת הטרונקולוס ואשר לא היה ידוע מקדם.

ה. ההכרעה לצד הטרונקולוס ויישוב קושיות הגרי"א

ובכן, כבר הזכרנו כי שדיית הנרגא אשר גרמה להגרי"א הרצוג לסגת בו מזיהוי המורקס טרונקולוס היתה בעיית הצבע הסגול היוצא ממנו, בעוד שאנו מבקשים צבע כחול כצבעו של האינדיגו³⁹. אילו היה צבעו של הטרונקולוס אינדיגו נקי, לא היה ניתן בשום פנים לסגת מזיהויו, שכן ידענו בבירור כי היו הקדמונים משתמשים בטרונקולוס לצבעי הפורפור. וידענו גם כי צבע התכלת היה נחשב אצלם אף הוא כפורפור⁴⁰, והרי הטרונקולוס לפנינו והוא צובע תכלת.

39 במנחות מב: מבואר כי אי אפשר להבדיל בין צבע התכלת לקלא אילן אלא בעמידות הצבע.

40 מכתבי פליניוס ומהחוק הרומי הנזכר בהערות 24-25. אכן אליבא דאמת איננו זקוקים לידיעה זו, שאף התכלת היתה בכלל הפורפור, כדי להוכיח שהטרונקולוס הוא חלזון התכלת. וכדלהלן בח"ב.

זהו אשר התחדש בשנים האחרונות. בניגוד לחוקרים הנזכרים שלא בדקו בעיקר אלא את חומר הגלם, היא ההפרשה היוצאת מן החלזון, ומצאו שהצבע היוצא ממנו הינו סגול, החל פרופ' א. אלסנר, אשר נכנס לנושא התכלת לבקשת חסידי רדזין, בניסויים מעשיים לצבוע צמר בדם חלזונות הפורפור⁴¹. בניסיונות אלו הוסר הערפל הגדול אשר העיב על זיהוי הטרונקולוס, שכן כשעלה בידו לצבוע נתברר, כי על אף שההפרשה היוצאת מחלזון זה הינה בעיקר סגולה, עם תהליך הצביעה עצמו קל מאוד להופכה לכחולה ככחלות האינדיגו ממש, ולא עוד, אלא שלהשאירה בגוון סגול צריכים שמירה⁴². והיות שברור שלא נעלמה ידיעה זו מן הצובעים הקדמונים שצבעו בחלזון זה משך אלפי שנים, הרי שבהכרח כי חלזון התכלת הוא זה ואין מקום לכאן' לדחיית זיהוי זה.

אחר שהוכחנו כי המורקס טרונקולוס הינו אכן חלזון התכלת, נותר לנו לידע היאך הוא מתיישב עם דברי הגמ' במנחות אשר משם דחה הגר"א הרצוג את הטרונקולוס. והנה יישובים רבים נאמרו בזה, ימצאו למבקשיהם בדברי העוסקים בענין תכלת זו. מ"מ, שלא להניח דבר זה בקושיא, אכתוב את הנלע"ד בזה.

לשון הברייתא המובאת בגמ' הנ"ל כך היא: "ת"ר חלזון זה גופו דומה לים וברייתו דומה לדג ועולה אחת לשבעים שנה ובדמו צובעין תכלת לפיכך דמיו יקרים"

נ"ל כי תהיה זו שגגה לומר שהברייתא באה לתת סימנים בחלזון למבקשיו באחרית הימים. לבד ממה שאין זה אלא ניחוש שאינו מתקבל כ"כ על הדעת,

41 כדי להרכיב את דם החלזון על הצמר צריכים לתהליך מורכב אשר לא נזכר ממנו כמעט בדברי הקדמונים, קרוב לוודאי שהיה זה סוד שמור אצל בעלי המלאכה דאז. ניסיונות נוספים נעשו כדי לשחזר את צביעת התכלת והארגמן באופן שצבעו בימי קדם, ואכן עלתה הצביעה בין בתכלת ובין בארגמן.

מן הראוי להעיר שמן הניסיונות הנ"ל יצא גוון אינדיגו גם בשימוש בכלים שאינם חשופים ממש לאור השמש, וכן אמר לי הר"ר שלמה טייטלבוים (מח"ס לולאות תכלת) אשר ניסה את הצביעה בעצמו (ושלא כפי שטוען הפרופ' צבי קורן).

42 ראה 'התכלת', עמ' 299 והלאה.

כל הנתונים הללו סתומים מאוד ואפשר לפרשם בכמה אנפי, ומשכך אינם ראויים להינתן כסימנים. שהרי "דומה לים" כולל גוונים רבים מאוד של כחול וירוק, וכמו"כ אפשר לפרש דומה לים על צורה גלית וכדו'. הוא הדין כלפי "בריתו דומה לדג", אם נפרש ברייתו כפרש"י שפירשו, תבנית דיוקנו, הרי דגים רבים יש וצורתם שונה זו מזו. ושמא ברייתו הינה יצירתו, או חיתו. גם העלייה "אחת לשבעים שנה" שנזכרה בו קשה לדעת מהי, עלייה אל החוף, אל פני המים, או שמא אל רשתות הדייגים. ואולי ירמוז על ריבוי מחזורי של החלזונות הללו.

בהכרח אנו זקוקים לומר כי הברייתא דיברה על תכונות ידועות של החלזון אשר היה מצוי בימיהם, הגורמות, כולן או חלקן, ליקרות דמיו, או ליקרות דמי הצמר הנצבע בו. ולא יקשה בעיניך א"כ מאי אתא לאשמעינן, שכל מעיין אשר עיניו בראשו יראה שבריתא זו הובאה כדברי אגדה ולא כדי ללמוד ממנה איזו הלכה. והענין אשר חפצו רז"ל לרמוז בזה נעלם, כרגיל בשאר דברי אגדה. (כך נראה לפענ"ד יותר מתיישב בלשון הברייתא. אמנם החפץ בכ"א לומר שאלו דברי הלכה, יוכל לפרש שהברייתא באה לפסול חלזונות אחרים שכרגיל לא צובעים בדמם תכלת ומ"מ ניתן להפיק מהם תכלת. ואלו, כפי הידוע לנו מן החלזונות ששימשו לצביעה באותם הימים, שאר מיני הפורפור שאין מתקיימות בהם תכונות אלו, וכדלהלן. אכן בעיני זהו דוחק גדול).

והנה כאשר החלזון נמצא בבית גידולו הטבעי קשה להבחין בינו לבין אבני הים המכוסים כמותו באצות ובשאר יצורים ימיים דקים. וכך אפשר לפרש את "גופו דומה לים" וכפי שפרש"י דהיינו מראה גופו⁴³ (והגר"א הרצוג שהתקשה בזה לא ראה את הטרונקולוס רק ימים רבים לאחר שיצא מן המים ויבש)⁴⁴.

43 ופירוש חיבת "ים" י"ל, כמו כמים לים מכסים, דהיינו קרקע הים. והיותר נראה לי שר"ל דומה לים, והיינו לסביבת גידולו.

44 וברש"י חולין פט. נראה שפירש גופו דומה לים, שדמו דומה לים, ור"ל החומר הצובע.

גם "בריייתו דומה לדג" שפרש"י מתיישבת הרבה עם חלזון זה, שכן הצד השווה בדיוקן הדגים הוא שיש להם ראש וזנב, וכך נראה חלזון זה. אמנם לענ"ד הוזקק רש"י לפרש כן מפני שיטתו⁴⁵ שחלזון התכלת יוצא מן המים בעודו חי ומשריץ ביבשה, אך לראשונים שפליגי עליו בזה⁴⁶ יתפרש כפשוטו, שכל חיותו במים בלבד היא, כדג. וכ"נ דעת הרמב"ם שלא הזכיר בחלזון זה אלא "והוא דג".

ומ"ש "ועולה אחת לשבעים שנה" יתבאר כשנדע את טבע מיני הפורפור השונים, כי המין הנקרא 'פורפורה היימסטומא' אשר שימש בעיקר לייצור הארגמן נצמד לסלעי החוף במים רדודים, ובעתים ידועים ניתן ללקטו מעל גבי הסלעים. אך את הטרונקולוס נדיר יותר למצוא ע"ג סלעים, שכן עיקר חיותו על גבי קרקע סלעית במים עמוקים יותר, מעומק של כמטר ומחצה ומעלה⁴⁷. ולפיכך היו נזקקים בהכרח לצודו בתחבולות עודו במים⁴⁸, מה שהוסיף ליקרות דמיו.

45 סנהדרין צא. וכע"ז בב"מ סא: ומגילה ו..

46 הרמ"ה בסנהדרין שם. גם מדברי הראשונים שהקשו בשבת עה. למה לא יתחייב המוציא את החלזון מהמים משום נטילת נשמה, נראה שסברו כי החלזון אינו חי מחוץ למים, ושלא כפי העולה מדברי רש"י הנ"ל. גם הרמב"ם נראה דפליג ארש"י, שכן לפ"ד רש"י פירוש מ"ש "עולה אחת לע' שנה", עולה ליבשה ומשריץ, ואילו הרמב"ם כשהביא ברייתא זו לא כתב אלא "והוא דג שדומה עינו לעין הים ובים המלח הוא מצוי", ותו לא מיד.

47 אגב דרכנו, בזה מבואר למה עיקר מציאות החלזון בא"י הינה בחלקו של זבולון דווקא. וזו יען קרקע הים באזורים הדרומיים מן הכרמל חולית היא ואינה ראויה לחיותו של חלזון זה.

48 בזה מבואר מש"כ רש"י שבת עד: על צידי חלזון, כי החלזון מין דג שעולה אחת לשבעים שנה, ומאי שיאטיה. ולהנ"ל ניחא, שרש"י רצה לבאר מפני מה זקוקים כלל לצודו, הלא אינו אלא תולעת המחוסרת צידה. וע"כ פירש שעלייתו אינה אלא א' לע' שנה, ועל כן מן ההכרח לצודו עודו במים. ושמא יש לפרש כן דברי הרמב"ם, שלא הזכיר תנאי זה של עולה אחת לע' שנה ורק כתב שבימים המלוחים הוא מצוי.

חלק שני – הנדון ההלכתי

הנה הדין הפשוט הוא כי בהמצא החלזון וצבעו ודאי נשוב לזכות ולהתחייב במצות התכלת. שהרי לא פסקה מצוה זו אלא מפני הכורח (עיין מ"ש לעיל ח"א פ"ב), ולא נמצא בשום מקום מחז"ל או מן הראשונים דבר וחצי דבר שבאיזה זמן מהזמנים נפטרנו ממצוה זו. אדרבה, הרי"ף והרא"ש שהשמיטו מדיניהם מה שלא נוהג בימינו האריכו לפרט דיני התכלת, ואע"ג שכבר בזמנם לא היתה התכלת מצויה, הרי שסברו כי ייתכן שנמצא תכלת בזה"ז ונתחייב בו.

ובמדרש במדבר רבה (שלח יז, ה): "ועשו להם, תעשה ולא מן העשוי, שלא יוציא מן נימין ויעשה מהן אלא מצוה להביא לבן ותכלת ויעשה, אימתי כשהי' תכלת ועכשיו אין לנו אלא לבן, שהתכלת נגנז". הרי להדיא שאין הפטור אלא פטור אונס מפני שאין לנו תכלת ותו לא.

אכן בשעה שאנו באים לחדש את צביעת התכלת, יש לעיין מהו הנדרש כדי לברר את מין החלזון. והנה לכאורה יש להביא ראיה ממה שפסק הרמב"ם (ריש פ"ב מהל' ציצית) בתיאור החלזון "והוא דג"⁴⁹ שדומה עינו לעין הים ודמו שחור⁵⁰

49 דג בלשון הראשונים כולל כל שחיתו במים (ויותר מכך המציא לי א"א בספר לשון לימודים לרמח"ל, 'הדג סרטן'), ועי' לעיל ח"א פ"ה. ובהכרח יש לפרש כן ברמב"ם, שהרי בגמ' מבואר שאין החלזון אלא 'דומה' לדג. אכן יש להקשות מדברי הרמב"ם פ"ב מהל' מא"ס שחילק בין דג לשרץ המים. וא"כ לכאור' היה ראוי החלזון להיכלל בכלל שרץ המים. ולפוא"ד י"ל שלא חילק כן, אלא התם שסתם דגים ושרץ המים נתחלקו באזהרותיהם, אבל בסתם לשוננו לא חילק כן. ועוד יש ליישב לכאור' בא"א ואכמ"ל. וצ"ע.

50 הנלענ"ד ברור שהרמב"ם הוציא מש"כ "ובים המלח הוא מצוי" ממ"ש בברייתא "ועולה אחת לשבעים שנה", וכן"ל בהערה 48. והוציא מש"כ "ודמו שחור כדיו" מהמשך הברייתא "ובדמו צובעין תכלת". שכן נודע שבלשון חז"ל והראשונים שחור הינו כל שהוא כהה, וא"כ פ"י שחור כדיו היינו כהה בשיעור שאפשר לצבוע ממנו.

ובזה מיושב ביותר מה שהקשו רבים, מאין נפקא להרמב"ם סימנים אלו (ויש שכתבו שהוא מאריסטו, ואלו דברי הבל לענ"ד, שלא הזכיר הרמב"ם בספר היד מה שאינו מתבאר מהכתובים ומחז"ל), ולהנ"ל באו דבריו כמין חומר. שהרי ד' דברים נשנו בחלזון. א. גופו דומה לים. ב. ברייתו דומה לדג. ג. עולה אחת לע' שנה. ד. בדמו צובעים תכלת. והיינו ממש

כדיו ובים המלח הוא מצוי", שראה בתיאור זה נפ"מ להלכה, והיא שלכשימצא יצור ימי העונה על הסימנים הללו נתחייב להטיל בציצית תכלת הצבועה בדמו. ובפירוש כתב כן המהרי"ל בשו"ת החדשות סי' ה' (לגבי ציצית בטלית של פשתן), ז"ל: "סברא הוא, שמא יחזור דבר לקלוקלו (דהיינו שתחזור מציאות התכלת וישוב חשש שעטנו מחמת קלא אילן וכסות לילה), כ"ש למ"ש סמ"ג דאותו דג חלזון הוא בים המלח וכתב סימנים, בקל היה לעשות תכלת". הרי להדיא שסבר כי ראוי לסמוך על סימני הרמב"ם המובאים בסמ"ג כדי להשיב מצוה זו לקדמותה.

והנה מתוך שלושת הסימנים הנזכרים בדברי הרמב"ם, שני סימנים אינם מספיקים כלל להוות ראיה ודאית שבעליהם הוא חלזון התכלת. שהרי, כפי מש"כ לעיל (ח"א פ"ה), "דומה עינו לעין הים" היא הגדרה מאוד רחבה, ומיני דגים רבים מאוד יכולים להיכלל בה. וכמו"כ לגבי הסימן "בים המלח הוא מצוי", שהלא רוב מיני הדגים מצויים בימות המלוחים. הרי שרק התנאי שיהיה דמו שחור כדיו – אשר אפשר לצבוע בו תכלת⁵¹, הינו תנאי שיכול להוות סימן על היות בעלי החלזון שצבעו בו אבותינו את התכלת, ומשום שמציאות דם כזה הינה נדירה מאוד ומעולם לא שמענו שישנה אלא בחלזון זה.

(ובלא"ה ראוי לומר לכאור', שאם יימצא דג העונה לסימנים הנ"ל, כל שלא תימצא בו קושיא הסותרת בנינו, די בזה כדי להתחייב בהטלת פתיל תכלת הנצבע בו לכה"פ מדין ספק, וככל ספק דאורייתא. אכן יל"ע בזה מכמה פנים ואכמ"ל.)

אכן בחלזון דידן, לא לבד שמתקיימים בו תנאי הר"מ והסמ"ג בהידור, וכנ"ל בח"א פ"ה, אלא שנראה כי יש בידעונו די כדי להכריע שחלזון זה הינו בגדר ודאי גמור לכל דיני התורה, החלזון שהיו אבותינו צובעים בו תכלת לציצית ובגדי כהונה, וכדלהלן.

ד' הסימנים שכתב הרמב"ם. א. והוא דג (- ברייתו דומה לדג. ועי' לעיל ח"א פ"ה). ב. שדומה עינו לעין הים (- גופו דומה לים). ג. ודמו שחור כדיו (- בדמו צובעים תכלת). ד. ובים המלח הוא מצוי (- ועולה אחת לע' שנה. וכנ"ל).

שתי ידיעות עולות, בבירור הראוי להכריע בו הלכה, מתוך הנזכר בחלק הראשון: ידיעה א. דמו של הטרונקולוס צובע כעין התכלת; ידיעה ב. הטרונקולוס היה משמש לצביעה בזמן חז"ל.

והראיות הברורות לשתי הנחות אלו כדלהלן.

הידיעה הראשונה, כי גוון הצבע של הטרונקולוס הינו אכן גוון צבע התכלת בדיוק, עולה מן המבואר בגמ' שגוון התכלת והקלא אילן הינם שוים עד שא"א להבחין ביניהם כלל. והנה הגאונים והערך זיהו את הקלא אילן בצמחים המשמשים עד היום הזה לצביעה וגונם ידוע ונקרא אינדיגו, והוא הוא גוון צבע הטרונקולוס⁵².

הידיעה השנייה, שהטרונקולוס היה משמש לצביעה בזמן חז"ל, עולה מפירוט רב של תיאור החלזונות ע"י חכמי או"ה שמזמן הבית והלאה וכן מן הקצת שנודע לנו מחז"ל ושאר ראיות כאשר הארכתי בהערה 32. תוקף חלק מהסימנים הנזכרים שם הינם לכאורה כסימנים מובהקים, וכ"ש צירוף כל הסימנים האלו יחד. וקיי"ל דסימנים מובהקים דאורייתא, שמתירים על פיהם אשה לשוק, ומשיבים על פיהם אבדה אפילו לרמאי⁵³.

52 אע"פ שאין הגאונים והערך זקוקים לדידי ולדכוותי, באמת דבריהם מוכרחים. שכן הרוצה שלא לסמוך על דבריהם ולחשוש גם לזיהוי הקלא אילן יצטרך לומר כי ישנם בתוך הצבעים הטבעיים הראויים להתרכב בכד ב' גוונים של צבע כעין הרקיע, אשר לכל אחד יש ב' מקורות – צמח וחלזון. האחד הוא גוון התכלת ולא נודע לנו ממקורותיו כלל, לא מן הצמח ולא מן החלזון. והגוון השני, שנודע לנו, הינו דבר אחר. יש לזכור, כי הצבע הכחול נדיר מאוד בבריאה, ובדברי כל חכמי המחקר מאז ימות עולם הכותבים על תועליות הנבראים לא ידוע כלל על שום מקור טבעי לצבע טקסטיל כחול חוץ מן הצמחים הנ"ל והחלזון הנדון. והרי זו חששא הגרועה בהרבה מחששא דב' יוסף בן שמעון, וכדלהלן.

53 כתבתי כן, שלא יאמר האומר כי חכמי או"ה דין רמאים להם. והאמת שגם לאיזה שיטות שאין מחזירים אבידה לרמאי אפי' בסימנים מובהקים, אין זה מפני שחיישינן שמה מכרסו הוא ממציא את הסימנים. שהרי לא חיישינן שמה נביא היודע לנחש בסימנים הוא. אלא דחיישינן שמה הזדמן לו להכיר את האבדה ביד בעליה בסימניה, ואף נודע לו שאבדה. וא"כ כל זה אינו ענין לנדון דידן כלל.

נמצא לפנינו מופת שלם – אבותינו צבעו בדמו של הטרונקולוס + הצבע הנצבע בדמו של הטרונקולוס הינו תכלת = הרי שאבותינו צבעו תכלת בדמו של הטרונקולוס.

והנה, למרות הכרחו של זיהוי זה, ישנם עיקשים החפצים לדחותו באמרם שמא נמצאו ב' מיני תכלת: התכלת הנעשית מן הטרונקולוס היא אשר צבעו ממנה תכלת לבגדי המלכים ובעלי השררה ופסולה היא לציצית, ותכלת מחלזון אחר היא שהיו צובעים ממנה לציצית.

נבחון עתה האם ניתן לקבל טענה זו. הטוען כך יהיה מוכרח להניח, ללא שום מקור, הנחה הנוגדת כל הגיון, ושאינה יכולה להתקבל על הדעת, ולומר שהיו ידועים בזמן חז"ל ב' חלזונות שגון צבעם תכלת, וצבעם של שניהם איכותי מאוד ויקר מאוד. שמשום מה, האחד כשר והוא נעלם מעיני כל חי. והשני פסול וממנו לבד דיברו כל חכמי או"ה הקדמונים שתיארו את המציאות הידועה בימיהם⁵⁴.

כשנבחון, אי קבלת הנחה זו אינה 'הגיון' בלבד, אלא שלפי דעת חז"ל ראוי לדחותה בשתי ידיים. שכן חששו של המתעקש הנ"ל, שמא ישנם ב' חלזונות הצובעים תכלת, משני טעמים גרועה היא מן החשש שמא ישנם שני יוסף בן שמעון דרים בעיר אחת, שמתירים אשת איש לשוק ולא חיישינן לכך.

הטעם הא' לגריעות חשש זה מחשש שני יב"ש, שהרי שני יוסף בן שמעון הוא מקרה מצוי, שגם יוסף וגם שמעון שמות מצויים הם, אלא שרחוק הוא שיהיו שניהם בעיר אחת ולא ייודע על כך. אך כאן, לא לבד שרחוק הדבר שיהיו ב' יצורים ימיים שונים הדרים בחלקו של זבולון עם תכונה כזו של צביעת תכלת בדמם ולא ייודע על כך, אלא שמהיכי תיתי כלל לומר שישנם ב' יצורים עם תכונה נדירה כל כך.

54 והריני טוען עוד, וכי תכלת האמורה בפרשת תרומה ובפרשת שלח לענין ציצית ובגדי כהונה נכתבה באופן שונה מתכלת האמורה בישעיה יחזקאל ואסתר לענין בגדי מלכות? ! ועוד, שבתוספתא דמנחות פ"ט אמרו כי תכלת אינה כשרה אלא מן החלזון, ולא הגבילו אותה לחלזון מסוים, הרי שכל צבע תכלת היוצא מן החלזונות שהיה ידוע בימיהם כשר לציצית. (וגם שטענתם נסותרת מספרי או"ה כנ"ל הערה 40.)

והטעם השני, שאפילו תימא שישנם ב' יצורים כאלו, אין טעם לומר שהאחד כשר והשני פסול.

הרי לפנינו, שהראיות המכריעות לצדו של הטרונקולוס הינן מוצקות מאוד מאוד ואין עליהן תשובה לכאן. משכך, כשנעמיד במשקל את הראיות למול הקושיות שמדברי חז"ל ומן הראשונים⁵⁵, יש ביד הראיות להכריע את הכף ביד חזקה. שכן כל הקושיות מדברי חז"ל והראשונים ישנן בתשובה המתקבלת על הדעת, משא"כ בראיות. ואשר על כן, גם אם נצטרך לפרש את דברי חז"ל והראשונים שלא כפי העולה במושכל ראשון, יכריחו אותנו הראיות לפרש כן, וכאשר אנו עושים תמיד במו"מ של הגמ'⁵⁶.

55 בענייני לא מצאתי קושיות מדברי חז"ל אלא מן הברייתא שאמרו בו שהוא עולה אחת לע' שנה, וכבר כתבתי מזה בח"א פ"ה, וממ"ש בזה שהחלזון מקורו בים כנרת, וכתבתי בזה לעיל הערה 4. ובדברי הראשונים לא מצאתי אלא למש"כ רש"י כי החלזון עולה ליבשה וכדלהלן. ולמש"כ רש"י בשבת עה. שפירש מ"ש שם הפוצע חלזון, דוחקו בידו כדי שיצא דמו. ובחלזון דידן פציעתו בכלי והוצאת דמו (בדרך כלל) ע"י חיתוך חלק מבשרו. אבל הדבר פשוט שאין כוונת רש"י שם אלא לפרש הטעם שיהא בפציעה משום דישא, ולזה פירש שדוחקו בידו כדי שיצא דמו, וה"ה אם שובר קוננייתו בכלי כדי שיוכל אח"כ להוציא דמו. ואין שום טעם לומר דרש"י סבר שדווקא כך היא דרך פציעתו.

56 נוסף על כך, שיטתם של הדוחים את זיהוי חלזון הטרונקולוס היא, שבהמצאת אותו החלזון הנעלם, נוכל להטיל אל בורו את כל הקושיות אשר על הטרונקולוס. דהיינו שנאמר שחלזון ההוא הוא דג ממש כמו שמשמע לשון הר"מ, והוא עולה להרים א' לע' שנה, ונמצא בכנרת שהיא בחלקו של זבולון, ואין לו קוננייה (כדמשמע ברש"י שהו' בהערה הקודמת), ודמו ממש שחור כדיו וכו' – ודא עקא, שאינם נפטרים בהמצאה זו מקושיות רבות אחרות. שמשלשון הגמ' משמע שאינו דג ממש, וכן מבואר ברש"י במקום; גם שמן הרמב"ם שכ' שהחלזון מצוי בים המלח משמע שאינו עולה להרים; וברש"י (חולין פט). מבואר שדמו כחול כעין הים ודלא כהרמב"ם; והזהר הנ"ל קשה מן המקרא ומן הגמ' ורובי המדרשים כנ"ל הערה 4, וכו'.

אמנם אמת שניתן, אם נרצה, לתרץ קושיות אלו ואחרות. אבל נמצינו למדים שבין כך ובין כך לא נוכל לפרש את כל דברי חז"ל והראשונים כפי מושכלנו הראשון. וא"כ מה טעם יש בדרך העיקשות הזו, להמציא מן האופל חלזון נוסף אשר לא שמענו עליו מעולם.

ברם, מצאנו דבר אחד בדברי רש"י שאי אפשר ליישבו עם החלזון הנדון. והוא מ"ש כי החלזון עולה ליבשה ומשריץ שם. אכן כבר ציינתי בהערה 46 כי רוב הראשונים פליגי עליו בזה, והדין הפשוט בכל דיני התורה דאית לן למיזל בתר רובא, וכ"ש בדאוריתא שהולכים אחר המחמיר. ואין לדיין אלא מה שענינו רואות.

אכן, מאחר וקדמנו מעשה בשנת תר"ן שרצה האדמו"ר מרדזין לחדש התכלת ע"י דג הדיונון, ביקשתי הרבה לדעת מפני מה לא הסכימו עמו גדולי הדור ההוא, שמא סברו הם מאיזה טעם שאינו ראוי להשיב עטרת מצוה זו. אך כל שעלה בחכתי הוא, כי נראה שהם לא הסכימו כלל לזיהויו ואף לא מצאו טעם להתווכח עמו. והנגלות לנו ולבנינו **עד עולם** לעשות את כל דברי התורה.

הרב מאיר הלוי הלמן ירושלים

לבוש הארון

פתח דבר

הקדמה

חלק א - התנאים הנצרכים בהלכה לקיום מצות תכלת

תנאי א: מקור הצבע חייב להיות מ"חלזון"

תנאי ב: על עין הצבע להיות בעל מראה כחול (בדומה לספיר, שמים וים)

תנאי ג: שהצבע לא ידהה אחר כיבוסו

סיכום

המורקס טרונקולוס (ארגמון קהה קוצים) וסגול הצורי

חלק ב' - שבלול המורקס - החלזון שבו השתמשו בזמן חז"ל

א. התכלת שהשתמשו בה למצוה היא הצבע שבו השתמשו לצביעה רגילה

ב. בזמן חז"ל לא היה צבע כחול מלבד תכלת ואינדיגו צמחי (קלא אילן)

ג. השוואה בין המורקס לחלזון שהיה בזמן חז"ל

ד. סיכום

חלק ג' - שאלות נפוצות

הצורך ב'מסורת'

'מסורת' שלילית

חיוב לקיים מצוה שעשייתה מוטלת בספק

חששות בלבישת ציצית הצבועה בצבע כחול שאינו כשר לתכלת

דברי האריז"ל שתכלת נוהגת רק בזמן המקדש

המדרשים על "גניזת" התכלת

תיאורי חז"ל את החלזון ואת הצבע

מלאכות צידה ודישה בשבת בחלזון

שימוש בשרץ לא טהור למצוה

הבחנה בין תכלת לקלא אילן

הצבע המופק מהחלזון הפורפורא – כחול, סגול, ארגמן

הגוון ה"נכון"

פתח דבר

התורה מצוה אותנו להטיל חוטי ציצית על בגד בעל ארבע כנפות, ובמצוה זו ציווי נוסף "ונתנו על ציצית הכנף פתיל תכלת". התכלת הוא צמר צבוע כחול עלידי צבע¹ מיוחד הנעשה מבריה הידועה בשם "חלזון". כלל ישראל זכו לקיים את מצות התכלת במשך כל תקופת בית ראשון ובית שני ואחריהם לכל הפחות עד סוף זמן האמוראים. בשנים שלאחר מכן ועד זמננו, לדאבוננו לא היה בידינו לקיים מצוה זו, מכיון שהתכלת לא היתה עוד בנמצא.

בפרקים הבאים נשתדל בע"ה לעמוד על זהות החלזון והתכלת, וכן נשתדל לברר מהי סיבת גניזתה במשך הדורות. מדברינו יתברר, שהחלזון הינו שבלול-ימי (sea-snail) הידוע בשם פורפורא או ארגמון קההקוצים (Murex Trunculus). הפורפורא מצוי בים התיכון, ובגופו מצויה בלוטה (gland), שממנה מוציאים דם ליצירת צבע כחול. בצבע זה נעשה שימוש נרחב ע"י המלכות בימי קדם, והוא הוא הצבע המוזכר בתורה בעבור מצוות תכלת. המסקנה העולה הינה, כפי שיתברר למעיין, כי כיום כבר ניתן לשוב ולהפיק את התכלת מהחלזון, ובכך לזכות לשוב ולקיים את אותה מצוה שנגנזה.

1 הערה נצרכת לדוברי העברית החדשה: בספר זה נעשה, מטבע הדברים, שימוש רב במונח "צבע", אלא שקיימת בעיה לשונית בעניין, הנובעת מההבדל הקיים במשמעות המונח בין לשון הקודש של חז"ל, לבין המשמעות שקיבל המונח בעברית החדשה, שהיא שפת הדיבור הרווחת בימינו באר"ק. הבדל זה עלול להביא לשיבוש בהבנה, ועל-כן אנו מעירים עליו כאן. "צבע" בלשון חז"ל משמעו החומר המופק מתערובת של סממנים שונים, ובאמצעותו צובעים חומרים שונים, כגון צמר, עור, פשתן ועוד (באנגלית הוא מכונה dye). אחר שצובעים באמצעות אותו צבע חומר מסוים, קולט אותו החומר את מראה הצבע, המכונה בלשון חז"ל "עין הצבע" (באנגלית color). לעתים הוא מכונה "עין" או "העין" סתם, כשמובן כי המשמעות היא של עין הצבע. לעתים הוא נקרא "מראה" הצבע או "מראה" סתם. בעברית החדשה רווח הביטוי "צבע" דווקא בעבור מה שחז"ל קראו "עין הצבע", כאשר המשמעות המקורית של המילה כמעט ואינה בשימוש בשפה (אולי בשל הצביעה הסינטטית של העולם המודרני, אין בה כלי-כך צורך בשפת היום-יום). כדי להבדיל ולהבחין בין המונחים, אנו נשתמש להלן במשמעות של המילים בלשון קודשם של חז"ל. וראה להלן הערה 180.

הקדמה

וְנָתַנוּ עַל צִיצִית הַכֹּהֵן פְּתִיל תְּכֵלֶת (במדבר ט"ו, ל"ח)

מצינו בתורה ארבע מצוות שבעבורן אנו נצרכים לצבע התכלת: בעבור כמה מבגדי הכהן הגדול, בעבור כמה מיריעות המשכן, לכיסוי כלי המשכן בזמן המסעות, וכן למצות ציצית. מקור התכלת הנצרכת לכל אותם תשישים צריך שיהיה מחלזון, והמופקת מכל דבר אחר – פסולה².

אף כי במצות ציצית ישנם שני חלקים – תכלת ולבן, הרמב"ם וראשונים אחרים מונים אותה במנין המצוות כמצוה אחת³. הרמב"ן מדמה זאת למצות תפילין, אשר גם בה כלולות שתי מצוות (של יד ושל ראש) והיא נמנית כאחת במנין המצוות (לדעת בה"ג) משום שהן באות לשם מטרה אחת⁴.

2 תוספתא מנחות ט, ו: "תכלת אין כשרה אלא מן החלזון. הביא שלא מן החלזון פסולה" (ואיירי בענייני כלי המקדש, ע"ש). מסכת ציצית: "שאיין צובעין תכלת אלא בחלזון". וכ"פ להדיא בסמ"ג (עשין סימן כ"ו): "תכלת האמורה בכל מקום היא צמר צבוע בדם חלזון". ויש שדייקו מהרמב"ם שהזכיר החלזון רק בהל' ציצית (פ"ב), שרק בציצית צריך חלזון, עיין מרכבת המשנה (ציצית ב', א'): "והתכלת כו'. משמעות לשון זה דשאר תכלת הנזכר בבגדי כהונה כשר באסטים אף על פי שאינו מתקיים ובעת שיכהה יפסל, ודלא כמ"ש המל"מ (כלי המקדש ח', י"ג). ולא ידעתי מאי פסקא דהמל"מ ואנו לא מצאנו דין זה רק בציצית ואף על גב דטעימה משמע במנחות דף מ"ב ע"ב דרבי חנינא בן גמליאל דריש כליל תכלת דפוסלת בבגדי כהונה מ"מ דיני דם חלזון ולשמה רק בציצית". אמנם במשנה למלך (כלי המקדש ח', י"ג) כתב: "ופשיטא שגם כאן הדין כן ואולי סמך על מ"ש בהלכות ציצית", וכ"כ במעשה רוקח (שם): "אך הדבר פשוט דהוא הדין לענין בגדי כהונה, תדע דבפ' התכלת (דף מ"ב) ילפי לה מכליל תכלת דכתיב בבגדי כהונה כמ"ש תוס' שם". ועיין תפא"י שחידש דאין צריך חלזון אפי' לציצית, וז"ל (בקופת הרוכלין הקדמה לסדר מועד): "וכל זמן שהצבע עומד ביפיה כמו צבע החלזון כשר, דרך ע"ז הקפידה תורה, ומש"ה קלא אילן פסול דאינו עומד ביפיה".

3 בספרי זוטא (טו, לט): "והיה לכם וכו' – מצוה אחת ולא שתיים", וכן מנאוה הרמב"ם (שורש י"א ומצוה י"ד), רס"ג (מ"ע ז'), סמ"ג (עשין כו'), החינוך (מצוה שפ"ו), רבינו בחיי (במדבר טו, לח), ועיין בהערה הבאה.

4 עיין השגות הרמב"ן, שביאר כי כוונת המדרש שמצוה אחת הם היא דווקא לדעת רבי שתכלת ולבן מעכבין זא"ז, וז"ל: "ומכאן תלמוד שבאמר מצוה אחת ירצו בו שהם מעכבין זה את זה, והאומר שאינם מעכבין יעשה אותם מצות רבות". רק שבענין חשבון תרי"ג מצוות כתב עוד שם: "לפי שהיא ענין אחד שבתשלום התכלת והלבן תשלם לנו הכונה במצוה

נחלקו התנאים במשנה, האם מי שלובש רק לבן או רק תכלת, מקיים לכל הפחות מצוה במה שלובש, או שהלבן והתכלת מעכבים זה את זה, ובלעדי שניהם אין כאן קיום מצות ציצית כלל. למעשה פסקו הראשונים שאין התכלת מעכבת את הלבן, ואם לאדם יש רק חוטי לבן ואין בהישג ידו תכלת, בלבשו לבן לחוד, הוא מקיים את מצות הלבן אע"ג שאין בידו מצות התכלת⁵. אמנם לדעת בעל המאור, בהעדר תכלת, אי אפשר לקיים מצוות ציצית מדאורייתא כלל⁶. מכל מקום, לכולי עלמא כאשר אפשר לאדם ללבוש תכלת ואינו עושה כן, הרי הוא בוודאי מבטל מצוה דאורייתא – והוה ליה כמי שיש לו זוג שלם של תפילין ואינו מניח אלא של יד או של ראש⁷.

הזאת לזכור את כל מצות ה' ולעשותם, ואף על פי שאמר ר' ישמעאל (מנחות כ"ח). בארבע ציציות ארבעתן ארבע מצות, לענין שאינן מעכבין זה את זה אמרו כן, אבל בחשבון המצות העניין בתשלומן נמנה אחד. ובשור"ת הריב"ש (סי' קל"ז): "והטעם, מפני שהם מעשה אחד, לבישת התכלת והלבן יחד, וראוי שימנו אחת אף על פי שאין מעכבין זה את זה". וע"ע תשב"ץ (ח"ג סי' קל"ז), ושבות יעקב (ח"ג סי' ד).

5 במנחות (ל"ח) פליגי חכמים ורבי אם התכלת מעכב את הלבן, ורוב ראשונים פסקו כחכמים שאינו מעכב: רי"ף, רמב"ם, תוס', רא"ש, סמ"ג, חינוך, רמב"ן, רי"ו, מרדכי, ריב"ש (סי' קל"ז), וכ"פ בטור (סי' י"ג וסי' ש"א) ושור"ע (סי' י"ג ס"ב). ועיין שבת (קנג.): "בכל עת יהיו בגדיך לבנים" ובח"א מהרש"א שם. ואף דאינו מעכב את הלבן, מ"מ ודאי דמעכב את התכלת – כלומר, שאם אפשר לו לקיים מצות תכלת ואינו מקיים, ביטל מצות תכלת, כדלקמן הערה 12.

6 בעל המאור (שבת יב.): "והוי יודע שדעתנו נוטה **שהתכלת מעכבת את הלבן** והלבן את התכלת, **וכן נראה מדברי ר"ש קיראה בעל הלכות ראשונות** שלא כתב משנה זו והתכלת אינה מעכבת את הלבן בהלכות ציצית שלו. ומנהג קדמונינו הבאים אחרי הרי"ף לסמוך עליו כאשר ישאל איש בדבר האלהים, וממנו פשט המנהג בינינו כמו שהוא נהוג היום ונחנו מה לחלוק ולשנות, ועל כן אנחנו יוצאים בעקבי הראשונים". ודומה לזה שיטת רבינו בחיי שכתב (במדבר טו): "והנה הציצית והתכלת בדמיון הלולב והאתרוג, וכשם שהלולב והאתרוג מעכבין זה את זה, כן הציצית והתכלת **מעכבין זה את זה בזמן שהיה תכלת מצוי**, אבל עכשיו שאין לנו תכלת מניח הלבן בלא תכלת כי הוא העיקר" (ולדבריו, בזה"א יש תכלת מעכבין זה את זה). ועיין מנחת חינוך (מצוה שפ"ו) שביאר דעת הבעה"מ: "ודעת הרז"ה תכלת מעכב ורק **מדברבן חייבים אנחנו היום** בציצית".

7 שנמנו ביחד במשנה שם, וכמש"כ בהשגות הרמב"ן לספר המצוות לרמב"ם שורש י"א: "ושתיים אלו נשנו משנה אחת: התכלת אינה מעכבת את הלבן והלבן אינו מעכב את התכלת תפלה של יד אינה מעכבת של ראש ושל ראש אינה מעכבת של יד. ואם נביט לעניינם הרי

טעמה של מצוות ציצית הוא כדי שעל ידה נזכור ונעשה את כל מצוות התורה.⁸ רעיון זה מיושם למעשה בעיקר על-ידי חוטי התכלת, שהם דומים לצבע הים והשמים ומזכירים לנו את ה' ואת מצוותיו.⁹ חז"ל במקומות רבים מאריכים בשבחם של לובשי תכלת, אשר נחשבים כמקבלי פני שכינה¹⁰, וכאילו השכינה שורה בתוכם.¹¹

מאידך גיסא, מי שיכול לקיים את מצות תכלת ובזדון נמנע מלקיימה ומטיל לבן בלבד, נחשב לו שביטל מצות עשה דאורייתא¹², ולדעת הבית הלוי ואחרים

התפלין ייחשבו יותר ענין אחד, שכל מה שכתוב בזה כתוב בזה והעניין בהם אחד למען תהיה תורת ה' פנינו שומה כנגד הלב והמוח משכנות המחשבה."

8 במדבר ט"ו, מ': "לְמַעַן תִּזְכְּרוּ וַעֲשִׂיתֶם אֶת כָּל מִצְוֹתַי וְהִיִּיתֶם קְדָשִׁים לֵאלֹהֵיכֶם."

9 רמב"ן על במדבר ט"ו, ל"ח: "אבל הזכרון הוא בחוט התכלת, שרומז למדה הכוללת הכל שהיא בכל והיא תכלית הכל, ולכן אמר וזכרתם את כל – שהיא מצות השם. וזהו שאמרו (מנחות מ"ג): מפני שהתכלת דומה לים וים דומה לרקיע ורקיע דומה לכסא הכבוד וכו', והרמיון בשם גם הגוון תכלית המראות, כי ברחוקם יראו כולם כגוון ההוא, ולפיכך נקרא תכלת."

10 ספרי שלח (פיסקא קט"ו) וכן בירושלמי ברכות (א', ב'): "וראיתם אותו – מגיד הכתוב שכל המקיים מצות ציצית מעלים עליו כאלו הקביל פני שכינה, שהתכלת דומה לים וים דומה לרקיע והרקיע דומה לכסא הכבוד."

11 מדרש תנחומא (בובר) שלח ל': "וראיתם אותו – אותו ולא אותה, כשישראל מסתכלין באותה ציצית של תכלת, נראה להם כאילו שכינה שרויה ביניהם."

12 כמבואר ביבמות (צ:): דגזירת "סדין בציצית" נקראת עקירת דבר מן התורה, אע"פ שלא גזרו אלא שלא להטיל תכלת ועדיין הוא מטיל לבן (לדעת הר"ף והרמב"ם), עי' תוספות (מנחות מ. וש"ע "או"ח ט' ר'). וכן מבואר במנחות (מד.): "אמר רב ששת: כל שאינו מניח תפלין עובר בשמונה עשה, וכל שאין לו ציצית בבגדו עובר בחמשה עשה", ופירש"י ורבינו גרשום שאחד מהם הוא "ונתנו על ציצית הכנף פתיל תכלת", וכן הובא בספר המצוות להרמב"ם (שורש ט'), עי"ש, שביאר דאין הכוונה שהם חמש מצוות, אלא שיש חמשה ציוויים על מצוה אחת. וכן מובא בספר ערוגת הבשם הקדמון (מרכינו אברהם ב"ר עזריאל – מתלמידי בעלי התוספות, ח"ג עמ' 210): "דעל ב' מינים נאמר לשון ציווי ונתנו על ציצית הכנף פתיל תכלת, וכאילו נאמר נתנו שניהם... ומהאי טעמא נמי, מי שהיו לו ב' מינים ולא היה רוצה לעשות כי אם ממין אחד, מכין אותו עד שתצא נפשו, כדין כל מצות עשה". וכן מבואר בתוספות (ב"מ ס"א:), שעובר על מצות ציצית. וכן מוכח במנחות (מג:): "תניא, היה רבי מאיר אומר: גדול עונשו של לבן יותר מעונשו של תכלת", ובמהרש"א שם. וכן נקט בפשיטות בדברות משה (ב"מ פ"ה הערה י"ד), עי"ש.

– מלבד ביטול מצות תכלת הוא עובר גם על איסור 'בל תגרע'¹³.

13 כמבואר במשנה בזבחים (פ.) וכן בעירובין (ק.) ובר"ה (זו), דאף דקיי"ל כב"ה שחטאת שניתנה במתנה אחת אינה מעכבת, מ"מ עובר משום בל תגרע, עיין שו"ת בית הלוי (חלק א') סימן מ"ב): "ואין להקשות דא"כ מי שיש לו רק מין א', וכגון לדידן דאין לנו תכלת, אמאי מותר ללבוש בגד בת ד' כנפות ולהטיל בו לבן הא עובר על הלאו [דבל תגרע]. יש לומר דשרי משום עשה דוחה ל"ת". [נפשוט דדבריו נאמרו רק בזמן שאי אפשר לקיים שניהם, דהכי קיי"ל בשבת (קלג.) ויבמות (כ:) ובמקומות נוספים.] וכ"כ בביאור הגרי"פ על ספר המצוות לרס"ג (עשה ז'): "דכיון דתכלת ולבן מצוה אחת הן, נמצא כשמטיל חדא מינייהו הו"ל בכלל אזהרת לאו דבל תגרע". וכ"כ השפת אמת (ראש השנה כח:). ולכאורה כמ"כ ס"ל לשאגת אריה (סימן מ"א): "והרי לר"י במטיל לג' ולא לד' עובר על בל תגרע, כדאמר בפ"ז דזבחים (ד' ע"ט) גבי הניתנים מתן ד' שנתערבו בניתנין מתן א' דאם נותן במתנה אחת דהרי הוא עובר על בל תגרע אף על גב דקיי"ל כל הניתנין במתן ד' שנתן במתנה א' יצא. הנה"נ אף על גב דד' ציציות לר"י אין מעכבין זא"ז, מ"מ בהטיל לג' ולא לד' עובר על בל תגרע". ועי' שו"ת בית שלמה (או"ח סימן ט"ו, ב' וט"ז, ב') שחלק על זה. וע"ע ביאור הלכה (סימן ל"ד ד"ה יניח), שכתב "ועוד דמי גרע זה מדמים הניתנין במתן אחד במקום דצריכין מתן ב' שהן ד' דאמרינן בעירובין (ק.) ובר"ה (זו) דעובר על בל תגרע אף דקיי"ל בזבחים (בפ' ב"ש) דבדיעבד כיפר, עכ"פ הלא גרע הלכתחלה במצות השם [הג"ה וזה הוא תוכחת מגולה להאדם הרוצה להתרשל ממ"ע לפעמים במצות בדבר שהוא רק לכתחלה]".

חלק א - התנאים הנצרכים בהלכה לקיום מצות תכלת

כדי לעשות תכלת הכשרה לציצית, נצרכים מספר תנאים:

א. מקור הצבע יהיה מ'חלזון'.

ב. עין הצבע יהיה כחול.

ג. הצבע יהיה עמיד, ולא ידהה.

תנאי א: מקור הצבע חייב להיות מ'חלזון'

לשון התוספתא (מנחות פרק ט' הלכה ט"ז): "תכלת אין כשרה אלא מן החלזון הביא שלא מן החלזון פסולה". ובמסכת ציצית (פרק א' הלכה י'): "שאין צובעין תכלת אלא בחלזון".

בתוספתא הנ"ל מובאת רשימה של תנאים עבור חפצים שונים הנצרכים לכמה מצוות:

- כל העצים כשרים לגבי מזבח חוץ משל זית ושל גפן...
- מלח זו מלח סדומית שנא' ולא תשבית מלח הבא מלח שאינה שובתת....
- **תכלת אין כשרה אלא מן החלזון**, הביא שלא מן החלזון פסולה.
- שני תולעת מן התולעת שבהרים, הביאה שלא מן התולעת שבהרים פסולה...
- שש זה מפשתן, הביאה מן הקנבוס פסולה...
- מנורה אין כשרה אלא מן העשת, עשאה מן הגרוטאות פסולה ומשאר מיני מתכות כשרה.
- חצוצרות אין כשרה אלא מן הכסף, עשאה מן הגוש כשרה משאר מיני מתכות פסולה.

בפשטות לשון התוספתא התנאי היחיד שמוזכר לגבי התכלת הוא שעליה לבוא מן החלזון (במשמעות השם של כלל המין ולא של שם פרטי – ראה להלן עמ' 403) ולא נזכרו פרטים נוספים בדין זה, וזאת בניגוד לתולעת שני, שלגביה מבואר שצריך להביא דווקא 'תולעת שבהרים'. לכאורה משמע מדברי התוספתא, אם כן, שכל

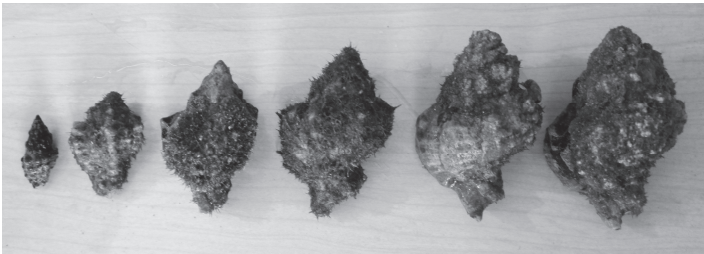
חלזון יהיה כשר למצות תכלת ואין דין להביא חלזון מסוים. לפי זה יוצא, שאילו נמצא חלזון שממנו ניתן לצבוע תכלת, הרי לכאורה יהיה אותו חלזון כשר למצוה, וזאת ללא קשר לשאלה האם מדובר באותו חלזון שבו השתמשו בזמן חז"ל¹⁴.

מהו חלזון?

בעל קונכיה (שבלול)

בפסיקתא דרב כהנא (פיסקא י"א – ויהי בשלח כ"א): "חלזון הזה, כל מה שהוא גדיל נרתיקו גדל עמו".

ובדברים רבה (פרשת כי תבא י"א): "מהו לא בלו שלמותיכם מעליכם... א"ל ולא היו גדלים, והיו הבגדים קטנים להם? א"ל אל תתמה על זו, החלזון הזה כשגדל מלבושו גדל עמו"¹⁵.

שלבי גדילתו של הפורפורא – כדברי המדרש, 'מלבושו גדל עמו'.

14 דברי התוספתא הובאו להלכה בראבי"ה (חלק א' – נדה סימן קצ"ג) לענין הלכות כלאים. ועיין בירושלמי כלאים (ט', א'): "מה שני תולעת דבר שיש בו רוח חיים אף כל דבר שיש בו רוח חיים". ופירשו מהר"א פולדא ור"ש סירליאו, ד"כל דבר" קאי על תכלת, ע"ש, וכ"פ בנחמד למראה שם (צו:). ושם ניתן ללמוד כי זהו המקור לאותו דין המובא בתוספתא. שוב הראו לי שכ"כ הגר"ח קניבסקי שליט"א בדרך חכמה (פ"ח מכלי המקדש הי"ג ביא"ה סוד"ה ותכלת). אולם בפני משה פירש בדרך אחרת, ורבינו הלל בספרי (פ' חוקת) פירש דקאי על הצמר ולא על הצבע. והגר"א בירושלמי מחקו.

15 ועיין רש"י לדברים ח', ד': "שמלתך לא בלתה – ענני כבוד היו שפים בכסותם ומגהצים אותם כמין כלים מגוהצים, ואף קטניהם כמו שהיו גדלים היה גדל לבושן עמהם, כלבוש הזה של חומט שגדל עמו". ומבואר דחלזון וחומט אחד הם. וכמו"כ בפירוש הרא"ש (דברים כ"ט, ד'): "אל תתמה, שהרי בא וראה מביתו של שבלול כל זמן שהוא גדל ביתו גדל עמו", וכתב 'שבלול' במקום 'חלזון' מכיון שאחד הם, וראה לקמן עמ' 400 ובהערה שם.

הרמב"ם בפירושו למשנה בכלים, בבואו לבאר טבעת מתכת המוזכרת במשנה, אשר נקראת "חלזון", מבאר שחלזון הוא שבלול בעל צדף¹⁶: "חלזון – והוא כעין צדף עשוי מברזל ונועלין בו את הדלתות, ואותו הצדף הוא הצדף של בעל חי הימי הנקרא חִלְזוֹן [בערבית]"¹⁷.

החלזון ניתן לתיאור כתולעת (שבלול הינו בעצם תולעת עם קונכיה)

1. בסוגיא העוסקת בדיני מומי הקדשים, מבואר כי מילת המשנה "חלזון" ו"נחש", מתייחסות לאותו מום. לכאורה משמע מכאן, שחלזון דומה לנחש.¹⁸
2. הראשונים מגדירים חלזון כתולעת:
רש"י (סנהדרין צ"א.): "חלזון – תולעת שיוצא מן הים אחד לשבעים שנה וצובעין בדמו תכלת".

16 וכן מבואר בר"ש שמדובר במשנה על צורת חלזון התכלת (שם): "או שקשר חלזון – מברזל עשוי כדמות חלזון דג שבים שמדמו צובעים תכלת ומשוי ליה מנא. ובערוך פירש או תבלול בעינו (ויקרא כ"א, כ') – תרגומו חלזונא".

17 משנה כלים (י"ב, א') "או שקשר חלזון בראשה טמאה". ובפיה"מ להרמב"ם נמצא כן בתרגומו המדויק של הגר"ע קורח (נדפס במהדורת עוז והדר ובמהדורת מאורות) וכן בתרגום הגר"י קאפח (מהדורת מוסד הרב קוק), וכן בערבית המקורית ישנה מילת 'צדפה – قَذِيفَة' שפירושה 'שריון', וגם כתב כי הוא "בעל חי הימי – אלחיואן אלבחרי" ולא דג (שהוא בערבית סמק – سَمَك). ותמוה מאד על אלו שהקשו מכך שמשמעות דברי הרמב"ם (במשנה תורה) הינה שחלזון הוא דג ממש, דבר המנוגד למשמעות דברי הגמרא, אשר כתבה ש"בריייתו דומה לדג" – והרי מביטוי זה ניתן לדייק כי אינו דג ממש, ולדבריהם הרמב"ם גם יסתור את דברי עצמו בפיה"מ. ובאמת ההסבר פשוט, שמה שקראו בשם "דג" אינו אלא בשל העובדה, ולפיה כל שבים נקרא דג, וכמש"כ הגר"א בפירושו (כלים י', א'): "כל שבים מין דג הוא, כל דמות שיהיה לו", והוכחנו דבר זה לקמן בהערה 182.

18 בכורות (ל"ח): "חלזון נחש ועצב. איבעיא להו: חלזון הוא נחש, או דלמא חלזון או נחש? ת"ש, דאמר רבה בר בר חנה סח לי רבי יוחנן בן אלעזר: זקן אחד היה בשכונתינו ור"ש בן יוסי לקוניא שמו, ומימי לא עברתי לפניו, פעם אחת עברתי לפניו, אמר לי, שב בני, שב! חלזון זה – מום קבוע לשחוט עליו, וזהו נחש שאמרו חכמים". ועין ר"ש (הובא בהערה 19), אשר משווה להדיא בין חלזון זה של מום לחלזון התכלת.

ר"ש וראב"ד (על תורת כהנים מצורע ה' פרשתא א' הלכה י"ד): "אי תולעת, יכול אחד מן הצבעים שבתולעת – כגון תכלת הצבוע בדם חלזון".¹⁹
 ראבי"ה (ח"א – שבת סימן קצ"ד): "דחלזון תולעת ואין לו עור, ולא שייך למימר מקלקל בחבורה".

החלזון – בריה ימית שתנועתה מוגבלת

הראב"ד (בעל הפירוש על ספר יצירה) וראשונים נוספים מתארים את החלזון כבריה שהיא יצור ביניים בין דג לצומח. הגדרה זו נובעת מכך שמדובר למעשה בבריה ימית, אשר יכולתה לנוע מוגבלת.²⁰

החלזון מזוהה במפורש כשבלול

ישנן שתי מילים בלשון הקודש המשמשות שתייהן לתיאור חלזונות²¹: 'שבלול'²² ו'חומט'²³. המילה "חלזון" מקורה בלשון ארמית.²⁴

- 19 לשון תורת כהנים שם: "ושני, יכול פיקס, תלמוד לומר תולעת. אי תולעת, יכול אחד מן הצבעים? תלמוד לומר 'ושני', הא כיצד זו זהורית טובה. יוחנן בן דהבאי אומר ושני תולעת, שני שבתולעת".
- 20 ראב"ד (פי' לס' יצירה הקדמה ד"ה הנתיב הח'): "והמשל בזה כי הנה החלזון (עטרת) אי אפשר לעמוד עליו אם הוא מכלל הדגים או מכלל הצומח, כי הוא חי ומתנועע אינו מחליף מקומו כי הוא נעוץ ותקוע בארץ"; רלב"ג (ספר מלחמות ה' מאמר א' פי"ב): "אל מה שהוא ממוצע בין הצמח והחי, והוא האספוג הימיים ומיני החלזון הקיימים"; ר' שם טוב אבן פקלירא – ספר המבקש (עמ' מ"ה): "וכן החלזון מורכב מצמח ומב"ח"; רמ"ע מפאנו (מאמר צבאות ה' ח"ב ט"ו): "החלזון הוא דומם והוא צומח והוא חי, אמנם ידענו כי כן שהרי חי הוא שגופו מתנועע במקום גידולו אילך ואילך אף על פי שאין שם אויר נושם בו ולא מים רדופים מנענים אותו ויש במינו דם וצבעו ירוק דומה לים, וצומח הוא שאינו זו ממקום גידולו אלא שרשו נעוץ ותקוע בקרקע הים כאלנות הארץ ואחד לע' שנה נעקר משם ועולה מן המים, ואז הוא דומם בלא תנועה כלל כמו האלנות אחרי עקירתם". וכן היעב"ץ במטפחת ספרים (פ"ט אות צ"ז): "החלזון בריה שבים מצביעין בדמו תכלת, והוא בעל חי סגור בין שתי קלופות (קרויין מושלך בל"א) אי אפשר לעמוד עליו אם הוא דג או צמח, כי יש בו חיות ותנועה ואינו זו ממקומו כי הוא נעוץ ותקוע בקרקע הים". ופשוטים הדברים, כי במה שאמרו שהוא נעוץ בקרקע כוונתם שכן הוא רוב הזמן שהוא נראה כן, שהרי היעב"ץ עצמו (הובא לקמן בהערה 31) כותב שהוא דומה לדג וחומט, ובוודאי ידע שישנה לחומט אפשרות תנועה איטית.

1. בשלוש המילים הללו – שבלול, חומט וחלזון – רש"י וראשונים נוספים מתרגמים בלע"ז (צרפתית עתיקה) באותו אופן – לימצ"א / לימ"ס.²⁵ המילה לימ"ס בצרפתית פירושה שבלול.²⁶

21 עיין רש"י לדברים ח', ד': "שמלתך לא בלתה – ענני כבוד היו שפים בכסותם ומגהצים אותם כמין כלים מגוהצים, ואף קטניהם כמו שהיו גדלים היה גדל לבושן עמהם, **כלבוש הזה של חומט שגדל עמו**". ובמדרשים מובא מאמר זה בחילוף מילת חומט ב"חלזון" – דברים רבה (כי תבא י"א): "מהו לא בלו שלמותיכם מעליכם... א"ל ולא היו גדלים, והיו הבגדים קטנים להם? א"ל אל תתמה על זו, **החלזון הזה כשגדל מלבושו גדל עמו**". וכן בדרשות ר"י אבן שועיב (פרשת עקב): "כי ענני כבוד היו מנהיגים אותם **והיו גדלים כגודל הנערים כחומט הזה**". ובפי' הרא"ש לדברים כ"ט, ד' הובא מאמר זה בלשון "**שבלול**", כמובא לעיל הערה 15. ועיין אוצר המדרשים (שירה עמ' 524): "**חומט מה הוא אומר, כמו שבלול תמס יהלך נפל אשת בל חזו שמש**". רואים ששבלול וחומט הם אותו מין. וכן במאירי (שבת ע"ז): "**שבלול והוא החומט הנקרא לימאק**". וראה חכמת שלמה (שבת שם) בד"ה **שבלול – לימצא נ"ב הוא פי' של חומט**".

22 תהלים נ"ח, ט': "כמו **שבלול** תמס יהלך נפל אשת בל חזו שמש".
23 ויקרא י"א, ל': "וְהָאֵנָקָה וְהַפֶּחַ וְהַלְטָאָה וְהַחֲמַט וְהַתְנַשְׁמָת". ועיין ספר העיקרים מאמר ג' פרק א': "...כי כלי מלחמתם הם נוצרים עמהם בטבע, כקרנים לשור והמלתעות לחזיר והקוצים לקפוד והמגן לחומט ודומיהן, וכן לא יצטרכו לעשות שום מלבוש, כי לבושם נוצר עמם בטבע".

24 ראה בגמ' ע"ז (כ"ח): "לייתי משקדי חלזוני. ואי לא, מייתי משח קירא".
25 **נביא כאן מספר דוגמאות לכל מלה:**

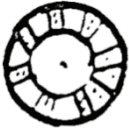
מהו חומט? – רש"י (ויקרא י"א, ל'), וביתר ביאור בחולין קכב. וכן בחגיגה יא. [בטעות נדפס שם "לימגא" ובתוס' רי"ד הביאו על נכון "לימצא"]:
"**החמט – לימצ"ה**", חזקוני (שם): "**החמט לימצ"ו**", סמ"ג (עשין סימן רמד-רמו): "**חומט לימצא**", ראב"ד (תשובות ופסקים סימן רז): "**החמט שנקרא לימצא**". ספר השורשים לרד"ק (ערך חמט): "והחמט והתנשמת (ויקרא י"א, ל'), שרץ ממניני השרצים ופירשו בו שהוא **שקורין בלע"ז לימס"א**. ויש מי שפירש כי הוא הנקרא בלע"ז ברב"ו [ברכ"ו]" (ואף שיש שפירשו אחרת בתרגומו של חומט, אין נפק"מ לענייננו, דגם אם לדעתם חומט אינו לימצ"א (שבלול), מ"מ ודאי שבלול וחלזון הם לימצ"א (שבלול), דבזה לא פליגי).

מהו שבלול? – רש"י (שבת ע"ז): "**שבלול – לימצ"א**". מיוחס לרש"י (מועד קטן ו:): "דכתיב כמו שבלול תמס יהלך – **שבלול שקורין לימצו"ן**" (וכ"ה בפי' רש"י מכת"י למס' משקין שם). רש"י (תהלים נ"ח, ט'): "**שבלול – יש פותרין לימצ"א בלעז**". ועיין בראשית רבה (וירא פרשה נ"א): "כתיב (תהלים נ"ח) **כמו שבלול תמס יהלך נפל אשת בל חזו שמש**

2. כל המילים הללו מתורגמות באותו אופן ע"י המהרי"ל, המהרש"ל, הב"ח, המלבי"ם ועוד אחרונים – שנעק"ע.²⁷ המילה שנעק"ע בידיד (schnecke) בגרמנית) משמעה שבלול.
3. מלבד ארמית, גם בשפות נוספות באזור – כמו ערבית ופרסית – משתמשים במילה חלזון = חלזון.²⁸ בעבור שבלול.²⁹

-
- וגו', כהדין כילי סילי לימצא כשלשול הזה שהוא נמחה בצואה". וכעין זה במאירי (שבת ע"ז): "שבלול והוא החומט הנקרא לימצא".
- מהו חלזון?** – רש"י (עבודה זרה כח:): משקדי חלזוני – לימץ בלעז מין חלזון (במהדורות ישנות ובע"י נדפס בטעות "נימץ"), ובמהדורות החדשות ובמתרגם בסוף המסכת תוקן, רבינו גרשום (מיוחס) (בכורות לח:): "חלזון קורין בלעז לימץ".
- 26 ניתן לקבוע מהי "לימצא" על-סמך דברי רש"י (חגיגה י"א): "חומט – אומר אני שהוא מין שרץ שקורין לימצא". הגדל בקליפה ההולכת ומעגלת תמיד כל כמה שגדל, ותחילת הניצר כקליפה של עדשה היא, וכן דבריו (חולין קכ"ב): "חומט – לימצא" שתחלת ברייתו בכעדשה צא ובדוק בתיק שלה שגדל והולך עמה תחלתו כעדשה ממש הוא בשוליו". וכן ברד"ק לתהלים נ"ח, ט': "ושבלול הוא שרץ הנקרא בלעז לימצא", ויש אומרים קראקול. נפל אשת בל חזו שמש – ויהיו כמו נפל האשה כי זה וזה לא ראו שמש, השבלול שהוא מתכסה בתוך קליפתו שהיא לו כמו לבוש...".
- בצרפתית של זמננו משמשת המילה "לימץ" במשמעות של תולעת, ואילו במילה הדומה "לימצון" משתמשים כדי לציין שבלול. כפי שהערנו, שבלול הינו למעשה תולעת בתוך קונכיה. רש"י משתמש בשתי המילים בעבור שבלול, כפי שרואים בברור לעיל מתרגומו את "חומט" כבעל קונכיה.
- 27 ספר מהרי"ל (מנהגים – ליקוטים נ"ז): "שבלול, אמר שהוא שנעק". חכמת שלמה (שבת ע"ז): "רש"י פ' שבלול חומט שקורין בלשון אשכנז שנעק". הגהות הב"ח (שבת ע"ז): "ד"ה שבלול לימצא. ג"ב שקורין שנעק בלשון אשכנז. מלבי"ם (תהלים נ"ח, ט'): "כמו שבלול – שנעק". וכ"ה בהמתרגם (בסוף המסכת – ע"ז כח). וכן בתבואות הארץ (תוצאות הארץ פ"א): "החומט – בלשון ערבי אלחלזון (שנעק) ומוכח מזה שחלזון התכלת מין חומט (שנעק), וכן הוא ברבה סוף פ' כי תבוא, החלזון הזה כשגדל מלבושו גדל עמו, עכ"ל, וזה שנעק כידוע, וכן תירגם מהר"ז בינגא (תלמיד המהרי"ל) בהל' ציצית (מהר" מ"י, עמ' ע"ג הגה ע'): "שבלול – שנעק".
- 28 וכ"כ להדיא בספר אלמרשד אלאכאפי ('המדריך המספיק', שהוא מילון ללשונות הרמב"ם) לר' תנחום הירושלמי: "חלזון... הוא אלחלזון בערבי ג"כ... דם חלזון שצובעין בו התכלת ג"כ מין מן החלזון, ע"ש. ועיין ספר השרשים לאבן ג'נאח (ערך שב"ל): "ויכשר אצלי שאומר בשבלול ענין אחר והוא שאדמהו לדברי רבותינו ז"ל, אמר רב יהודה אמר רב כל

4. בסורית (ארמית של ימינו) משתמשים גם כן במילה ܥܠܘܢܐ = חלזון³⁰ בעבור שבלול.

כת"י פארמא 3011

בכתבי יד של הערוך מובא ציור של חלזון (ראה בצד). נראה מהציור, כי הוא בא להראות קונכיה עגולה של שבלול, שהרי לא קיימת בריה נוספת, הדומה לתמונה הזו. מלבד כל זאת, הרבה אחרונים מזהים את החלזון במפורש כשבלול או כחומט.³¹

'חלזון' מציין שם כולל עבור מין השבלולים

המילה 'חלזון' אין כוונתה למין מסויים או לסוג מיוחד של שבלול דווקא, כי אם לכלל מין השבלולים, והיא מהווה שם כללי עבורם. 'חלזון' תרגומו שבלול סתם, כמו ש'עוף' אינו מציין מין עוף מסוים, כי אם את משפחת העופות. (כמו"כ

שברא הקב"ה בעולמו לא ברא דבר אחד לבטלה, ברא שבלול לכחית, וראיתי בפרוש לרבנו הא"י שהוא ממיני השרץ והכחית היא סמיטא, ואין ספק שהוא רמש רך ולח ראוי לרכך הסמטות. וקרוי בעיני **שהוא הרמש שקורין לו בערבי חלזון** כי הוא כתאר הזה".

29 **בשיטה זו נעשה שימוש בידי הראשונים** על־מנת להבין פירושן של מילים משורשים בשפות אחרות, עיין הקדמה לספר הערוך (קאהוט) שהביא מאות דוגמאות מספר הערוך שפירש את המילים ע"פ הרבה שפות זרות (אדומי, ארמי, טיית, יון, ישמעאל, כנען, ערבי, פרסי, רומי). ועיין רמב"ן (שמות ל', כ"ג עה"פ מר דרור) שהביא ראיה לפירושו מלשון ארמי, ערבי, פרסי, יווני ורומי. ועיין ספר השרשים לאבן ג'נאח (עמ' שב"ל) הנ"ל. ועיין דברי אבן עזרא (שמות י"ב, ט'): "וכבר אמרתי, כי **רוב לשון ערבי דומה ללשון עברית**". וכן מצינו בחז"ל, כגון בסוכה (ה'): "אמר רבי אבהו כרביא שכן בבבל קורין לינוקא רביא", וכן עשו במגילה (י"ח). כדי לפרש מספר פסוקים, ובסנהדרין (ד'): "רבי עקיבא אומר: אינו צריך, טט בכתפי – שתים, פת באפריקי – שתים". וכל שכן לעניננו, שהמלה "חלזון" אינה לשוה"ק, כי אם לשון אחרת שבה השתמשו חז"ל.

30 אגודת המחקר הצרפתית לאשורית עתיקה – מתוך מילון סורת' המקוון. וכן מצינו לפעמים שנקרא עם אות "א" בסוף, כגון בתרגום יונתן (דברים לג יט) "חִלְזוֹנָא".

31 סידור יעב"ץ (קריאת שמע): "גוון כעין הכחול וכרקיע בטהרתו, וצובעין אותו בדם **חלזון**, בריה שבים **דומה לדג וחומט ימי**". פי' מהר"י כהן (חתן המהר"ל מפראג וחותנו של המהר"ם לובלין) על מדרש תהילים (מזמור כ"ג): "**החלזון – חומט**". וכן בתבואות הארץ (הנ"ל) ובשו"ת דברי יוסף (ל"ט).

'תולעת' מציינת שם כללי למין התולעת, ואע"ג שוודאי יש בכלל מין התולעת גם סוג תולעת שאין מפיקים ממנה את הצבע ל'תולעת שני'. אפשר להביא ראיה לכך ש'חלזון' הוא שם כללי, ממה ששבלולי אדמה – החיים על האדמה ואינם מצויים בים – גם כן נקראים חלזון, וכדלהלן –

1. תרגום יונתן: "כָּל אֵילָנִיכוֹן וּפִירֵי אֶרֶצְכוֹן יִשְׁצִי חֲלֹזָנָא".³²
2. יד רמ"ה: "עלה להר... דמסתברא האי חלזון לאו האיך דאמרינן גבי תכלת הוא אלא מינא אחרינא...".³³
3. ריטב"א (וכן בחידושי הר"ן): "דשאני חלזון שאינו בעל איברים אלא גוף אטום כחלזונות שבאשפות".³⁴
4. רש"י: "משקדי חלזוני – ... מין חלזון".³⁵

32 עה"פ דברים כ"ח, מ"ב: "כָּל עֵצָךְ וּפְרֵי אֲדָמָתְךָ יִירֶשׁ הַחֲלָצִל". בדפוסים נדפס בטעות "חלזונא", ותוקן ע"פ הערוך (ערך חלזון ג'), וכן בר' תנחום הירושלמי (ע' חלזון), ובאר שבע (סנהדרין צ"א.).

33 סנהדרין (צ"א): "עלה להר וראה שהיום אין בו אלא חלזון אחד, למחר ירדו גשמים ונתמלא כולו חלזונות". ופירש ביד רמ"ה: "דמסתברא האי חלזון לאו האיך דאמרינן גבי תכלת הוא מכמה אנפי – חדא, דהאיך בהר מאי בעי, וכי תימא דסליק בענני במטרא ונחית אטורא אי הכי מאי קאמר ליה למחר נתמלא כל ההר כולו חלזונות, ודילמא הנך כולהו מימא אתו ולא מהאיך [קמא] איבנו. ותו, היכי מייתי ליה ראיא ממי דלא נפיק אלא משבעים שנה לשבעים שנה וכל שכן להאיך פירושא בתרא דקשיא טפי, דכיון דביצי חלזון משרצין כולן הרי אין נבראין מן העפר ומאי ראיא איכא מינה לתחיית המתים. אלא מסתברא דהאי חלזון דהכא לאו האיך דאמרינן גבי תכלת הוא, אלא מינא אחרינא דמיכרי מעפרא וממיא ומקרי בלשון ערבי חלזום".

34 חידושי הריטב"א (שבת ע"ה): "ולייחייב משום נטילת נשמה... ותירץ ר"ת ז"ל דם חלזון מפקד פקיד ואין בו משום חובל, וכדאמרינן בכתובות (ה:). ורבינו ז"ל בשם רבו רבינו הגדול ז"ל פירש דשאני חלזון שאינו בעל איברים אלא גוף אטום כחלזונות שבאשפות, ובכי הא ליכא נטילת נשמה אלא כשנוטל כל נשמתו לגמרי". וכ"כ בחידושי הר"ן (שבת ק"ז): "דשאני חלזון שהוא גוף אטום כחלזונות הללו שבאשפות ואינו בעל איברים".

35 על הגמרא בעבודה זרה כח: (שאינה עוסקת בעניין התכלת): "פיקעא תתאה מאי לייתי תרבא דציפירתא דלא אפתח וליפשר ולישדי ביה... ואי לא לייתי משקדי חלזוני...".

תנאי ב: על עין הצבע להיות בעל מראה כחול (בדומה לספיר, שמים וים)
התורה מצוה עלינו להטיל בבגדנו 'פתיל תכלת'. פשוט וברור הדבר, שעין הצבע של התכלת הינו צבע כחול, שהרי הגמרא מדמה אותו לצבע של ספיר, שמים וים.

חולין (פ"ט.): "רבי מאיר אומר מה נשתנה תכלת מכל הצבעונין מפני שתכלת דומה לים וים דומה לרקיע ורקיע דומה לאבן ספיר ואבן ספיר דומה לכסא הכבוד דכתיב (שמות כ"ד) ויראו את אלהי ישראל ותחת רגליו וגו' וכתוב (יחזקאל א') כמראה אבן ספיר דמות כסא".³⁶
מדברי חז"ל אפשר להביא ראיה נוספת לכך שעין התכלת הוא כחול, שהרי הוא זהה לעינו של ה'קלא אילן', שהוא צבע כחול המופק מהצומח – אינדיגו. ישנם אריגים עתיקים הצבועים באינדיגו משנת ב' ת"ס (תקופת יציאת מצרים בערך – 1300 לפסה"ע) ומראיהם הכחול עמד בעינו וטרם דהה עד ימינו ממש (ראה דיון על קלא אילן, להלן עמ' 433).³⁷

36 ופירש"י: "מה נשתנה תכלת – שהזיקתה תורה לציצית. שהתכלת דומה לים – שהחלזון מן הים הוא עולה אחת לשבעים שנה ומראית דמו דומה לים וים אנו רואין שדומה לרקיע ורקיע לספיר וספיר לכסא הכבוד דכתיב ותחת רגליו כמעשה לבנת הספיר והוא כעצם השמים אלמא שמים דומין לספיר וספיר הוא כסא הכבוד דכתיב כמראה אבן ספיר דמות כסא וכשהקב"ה מסתכל בכסא הכבוד שלו נזכר במצוה זו שהיא כנגד כל המצות".

37 אמנם בירושלמי משמע שהוא יותר נוטה לצבע העשבים שהוא דומה לירוק הידוע בימינו – גרין: תלמוד ירושלמי (ברכות פ"א ה"ב) וכן במדרש תהילים (צ'): "תני בשם ר"מ וראיתם אותה אין כתיב כאן אלא וראיתם אותו, מגיד שכל המקיים מצות ציצית כאלו מקבל פני שכינה. מגיד שהתכלת דומה לים והים דומה לעשבים ועשבים דומין לרקיע ורקיע דומה לכסא הכבוד והכסא דומה לספיר", ועיין הגהות הגר"א בירושלמי שמחק כ"ז מהירושלמי. וראה הערה 41. אמנם דעת רש"י היא שתכלת נוטה לצבע ירוק, ראה ברכות ט: "תכלת – ירוק הוא, וקרוב לצבע כרתי שקורין פוריי"ש"; ברכות נז: "תכלת – ירוק הוא, ומי שפניו ירוקים חולה הוא"; גיטין ל"א: "סרבלא דכרתי – צבע תכלת דומה לכרתי", וכן בפירושו עה"ת פ' תרומה ושלח, וכן בראב"ע. ועיין רש"י ותוס' שאנץ סוטה (יז'): "תכלת לא דמי לרקיע כל כך אלא דומה לדומה". (ויש לציין שבאמת אפשר להפיק גם צבע ירוק מחילזון הפורפורא, כמו שראינו כמה פעמים.)

לכאורה משמע מדברי הרמב"ם, שעין התכלת הינו כחול בהיר (כמראה השמים).³⁸ ראשונים אחרים מדמים את התכלת לשחור³⁹ (אמנם לא שחור

38 רמב"ם הל' ציצית (ב', א'): "תכלת האמורה בתורה בכל מקום היא הצמר הצבוע **קָתוֹךְ שֶׁבְּכֹחֹל**, וזו היא דמות הרקיע הנראית לעין בטהרו של רקיע" (ע"פ מהד' שבתי פרנקל), ויש שגרסו "לעין השמש". וכן בהל' כלי המקדש (ח', י"ג): "ותכלת האמורה בכל מקום היא הצמר הצבוע כעצם שמים שהוא **פתוך מן הכוחל**" (וע"ע בהל' יסודי התורה ג', ג' שהוא כמראה הרקיע). [תרגום של מילת 'פתוך' הוא כמו 'מעורב', כמו במשנה (נגעים א', ב') "הפתוך שבשילג כיון המזוג בשילג הפתוך שבסיד כדם המזוג בחלב", ופירש הרמב"ם: "פתוך, המראה המעורב מן הלובן והאודם". וכן ברמב"ם (הל' איסורי ביאה ה', ט'): "היה הדם שחור יתר מן הדיי היבש טמאה, היה **פתוך** ממנו כגון שהיה מראהו כעין הזית השחור או כעין הזפת או כעין העורב ה"ז טהור"]. ועיין בפירושו ר' אברהם בן הרמב"ם עה"ת (פרשת תרומה) שכתב כי "תכלת הוא **ממוצע בין כחול העמוק ללובן**". וכן בספר המספיק לעובדי ה' לר' אברהם בן הרמב"ם (חלק ההלכה פרק לג): "היה מצמר כחול, זך, הדומה לצבע הענן הנדמה לעין שהוא צבע השמים". וכ"כ החזקוני (שמות כ"ד, י'): "מעשה לבנת הספיר יש ספיר שחור וזה ספיר **כעין לבן** והוא כעין תכלת בלוי"ז בלע"ז". אמנם ישנם מעט לשונות ברמב"ם, מהן משתמע בניגוד לנ"ל כי התכלת נוטה לשחור – הל' ציצית ב', א': "והתכלת האמורה בציצית צריך שתהיה צביעתה צביעה ידועה שעומדת ביופיה ולא תשתנה וכל שלא נצבע באותה צביעה פסול לציצית אף על פי שהוא כעין הרקיע, כגון שצבעו באסטיס או בשאר המשחירין הרי זה פסול לציצית"; שם ב', ח': "היתה כולה תכלת עושה לבן שלה משאר צבעונין חוץ מן **השחור מפני שהוא נראה כתכלת**". ועיין מעשי למלך הל' כלי המקדש ח', י"ג. ועיין הערות 39 ו-40, וצ"ע.

39 אבן עזרא – הפירוש הקצר (שמות כ"ה, ד'): "ותכלת – **היא עין קרובה לשחרות, והיא מעט דומה לשמים**, על כן פתיל תכלת לזכרון במעשה ציצית. ויתכן שנקרא כן בעבור שזאת העין תכלית כל העינים, כי אין אחריה, כי הלובן תחלה". וכ"כ הרוקח (פרשת תרומה): "תכלת הוא צמר צבוע **קרובה לשחרות** דומה לרקיע תכליתו ע"כ נקרא תכלת". ואם נאמר כן בדעת הרמב"ם (ראה בהערה הקודמת), אזי פירוש דבריו כי התכלת נראית כשמים ב"טהרו של רקיע" לא יהיה כפי שמבינים, ש"טהרו של רקיע" היינו בצהריים כשהרקיע בטהרו ואז הוא כחול בהיר, אלא סמוך לחשכה, כדאמרי אינשי איערב שמשא ואדכי יומא (ברכות ב:), שאז הוא קרוב לשחור. וע"ע מדרש אגדה (פרשת שלח ס' ל"ח; מחברו חי כנראה לקראת סוף האלף החמישי והשתמש בדברי חז"ל, בדברי רבי משה הדרשן, במדרש לקח טוב ועוד): "**כשם שהתכלת שחור** כך הלילה חשיכה היא". ועיין שו"ת רדב"ז (חלק ה' סימן מ"ח): "יש גוון תכלת שהוא שחור הרבה ויש שאינו שחור כל כך". וכן מבואר במדרש שכחול כה נקרא שחור – במדבר רבה (פרשה ב' אות ז'): "יהודה נפך וצבע מפה שלו דמותו **כמין**

ממש⁴⁰) או למראה השמים לעת ערב.⁴¹ מכל המקורות הללו נראה, כי התכלת הינו כחול כהה ולא בהיר. מכל מקום הגוון המדויק אינו מעכב – ראה להלן עמ' 495.

תנאי ג: שהצבע לא ידהה אחר כיבוסו

הרמב"ם מוסיף תנאי נוסף לכשרות התכלת, והוא שהצבע יהא עמיד ולא ידהה. זו לשון הרמב"ם (שם): "והתכלת האמורה בציצית צריך שתהיה צביעתה צביעה ידועה שעומדת ביופיה ולא תשתנה וכל שלא נצבע באותה צביעה פסול לציצית אע"פ שהוא כעין הרקיע...".

נראה לומר, שהמקור לדברי הרמב"ם לקוח מהגמרא במנחות (מב:), שם מובאת צורת בדיקה, המאפשרת לבדוק איזו היא תכלת אמיתית: "...איפרד חזותיה – פסולה, לא איפרד חזותיה – כשרה...". מכך שהגמרא השתמשה במדד

שמים ומצוייר עליו אריה, יששכר ספיר ומפה שלו צבוע שחור דומה לכחול ומצוייר עליו שמש וירח", הרי מבואר, כי קיים עין צבע כחול של נפך שהוא כמין שמים, וכן ישנו עין צבע כספיר, שהוא יותר שחור.

40 אבן עזרא (שמות כ"ה, ד'): "ותכלת – אמר יפת, שהוא כדמות שחרות, כי הוא תכלית כל הצבעים. והכל ישובו אליו, והוא לא ישוב במעשה אדם לעולם. ואנו נסמוך על רז"ל שאמרו שהוא **ירוק**". ר"ל שלא הסכים עם יפת שיהא שחור ממש, אבל מכל מקום בפירוש הארוך הנ"ל כתב שהוא דומה לשחרות. ועיין גדה (י"ט). שכחול הוא דהה דשחור ובכלל שחור הוא, וכן הובא בביאור הלכה לענין שחרות רצועות תפילין (סימן ל"ג ד"ה הרצועות שחורות): "אבל מדינא כל שחל עליו שם שחור סגי ליה, ולפ"ז אפילו אם היה מראיתו דומה למראה הכחול [שקורין בלא"ה] ג"כ כשר, וראיה לזה מנדה (י"ט). במראות הדמים דאם היה שחור כחרת טמא כיהה מכן אפילו היה שחור ככחול טהור, וכדפירש"י שם, אלמא דמראית כחול הוא בכלל שחור, וכן בחולין (מ"ז) לענין ריאה דאם שחרותה דומה לכחול, וכדאיתא ברמב"ם (שחיטה ד', י"ט) שחורה ככחול, אלמא דאף מראה כחול הוא בכלל שחור".

41 רש"י בשם ר"מ הדרשן (במדבר י"ד, מ"א): "וכן צבע התכלת דומה לצבע **רקיע המשחיר לעת ערב**". וכ"כ רבינו שלמה בן היתום (מו"ק יט.): "ותכלת דומה לעין הרקיע **בלילה** שהוא צח". וראה הערה 37.

זה של עמידות כדי לבחון אם תכלת הינה כשרה או לאו, למד הרמב"ם, לכאורה, כי זהו דין בעצם, הגורם לכשרות או לפסול בתכלת.⁴²

סיכום

החלזון של תכלת צריך להיות: (1) שבלול ימי. (2) מפיק צבע כחול. (3) בעל צביעה הנשארת בחזקה בלי לדהות.

לא מצאנו בחז"ל או בראשונים תנאים נוספים הנצרכים כדי להכשיר תכלת (תיאורים נוספים של החלזון לא נאמרו כתנאים לכשרות התכלת, כפי שיבואר בהמשך), ומכיוון שכך, הרי שאין כל סיבה לומר שישנו תנאי נוסף, שאינו מוזכר בחז"ל.

המורם מן הנ"ל הוא כי כל⁽¹⁾ שבלול ימי⁽²⁾ המפיק צבע כחול⁽³⁾ שהוא חזק מבלי לדהות – לכאורה יהא כשר לתכלת, ללא קשר לשאלה האם הוא הוא החלזון שבו השתמשו חז"ל.

המורקס טרונקולוס (ארגמון קהה קוצים) וסגול הצורי

המורקס טרונקולוס – ארגמון קהה קוצים (Murex / Hexaplex Trunculus), הינו שבלול ימי ולו בלוטה בגוף, המפיקה נוזל, שבו השתמשו בימי קדם להכנת צבע עמיד כעין אינדיגו (כחול). הרכיב העיקרי של אותו צבע קרוי דיברומראינדיגוטין (dibromo-indigotin), ממנו מופק צבע סגול-כחלחל.

42 אמנם עיין בדברי רבינו גרשום (מנחות מא:): "רב יהודה מסר גלימא עם תכלת לקצרא ומפייסו שיוהר שלא יקלקל מראה התכלת. עביד ליה סיסא, היה כורך התכלת בחוטין אחרים כדי שלא ישנה מראהו". ודלא כפירש"י שם. אולם אפשר לומר דגם הרמב"ם מודה שאפשר לשנות מראה התכלת ע"י צפון, כמו שכתבו תוספות (זבחים צה:): "אבל מעיל דכהן גדול אינו יכול לכבסו ע"י צפון משום דאמרינן במסכת נדה (סב.) דאפילו צבעא נמי מעבר". וכן מוכח מהגמ' (מנחות מג:): "איפרד חזותיה – בדקינן לה בדרב אדא" – שאפשר להוריד תכלת ע"י הבדיקה, רק פחות מקלא אילן. ואם כן כוונת הרמב"ם הוא רק שעומד ביופיו לאורך זמן בכיבוס ושימוש רגיל.

במצבו הראשוני הוא צובע בסגול, ואילו כאשר הוא נחשף לאור השמש בתהליך הצביעה אפילו לזמן מועט, עין צבעו נהפך לכחול.

עין הצבע המופק מן המורקס היה ידוע בשם 'סגול הצורי' ('טיריין פורפל' בשפות המערב) על שם העיר צור (כיום בלבנון), שהייתה מרכז הייצור של אותו צבע סגול. לצבע המורקס "היו יופי ועמידות מרשימים ביחס לשאר הצבעים הידועים שבהם השתמשו לצביעה"⁴³. המעלות הללו, כמו גם יוקרו הרב של הצבע, גרמו לכך שצבע המורקס נעשה עם הזמן מזוהה בלעדית עם אנשי המלכות והממשלה. ניתן לומר על המורקס, כי היה זה הצבע המפורסם ביותר בימי קדם⁴⁴.

*

העולה מדברינו עד כאן הוא כי לכאורה המורקס כשר להפקת תכלת, וזאת מכיוון שהוא ממלא את כל התנאים שנמסרו לנו שמעכבים בדיון זה, כנ"ל:

1. הוא שבלול מי.
 2. הוא מפיק צבע כחול.
 3. צבעו נודע כצבע אשר אינו דוהה במשך הזמן.
- כל זאת, מלבד הראיות אשר מזהות את המורקס כחלזון המסוים בו השתמשו חז"ל בפועל לצורך מצות תכלת, וכפי שיתבאר בחלק הבא.

Bender, 1947, P. 4. 43

Cooksey, 1994. 44

ועיין בראשית רבה (וישלח פרשה ע"ט) "במאה קשיטה... א"ר סימון קו"ף קמיליא, סמ"ך סלעים, טי"ת טריון" וכ"ה בילקוט שמעוני (וישלח רמז קל"ג). ובמוסף הערוך (ע' טריון, והובא בפי' מהרז"ו) פי' דהיינו תכלת הנקרא כן על שם עיר מוצאו צור (Tyre). אמנם רש"י ומפרשים נוספים פרשו שהוא מין מטבע. ועי' בראשית רבה (מקץ פרשה צ"א) "קחו מזמרת הארץ וכו' רבי יהושע דסכנין בשם רבי לוי דברים שהן מזמרינ בעולם חלזון חמר קטף ומור איגוריי". גם משם מתבאר, כי צבע החלזון היה דבר חשוב וידוע עוד מימי האבות.

חלק ב' - שבלול המורקס - החלזון שבו השתמשו בזמן חז"ל

כפי שכבר נתבאר בחלק הראשון, כדי לייצר תכלת כשרה, לכאורה אין צורך שהצבע יופק מאותו חלזון שבו השתמשו חז"ל, אלא די שיעמוד בשלושת התנאים אשר הוגדרו כמעכבים להכשיר. ועם כל זאת נראה, כי **לאמיתו של דבר**, חלזון המורקס הוא החלזון שבו השתמשו למצות תכלת מאז ומעולם כל זמן שזכו לקיים את המצוה בפועל.

א. התכלת שהשתמשו בה למצוה היא הצבע שבו השתמשו לצביעה רגילה
התכלת מוזכרת בפסוקים רבים בתנ"ך, ולעולם היא מוזכרת באחד מתוך שני הקשרים: א. לבגדי מלכות⁴⁵. ב. למצוות – כגון ציצית, יריעות המשכן ובגדי כהן גדול. באף לא אחד מהמקומות הללו אנו מוצאים חילוק בין התכלת העומד לבגדי מלכות של הגויים לבין התכלת שהשתמשו בו כלל ישראל למצוות השונות. המילה תכלת הנמצאת בשני ההקשרים הללו מוזכרת באותו אופן ללא כל רמז לחילוק אפשרי העשוי להיות ביניהם. משל למה הדבר דומה, לחומר היקר הידוע בשם "זהב", שבו נעשה שימוש במשכן, שלכאורה אין שום צד לחלק ולומר כי קיימים שני מיני זהב – אחד בו השתמשו לצרכי המשכן, ואחר בו השתמש המון העם לצרכי חולין⁴⁶.

הרמב"ן מסביר, כי מטרתם של בגדי כהונה הינה לפאר את הכהן הגדול בבגדי מלכות, שהרי התכלת שבה השתמשו לבגדי כהונה היא התכלת שבו השתמשו בעבור בגדי מלוכה בזמן התורה (וגם בזמנו של הרמב"ן). הצבע בו צבעו את התכלת לא היה מיוחד למקיימי מצוה בלבד. אדרבה, הוא היה בשימוש לכל מיני בגדי מלכות אשר היו באותו הזמן, ועליכן ציוותה התורה שהכהן הגדול

45 יחזקאל כ"ג, ו': "לְבָשֵׁי תְּכֵלֶת פָּחוֹת וְסָגְנִים". ירמיהו י', ט': "תְּכֵלֶת וְאַרְגָּמָן לְבוֹשָׁם". אסתר א', ו': "חֹר פָּרָפֶס וְתְּכֵלֶת". אסתר ח', ט"ו: "בְּלִבוֹשׁ מְלָכוֹת תְּכֵלֶת וְחֹר".

46 ואף כי מצינו ביומא מד: ששבעה מיני זהב הן, ואף במשנה שם שנינו כי יש זהב ירוק וזהב אדום, לא מצאנו בשום מקום שיהא חילוק בין זהב הכשר למקדש לזהב אחר.

ילבש בגדים הצבועים בו, שמתוך שהם ניכרים לכול כבגדי מלכות, יהיו הם לו לכבוד ולתפארת.

וזו לשון הרמב"ן: "לכבוד ולתפארת – שיהיה נכבד ומפואר במלבושים נכבדים ומפוארים, כמו שאמר הכתוב כחתן יכהן פאר (ישעיהו ס"א, י'), כי אלה הבגדים לבושי מלכות הן, כדמותן ילבשו המלכים בזמן התורה... והתכלת גם היום לא ירים איש את ידו ללבוש חוץ ממלך גוים, וכתוב (אסתר ח', ט"ו) ומרדכי יצא מלפני המלך בלבוש מלכות תכלת"⁴⁷.

ראיה נוספת לכך שהתכלת שבה השתמש ההמון לבגדים מפוארים, היא היא התכלת המשמשת למצוה, ניתן להביא מהגמרא במסכת עירובין (צ"ו:).

הגמרא שם קובעת, כי המוצא תכלת בשוק יכול לקחתו מתוך הנחה שנצבע בתכלת הכשרה לציצית, אולם עדיין מוטל עליו לחשוש שמא לא נצבעה לשם מצוה: "אמר רבי אלעזר: המוצא תכלת בשוק, לשונות – פסולות"⁴⁸, חוטין – כשרין. מאי שנא לשונות – דאמר: אדעתא דגלימא צבעינהו⁴⁹, חוטין נמי, נימא: אדעתא דגלימא טוינהו! – בשזורים⁵⁰. שזורים נמי, נימא: אדעתא דשיפתא דגלימא עייפינהו! – במופסקין, דכולי האי ודאי לא טרחי אינשי⁵¹."

חששה של הגמרא שמא התכלת לא נצבעה לשמה מלמד על כך שהתכלת של ציצית הייתה בשימוש גם לשם מטרות אחרות, כגון שאר בגדים, והיא לא שימשה דווקא למצות ציצית. יתרה מכך – נראה מדברי הגמרא, כי רוב אריגי התכלת אשר יוצרו נועדו לשם בגדי חול ולא למצות תכלת, שכן אילו היה המצב הפוך, שהרוב היה למצות תכלת, היינו יכולים להניח שהתכלת אכן נצבעה לשם מצוה⁵².

47 רמב"ן עה"פ (שמות כ"ח, ב): "וְעִשִּׂיתָ בְּגָדֵי קָדָשׁ לְאַהֲרֹן אֶחָד לְכָבוֹד וּלְתִפְאָרֶת."

48 פירש"י: "שמא לא צבע לשם ציצית, ואנן עשייה לשמן בעינן".

49 פירש"י: "דגלימא טוואתיה – לארוג מהן טלית ולא לעשות מהן ציצית".

50 פירש"י: "שאין דרך לארגם. ובריטב"א: "ושמע" מהכא דחוטי ציצית צריכין להיות שזורין".

51 פירש"י: "במופסקין דכולי האי לא טרח – לחזור ולקשרם ולהסך אותן".

52 כלומר, היינו מכשירים את החוטין שאינן מופסקין מטעם כל דפריש מרובא פריש, כיון שרובן נעשו לשמה.

מכל האמור נראה, כי צבע התכלת שבו השתמשו לצביעה של חולין היה בדיוק אותו הצבע שבו השתמשו למצוה, ואף משמע, כי רוב התכלת הנמצא בשוק נועד לצרכי צביעה של חולין⁵³.

ב. בזמן חז"ל לא היה צבע כחול מלבד תכלת ואינדיגו צמחי (קלא אילן)
מהגמרא במנחות (מג.) אפשר לעמוד על נקודה חשובה נוספת. בתוך דיון בעניין תכלת שנבדקה באופנים המבוארים שם, כאשר תוצאות הבדיקה הראו שאינה לא תכלת ולא קלא אילן, תמה רב אחאי בטענה כי הדבר לא יתכן: "אמר להו רב אחאי: הא לא תכילתא ולא קלא אילן היא?!"⁵⁴.
רב אחאי הניח שבגד בצבע כזה, מקורו אחד משניים – או מתכלת אמתי או מקלא אילן (אינדיגו צמחי – ראה עמ' 433). מכאן מוכח, כי היו רק שני צבעים אפשריים בנמצא, או תכלת או קלא אילן, וצבע כחול שניתן להוכיח כי אינו קלא אילן בהכרח יהיה תכלת כשרה.

*

המורם מכל הנ"ל:

אם נצליח לברר מהו הצבע שבו השתמשו בזמן חז"ל לצביעת בגדים בגוון תכלת (אף בקרב העמים), אזי יהיה מוכח, כי הוא הוא הצבע שבו השתמשו בעבור תכלת של ציצית, ובתנאי שאינו 'קלא אילן' (ראה עמ' 433 לתרגום 'קלא אילן').

53 ואין שם חשש משום קלא אילן, שהרי מדובר במקרה שבדקן, כמש"כ במאירי: "אף על פי שבדקם ויצאו מתורת ספק קלא אילן". ולענין הגמ' מנחות (מ"ג.), שאין תכלת נקחת אלא מן המומחה, עיי' תוס' כאן: "וי"ל דכשמצאן שזורין ומופסקין שאנו יודעים שלצורך ציצית נפסקו יש לתלות דמן המומחה נפלו דכשאינו מומחה אינו רגיל להתעסק בדבר שיודע שלא יקנו ממנו".

54 וראה שם כיצד יישב את התמיהה.

לאור הנ"ל, ולאור הראיות המוכיחות שבזמן חז"ל היה שימוש נרחב בצבע המורקס לצורך עשיית בגדי תכלת בעבור המלכות⁵⁵, הרי בכך ראייה מספקת שהוא הצבע שבו השתמשו גם למצות תכלת של ציצית.

*

ובר מן דין, קיימת ראייה נוספת, שבאבחנה מסוימת הינה חזקה אף יותר ממה שהבאנו עד כה: בתחום מחקר, שבו כבר נעשה בירור מקיף ויסודי והועלו ממצאים בעלי חשיבות רבה, לא נתגלה במהלך כל הדורות אלא **אך ורק** יצור ימי אחד אשר שימש בימי קדם לצביעה בכחול, הלא הוא שבלול המורקס⁵⁶. יתר על כן, אין כל תיעוד על שום בריה ימית אחרת אשר שימשה ליצירת צבע **כלשהו** במשך ההיסטוריה כולה!

ג. השוואה בין המורקס לחלזון שהיה בזמן חז"ל

בשלב זה נעמוד על מספר מאפיינים של שבלול המורקס, הנהנים במדויק לתיאורי חז"ל, כמו גם לדברי הראשונים והאחרונים ביחס לחלזון אשר היה בשימוש בפועל בעבור מצות תכלת.

1. תהליך הצביעה זהה למתואר בפי חז"ל.
2. מראה פני שטח המורקס הינו כמראה הים.
3. גזירות הרומיים, אשר הגבילו את ייצור הצבע המופק מהמורקס, מקבילות לגזרות המגבילות את ייצור התכלת שהוזכרו בגמרא.
4. קץ השימוש במורקס חופף לקץ זמנה של תעשיית התכלת.
5. צביעת המורקס בזמן חז"ל היתה נפוצה בדיוק באותם מקומות שבהם מתוארת צביעת התכלת.

55 כמבואר לקמן בהמשך.

56 ראה : Sequin-Frey, 1981 and Bender 1947, P. 5.

6. חז"ל, ולהבדיל – חכמי האומות, כינו את התכלת בשמו היווני של המורקס – Πορφύρα 'פורפירא'. גם האחרונים מזהים את חלזון התכלת כשבלול הפורפירא.
 7. תרגומי התורה ליוונית מתרגמים את המילה 'תכלת' באותה מילה שבה השתמשו בעבור הצבע של ה'מורקס'.
 8. עינו של צבע המורקס זהה לעין צבעו של ה'קלא אילן'.
 9. צבעו של המורקס חזק במיוחד ואינו דוהה. החילוק היחיד הקיים בין קלא אילן למורקס הינו שהקלא אילן דוהה, בדיוק כפי שאמרו חז"ל לגבי ההבדל בין תכלת לקלא אילן.
 10. הצבע הטוב ביותר מופק מהמורקס דווקא כאשר השבלול עדיין חי, וכדברי חז"ל לגבי חלזון התכלת.
 11. בלוטת הצבע חלוקה מדם החלזון, כפי שמביאים תוס' לגבי חלזון התכלת.
 12. דמו של החלזון הינו בעל מראה שחור, כתיאור הרמב"ם.
 13. צבע המורקס היו דמיו יקרים ביותר, כדברי הגמ' לגבי התכלת.
- עתה נעמוד על פירוט הדברים.

1. דרך הצביעה

תהליך הפקת צבע התכלת משבלול המורקס זהה לתהליך המבואר בגמרא מנחות (מ"ב:): "אמר ליה אביי לרב שמואל בר רב יהודה: הא תכילתא היכי צבעיתו לה? אמר ליה: מייתנין דם חלזון וסמנין⁵⁷ ורמינן להו ביורה ומרתחינן ליה..."

גם כיום, כאמור, התהליך נעשה באותו אופן (ראה תמונות בסוף הספר, עמ' 523).

1. מערבבים את הדם שהוציאו מהמורקס במים עד שהם מתלכדים לכדי תמיסה. דבר זה נעשה בעזרת נתון הידרוקסידי (הנקרא סודה קאוסטית או נתר מאפל) וגם בעזרת אותו חומר בתמיסה המבצע "חיזור", אשר מכונה sodium dithionite.

57 סמנין או סממנין הינם מיני חומרים לצביעה, כמבואר בב"ק (ק"א.): "איבעיא להו: יש שבח סמנין על הצמר..."

שני הרכיבים הללו משנים את רמת החומציות (ערך ה־pH) של התערובת, ועלידי כך מתאפשרת קליטת הצבע היטב לתוך הצמר. הרכיבים הללו הינם החומרים הרגילים שבהם משתמשים בעבור צבעים המיוצרים עלידי צביעה ביוֹרָה⁵⁸, ולהם תכונות הזהות לאלו של אותם חומרים בהם השתמשו בעבר (אפר של עץ וכו').⁵⁹ [והנה כל זה כדברי הרמב"ם ורש"י, שכתבו שצביעת הצמר נעשית כדרך שהצבעים עושים⁶⁰.]

2. מרתיחים את החומרים המעורבים ומכניסים את הצמר לתוכם למשך כשעה. אחר שמפרידים אותו מהחומר, מקבל הצמר צבע כחול מעולה.

2. מראה פני שטחו של המורקס טרונקולוס הינו טורקזי הדומה לים – כתיאור חז"ל לשון הברייתא (מנחות מ"ד): "ת"ר חלזון זה גופו דומה לים... ובדמו צובעין תכלת לפיכך דמיו יקרים".

לפי רש"י, דברי הברייתא "גופו דומה לים" מתייחסים למראה גופו. פני שטחו של החלזון אכן מעניקים לו מראה כשל הים התיכון, שם הוא מצוי. לעתים הוא מכוסה חלקית עלידי אצותיים אשר ניתן להסירן בקלות יחסית באמצעות מברשת שיניים, בעוד פני השטח הטורקזי עומד בעינו ואינו ניתן להסרה באמצעות מברשת. (ניסינו להסיר את השכבה הירקרקת של החלזון, אולם ללא

58 ראה: Milner 1992.

59 ה־pH הרצוי הוא 7-8. אפשר להגיע אליו באמצעות כל מיני חומרים טבעיים, כגון אפר עץ וכדומה, וככל הנראה אלו הם הסממנים המוזכרים בגמרא. ראה Boesken Kanold, 2005. וראה מאמר רחב בנושא "צביעת תכלת על פי הרמב"ם ושימוש בסממני צביעה טבעיים" מאת פרופ' זהר עמר וד"ר דוד אילוז (המעין, תמוז תשע"ג, עגד, גליון 206).

60 רמב"ם הל' ציצית (ב', ב'): "כיצד צובעין תכלת של ציצית? לוקחין הצמר ושוּרין אותו בסיד ואחר כך מכבסין אותו עד שיהיה נקי ומרתיחים אותו באהלא וכיוצא בו, **כדרך שהצבעין עושים כדי שיקלוט את העין**, ואחר כך מביאין דם חלזון... ונותנין את הדם ליורה ונותנין עמו סממנין כמו הקמוניא וכיוצא בהן **כדרך שהצבעין עושים** ומרתיחין אותו ונותנין בו הצמר עד שיעשה כעין רקיע וזו היא התכלת של ציצית", ובכסף משנה: "כיצד צובעין תכלת וכו' **נראה שזה כתב רבינו מדעתו שזה דרך הצבעין**"; רש"י (מנחות שם, ע"פ צ"ק): "וסממנים – לשרות בהן **כדרך הצובעין** לשרות בצריף שקורין בייצ"א".

הצלחה. במידה רבה ניתן לומר כי היא מהווה חלק מהחילזון עצמו ואינה רק לבוש חיצוני המולבש עליו). תואר פני שטחה של הקונכייה תואם לחלוטין את תיאור חז"ל⁶¹ (ראה במדור התמונות שבסוף הספר, עמ' 518). יתר על כן, אחר בדיקה נמצא כי חלזון המורקס הינו ייחודי בפרט הזה. לחלזונות אחרים אשר נמצאו בסביבת גידולו של המורקס לא היה כל דמיון לאותו מראה. חלזון התכלת לבדו הוא אשר נמצא ממש ראוי להגדרה של "דומה לים".

בנוסף לכך, חלזון התכלת הינו החלזון היחיד בסביבת גידולו, אשר לו דמיון מובהק לסלעים המקיפים אותו בקרקעית הים. קשה מאד להבחין בין חלזון המורקס לסלעים. חלזונות אחרים באותו אזור – פני שטחם הינו חלק, ובתור שכאלו הם נראים נקיים ובעלי מראה לבן/חום. אותם חלזונות אחרים, בניגוד למורקס, נראים בברור בקרקעית הים.

(אחד הטיעונים המועלים כנגד זיהוי המורקס עם חלזון התכלת הינו שאין המורקס בעל מראה טורקזי, כי אם חום או לבן. הסיבה הפשוטה לכך הינה שאחר שהוא מוצא אל מחוץ למים למשך זמן מה, מתים אותם אורגניזמים אשר מעניקים לקונכייה את אותו הצבע, והיא נהפכת ללבנה או חומה. חז"ל, כמובן, תיארו את החילזון במצבו הטבעי ולא אחר שיובש לחלוטין).

61 ועיין מש"כ בספר "חזון נחום" (ברכות א', ב') ע"פ הר"ש סירליו ז"ל, שגוף החלזון הינו בעל מראה ירוק (green), ע"ש. וראה בירושלמי (ברכות פ"א ה"ב) וכן במדרש תהילים (צ'), שמתאר את התכלת, הים והרקיע כירוקים: "תני בשם ר"מ וראיתם אותה אין כתיב כאן אלא וראיתם אותו, מגיד שכל המקיים מצות ציצית כאלו מקבל פני שכינה, מגיד שהתכלת דומה לים והים דומה לעשבים ועשבים דומין לרקיע ורקיע דומה לכסא הכבוד והכסא דומה לספיר". וכן מצינו לפעמים ש"ים" הוא קרקעית הים כפי שפירש הרד"ק (ישעיהו י"א, ט'): "כמים לים מכסים – מקום המים יקרא ים. המים ממלאים אותו המקום עד שמכסים אותו שלא יראה קרקע הים". וכן ברמב"ן (בראשית א', י'): "וקרא למקוה המים ימים", כאילו הוא ים מים, לפי שקרקע המקוה נקרא ים, כדכתיב (ישעיה י"א, ט') 'כמים לים מכסים' [וכן בחבקוק (ב', י"ד): 'כי תמלא הארץ לדעת את קבוד ה' פמים קסו על גס'], וכן ואת הים הוריד מעל הבקר (מ"ב ט"ז, י"ז), כי מפני שהוא מקוה מים גדול יקרא כן". וכן ברבנו בחיי (שם). וע"ע בשערי אורה שער א.

4-3. צבע מהמורקס התמעט וכלה בתקופות שבהן הלכה התכלת ונגנזה

איתא בגמרא (מנחות מ"ג.): "מר ממשכי אייתי תכלתא בשני רב אחאי".

מלשון הגמרא הזו נראה, שכבר בימי רב אחאי נחשב מקרה של הבאת תכלת למאורע הראוי לציון, שכן התכלת כבר לא הייתה נפוצה כבעבר. מאידך גיסא, מבואר כאן שאכן הייתה לכל הפחות כמות מועטת של תכלת בנמצא בזמנו של רב אחאי. אותו רב אחאי שייך לתקופת 'רבנן סבוראי' (התקופה שבין האמוראים לגאונים – בערך בשנת ד"א ר"ס, 500 לספה"ע⁶²).

המקורות הראשונים שבהם מוזכר שהתכלת אינה מצויה עוד בינינו מצויים בכתבי הגאונים⁶³ והראשונים⁶⁴. נראה, אם כן, שהשימוש בתכלת פסק מישראל בזמן שבין תקופת רבנן סבוראי לתקופת הגאונים⁶⁵.

62 איגרת רב שרירא גאון (רבנן סבוראי ע"ט): "ובתר הכי אף על גב דודאי הוראה לא הות, הו סבוראי דמפרשי פירושי דמקרי להוראה ואקרי אנהו רבנן סבוראי. וכל מאי דהוה תלי וקאי פרשוה, כגון רב רחומי ורבה ורב יוסף ורב אחאי (שעשה השאלות) שהיה מרבנן סבוראי", וכן ק"ב: "אומר רבינו שמואל דהוה רב אחאי (שעשה השאלות) שהיה מרבנן סבוראי", וכן בספר הכריתות לר"ש מקינון (הקדמה ימות עולם). וכתבתי כאן כפי מסקנת שם הגדולים להחיד"א (ערך רב אחא – קמ"ה), ושם בשם האר"י (בשער הגלגולים); תולדות תנאים ואמוראים (ערך רב אחאי). וכן בדורות הראשונים (רבנן סבוראי פכ"ג), שיש למחוק ב' תיבות בתוספות הנ"ל "שעשה השאלות", דמוכח מדברי התוספות עצמם שט"ס הוא, שכן בעל השאלות חי בתקופת הגאונים ולא היה מרבנן סבוראי.

63 בהשגות הראב"ד על הרמב"ם (ציצית א', ד'): "והגאון רב נטרונאי ז"ל סידר אותו יפה סידור נאה מאד על דרך שאמרה ההלכה... ונהגו לעשות חוליא אחת... בתכלת ולבן. עכ"ל". ויש שדייקו מלשון רב נטרונאי "ונהגו", שעדיין היה תכלת בזמנו או קרוב אליו. ורב נטרונאי בר הילאי גאון מלך בשנת 853-861 לספה"ע. אמנם, באמת נראה שלא היה לו תכלת (וכוונת "ונהגו" הוא על המנהג מזמן שהיה תכלת), שכן רב שר שלום גאון (843-853 לספה"ע) כבר כתב (תשובות הגאונים – שערי תשובה, סימן קנ"ט): "... כשהיה תכלת ביד ישראל כשהיו מטילין ציצית לבגד כך היו עושין", וכן בשאלות דרב אחאי גאון (680-756 לספה"ע) לא הביא דיני תכלת (בשאלתא קכ"ז), וכתב על זה בהעמק שאלה (אות ו') שלא היה תכלת במקומו בזמנו.

64 הלכות קטנות לרי"ף (הלכות ציצית דף י"ג:): "והאידינא דלית לן תכלת", שו"ת הרמב"ם (סימן קל"ח): "אבל עכשיו הואיל ואין לנו אלא לבן לבד", רבנו בחיי (במדבר פרק ט"ו): "ועכשיו שאין לנו תכלת עושין לבן בלא תכלת", תוספות (מנחות ל"ח:): "ואהא סומכין שאין לנו תכלת [ומטילין לבן]", מלחמות ה' (שבת י"ב:). "שאם כדבריו, אנו שאין לנו

מהגמרא בסנהדרין (י"ב). ניתן ללמוד, שכבר בימיו של רבא (חי עד ד'ק"א – 351 לספה"ע)⁶⁶, המסחר בתכלת הוגבל בידי השלטון, לפחות ברמה מסוימת.⁶⁷ על העוסקים בכך הוטלו עונשי מאסר ואף גרוע מכך. הגמרא מצטטת מה שנראה כמסר מוצפן⁶⁸ אשר נמסר לרבא בהקשר למעצרים ולשחרורם של שני אנשים שנתפסו כשהם מביאים תכלת: "שלחו ליה לרבא: זוג בא מרקת [=טבריה], ותפשו נשרן [=חיל], ובידם דברים הנעשה בלוז, ומאי ניהו – תכלת, בזכות הרחמים ובזכותם יצאו בשלום"⁶⁹.

גזירות הרומיים על ייצור צבע מחלזון המורקס תועדו בידי היסטוריונים: יוליוס קיסר (ג'תשי"א-ג'תשט"ז – 44-49 לפנסה"ע) ואחריו נירון קיסר (שמלך קודם חורבן בית שני – ג'תתי"ד-ג'תשכ"ח – 54-68 לספה"ע) העבירו בחוק גזירות, האוסרות על כל הנתינים למעט אנשי המלוכה ללבוש את ה'טיריאן' פורפור שנצבע במורקס⁷⁰. כמאתיים שנה לאחר מכן, שוב נאסר ייצור הצבע, הפעם בידי

תכלת אין אנו צריכין להטיל לבן", הלכות קטנות לרא"ש (הלכות ציצית סימן ט"ו): "אבל האידנא שאין לנו תכלת אין לדקדק במנין החוליות".

65 וכן מבואר ברמב"ן (מלחמות ה' שבת י"ב): "והרי אבות קדמונים מימות הגאונים נהגו לצאת בטלית שיש בה לבן בלא תכלת".

66 איגרת רב שרירא גאון (כתיבת התלמוד): "ובתר הכי אבבי ורבא. ונפיש שמדא בא"י, ושם: "ושני מלכותא דרבא הוו ארבע סרי שנים ושכיב בשנת תרס"ג (לשטרות – 351 לספה"ע)" וכ"כ בספר הכריתות לר"ש מקינון. ובספר הקבלה להראב"ד כתב שמת בשנת ד' קי"ג (353 לספה"ע).

67 ועיין הגהות היעב"ץ על הש"ס (סוטה מ"ח: מהד' וגשל): "אע"ג דבימי אמוראים ראשונים עדיין היה נמצא תכלת, כדאיתא בהתכלת (מנחות מב:): מ"מ לא היה מצוי הרבה כדמוכח נמי התם".

68 מהרש"א, חידושי אגדות (שם): "שכתבו ושלחו כל זה ברמז", ועיין בן יהוידע (שם): "ויתכן שהיה באותו זמן גזירה ממלכי רומא שלא יצבעו תכלת לציצית", עי"ש.

69 פירש"י: "זוג – שני תלמידי חכמים. בא מרקת – טבריא. ותפשו נשר – חיל פרסיים (וי"א רומיים, עי' מהר"ץ חיות וכן יהוידע). דברים הנעשים בלוז – תכלת, בלוז עושין אותה, כדאמרין בסוטה (מו:), היא לוז שצובעין בה תכלת".

70 Suetonius, The Twelve Caesars, Julius XLIII, Nero XXXII (Written in 127 CE).

הקיסר הרומי דייקלוטניוס (ד'מ"ד-ד'ס"ה – 284-305 לספח"ע⁷¹, אותו שליט רע ומדכא נזכר בירושלמי ובמדרש⁷²). מאוחר יותר, תחת ממשלת קונסטינטינוס גאלוס (ד'קי"א-ד'קי"ד – 351-354 לספח"ע), נגזר על-פי חוק עונש של עינויים על כל מי שיצבע את ה'סגול הצורי' (דהיינו צבעי המורקס) בניגוד לחוק, וכפי שמסופר בכתבי ההיסטוריה:

"... שני האנשים עונו, כמו גם אדם בשם אפולינריס, פקיד בדימוס, וכן אביו, אשר שימש כמושל אזורי, על רקע האשמה בקשירת קשר נגד השלטון, וזאת משום שנתגלה כי חלוק סגול בלתי חוקי נארג בצור"⁷³.

תוך פחות ממאה שנה מפטירת רבא, הלכו הגזירות והתגברו, עד שאחר מספר גלגולים הגיעו לידי גזירה מלאה על כל תעשיית התכלת. בשנת ד'קפ"ד (424 לספח"ע) גזר המושל הרומי תיאודוסיוס השני איסור על צביעה במורקס לכל מי שאינו שייך לאצולה המלכותית. עבירה זו הייתה נחשבת "שוות ערך לבגידה בדרגה החמורה ביותר". להלן ציטוט מספר החוקים של תיאודוסיוס (כותרת: ⁷⁴21,3):

"דברי הקיסר תיאודוסיוס למקסימוס, כבוד מעלת הממונה על רשויות האימפריה הקדושה: על כל התושבים, ללא הבדל מין, דרגה, יכולת, משלח יד או משפחה, להימנע מאחזקה של אותו חומר המיועד בלעדית לקיסר ולביתו. כמרכן, אל לו לאדם כלשהו לארוג בביתו או ליצור בכל דרך חלוקי משי או טוניקות אשר נצבעו בצבע הפורפורה, ואל לו לאורגו בתערובת עם שום צבע אחר. על האנשים להביא מבתיים ולמסור את כל אותן טוניקות וכל אותם חלוקים אשר אריגם נצבע בכל חלק שיהיה בידי דם חלזון הפורפורה. אין לארוג במסכת שום סיב אשר נצבע בפורפורה, וסיבים אשר נצבעו כן לא יסובכו ולא

71 Corcoran 2006, p. 43; Potter 2004, p. 290.

72 נזכר בבראשית רבה (תולדות פרשה ס"ג): "דקלייטניוס מלכא", עיי"ש בכל המעשה ורשעתו. וגזירותיו נזכרו גם בירושלמי (עבודה זרה פ"ה ה"ד; שביעית פ"ט ה"ב): "דיקליטיאנס אעיק לבני פנייס".

73 Potter 2004, p. 482.

74 Pharr 1952.

יחזקון בנול האריגה המהדהד. בגדים הצבועים לגמרי בפורפורא יוסגרו לידי האוצר ויינתנו מיד. אל לו לאדם להתלונן על שהפסיד את ערך הבגד, שכן הדבר יעיד על הזלזול ועל קלות הדעת שבהם הוא מתייחס כלפי החוק אותו רמס ברגליו; כמרכן, אין כל סיבה שידאג לרווח כספי, שכן הדבר כרוך בסיכון חייו ללא צורך. אל לו לשום אדם לנסות ולהתחמק ובכך להסתכן בנשיאה בתוצאות מערכת הענישה של החוקה החדשה; אם יעשה כן, תישקף לו סכנה כשל אדם המעורב בפשע שאינו נופל בחומרתו מבגידה בדרגה חמורה.

ניתן בקונסטנטינופול 17 יום לפני קלנדיה של פברואר בשנת מלכותו של כבוד המנצח האצילי – 16 בינואר, 424".

גזירה מאוחרת יותר (ד'ר"ל – 470 לספה"ע) אסרה על אחזקת צבע המורקס, והטילה על העברייני עונש מוות⁷⁵. גזירה דומה, **המזכירה את התכלת בפורש**, מצויה בקובץ החוקים של יוסטינינוס⁷⁶:

"מהקיסרים ולנטיניאן, תאודוסיוס וארקדיוס אל פאוסטוס, הממונה על אוצר האימפריה. לשום אדם פרטי לא תינתן רשות לצבוע או למכור מוצרי פורפורא, משי או צמר שנקרא בלאטה⁷⁷, אוקסיבלאטה **והייקניטינה**, ומי שימכור **מהמורקס הנזכר – עליו לדעת כי הוא מסתכן באיבוד רכושו כמו גם חייו**".

75 כותרת 23, הדנה במסמכים שונים וחוקי ענישה מעשיים, 6: "מהקיסר ליאו להילריאן, אדון המשרדים ובן האצולה. כל תעודה מכל סוג אשר תיוחס אלינו, אל לה להיות עשויה משום צבע למעט סגול, העשוי מאפרם של **שני סוגים של חלזונות, הנקראים מורקס וקונקילוס...** יהיה זה בלתיחוקי, אפוא, ללא מתן כל אפשרות של אישור, **שיימצא ברשותו או שאף יחפש אחר צבע מהסוג הזה, ואל לו אפילו לצפות שישג אותו ממקור כלשהו, ומי שיהין בעזות מצחו לעבור על החוק הזה יידון למוות**, זאת לאחר החרמת כל רכושו" (ניתן בשישי לקלנדיה של אפריל, במהלך ועידת הדיונים של ג'ורניוס וסוורוס, שנת 470).

76 קובץ חוקים אזרחיים, אשר יצא לאור בין השנים 529-534 לספה"ע בפקודת יוסטיניוס הראשון, קיסר האימפריה הרומית המזרחית, 4.40.1. ראה גם 11.8.9.

77 בספר שלטי הגבורים (רבי אברהם הרופא, נדפס ב"1612, פרק ע"ט) נכתב: "והמלה הזאת **בלאטה** יש לה ב' משמעויות... ובלשון יון ר"ל רמש היס הנקרא **פורפורא והוא החלזון** שצובעין בו התכלת".

המילה "הייקניטינה" המוזכרת בקטע האחרון הינה בדיוק אותה מילה שבה השתמש תרגום השבעים, וכן תרגומים נוספים, כדי לתרגם את ה"תכלת" האמורה בתורה.⁷⁸

כעבור כשמונה מאות שנה, מעיד הרמב"ן (ד'תתקנ"ד-ה'ל) על אותה גזירה, האוסרת את השימוש בתכלת לכלל העם למעט משפחת המלוכה: "והתכלת גם היום לא ירים איש את ידו ללבוש חוץ ממלך גוים"⁷⁹ (רמב"ן לשמות כ"ח, ב'). נראה אפוא, שבאותם אזורים שהיו תחת השלטון הביזנטי – הפלג המזרחי של מלכות רומי, אשר בתוכו היו נמצאים האזורים העיקריים שבהם היו מייצרים את צבע המורקס, שהם יוון וארץ ישראל – נשארו הגזירות הללו בתוקפן שנים רבות, ואף מאות שנים אחר שנגזרה הגזירה, שהרי הרמב"ן עדיין מזכיר שהגזירה עומדת בעינה.

מסקנת ספרי ההיסטוריה אף היא עולה בקנה אחד עם דברי הרמב"ן: "עם פרוס המאה התשיעית [לספה"ע], המקום היחיד שבו יוצר צבע סגול היה קונסטנטינופול, וייצור זה היה תחת פיקוח ושליטה של הקיסר הביזנטי... כשנפלה קונסטנטינופול בידי הטורקים העותמניים בשנת 1453, אבד סופית סוד צביעת הסגול באמצעות שבלולי הים..."⁸⁰.

משנת ה' רי"ג (1453) והלאה, כאמור, אבדו היכולת והידיעה הנדרשות כדי לצבוע באמצעות חלזונות המורקס. רק לקראת סוף המאה העשרים לספה"ע הצליחו לשחזר את תהליך הצביעה. האדם הראשון בעת החדשה אשר הצליח

78 כן הוא גם בתרגום עקילס הגר המובא במוסף הערוך (ערך איירינג וכן בערך טיינון): "מדרש אסתר, חור כרפס ותכלת, תרגם עקילס איירינג קרפסינג טינג. עוד היום בהעתקות יוונית נמצא – איירינג קרפסינג יקנטינג – ופי' המילות... יקנטינג דבר אשר לו גוון תכלת". ועיין מדרש אסתר (פרשה ב', ז'), ובמפרשים שם.

79 ועיין רמב"ן לבראשית י"ד, א': "ומלך גוים – המלך על עמים שונים אשר שמוהו עליהם לראש ולקצין, רמז למלך רומי אשר המלך על עיר מקובצת מעמים רבים, כיתים ואדום ויתר גוים".

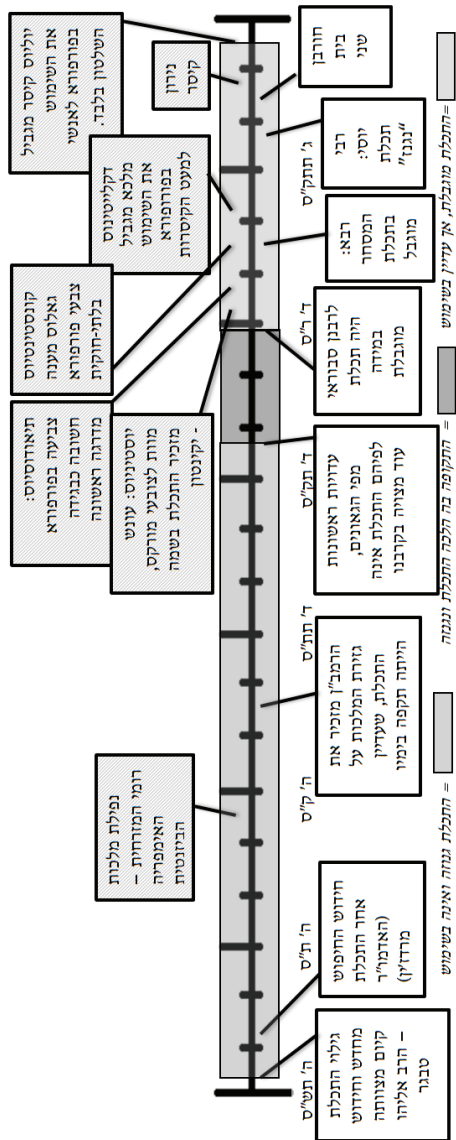
לייצר ציצית הצבועה בתכלת היה הרב אליהו טבגר שליט"א, שעשה כן בשנת התשמ"ח. אחר עיון רב בתגליות האחרונות של כמה וכמה כימאים⁸¹, עלה בידו לשחזר את תהליך צביעת התכלת, אשר היה עלום מאות שנים⁸².
חשוב לציין, כי אותן גזירות רומיות שעליהן הצבענו מהוות את ההסבר היחידי ששמענו המניח את הדעת לתופעה של שכחת מצות עשה דאורייתא בידי כלל ישראל.

לוח הזמנים שלהלן מראה את ההקבלה שבין זמני המקורות התורניים (בלבן) לבין זמני המקורות ההיסטוריים (באפור) ביחס לתקופות בהן התרחש תהליך היעלמות התכלת (שלושה שלבים).

Elsner, O. & Spanier, E. (1985). 81

Boesken Kanold, 2005: 82

"בינואר 2001, הצליח אנג' בואסקן קנולד לשחזר יורה לצביעת סגול באמצעות ארגמון קהה-קוצים טרי בעזרת הספרון של ג'ון אדמונדס, שכותרתו "סגול צורי/המלכותי". הדבר נעשה במוסד הקרוי Conservatoire des Ogres et Pigments Appliqués בעיר רוסילון שבמחוז פרובנס בצרפת, במהלך סדנה פרטית בה נכחו מספר מומחים לצביעת סגול עתיק בצוותא עם ג'ון אדמונדס. ה'אסקרגו דה מר', כפי שהוא נקרא בפי הצרפתים, מצוי בשווקים המקומיים. מאז נפילת האימפריה הביזנטית ב-1453, ייצור נרחב יותר של צבע סגול בעזרת שבלולים נפסק, והידע הכרוך בו נשתכח. התהליך מתואר חלקית ע"י פליניוס בספרו "תולדות הטבע", אולם עד כה לא הצליחו לשחזרו בפועל בעת החדשה."

5. שרידים המעידים על ייצור צבע מהמורקס נמצאו במקומות ייצור התכלת⁸³

איי אלישה – קפריסין

כתוב ביחזקאל (כ"ז, ד): "תִּכְלֹת וְאַרְגָּמָן מֵאֵי אֵלִישָׁה הָיָה מְכֻסָּף". התרגום מתרגם "איי אלישה" כ"איטליא", ונראה שכוונתו לאיים שעל יד חופה של איטליה⁸⁴.

איטליה היתה אחד המרכזים הגדולים של תעשיית ייצור צבע המורקס⁸⁵.

לפי מדרש רבה, אלישה איננה איטליא, אלא "אלס"⁸⁶. וכפי הנראה הכוונה לאי הידוע בשם קפריסין, אשר שמו בעבר היה "אלשיה"⁸⁷. ממצאים ארכיאולוגיים

83 בענין הבאת ראיות מארכיאולוגיה, כבר מצינו בחז"ל ובראשונים שהשתמשו בראיות כאלו על־מנת לקבוע הלכה למעשה, עיין בבאת בתרא (ע"ד). לגבי רבב"ח שראה ציצית של מתי מדבר, ואמרו לו "איבעי לך למימני חוטיין ולמימני חוליות". ועיין עוד סמ"ג (עשין סימן כ"ב): "וגם שלחו כתב מארץ ישראל שנפלה בימה שעל קבר יחזקאל ומצאו שם תפילין ישנים מאוד כסדר רבינו משה ורש"י ז"ל", ועיין בשו"ת מהרי"ל (סימן קל"ז, ו') שאין להחמיר להניח תפילין דר"ת, ונימוקו ד"סמכינן על מה שכתב הסמ"ג שהוא דקבר יחזקאל", והובא בב"י (או"ח ס' ל"ד). ועיין עוד רמב"ן (שמות ל', י"ג) שחולק על רש"י שם במשקל השקל של תורה, ובהוספה לפירוש החומש (נדפס בסוף וזאת הברכה) כותב במכתב לבנו כשבא לא"י שמצא סיוע לרש"י ע"פ מטבע עתיק שהראו לו, וז"ל: "ברכני ה' עד כה שזכיתי ובאתי לעכו מצאתי שם ביד זקני הארץ מטבע כסף... ושקלנו אותה במשקלות... והנה נסתייעו דברי רבינו שלמה סיוע גדול...". וכן כתב האברבנאל (שמות ל'): "ומחצית השקל כבר כתב רש"י אמתתו שהיה חצי אוקיא, ולא תשית לבך למה שכתב הרב ר' משה בר נחמן בזה נגדו, כי כבר הודה באיגרותיו ששלח מארץ ישראל אל בנו שראה בעיניו את שקל הקדש. ושצדקו דברי רש"י במשקלו. וגם אני אודהו כי הנה הקרה ה' לפני שקל הקדש אחד והוא היום בידי ומשקלו באמת חצי אוקיא". והביאו להלכה לענין פדיון הבן בשו"ת תשב"ץ (חלק ג סימן רכ"ו): "והרמב"ן ז"ל ראה בארץ ישראל זה השקל משקלו כמו שכתב רש"י ז"ל". וכל שכן כאן, שאין אנו סומכים על אותן ראיות לומר מתוכן שכך נהגו להלכה, אלא רק כדי להורות על עצם הימצאם באלו המקומות, והבן.

84 ת"י: "תכלא וארגונא ממדינת איטליא הות כסותין". איטליא בלשון חז"ל היא חלק מיוון – מגילה (ו:): "אמר עולא: איטליא של יון זה כרך גדול של רומי".

85 Reese (2005).

86 שתרגם אלישה – אלס, ותרגם כתיס – אטליא, ומוכח שאלישה לאו היינו איטליא. ראה בראשית רבה (מהד' אלבק – פרשת נח פרשה לז) על הפסוק "ובני יון אלישה ותרשיש כתיס ודודנים", שתרגם: "אלס וטרסוס איטליא ודדניא". ובדפוס וילנא הגרסה משובשת כי פתח בב' מקומות וסיים בג' מקומות, ועיין. ועיין בספר הגאולה לרמב"ן (מהד' ליפשיץ עמ' כד, מהד' ספרקה תשס"ד עמ' קסב) שהביא הגרסה על נכון כנ"ל.

נרחבים מעידים על כך שגם שם התנהלה תעשייה ענפה של יצור מורקס וצביעה בו, ונמצאו שם ערימות גדולות המכילות עשרות אלפי קונכיית מורקס במספר אתרים לאורך חופי האי.⁸⁸

רצועת החוף מצור ועד חיפה

"וְבֹלֵן לְחוּף יָמִים יִשְׁכֵּן וְהוּא לְחוּף אֲנִית וְיִרְכְּתוּ עַל צִידוֹ" (בראשית מ"ט, י"ג). מבואר מהגמרא בשבת (כו.) שצביעה ע"י חלזון בארץ ישראל התקיימה בין סולמות של צור⁸⁹ לחיפה: "וּמִדְּלוֹת הָאֶרֶץ הַשְּׂאִיר נְבוֹרָאָדָן רַב טְבָחִים לְכַרְמִים וּלְיָגִבִּים (ירמיהו נ"ב, ט"ז) ... יוגבים – אלו צידי חלזון, מסולמות של צור ועד חיפה".

אזור זה של חוף הים נמצא בצפונה של ארץ ישראל, והוא מזוהה עם נחלת שבט זבולון⁹⁰, שעליהם בייחוד אומרת הגמרא (מגילה ו.) שהיו מעורבים

87 מוכח מאיגרות תל אל-עמרנה. Goren, (1972); Sayce, AH (1928); Bunimovitz, Finkelstein, Na'aman, 1993; Knapp, 1997.

88 Hala Sultan Tekke" – Reese 2008 – באתר זה שבחופה הדרומי של קפריסין, אזור נמצאו כמויות גדולות של קונכיית מורקס טרונקולוס מרוסקות בשורות ירקקות ב-1972... צוין, כי 'צפונית-מערבית לקיר F 1023, ב-F 1051, שכבה מספר 4 מכילה למעשה קונכיית סגולות (מורקס)'. ב-1977, נתגלה עוד מאותה שכבה של מורקס טרונקולוס מרוסק. ב-1980, בקומת המילוי באזור 8, חדר 13 נמצא כ-60 אריגים של מורקס טרונקולוס. ב-1981, באזור 8 חדר 34 דרום, מזרח, שכבה 5 נמצא 1,154 אריגי מורקס טרונקולוס. באזור 8, חצר בנין A הניבה שתי ערימות של מורקס מרוסק. שני חדרים נוספים אף בהם נמצאו מורקס מרוסק מעל הקומות. בחפירות של שנת 1990 בעומק של 6-7 מטרים בבאר F 1750 נמצאו מעל 200 שברי מורקס טרונקולוס... (ההדגשות אינן במקור).

89 אנציקלופדיה יודאיקה (מתורגם): "סולמה של צור – דרך תלולה העולה בצורת מדרגות, אשר חיברה את אזור עכו עם אזור צור והיוותה חלק מדרך הים, אשר עברה בין שני הכיפים של ראש הניקרה וראש הלבן, כשחלקה האחד מצוי בישראל, ואילו חלקה השני בלבנון".

90 כמו שכתוב בבראשית מ"ט, י"ג: "וְבֹלֵן לְחוּף יָמִים יִשְׁכֵּן וְהוּא לְחוּף אֲנִית וְיִרְכְּתוּ עַל צִידוֹ" (צידון נמצאת קרוב לצור, לצפונה של א"י), ובת"א, וכע"ז בת"י "וְבֹלֵן עַל סֶפֶר יִמְנִיא יִשְׂרָי ... וְתַחֲזִיקָהּ יְהִי קִטִּי עַל צִידוֹ", וכפירש"י "סוף גבולו יהיה סמוך לצידון", וכן פירשו ראב"ע וחזקוני שם, וכן במדרש שכל טוב ובלקח טוב (שם), וכן ברד"ק (שופטים י"ח, ז' ובשרשים ערך ירך), ובכפתור ופרח (פרק י"א), ועיין ספר יוחסין (מאמר שני סדר האמוראים

בעשיית התכלת: "וּשְׁפָנֵי טְמוּנֵי חוֹל (דברים ל"ג, י"ט) – תני רב יוסף: שפני – זה חלזון, טמוני – זו טרית, חול – זו זכוכית לבנה. אמר לפניו [זבולון]: רבונו של עולם מי מודיעני [אם ינסו לגנוב]? אמר לו: שם יזבחו זבחי צדק, סימן זה יהא לך: כל הנוטל ממך בלא דמים אינו מועיל בפרקמטיא שלו כלום".

האזורים הללו היו ידועים במשך ההיסטוריה כמרכזי תעשיית צביעת המורס: "באסיה, הסגול הטוב ביותר הוא של צור"⁹¹; "אחר זאת אנו מגיעים לעיר צור... כיום, תהילתה ותפארתה נובעות אך ורק מהיותה מרכז של תעשיית ייצור המורס והסגול"⁹².

ערימות ענק של קונכיות מורס נתגלו לאורך חופה הצפוני של ישראל ושל צור שבלבנון (בדיוק היכן שחז"ל מתארים את צביעת התכלת). הקונכיות נסדקו בדיוק היכן שצריך עלימנת להפיק את הצבע, והן נמצאו ליד מה שנראה כיצירות

אות האל"ף). וראה פירוש הגר"א (יהושע י"ט, י"ט-ט"ז) שלפיו רצועה יצאה מחלקו אל הים הגדול, ושם התרחב כצורת ירך. וכן בתרגום המיוחס ליונתן (דברים ל"ג, י"ט) מבואר, כי חלקו של זבולון היה על הים הגדול ומשם לקח חלזון לתכלת: "עַל סֵפֶר יָמָא וְכָא שְׁרָן ... וְחִלְזוֹנָא וְאַחֲדוֹן וְיִצְבְּעוֹן מֵאֲדָמִיָּה תִּיקְלָא לְחוּטֵי גוּלִיתָהוֹן".
וכן משמע בספרי (וזאת הברכה פיסקא שנ"ד), שחיפה וצור היו קרובים לחלקו של זבולון: "דבר אחר כי שפע ימים יינקו, זה ימה של **חיפה** [י"ג: יפן] ... אמר רבי יוסי פעם אחת הייתי מהלך מכזיב **לצור** ומצאתי זקן אחד אמרתי לו פרנסתך במה אמר לי מחלזון...". וכן דייק בספר קרית מלך (ציצית ב', ב') להגר"ח ק"שליט"א. וכן מבואר בבבא בתרא (קכ"ב). שחלקו היה קרוב **לעכו** שהוא גם כן על הים הגדול בין צור לחיפה: "זבולן עולה – תחום **עכו** עולה עמו...". עי"ש בתוס'. וכ"כ בתוס' רי"ד (שם): "זבולון נטל חלקו במערבה של א"י **סמוך לעכו**, שנאמר (בראשית מ"ט, י"ג) והוא לחוף אניות, והים הוא מערבה של א"י". ועיין בדברי החזון איש (שביעית – סימן ג' אות כ"ז): "מיהו אי זבולן היה ע"פ כל הצפון **הגיע לחוף ים סבכי שהוא במקצוע צפונית מזרחית ששל א"י** וגם בירדן ההולך ממערת פמיים עד ים כנרת וכדאמר בכורות נ"ה א' והוא מגיע גם לחוף ים כנרת, והיינו דכתיב זבולן לחוף ימים ישכון והיינו דאמר לי נתת ימים ונהרות, וכן יש ללמוד מהא דכתיב (ישעיהו ח', כ"ג) הקל ארצה זבולן וארצה נפתלי, ואם איתא דזבולן לא היה עד סוף המזרח א"כ ע"כ היה שם משאר שבטים וכשגלו נפתלי ע"כ גלו גם היושבין לפניהם, וכיון שלא הזכיר הכתוב אלא זבולן ע"כ **שזבולן יושב בכל הצפון** ונפתלי בדרומו, והדבר מוכרח גם ממה דלא מצינו במקרא חלקו של שבט אחר במזרחית צפונית".

Pliny, Book IX Ch. 60-65. 91

Pliny, Book V Ch. 17. 92

צבע עתיקות. אף בימינו, נמנים המקומות הללו על אותם אזורים מסוימים שבהם ניתן להשיג את שבלולי המורקס, כפי שהיה בזמן חז"ל.

"איור של קונכיית המורקס, אשר מהווה עדות לתעשייה מקומית של צביעה בסגול, נמצא לעתים קרובות על הצד האחורי של מטבעות מצור בתקופת האימפריה. ערימות של קונכיות בצור ובצידון, מרוסקות ושבורות, מופיעות בתור אשפה המושלכת בידי יצרנים בעת העתיקה. לקראת סוף המאה ה-19 [לספה"ע], טייל להנאתו מבקר לאורך חופה של צור, ותמה – "מהן אותן ערימות ענקיות העומדות במישור מרחק מועט מקו החוף? אלו אינן אלא כמויות אדירות של חלזונותיים משניים או משלושה מינים (ארגמון קהה-קוצים וארגמון חד-קוצים). אלו העדים הדוממים, המעידים על קיומה בעבר של תעשיית צור, אשר נכחדה עם השנים"⁹³.

"צור – כאן נמצאו קונכיות המורקס בשנת 1793 וגם בשנת 1811. ארגמון קהה קוצים נמצא ע"י לורד ולנטין. לאורך החוף, מצא החוקר האירי ד"ר ווילד בשנים 1839-1840 בורות עגולים חצובים בסלע ובתוכם קונכיות שבורות של ארגמון קהה קוצים וכן ערימות של קונכיות כאלו... צי"ב ציין, כי נמצאה ערימה של קונכיות שבורות מזמן הרומיים בתוך אזור התעשייה של העיר, ומעליה חנות ביונטית של צבע. **עליכן מן הראוי לציין, כי תבליטים של שבלולי המורקס נמצאו על מטבעות של צור** משנת 112 לספה"ע ולאחר מכן. כמרכז נמצאו כתובות, המוכיחות על תעשיית הצבע הסגול מטעם המלכות בזמן שלטונו של דיוקלטיאן (קודם שנת ד'ס – 300 לספה"ע, יוסביוס, דברי הימים 7, 32), ואילו בשנת ד'קמ"ג (383 למנינם) הולאמה התעשייה ועברה לשליטה בלעדית של הממשל (קובץ החוקים של יוסטינינוס 9, 40, 1)"⁹⁴.

Tyre through the Ages, Nina Jidejian, Dar el-Mashraq Publishers, 1969, p. 150. 93

Reese 2008. 94

חיפה ידועה אף היא כמקום שבו התקיימה תעשיית צבע בזמן ההוא, ועדויות לכך נמצאו בשרידים של תעשיית צבע שנמצאו בתל שקמונה (על יד חיפה) ובעוד מספר בלתי מבוטל של עיירות חוף בצפונה של ארץ ישראל.

להלן קטעים קטנים מתוך תיאורים רבים של חוקרים אודות המקומות הללו: "משך השנים התבססה חיפה... במאה התשיעית... מרבית תושביה עסקו

בספנות, במסחר ובהפקת צבע... מחלזונות, וכן בייצור זכוכית."⁹⁵

"בתל שקמונה, ערימות רבות של ארגמון קהה קוצים וארגמון חדקוצים נמצאו על התל... קונכיות שלישיות ושבורות מכל שלושת סוגי המורקס נמצאו בערך חצי קילומטר מדרום לתל, מבלי שתהיה אפשרות לתארך אותן."⁹⁶

"נמצא מיוחד במינו נתגלה בדמות שרידים של צבע סגול על שברי כדים גדולים. נראה, כי זהו ממצא נדיר של צבע סגול (סגול צורי) שנשתמר, שהרי נמצאו מאות קונכיות של מורקס במהלך החפירות. נראים הדברים, כי כלכלת הישוב התבססה על הידע והנסיון בייצור אותו צבע יוקרתי ונחשק."⁹⁷

היעב"ץ אף הוא ציין להקבלה שבין חז"ל לדברי ההיסטוריונים ביחס לשני המקומות הללו, בהם התרחשה בפועל צביעת התכלת: "ובענין צידת חלזון אמרו בפרק במה מדליקין – 'ולכורמים וליוגבים תני ר"י: יוגבים אלו צידי חלזון מסולמא דצור עד חיפה', וכדבר הזה ממש כתבו גם סופרי אומות העולם כותבי ישובי המדינות והנמצא בה לצורך העולם. וזכרו שלא נמצא במקום אחר הדג שצובעין בדמו תכלת כי אם בין שני המקומות הללו"⁹⁸.

95 היסטוריה של חיפה, ויקיפדיה.

96 Reese 2008. עיין ברשימתו גם אודות אתרים נוספים שבהם נתגלו מכלי צביעה וערימות של שבלולים – בעכו, בהר הכרמל, בכפר נחום ובאזורים נוספים.

97 Eisenberg and Bar, 2012.

98 היעב"ץ, מטפחת ספרים פ"ד. כוונתו במילים "בין שני המקומות הללו" – בא"י, ואינו מדבר על שאר ארצות, עי"ש שבא להקשות על פשטות לשון הזוהר (תרומה ח"ב קמט:) שהחלזון נמצא בים כנרת, ש"כל זה תמוה והפך המציאות", ומביא ראיות לכך שהיה מצוי רק בין צור לחיפה בים הגדול שהוא בחלקו של זבולון, ולא בים כינרת שנמצא בחלקו של נפתלי. ובאמת נראה כי כוונת הזוהר היא ע"פ סוד כדרכו במקומות רבים, כמו שכתב הרמ"ק ב"אור

6. שמו של המורקס (פורפורה, ביוונית – Πορφύρα) מצוי בחז"ל ביחס לתכלת

שבלול המורקס נקרא במשך הדורות בשם 'פורפורה' ורבות נכתב עליו בספרי ההיסטוריה.

בספרי פליניוס הזקן, פרקים רבים מוקדשים להיבטים השונים של צביעת המורקס (תולדות הטבע, ספר 9, פרקים 60-65). לאורך כל אותם פרקים, הוא מתייחס אל השבלולים המכונים פורפירא ומורקס, ומציין אותם כמקור לצביעה בסגול ובכחול⁹⁹.

גם אריסטו (תולדות בעלי החיים 5, 15) קורא למורקס באותו השם; "חלזונות הפורפורה, המורקס הסגולי, מתאספים יחדיו למקום אחד בזמן האביב".

גם בעידן המודרני, שמו של המורקס נותר "פורפורה" (או דומה לזה) בלשונות רבות ושונות, כגון יוונית ואיטלקית¹⁰⁰.

מכיוון שכך, נקראו בגדי המלכות בספרי היוונים העתיקים על דרך ההשאלה בשם 'פורפורה'¹⁰¹, וזאת על-שם היותם צבועים במורקס.

י"ק" (תרומה ט"ו), הובא גם בספר אור החמה לר' אברהם אזולאי בעל ספר חסד לאברהם (ח"ב קמט:): "תימה ימא דגינורסר היא ימא של טבריה ואינו החלזון אלא דג בים הגדול שם חלקו של זבולון. וי"ל שים גינורסר הגשמי אין בו חלזון, ולמעלה קאמר שהיא המלכות, ושם בין דגי הים מתגדל נוגא חדא דאיהו סוד הדין...". ומאד חשוב להעיר, כי אין מכאן קושיא על זיהוי התכלת כפורפורה, כי אם על הזוהר שסותר חכמי התלמוד שקבעו כי החלזון נמצא בים הגדול ומשם היה ניצוד.

99 מוצאים שפליניוס מחלק בדרך כלל בין צבעי ה"מורקס" ו"קונכיליום" לבין צבעי "פורפורה". נראה שהוא משתמש בשם "מורקס" עבור הארגמון קהההקוצים שממנו מופק ה"קונכיליום" – כחול, ואילו בשם "פורפורה" הוא משתמש עבור הארגמון חדההקוצים ו/או אדומת הפה שמהם מופק צבע אדום-סגול. מספר דוגמאות: Book V, Ch. 17 "conchylio atque purpura", Book IX, Ch. 60 "conchylium et purpura", "purpura et conchylium" במקומות אחרים, שבהם הפורפורה אינו הדיין המרכזי, הוא משתמש בשני השמות לחילופין בעבור כל משפחת הפורפורה (ראה: Book IX Ch. 25; Book XXII Ch. 3).

Liddell and Scott, *An Intermediate Greek-English Lexicon*, Oxford. Clarendon 100 Press. 1889; *An Italian Dictionary*, Alfred Hoare M.A. Cambridge 1915.

בגרמנית ובשוודית נקרא פורפירשנעק – "purpurschnecke".

Polybius, Hist. 10.26.1; Plutarch, Aemilius Paulus 23; Herodotus, Hist. 22. 101

וכן מצאנו במוסף הערוך (הרב בנימין מוספיא – 1606-1675, ערך פרפירא):
"פרפירא – פירוש בלשון יוני ורומי – בגד תכלת".

בדומה לכך, השתמשו חז"ל בביטוי 'פורפורא' עבור שמם של בגדי המלכות העשויים מתכלת. כך במדרש הגדול (במדבר ד', ה'): "אבל הארון עור תחש מלמטה ותכלת מלמעלה, ולמה? שכן דרכן של מלכים פורפירא שלהן תכלת".

וראה גם בראבי"ה (ד'תתק"ד-תתק"ף, ח"א - ברכות סימן כ"ה): "מאימתי קורין שמע בשחרית משיכיר בין תכלת ללבן ר"א או' בין תכלת לכרתי. וקבלתי שיש מין צבע שקורין כרתי ודומה לתכלת. וגרסין בירושלמי בין תכלת לכרתי בין פורפירין ובין פריפנין, והוא מעיל שקורין בלשון לע"ז פורפירא ויש [-הפריפנין] שדומה לו קצת".

ואף האריז"ל מזהה את בגד המלכות הקרוי "פורפורא" כאריג הצבוע תכלת¹⁰².

במקומות רבים נוספים בחז"ל, מצינו את בגד המלכות הנקרא "פורפורא", שהיה בלעדי רק עבור המלך עצמו, ולהלן מספר דוגמאות¹⁰³:

102 בספר לימודי אצילות המיוחס לאריז"ל (סוד הצמצום חלק שני): "כי זה נקרא פורפירא דמלכא ונקרא בגד תכלת". וכ"כ הגרא"ז מרגליות בפירושו לפסיקתא רבתי (עמ' 31) **"פורפורא – בגד תכלת"**. וכ"מ במדרש תהלים (מזמור כ"ב) שפורפירא של מלכים נעשה מתולעת: "ואנכי תולעת ולא איש. ר' יהושע בן לוי אמר אני הוא שהלבשתיך פורפרייה על הים, ולא איש אחר בעולם".

103 וכן במקומות נוספים רבים בחז"ל: בראשית רבה (ע"ד, נ"ב; ע"ד, ט"ו; צ"ב, י"ז), שמות רבה (ט"ו, י"ג; ל', י"ח; נ"א, ח'), ויקרא רבה (ב', ד'; ו', ה'; כ"ח, ו'; ל"ד, י"ב), במדבר רבה (י"ב, ז; ט"ו, כ"ד), דברים רבה (ז', ט'), שה"ש רבה (ד', ב'), איכה רבה (וילנא א', א' ובובר ב' ד"ה בצע אמרת), אסתר רבה (ג', א'; י', י"ב), קהלת רבה (ה', א'), פסיקתא דרב כהנא (י"א, ח'; ב' – כי תשא ד'), מדרש תנחומא (בובר – וארא ט', משפטים י', ורשא – כי תשא ח', ראה ח'), ילקוט שמעוני (מקץ ק"ג, שמות קס"ז, תצוה שע"ו, בהר תרס"ה, בהעלותך תשכ"ג, מטות תשפ"ה, ואיכה רמז תתר"ב), זוהר (ח"א ל"ט, מ"א, ס"א; רכ"א; וח"ב כ'), פסיקתא רבתי (ה' – ויהי ביום כלות משה ד"ה דבר אחר ויהי, י' – כי תשא ד"ה ד"א כי תשא), מדרש תהלים (בובר – מזמורים כ"א, כ"ב, כ"ג) אדרא רבא (נשא ק"מ:), תיקוני זוהר (תקונא עשרין וחד ועשרין דף מח.), רבינו בחיי (פרשת בא י"ג, א').

המקור למנהג אשכנז שלא ללבוש טלית של ציצית בתשעה באב מקורו במדרשים הנ"ל: "מהו בצע אמרתו מבזע פורפירא שלו", והובא בראשונים ובפוסקים: רא"ש (תענית פרק ד'

1. בראשית רבה (וישלח ע"ה, ד'): "לזה שבא שעתו ליטול המלכות לפניו, ר' יהושע אמר שלח **פורפירא** וטלקיה קודמוהי" (ובפירוש עץ יוסף שם: "כי פרפור הונח על לבוש מלכות ביחוד").
2. אסתר רבה (פרשה י', י"ב): "ומרדכי יצא מלפני המלך בלבוש מלכות [תכלת וחור] וגו', רבי פנחס אומר מלך מרדכי על היהודים, מה המלך לובש פורפרין כך מרדכי **לבש פורפרין**..."
3. שמות רבה (תצוה ל"ח, ח'): "משל לבן מלכים שהיה פדגוגו נכנס אצלו ללמד סניגוריא על בנו והיה מתיירא מן העומדים עליו שמא יפגע בו, מה עשה המלך הלבישו **פורפירא שלו** שיהיו רואין אותו ומתייראין ממנו..."
4. אסתר רבה (פרשה ז' סימן י'): "א"ר חייא בר ינאי: **פורפירא** דמלכא מזדבנא בשוקא, ווי ליה למיזבניה ווי ליה לזבניה. כך ישראל, הן **פורפירא** שהקב"ה מתפאר בהן הה"ד (ישעיהו מ"ט) ישראל אשר בך אתפאר, והן נמכרין, אוי לו למוכר ואוי לו ללוקח..."

יתר על כן, כמה וכמה מרבתינו **האחרונים מזהים את חלזון התכלת עם הפורפורה**:

- א. החוות יאיר (שצ"ח-תס"א, בספרו מקור חיים, הלכות ציצית סי' י"ח סעיף ג'): "בחידושים כתבתי דם חלזון שבו צובעין תכלת אינו בלו"א, רק צבע **פורפור שנעשה מדם דג שנקרא הדג פורפור**".
- ב. שלטי הגבורים (רבי אברהם הרופא, נדפס בשנת שע"ב – פ' ע"ט): "**ובלשון יון ר"ל רמש הים הנקרא פורפורה**, והוא החלזון שצובעין בו התכלת".
- ג. תועפות ראם (על ספר יראים, נדפס בשנת תרנ"ב – ס' ת"א אות י"ז) "והך חלזון שצובעין מדמו תכלת נקרא חלזון אדומי – **פורפור שנעקע**".

סימן ל"ז), מרדכי (מועד קטן הלכות תשעה באב רמז תצ"ה), ספר כלבו (סימן ס"ב), מנהגים ישנים מדורא (עמ' 149), ספר הרוקח (הלכות תשעה באב סימן ש"י), רבינו ירוחם (תולדות אדם וחיה נתיב י"ח חלק ב'), תשב"ץ קטן (סימן ק"ג), האגור (הלכות תשעה באב סימן תתמ"ו), מג"א וביאור הגר"א (או"ח תקנ"ה ס"ק א).

ד. ר' שמשון רפאל הירש בפירושו לתורה (במקור הגרמני) עה"פ "כי שפע ימים יינקו" (דברים ל"ג, י"ט) מתרגם אף הוא את החלזון לגרמנית: **'פורפור שנעקע'** – שבלול הפורפור.¹⁰⁴

*

נקודה מעניינת נוספת: בתרגום השבעים, המילה 'תכלת' מתורגמת בדרך-כלל כ'ייקינטון' (ביוונית υακινθον), אולם במקום אחד או שניים מובאת שם תחת המילה הזו המילה "אולופורפירן", שתרגומה "כולו פורפורה".¹⁰⁵ הרי לפנינו מקור נוסף, ממנו ניתן להסתייע בקביעה, שפורפורה הינה מילה נרדפת לתכלת.

7. צבע התכלת נקרא 'קינטוס'

בגזירות הרומאים שהובאו לעיל, המילה "היקינטינה" משמשת כתיאור של צבע המורקס, שעליו גזרו איסור שימוש. מדובר באותו שם שבו מכנים תרגום השבעים ותרגומים נוספים של התורה את התכלת. השם ביוונית הוא 'קינטוס' (ביוונית – υάκινθος).

8. צבע המורקס זהה לצבע ה'קלא אילן'

מבואר בחז"ל, שיש צבע כחול נוסף המכונה 'קלא אילן', הפסול לתכלת של מצוה. צבע זה זהה ממש לתכלת, עד כדי כך שרק הקב"ה מבדיל ביניהם. כך

104 וע"ע תפארת ישראל (תקמ"ב-תרכ"א) בקופת הרוכלים (כללי בגדי קודש של כהונה): **"...בערוך (ערך חלזון השלישי) הביא המדרש (ויהי בשלח), שהחלזון הוא בריה שיש לו נרחק על גביו א"כ הוא (מושעל קרעטהע), וכעין זה כ' געזעניוס, שהתכלת נעשה מדם מושעל, הנקראת (פורפור שנעקע)...".** ומה שכתב בהמשך שאינו מודה לגעזעניוס, אין זה אלא משום שהלה כתב כי צבע פורפורה הוא כחול צמק (דינקל בלוי) ולא כחול בהיר (היממעל בלוי), אולם בלא זאת היה נראה שיודה לו על זיהוי המין, והוא אף הביא לכך סימוכין מדברי חז"ל, עי"ש. ועכשיו בזמננו ניתן לראות כי באמת אפשר להפיק ממנו כחול בהיר או כהה, ומיושבת תמיהתו.

105 ראה במדבר ד', ז'. ויש נוסחאות בהן כתוב πορφυρον בפסוק ו'. ראה: Codex Vaticanus, Brooke, McLean, and Thackeray, 1910.

בגמרא בבא מציעא (ס"א): "אמר רבא: למה לי דכתב רחמנא יציאת מצרים ברבית, יציאת מצרים גבי ציצית, יציאת מצרים במשקלות? אמר הקדוש ברוך הוא: אני הוא שהבחנתי במצרים בין טפה של בכור לטפה שאינה של בכור – אני הוא שעתיד ליפרע... וממי שתולה קלא אילן בבגדו ואומר תכלת הוא".

עוד מבואר בגמרא מנחות (מ"ב:), שישנה בדיקה מיוחדת, אשר על ידה אפשר להבדיל בין תכלת ל'קלא אילן': "ת"ר: תכלת אין לה בדיקה, ואין נקחית אלא מן המומחה ... ותכלת אין לה בדיקה? והא רב יצחק בריה דרב יהודה בדיק ליה, מייתי מגביא גילא ומיא דשביליתא ומימי רגלים בן ארבעים יום, ותרי לה בגווייהו מאורתא ועד לצפרא, איפרד חזותיה – פסולה, לא איפרד חזותיה – כשרה; ורב אדא קמיה דרבא משמיה דרב עזירא אמר: מייתי חמירא ארכסא דשערי ואפיא לה בגווייה, אישתנאי למעליותא – כשרה, לגרעיותא – פסולה...". הצבע המופק מהמורקס הינו זהה כמעט לחלוטין לצבע הקלא אילן המצוי בדינו, וכפי שקבעו חז"ל ביחס לתכלת.

מהו קלא אילן?

המילה 'קלא אילן' משמעה צבע כחול מסוים אשר היה נפוץ בשימוש בזמן חז"ל¹⁰⁶.

106 מקור המילה "קלא אילן" אינו ברור, וייתכן שהיא מילה אחת. עיין תוספתא עבודה זרה (צוקרמאנדל – פ"ו ה"א): "קלאילן שדשו בעצי אשירה ישרף", גמרא מעילה (י"ג): "הדש קלעילין בשדה הקדש – מעל". יש אומרים שמקורו במילה לטינית: callaina, שהיא האבן שנקראת באנגלית טורקז, או מילה יוונית: "κάλαϊς". והרי ידוע ומפורסם, כי מילים רבות במשנה ובגמרא – שורשן מלשון יוון. ויש שפירשו "קלא אילן" מלשון "גוש של אינדי" – עיין נימוקי יוסף בהערה 108.

וכאן ראוי להעיר, כי לא ייתכן לפרש ש"קלא אילן" הינו כינוי כללי לכל צבע תכלת שאינו מחלזון, שהרי הגמרא והתוספתא משמשות בשם זה בסוגיות שאינן קשורות כלל לתכלת, כנ"ל ביחס לעצי אשירה ושדה הקדש. וכן מבואר בבבא קמא (צ"ג:): בסוגיה של שינוי בגזל: "רבא אמר: לעולם לא פליגי רבנן עליה דרבי שמעון בן יהודה, ושאני צבע, הואיל ויכול להעבירו ע"י צפון, וכי קתני התם לא הספיק ליתנו לו עד שצבעו – פטור, ואוקימנא כדברי הכל – בקלא אילן, דלא עבר". ונפירש: "צפון – שיון אבל ליבון לא הדר לבריות. קלא אילן – דומה לתכלת". היינו שקלא אילן אינו עובר לגמרי מהצמר, רק "איפרד חזותיה" שנעשה יותר חלש כמבואר במנחות (מג.). ומבואר מהנ"ל, כי קלא אילן הוא שם צבע

מקורו של קלא אילן אינו מן הים¹⁰⁷ כי אם מן הצומח, והוא מכונה על ידי הראשונים בשם "אינדיגו"¹⁰⁸.

אינדיגו היה מיוצר בעת העתיקה בעיקר משני צמחים: איסטיס (Isatis tinctoria) וניל (Indigofera). משני הצמחים הללו מפיקים את התרכובת הכימית $(C_{16}H_{10}N_2O_2)$, המשמשת לצביעת כחול¹⁰⁹. המילה אינדיגו מקורה במילה היוונית "אינדיקון", שתרגומו צבע כחול מאינדיה – הודו. המשמעות המילולית של המילה היא "מוצר הודי"¹¹⁰.

חז"ל מזכירים צבע הנקרא 'איסטיס' במספר מקומות¹¹¹. זהו שמו של הצמח שממנו הפיקו אינדיגו (איסטיס טינקטוריה)¹¹². הרמב"ם וראשונים נוספים

מיוחד ולא רק ענין כללי של "כל דבר שאינו תכלת אמת". וכן יתבאר להלן מהראשונים שתרגמו "אינדיגו" ולא סתם דבר כללי. [ומש"כ בכסף משנה (הלכות ציצית פרק ב' הלכה ח'), משמעו שהרמב"ם כולל שאר צבעונים שאינם תכלת בדין קלא אילן שפסול, אולם אין כוונתו לומר ששאר מינים הפסולים נקראים בשם 'קלא אילן', עי"ש. והדברים ברורים ופשוטים, ולא היינו נזקקים לאומרם, אלא משום שראינו כי כבר טעו בכך.]

107 ספר הקנה (ד"ה ענין יראת המקום), וכן בספר שושן סודות מתלמידי הרמב"ן (אות מ"ד): "אבל קלא אילן אינו יוצא מן הים רק מהאדמה החיצונית".

108 ספר הערוך (ערך קלא אילן): "פי' אינדקו". נימוקי יוסף (בבא מציעא לד. בדפי הרי"ף): "קלא. אכן. ויש הרבה בלשון חכמים, אילן אינדי בלע"ז וכן פי' בערוך אינדקו".

Wikipedia: Isatis tinctoria and Indigo dye. 109

Douglas Harper, Online Etymology Dictionary (2001). 110

111 במשנה: כלאים (ב', ה') ושביעית (ד', א') "ספיחי אסטיס..." ; שבת (ט', ה') "רמונים אסטיס ופואה כדי לצבוע בהן בגד קטן..." ; מגילה (ד', ז') "אף מי שהיו ידיו צבועות אסטיס ופואה..." ; וכן בתוספתא מעשרות (ג', ט"ז): "... זרע אסטיס ובקיא". ובמקומות נוספים בצורה המקוצרת "סטיס".

112 פירוש הריבמ"ן למשנה (כלאים ב', ה'): "ספיחי אסטיס. פי' אינדקו"; ר' עובדיה מברטנורא (כלאים ב', ה'), וכן בשביעית ד', א', מעשרות א', א', שבת ט', ה'): "אסטיס – צבעו דומה לתכלת, קורין לו בערבי ניל ובלע"ז אנדיקו"; תפארת ישראל (כלאים ב', ה'), ושביעית ד', א', שבת ט', ה'): "ספיחי אסטיס. וויידעקרויט שנעשה ממנו אינדיג"; מאירי (שבת פ"ט: ומכות ה.): "אסטיס פל"ג בלשון ערב והוא דבר שצובעין בו כעין הרקיע"; ריבב"ן (שבת פ"ט:): "וערוך פירש אסטיס, אינדקו בלע"ז"; ספר כפתור ופרח (מח): "מין הצובעים כגון ספיחי אסטיס והוא צבע תכלת ובערבי אל ניל"; רמב"ם (הל' ציצית פרק ב' הלכה א'): "והתכלת האמורה בציצית צריך שתהיה צביעתה צביעה ידועה שעומדת ביופיה ולא תשתנה"

משתמשים באותה מילה ערבית כדי לתרגם הן איסטיס והן קלא אילן – "ניל" או "אלניל" (النيلة), שהיא המילה המשמשת בערבית לאינדיגו. מכאן עולה, שקלא אילן ואיסטיס הינם למעשה אותו צמח¹¹³. הרמב"ם מוסיף לבאר, שמקורו של צבע זה הוא מהדור¹¹⁴, שהיא הייתה המרכז הקדום ביותר של תעשיית האינדיגו¹¹⁵. איסטיס (שהיה נקרא גם "וואד") היה מיוצר לכל אורך מהלך ההיסטוריה (עוד מזמן המצרים הקדמונים¹¹⁶) ללא הפסק כלשהו עד המאה העשרים, אז החלו להשתמש בצבע סינטטי¹¹⁷.

וכל שלא נצבע באותה צביעה פסול לציצית אף על פי שהוא **כעין הרקיע**, כגון שצבעו **באסטיס**. ובמורה הנבוכים (חלק א' פרק ע"ג) משמע שהוא נוטה לשחורות (כמש"כ הרמב"ם עצמו לענין תכלת, כנ"ל הערה 39) וע"ע תוספות יום טוב (כלאים ב', ה').

113 הרמב"ם (הל' ציצית ב', א') השתמש במילה "איסטיס" במקום "קלא אילן" (שהוא לשון הגמרא): "וכל שלא נצבע באותה צביעה פסול לציצית אף על פי שהוא כעין הרקיע, כגון שצבעו **באסטיס**...", וכן בכפתור ופרח (בהערה הקודמת): "אל **ניל**", ובדברי ר' ברוך הספרדי (שיטת הקדמונים, בבא מציעא ס"א:): "**קלא אילן**. פירוש **בלשון ישמעאל ניל**". ובפירוש המשנה לרמב"ם (כלאים ב', ה'; שביעית ד', א'; מגילה ד', ו'; מכות א', ה') תרגם אסטיס – "**אלנילג**". ובביאור חדש מספיק (ציצית פרק ב' הלכה א'): "**באסטיס**. וז"ל רבי' בפה"מ ג' דכלאים פי' אסטס הוא ה**ניליג**" והוא **אינד"י בלע"ז** שצובעין בו תכלת ובט' דשבת כת' איסטיס **ניל** בל"ע והוא דבר שצובעין בו **כעין הרקיע**". ובמעשה רוקח (שבת י"ח, ח'): "ופי' רבינו שם **איסטיס ניל בלשון ערבי** והוא דבר שצובעים בו **כעין הרקיע**". ועיין בפירוש קדמון עבודה זרה לט ע"א (מובא בקובץ שיטות קמאי עמ' תתקכא): "וזבן תכילתא אתא ושאל [אתתא מין] מהימנא עליה שצבעתו בתכלת או דילמא חשינן שמא בדבר אחר צבעתו **והוא אלניל** שמראיתו קרוב למראית התכלת". וראה בפירוש ר' עובדיה מברטנורא (כלאים ב', ה', וכן בשביעית ד', א', מעשרות א', א', שבת ט', ה'): "**אסטיס** – צבעו דומה לתכלת קורין לו בערבי **ניל** ובלע"ז אנדיק"ו", וכן ר"י קורקוס (שמיטה ויובל ד', י"ג): "**ואיחטיס ניל**", ושו"ת רב פעלים (חלק ב' – יורה דעה כ"ט): "וחתיכת מטלית צבועה במי **אסטיס** שקורין **בערבי ניל**".

114 בפירוש המשנה שם, וכן בשו"ת הרמב"ם (סי' צ"א וסי' צ"ג) הזכיר "איסטיס הודי".

Kruger & Connah (2006). 115

Skelton, 1999. 116

117 אסטיס נזכר כסחורה בשו"ת הפוסקים במשך הדורות: שו"ת הרמב"ם (סי' צ"א וסי' צ"ג), שו"ת תשב"ץ (חלק ג' סי' קפ"ז, חלק ד' – חוט המשולש טור א' סימן ח'), שו"ת הרשב"ש (סי' ת"ל), שו"ת מהרלב"ח (סי' ל"ח), שו"ת מהר"ם אלשיך (סי' ס"ג), שו"ת מהרש"ך (חלק ב' סי' קט"ז), שו"ת מהריט"ץ (ישנות סי' צ"ה) ושו"ת רב פעלים (חלק ב' – יורה דעה סי' כ"ט).

המולקולה של החומר שממנו מייצרים את צבע הקלא אילן – אינדיגו צמחי, הינה אותה מולקולה המיוצרת עלידי המורקס ($C_{16}H_{10}N_2O_2$). הצבעים זהים להפליא האחד לשני עד שלא ניתן להבדיל ביניהם ללא בדיקה כימית.¹¹⁸ עובדה זו תואמת את מאמר חז"ל ביחס לתכלת, שלפיו רק הקב"ה יודע מי לובש תכלת אמת ומי מזייף את התכלת באמצעות קלא אילן!

9. תכלת אינה דוהה, בעוד האינדיגו דוהה

לעיל בעמ' 407 הבאנו את דברי הגמ' והרמב"ם, שלפיהם אינדיגו צמחי דוהה, מה שאין כן התכלת. כך גם מעידים לנו כותבי העתים כאשר הם באים לדמות צבעים המופקים מצמחים לצבע המורקס:

"לצבע המורקס היה בוחק חזק מאוד, והיה נקלט היטב, באופן שאינו דוהה כשאר הצבעים הידועים"¹¹⁹.

"כמרכן ידוע לנו, כי מהצמחים מופקים צבעים רבים בעלי ערך... בני ארץ גליה (צרפת דהיום), הנמצאת מעבר לאלפים, מפיקים את כל הצבעים הבאים מצור, את הקונכיליא"¹²⁰ וכן את כל שאר הצבעים אך ורק באמצעות הצומח. הם אינם נזקקים לתור אחר המורקס בקרקעית הים ובמעמקיו במקומות אליהם שום עוגן לא חדרה מעולם... בעומדם על קרקע יבשה, אוספים בני המקום את צבעיהם כדרך שאנו אוספים את יכולי התירס – אולם הצבע שלהם לוקה בחיסרון אחד גדול, והוא שהוא דוהה בכביסה; אילולא כן, יכלו אנשי האצולה להתפאר ולהתנשא באופן מהודר לאין ערוך מעכשיו, או לכל הפחות תוך סיכון קטן בהרבה"¹²¹.

118 עיין עוד בענין זה לקמן עמ' 480.

Bender 1947, P. 4. 119

120 "קונכיליא" בדברי פליניוס הוא שם של גוון כחול – ראה דיון על כך להלן עמ' 478.

Pliny, Book XXII, Ch. 3. 121

10. הצבע שמפיקים מהחלזון מתקלקל סמוך למיתתו

איתא בגמרא שבת (ע"ה.): "דכמה דאית ביה נשמה טפי ניחא ליה כי היכי דליציל [י"ג: דליצלה]¹²² ציבעיה".

תופעה זו מתוארת במפורש במקורות רומיים ביחס לצבע הפורפורא: פיליניוס: "נקודת מפתח היא להשתמש בדג כשעודנו בחיותו, שכן אחר מותו הוא פולט החוצה את אותו המיץ".¹²³

אריסטו: (היסטוריה של בעלי החיים 5, 15) "הדייגים מאוד חפצים לשבר את החיה לשברים בעודה חיה, שהרי אם תמות קודם לסיום התהליך, היא תקיא את הפרח; מהטעם הזה משאירים הדייגים את החיות בתוך הרשתות עד שתתאסף כמות מספקת ויוכלו להתעסק בהם בזמן הרצוי להם".

אותה "הקאת המיץ" המוזכרת בפליניוס, ככל הנראה היא הגורמת לחסרון באיכות הצבע, או לחילופין לבליעתו של הצבע בתוך בשר השבלול. חסרון זה מתואר אף בספרים נוספים.¹²⁴

החלטנו לערוך ניסוי. לקחנו שני חלזונות ושברנו להם את הקונכיה. מהחלזון הראשון הוצאנו מיד את הצבע ומרחנו אותו אל תוך בד. את החלזון השני הנחנו בצד למשך כמחצית השעה, ורק אז הוצאנו את הצבע ומרחנו את צבעו אל תוך אותו בד במקום אחר.

שתי אבחנות התבהרו לעינינו –

1. זמן מועט אחר מותו של החלזון, הצבע מתחיל לנזול והוא נספג בבשר.

עינו של הצבע אף מתחיל להשתנות משחור לסגול.

2. הצבע הראשון עמד בעינו אחר שטיפת הבד, בעוד השני נשטף כמעט לחלוטין.

122 כן היא גרסת הר"ח והרמב"ן (שם), וכן גרס הערוך, ובתשובות רב נטרונאי גאון (מכון אופק, סימן תפ"א) ור"א בן הרמב"ם (שו"ת ברכת אברהם סימן י"ט).
123 Pliny, Ch. 36. ראה גם: Aelian, De Natura Animalium (16:1), המתאר את אותה מציאות.

124 Aelian, De Natura Animalium, Book XVI Ch. 1. ראה גם: Rawlinson, 1889.

לתופעה שנגלתה לעינינו ישנו הסבר פשוט – ברגע שבו החלזון נשבר, מתחיל הצבע לנוזל ולהיחשף לאוויר. בעקבות כך, עובר הצבע תהליך של חמצון (ועליכן השינוי בעינו). מכיוון שהצבע חייב להימצא בעיצומו של תהליך החיזור על־מנת שיתמזג בכד, הרי שברגע שמתאפשר לו לעבור חמצון, הוא יעבור בשטיפה. אף כי ניתן בעקבות כך להעביר את הצבע תהליך של חיזור (ההפך מחמצון), הרי שתהליך זה ארך זמן ולא תמיד הצליח במאת האחוזים כאשר נעשה באמצעות השיטות המקובלות בימי חז"ל.

התופעה אשר אובחנה בידי חז"ל אכן קיימת בחלזון זה ותועדה בברור גם במקורות חיצוניים.

11. הדם מוחזק בתוך בלוטה מיוחדת – 'מיפקד פקיד'
בתוספות מובא, שדם החלזון בו השתמשו לצביעה היה 'מיפקד פקיד' – היינו שהוחזק במקום מיוחד, אשר אינו מתערב בדם החיות של היצור¹²⁵. בלוטת הריר שמוציאים מהמורקס (הנמצאת מתחת לריאה) תואמת את ההגדרה הזו¹²⁶.

12. הרמב"ם מתאר את דמו של החלזון כבעל מראה שחור
כתב הרמב"ם (הלכות ציצית פרק ב הלכה ב): "ודמו שחור כדיו".
זהו תיאור מדויק של מה שענינו רואות כאשר פותחים את קונכיית המורקס. כשהקונכיה נשברת והבלוטה נחשפת, מתגלה וריד שחור הניכר לעין, שבו מאוכסן החומר הצובע. אותו וריד הינו, כאמור, שחור, בדיוק כפי שמתאר אותו הרמב"ם (ראה תמונה במדור התמונות שבסוף הספר, עמ' 520).
אבחנה זו מתוארת בדיוק באותו אופן עלידי כותבי אותו הזמן – בדיוק כפי שהובא ברמב"ם:

125 תוספות שבת (ע"ה.): "והשיב לו ר"ת דדם חלזון הראוי לצביעה מיפקד פקיד ולא מיחייב על אותו דם משום נטילת נשמה".

Crossley, Headrick, Hirsch, Johnson, 2010. 126

"אותו חומר מופרש מכיל טיפה קטנטנה, המוחזקת בתוך וריד לבן, ממנו מזוקק הנוזל יקרהערך העשוי לצביעה, כאשר מראהו כגוון של שושנה עם נטיה מסוימת לשחורות"¹²⁷.

"קיימים מינים רבים של הפורפורה הסגול... אצל רובם, אותו לבלוב משונה, אשר נקראו על-שמו¹²⁸ למעשה הינו כהה עד כדי שחורות... יתר על כן, באופן כללי בימים הצפוניים, התפרחת הינה שחורית..."¹²⁹

(אלו אשר ניסו לטעון כי הדם הינו בעל מראה שקוף/צהוב/ירוק/סגול, התייחסו לחומר הצבע כאשר זה הופרד מהחלזון ונחשף לחמצן ולאור. בעת תהליך של חמצון/חיזור, ניתן להבחין בכל אותם צבעים המוזכרים. מובן, כי כל זה אינו נוגע לתיאורם של הרמב"ם ואחרים; בעת פתיחת החלזון, הדם הינו שחור באופן הניכר לעין.)

13. צבע התכלת היה יקר ביותר

איתא בגמרא במנחות (מ"ד.): "ובדמו צובעין תכלת, לפיכך דמיו יקרים". ובברייתא נוספת (מ"ג): "תניא, היה רבי מאיר אומר: גדול עונשו של לבן יותר מעונשו של תכלת, משל למה הדבר דומה? למלך בשר ודם שאמר לשני עבדיו, לאחד אמר: הבא לי חותם של טיט, ולאחד אמר: הבא לי חותם של זהב, ופשעו שניהם ולא הביאו, איזה מהן עונשו מרובה? הוי אומר: זה שאמר לו הבא לי חותם של טיט ולא הביא"¹³⁰.

ברור מדברי חז"ל, כי הם החשיבו את התכלת כדבר נדיר ביוקרו. עובדה זו תועדה גם בידי כתבי אותו הזמן ביחס לצבע המורקס:

Pliny, Book IX, Ch. 60. 127

128 דהיינו פורפורה מלשון "פורפל", סגול (purple).

129 אריסטו, תולדות בעלי החיים, 5, 15.

130 רבינו בחיי (במדבר ט"ו): "שהוא מצוי ולא היה לו להמנע".

פליניוס: "דירבאפא הצורי"¹³¹ שלא היה אפשר לקנותו אפילו תמורת אלף דינרים לפאונד.¹³²
טיאופומפוס: "בקולופון, היו שוקלים את צבעי הסגול בכסף."¹³³

ד. סיכום

כפי שהוכחנו, העובדה שצבע המורקס היה נפוץ בשימוש בזמן חז"ל לצביעת בדים בצבע תכלת בעבור המלכות, היא ראיה מספקת לכך שזהו התכלת של מצוה, שהרי בזמן חז"ל ובאזור בו פעלו, לא הייתה כל אפשרות לצבוע בד בצבע כחול שאינו תכלת כשרה או קלא אילן¹³⁴.

אפילו אם נתעלם מהראיה שהבאנו, אם נסרב לקבל כי חלזון המורקס הוא חלזון התכלת, נצטרך להאמין בכמה וכמה הנחות בלתימוכחות, אשר כולן בנריות על אותו יסוד, שבזמן חז"ל היו שני סוגי שבלולים, אשר היו נפוצים בשימוש. נהיה אז חייבים לומר, כי –

1. לשניהם היה תהליך צביעה זהה.
2. שניהם היו דומים לים.
3. על שניהם נגזרו גזרות באותו זמן בהיסטוריה.

131 דירבאפה: "בגדים צבועים פעמיים, או שנטבלו פעמיים, מיוונית: δίς – פעמיים, ו: βάπτω – לטבול" (John Bostock בהערה).

132 ראה Pliny, ch. 63. וראה גם: Aeschylus, Agamemnon (959) שמדמהו לכסף, וכן Isocrates, Panathenaicus (12:39) שמדמהו לזהב. וראה גם Laiou, 2002: "בזמן שמשי בלתימעובד עלה 12,000 דינרים לפאונד, מורקס בלאטה (הסגול המוכר) צבוע במשי עלה סכום מדהים של 150,000 דינרים לפאונד. הפורפור המילסי עלה 12,000 דינרים לפאונד ועל פורפור צורי בהיר ניתן היה לקבל 16,000 דינרים לפאונד. בלאטה בהיר עוד יותר (הסגול המוכר) נמכר ב־32,000 דינרים לפאונד."

133 הובא ע"י Athenaeus (12:526) בסביבות שנת ג' תק"ס (200 לפסה"ע) – כך לפי Gulick, Barton 1941.

134 עיין לעיל עמ' 411-412, שם הוכחנו מהגמ' בעירובין ובמנחות שלא היה בנמצא מין נוסף, אשר ניתן היה לצבוע בו צבע תכלת, ואשר היה פסול לציצית. וע"ע לעיל עמ' 397, שכן מוכח מהתוספתא שסתמה וכתבה: "תכלת אינה כשרה אלא מן החלזון".

4. **בשניהם** הופסק השימוש באותו זמן בהיסטוריה.
 5. **שניהם** היו מצויים בין סולמא דצור לחיפה.
 6. **שניהם** נקראו בשם פורפורה.
 7. **משניהם** הפיקו צבע שנקרא יקינטוס – $\nu\acute{\alpha}\kappa\iota\nu\theta\omicron\varsigma$.
 8. **שניהם** היו בעלי מראה זהה לשל קלא אילן.
 9. **שניהם** מובחנים מצבע אינדיגו (קלא אילן) אך ורק בכך שהם – שני השבוללים, המורקס ותאומו הבלתי-נודע – מפיקים צבע שאינו דוהה, בעוד שצבע האינדיגו דוהה.
 10. **בשניהם** יש להפיק את הצבע בעודם חיים.
 11. **בשניהם** היה צבע כנוס בתוך בלוטה, המובדלת מדם החיות של השבולל.
 12. **לשניהם** יש דם במראה שחור.
 13. **שניהם** היו יקרי ערך באופן מיוחד.
- ולמרות כל האמור:**
1. רק על אחד מהם יש בידינו תיעוד נרחב בסופרי אומות העולם, ונמצאו ממנו ערימות של רבבות קונכיות ושאר ממצאים, בעוד שהשני לא הותיר בידינו שריד וזכר.
 2. רק אותו אחד **שאיננו יודעים** עליו דבר **הוא הוא** הכשר לתכלת, בעוד שאותו שאנו **יודעים** עליו רבות **אינו כשר** לתכלת (וזאת מטעם כמס שאיננו יודעים ואשר לא הוזכר בחז"ל ולו ברמז¹³⁵).
 3. **ועל-אף** הדמיון המוחלט שבין שני החלזונות, חז"ל לא הזכירו ולו פעם אחת את אותו תאום שאינו כשר, ולא נתנו בידינו שום קנה-מידה על-מנת שנבחין באמצעותו בינו לבין החלזון הכשר (כפי שעשו ביחס לקלא אילן המופק מהצומח).

חלק ג' - שאלות נפוצות

הצורך ב'מסורת'

שאלה: האם אנו זקוקים ל'מסורת' על מנת לברר מהו החלזון?

תשובה:

בדומה לכמעט כל סוגיה בהלכה, אין נצרכת מסורת כדי לזהות את החלזון. אפילו באותן סוגיות בהלכה שבהן אנו נזקקים לזיהוי של חפץ או של בעל חיים מסוים, אין הדבר תלוי בקיומה או איקיומה של 'מסורת'. על-מנת לברר מציאות עובדתית, ניתן לסמוך על כל מקור מהימן¹³⁶, גם כשהדבר נוגע להלכה למעשה¹³⁷.

136 עיין שו"ת הרמ"א (סימן ז'): "תחילה אענה מה שהרעיש אדוני את העולם עלי בהביאי במכתבי הראשון דבר חכמת היונים וראש הפילוסופים, ועל זה כתב אדוני שהתורה חוגרת שק כו'... באמת אומר שיש לי בזה שתי תשובות בדבר, ושתייהן אמיתיות לפי מעוט השגתי. וזה... לא אסרו ללמוד דברי החכמים וחקירתם במהות המציאות וטבעיהן כי אדרבה על ידי זה נודע גדולתו של יוצר בראשית יתברך... וכזה עשו כל החכמים שהביאו דברי החוקרים בספריהם, כאשר גלוי לכל..."

137 וכמש"כ הרמב"ם בהלכות קידוש החודש (פרק י"ז הלכה כ"ד): "וטעם כל אלו החשבונות ומפני מה מוסיפים מניין זה ומפני מה גורעין, והיאך נודע כל דבר ודבר מאלו הדברים, והראיה על כל דבר ודבר, היא חכמת התקופות והגימטריות שחברו בה חכמי יון ספרים הרבה והם הנמצאים עכשיו ביד החכמים, אבל הספרים שחברו חכמי ישראל שהיו בימי הנביאים מבני יששכר לא הגיעו אלינו, ומאחר שכל אלו הדברים בראיות ברורות הם שאין בהם דופי ואי אפשר לאדם להרהר אחריהם, אין חוששין למחבר בין שחברו אותו נביאים בין שחברו אותם גוים, שכל דבר שנתגלה טעמו ונודעה אמתתו בראיות שאין בהם דופי אין סומכין על זה האיש שאמרו או שלמדו אלא על הראייה שנתגלה והטעם שנודע". וע"ע מש"כ החת"ס (נדה י"ח). בענין מציאות אברי אשה בהלכה: "אחרי החקירה מפי ספרים וסופרים חכמי וספרי הניתוח א"א לנו להכחיש המציאות שאינו כפרש"י ותוס' וציור מהר"ם לובלין ואין לנו אלא מ"ש הרמב"ם בחיבורו ובפי' המשנה...". וכמו"כ בשו"ת חת"ס (ח"ב יו"ד סי' ע"ח): "הנה בשבת פרק רבי עקיבא אחז"ל שלענין יניקת זרעים סמכו חז"ל על חכמי הגוים הקדמונים...", וכן שם (סי' של"ח ד"ה ונחזי אנן): "אולי הי' אז מסורת מבעלי טבעיים הראשונים אעפ"י שנשכח מרופאי זמנינו ועליהם סמכו חז"ל בהרבה ענינים מעניני התורה". וע"ע שבת (פ"ה). "ומגלן דהא דקים להו לרבנן...", וירושלמי (כלאים פרק ד' הלכה ד') ובמראה הפנים שם, ואכמ"ל.

- לגבי זיהוי העופות הטמאים שנאמרו בתורה (ומזה ניתן ללמוד דין כמה סימנים מעכבים ואילו מתוכם), הרמב"ן וראשונים נוספים מזהים את העופות ע"י סימני הגמרא ובאמצעות בדיקה שעשו בעצמם על גופם של העופות ואיבריהם¹³⁸.
 - בדומה לזה, לגבי השקל של תורה (ומכאן נלמדים דינים הנוגעים לחמשה סלעים של פדיון הבן) הרמב"ן קבע את משקלו על-פי שקל עתיק שהראו לו כשהגיע לארץ ישראל¹³⁹.
 - נחלקו הראשונים בזיהוי האורז אם הוא ריי"ז או היר"ז (והדבר נוגע לעניין ברכת בורא מיני מזונות¹⁴⁰). ידוע שהגר"א קבע שאורז הוא ריי"ז אך ורק באמצעות ניסויים שערך¹⁴¹.
- ביחס לתכלת עצמה, כותב המהרי"ל (ה'ק"כ-ה'קפ"ז) כי היא יכולה לחזור מעצמה או שאפשר למוצאה באמצעות הסימנים שנאמרו בתיאור החלזון. שו"ת מהרי"ל החדשות (סימן ה' ד"ה ב'):

138 כגון לזיהוי העורב, הנשר, בת היענה, הדיה ועוד, עיין רמב"ן (חולין ס"ב): באריכות: "אחר שכתבתי בהלכות העופות פי' מקצת הראשונים ז"ל וראיתי דרכי כולם חזרתי לבדוק בעופות, ותפשי תחלה בעורב השחור... והרבה דברים באגדות ובתלמוד מוכיחות עליו... ולפי שאין אנו יכולין להכחיש דברים הנראים לעינים, אנו חוזרים על כרחנו לאחוז דרך הרב ר' משה בר' יוסף...", וכן בתוס' (שמן ס"ג). ובראשונים נוספים שם.

139 עיין לעיל הערה 83 שהבאנו דברי הרמב"ן בזה, שהביא סיוע לרש"י ממטבע עתיק שהראו לו, דלא כמש"כ הוא עצמו בפירושו עה"ת (שמות ל', י"ג). והובא להלכה לענין פדיון הבן בשו"ת תשב"ץ (חלק ג' סי' רכ"ו): "והרמב"ן ז"ל ראה בארץ ישראל זה השקל משקלו כמו שכתב רש"י ז"ל".

140 עיין ברכות ל"ז. ושם ברש"י ותוס' וראשונים. ועיין מגן אברהם (סי' ר"ח סק"ט): "האורז – ריי"ז, דוחן היר"ז בל"א וי"מ איפכא...".

141 הוא הוכיח שאורז הוא ריי"ז ולא היר"ז ע"פ המשנה (בבא מציעא ג', ד') ובאמצעות מדידת שיעור החסרונות לאורז ולדוחן. הובא בתשובות והנהגות (ח"א קפ"ו), ובשם ר' רפאל קצנלנבוגן זצ"ל בספר מעשה רב (הוצאת ויינרעב, סי' ע"א במילואים).

"... וסברא הוא דשמא יחזור דבר לקילקולו **שיהא תכלת מצוי**
(- וע"י כך עלולה להתעורר בתכלת, שעשויה מצמר, בעיה של
שעטנז), כ"ש למאי דכתב סמ"ג (עשה כ"ו) דאותו דג חלזון הוא בים
המלח (ים התיכון)¹⁴² וכתב סימנין, **בקל היה לעשות תכלת...**"

על אותה דרך כתב ה"בית הלוי" שאם נוכיח כי החלזון נמצא (אפילו בלא מסורת
ישירה), אזי נהיה מחוייבים ללבושו:

"כמע"ל לא ביאר בדבריו מה זאת מצא אחר שנשכח, אם מציאת
הדג או הוצאת צבעו, ורק אחרי אשר כמע"ל יברר זאת, היינו היה
בזה דבר הנשכח והוא מצאה, **אז נהיה מחוייבים לשמוע אליו**
וללבושו."¹⁴³

ישנם אחרונים נוספים, אשר קבעו גם כן, כי התכלת יכולה לחזור בכל זמן ומבלי
להצריך מסורת (ראה להלן הערה 170).

המסקנה העולה:

אם אפשר לברר את הנידון באמצעות ראיות אחרות, אין נצרכת מסורת כדי
לקבוע הלכה למעשה.

*

142 מש"כ "ים המלח" כן דרכו של הרמב"ם (שממנו ציטט הסמ"ג), כגון בפיה"מ להרמב"ם
(כלים ט"ו, א'; טבול יום ד', ה'; וכן בחתימת פהמ"ש לרמב"ם). וכוונתו לים הגדול שמימיו
מלוחים כי כן נקרא בערבית "אלבחר אלמאלח", ע"י מש"כ ר"י קאפח (שם). וכן פי' הר"ח
(פסחים כ"ח), שים המלח בגמרא הוא הים הגדול. וכ"כ במעדני מלך (הל' כלאי בגדים ז'),
ובספר קרית מלך להגרח"ק שליט"א (ציצית ב', ב'), וע"י במקו"צ לרמב"ם מהדו' ש"פ (הל'
כלאים י' א'; מע"ש ב', ב'), ובילקוט שנויי נוסחאות (הל' ערכין ח', ח'), וכן ברד"ל (ביאור
לפדר"א י"ח), ודברי יהוסף (סי' ל"ט).

143 הגרי"ד סולובייציק זצ"ל (הבית הלוי), הובא לשונו בהקדמה לספר "עין התכלת".

מסורת שלילית

שאלה: בסביבות שנת ה'תרמ"ז (1887 לספה"ע), טען האדמו"ר מראדז'ין כי חלזון הינו בריה ימית מסוג דיונון, אשר נקרא 'דיונון הרוקחים' (*Sepia officinalis*). ה"בית הלוי" דחה את דבריו משום שאילו הדיונון היה קיים וידוע במציאות במשך כל ההיסטוריה ומעולם לא נעשה בו שימוש לתכלת, הרי יש לנזק כעין מסורת, ולפיה דג זה איננו החלזון. וכך כתב הבית הלוי (הובא לשונו בהקדמה לספר "עין התכלת"): "אכן אם נאמר כי הדג היה במציאות, וגם הוצאת צבעו היה ידוע בכל זמן מהזמנים שעברו עלינו מעת שפסקה התכלת מישראל, ועל כל זה לא לבשוהו אבותינו ואבות אבותינו, הרי הוא כאילו יש לנו בקבלה ומסורה מאבותינו כי זה הדג וצבעו איננו החלזון והתכלת אף שהוא בכל הסימנים שסמנו בו חז"ל, כי אפילו נרבה כחול ראיות לא יועילו נגד הקבלה והמסורה, ורק אחרי אשר יברר לנו כי דג זה או מלאכת צבעו נפסק ונשכח מציאתו או ידיעתו בשום זמן מהזמנים ונפסקה בזה הקבלה אז יהיה לנו דברי ההלכה לראיה". לאור זאת, האם אין מקום לחוש שבכל אופן ישנה מסורת ולפיה אין התכלת מצוי בידינו?

תשובה:

קיים הבדל מהותי בין דיונון הרוקחים למורקס. הדיונון, שעליו טען האדמו"ר מראדז'ין כי הוא החלזון, שימש במשך כל הדורות כמקור להפקת דיו. ואכן, שמו היווני של הדיונון – סיפיה – מזוהה עד היום עם צבעו החום של הדיו שאותו הוא מפיק¹⁴⁴.

ביחס למורקס, לעומת זאת, אין כל "מסורת שלילית" מן הסוג הזה, כפי שביארנו בעמ' 445. **אדרבה**, הארכנו לבאר מדוע היה הדבר בלתי אפשרי להשיג את צבע המורקס קרוב לאלף שנים, וגם אחר-כך, זה לא חזר בנקל. הן זיהוי הנשכח של החלזון והן ידיעת האופן שבו מפיקים ממנו כחול שוחזרו בהצלחה רק בשנים האחרונות ממש. ה"בית הלוי" **קובע בבירור**, כי במידה שנוכל להסביר

באופן המניח את הדעת מדוע הופסק השימוש בחלזון¹⁴⁵, אזי נהיה "מחוייבים ללבושו"¹⁴⁶.

המסקנה העולה:

טענתו של ה"בית הלוי" כנגד התכלת של ראדז'ין לא רק שאינה תקפה לגבי המורקס, אלא שהיא מהווה למעשה תנא דמסייע לזיהויו של חלזון המורקס כחלזון התכלת של תורה.

*

חיוב לקיים מצוה שעשייתה מוטלת בספק

שאלה: לעתים מושמעת טענה בשם ה"בית הלוי"¹⁴⁷, שלפיה לא חל על האדם חיוב לקיים מצוה מתוך ספק אא"כ הוא יודע בוודאות שאחר שיעשה כן, הוא יצא ידי חובתו. אולם במידה ויישאר בספק גם אחר שיעשה את אותה פעולה, הרי שלא על זה נאמר הכלל של ספק דאורייתא לחומרא. על-פי סברה זו אפשר

145 כמובן, שה"בית הלוי" התייחס לדיונון של האדמו"ר מראדז'ין, אך ללא ספק היה מחיל את הכלל הזה ביתר שאת על המורקס.

146 ראוי להעיר בנוסף, כי רוב רובו של בית ישראל נוהגים כיום לאכול בשר תרנגול הודו (Turkey). ובאמת, ידוע שאין לעוף הזה, אשר מקורו ביבשת אמריקה, מסורת על כשרותו, והרי אנו נוקטים (יו"ד סי' פב) שלסימני כשרות בעוף צריך מסורת. ואם כן כל מי שאוכלה היום סומך – **להקל** – על ידע מדעי שאינו דורס, וד"ל.

147 כך אומרים משמו, והובא בספר תשובות והנהגות (ח"א סי' כ"ו, אולם שם בח"ד סי' ה כתב כן בשם המהרי"ל דיסקין, וצ"ע). וכן בישוורון (ח"י עמ' תרע"ב), אמנם בספר חצי גבורים (ח"ג עמ' ע"ב בהערה) כתב: "שמענו מהגרא"י [סולובייצק] **שהוא לא שמע סברא זו בשם הבית הלוי**", ובאמת כבר הבאנו מה"בית הלוי" עצמו שטען טענה אחרת לגמרי, ואדרבה, הוא קבע שאם יברר איך לא היה נמצא בזמן מהזמנים היינו מחוייבים ללבושו, ומשמע מדבריו שהיינו מחוייבים בכך אף ללא הוכחה ודאית. ועיין ספר "גור אריה יהודא" (מבנו של הגר"מ זעמבא הי"ד – שו"ת סי' ז-ח') שהביא סברא זו ודן בה בארוכה. וכן בספר "משמרת מצוה" (ווארשא תרצ"ב, נמצא באוצר החכמה) – ספר שלם, אשר דן בסברה זו ודוחה אותה בשתי ידים. ועיין מש"כ בזה הגרזנ"ג שליט"א בהסכמתו (המובאת לעיל, בראש הספר).

לטעון, שמכיון שאפילו מי שיטיל את תכלת המורקס עדיין לא יתברר לו בוודאות שקיים את המצוה, הרי שאינו מחוייב להחמיר עד כדי כך¹⁴⁸.

תשובה:

מהלך זה הינו מהלך מחודש, המנוגד לדעת כל שאר הפוסקים. הפוסקים כתבו שאדם שיש לו זוג תפילין אשר כשרותם מוטלת בספק ואין ברשותו אחרים, או אתרוג מסופק, הרי הוא מחוייב להניח את התפילין וליטול את האתרוג¹⁴⁹, הגם שאפילו אחר שיעשה כן עדיין יישאר מסופק האם קיים את המצוה. באותו אופן, אפילו אם יתעקש אדם ויטען כי המורקס אינו אלא ספק תכלת, הוא יהיה מחוייב ללבושו על-פי דעת הפוסקים הנ"ל.

העולה למסקנה:

אדם מחוייב לקיים מצוה זו גם במידה שהוא מסופק האם זו תכלת של תורה.

*

148 יש שהבינו כן מדברי הפמ"ג (א"א קצ"ד, ג'), אמנם המעיין שם יראה שכל דבריו נאמרו דווקא כאשר קיים צד של "לא תשא" כשיחמיר, וכמו שביאר הוא עצמו בפירוש בפתחה להלכות ברכות: "ומי שאינו יודע רק ברכה אחת לא יברך **משום חומר לא תשא**, שמא דווקא שלש בעיניו, וכהאי גוונא לא אמרינן ספק לחומרא מן התורה ועליו לתקן, הואיל ואינו יודע גם עתה אם מתקן, כמו שיראה הרואה בסימן קצ"ד במ"א את גימ"ל ובפריי שם". אמנם, במקום שאין חשש "לא תשא" פסק הפמ"ג במק"א שמחוייב מספק, וכדלקמן בהערה הבאה.

149 כמבואר בר"ן (סוכה כב: ד"ה אמר) שהובא בב"י (סי' תרס"ה) ומ"א (סי' תרס"ב), לגבי נטילת אתרוג בין השמשות. וכ"כ במ"ב (סי' ל"ט ס"ק כ"ו) שאם יש צד פסול בתפילין ואין חזקת כשרות, אעפ"כ מחוייב האדם ללבושם מספק: "ואם נקרע חיפוי הבתים או שנשרו במים צריכין בדיקה תיכף שמא נמחק הכתב או נתקלקל. וכל שצריך בדיקה מן הדין ואין לו מי שיבדוק ויתפור אותם מניחם בלא ברכה". וכ"פ **המ"ב בעוד מקומות של ספק קיום מצוה דאורייתא דמחוייב לקיימה מספק**, עיין סי' קצ"ד ס"ק י"ג ובסי' תרמ"ח סע' כ"א בבאיור הלכה). וכן מבואר בפמ"ג (מש"ז ל"ו אות ו'), שו"ע הגר"ז (סי' ל"ט סע' י"א), ובשו"ת רבי עקיבא איגר (קמא ס"ד): "באם אין לו תפילין אחרים רק אותם שכתבן נכרי דאם מטעם לאו בר כוונה הוי **עכ"פ ספק ומחוייב להניח** דדלמא תלאן לשמן". וכן בהגהות הגרע"א (או"ח סי' תרמ"ח מג"א אות ד') באתרוג שהוא ספק בפלוגתא דרבנותא אם יש לו דין נימוח, כתב: "וני"מ לדינא באם לא היה לו רק זה האתרוג **והי' מחוייב ליטלו** בלא ברכה". וכן בביכורי יעקב (תרמ"ח ס"ק נ"ג): "ועכ"פ **ספק מורכב אם אין לו אחר יטלו** בלא ברכה". וכן מבואר בפיש המיוחס לריטב"א ובראב"ד (בשטמ"ק ב"מ ו' ע"ב), עיי"ש.

חששות בלבישת ציצית הצבועה בצבע כחול שאינו כשר לתכלת

שאלה: איתא בבבא מציעא (ס"א:): "אמר רבא: למה לי דכתב רחמנא יציאת מצרים ברבית, יציאת מצרים גבי ציצית, יציאת מצרים במשקלות? אמר הקדוש ברוך הוא: אני הוא שהבחנתי במצרים בין טפה של בכור לטפה שאינה של בכור – אני הוא שעתיד ליפרע ממני שתולה מעותיו בנכרי ומלוה אותם לישראל ברבית, וממני שטומן משקלותיו במלח, וממני שתולה קלא אילן בבגדו ואומר תכלת הוא". ישנם המסיקים מהגמרא הנ"ל, שקיים עונש מיוחד למי שלובש תכלת פסולה, וממילא אם קיים חשש ולו רחוק ביותר, שהתכלת הזו פסולה, הרי שאל לו לאדם ללבוש אותה מחמת החשש שיבוא עליו דין שמים מיוחד השמור למי שלובש קלא אילן.

תשובה:

הדברים הללו משוללי יסוד מן הטעמים הבאים:

1. אפילו אם נאמר שהגמרא כאן מדברת על אדם שלובש קלא אילן במקום תכלת¹⁵⁰, הרי מובן מההקשר, כי היא משווה אותו לשני הציורים הקודמים, אשר עניינם גניבת דעת ורמאות. כך גם לגבי קלא אילן, מדובר באדם שמתחזה כירא שמים הלובש תכלת כשרה, בשעה שלאמיתו של דבר היא מזויפת. הגמרא מודיעה לאדם כזה, כי על אף שלעיני בשר לא נגלה עונו, שהוא לובש "תכלת" מזויף, כלפי שמים הכול גלוי, והוא עתיד ליתן את הדין¹⁵¹.

2. הרא"ש וראשונים נוספים כותבים כי הגמרא כאן אינה מדברת על מי שלובש ציצית עם קלא אילן, כי אם באדם שמוכר קלא אילן בתורת תכלת, כעין מה שראינו בציורים הקודמים של הגמרא, שהם עניינים של רמאות בממון. שלושת הציורים הללו (ריבית, משקלות ותכלת) הם שלושה מיני

150 כפירוש מהרש"א בתוס', דלא כמהרש"ל שפירש גם את דברי התוס' כהבנת הרא"ש. עיין בהערה 152.

151 עיין דרש משה (סוף פרשת שלח): "אבל הוא עושה כדי שיאמרו עליו שהוא בזבז דמים אף שהוא עני להשיג תכלת, והוי הרמאות לעלמא כדי שיחזיקוהו מקיים מצוות יותר מכפי שהוא באמת... וזה אסרה תורה ונענש ע"ז".

רמאויות שניתן לרמות באמצעותם בנקל בלא שידעו, ועל כן הזהירה תורה במיוחד שלא לעשות כן¹⁵².

יהא הפירוש אשר יהא, הנושא של אותה גמרא הוא גניבה, זיוף ורמאות, ובוודאי אין מדובר בה על אדם הלובש תכלת שלפי דעתו יש צד גדול כי מדובר בתכלת של תורה. אדם כזה ודאי יקבל רק שכר משמים עבור השתדלותו בקיום מצוה רבה זו.

*

שאלה: מה לגבי המנהג המובא ברמ"א (או"ח ט' סעיף ה'), שחוטי הציצית לעולם צריכים להיות לבנים, ולא משום צבע אחר: "י"א שצריך לעשות הציצית מצבע הטלית, והמדקדקים נוהגים כן". הגה: והאשכנזים אין נוהגין לעשות הציצית רק לבנים, אף בבגדים צבועים, ואין לשנות (ת"ה סימן מ"ו)?

תשובה:

מחלוקתם של השו"ע והרמ"א מיוסדת על מחלוקת ראשונים לגבי הדין האמור בגמרא, שהציצית תהיה מ'מין כנף'. הברייתא המובאת בגמרא מנחות (מ"א:) קובעת: "טלית אין פוטר בה אלא מינה"¹⁵³.

152 רא"ש (בבא מציעא פרק ה' סימן ד'): "ומי שתולה קלא אילן בבגדו למכרו בשביל תכלת", וכן בשיטה מקובצת בשם רבנו יהונתן: "שתולה קלא אילן בבגדו וכו'. ומחזיק עצמו כחסיד וגם מאנה ומרמה אחרים שמוכר להם קלא אילן שרואין שגם הוא עושה ממנו ציצית". ובתוספות בבא מציעא ס"א: ד"ה שתולה כתבו: "ואף על גב דעובר על מצות ציצית מ"מ איצטריך קרא לעבור עליו משעת תלייה". ונחלקו המפרשים בהבנת דבריהם. המהר"ם מלובלין כתב: "וכמו שכתב הרא"ש דבתולה קלא אילן ומוכרו לאחרים בשל תכלת איירי, ויש לפרש כוונת התוס' בענין אחר, דלעולם התוס' ס"ל כפירוש הרא"ש דאיירי בתולה קלא אילן בבגד ומוכרו לאחרים דומיא דכל הני דשמעתין כמו גבי רבית ושרצים בסמוך והשתא עושה שתי רעות: אחת שמרמה את הבריות וגוזל את הרבים שמוכר להם קלא אילן שהוא בזול שדמיו מועטים בשל תכלת שדמיו יקרים בתכלית היוקר, ועוד שנית שהוא מבטל רבים ממצות ציצית וגורם שהלובשם עובר על מצות ציצית". ובמהרש"א: "ומיהו הרא"ש כתב גם בציצית דמיירי נמי בכה"ג שתולה קלא אילן ומוכרו לאחרים דהשתא הוה שפיר אני הוא שהבחנתי כו' ככל אינך, אבל התוס' לא משמע להו לפרש הכי דא"כ הל"ל שתולה קלא אילן בבגדים ומוכרו לישראל כדאמר בשרצים אבל בבגדו משמע בבגד של עצמו. ומהרש"ל כתב בזה דרך אחרת ואין להאריך בדחוקים ודו"ק".

153 וכן במנחות (ל"ח ול"ט, וכן שבת כ"ז; ; יבמות ד; ; נזיר נ"ח).: "דכתיב: הכנף – מין כנף".

נחלקו הראשונים בשאלה מהו "מינה" של הטלית. רש"י והרמב"ם לומדים כי החוטים שאינם תכלת חייבים להיות מאותו צבע של הבגד. כך, לדוגמא, מי שבגדו בצבע אדום, אותם חוטים שאינם תכלת יהיו בו אדומים, מי שבגדו ירוק יטיל ירוקים וכו'.¹⁵⁴

ראשונים אחרים מפרשים, כי בביטוי "טלית אין פוטר בה אלא מינה" מתייחסת הגמרא לחומר שממנו עשוי הבד של הבגד ולא לצבע החוטים. לפי הבנה זו, החוטים שאינם תכלת יהיו מאותו חומר שממנו עשוי הבגד, כך שבבגד העשוי משי יהיו אף החוטים ממשי, בבגד העשוי כותנה יהיו אף החוטים חוטי כותנה וכדומה.¹⁵⁵

כאמור לעיל, מחלוקת השו"ע והרמ"א מבוססת על שתי ההבנות הללו בסוגיה. השו"ע הולך בשיטת רש"י והרמב"ם, שעל החוטים להיות מאותו צבע של הבגד, ומוסיף השו"ע שהמדקדקים נוהגים כן – דהיינו שהוא דין לכתחילה. הרמ"א חולק, וקובע כי ללא קשר לצבע הבגד, על החוטים להיות לבנים. למעשה, הוא סובר כי אין צורך לחשוש לשיטת רש"י והרמב"ם, שכן הוא סובר כאותם ראשונים שפירשו כי "מין כנף" מתייחס לחומר של הבגד, וכדלעיל.

החזו"א מעיר שכל הנידון הנ"ל מתייחס רק לאותם חוטים אשר אינם עומדים תחת חוטי התכלת. מצות ציצית מחייבת שמקצת החוטים יהיו לבן (לדעת

154 כן משמע מרש"י מנחות מא: ד"ה כל מיני צבעים. וכ"ה שיטת הרמב"ם הל' ציצית ב', ח': "טלית שהיא כולה אדומה או ירוקה או משאר צבעונין עושה חוטי לבן שלה כעין צבעה אם ירוקה ירוקין אם אדומה אדומין", וכפירוש הראב"ד שם. אולם בכס"מ הביא מהמהר"י נ' חביב שאין זו כוונת הרמב"ם, ע"ש.

155 טור (סי' ט') בשם ר"י, ספר מצוות גדול (עשין סימן כ"ו): "כתיב הכנף מין כנף, פירוש דמשמע שאם יש לו טלית של משי עושה לו ציצית של משי", שו"ת הרשב"א (חלק ג' סי' ר"פ): "מה שאמרת: בטלית צבוע, שצריך להיות חוטי ציצית מאותו צבע... אבל אני לא ראיתי לחד מרבתי נ"ע שחששו לזה כלל". תרומת הדשן (סי' מ"ו): "ואפי' בט"ק שהוא ממניני צבעים, לא ראיתי מימי אחד שהיה מצויין רק בציצית לבן ולא צבוע, ואף על גב דאין קפידא בצבע כלל, מ"מ הואיל ולא נהגו כן, נראה דליכא למיגזר ביה שמא יצרפנו עם החוטים". תוספות מנחות (מ"א:): "ועוד נראה דאירי בשאר מינים כגון שיראין וכלך וסיריקין דאין פוטר אלא במינים מדאורייתא".

הרמ"א) או מאותו צבע של הבגד (לדעת המחבר) ואילו השאר יהיו תכלת (המספר המדויק של הלבן והתכלת תלוי במחלוקת ראשונים והוא מצריך דיון בפני עצמו). ההלכה של "מין כנף" מעולם לא נאמרה ביחס לחוטים העומדים תחת התכלת. מכאן, שגם אם אדם יטיל קלא אילן במקום תכלת, אין בכך משום חסרון בדין "מין כנף", והמשמעות ההלכתית תהיה זהה למה שהיה אילו הטייל לבן תחת התכלת, כמו המנהג כיום¹⁵⁶.

ניתן להוכיח מהגמרא שבחוטים העומדים במקום תכלת אין דין של 'מין כנף'. הגמרא דנה בטעם שבגינו גזור שלא להטיל כלאים בציצית, דהיינו חוטי צמר בבגד פשתן. החשש הינו שמא יטיל אדם חוטי קלא אילן במקום תכלת ויעבור בכך על איסור שעטנז, כיון שאינה תכלת כשרה, וממילא אין כאן עשה של ציצית אשר ידחה לא תעשה של שעטנז. הגמרא שם דוחה את הטעם הזה, משום ש"לא יהא אלא לבן", כלומר שקלא אילן אינו יותר גרוע מחוטים שלא היו צבועים כלל ונשארו לבן [וגם אז יהיה פטור מאיסור שעטנז]¹⁵⁷. אם כוונת הברייתא הינה

156 חזון איש (או"ח סי' ג' סק"ה): "מיהו דוקא ב' חוטין צריכין בצבע הבגד, אבל אם אין לו תכלת ונותן ד' לבן, אין קפידא בב' הנוספות באיזה צבע יהיו, וראי' מהא דפריך בגמ' מ' א' ולא יהא אלא לבן ואם איתא דכל ד' חוטין צריכין ממין הטלית בצבען א"כ בסדין לבן אין כאן ציצית וכבר הביא סמ"ג ראי' זו לדחות פרש"י דסמ"ג סובר דבמקום דליכא תכלת וארבעתן לבן יש לכל ד' חוטין דין לבן, וא"כ מוכח בגמ' דא"צ כלל בלבן צבע של הטלית, אבל לפרש"י והר"מ ע"כ צ"ל דיש חילוק בין ב' החוטין של לבן ובין ב' החוטין הנוספים תחת התכלת". וכ"כ הגאון המלבי"ם בספרו "ארצות החיים" (ט', ה'), ובמשנה ברורה (ט' סק"ד) פסק כסברת ה"ארצות החיים" בזה.

157 מנחות (מ.): "תנו רבנן: סדין בציצית – ב"ש פוטרין, וב"ה מחייבין, והלכה כדברי ב"ה. א"ר אליעזר ב"ר צדוק: והלא כל המטיל תכלת בירושלים אינו אלא מן המתמיהין! אמר רבי: א"כ, למה אסרו? לפי שאין בקיאתן. אמר ליה רבא בר רב חנא לרבא: ולרמו בי עשרה ונפקן לשוקא ומפרסמא למילתא! כל שכן דמתמהו עילון. ולידרשא בפירקא! גזירה משום קלא אילן. **ולא יהא אלא לבן!**" וכתב ספר מצוות גדול עשין (סימן כ"ו): "עוד יש ללמוד מכאן **שהמטיל ציצית צבועים בטלית לבן שאין לחוש**, מדמקשה לא יהא אלא לבן משמע שאינו חושש בצבע לא לקשיא ולא לתירוץ רק שלא יהא שם כלאים, ועוד אומר בתחלת פרק התכלת (לח:): מידי צבעא גרים שהרי מין כנף אומר הכתוב ולא מין צבע כנף, ורבינו שלמה שפירש שם (מא: ד"ה מיתבי) גבי טלית אין פוטר בה אלא מינה במין הצבע לא דק". ומה שחולק בזה על רש"י, לדברינו יש ליישב בפשיטות דרש"י כתב כן רק בחוטין של לבן ולא

ש"אין פוטר בה אלא מינה" חל גם על הצבע של חוטי התכלת, אזי לא מובן מדוע קלא אילן אינו גרוע יותר מלבן, הלא זה אינו 'מינה'! אם־כן פשוט, שהגמרא הבינה שעכ"פ על החוטים שהם במקום חוטי התכלת לא חל הדין של "אין פוטר בה אלא מינה".

העולה למסקנה:

החסרון של 'מין כנף' אינו שייך לחוטים העומדים במקום חוטי התכלת.

*

דברי האריז"ל שתכלת נוהגת רק בזמן המקדש

שאלה: כיצד ניתן ליישב את דברי האריז"ל, ולפיהם התכלת אינה נוהגת אלא בזמן שביהמ"ק בנוי¹⁵⁸?

תשובה:

מאוד קשה יהיה להבין מאמר זה כפשוטו, שהרי התכלת היה מצוי במשך כל תקופת האמוראים וכן בזמן רבנן סבוראי וייתכן שאף עד תקופת הגאונים (כמבואר בעמ' 417). במילים אחרות, הרינו רואים, כי לאורך תקופה של בין חמש מאות לשמונה מאות שנים אחר חורבן הבית עדיין היה התכלת מצוי. ניתן לפרש בדברי האריז"ל כי כוונתו לומר, שמזמן חורבן הבית החלו הגזירות על התכלת (ראה עמ' 418), ועם החורבן למעשה החלה להיעלם מצווה זו, ואין כוונתו לתאריך המדויק של החורבן. ועל פי זה ניתן לומר, שגם בזמן

בחוטין שהם במקום התכלת, וכמש"כ בארצות החיים (ט', ה' המאיר לארץ את ל"ב): "כן נראה פשוט, דהא בשני חוטין הבאין במקום תכלת כמשי"ת לא שייך בהו מין כנף, ובזה סרה מהר הקושיא שהקשה הסמ"ג על רש"י... ולמ"ש לק"מ דהא שני חוטין לבנים אלה ניתן במקום תכלת ויכולים להיות צבועים באיזה צבע שירצו". ואפשר לומר כי לדעת הסמ"ג, כאשר אין תכלת אזי חל דין לבן על כל החוטין, ומשום כך הוא חולק על רש"י מכח הגמרא הנ"ל (וכן דייק הגר"נ רוטמן שליט"א ממה שכתב הסמ"ג ביחס לדין גרדומים, ע"ש). אולם להלכה בין לרש"י ובין לסמ"ג אין דין שיהא הצבע של החוטין כצבע הבגד (עכ"פ לאלו שעומדים תחת התכלת).

158 שער הכוונות, ענין ציצית דרוש ד' ו'; פ"ח, שער הציצית פ"ה.

שבו סוף הגלות מתקרב (אפילו מאות שנים לפני), יתגלה התכלת. ובימינו כבר לא נותרו אלא כמאתיים שנה עד סוף האלף השישי.

באופן כללי, עלינו מאד להיזהר בבואנו לצטט מדברי האריז"ל מחוץ להקשרם המקורי, שכן על-מנת לרדת לעומק כוונתו של המאמר ולהבינו על בוריו, צריך תמיד להיות מודע לכלל הרקע של אותו מאמר¹⁵⁹. על כל פנים ברור ומובן, כי האריז"ל לא התכוון בשום פנים ואופן לעקור מצוה מן התורה בזמן שאפשר לקיימה¹⁶⁰.

ומאד תואמים לזה דברי ספר הקנה (ד"ה ענין יראת המקום) בענין "סוד חיבור התכלת עם הציצית": "לכן בני הזהר מעתה שלא להורות מאגדות שאינם מושגים רק לבעלי הסוד".

*

המדרשים על "גניזת" התכלת

שאלה: הלא מבואר במדרש "שהתכלת נגנז"¹⁶¹?

תשובה:

אכן נעשה שימוש במדרש במונח "נגנז" ביחס לתכלת. ישנם הסבורים כי משמעות המילה 'נגנז' הינה בהכרח שנגנזה עד ימות המשיח, אולם ללא ספק אין

159 ועיין שו"ת וישב הים להגרי"ל הלל שליט"א (ח"א סי' כ') שמבאר, כי כן היא דרך האריז"ל לבאר נהוג שבעולם ע"פ הסוד, "ורק אם אומר להדיא בדרך הוראה שכן צריך לנהוג אז ודאי נכון וטוב לחוש וליזהר לקיים דבריו", עכ"ד.

160 ועיין ר"ן (נדרים מ:): "וקא יתיב הרמב"ן ז"ל טעמא למילתייהו דאע"ג דאמר שמואל נהרא מכיפיה מברין לא דחינן מימרא דאיסורא דהוה נהיגין בה הלכה למעשה כאבוא דשמואל דעבד לבנתיה מקוואות משום מימרא דאגדתא" (העירני הגר"א זלץ שליט"א). וראה עוד בשו"ת חתם סופר (חלק א' אורח חיים סימן נ"א) "ויפה כ' פר"מ על שכנגדו שהביא מכתבי האריז"ל וכו' עליו פר"מ עם נעלמים לא אבוא יפה דיבר, וכן אני אומר כל המעורב דברי קבלה עם ההלכות הפסוקות חייב משום זורע כלאים פן תוקדש המלאה הזרע אשר תזרע..." (גם אפשר דכוונת האריז"ל היא רק עד עת עקבתא דמשיחא, ראה מש"כ בזה בשו"ת דברי יואל ח"א סי' מ"ד אות ג' עה"פ "ומרדכי יצא...").

161 במדבר רבה (פרשת שלח פרשה י"ז), מדרש תנחומא (פרשת שלח): "מצוה להביא לבן ותכלת ויעשה, אימתי כשיהיה תכלת ועכשיו אין לנו אלא לבן שהתכלת נגנז, מצוה בלבן". ועיין שו"ע (אורח חיים ט', ב'): "בזמן הזה דליכא תכלת", רציין הגר"א למדרש זה.

הכרח לפרש כן, והמדרש בהחלט עשוי אף להורות על היעלמותה של התכלת למשך כאלף שנים¹⁶². ואין הכוונה ב"גניזה" דווקא שמישהו גנז את הדבר בכוונת מכוון, כי אם רק שהדבר נשתכח¹⁶³.

*

שאלה: בכל אופן, הרי מפורש בספרי (פיסקא שנ"ד ד"ה דבר אחר) שהתכלת גנזו לעתיד לבוא: **"אמר רבי יוסי** פעם אחת הייתי מהלך מכזיב לצור ומצאתי זקן אחד. אמרתי לו, פרנסתך במה? אמר לי מחלזון אמרתי לו וכי מצוי הוא אמר לי השמים שיש מקום בים שמוטל בהרים וסממיות מקיפות אותו ואין לך אדם שהולך לשם שאין סממיות¹⁶⁴ מכישות אותו ומת ונימק במקומו אמרתי **ניכר הוא שגנזו לצדיקים לעתיד לבא. !**

162 וכ"כ העץ יוסף להדיא (מהדורת וגשל שם), שמשמעות "נגנזו" היא שנשתכח. וכן מצינו גניזה לזמן קצוב בעולם הזה במקומות נוספים: "כ"ב שנה שעשה יוסף במצרים חוץ מאביו **נגנזו רוח הקדש מיעקב ומבניו**" (תנחומא ישן מקץ, ר'; מובא גם בילקוט שמעוני על איוב רמז תתק"ד); "יקבוהו לאום, זה פרעה **שגנזו התבואה בשני רעבון** והיו הבריות מקללין אותו, אבל יוסף זן את העולם בשני רעבון כרועה הזה שמנהיג את צאנו" בראשית רבה (מקץ צ"א, מדרש תנחומא מקץ ז'). וכן לענין המן שירד בערב שבת, שעליו ציוותה התורה (שמות ט"ז, כ"ג) **"וְאֵת כָּל הָעֶדְף הַנִּיחֻ לָּכֶם לְמִשְׁמַרְתָּ עַד הַבֹּקֶר"**, כתב רש"י "למשמרת – **לגניזה**" (העירני על אלו ידידי הר"ר ישראל בארקין שליט"א).

163 וכן מצינו שהשתמשו בלשון נגנז גם לדברי תורה שנשתכחו – עיין פסחים (ס"ב:): "אמר רמי בר רב יודא אמר רב: מיום **שנגנזו ספר יוחסין** תשש כחן של חכמים, וכהה מאור עיניהם". **ופירש"י "נגנזו – נשתכחו"**. וכן השתמשו בלשון זו לדברים שכלו ע"י החורבן – שבת (ס"ג:). "אמר רחבה אמר רבי יהודה: עצי ירושלים של קינמון היו, ובשעה שהיו מסיקין מהן ריחן נודף בכל ארץ ישראל. **ומשחרבה ירושלים נגנזו**, ולא נשתייר אלא כשעורה, ומשתכח בגזאי דצימצמאי מלכתא". עוד מבואר שם, כי אפילו כאשר נשתיירו במקצת, נחשב הדבר ש"נגנזו". ולא רק זאת, אלא שאפילו לשון "בטלה" אין משמעה בדווקא שבטלה לגמרי, עיין תוספות בבא מציעא (כ"ט: ד"ה בזוכיכת לבנה): "דלא בטלה לגמרי קאמר אלא דלא שכיחא". וע"ע תוס' חולין פ"ד: (ד"ה בזוגיתא חיותא).

164 סממיות הוא מלשון "שממית" (כמבואר בפירושו המיוחס לראב"ד שם). וראה מדרש משלי (פרשה ל', כ"ח): "שממית בידים תתפש. אמר ר' ירמ' דא היא אדום אומתא רשיעתא דכל דקיימא תמן משתכחא", דהיינו שנמשלה אדום (רומי) לשממית. ואולי רמז יש כאן לגזירת הרומיים, שהקיפו את מצוות התכלת וגרמו שתיגנזו (הערת ידידי הר"ר ישראל בארקין).

תשובה:

טיעון זה לעתים מוצג כטענה הגדולה ביותר כנגד מציאת התכלת, וכשמתבוננים באופן שטחי ניתן להסיק כי אין טעם לחפש אחר התכלת, ואין לנו אלא להמתין לביאת המשיח, שיביא עמו גם את התכלת. אולם אחר העיון וההעמקה בדברים, רואים בבירור, כי הספרי אינו יכול להתפרש כפשוטו. כפי שביארנו לעיל (עמ' 417), **התכלת היתה מצויה במשך כל תקופת האמוראים ולכל הפחות עד ימי רבנן סבוראי, אשר חיו מאות שנים לאחר רבי יוסי! מעבר לכך – רואים מאותו מאמר בספרי, שהזקן התפרנס מהחלזון, ואם כן מוכח מיניה וביה שלא ייתכן לפרש שכבר לא היה אז בשימוש. כיצד ניתן להסיק, אם כן, שרבי יוסי באומרו "נגנז" התכוון לומר שהתכלת נעלמה באותו הזמן?**

הגאון רבי דוד פארדו, מח"ס חסדי דוד על התוספתא, שופך אור על אותו מדרש. לדבריו, החלזון אליו התכוון רבי יוסי היה זן יחודי, שאותו ניתן היה למצוא אך ורק באותו מקום שבו שרתה סכנה גדולה. החלזון הרגיל, שבו השתמשו בעבור תכלת, לעומת זאת, היה עולה ליבשה אחת לשבעים שנים ואפשר היה להשיגו בקלות יחסית. למעשה, טוען הגר"ד פארדו, **כי היו כמה סוגי חלזונות: אחד מהם היה הזן בעל האיכות הגבוהה ביותר, ובו השתמשו בעבור בגדי הכהן הגדול ועין צבעו היה כשל כסא הכבוד. זן נוסף היה הזן היותר מצוי, אשר שימש בעבור תכלת של ציצית, ובנקל היה אפשר לטעות בינו לבין קלא אילן (אינדיגו). מקור לרעיון הזה מביא הגר"ד פארדו מכתבי האריז"ל¹⁶⁵.**

165 פי' ספרי דבי רב לרבי דוד פארדו זצ"ל (פ' וזאת הברכה עה"פ ושפוני טמוני חול, פיסקא שנ"ד ל"ג, י"ט): "אמר רבי יוסי פעם אחת כו' השמים מקום יש בים שמוטל בהרים וסמימיות מקיפות אותו ואין לך מי שהולך שאין סמימיות מכישות אותו ומתנימוק כו' ניכר הוא שגנזו לצדיקים לעתיד לבא, כצ"ל. ואמנם פליאה דעת ממני, מאי האי דקא מתמה רבי יוסי ומי מצוי, אמאי לא, והלא בימי אמוראים היה מצוי כדאיתא בכמה דוכתי, ומינייהו בשמעתא קמייא דפרק התכלת (מנחות ל"ט. בסוף העמוד). ואולי י"ל... והשיבו ר' יוסי דניכר הוא שגנזו לצדיקים לעתיד לבא. דנראה שאותו שהיה עולה לשבעים שנה לא היה מהמובחר שבהם, שהרי הקלא אילן היה דומה לו ולכך היה צריך בדיקה. והיינו דאמרינן (מנחות מ"ג:): שהתכלת דומה לים וים דומה לרקיע ורקיע דומה לכסא הכבוד, הרי שאינו אלא דמיון קצת, ומשום הכי בעי בדיקה, כדאיתא התם בש"ס. אבל המובחרים שהן [דומים]

מעבר לכך, מלשונם של ראשונים ואחרונים רבים, וכן מלשון הפוסקים, נראה כי הספרי הנ"ל לא היווה בעבורם יסוד לפסיקה, שכן הם הבינו כי אין ללמדו בצורה שטחית, ועל-כן הוא לא הניא אותם מלהביא את הלכות התכלת ולהתייחס אליהן כאל הלכות הנוהגות בימינו, ולא כהלכתא למשיחא.

ואלו דברי המהרי"ל (שו"ת מהרי"ל החדשות סימן ה' ד"ה ב): "וסברא הוא דשמא יחזור דבר לקילקולו **שיהא תכלת מצוי**, כ"ש למאי דכתב סמ"ג (עשה כ"ו) דאותו דג חלזון הוא בים המלח¹⁶⁶ וכתב סימנין, **בקל היה לעשות תכלת**". אף מדברי הרב"ז נראה, כי אין כל הכרח לומר בצורה פסקנית כי התכלת חייב להיות גנוז לגמרי לעולם, וניתן בהחלט להבין כי משמעות ה"גניזה" הינה שקשה היה להשיגו במשך זמן ארוך (שו"ת רדב"ז חלק ב' סימן תרפ"ה): "ואפשר שעד היום הוא מצוי אלא שאין מכירין אותו או שאין יודעין לצודו". כיוצא בזה:

- הגם שהרי"ף והרא"ש בפסקיהם אינם מביאים בדרך כלל כי אם את אותן הלכות הנוגעות למעשה בזמן הזה, שניהם מביאים את הלכות תכלת. מכאן ראייה חזקה לכך שהתכלת איננה בגדר "הלכתא למשיחא"¹⁶⁷.

לכסא הכבוד ממש גנוזים שם לצדיקים לעתיד לבא. ואחר שכתבתי זה דרך סברא, זכיתי ומצאתי בערכי הכינויין וז"ל: תכלת ישנו בשלש בחינות בנוקבא ובדכורא ובאימא, של הנוקבא הוא של ציצית ועליו אמרו שדומה לים, ושל הזכר הוא כו' ועליו אמרו הים דומה לרקיע, והוא סוד המשכן, **ויש ג"כ סוד תכלת מא"י [מאימא] כו' והוא תכלת הגמור בסוד כסא הכבוד והוא של בגדי כהן גדול, ע"כ. עלץ לבי בהשם שזכיתי לכונן את האמת אשר גילה לנו רבינו האר"י הקדוש זי"ע.** ועם האמור אפשר ליתן טעם למה אינו עולה אלא אחת לשבעים שנה, לרמוז שזה התכלת אינו אלא מהנוקבא שהיא בת שבע כנודע. ואולי לבגדי כהן גדול אולי בזמן שהיה צדיק גמור ומשוחין בשמן המשחה היו [זוכים] לצוד אותו במקומו מהמובחר ע"י שם. אמנם הזקן האמור נראה שלא היה מתרמי ליה אלא מהבינונים, מכיון שלא היה אלא אחר החורבן". וכדברי האריז"ל מבואר ג"כ בדברי הרמ"ע מפאנו (כנפי יונה ח"ג סי' כ"א), עי"ש. וכן בס' תורת נתן לרמ"ק (ערכי הרמ"ק ח"ב ע' גוונים אות ק') ביאר שיש ג' מיני גוונים לתכלת, עי"ש. וכעין זה אפשר לפרש גם בבבא בתרא (ע"ד): "נפק בת קלא אמר לן: מאי אית לכו בהדי קרטליתא דדביתהו דר"ח בן דוסא? דעתידה דשדיא תכלתא בה לצדיקי לעלמא דאתי", עי"ש ובמהרש"א שם (העירני אחי ר' אליהו שמחה נ"י).

166 עיין מש"כ לעיל הערה 142.

167 הלכות קטנות לרי"ף (ציצית דף י"ג.), הלכות קטנות לרא"ש (ציצית סימן ט"ז).

- הרמב"ן קובע כי התכלת אינו גנוז לגמרי, והוא עדיין שימש בזמנו את האצולה המלכותית.¹⁶⁸
- משמעות דברי הרמב"ם והסמ"ג הינה שהחלזון עדיין בנמצא.¹⁶⁹
- פוסקים רבים כותבים במפורש שניתן להחזיר את התכלת.¹⁷⁰
- ה"בית הלוי" במהלך השגותיו על התכלת של ראדזין, לא העלה את הטיעון של "נגנז". אדרבה, הוא הצהיר כי במידה וימצא פתרון לקושיה שאותה העלה, "אז היינו מחוייבים ללובשה"¹⁷¹. (ראה עמ' 445)

העולה למסקנה:

נראה, כי הספרי איננו נוגע לשאלת חיוב לבישת התכלת בזמננו בכללות. בוודאי ובוודאי שאין ניתן להסתמך על אותו ספרי חתום כטעם להימנע מקיום מצות עשה של תורה.

*

168 זו לשון רמב"ן עה"ת (שמות כ"ח, ב'): "והתכלת גם היום לא ירים איש את ידו ללבוש חוץ ממלך גוים". וכן מפורש במלחמות (שבת י"ב): "אנו שאין לנו תכלת אין אנו צריכין להטיל לבן... עכשיו במקומות הללו אין אדם צריך להטיל לבן לבדו".

169 כן מורה פשטות לשון הרמב"ם (ציצית ב', ב') וסמ"ג (עשה כ"ו) וספר החינוך (מצוה שפ"ו) ש"בים המלח הוא מצוי", ומשתמע מהדברים כי הוא מצוי עכשיו ואינו גנוז. ועיין מש"כ לעיל הערה 142.

170 כ"כ במפורש בעולת תמיד (אור"ח ט', ג'): "אע"ג דבוה"ז ליכא תכלת, מ"מ גורנין וכן פי' ר"ת שם בברייתא דסדין בציצית, דשמא יתגלה תכלת ויביא לידי איסורא דכלאים". וכמו כן מובא בשו"ת חמדת שלמה (אה"ע ט', כ"ג): "אין הדבר מוכרח שלא ימצא תכלת אף בזמנה"ז אם נעמוד על כל הבדיקות כמו שהעתיקם הרמב"ם ז"ל". וכן בארצות החיים להמלבי"ם (המאיר לארץ ט', ו' אות מ"א) כתב, כי אפשר שילמדו לעשות תכלת. וכ"מ בלבוש (הקדמה לאו"ח): "קראתיו 'לבוש התכלת', כי כמו שחייב האדם ללבוש תכלת בציצית בכל יום אם ימצא...", וכ"כ בספר כלי חמדה (פרשת מסעי): "דאולי דעתם ז"ל דתכלת אינו נגנז ואפשר ע"י טרחא ואמצא אותו כדעת הרדב"ז".

171 לשונו של הבית הלוי הובאה בהקדמה לספר עין התכלת: "אחרי אשר כמע"ל יברר זאת היינו היה בזה דבר הנשכח והוא מצאה, אז נהיה מחויבים לשמוע אליו וללבושו".

תיאורי חז"ל את החלזון ואת הצבע

שאלה: איך זה שהגמרא במנחות (מ"ב:) מכנה את הצבע המופק "דם חלזון", כאשר למעשה מדובר בנוזל רירי?

תשובה:

המילה 'דם' משמשת בלשון חז"ל למיני נוזלים שונים היוצאים מן הגוף, ולאוו דווקא לדם ממש. מדובר אפילו על נוזלים שהם לבנים או צהובים¹⁷². כמרכן, 'מור' (אחד הרכיבים של שמן המשחה והקטורת), שהוא נוזל המצוי בבלוטה של אייל ה'מוסק', נקרא אף הוא 'דם' – זאת, אע"פ שאינו דומה כלל לדם¹⁷³. [היו שהעלו הצעות למילים נוספות, שבהן סברו כי יותר נכון היה לחז"ל להשתמש לכינוי אותם נוזלים, כגון ריר¹⁷⁴. אולם לאמיתו של דבר, מילה זו אינה מתאימה, שכן בכל מקום היא משמשת עבור נוזל **הזב החוצה** מהגוף או מאיבר כל שהוא. שורש המילה הוא 'רר', שמשמעו נזילה/זיבה¹⁷⁵. כן הוא ביחס למילים 'מיא', 'ליחה', 'מוגלה' וכד' – אף אחת מהן אינה מציינת נוזל רגיל, וכולן באות

172 עיין גמרא נדה (מ"א:): "אמר רבי יוחנן: מקור שהזיע כשתי טיפי מרגליות (רש"י: "טיפי מרגליות – **דם לבן וצלול**")"; משנה עדויות (ה', ו'): "הוא היה מטמא שער הפקודה **ודם הירוק** וחכמים מטהרין" (וראה תוספות [נדה י"ט:]: "הירוק עקביא בן מהללאל מטמא – האי ירוק היינו כאתרוג"). ואע"ג דאמר' (נדה י"ט) "מנין לדם שהוא אדום", היינו לענין מראות הטמאות באשה, ואינו בא לשלול שימוש במילה 'דם' באופן מושאל לנוזלים אחרים, כנ"ל. וראה כעין זה בחזון איש יורה דעה (סימן יב אות ד).

173 כתב הרמב"ם (כלי המקדש א', ג'): "המור הוא **הדם** הצרור בחיה שבהודו הידוע לכל שמתבשמן בה בני אדם בכ"מ", וכ"ה ברמב"ן (שמות ל', כ"ג). ועיין בהגהות חשק שלמה על הגמרא (מנחות כ"א). "אמר רב פפא: הלכך דם חמור שקרש ואכלו – חייב", שיש לגרוס "דם המור", והוא מה שנקרא Musk. ומוזכר בשם זה בברכות (מ"ג:). "כל המוגמרות מברכין עליהן בורא עצי בשמים, חוץ מ**מושק** שמן חיה הוא, שמברכין עליו בורא מיני בשמים". ועיין משנה ברורה (סימן רטז סק"ז) בענין דם המוסק.

174 ביצה (כ"ב:). "היכא דאיכא סכנה, כגון רירא..."; כתובות (ע"ז:): "ואיתי ליה רירא מפומיה".

175 שמואל א כ"א, י"ד: "וַיִּזְרֹד רִירָא אֶל זָקְנוֹ, וְרִש"י שם: "רירו – וקו **דבר הנוסף קרוי ריר** וכן ב'ריר חלמות' (איוב ו', ו') וכן 'דר בשרו' (ויקרא ט"ו. ג'). ר"ש (מקוואות ט', ב'): "ריר היוצא מן המכה מתייבש ונעשה גליד".

בהקשר של נוזל הנובע מחולי, זיהום או דבר חריג אחר, הגורם לנוזל לצאת מהגוף. המילה היחידה בה השתמשו חז"ל עבור נוזל הגוף הסדיר הינה 'דם'.

העולה למסקנה:

'דם' היא המילה שבה משתמשים חז"ל בבואם לתאר את נוזלי הגוף הרגילים, ובתוכם את הנוזל של חלזון המורקס.

*

שאלה: על שום מה קבעה הברייטא (מנחות מ"ד): "חלזון זה גופו דומה לים וברייטו דומה לדג"?

תשובה:

לפני שנשיב לשאלה הזו, עלינו להקדים הקדמה חשובה, הנוגעת באופן כללי להבנת דברי חז"ל, והיא נצרכת גם לסוגיא שבה אנו עוסקים.

כאשר חז"ל מדמים דבר מסוים לדבר אחר, מוטל עלינו להבין את אותו דמיון במסגרת ההקשר שבו נאמר הדימוי. יסוד זה הינו הכרחי, ואם נתעלם ממנו, אנו עלולים לבוא לידי הבנות מוטעות לכל אורך דבריהם. ניקח לדוגמא את ארבעת מיני הלולב, ננסה לדמיין מה היה קורה לו זהותם של ארבעת המינים הייתה נשכחת מאיתנו, והיינו מנסים לשחזרה על-פי הסימנים שנאמרו בגמרא. באופן הזה, היינו מחפשים לולב כפות (כלומר: קשור) על עץ שיש לו "לב", אתרוג מתוך פירות שיש להם "חוטם" והדסים מעלים שנראים כ"שלשלת"¹⁷⁶. מובן, כי היינו נוחלים כישלון חרוץ, וזאת מהסיבה הפשוטה, שסימנים אלו לא נאמרו כאמצעי זיהוי בעבור מי שאינו מכיר את ארבעת המינים. הגמרא השתמשה בסימנים הללו מכיוון שידעה שכל ישראל נוטלים את ארבעת המינים בכל שנה וזהותם ידועה לכול ממתן תורה ועד היום שבו נאמרו אותם דימויים. רק אחר

176 "רבי לוי אומר: כתמר, מה תמר זה אין לו אלא לב אחד – אף ישראל אין להם אלא לב אחד לאביהם שבשמים" (סוכה מ"ה:). "אמר רבא: ועל חוטמו, ואפילו במשהו נמי פסול" (סוכה ל"ה:). "תנו רבנן: קלוע כמין קליעה ודומה לשלשלת – זהו הדס" (סוכה ל"ב:).

שירדעה לנו זהותם של ארבעת המינים הללו, באפשרותנו להבין את כוונת דברי חז"ל כשהשתמשו במשלים ובדימויים כמו לב, חוטם, ושלשלת.¹⁷⁷

כן הדבר בנדון דידן. הדימויים שנאמרו עלידי חז"ל ביחס לחלזון ניתנים להבנה אך ורק בהקשרם הנכון, ורק **אחר שירדעה לנו זהותו של החלזון. בזמן חז"ל הייתה זהותו ידועה לכול, כפי שכל אחד ידע את זהות ארבעת המינים**.¹⁷⁸

מטבע הדברים, אותם דימויים שנאמרו בגמרא לא נועדו לעזור למי שברצונו לחקור את זהותו של החלזון, שהרי כפי שכתבנו, חקירה כזו הייתה מיותרת לחלוטין. **מטרתם של אותם דימויים הייתה להדגיש ולהבליט פן מסוים, היבט כזה או אחר של החלזון**, ובכך לאפיין אותו בצורה מסוימת, גם אם חלק מהדימויים לא היו עולים על דעתנו בהסתכלות ראשונית. מי שישתמש בסימנים אלו כסימני זיהוי, עלול לבורא לידי טעות, הנובעת מהבנה שטחית של דברי חז"ל העמוקים ומחוסר יכולת ללמוד דבר בהקשרו הנכון.

וראה שו"ת חכם צבי (סימן נ"ו): **"לומר על שאינו דומה דומה, דרך הוא לומר אף דלא דמי כ"כ, כאותה שאמרו תכלת דומה לים..."**.¹⁷⁹

177 יש להוסיף דוגמאות מעין אותו ענין, עלימנת שיוכן סגנון תיאורם של חז"ל בכלליות: "המפלת סנדל וכו'. ת"ר, **סנדל דומה לדג של ים**, מתחלתו ולד הוא אלא שנרצף. רשב"ג אומר: **סנדל דומה ללשון של שור הגדול**" (גדה כ"ה:); "תנו רבנן: **שליא תחלתה דומה לחוט של ערב**, וסופה דומה כחורמוס, וחלולה כחצוצרת, ואין שליא פחותה מטפח. רבי שמעון בן גמליאל אומר שליא **דומה לקורקבן של תרנגולין** שהדקין יוצאין ממנה" (גדה כ"ו:); "תנא דבי רבי ישמעאל: למה **משכן דומה – לאשה** שמהלכת בשוק, ושפוליה מהלכין אחריה" (שבת צ"ח:); "וההיכל צר מאחוריו ורחב מלפניו ודומה לארי... מה הארי צר מאחוריו ורחב מלפניו אף ההיכל צר מאחוריו ורחב מלפניו" (משנה מידות ד, ז).

178 עי' מש"כ לעיל עמ' 412.

179 וכ"כ הריטב"א (חולין פ"ט): "הא דאוריך כולי האי לומר שהתכלת דומה לים והים דומה לרקיע, [ד]הוה ליה לומר שהתכלת דומה לרקיע, נראה הטעם לפי שאין תכלת דומה לרקיע ממש אלא שעל ידי שהתכלת דומה לים קצת והים דומה לרקיע קצת נראה שהתכלת דומה לרקיע". וכן בכלי יקר (במדבר ט"ו, ל"ח): "והנה בענין התכלת אמרו חז"ל (מנחות מג:): תכלת דומה לים וים דומה לרקיע ורקיע דומה לכסא כבוד, ובדאי פירושו שצבעים אלו בדומה לדומה, כי אין תכלת דומה לרקיע אלא כל אחד נטוה בצבעו אל הדומה לו וכל אחד עמוק מחבירו". ועיי' רמב"ן (במדבר ט"ו): "כי ברחוקם יראו כולם כגוון ההוא". ועיי' נפש החיים (ריש ש"א) עה"פ "דמייתי לקאת מדבר", ודו"ק.

וכן בשו"ת חוט המשולש (סי' כג): "וידוע שלשון דומה הוא שאינו לגמרי רק דמיון קצת [כדאיתא סוכה ל"ב א' דומה לחרות ועי' פרש"י ז"ל שם] (והובא גם במשכנ"י או"ח סי' קנו).

המילה "דומה" משמשת אצל חז"ל בכמה וכמה אופנים, ומשמעותה משתנה ממקום למקום על-פי ההקשר שבו נאמרה. כך למשל, הביטוי "דומה לים" נמצא בדברי חז"ל במספר משמעויות – ובכל פעם עלינו להבין את משמעותו על-פי ההקשר המסוים שבו נאמר:

1. סוטה (י"ז.), מנחות (מג.): "תניא, היה ר' מאיר אומר: מה נשתנה תכלת מכל מיני צבעונין? מפני שהתכלת **דומה לים** וים דומה לרקיע ורקיע לכסא הכבוד".
 2. מנחות (מ"ד.): "ת"ר: חלזון זה – גופו **דומה לים**, וברייתו דומה לדג, ועולה אחד לשבעים שנה, ובדמו צובעין תכלת, לפיכך דמיו יקרים".
 3. מסכת שמחות (פרק ב'): "העולם הזה דומה ליבשה, והעולם הבא **דומה לים**. אם אדם מתקין לו ביבשה, יש לו מה יאכל בים, ואם לאו אין לו מה יאכל בים".
 4. אוצר המדרשים (עמ' 352): "ואמר רב לשונו של אדם **דומה לים**, מה הים עולה ומתגבר אף הלשון עולה ומתגבר, מה הים יחרץ אף הלשון יחרץ, מה הים מסעיר וכו'".
- בכל אחד מהמאמרים הללו, הדמיון לים בא מצד תכונה אחרת שמצויה בו, ולא דווקא מצד הגוון¹⁸⁰ שבו:

180 השתמשנו כאן במילה "גוון" להורות על מה שקרוי בזמננו "צבע", שכן כפי שכתבנו בהערה 1, "צבע" הינו החומר בו צובעים ולא המראה המתקבל מאותה צביעה. בשפת חז"ל רווחו שני ביטויים כדי לתאר את המראה המופק. האחד הינו "עין", כפי שכתבנו בהערה 1, ובה השתמשנו בדרך-כלל בספר זה. המילה השנייה הינה "גוון" – ראה בגמ' שבת (קל"ט:–ק"מ): "ונותנין ביצה במסנת. תני יעקב קרח: לפי שאין עושין אותה אלא לגוון". בדרך-כלל נמנענו מלהשתמש במילה זו, משום שבעברית החדשה היא קיבלה משמעות אחרת, של מה שמכונה באנגלית shade או tint, דהיינו שלכל צבע יש גווניו רבים, מלשון גיוון. מתוך חשש שהקורא יטעה בשל השימוש הרווח בשפת היום יום שלנו, העדפנו את המונח "עין" או "עין הצבע". במקום זה שיינו מהדרך בה נקטנו והשתמשנו בכל אופן במונח "גוון", וזאת מכיוון ש"עין" מתקשר בדרך-כלל לצבע – "עין הצבע", אף כי אין זה הכרחי, ומכיוון שהים אינו צבוע בצבע, אלא מראהו נתון מאת הכורא מששת ימי בראשית, העדפנו להשתמש כאן במונח "גוון".

המאמר הראשון מדמה את גונו של הים לזה של הרקיע.
במאמר השני לא ברור לאיזו תכונה של הים הוא מתייחס בדימויו לחלזון.
המאמר השלישי משתמש בים כמשל למקום שאליו הולך אדם למרחקים.
המאמר הרביעי מתייחס לתכונות רבות המצויות בים – הגלים, הסערות וכו'.
אף שני המאמרים הראשונים – אלו המתייחסים לתכלת – אינם שנויים
באותה ברייתא, והם לא נשנו מפי אותו תנא. על-כן אין כל אפשרות להחליט
ולקבוע במסמרות ששניהם מתכוונים לאותו עניין ולאותה תכונה כאשר הם
משתמשים בביטוי "דומה לים" (וראה לעיל עמ' 415 מה שכתבנו בענין "דומה
לים").

עד כאן דברי ההקדמה ההכרחיים, ומעתה לגוף התשובה.

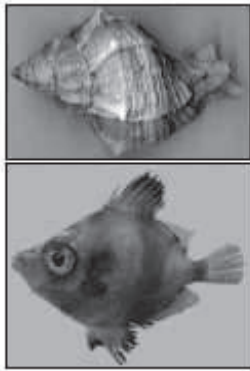
לגבי הקביעה "ברייטו דומה לדג", יש להעיר תחילה על דיוק בלשון מאמרם
ז"ל. מהביטוי "וברייטו דומה לדג" אין ללמוד כי כוונתם להורות על כך
שהחלזון הינו דג. אדרבה, מוכח מהלשון "דומה לדג" שחז"ל אינם מתארים דג
כפשוטו. לו רצו לתאר דג ממש, לא היו משתמשים בביטוי "גופו דומה לדג",
אלא היו קובעים בפשטות כי החילזון הינו דג! מלבד זאת, הם גם לא היו
אומרים ש"ברייטו" דומה לדג, שכן מכלל הן אתה שומע לאו, ששאר מאפייני
החלזון אינם דומים לדג.

עולה מהאמור, שאיננו מדברים כעת על דג, כי אם על בריה, אשר לה
מאפיינים מסוימים המשותפים גם לדגים¹⁸¹.

יתר על כן, כבר הבאנו ראיות לא מעטות מחז"ל, מראשונים וממקורות נוספים
לבסוס הקביעה שהחלזון הינו שבלול¹⁸² (ראה לעיל, עמ' 398-403). מכיוון

181 שו"ת נודע ביהודה (מהדורא תניינא, אורח חיים סימן ג'): "ולכאורה מלשון הברייטא מוכח
שהוא רמש הארץ, דקאמר וברייטו דומה לדג, דאם הוא מן המים לא שייך בו לשון דומה,
דאם הוא דומה לדג ותולדתו מן המים הרי הוא דג ממש. ולכך מפרש רש"י ועולה מן הארץ
דהיינו רמש הארץ, ולכך אינו נופל בו שם דג ממש, דמה שגדל ביבשה אינו מסוג הדגים".
וכן מפורש בהל' ציצית לרבי שמואל בן חפני גאון (פ"ט): "ובא לנו הידיעה שהיו צובעים
בדם חיה של ים [חיואן מאוי יסי חלזון] בלשונו ששמה חלזון".

שכך, הרי שבלא זיקה לשאלה כיצד בדיוק נקבע את זיהויו של החלזון, מכל מקום נהיה חייבים להודות כי מדובר בציור ממין השבלולים. לאור זאת, אין מנוס מלהתעמק בדברי חז"ל, אשר קבעו כי "החלזון הזה דומה לדג". על-פי ידיעותינו, חלזונות כלל וכלל אינם דומים לדגים. אם כן למה התכוונו חז"ל במאמרם?

ראוי לעמוד על משמעות הביטוי "ברייתו", המופיע במאמר הנ"ל. רש"י ורבינו גרשום מסבירים כי הכוונה היא ל"צורתו"¹⁸³. כפי שביארנו לעיל, כאשר חז"ל מדמים דבר אחד לשני, כוונתם לומר שהוא דומה מהיבט מסויים. תבניתו הכישורית של חלזון המורקס דומה לשל דג באופן מפליא עד להדהים. זאת, בניגוד לשאר שבלולים הנמצאות בים (בפרט בחוף ארץ ישראל, כמו שראינו עינינו), שלהן אין כל דמיון תבניתי למשפחת הדגים.

העולה למסקנה:

תיאורם של חז"ל על-פי פירושי הראשונים עולה בקנה אחד עם המציאות הידועה לנו ביחס לחלזון המורקס.

*

182 **ומה שקראו הרמב"ם "דג"**, כבר פירש בעצמו בפיה"מ שיש לו צדף, עיין לעיל הערה 17. ועיין אבן עזרא על תהלים נ"ח, ט': "כמו שבלול – בדברי הקדמוני" ז"ל ברא **שבלול** והוא **כדמות דג** במים שימש בהליכתו", וכן בפירושו לשמות ז', כ"ז, שם הוא קורא לתנין בשם דג: "המפרשים נחלקו במלת צפרדעים, ורבים אמרו שהוא **מיין דג** נמצא במצרים יקרא בלשון ערב אלחמסח **تمساح** – (crocodile), ויוצא מן הנהר וחוטף בני אדם". וכן מבואר בגר"א בפירושו (כלים י', א'): "**כל שבים מיין דג הוא**, כל דמות שיהיה לו". וכ"מ בספר מעשי למלך (כלי המקדש פ"ח): "כן י"ל בחלזון ששוהה במים ובזה דומה לדג".

183 פירוש רבינו גרשום (שם): "גופו דומה לים. מראה גופו: **וברייתו. צורתו**", וזה ג"כ פירש"י לגרסתו של השטמ"ק: "ברייתו: **תבנית דיוקנו**".

שאלה: האם חלזון המורקס עולה ליבשה אחת לשבעים שנה כפי שהעידה הבריית (מנחות מ"ד.): "ת"ר חלזון זה... ועולה אחד לשבעים שנה וכדמו צובעין תכלת לפיכך דמיו יקרים"?

תשובה:

כפי שהסברנו לעיל (עמ' 425), מפורש בגמרא שניתן לצוד ולהשיג את חלזון התכלת בים בכל עת ובכל זמן, ולא רק אחת לשבעים שנה. על-כן היו ציידים חלזון אשר עסקו במקצוע במשך כל ימות השנה – ולא רק פעם בחיים. מכאן יש לומר, שכאשר הגמרא מזכירה תופעה, שבה החלזון עולה אחת לשבעים שנה¹⁸⁴, מובן כי מדובר על תופעה מיוחדת, שבה החלזונות נעשים הרבה יותר זמינים ונקל על האדם הפשוט להשיגם עקב עלייתם ההמונית על-פני היבשה, מה שאין כן בשאר שנים, שבהן החלזונות מצויים בסביבת מחייתם הטבעית בעמקי הים, ונדרשות מיומנות ועשיית תחבולות על-מנת לצודם.

(ראוי לציין שבאמת חלזון זה עולה לפעמים מעצמו מהמים ליבשה או על סלעים, כמו שראינו בעינינו. ואם כן אינו רחוק כלל המושג שיעלו בהמוניהם על היבשה.)

הרדב"ז קובע, כי עלייה המונית זו היוותה אירוע נסי, אשר היה מתרחש רק בזמן שביהמ"ק היה קיים, ולא בזמן הגלות. מאז שגלינו מארצנו, פסקה אותה

184 לכאורה אפשר לפרש שהמושג "אחת לע' שנה", כוונתו שהיא תופעה נדירה ביותר (כמו להגיד שקורה "פעם בחיים" – כלשון הכתוב [תהלים צ', י]: "יְמֵי שְׁנוֹתֵינוּ כֶּהֱם שְׁבָעִים שָׁנָה"), ולא שבדיוק כל שבעים שנה בתאריך מסוים יש עלייה של החלזונות. וכן מצינו לשון כזה בעוד מאמרי חז"ל, כגון במשנה (מכות א, י): "סנהדרין ההורגת אחד בשבוע נקראת חובלנית. רבי אלעזר בן עזריה אומר אחד לשבעים שנה", או כמו בברייתא בסוכה (מט.): "תניא, אמר רבי אלעזר בר צדוק: לול קטן היה בין כבש למזבח במערבו של כבש, ואחת לשבעים שנה פרחי כהונה יורדין לשם ומלקטין משם יין קרוש שדומה לעיגולי דבילה", וכן בעבודה זרה (יא:): "עוד אחרת יש [להם] ברומי, אחת לשבעים שנה מביאין אדם שלם ומרכיבין אותו על אדם חיגר...". וכעין זה כתב המהר"ל (נצח ישראל פרק כב, וכע"ז בעוד מקומות בספריו): "לפיכך אמרו ז"ל כל העונה אמן יהא שמיה וכו' קורעין לו גזר דין של שבעים שנה. כי גזר דין של שבעים שנה הוא כל זמנו של אדם בעולם הזה", ע"ש.

תופעה, ויותר לא ניתן היה להשיג את החלזון באופן זה, אלא היו נצרכים לצודו בעמקי הים כדרך הטבע¹⁸⁵.

*

שאלה: האם לחלזון המורקס ישנם "גידים ועצמות", כמתואר בירושלמי (שבת א', ג')?

תשובה:

'שבלול' הינו בריה רכה, שאין לה עצמות, אולם יש לה קונכיה, וגיד או שריר שדבוק אליה. על כל פנים מוכח ממספר מקורות שונים כי עלפי הגדרת חז"ל, השבלולים והחלזונות אכן הינם בעלי "גידים ועצמות". להלן שתיים מאותן ראיות לטענתנו:

1. יש לציין כי פירוש הירושלמי הנ"ל שנוי במחלוקת בין המפרשים כמבואר להלן, אך גם לדעת המפרשים שכוונתו לומר שיש לחלזון גידים ועצמות, ראייתו של הירושלמי לכך איננה מתוך מראה עיניים אלא מתוך כך שהוא חי יותר משה חודשים, ועלפי חז"ל, בריה שאין לה גידים ועצמות אינה יכולה לחיות יותר משה חודשים (לפי הירושלמי, או שנים עשר חודשים לפי הבבלי¹⁸⁶). מכיוון שהמורקס חי יותר מ"ב חודשים"¹⁸⁷, אין מנוס מלקבוע שלפי הגדרת חז"ל, הוא בעל 'גידים ועצמות'.

185 שו"ת רדב"ז (ח"ב סי' תרפ"ה): "אין זו צריכה לפנים שהרי החלזון מצוי הוא בים, ובחלקו של זבולון היה עולה מאליו מן הים אל היבשה והיו מלקטין אותו. ואחר שגלו ישראל לא היה עולה, והשאר נבזזו בארץ מדלת העם לכורמים וליוגבים, וארז"ל אלו צדי חלזון – משמע שהיו צריכין לצודו".

186 תלמוד ירושלמי (שבת א', ג'): "כל דבר שאין לו גידים ועצמות אינו חי יותר משה חודשים", גמ' חולין (נ"ח.): "אמר רב הונא: כל בריה שאין בו עצם – אינו מתקיים י"ב חדש".

187 במחקר של 37 מיני צדפים, נמצא כי "משך חייהם של השבלולים נע בין שנתיים ל-41 שנים". הדבר מופיע במגזין הרוסי לחקר ביולוגיה ימית (יולי 2010, כרך 36, הוצאה רביעית, עמ' 258-269).

2. הספרא (הובא בגמ' חולין) קובע כי כל שמונת השרצים האמורים בתורה יש להם גידים ועצמות¹⁸⁸. החומט הינו אחד מאותם שמונה שרצים, שכן ראשונים רבים מתרגמים חומט כשבלול (ראה דיון בזה בעמ' 400). לאור האמור, מוטל עלינו להסביר כיצד שבלול וחלזון נחשבים לבעלי "גידים ועצמות", זאת על-אף שלמראה עינינו הם חסרים את שניהם. (ראוי להעיר כי קושיה זו צריכה ללא כל קשר לחלזון התכלת, ואין כאן קושיה על עצם זהותו של חלזון התכלת, כי אם רק על מאמר חז"ל).

אפשרות אחת ליישב הינה שהקונכיה משמשת בעבור החלזון באותו תפקיד שבו משמשים הגידים והעצמות בבעלי החיים הנושאים אותם, והיא מהווה כעין תחליף להם. מובא באיוב (י', י"א): "ובעצמות וגידים תסוככני", ומכאן רואים באופן מובהק כי תכליתם של הגידים והעצמות היא לסוכך, לגנון על האדם¹⁸⁹. הקונכיה מהווה את הסוכך והמגן של החלזון, וייתכן לומר שאליה מתכוון הירושלמי. פרט לכך, החלזון מכיל גם שריר/גיד, שדרכו הוא מקושר לפנים הקונכיה (ידוע בשם שריר הקולומלר – columellar muscle) וניתן להכלילו בהגדרה של "גידים".

הירושלמי דן בשאלה האם לחלזון יש גידים ועצמות אם לאו. לכאורה עצם הדיון אינו מובן, שהרי אם ברצוננו לבחון האם ליצור מסוים יש גידים ועצמות, כל שעלינו לעשות הינו לבדוק את אותו יצור באמצעות המכשירים המתאימים ולהגיע למסקנה ברורה לכאן או לכאן. אולם הירושלמי ממאן לכאורה לסמוך על

188 ספרא (שמיני פרשה ו'): "רבי אומר מה השרץ בשר גידים ועצמות אף אבר מן החי כברייתו בשר גידים ועצמות". גמ' חולין (קכ"ח:): "תניא נמי גבי שרצים כהאי גוונא: יכול בשר הפורש מן השרצים יהא טמא? ת"ל: במותם (ויקרא י"א), מה מיתה – שאינה עושה חליפין, אף כל – שאינה עושה חליפין, דברי רבי יוסי הגלילי. ר"ע אומר: שרץ, מה שרץ – גידים ועצמות, אף כל – גידים ועצמות. רבי אומר: שרץ, מה שרץ – בשר גידים ועצמות, אף כל – בשר גידים ועצמות".

189 וברשב"ם: "תסוככני – סיככתי; לשון סוכה". וכן מוכח בסוכה (כ"א:): שהוא מלשון הגנה: "עשויים להגין על בני מעיים שלהן, שנאמר עור ובשר תלבישני ובעצמות וגידים תסככני". ועיין רלב"ג שם: "כי העצמות והגידים הם מחוץ סביב האיברים הנכבדים הפנימיים ובוה נשמרים באופן מה...".

החוששים, ותחת זאת הוא מביא ראייה מכך שיצור החי מעל ששה חודשים חייב בהכרח שיהיו לו גידים ועצמות. דרך ההוכחה הזאת אומרת דרשני, שכן חז"ל, אשר ידעו להבחין בפרטים קטנים ומוסותרים אצל בעלי חיים שונים, בוודאי לא נעדרה מהם היכולת להבחין האם החלזון הינו בעל עצמות וגידים. ועל-כן יש לומר, כי ללא ספק אין מדובר כאן על גידים ועצמות במובן הרגיל, כי אם על דבר בעל תכונה הדומה לזו של העצמות והגידים, והיינו הקונכיה של השבלול, כפי שהזכרנו לעיל. אילו דובר על עצמות וגידים במובן הרגיל, לא היה כאן כל מקום להסתפק, כפי שאין הגמרא מסתפקת בשאלה האם לפרה יש גידים ועצמות. רק על-פי ההסבר שהבאנו ניתן להבין את ספקו של הירושלמי¹⁹⁰. דיון זה מהווה סמך נוסף למה שכבר הוכחנו לעיל בפרק הראשון, כי החלזון הינו שבלול.

*

190 הירושלמי (שבת א', ג') דן האם חייב אדם על הריגת כינה בשבת: "אמר ר' שמעון בן חלפתא, ולא מחלזון שמענו וחלזון יש לו גידים ועצמות?". ופי' הקה"ע: "ופריך וחלזון יש לו גידים ועצמות. **בתמיה** דלמא שאני חלזון שאין לו גידים ועצמות". וכן פירש הפני משה: "**בתמיה, והרי מין תולעת היא** ואפ"ה ההורגו בשבת חייב, וה"ה בכינה". וכן פירשו גליון הש"ס (שם) ויפה עינים (שבת ע"ה). ותפארת ישראל (כללי בגדי קודש של כהונה). אח"כ מסיק שם בירושלמי "ולא כן תני – כל דבר שאין לו גידים ועצמות אינו חי יותר משה חדשים". ופירשו קרבן העדה ופני משה דמסיק דחלזון באמת אינו חי ו' חדשים ויש איסור להרוג כינה. בגליון הש"ס כתב שפירוש קה"ע דחוק, ובאמת הירושלמי מסיק "דע"כ **היה** לחלזון גידין ועצמות מדחי יותר מו' חדשים", וכן מבואר ברמב"ן (שבת י"ב., הובא בגליון הש"ס שם) שכתב בפירוש, כי מסקנת הירושלמי הינה שמותר להרוג כינה בשבת, כיון שאינו דומה לחלזון (שממנו נלמדה מלאכת שוחט במשכן), שהרי חלזון **יש** לו גידין ועצמות וכינה אין לה. וז"ל הרמב"ן: "מ"מ מסקנא דב"ה סברי מותר להרוג מאכולת לכתחלה בשבת... ומוכח בירושלמי... ולא מחלזון למדת...". עי"ש. כך או אחרת, העולה מדברי כולם הוא שבתחילה סבר הירושלמי שאין לחלזון גידים ועצמות. ולדעת הרמב"ן הוא מסיק שיש לו גידין ועצמות כיון שחי יותר משה חדשים. ולכאורה ההנחה הראשונית של הירושלמי וכן המסקנה שלו נסובו על הנקודה האם תיחשב הקונכיה שלו וחיבורה לגוף לגידין ועצמות, וכמש"כ בפנים. מכל האמור רואים בעליל, כי אין לחלזון גידים ועצמות במובן הפשוט, שכן אם לא נאמר כן, לא יהיה מובן לכל הדיון.

מלאכות צידה ודישה בשבת בחלזון

שאלה: מבואר בגמרא (שבת ע"ה.) שמתחייבים משום מלאכת צד כשצדים את החלזון בשבת. אולם בסוגיה אחרת (שבת ק"ו:) ניתן להבין, כי כל בריה שאפשר לצודה בתנועה אחת (חד שיחייא) אין עוברים עליה משום מלאכת צידה, שכן יצור זה נידון כ"ניצוד ועומד"¹⁹¹. לפי זה יש להקשות, מאחר שחלזון המורקס הינו יצור איטי ועל-כן אפשר לצוד אותו בקלות, הרי שלא יתחייבו עליו משום צד. אם כן מוכח, כי לא ייתכן שחלזון המורקס הינו החלזון של התכלת, שחלזון זה חייב להיות יצור הנע במהירות ואשר קשה לתופסו!

תשובה:

לפני שניגשים לשאלה, ראוי להדגיש, כי ראשונים רבים תרגמו ופירשו חלזון כ"שבלול" (הובא לעיל עמ' 400). מכאן, שבעליכרחנו עלינו למצוא הסבר מדוע אותם ראשונים סבורים כי יש צידה בשבלול, כמפורש בגמרא הנ"ל. לכשנעייץ נמצא, כי בסוגיה השניה שהוזכרה לא כתוב שאין צידה בבריה איטית. כל שכתוב הינו שאין צידה ביצור שכבר ניצוד ועומד בתוך "ביבר קטן" – כעין כלוב. הגמרא מגדירה "ביבר קטן" ככזה שהוא כל כך קטן עד שאפשר להשיג את החיה ב"חד שחייא" (שחיה אחת, התכופפות אחת). על-כן, אין מכאן ראיה לטענה שגם חיה שאינה ניצודה בתוך ביבר, אין לה דין צידה אם אפשר להשיגה בשחיה אחת. דהיינו – "חד שחייא" אינו גדר לחיוב במלאכת צידה, כי אם שיעור לגודל של מקום סגור, אשר בתוכו יהיה בעל החיים חשוב כניצוד.

*

שאלה: מכל מקום מהמשך הסוגיה שם (שבת קו:) משתמע, כי אין צידה כלל בבעלי חיים איטיים, אפילו במרחב הפתוח: "תנו רבנן: הצד צבי סומא וישן – חייב, חוגר וזקן וחולה – פטור. אמר ליה אבבי לרב יוסף: מאי שנא הני ומאי שנא

191 "רבן שמעון בן גמליאל אומר: לא כל הביברין שוין. זה הכלל: מחוסר צידה – פטור, שאינו מחוסר צידה – חייב... היכי דמי ביבר גדול, היכי דמי ביבר קטן? אמר רב אשי: כל היכא דרהיט בתריה, ומטי לה בחד שיחייא – ביבר קטן, ואידך – ביבר גדול. אי נמי: כל היכא דנפיל טולא דכתלים אהדדי – ביבר קטן, ואידך – ביבר גדול, ואי נמי: כל היכא דליכא עוקצי עוקצי – ביבר קטן, ואידך – ביבר גדול".

הני? הני עבידי לרבווי, הני לא עבידי לרבווי. והתניא: חולה – חייב! אמר רב ששת: לא קשיא, הא בחולה מחמת אישתא, הא בחולה מחמת אובצנא... תניא אידך: **הצד חגבים בשעת הטל – פטור** (רש"י: עיניהם מתעוורות, והרי הן ניצודין ועומדין), בשעת השרב – חייב". ולכאורה יש ללמוד מהגמרא הזו, כי בעל חיים אשר יכולתו להלך מוגבלת בידי גורם כלשהו (הגבלה פיזית, חולי וכו'), אין עוברים עליו משום צידה, וזאת מכיוון שהינו 'ניצוד ועומד'. ישנם שהסיקו מכך, כי מלאכת צד אינה שייכת בשום בריה בעלת הילוך איטי, ואם כן הדרא קושיא לדוכתא – כיצד ניתן להתחייב משום צידת חלזון?

תשובה:

כאשר על־מנת לצוד בעל חיים כלשהו אנו נזקקים לתחבולות המצריכות תכנון, אומנות ומיומנות, הרי שמעשה צידה זה מוגדר כמלאכת צד שחייבים עליה בשבת, אף כאשר מדובר ביצור הנע באיטיות. דבר זה מפורש בגמרא (ביצה כ"ד.): "היכי דמי מחוסר צידה? אמר רב יוסף אמר רב יהודה אמר שמואל: כל שאומר **הבא מצודה ונצודנו**" (רש"י: הבא מצודה – כלומר: שצריך לבקש תחבולות לתפשו). וכן הוא בשו"ע (או"ח תצ"ז, ז'): "שאר כל חיה ועוף שמחוסרים צידה, **שצריך לומר הבא מצודה ונצודנו**, אסור לצודן וליתן לפנייהם מזונות; וכל שאין מחוסרים צידה, מותר לצודם וליתן לפנייהם מזונות".

חלזון המורקס ניצוד באמצעות תחבולה מיוחדת, אשר בוודאי ראוי לה השם "צידה". החלזונות ניצודים עלידי הורדת רשתות לתוך הים, שבתוכן נמצאים פתיונות. החלזונות נתפסים בפתיון ונלכדים אל תוך רשתות מיוחדות העשויות לכך. תהליך זה מתואר בידי פליניוס ובספרים נוספים:

"הפורפורה נלקטת באמצעות מין סלסלה קטנה ובמלכודות"¹⁹². אלו מושלכות לתוך הים, ובתוכן מניחים צדפות לפתיון, אשר בתוך שביר שניה

192 בלטינית המקורית כתוב "נאסיס". "הנאסא היה כלי העשוי לדוג דגים באמצעות חיבור של עצי ערבה. מסתבר שמלכודת זו הייתה נעשית בצורת בקבוק גדול ולו פיה צרה, והיא הונחה כאשר פיה לכיוון הזרם" (John Bostock, Book IX, Chap. 48, Note 10). "סל עשוי מקנים בעל צוואר צר לצוד בו דגים... מלכודת או פח" (Lewis & Short, 1879).

סוגרים על הקונכיה, וברזמנית הם מכישים על חפץ, כפי שאנו רואים אצל השבלולים.¹⁹³

"מקורות הסטוריים, כגון אריסטו ופליניוס, מתארים את אופן צידת שבלולי המורקס (דהיינו ארגמון קהה-קוצים וחד-קוצים) באמצעות סלסלות קלועות עם פתיון, וזאת על-מנת להפיק מהם לאחר מכן צבע סגול. כיום, ארגמון קהה-קוצים וארגמון חד-קוצים משמשים במסחר כמיני יוקרה בכמה מדינות בסביבות הים התיכון, ובעבר הם ניצודו לצורך אכילת בני-אדם באמצעות כמה וכמה סוגי כלי דיג מקצועיים (כגון: סירים, מלכודות בצורת סלים, זחליים, רשתות סקופ, רשתות מכמורת, רשתות זימים ורשתות טראמל).¹⁹⁴

זאת ועוד, רבים מפוסקי זמנינו מצביעים על כך שהגמרא דנה דווקא על בריה אשר כוח הילוכה מוגבל באופן זמני. בציור כזה, לא תחול על הפעולה שם של מלאכת צידה, שכן בעל החיים כבר נחשב לניצוד ועומד ע"י החולי או המצב האחר אשר מגביל את הילוכו הרגיל. אולם בעל חיים אשר הילוכו הינו איטי מעצם טבעו אינו נחשב בשל כך לניצוד תמידי, וממילא חייבין עליו משום צד.¹⁹⁵ ובאמת לשנודקדק נמצא כי הדבר מפורש במשנת שמונה שרצים (שבת ק"ז.), הקובעת כי כל שמונת השרצים האמורים בתורה – הצדן חייב. אחד מאותם שרצים הוא ה'חומט', וכבר ביארנו לעיל בפרק הראשון, כי הרבה מהראשונים מתרגמים 'חומט' כשבלול (ראה לעיל עמ' 400). יוצא מכאן על כרחך, שכל אותם ראשונים סוברים שצידת שבלול הינה מלאכה של תורה. על-כן מובן מדוע

Pliny, Book IX, Ch. 61. 193

Vasconcelos, Carvalho, Castro & Gaspar (2008). 194

195 עיין מש"כ בזה בספר הלכות שבת בשבת (פרק נ'), כי שלילת החירות של בריה חשובה כצידה, ואין הבדל בדיון בין בעלת הילוך מהיר לבעלת הילוך איטי. וע"ע מש"כ שם בדברי התוס' רי"ד. וכן הובא למעשה בספר אורחות שבת (א' פ"ד בהערה) בשם הגרי"ש אלישיב זצ"ל. וכ"כ בספר תורת המלאכות בשם הגר"נ קרליץ שליט"א. ובענין מש"כ בספר שמירת שבת כהלכתה בשם הגרשז"א זצ"ל שאינו חייב באופן כזה, עיין במהדורה החדשה שכבר נתעורר בזה מדברי רש"י הנ"ל, ובספר הלכות שבת בשבת כתב ששלח כן להגרשז"א בסוף ימיו, ושמע שרשם כן ברשימותיו. ועיין בשולחן שלמה (סי' שט"ז) שהביאו משמו, שגם את עיקר חידושו לא אמר אלא בדברים שאין צורך בתחבולות לצודם, וכדברינו לעיל.

כללו רש"י ורבינו ירוחם את התולעים ואת השבלולים בתוך רשימת בעלי החיים שחייבים עליהם משום צד, זאת על-אף טבע הילוכם האיטי¹⁹⁶.

עוד יש להעיר, כי הירושלמי (כפי שהבינוהו התוספות) מביא דעה, שלפיה אין חיוב משום צידה על צידת חלזון¹⁹⁷. ייתכן לומר כי נקודת המחלוקת בין דעה זו לדעה שנפסקה להלכה, שלפיה חייבים על צידת חלזון, יסודה בנידון הנ"ל. מכל מקום, על כרחנו יש לומר, כי התוספות הבינו כי אין מדובר בבעל חיים בעל הילוך מהיר שאינו מוגבל (כמו דג רגיל), שכן במקרה כזה בוודאי שלא היה מתעורר ספק ולא הייתה מחלוקת האם חייבים עליו משום צידה אם לאו.

העולה למסקנה:

מלאכת צד ללא ספק חלה על בעלי חיים המהלכים באיטיות בכלל ועל חלזון המורקס בפרט, במיוחד לאור העובדה שהוא ניצוד במקצועיות באמצעות רשתות ומלכודות.

*

שאלה: מבואר בגמרא (שבת ע"ה). שלדעת רבי יהודה מתחייבים משום מלאכת דש כשפוצעים את החלזון בשבת. השיעור כדי להתחייב במלאכת דש הוא כגרוגרת, כמבואר ברמב"ם (שבת ח', ז'): "הדש כגרוגרת חייב... וכן החובל בחי שיש לו עור חייב משום מפרק... ואינו חייב עד שיהיה בדם או בחלב שהוציא כגרוגרת". כיון שכמות הצבע המופק מחלזון המורקס פחותה מכגרוגרת, ואם הוא חלזון התכלת, כיצד ייתכן שיתחייב אדם על פציעת החלזון משום דש?

196 רש"י (שבת ק"ז): "ושאר שקצים ורמשים – כגון **תולעת** ונחשים ועקרבים". רבינו ירוחם (תולדות אדם וחוה נתיב י"ב חלק י' פ' טור ג'): "ושאר שרצים כגון **תולעת וחלזונות** ועקרבים הצדן לצורך חייב". וכן ברע"ב שם. ובאליה רבה (סימן שטז ס"ק יט) הובאו דבריהם להלכה.

197 תוספות (שבת ע"ה): "וצ"ע דבירושלמי משמע דצד חלזון **לא מיחייב** משום צידה". ירושלמי (שבת פרק ז' הלכה ב'): "הצד חלזון ופצעו אית תניי חייב שתיים. אית תניי תניי אינו חייב אלא אחת. מאן דאמר שתיים אחת משום צד ואחת משום נטילת נשמה. מאן דאמר אחת היידא משום נטילת נשמה. **ולית לה צידה**". ובקרבן העדה ושאר מפרשים שם פירשו בעניין אחר, ועיי' שיירי קרבן שהביא גם פירוש התוספות.

תשובה:

הטיעון הנ"ל לוקה במספר הנחות מוטעות –

ראשית, מלשון הגמרא לא מוכח כלל שהנידון מתייחס דווקא להפקת צבע מחלזון יחידי. הגמרא כלל אינה עוסקת כאן בשיעור שמתחייבים עליו, וברמת העיקרון, בהחלט ייתכן היה לומר שכדי להגיע לשיעור חיוב יהיה צורך בדישת מספר חלזונות.

לבד מכך, אותה הנחה, שלפיה השיעור הקטן ביותר להתחייב עליו משום מלאכת דש הינו כגרוגרת רחוקה מלהיות מובנת מאליה. ואכן, בירושלמי מפורש, כי שיעור זה, של כגרוגרת, לא נאמר אלא ביחס לאוכלין¹⁹⁸.

הראב"ד קובע במפורש, כי השיעור משתנה מנוזל לנוזל. הוא מדמה את הנידון שלנו לנידון של מלאכת הוצאה, שם מבואר באריכות במשנה ובגמרא (בעיקר בפרקים ח'–ט', בשבת) שהכמות הנצרכת להתחייב משום הוצאה משתנה מדבר לדבר, כאשר בכל פרט השיעור נקבע על-פי חשיבותו. דהיינו הכמות הקטנה ביותר לחיוב תהיה הכמות הקטנה ביותר שבניאדם רגילים מחשיבים על-מנת להוציא¹⁹⁹. מחירו הגבוה של נוזל הצביעה ידוע מדברי ההיסטוריונים (ראו לעיל עמ' 440). ואם כן, מסתבר לומר, שכאשר דנים על צבע שכל טיפה ממנו יקרה לאין ערוך, הרי שהשיעור להתחייב על דישתו יהיה הרבה פחות מכגרוגרת, וייתכן שיתחייבו בו אפילו על טיפה אחת.

אף הרמב"ם, אשר מצריך שיעור גרוגרת להוצאת דם, מדבר רק ביחס לדם מכה. מאד ייתכן שגם הוא יסכים לעיקרון שהבאנו לעיל, שלפיו כאשר לדם

198 תלמוד ירושלמי (שבת פ"ז ה"ב): "כל אילין שיעוריא אם לאוכלין כגרוגרת...".

199 השגות הראב"ד (הלכות שבת פ"ח ה"ז): "ואינו חייב עד שיהיה בדם או בחלב שיוציא כגרוגרת. א"א וכי המשקין שיעורן כגרוגרת והלא חלב כדי גמיעה ושאר המשקין שיעורן חלוקין". והוא ע"פ המשנה (שבת ח', א'): "המוציא יין כדי מזיגת הכוס חלב כדי גמיעה דבש כדי ליתן על הכתית שמן כדי לסוך אבר קטן...". וכן מבואר בתוס' (שבת ע"ו: ד"ה המוציא יין) וריטב"א ורמב"ן ומאירי (שם), דשיעורי דש נלמדים מהוצאה. וכ"כ בפשיטות בשו"ת אבני נזר (אורח חיים סימן נ"ח, י"ג).

ישנם ערך וחשיבות מעבר לרגיל בדם המכה, השיעור יהא אז פחות מכגורגרת²⁰⁰.

העולה למסקנה:

ללא ספק, ניתן להתחייב משום מלאכת דישה ושיעורה בהפקת חומר הצבע מהפורפורה, אשר כל טיפה ממנו יקרה לאין ערוך.

*

שימוש בשרץ לא טהור למצוה

שאלה: כיצד ייתכן שמותר להשתמש בשרץ לא טהור עבור מצות תכלת, והרי מבואר בגמ' (שבת כ"ח.): "תנינא: לא הוכשרו למלאכת שמים אלא עור בהמה טהורה בלבד"? **תשובה:**

ראשית, הרי כבר הוכחנו מעבר לכל ספק, כי החלזון הינו שבלול. ממילא מובן כי ללא קשר לזהות החלזון שממנו הפיקו את התכלת, הוא יהיה בהכרח בעל חיים לא כשר, שהרי כל השבלולים אינם כשרים. נותר רק לנסות ולהבין מילתא בטעמא, מדוע אין כאן כלל שאלה.

המאמר הנ"ל נאמר ביחס למצוות תפילין. והגם שיש ראשונים, הסבורים כי גם בשאר מצוות קיים דין של "מן המותר בפיך", מכל מקום לענין חומר הצבע

200 וכ"כ הכסף משנה בדעת הרמב"ם עצמו (הלכות שבת פרק ח' הלכה ז'): "והטעם ששיעורן כגורגרת משום דחשיבי אוכל דהא חזו ללפת בהם את הפת". וכעין זה כתב המהר"ם בענעט בספר מגן אבות (עמ' ז', ד"ה והשוחטו): "אמנם הרמב"ם יש לו בזה שיטה אחרת, וס"ל דדוקא שוחט או חונק יש בו משום נטילת נשמה, אבל חובל בין באדם ובין בבהמה משום מפרק הוא והוי תולדה דדש, וע"כ בעינן דוקא כגורגרת כשיעור דישה וקשה טובא לדבריו... וע"ק בהך דמילה דחויבו משום חובל והא לא הוי דם כגורגרת... יש ליישב כיון דמצוה להטיף דם ברית, דמשו"ה אין מלין בעודו ירוק, כדכ' הר"ן פרק ר"א דמילה, ה"ל חשיבותו בטיפה אחת".

שאינו נחשב בעין ואינו אלא "חזותא בעלמא" הכול מסכימים כי אין דין של "מן המותר בפך"²⁰¹.

ראיה ברורה ליסוד זה ניתן להביא מארגמן ותולעת שני, אשר לגביהם הכול מודים כי צבעם מופק מבעל חיים שאינו "מן המותר בפך".

*

הבחנה בין תכלת לקלא אילן: שאלה:

חז"ל קבעו כי צמח הקלא אילן פסול לתכלת, והגמ' (מנחות מ"ב:) מציעה בפנינו בדיקה להבחנה בין תכלת כשרה לקלא אילן פסול: "ת"ר: תכלת אין לה בדיקה, ואין נקחית אלא מן המומחה... ותכלת אין לה בדיקה? והא רב יצחק בריה דרב יהודה בדיק ליה, מייתי מגביא גילא ומיא דשביליתא ומימי רגלים בן ארבעים יום, ותרי לה בגווייהו מאורתא ועד לצפרא, איפרד חזותיה – פסולה, לא איפרד חזותיה – כשרה; ורב אדא קמיה דרבא משמיה דרב עזירא אמר: מייתי חמירא ארכסא דשערי ואפאי לה בגווייה, אישתנאי למעליותא – כשרה, לגריעותא – פסולה...". קלא אילן הינו אינדיגו המופק מהצומח (כמבואר לעיל, עמ' 433; והוא מופק מאחד מתוך שני הצמחים הללו: *Isatis tinctoria* או *Indigofera tinctoria*). מכיוון שמולוקולה מבודדת של צבע האינדיגו הצמחי ($C_{16}H_{10}N_2O_2$) זהה לחלוטין למולוקולה מבודדת של אינדיגו המופק ממורקס, לכאורה יהיה בלתי אפשרי להבחין ביניהם באמצעות בדיקה כימית. כיצד, אם כן, אומרת הגמרא שישנה בדיקה כזו?

201 שו"ת נו"ב תניינא (או"ח ג'): "אך לכאורה יש להוכיח להיפוך שאפילו בדבר שהיא המצוה, בחזותא לא שייך בו מן המותר בפך, דהא תכלת היה במשכן ובמקדש בפרוכת ובבגדי כהונה והרי תכלת הוא הצבע מדם חלזון שהוא תולעת, כמו שפירש רש"י בפרק חלק, ותולעת אינו מן המותר לישראל, ואפ"ה צבעו בו – אלמא דאם גוף הדבר שהוא הצמר הוא מן דבר טהור אין קפידא בצבע שנצבע בו הואיל והוא רק לחזותא, הרי מוכח דצביעה אין בו ממש". ועיין בבא קמא (ק"א.). וע"ע שו"ת חת"ס (יו"ד רע"ו), שו"ת גינת ורדים (אורח חיים כלל ב' סימן ט"ז) ובאבן האזל (כלי המקדש א', ג'). ואף בלא זאת, רבים הם הראשונים, הסבורים כי דין "מן המותר בפך" נאמר רק לענין רצועות של תפילין ולא לשאר מצוות, עיין רש"י שבת כ"ח: (ד"ה מאי הוי עלה דתחש), וכן בחי' הר"ן שם, וכן ברשב"א בשם רב האי גאון.

תשובה:

הנתון המוזכר, כי שני הצבעים זהים לחלוטין מבחינה כימית, אינו מדויק לגמרי. הצבע המופק מהפורפורה מכיל בתחילה דיברומראינדיגו 6,6 (dibromoindigo; brominated indigo - $C_{16}H_{10}N_2O_2Br_2$) אחר ההיחשפות לקרני השמש, כמות ניכרת מהברום נפרדת ממנו, עד שנשאר תחתיו אינדיגו נטול ברום. בכל זאת, אחוזים מסויימים של דיברומראינדיגו נותרים בתוך החומר. לעומת זאת, אינדיגו מהצומח אינו כולל ברום, אך לעומת זאת הוא כולל **אחוזים רבים יותר של חומר אינדירובין** (indirubin – אינדיגו אדומה).

"התוצר הטבעי מכיל אף כמויות משתנות של אינדירובין (אינדיגו אדום), אינדיגו גלוטן, אינדיגו חום וחומר מינרלי. רובם ככולם של החומרים הללו נהרס ביורת הצביעה או לחילופין נמחה במי השטיפה, כך שהשפעתם על הצבע הינה קטנה."

"ככל שגדל אחוז החומרים הנלווים, כגון אינדיגו אדום, כך תגדל הקשיחות של התוצר הטבעי, מה שיקשה עליו להיאחז באבקה. פרט לכך, אינדיגו אדום עובר תהליך של "חיזור" ביתר איטיות מאשר אינדיגו רגיל; כך גם אינדיגו טבעי בעל כמות גדולה של אינדירובין מתקשה יותר לעבור את תהליך החיזור."

(Art Craft Natural Dyeing: Traditional Recipes Modern Use, J. N. Liles, 1990, pg.56 – quoting from Joseph Merritt Matthews, Wiley, 1920, pp. 410-411)

עלימנת שהצבע ייקלט בצמר, עליו לעבור תהליך המכונה "חיזור" (reduction). חיזור נעשה באמצעות הוספת חומרים ליורה, הנקראים "חומרי חיזור". בימי חז"ל נהגו להשתמש באפר עץ, מי רגלים וחומרים נוספים למטרה זו. מהמחקר נודע, כי האינדירובין המצוי בצבע אינדיגו צמחי מתקשה יותר בביצוע תהליך החיזור, והתוצאה המושגת על-ידו הינה פחות מוצלחת (ראה במובאה שלעיל). באותם ימים, שבהם הידע על אופן ביצוע תהליך ה"חיזור" בעבור הקלא אילן

לא היה מקצועי דיו, אכן היה הקלא אילן צבע יותר חלש, אשר לא נקלט היטב בצמר כמו צבע הפורפורא.²⁰²

אף בלא להזדקק להסבר המדעי הנ"ל, ניתן להצביע בבירור על התופעה שהזכרנו מהמקור שנביא להלן.

פליניוס מעיר על החילוק היסודי שבין צבע המורקס לקלא אילן, והוא הוא החילוק שבין תכלת לקלא אילן המוזכר בחז"ל. לדברי פליניוס, זהו הטעם אשר בגינו האצולה המלכותית השתמשה לשם צביעת בגדיה דווקא בפורפורא ולא באינדיגו צמחי, וזאת למרות שהפורפורא היתה יקרה בהרבה ולמרות הטורח הרב שהיה כרוך בהשגתה. ואלו דבריו:

"כמרכן ידוע לנו, כי מהצמחים מופקים צבעים רבים בעלי ערך... בני ארץ גליה (צרפת של ימינו), הנמצאת מעבר לאלפים, מפיקים את כל הצבעים הבאים מצור, את הקונכיליא²⁰³ וכן את כל שאר הצבעים, אך ורק באמצעות הצומח. הם אינם נזקקים לתור אחר המורקס בקרקעית הים ובמעמקי במקומות אליהם שום עוגן לא חדרה מעולם... בעומדם על קרקע יבשה, אוספים בני המקום את צבעיהם כדרך שאנו אוספים את יכולי התירס. אולם הצבע שלהם לוקה בחיסרון אחד גדול, והוא שהוא דוהה בכביסה; אילולא כן, יכלו אנשי האצולה להתפאר ולהתנשא באופן מהודר לאין ערוך מעכשיו, או לכל הפחות תוך סיכון קטן בהרבה".²⁰⁴

מצינו אם כן, שהחילוק הזה שבין תכלת לקלא אילן היה עובדה ידועה בימי קדם. ואם כן, גם אם לא נסכים להסבר שהצענו בסיבת החילוק, על כרחנו נודה

202 וכן מפורש בשו"ת רדב"ז (חלק ב' סימן תרפ"ה), שאופן צביעת האינדיגו השתפר במשך הזמן, וז"ל: "גם כי אינם צריכים לו [לחלזון], שצבע הדומה לתכלת מצוי הרבה, דהיינו איסטס הנקרא בערבי ניל, וצובעין אותו באופן אומנות שאינו עובר אפילו על ידי גיהוץ". והם הם הדברים אשר כתבנו לעיל, שלו בזמניהם היה האיסטס (קלא אילן) צבע שאינו עובר, היו משתמשים בו במקום בחלזון. והסיבה שבגינה לא צבעו בקלא אילן הינה משום שעדיין לא ידעו לצבוע אותו "באופן אומנות".

203 "קונכיליא" הוא שם של גוון כחול – ראה דיון בכך בעמ' 478.

Pliny, Book XXII, Ch. 3. 204

שהיה קיים חילוק כזה. זאת אף על פי שהמבנה המולקולורי של הצבעים מורקס וקלא אילן היה זהה לחלוטין. ובזה יש תוספת חיזוק לזיהויו של המורקס כחלזון התכלת, כיון שהיה קיים בו החילוק הזה, בדיוק כמו שתיארוהו חז"ל. בניסוי שנערך, נבדקה פיסת אריג של קלא אילן מזמן חז"ל (שנמצאה בחפירות בא"י²⁰⁵) על-פי הבדיקה המתוארת בגמרא. התוצאות היו זהות לחלוטין למה שמתואר בגמרא – הצמר הצבוע בקלא אילן דהה, בעוד הצמר הצבוע בפורפורה עמד ביופיו.

העולה למסקנה:

על-אף שכיום, בעקבות ההתקדמות שחלה בתהליכי הצביעה ושיפור איכותם, קשה יהיה להבחין אפילו על-ידי ניסוי בין הרכבו הכימי של קלא אילן לזה של פורפורה, הרי שבזמן חז"ל, בטרם השתכללו תהליכי הצביעה, היה קיים חילוק יסודי ביניהם בטיב הצביעה, אשר ניתן להבחין בו בנקל על-ידי הניסוי המתואר בגמרא.²⁰⁶

*

הצבע המופק מהחלזון הפורפורה – כחול, סגול, ארגמן

שאלה: מדוע מוזכר הפורפורה במקומות רבים כמקור לצבע סגול?

תשובה:

מהמקורות ההיסטוריים העומדים לפנינו מאותה תקופה מצטיירת תמונה ברורה, שלפיה הצבע הנחשק באותם הזמנים היה הסגול. הסגול סימל אז מלכות, עושר

205 באדיבות הרב שאול שמעון דויטש – מוזיאון תורת החיים, ברוקלין, ניו יורק.
206 ובלא"ה לענין בדיקות ורפואות שנמצאו בחז"ל בהרבה מקומות, יש לציין מש"כ בספר מהרי"ל (ליקוטים שבסוה"ס): "אמר המהרי"ל דכל הרפואות והלחשים שבכל התלמוד אסור לנסות אותם, משום דאין אדם יכול לעמוד על עיקרם, וכי לא יעלו בידם ילעגו וילגלו על דברי חכמים", ע"ש. וביש"ש (חולין פ"ח סי' י"ב) כתב שישנו חרם הקדמונים שאין לסמוך על רפואות התלמוד, כדי שלא להוציא לעז על חכמים הקדמונים ולא ידעו שיש שינוי במקומות וכל שכן בזמנים שהדורות פוחתים והולכים ואם הראשונים כענקים אנו כיתושין, עיין שם. ועיין שדי חמד מערכת ר' כלל נ"ד.

וכבוד (ומשום כך אסרו הרומיים לאזרחים הפשוטים שאינם משתייכים למעמד המלכותי להשתמש בצבעי הפורפורה, ראה לעיל עמ' 417). בן שנולד לקיסר השולט היה נקרא "פורפיראגניטוס" – Πορφυρογέννητος, שפירושו המילולי הינו "נולד בסגול".

ואלו דברי פליניוס ביחס לסגול:

"בשל מעמדו המלכותי של עין הצבע הזה, הרי שמי שזוכה להתעטף בו זוכה אף שכל השערים והמחסומים העומדים בפני כולם לפתע סרים מכנגד פניו. הוא אף משמש כסמל מעמד של בגרות, והוא מבדיל בין מי שזכה להימנות על הסנאט לבין אביר סתם... הוא מוסיף זוהר ומשדר יוקרה בכל בגד שיינתן בו, בעוד שכאשר מדובר בחליפת ניצחון הוא משתלב עם זהב. לאור כל זאת, אל לנו להתפלא, אפוא, אפילו על אותה ריצת אמוק אחוזת טירוף אחר הסגול..."²⁰⁷

לאור כל זאת, מובן מדוע עיקר העדויות ההיסטוריות ביחס לצביעה במורקס מתייחסות לצביעה בסגול. אולם בכל אופן, מצויים כמה וכמה מקורות, שבהם אנו רואים כי השתמשו בפורפורה גם לשם הפקת צבע כחול:

1. פליניוס מדבר על שני צבעים נבדלים המופקים ממשפחת חלזונות המורקס: "פורפורה" (סגול) ו"קונכיליה" (ראה לעיל הערה 99). הוא אף ייחד פרק מיוחד בספרו לתיאור צבע ה"קונכיליה" המופק מהמורקס.²⁰⁸

צבעו של האריג המכונה "קונכיליה" מתואר בדבריו כצבע "גלאוקו", אשר בלטינית²⁰⁹ פירושו אפור או כחול בהיר.²¹⁰ לזיהוי ה"קונכיליה" כגוון של כחול ניתן להביא ראיה מתוך ההשוואה שערך פליניוס בינו לבין פרח

Pliny ibid. 207

Book IX, Ch. 64 – Fabrics Called Conchyliated. 208

209 לשונו בלטינית: "color austerus in **glauco** et irascenti similis mari".

210 לפי תרגומו לאנגלית של Holland (1601): "אולם כיצד זה יתכן שהדג השבלולי האחר – הקונכיליה – הינו כה נחשק ויקר ערך, במיוחד לאור העובדה שהוא מדיף ריח כה חריף ודוחה, וצבעו משדר עצב ודכדוך, משהו בין כחול לכחול-אפור, אשר מזכיר את גלי הים בעת סערה".

ההליוטרופוס²¹¹. צבעו של הפרח הזה מכונה בלשונו של פליניוס עצמו "קאריליום" – כחול בלטינית²¹².

2. כחול בכלל ותכלת בפרט מוזכרים אף בגזירות הרומיים, אשר אסרו את השימוש בפורפורה למי שאינו נמנה על מעמד הקיסרות. בגזירות מוזכר התכלת בפירוש בשמו הלטיני "היקינטינא"²¹³: "מהקיסרים ולנטיניאן, תאודוסיוס וארקדיוס אל פאוסטוס, הממונה על אוצר האימפריה. לשום אדם פרטי לא ינתן רשיון לצבוע או למכור מוצרי פורפורה, משי או צמר שנקרא בלאט"²¹⁴ אוקסיבלאט"²¹⁴ והייקניטינה, ומי שימכור מהמורקס הנזכר – עליו לדעת כי הוא מסתכן באיבוד רכושו כמו גם חייו".

המילה "הייקניטינה" המוזכרת בקטע האחרון הינה בדיוק אותה מילה שבה השתמש תרגום השבעים וכן תרגומים נוספים כדי לתרגם את ה"תכלת" האמורה בתורה²¹⁵. המילה שבה משתמשים ביוונית היא "יקינטוס"²¹⁶.

3. עדות נוספת לשימוש במורקס בעבור צבע כחול בעת העתיקה מצויה אצל ויטרוביוס²¹⁷: "מה שמלוקט בפאנטוס וגאול הינו שחור מכיון שהאיזורים

211 "הצבע 'קונכיליה', המכיל מספר גוונים, כמו לדוגמא גוונים הבהירים של פרח ההליוטרופיום".

212 "הזכרנו כבר לא אחת את פלאי ההליוטרופיום, אשר פונה עם כיוון השמש, אף ביום מעונן, כה גדולה היא אהבתו לאותו מאור. בלילה, כביכול מתוך צער, הוא סוגר את תפרחתו הכחולה".

213 Corpus Iuris Civilis, issued from 529 to 534 by order of Justinian I, Eastern Roman Emperor 4.40.1. See also 11.8.9.

214 בספר שלטי הגבורים (לרבי אברהם הרופא, נדפס בשנת שע"ב) נכתב (פ' ע"ט): "והמלה הזאת בלאטה יש לה ב' משמעויות... ובלשון יון ר"ל רמש היס הנקרא פורפורה והוא החלון שצובעין בו התכלת".

215 כ"ה גם בתרגום עקילס הגר הובא במוסף הערוך (ע' איירינן, וכן ע' טיננון): "מדרש אסתר, חור כרפס ותכלת, תרגם עקילס אייריננון קרפסינון טיננון. עוד היום בהעתקות יוונית נמצא – איירינן קרפסינון יקנטינין – ופי' המילות... יקנטינין דבר אשר לו גוון תכלת". ועיין מדרש אסתר (פרשה ב', ז'), ובמפרשים שם.

Random House Webster's College Dictionary, Hyacinth: "L hyacinthus, Gk 216 hyákinthos: blue larkspur, a gem of blue color".

Vitruvius, de Architectura, Book VII Ch. 13:2. Cited by Forbes & Brill 1964, 217 pp. 117-118.

הללו נמצאים בנקודה הקרובה ביותר לצפון. ככל שממשיכים בין צפון למערב הוא נעשה ליידום (= כחול דמויעופרת; Charlton, 1890).

4. בנוסף על כך, ארכיאולוגים מצאו לאחרונה בתוך קבר קפוא בסיביר אריג שנצבע בצבעי סגול וכחול ונשתמר באופן נדיר. עליפי דברי הכימאים אשר בחנו את האריג, ניתן לתארך אותו לראשית ימי בית שני, ואולי אפילו קודם לכן (ג' ש"ס-ת"ס; למניינם 300-400 לפנה"ס), והוא נצבע בצבע הפורפורה במזרח התיכון.²¹⁸

5. לאחרונה נתגלה אריג גם בארץ ישראל מימות בית שני שנצבע בפורפורה וצבעו כחול. ממצא זה מוכיח בעליל שצבעו בא"י בצבע כחול מהפורפורה.²¹⁹

יש לציין גם כן, כי בציורים בהם מופיע המלך קרל הגדול (Charlemagne) (הקיסר הראשון של רומי המערבית) בשנת ד' תק"ס (800 לספה"ע), הוא מצויר עם בגד כליל תכלת, כך שאנו רואים שגם הכחול היה צבע מלכותי חשוב ולא רק הסגול.

נקודה חשובה נוספת עליה ראוי להעיר הינה כי ככל הנראה היוונים והרומיים הקדמונים הכלילו את הכחול בכלל משפחת הסגול והחשיבוהו לגוון אחד, והם כמעט לא השתמשו במילה "כחול" בכתביהם (בדומה ללשון הקודש שאין בו מילה לכחול). כשהם מתארים בכתביהם דבר שאנו מתארים ככחול, הם מתארים אותו כסגול. כך למשל, הומרוס מתאר את הים (שלעינינו הוא ירוק-כחול) כבעל צבע יין (אדום-סגול) – "הים הייני הכהה"²²⁰.

להלן ציטוט מספר בן 240 עמודים בנושא תיאורי הצבע היווניים:²²¹

"היוונים פיגרו אחר בני לשונות אחרות בתיאור השמים ככחולים והעשבים כירוקים. זאת, משום שתכונות אחרות מאשר עין הצבע משכו יותר את תשומת

Russian Academy of Sciences, 2006. 218

219 עבודת הדוקטורט של ד"ר נעמה סוקניק נעשתה בהנחייתם של פרופ' זהר עמר מהמחלקה ללימודי ארץ ישראל וארכיאולוגיה וד"ר דוד אילוז מהמחלקה למדעי החיים באוניברסיטת בר אילן. האריגים נבחנו ע"ד ד"ר אורית שמיר, אוצרת הממצאים האורגניים ברשות העתיקות.

The Odyssey, Book V. 220

Irwin, 1974. 221. ראה גם: Lukács, 2010; Hoffman, 2013.

לבם. רק בחלוף שנים רבות, עם המיסוד השיטתי של הגדרות הצבע, החלו לחוש בהכרח של יצירת אוצר מילים כחול־ירוק".

העולה למסקנה:

אף כי הצבע הסגול היה נערץ ונחשק יותר, מכל מקום מצויים אזכורים רבים של צבע כחול המופק מהפרופורא. זאת ועוד, צבע הכחול ככל הנראה נכלל בלשון היוונים הקדמונים תחת ההגדרה של סגול.

*

שאלה: שמא ניתן לומר, כי הצבע שאפשר להפיק מהפרופורא הוא הארגמן שדיברה עליו התורה ולא התכלת?

תשובה:

אף על פי שקיימת דעה עממית שארגמן מזוהה כסגול, הרי שלדעת כל מפרשי התורה, הארגמן הינו למעשה אדום (כדמ²²² או כאש²²³) ולא סגול. הדברים מפורשים בפסיקתא, כמו גם בדברי ראשונים רבים²²⁴. דעת הרמב"ם, ר"א אבן עזרא ומפרשים אחרים הינה שהארגמן היה נעשה מחרק הנקרא "לאך"²²⁵.

222 ר"י אברבנאל (במדבר פרק ג'): "וכבר ידעת שהארגמן הוא אדום מאד יותר מן התולע... בארגמן דומה לדם".

223 משנת רבי אליעזר (פרשה י"ד עמ' 266): "למה ארגמן. שהוא דומה לאש".

224 פסיקתא רבתי [איש שלום] (פיסקא כ' – פ' מתן תורה): "... אמר לו חזור לשמאלך, חזר וראה אנשים לובשים לבוש אדום, אמר לו מה אתה רואה, אמר לו אנשים לובשים לבוש אדום, אמר לו היא ארגמן..."; רמב"ם (כלי המקדש ח', י"ג): "הארגמן הוא הצמר הצבוע אדום"; אברבנאל (שמות כ"ה, י'): "והארגמן הוא המשי הצבוע אדום"; מצודת ציון (משלי ל"א, כ"ב): "וארגמן – צבוע בצבע אדום ושמו ארגמן". וכ"כ רבינו בחיי (שמות כ"ח, ו'), המאירי (יומא כ"ג), פירוש רבינו ישעיה הראשון וכן רלב"ג (אסתר א', ו'), ספר השרשים לאבן גנאח (ערך ארגמן), אבן עזרא (שמות כ"ה, ד') ורד"ק (דברי הימים ב ב', ו').

225 פירוש המשנה להרמב"ם (כלאים פ"ט מ"א): "ותכלת הוא הצמר הצבוע 'אזרק'. וארגמן 'ארגון' והוא הצמר הצבוע ב'לאך'. ותולעת שני הוא הצמר הצבוע ב'קרמז'. וכן בפ"ר עובדיה מברטנורא (שם) ופני משה (שם ד"ה אין הכהנים). ובהשגות הראב"ד (כלי המקדש ח', י"ג) חולק: "א"א לי נראה ארגמן ארוג משני מינין או משלשה צבעין על כן נקרא ארגמן". ועיין כסף משנה, משנה למלך, רדב"ז ומהר"י קורקוס שם, שכולם דחו את פירוש הראב"ד. ואף הוא מן הסתם אינו חולק על הפסיקתא שלפיה ארגמן הוא אדום, ולא בא אלא לומר שהוא נעשה מכמה מינים.

Kerria lacca הינו מין ממיני החרקים בעלי הקשקשים אשר מפריש "לאך" – שרף הארגמן. השימוש בלאך היה נפוץ כבר בימי קדם. הוא שימש בהודו כצבע איפור, וכמו כן הוא שימש בעבור צבעי צמר ומשי. בסין משמש הלאך באופן מסורתי לצביעת עורות. השימוש בצבע האדום לעורות מוזכר גם בגמרא²²⁶.

הראשונים אומרים כי צבע הארגמן דומה במראהו לתולעת השני – שהוא צבע סמוק הנקרא "קירמיז"²²⁷. קירמיז הינו צבע כרמיל (אדום) המופק מגופותיהן היבשות של נקבות החרקים בעלי הקשקשים מסוג קירמיז, בעיקר Kermes vermilio (ראה במדור התמונות שבסוף הספר, עמ' 527). שורשה של המילה האנגלית "קרימסון" (המשמשת עבור עין הצבע המופק ממנו) הינו "קירמיז", וגם בלשונות אחרות מצויים ביטויים המתארים אדום ולהם אותו שורש. זאת, עקב תפוצתו הרחבה של אותו הצבע בימי הביניים והגוון האדום העשיר, שהיו מפיקים ממנו²²⁸.

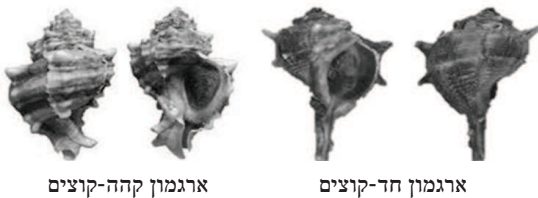
226 חולין (כ"ח.): "דקא בעי ליה לדמיה ללכא", פירש"י: "ללכא – צבע עור אדום שקורין פרק"א".

227 דברי הימים ב ב', ו': "וְעָתָה שְׁלַח לִי אִישׁ חָכֵם לְעֹשׂוֹת בְּנֵהָב וּבְכֶסֶף וּבְנֹחֶשֶׁת וּבְכַרְמִל וּבְצֹאֲרָגָן וּבְכַרְמִיל וּתְכֵלֶת", ופירש"י: "ובארגון – זה ארגמן: וכרמיל – זו תולעת שני תדע שהרי לא נזכר כאן תולעת שני". וכתב הרד"ק: "ובארגון – כמו בארגמן, ותרגום ארגמן ארגונא **והוא צבע אדום**, וכרמיל הוא צבע אדום ג"כ אלא **שארגמן הוא צבע אדום שקורין לאקא, וכרמיל הוא תולעת השני והוא צבע הכרמי**". ועיין אבן עזרא (שמות כ"ה, ד'): "וארגמן כדמות אדום, ובדברי הימים (ב ב', ו') ארגון, ובלשון ערבי ארגואן, וזה הצבע לא יהיה כי אם בצמר או במשי. ותולעת שני וכתוב ושני התולעת (ויקרא י"ד, ו'), כמו מצור החלמיש (דברים ח', ט"ו), חלמיש צור (שם ל"ב, י"ג). והגאון אמר בו **קירמיז כי הוא אדום, רק איננו כצבע הארגמן**".

228 המידע בעניין הלאך והקירמיז לקוח מהערכים הבאים בויקיפדיה: Kerria lacca, Lac, Kermes vermilio.

שלא כדעת אותם ראשונים, פילון ויוספוס פלביוס סברו כי צבע הארגמן מופק מייצור ימי ולא מחרק.²²⁹ בתרגום השבעים, ארגמן מתורגם "פורפורה" – πορφύρα, ומשם משתמע לכאורה כי הארגמן מופק מחלזון הפורפורא. אולם אף אם נקבל את אותה הנחה אודות מקורו של הארגמן מהפורפורא (ובכך נדחה את דברי כל הראשונים הנ"ל), מסתבר יהיה לומר כי זן הפורפורא אשר שימש לצביעת ארגמן היה ארגמן חדקוצים, ולא ארגמן קההקוצים שממנו מפיקים

את התכלת. ארגמן חדקוצים מפיק צבע שיותר נוטה לאדום והוא שימש לצביעה בסגול-אדום בימים קדמונים. זאת, בניגוד

ארגמן קהה-קוצים

ארגמן חד-קוצים

לארגמן קהה-קוצים, אשר שימש לצביעת כחול (תכלת) וסגול-כחול. בחפירות ארכיאולוגיות של איזורי תעשיית צבע, שני המינים הללו נמצאו בערימות מובדלות ובאיזורים מיוחדים, מכיוון שהשימוש של כל אחד מהם יועד עבור צבע אחר לחלוטין – אחד למיני האדום ואחד למיני הכחול²³⁰:

"באלף הראשון לפנסה"ע, ייצרו הפיניקים שני מוצרי-סגול נבדלים – סגול-כחול (היקניטינה) וסגול-אדום ('סגול הצורי'). כבר בשנת

229 "הצעפים אף הם, בהיותם מורכבים מארבעה חומרים, סימלו את ארבעת היסודות; הפשתן העדין נמצא ראוי לסמל את הארץ, שכן עליה הוא גדל; **הסגול סימל את הים, שהרי מראה עינו צבוע בדם של צדף-דגי שדר בים**; הכחול מסמל לאל נכון את יסוד האוויר; ואילו האדום באופן טבעי מורה על יסוד האש" (פילון, חיי משה 2, 18, 88; יוספוס פלביוס, קדמוניות היהודים 7, 3, 7).

הדברים מובאים בפירוש ר"י אברבנאל (שמות פרק כ"ה) כמעט מלה במלה. וכן מפורש בספר מכבים א' (ד', כ"ג). וכן מביא התפארת ישראל (כללי בגדי קודש של כהונה) בשם חכם מאר"ה.

230 ועיין בתוספות השלם עה"ת בשם המדרש (בראשית מ"ט, י"ג): "וזהו חלזון, ועושים ממנו כל מיני צבעים". וייתכן שכוונתם לומר, שגם ארגמן נעשה מסוג של חלזון, שהרי "חלזון" הוא שם המין ואינו דוקא סוג אחד כפי שנתבאר לעיל עמ' 403.

1864, נתגלה המין ממנו יוצר הסגול-כחול, כאשר נתגלתה ערמה של חלזונות מורקס קשורים המיועדים לצביעה, כשכולם שבורים בדיוק מעל הבלוטה המייצרת צבע עלידי חמצון. לא רחוק משם, אך בהפרדה ניכרת, נתגלתה ערמה נוספת של חלזונות מורקס קוצניים (ארגמון חדקוצים), המיועדים אף הם לצביעה, ואיתם "צדף הסלעים" או "חלזון מקדח" העשוי לייצור סגול-אדום. זה האחרון לא הצליח להפיק לבדו צבע עמיד, ועל-כן הוא עורב עם מינים נוספים של מורקס.

(Ancient Mesopotamian Materials and Industries, P.R.S. Moorey, 1994, P. 138)

פליניוס אף הוא מזכיר שני צבעים שונים המופקים מהמורקס. וראה מה שהבאנו בעניין בשאלה הקודמת (עמ' 477).

זאת ועוד, חשוב לציין כי הצבע הכחול-סגולי שניתן להפיק מהארגמון קהה-הקוצים איננו עמיד במיוחד. עלידי היחשפות ולו מועטת לקרני השמש קודם לצביעה, הוא משתנה לכחול, ולא יהיה ניתן עוד להפיק ממנו צבע סגול. אף אחר צביעתו כסגול (בשל העדר קרני שמש), כאשר מרתיחים אותו או כאשר מניחים אותו באדים למספר דקות, עין צבעו משתנה לכחול. מכל זה ניתן להסיק, כי לא יהיה זה נכון להחשיב את הסגול כצבע העיקרי והקבוע של חלזון המורקס (וראה במדור התמונות שבסוף הספר, עמ' 523).

באופן זה ניתן לבאר את כוונת זוהר הקדוש, שלפיו תכלת מתחיל כתערובת של אדום וכחול (סגול) ורק אח"כ הופך להיות כחול טהור²³¹.

231 זוהר תרומה (ח"ב קמ"ט): "תכלתא נפיק מגו ההוא גוון סומק וכד נחית לתתא אתרחק גוון סומק ועאל גו ההוא אתר דאיהו ימא ואצטבע גוון תכלא" (תרגום: התכלת יוצא מתוך אותו צבע אדום וכשיוורד למטה מתרחק הצבע האדום ועולה לתוך אותו מקום שהוא ים ושם נצבע בצבע תכלת).

העולה למסקנה:

על-פי הראשונים, הארגמן הינו צבע אדום, המופק מחזקים. לדעת ספרים אחרים הוא היה מופק מפורפורא – ככל הנראה מארגמון חזקוצים, אשר ממנו הפיקו צבע אדום-סגול בעת העתיקה.

*

הגוון ה"נכון"

שאלה: האם מצריכה התורה גוון מסויים של תכלת עלימנת שיכשר למצוה?

תשובה:

בכל מקום שבו דורשת ההלכה גוון מסויים של עין הצבע (כגון לדם הנדה, טריפות הריאה ונגעים²³²), דואגים חז"ל לדקדק בפרוטרוט עד שיוכן בדיוק מהו הגוון עליו הם מדברים. עד כדי כך הם מפרטים, עד שאנחנו בדורנו איננו מצליחים להבין כיצד הבחינו בכזו רמת דיוק בין הגוונים השונים (לדוגמא, מבואר בגמרא כי אחד ממראות דם הנדה הוא כמראה של דם מכה באצבע קטנה של בחור לא נשוי שהוא פחות מבן עשרים, ממקום שבו הייתה מכה ונתרפא²³³).

232 משנה נדה (ב', ו'-ו'): "חמשה דמים טמאים באשה: האדום, והשחור, וכקן כרכום, וכמימי אדמה, וכמזוג. בית שמאי אומרים: אף כמימי תלתן, וכמימי בשר צלי, ובית הלל מטהרין. הירוק, עקביא בן מהללאל מטמא, וחכמים מטהרין. אמר רבי מאיר: אם אינו מטמא משום כתם – מטמא משום משקה. רבי יוסי אומר: לא כך ולא כך. איזהו אדום – כדם המכה, שחור – כחרת, עמוק מכן – טמא, דיהה מכן – טהור. וכקן כרכום – ככרור שבו, וכמימי אדמה – מבקעת בית כרם ומציף מים, וכמזוג שני חלקים מים ואחד יין, מן היין השרוני". וכן בחולין (מ"ז:): לענין מראה טריפות הריאה, וכן בשבועות (דף ה: ודף ו) לענין מראות נגעים. ובמשנה נגעים (א', ד'): "רבי חנינה סגן הכהנים אומר מראות נגעים ששה עשר ר' דוסא בן הרכינס אומר מראות נגעים שלשים וששה עקביא בן מהללאל אומר שבעים ושנים". ועיין פירוש הרשב"ד לתורת כהנים (תזריע פרשה ב ה"ו), ובתוספות שבועות ה: (ד"ה שנים שהן ד').

233 גמ' נדה (י"ט:): "איזהו אדום – כדם המכה. מאי כדם המכה? אמר רב יהודה אמר שמואל: כדם שור שחוט. ולימא כדם שחיטה! אי אמר כדם שחיטה הוה אמינא ככולה שחיטה, קמ"ל כדם המכה – כתחילת הכאה של סכין. עולא אמר: כדם צפור חיה. איבעיא להו: חיה לאפוקי שחוט, או דלמא לאפוקי כחוש? תיקו. זעירי אמר רבי חנינא: כדם מאכולת של ראש. מיתבי: הרגה מאכולת הרי זה תולה בה, מאי לאו דכוליה גופה! לא, דראשה. אמי ורדינאה א"ר אבהו: כדם אצבע קטנה של יד, שנגפה וחיותה וחזרה ונגפה, ולא של כל אדם אלא של בחור שלא נשא אשה, ועד כמה – עד בן עשרים".

בגמרא מופיעים גם הרבה מעשים על אנשים ונשים שבאו לשאול על המראות הללו אצל החכמים, ואלו היו בקיאים דיים על־מנת להשיב²³⁴. ביחס לתכלת, לעומת זאת, אין הגוון נידון בחז"ל ובראשונים, ואף באחרונים לא נמצא מי שהעלה את הסברא שנצרך גוון מסויים של תכלת על־מנת שתהיה כשרה²³⁵.

234 נדה (ל"ג): "אמר רבי יוסי: בקיאים אנו בהן יותר מן הכל, והן מראות דם לחכמים, חוץ מאשה אחת שהיתה בשכונתינו, שלא הראת דם לחכמים ומתה." נדה (כ): "אמר רב יהודה: מרישא הוה חזינא דמא, כיון דאמרה לי אמיה דיצחק ברי: האי טיפתא קמייתא לא מייתנין לה קמייהו דרבנן, משום דזהימא – לא חזינא, בין טמאה לטהורה ודאי חזינא. ילתא אייתא דמא לקמיה דרבה בר בר חנה – וטמי לה, הדר אייתא לקמיה דרב יצחק בריה דרב יהודה – ודכי לה".

235 ומה שמביאים מהרמב"ם בפיה"מ (מנחות ד', א' – בתרגום ר"י קאפח): "ואינו אצלנו היום לפי שאין אנו יודעים צביעתו, לפי שאין כל גוון תכול בצמר נקרא תכלת, אלא תכלות מסויימת שאינה אפשרית היום, ולפיכך אנו עושים הלבן לבדו", ורצו לפרש את משמעות דבריו שצריך גוון מסויים; כשנדקדק נמצא כי אין כן משמעות דבריו, שהרי כתב "שאינה אפשרית היום", ולפירושה היה צ"ל "אינה ידועה היום". וכוונתו האמתית שאין כל צמר הצבוע כחול כשר לתכלת, כי אם רק הצבוע מחלזון – וחלזון אין לנו (בזמנו). וכן מפורש בתרגום המדויק של הר"ע קורח (מכון המאור): "ואינו מצוי אצלנו היום לפי שאין אנו יודעים לצבעו, כי אין כל צבע "אזרק" בצמר נקרא תכלת, אלא תכלת מסויימת שלא תתכן היום, ולפיכך אנו עושים את הלבן לבדו" (אזרק – אֲזָרָק הוא צבע כחול בערבית), וכעין זה בתרגום דפוס וילנא (בתרגומו של ר' נתנאל ב"ר יוסי הרופא). וכן העידו תלמידי חכמים הבקיאים בלשון הערבית, שזו כוונתו האמתית של הרמב"ם. וכן מוכח מדברי הרמב"ם עצמו במשנה תורה (ציצית ב', ט'): "והתכלת אינו מצוי בכל מקום ולא בכל זמן מפני הצבע שאמרנו" – הרי מדויק, שתלוי במקום וזמן ולא בידיעת צביעתה, שלו היה כך, היה לו לומר "גוון התכלת אינו ידוע לכול". וכן מפורש בספר המספיק לעובדי ה' של ר' אברהם בן הרמב"ם (הל' ציצית פ' ל"ג): "ומשום אי הכרת דג זה על־ידי מסורת מדויקת, נמנעה מהמאחרים עשיית התכלת".

ומה שמביאים מספר בשמים ראש (סי' רמ"ד) – הרי ידוע שבתחילה היה ספר זה מיוחס לרא"ש, עד שאמרו עליו גדולי ישראל שהוא מזוייף מתוכו, עיין שו"ת חת"ס (או"ח קנ"ד) שקראו "כזבי הרא"ש" (וע"ע שו"ת חת"ס יו"ד סי' שכ"ו ואה"ע סי' ס"ט), שו"ת רדב"ז (או"ח י"ד), שו"ת פרשת מרדכי (סי' ה'), חיד"א שם הגדולים (מע' ספרים ב' כ"ז), שו"ת שו"מ (תנינא ח"ב סי' נ"ה), שו"ת זכר יהוסף (סי' קנ"ז), שו"ת מנחת אלעזר (ח"ג סי' מ"ו) ובספרו נימוקי או"ח (סי' נ"ח): "שלא יתכן להביא מס' בש"ר, אשר החת"ס קראו כזבי הרא"ש שבס' בשמים ראש. ואין כדאי לסמוך ואפילו לפלפל ע"ד הבש"ר... שלא להכניס כלל אפי' בספק לדינא הך דיעה דהכזבן הדייפן הנזכר". וע"ע הגהת יד שאול ופת"ש יו"ד סי' שמ"ה.

מכיוון שחז"ל לא הזכירו הלכה שנצרך גוון מסויים, ממילא נמצאנו למדים, כי הלכה כזו אינה קיימת! הדברים ברורים ופשוטים, כשם שפשוט שאין מקום לחשוש שמא קיים דין כלשהו שאינו מוזכר בחז"ל לגבי הכשר תפילין או כל מצוה אחרת²³⁶.

ראוי להעיר כאן על מספר נקודות נוספות:

1. בגמרא מוכח, כי התכלת נשארת בכשרותה גם אם נשתנה הגוון. לגבי ההבחנה בין תכלת לקלא אילן אומרת הגמרא: "אישתנאי למעליותא – כשרה". במילים אחרות, כאשר הצבע אינו משתנה לגריעותא ע"י אותה בדיקה (שתראה שהיא קלא אילן), הרי התכלת עודנה בכשרותה, אף במקרה שהגוון השתנה (לטובה) ממה שהיה קודם²³⁷.
2. לדברי המקובלים, קיימים מספר גוונים של תכלת (שכולם כשרים)²³⁸.
3. בנוסף, הרדב"ז כותב בפירוש (על"פי דברי הרמב"ם) שהתכלת יכולה להיות גוון כהה או בהיר של כחול²³⁹.

העולה למסקנה:

כל עוד עין התכלת הינו כחול, הוא יכול להיות מכל גוון שהוא.

236 ועיין בביה"ל לגבי רצועות תפילין (סי' ל"ג ד"ה הרצועות), שם נפסק כי כל מראה הקרוי שחור כשר (ואפילו מראה בלוי, כיון שהוא בכלל שחור כדאיתא בנדה י"ט., שכן כחול הוא דיהה דשחור). ורק כאשר ישנו דין של "שחור כדיו" אנו אומרים כי הקפיד הכתוב או שהקפידו חכמים על שחרות מסוימת, וכמש"כ בביאור הלכה (סי' ל"ב ד"ה יכתבם).

237 ראייה זו מובאת במאמר פתיל תכלת (סוף פ"ב).

238 כ"מ מדברי הגר"ד פארדו הנ"ל עמ' 454 (שנסתייע מדברי האריז"ל), שישנם שלושה מיני צבעים בתכלת, ורק אחד מהם דומה לכסא הכבוד ממש, ואילו אחד אינו דומה אלא דמיון רחוק. ואם כן מבואר שישנם כמה מיני צבעים, אשר כולם כשרים. וכדברי האריז"ל מבואר ג"כ בדברי הרמ"ע מפאנו (כנפי יונה ח"ג סי' כ"א), עי"ש. וכן בס' תורת נתן לרמ"ק (ערכי הרמ"ק ח"ב ערך גוונים אות ק') ביאר שישנם שלושה מיני גוונים לתכלת, עי"ש.

239 שו"ת רדב"ז (חלק ה' סימן מ"ח [אלף תכ"א]): "וי"ל שיש גוון תכלת שהוא שחור הרבה ויש שאינו שחור כל כך". וכ"מ מדברי השו"ת מהרי"ל ושו"ת חמדת שלמה הנ"ל עמ' 444, שהתכלת יכול לחזור בזמן מהומנים ע"פ סימני הרמב"ם, ואם צריך צבע מדויק – כיצד יחזור ע"פ סימני הרמב"ם שלא הזכיר מהו הצבע המדויק, אלא נאמר על כרחנו שלשם החזרת מצווה זו וקיומה בפועל אין צורך לחכות עד שיבוא אליהו ויגלה לנו את הדבר!

מקורות ספרי חול

- Barton, Charles (1941): *Athenaeus, The Deipnosophists*. Cambridge: Harvard University Press
- Bender, Max (1947): *Colors for Textiles Ancient and Modern*, Journal of Chemical Education
- Blume, Fred H. (2009): *The Annotated Justinian Code*, Edited by Timothy Kearley (Second Edition), University of Wyoming College of Law
- Boesken Kanold, Inge (2005): *Tyrian Purple Dyeing: An experimental approach with fresh Murex trunculus*, Video Presentation At The 2nd International Symposium Textiles and Dyes in the Mediterranean World, Athens, Greece
- Cooksey, C.J. (1994): *Bibliography of Tyrian purple, Dyes in History and Archaeology*, 12, 57-66
- Corcoran, Simon (2006), *Before Constantine*, in Lenski, Noel, *The Cambridge Companion to the Age of Constantine*, Cambridge University Press, pp. 35–58, ISBN 978-0-521-52157-4
- Crossley, Pamela Kyle, Headrick, Daniel R., Hirsch, Steven W., Johnson, Lyman L (2010): *The Earth and Its Peoples – A Global History*, Cengage Learning, p. 74
- Douglas, JD (1972): *New Bible Dictionary*, Inter-Varsity Press, London. (et al): pp. 366, 867
- Doumet, J. (1980): *Etude sur la couleur pourpre ancienne et tentative de reproduction du procédé de teinture de la ville de Tyr décrit par Pline l'Ancien*. Imprimerie Catholique, Beyrouth, pp.1-28 7
- Edmonds, J. (2000): *Tyrian or Imperial Purple Dye*, Historic Dyes series no.7, 41 pp; 89 Chessfield Park, Little Chalfont, Bucks

- Eisenberg, Michael and Bar, Shay (2012): *Renewed Excavations in Tel Shikmona*, Zinman Institute of Archaeology, University of Haifa
- Elsner, O. & Spanier, E. (1985): *The dyeing with Murex extracts. An unusual dyeing method of wool to the biblical sky blue*, Proceedings of the 7th International Wool Textile Research Conference, Tokyo 1985, 5, 118-129
- Forbes, R.J. (1964): *Studies in Ancient Technology*, Brill Archive
- Gaillard, J.M. (1987): Gastéropodes. In: W. Fischer, M.L. Bauchot And M. Schneider (Eds.), *Fiches FAO d'identification des espèces pour les besoins de la pêche. Vol. I. - Méditerranée et Mer Noire*. FAO, Rome
- Goren, Y., Bunimovitz, S., Finkelstein, I. and Na'aman, N. (1993): *The Location of Alashiya, Petrographic analysis of the tablets*. American Journal of Archaeology 107:233-255
- Haubrichs, R. (2004): L'étude de la pourpre : Histoire d'une couleur, chimie et expérimentations. *Conchiglie e Archeologia, contributi scientifici in occasione della mostra "Dentro la conchiglia", Sezione archeologica. Museo Tridentino di Scienze Naturali, Trento, 13 settembre 2003-25 gennaio 2004*. (M. A. BORRELLO ed.), Preistoria Alpina 20, Supplemento 1, pp. 133-160
- Hoffman, Erin (2013): *The Wine-Dark Sea: Color and Perception in the Ancient World*, Clarkesworld Magazine, Issue 76
- Houart, R. (2001): *A Review Of The Recent Mediterranean And North-Eastern Atlantic Species Of Muricidae*. Ed. Evolver, Rome
- Irwin, Eleanor (1974): *Colour terms in Greek poetry*. Hakkert, ISBN 0888665199, 9780888665195
- Kassinger, R. (2003): *Dyes: From Sea Snails to Synthetics*, Twenty-First Century Books, SN – 9780761321125

- Knapp, A. B. (1997): *The Archaeology of Late Bronze Age Cypriot Society*. ISBN 0-85261-573-6
- Kruger, Colleen E. & Connah, Graham (2006): *Cloth in West African History*, Rowman Altamira. ISBN 0-7591-0422-0
- Laiou, Angeliki E. (2002): *The Economic History of Byzantium: From the Seventh through the Fifteenth Century*
- Lewis, Charlton, T. (1879): Charles Short, *A Latin Dictionary*, Oxford. Clarendon Press
- Lewis, Charlton, T. (1890): *An Elementary Latin Dictionary*. New York, Cincinnati, and Chicago. American Book Company
- Lukács, B. (2010): *What Is Blue*, Matter Evolution Subcommittee, H-1525 Bp. 114. Pf. 49. Budapest, Hungary, [http://www.rmki.kfki.hu/\(lukacs/TZITZIT.htm](http://www.rmki.kfki.hu/(lukacs/TZITZIT.htm), Accessed Sept. 2010
- Martín, P., P. Sánchez And M. Ramón. (1995): Population Structure And Exploitation Of *Bolinus Brandaris* (Mollusca: Gastropoda) Off The Catalan Coast (Northwestern Mediterranean). *Fish. Res.*, 23: 319-331
- McGovern, P.E. & Michel, R.H. (1990): *Royal Purple Dye : The Chemical Reconstruction of the Ancient Mediterranean Industry*, *Acc. Chem. Res.*, 23, pp. 152-158
- Milner, Ann (1992): *Ashford Book of Dyeing*, Unicorn Press, ISBN-10: 0908704887
- Pharr, Clyde (1952). *The Theodosian Code and Novels and the Sirmondian Constitutions*, Princeton: Princeton University Press
- Pliny the Elder, *The Natural History*, Translation: John Bostock MD, F.R.S., H.T. Riley, Esq., B.A., (1855). We have also used the translations of Philemon Holland (1601) Club, 1848; and H. Rackham (1938), Harvard University Press

- Poppe, G.T. and Y. Goto. (1991): *European Seashells*, Vol. 1 (Polyplacophora, Cladophoreata, Solenogastera, Gastropoda). Verlag Christa Hemmen, Wiesbaden
- Potter, David Stone (2004): *The Roman Empire at Bay: AD 180-395*, Routledge
- Rawlinson, George (1889): *History of Phoenicia*, Univ. of Oxford
- Reese, D.S., (2005) Whale Bones and Shell Purple-dye at Motya (western Sicily, Italy). *Oxford Journal of Archaeology* 24/2, 107-114
- Reese, David S. (2008): Mediterranean Archaeology and Archaeometry, Vol. 10, No. 1, pp. 113-141, *Shells From Sarepta (Lebanon) And East Mediterranean Purple- Dye Production*, Peabody Museum of Natural History, Yale University
- Russian Academy Of Sciences (2006): *Textiles from the Frozen Tombs in Gorny Altai - 400-300 BC - An Integrated Study*, Siberian Branch Institute Of Archaeology And Ethnography, Novosibirsk Institute of Organic Chemistry, Boreskov Institute Of Catalysis, , Pg. 43, 230-250
- Sayce, AH (1928): *Races of the Old Testament*, Lutterworth Press, Surrey: p. 75
- Sequin-Frey, Margareta (1981): *The Chemistry of Plant and Animal Dyes*, Dominican College of San Rafael, San Rafael, CA 94901 (Volume 58 Number 4)
- Skelton, H. (1999): *A Colour Chemist's History of Western Art*, – Review of Progress in Coloration and Related, , Hall, Rosalind. *Egyptian Textiles* (Shire Egyptology, p. 10)
- Spanier, E. and Karmon, N. (1987): Muricid snails and the ancient dye industries. In: E. Spanier (ed.), *The royal purple and the biblical blue: argaman and tekhelet*, pp. 179-192. Keter, Jerusalem

Vasconcelos, Paulo, Carvalho, Susana, Castro, Margarida & Gaspar, Miguel B. (2008): Scientia Marina 72(2), pg. 287-298, *The artisanal fishery for muricid gastropods (banded murex and purple dye murex) in the Ria Formosa lagoon (Algarve coast, southern Portugal)*.
Barcelona (Spain)

מתוך העלון: מצות תכלת בזמננו

תשובות קצרות לשאלות נפוצות

על הפורפורה ועל החזרת התכלת בכלל

שאלות על אפשרות החזרת התכלת

♦ במדרש (מדרש רבה ותנחומא סוף פ' שלח) איתא "ועכשיו אין לנו אלא לבן שהתכלת נגנז", וא"כ איך ייתכן להחזירה?
ת: מוכח מדברי רבותינו שאפשר שתחזור מצות התכלת (ע' מאמר מצות תכלת בזמננו), וע"כ צריכים לפרש את המילה נגנז על פי רש"י (פסחים סב:) שפי' את המילה נגנז: "נשתכח" [וכ"פ העץ יוסף¹ על המדרש רבה שם; והיינו שאין הכרח שצבע התכלת נגנז באופן שא"א להחזירו, וגם הרדב"ז (סי' תרפ"ה) ס"ל שנשתכח באופן טבעי "כי אינם צריכים לו כי צבע הדומה לתכלת מצוי הרבה"].

♦ איתא בספרי (וזאת הברכה שנד): "כי שפע ימים יינקו... אמר ר' יוסי פעם אחת הייתי מהלך מכזיב לצור ומצאתי זקן אחד ושאלתיו בשלום. אמרתי לו: פרנסתך במה הוא? אמר לי: מחלזון. אמרתי לו: ומי מצוי? אמר לי: השמים! מקום יש בים שמוטל בין הרים וסממיות² מכישות אותו ומת ונימק במקומו. אמרתי: השמים! ניכר הוא שגנוז לצדיקים לעולם הבא". משמע שנגנזה התכלת בדוקא וא"א למצוא אותה [כבר בזמן התנאים]!

1 מהדורת זכר חנוך.

2 יש שהציעו שזה רמז לחיילי רומי, ע"פ מדרש משלי (פרשה ל) "שְׁמִמִּית בְּיָדִים תִּתְּפֹשׁ. אִמֵּר ר' ירמיה' דא היא אדום אומתא רשיעתא... " [ולפי"ז הוא רמז לגזירת מלכות רומי על התכלת]. בספרי בכתה"י ובלקח טוב (דברים לג יט) הגרסא: "וסממיות מקיפות אותו, ואין לך אדם שהולך לשם שאין סממיות מכישות אותו וכו'".

ת: בוודאי היה מצוי בימיהם, שהרי צבעו ולבשו תכלת עוד מאות שנים אח"כ³, ופירש הספרי דבי רב שתמה ר' יוסי שם "היכי היה מתפרנס מחלזון, דמשמע דהוה שכיח ליה [כל כך] לצודו כמה זימני".

ופי' עוד, ששם מדובר בחלזונות מובחרים שרק הם "גנוזים שם לצדיקים לעתיד לבא"⁴, וכן מוכח מהספרי, מדלא אמר ר' יוסי שנגנו, רק אחרי שהזכיר הזקן שנמצאים במקום מיוחד⁵.

♦ האריז"ל (שער הכוונות ענין ציצית דרוש ד, ו ע"א, פ"ח שער הציצית פ"ה) תלה העדר התכלת בכך שביהמ"ק אינו קיים.

ת: בגמ' (מנחות ריש פרק התכלת, חולין צה:) מבואר שהאמוראים לבשו וצבעו תכלת כחמש מאות שנה אחר החורבן, ובהכרח שהחיוב קיים גם בזמן שאין בית המקדש קיים אם התכלת בנמצא [וכאשר אינה נמצאת נתלה חסרונה בחורבן בית המקדש]⁶.

♦ כתב האור החיים (במדבר טו, לח, וכ"כ האלשיך שם; ויש שבטעות יחסו דרש זה להגר"א ז"ל) שלא נאמר 'לדורות' על התכלת "לאמר שהלבן לדורותם אבל תכלת בשאינו בנמצא אין חיוב בו", וא"כ מוכח שהתכלת תיעלם.

3 כן מוכח בכמה מקומות במס' מנחות ר"פ התכלת ובחולין צה:.

4 ומ"מ בודאי מוכח שלא היה גנוז לגמרי כנ"ל, ואין כוונת המדרש אלא להדגיש המטמון הגנוז לצדיקים, ולבאר הכתוב "כי שפע ימים יינקן", ע"ש, וכמש"כ שם הספרי "שכל ספינות שאובדות בים הגדול... מקיאים לימה של יפו [י"ג 'חיפה'] שגנוז לצדיקים לעתיד לבא", והרי יש מהם שלא נגנוז שם.

5 וכן דייק האדמו"ר מראדזין זצ"ל במאמר שפוני טמוני חול.

6 וכל כוונת האריז"ל אינה אלא לבאר טעם היעדרה, כמבואר בשו"ת וישב הים להגר"י הלל שליט"א (סי' כ), שכן דרך האריז"ל לבאר נוהג שבעולם ע"פ הסוד, "ורק אם אומר להדיא בדרך הוראה שכן צריך לנהוג, אז ודאי נכון וטוב לחוש וליזהר לקיים דבריו", עיי"ש; ועי' בדברי הגה"ק האדמו"ר מסאטמאר זצוק"ל בשו"ת דברי יואל (סי' מד ג), שם מבואר, כי התכלת יכולה לחזור לפני הגאולה, וע"ע בדברי הרה"ג ר' עמרם אופמן שליט"א (קובץ והיה לכם לציצית תשס"ז) שמבאר שתכלת היא מקישוטין דכלה שכלל ישראל מכינים בעקבתא דמשיחא.

ת: כתוב רק שבאיזה זמן תיעלם, וכבר עברו דורות רבים שלא היתה התכלת מצויה [אך כאשר מצויה התכלת בוודאי שיש חיוב להטילה].

♦ בשו"ת קובץ תשובות (למרח"ג הגר"ש אלישיב זצ"ל, ח"א ב) כתב "והנה טענת הבית הלוי⁷ נגד התכלת של הרבי מראדזין זצ"ל הוא, שאם הדג היה במציאות וגם הוצאת צבעו היה ידוע בכל זמן מהזמנים מעת שנפסקה התכלת מישראל ועם כל זה לא לבשוהו אבותינו, הרי הוא כאילו יש לנו בקבלה ומסורת מאבותינו כי זה הדג וצבעו איננו החלזון והתכלת, אף שיש בו כל הסימנים שסימנו בו הנ"ל".

ת: טענה זו אינה נוגעת לתכלת של המורקס, שהרי במשך מאות שנים ייחדה אותה מלכות רומי לבגדי מלכות וגזרה עליה, ועי"ז נשתכחה מלאכת הצביעה

7 כנ' מקורו מהקדמת האדמו"ר מראדזין לספרו עין התכלת [שהופץ כבר בחיי הבית הלוי], שהעתיק מאגרת מאחד שכתב לו כן בפקודת הבית הלוי. וז"ל שם: "ומהם הגאבד"ק בריסק דליטא שי' מסר כל טענו ונימוקו בדבר מיאוננו במצות התכלת לאחד ממיודעינו שיכתוב ויאמר לנו משמו בזה"ל, כמע"ל לא ביאר בדבריו מה זאת מצא אחר שנשכח, אם ממצאת הדג או הוצאת צבעו, ורק אחרי אשר כמע"ל יברר זאת היינו היה בזה דבר נשכח והוא מצאה, אז נהיה מחוייבים לשמוע אליו וללבוש, אכן אם נאמר כי הדג היה במציאות וגם הוצאת צבעו היה ידוע בכל זמן מהזמנים שעברו עלינו מעת שפסקה התכלת מישראל, ועכ"ז לא לבשוהו אבותינו ואבות אבותינו, הרי הוא כאילו יש לנו בקבלה ומסורה מאבותינו כי זה הדג וצבעו איננו החלזון והתכלת אף שהוא בכל הסימנים שסימנו בו חז"ל, כי אפילו נרבה כחול ראיות לא יועילו נגד הקבלה והמסורה, ורק אחרי אשר יברר לנו כי דג זה או מלאכת צבעו נפסק ונשכח מציאתו או ידיעתו בשום זמן מהזמנים ונפסקה בזה הקבלה אז יהיה לנו דברי ההלכה לראיה, עכ"ד שיחיה", עכ"ל האדמו"ר מראדזין זצ"ל שם.

ובשם המהרי"ל דיסקין זצ"ל הובאה טענה דומה: "הלא כמה גדולים מהראשונים אשר היו קרובים לזה המקום אשר נמצא זה הדג, ובודאי ידעו מזה הדג, וכולם כתבו והאידנא ליכא תכלת" (נספח לס' משכנות לאביר יעקב, רשימות מדברי מהרי"ל דיסקין על התכלת, מכת"י בן המחבר). וכע"ז מובא גם בשם החזו"א (מעשה איש, ע' קלב): "דג הדיו הלא היה בכל הזמנים".

טענת הבית הלוי מפורסמת גם באופן אחר, שרק ע"י מסורת ניתן לברר כל מציאות בתורה, ולכן לא ניתן להחזיר התכלת. אך לדעת המהרי"ל ועוד ניתן להחזיר התכלת על ידי סימנים וראיות (ע"ע מאמר מצות תכלת בזמננו).

ומציאות החלזון.⁸ וכמו שהעלה שם מרן הגרי"ש בעצמו [אחרי שהביא דברי הבית הלוי]: "ואנא לא ידענא מה עם ההמצאה אשר המציאו חוקרי זמנינו אם גם עלי' חל הטענה הנ"ל" [ולכאור' מסתפק במציאות].

♦ בגמרא בבא מציא (סא:) איתא: "אני הוא שעתיד ליפרע... ממי שתולה קלא אילן בבגדו ואומר תכלת הוא", וא"כ נראה שיש איסור בהטלת תכלת פסולה. ת: בתוס' שם מבואר ששיקר האיסור הוא משום שמבטל מצות תכלת,⁹ משא"כ בנידון דידן שממ"נ אין כאן ביטול מצות תכלת;¹⁰ והרא"ש שם כתב שמדובר באונאת לוקח, כשמוכר תכלת פסולה בתורת תכלת; והר"י מלוניל (שם) פירש שהאיסור הוא רק במי שמראה עצמו צדיק במה שאין בו (וכ"כ בדרש משה סו"פ שלח).¹¹

♦ איתא בשו"ע (סי' ט, ה): "יש אומרים שצריך לעשות הציצית מצבע הטלית והמדקדקים נוהגים כן", ואם אין זו התכלת יש בזה גרעון שאינו לבן כמו הטלית. ת: כתבו הפוסקים¹² שדין זה אינו שייך לחוטים שבאים במקום התכלת, וזאת מלבד מה שמבואר ברמ"א (שם) שלא נהגו כן [וע"ע בשו"ת ישועות מלכו (סי' א-ב) שכ' שלא שייך שום איסור בהטלת ספק תכלת].

8 נקודה זו אכן קשה על האדמו"ר מראדזין זצ"ל, בגלל שהדינון היה מפורסם בכל הדורות, שמימות התלמוד ועד ימיו שימש בלי הפסק לצורך דיו לכתיבה [נמזה שמו 'דינון'], ואעפ"כ מעולם לא אמרו שהדינון הוא החלזון [אולם מ"מ אפל"ת שדרך צביעתו נשתכחה].

9 עי' מהר"ם, מהרש"א, מהר"ם שי"ף, חת"ס, ושאר מפ' שם שביארו כן.

10 וכ"כ הריא"ז בקונטרס הראיות בב"מ שם, שבזמן שאין תכלת מותר להטיל קלא אילן, וכ"פ הבית יוסף סי' ט ד"ה וכתב הרמב"ם, וכן הוכיח הארצה"ח סי' ט' המ"ל ל"ז.

11 ולגבי הסוד של קלא אילן, מבואר בספר הקנה ובס' שושן סודות (אות מד) שסיבת 'טומאתה' של קלא אילן הוא בגלל שאינו יוצא מן הים.

12 ערוגת הבושם הקדמון ח"ג ע' 217, שו"ת מהר"י ברונא סי' עג, ים של שלמה יבמות פ"א סי' ג, ארצות החיים ומגן גבורים על שו"ע שם, חזו"א סי' ג אות כה, וכן משמע במ"ב סעי' ק יד.

♦ אם אין זו התכלת הכשרה, הלא ייתכן שעובר בהטלת ה'תכלת' על כל תוסיף?
ת: בגמ' (מנחות מ.) איתא לגבי תולה קלא אילן במקום תכלת¹³: "לא יהא אלא לבן", ודקדקו הראשונים¹⁴ מזה שאינו עובר על כך בשום איסור¹⁵.

♦ כיצד נדע את הגוון ואת החוזק המדויקים של הצבע?¹⁶
ת: כיון שידוע לנו שקלא אילן הוא אינדיגו, אפשר לדעת הגוון¹⁷; ולגבי החוזק, כתב הרדב"ז (אלף תכא, עיי"ש שמוכח כן מהרמב"ם): "שיש גוון תכלת שהוא שחור [כהה] הרבה, ויש שאינו שחור כל כך" [ומוכח מדבריו שאין בהירות מסוימת המעכבת בתכלת, וכן מוכח מחי' המיוחסים להרשב"א בסוגיית מראה שני (מנחות מב:), וכ"כ בספר מעשי למלך על הרמב"ם (פ"ח מהל' כלי המקדש הי"ג)].

-
- 13 מבואר שם שעושה כן בטעות ושכיוון לשם מצות תכלת.
 14 תוס' שם לח. ריש ד"ה התכלת, רא"ש הל' ציצית סי' ו', סמ"ג עשה כו, וכן הוכיח בישועות מלכו הנ"ל, וכן מוכח מכך שלא העלה אף אחד מגדולי דורו של האדמו"ר מראדזין חשש זה.
 15 ואם היה בזה איסור לאו, היינו צריכים לגזור משום כך בבגד צמר כמו בבגד פשתן [שמא יטיל קלא אילן]. ובאמת לא מצינו ששייך בל תוסיף אא"כ שינה מצורת קיום המצוה [וכאן הרי מותר לעשות חוטים צבועים]; וגם צריך הוספה שנעשית כעין קיום המצוה [עי' תוס' סוכה לא: ד"ה הואיל, שביארו ההיתר של אגד לולב שלא במינו משום שאין האגד כדרך גדילתו ואינה הוספה כעין המצוה; וכ' הריטב"א (סוכה לא:)] שכדי לעבור על ב"ת בכהן המברך ברכה רביעית צריך לעשות פריסת כפים כעין מצוותו, והובאו דבריו בביה"ל (סי' קכ"א סעי' כז ד"ה ואם) וכן נמי דעת האגודה, כמבואר בחיי אדם כלל קמ"ח ב'; וכאן אין קיום מיוחד בצבע החוטים בחוטי לבן, ולכן לא יהיה בל תוסיף אם הוסיף בהם צבע כלשהו.
 16 באמת לא נראה לומר שהגוון המדויק מעכב, שבכ"מ שמצינו שיש הקפדה על גוון מדויק, הגדירו אותו חז"ל בדקדוק רב, כמו במראות נדה, נגעים, וריאות, ובתכלת לא נמצא שום הגדרה מדויקת.
 17 ולא מצינו באף אחד מהראשונים שעירבו בתוך הקלא אילן דברים אחרים כדי להגיע לגוון התכלת [והרמב"ם כתב בהלכות ציצית שבאיסטיס לבדו – שהוא סוג של קלא אילן כמבואר בספר הזכרון (סוף פ' שלח), ומתורגם ל'ניל"ג' עיי' הרמב"ם פיהמ"ש (שביעית ז, א), כמו קלא אילן – אפשר לזייף תכלת]. וגם א"א לומר שעירבו בו דברים אחרים, שהרי בב"ק (צג:)] מבואר שקלא אילן מיוחד בכך שאינו יורד בצפון [ליבון חזק], וא"כ היה אפשר לבדוק קלא אילן בצפון, אם נאמר שהיה מעורב בו צבעים אחרים. גם מבואר ברש"י שם, שסתם קלא אילן [דהיינו לאו דוקא זה שנעשה לזייף את התכלת, שיהיה ענין לערב בו עוד סממנים לעשותו דומה לתכלת] דומה לתכלת. וכ"כ הנצי"ב בפירושו (עמק הנצי"ב על הספרי סוף פרשת שלח) שקלא אילן הוא "צבע הדומה לתכלת בלא שום הרכבה ועירוב".

♦ כתב הרמב"ם בפירוש המשניות (מנחות פ"ד מ"א): "ואינו נמצא בידינו היום לפי שאין אנו יודעים לצובעו, שאין כל מין תכלת בצמר נקרא תכלת אלא תכלת ידועה שאי אפשר לעשותה היום", ומשמע מדבריו שרק גוון מסוים כשר לתכלת. **ת:** מהתרגום החדש (של הר' עזרא קורח שליט"א) לפיהמ"ש עולה, כי כל כוונתו אינה אלא שאין כל דבר כחול כשר לתכלת, כי אם צבע תכלת שנעשה מחלזון דוקא; ומה שכתב "שאינן אנו יודעים לצובעו", ר"ל משום שאין אנו יודעים מהו החלזון, וממילא א"א לעשותה היום [וכסיום דבריו: "שא"א לעשותה היום"]¹⁸.

שאלות על זהות החלזון עם הפורפורה

♦ הרמב"ם (הל' ציצית פ"ב כ"ב) כתב שהחלזון הוא דג, ואיך ניתן לומר כן על חלזון הפורפורה?
ת: איתא בפירוש הגר"א למשניות (כלים פ' יא, א): "שכל שְׁפִיָּם מין דג הוא, כל דמות שיהיה לו"¹⁹ וכן מבואר בראב"ע²⁰, וגם החוות יאיר כותב על הפורפורה "מדם דג שנקרא הדג פורפר".

♦ ברש"י (שמות כה, ד; במדבר טו לח; וכ"נ ברש"י ברכות ט: ד"ה תכלת) איתא שהתכלת צבעה ירוק.
ת: בתוס' (חולין מז: ד"ה אלא ירוקה, סוכה לא: ד"ה הירוק ככרתי) מבואר, כי תואר 'ירוק' כולל גם צבע כחול,²¹ וכ"כ המרדכי (הל' נדה סי' תשלז, מובא ברמ"א יו"ד קפח ו): "בין

18 וכן הביא הגר"מ טוקצינסקי בספר עיר הקדש והמקדש (ח"ה פ"ה) ממכתב של הגר"א הלוי הרצוג שבדק הרמב"ם במקורו הערבי [בכתי"ק], וכן מוכח מדברי הרדב"ז הנ"ל המדייק בדברי הרמב"ם עצמו שאין גוון מדויק מעכב.

19 ולא פשוט כלל שדוקא מה שמוגדר כ'דג' בימינו נקרא 'דג' אצל חז"ל, ועד לפני כמאתיים שנה גם חלזונות הים היו נקראים 'דגים' [וכן הוא עד היום באנגלית ובעוד הרבה שפות]. ולפי"ז נתיישב איך כתב הרמב"ם שהוא דג והגמ' קאמר רק שדומה לדג, דכל דבר לעניינו, שהוא חי במים, וגם נרתיקו דומה לסתם דג הצולל במים. והרמב"ם בעצמו כתב (פיהמ"ש כלים יב, א) שיש לחלזון צדף, וע"כ שאין כוונתו שהוא דג רגיל כפשוטו.

20 שמות ז, כז, שכ' כי "אל-תמסח" [תנין – crocodile] הוא מין דג.

מראה בל"א [כחול], בין מראה גע"ל [צהוב], בין מראה גרי"ץ [ירוק], כולן בכלל ירוק הן, וכן פי' המשכיל לדוד (לר"ד פאדו, על דברי רש"י שם); ובע"כ צ"ל כן ברש"י, שהרי הוא עצמו כתב (שם סו"פ מא): "צבע התכלת דומה לרקיע המשחיר לעת ערב".²²

♦ אם צבע הפורפורה שוה בהרכבו הכימי לקלא אילן, כיצד תבחין ביניהם בדיקת הגמ' במנחות (מב:)?

ת: עמידות הצבע אינה תלויה בחומר הצובע בלבד [דהיינו הגוון עצמו] אלא גם בחומרי לוואי, וקלא אילן אינו נקלט כמו הפורפורה²³ בגלל שקיימים ביניהם הבדלים בחומרי הלוואי, שכפי הנראה משפיעים על תהליך הצביעה.²⁴

21 והיינו שלא רק שנכלל כחול ב"ירוק", אלא שהיו שניהם נחשבים לגוון אחד בשם "ירוק" [וכמו ש'צהוב' כינהו חז"ל 'ירוק' בכ"מ], ובאמת אין עוד מילה ל'כחול' בלה"ק מלבד 'ירוק'.

22 ועי' פרי מגדים סי' ט אות ו' שלאבי זקנו של האליה רבה "היה טלית ירוק הנקרא בלא [כחול] בלשון אשכנזי זכר לתכלת".

מלבד זאת יש מסורת ביד כל כלל ישראל שגוון התכלת הוא כחול; וכן כתבו: רס"ג (בתפסיר), ר' נחשון גאון (מובא בעיטור הל' ציצית), הרמב"ם (פיהמ"ש ברכות א, ב ומנחות ד, א, שם שתכלת היא 'אזרק' – כחול), רבינו יונה (ברכות ד: מדפי הרי"ף), רבינו בחיי (שמות כח, ו), החזקוני (שם כד, י), הרד"ק (שורש ת-כ-ל), המהר"ם מרוטנבורג (ח"ד סי' תרלא), הרא"ש (חולין פ"ג סי' יט, ובתוס' הרא"ש חולין מז: ד"ה אלא, כתב כן בשם ר"ת) המהר"ם (סוכה לא:); ועוד הרבה; וכן העידו יוספוס ופילון האלכסנדרוני שראו התכלת בעצמם, וכן הוא בתרגום עקילס הגר (מובא במדרש אסתר) ובתרגום השבעים.

וכן נקטו למעשה אלו שעשו זכר לתכלת בטליתם (אליה רבה ט, ה, ומובא בפמ"ט ט, ו; לקט יושר בשם התורה"ד עמ' יב; החוות יאיר בס' מקור חיים סי' יח ס"ק ב; שו"ת שואל ונשאל ח"ג אר"ח קיא; ערוך השולחן ט כו; וכן מנהג הרבה מהאדמו"רים וק"ק בעלזא בימינו). מ"מ בתוס' סוכה (שם) נראה שנוקט שיש בזה מחלוקת בין הבבלי והירושלמי.

23 "שלמרות שאין שום הבדל בין הצבענים עצמם, יש הבדל בין חומרי הלוואי שבכל אחד מהם... התוצאות [בעמידות הצבע] תלויות, לא רק בחומר שמשמשים בו, אלא גם בדרך שעושים את הצביעה" (ר' אליהו טבגר שליט"א ע"פ מה ששמע מכימאי מומחה לצביעות, אור ישראל גליון לז, עמ' קלה).

24 וכבר נעשו ההבחנות של הגמ' ע"י כותבי מאמר זה, והצליחו להוריד צבע קלא אילן [עתיק] ולא ירד בהבחנה זו צבע המורקס; ומה שעדיין לא הצליחו להוריד קלא אילן שעושים כיום, הוא מפני שנעשה בשיטה מלאכותית.

♦ משמע בתוס' (מנחות מב:) שלדעת רש"י אם הצבע מורכב מדם חלזון עם סממנים הוא פסול²⁵, והרי לצביעת התכלת של המורקס משתמשים בסממנים. ת: הסממנים ששמים ביורה מאפשרים את קליטת הצבע בלבד, אולם הם עצמם כלל אינם נקלטים בצמר [ולכן כשר לכו"ע, שמתקיימים גם דברי הרמב"ם שהשתמשו בסממנים וגם שיטת רש"י הנ"ל].

♦ בגמ' שבת (עה.) מבואר שהצד חלזון בשבת חייב, ואיך זה ייתכן במורקס [או בכל חלזון אחר] שזו לאט ולכאור' יהיה כניצוד ועומד? ת: ברבינו ירוחם (נתיב יב חלק י, פ:) מפורש שיש חיוב צידה על תולעים, וז"ל: "ושאר שרצים כגון תולעת וחלזונות"²⁶ ועקרבים, הצדן לצורך חייב", וכן מוכח מרש"י (חגיגה יא., ויקרא יא ל)²⁷, וכן פסק מרן הגר"ש אלישיב זצ"ל (אורחות שבת פי"ד הע' כא; שלמי ניסן קונטרס הצד ב, ג), וכן מבואר מדברי מרן הגרש"ז זצ"ל (שולחן שלמה סי' שטז אות ד בהע' ב) שאם צריך תחבולות לצודו הוי בכלל "הבא מצודה ונצודנו" ואינו כניצוד ועומד, וכן פסק הג"ר נסים קרליץ שליט"א (תורת המלאכות ח"ה סוף עמ' קנו) וכן מבואר בארוכה בס' הלכות שבת בשבת (צידה אות ב' ושם בהע' 2 בשם מרן הגר"ש זצ"ל).

25 רב שמואל בר חפני גאון (בהל' ציצית, נדפס כנספח לספר כליל תכלת לר' אליהו טבגר, והוא מקור לכמה הלכות של הרמב"ם בהל' ציצית) כתב בפירושו: "ובא לנו הידיעה שהיו צובעים בדם חיה של ים ששמה חילזון, בתערוכת דבר אחר".

26 ככה"נ גרס כן ברש"י (שבת קז. ד"ה ושאר שקצים, שבמקום "נחשים" גרס "חלזונות"), וכן העתיק הרע"ב (שבת יד, א), וכ"ה ברש"י בכת"י (עי' בדקדוקי סופרים לרש"י מס' שבת לר' משה יהודה הכהן בלוי), ויהיה מוכח מזה שחלזון זו לאט בדמיון לתולעת, ועכ"ז יש בו צידה.

27 רש"י פירש חומט – לימצ"א [דהיינו שבלול], וחומט הוא משמונה שרצים שמפורש במשנה שיש בהם צידה.

♦ מהמורקס ניתן להפיק גם צבע סגול, ויש שהציעו שהוא הארגמן²⁸, וא"כ איך לא הזכירו חז"ל שמחלזון התכלת צבעו גם ארגמן?
ת: אין הכרח לומר שהארגמן של תורה בא מהפורפורה, ואדרבה, בראשונים מבואר שנעשה מכנימת ה'לכא' (רמב"ם פיה"מ כלאים ט, א ורע"ב שם; רד"ק שרש ארגמן ודה"י ב ב, ו), וגם לא היה הארגמן סגול (משנת ר' אליעזר פר' יד)²⁹. מלבד זאת מהרמב"ם (כלי המקדש ח, יג ובמל"מ שם) משמע כי אין קפידה ממה נעשה הארגמן, ולכן לא הזכירו חז"ל את מקור הארגמן כלל.

28 עיין ערוך ערך אמר ב', שו"ת הגרעק"א מכון המאור ח"ה בשאלת הגרצ"ה קאלישער, וכן אפשר לדייק מס' קדמוניות היהודים ליוספוס; ובודאי ברור שצבעו מחלזונות מסוגי הפורפורה גם סגול ואדום.

29 שם כתוב "ארגמן שהוא דומה לאש", וכן באברבנאל במדבר ג' "ארגמן דומה לדם", וע"ע בקונטרס מרכבו ארגמן שהוכיח כן מעשרות מקורות.

מבחר ביבליוגרפי

להלן מבחר ביבליוגרפי לחיבורים מן השנים האחרונות שדנו בענין **חיוב מצוות תכלת מארגמן קהה קוצים**. מחמת שחלק מהקונטרסים ומהמאמרים נכתבו כתגובה למאמרים שנתפרסמו לפנייהם והשתדלנו לציין זאת, הרשימה מסודרת לפי שמות החיבורים והבטאונים, וסדר המאמרים שבכל בטאון הוא כרונולוגי.

ספרים וקונטרסים

אורו של תכלת, הרב ישראל טווערסקי, ליקוואוד, תשע"ה
 אסופת מאמרים, הרב אליהו טבגר, אגודת פתיל תכלת, ירושלים, תשס"א
 ארגמן אינו תכלת, הרב יעקב שמשון שפירא, ביתר, תשע"ב
 בין תכלת לארגמן, בעילום שם, מכון דרך התורה, בני ברק, תש"ע
 [תגובה להנ"ל] להבדיל בין תכלת וארגמן, הרב שלמה טייטלבוים, מכון דרך
 התורה ע"פ המקורות, ירושלים, תש"ע
 בכנף איש יהודי, הרב יצחק בראנד, עמנואל, תשע"ג
 הארגמן, פרופ' זהר עמר, מכון הר ברכה, תשע"ד
 התכלת, הרב מנחם בורשטיין, ספרייתי אחים גיטלר, תל אביב, תשמ"ח
 והיה לכם לציצית [שנתון], "חלקים, אגודת פתיל תכלת, ירושלים, תשס"ז-תשע"ו
 חותם של זהב, הרב בנימין זאב הלוי הורביץ, בני ברק, תשע"ה
 חוט תכלת, הרב יצחק בראנד, ערד, תשנ"ו
 חזרת התכלת לישראל, הרב מרדכי אפל, ירושלים, תשע"ד
 כליל תכלת, הרב אליהו טבגר, ירושלים, תשנ"ג
 לבוש הארון, הרב מאיר הלוי הלמן, ירושלים, תשע"ב
 לולאות תכלת, הרב שלמה טייטלבוים, אגודת פתיל תכלת, ירושלים, תש"ס

מצות תכלת בזמננו, הרב יהושע ינקלביץ והרב צבי הרציג, תשס"ז
 מראה הרקיע, הרב ישראל ראזענבערג, ליקוואוד, תשע"ו
 עבד המלך, הרב יהודה ראק, אגודת פתיל תכלת, ירושלים, תש"ס
 פני השכינה, הרב משה אפרים אינדיק, ירושלים, תשע"ג
 קונטרס תכלת וארגמן, הרב מנחם אדלר, ספריית בני תורה ליבוביץ קעסט,
 ירושלים, תשנ"ט
 קרסי זהב, בעילום שם, מודיעין עילית, תש"ע
 תכלא דחלזון, הרב אליעזר הול, בני ברק, תשע"ג
 [תגובה להנ"ל] דע מה שתשיב, בעילום שם, מכון דרך התורה, ירושלים, תשע"ג
 [תגובה נוספת להנ"ל] קונטרס בענין חלזון התכלת – העמדת דברים על דיוקם,
 בעילום שם, בני ברק, תשע"ד
 [תשובה לתגובה] העמדת הדיוק על הדברים, הרב אליעזר הול, בני ברק תשע"ד
 תכלת לחושבי שמו, הרב אברהם ישעיה רפמן, בני ברק, תשע"ו

מאמרים בבטאונים שונים

אור המזרח

הרב דב צבי רוטשטיין, זיהוי התכלת על פי מונחיה השונים בספרות התלמודית,
 ניל"ג אינדיג"ו, קלא אילן ואסטיס, כרך יט, תש"ל, עמ' 150-155
 הרב בצלאל נאור, הערות שונות בענין החלזון והתכלת, כרך כב, תשל"ג, עמ'
 97-93
 הרב בצלאל נאור, הגדרות הלכתיות והשקפתיות במצות התכלת, כרך מא,
 תשנ"ג, עמ' 78-90

אור ישראל

הרב מרדכי אברהם כ"ץ, קיום מצות תכלת בימינו, גליון י', שנה ג גליון ב,
 תשנ"ח, 1997, עמ' כו-קמא

- הרב שלמה אנגלארד, בענין זהות דג התכלת [תגובה להרב כ"ץ], גליון יא, שנה ג גליון ג, ניסן תשנ"ח, 1998, עמ' קלה-קמ
- הרב מרדכי אברהם כ"ץ, תגובת כותב המאמר, שם עמ' קמ-קמב
- הרב חיים אבערלאנדער, בענין התכלת בימינו [תגובה קצרה], שם, עמ' קצ
- הרב גדליה אבערלאנדער, עוד בענין התכלת [תגובה קצרה], שם, עמ' קצ-קצה
- הרב ח.י.ל. פאשקעס, עוד בענין הנ"ל [תגובה קצרה], שם, עמ' קצה
- הרב אליהו טבגר, בענין התכלת [מכתב קצר], גליון יב, שנה ג גליון ד, תמוז תשנ"ח, 1998, עמ' קפה-קפו
- הרב חיים זבולון קריגער, בענין הנ"ל [מכתב קצר], שם עמ' קפו
- הרב אלחנן ראובן גולדהבר, עוד בענין הנ"ל [תגובה להרב כ"ץ], שם, עמ' קפו-קפז
- הרב מרדכי אברהם כ"ץ, תגובת כותב המאמר [מענה להנ"ל], שם, עמ' קפז-קפט
- הרב אברהם מאנהייט, עוד בענין הנ"ל, ובענין הירושלמי על סדר קדשים המזויף [מכתב קצר], שם, עמ' קפט
- הרב מאיר ליברזון, זיהוי דג חלזון של תכלת, גליון כח, שנה ז גליון ד, תמוז תשס"ב, עמ' רו-ריב
- הרב מרדכי אברהם כ"ץ, זיהוי דג חלזון של תכלת (תגובה) [תגובה להנ"ל], שם עמ' ריג-ריד
- הרב יהודה גולדבלום, בענין המורעק"ס, האם ייתכן שהיא חלזון התכלת הכשרה [תגובה למאמרו של הרב כ"ץ], גליון לא, שנה ח גליון ג, אדר ב' תשס"ג, עמ' קצד-קצח
- הרב מאיר ליברזון, עוד בענין החלזון [מענה לתגובתו של הרב כ"ץ בגליון כח], שם, עמ' רמד
- הרב משה נבון, בענין המורעק"ס [תגובה להר"י גולדבלום גליון לא], גליון לב, שנה ח גליון ד, סיון תשס"ג, עמ' קלו-קלח
- הרב שלמה אליהו מילר, אודות התכלת החדשה, גליון לו, שנה ט גליון ד, תמוז תשס"ד, עמ' קכח-קל

הרב אליהו טבגר, אודות התכלת מחלזון ה"מורקס" [תגובה להרב שלמה אליהו מילר], גליון לז, שנה י גליון א, תשרי תשס"ה, עמ' קלה-קלח
 הרב יהושע שניידמן, התכלת מחלזון ה"מורקס" [תגובה להרב שלמה אליהו מילר], גליון לח, שנה י גליון ב, טבת תשס"ה, עמ' רמד-רמה

אור תורה

ד"ר שאול קפלן, גילוי התכלת, גליון תיז, אב תשס"ב, סי' קכט, עמ' תשכב-תשכז
 הרב יהושע שניידמן, בענין גילוי התכלת [תגובה קצרה להנ"ל], גליון תכא, כסלו תשס"ג, סי' כב, עמ' קיט

בית אהרן וישראל

הרב מאיר שלזינגר, בענין זיהוי דג חלזון של תכלת, גליון קיט, שנה כ גליון ה, סיון-תמוז תשס"ה, עמ' ככה-קכח
 הרב דוד שפירא, בענין זיהוי דג התכלת [תגובה], גליון קכא, שנה כא גליון א, תשרי-חשוון תשס"ו, עמ' קא-קד
 הרב מאיר שלזינגר, בענין זיהוי דג התכלת [תגובה לתגובה], גליון קכג, שנה כא גליון ג, עמ' קכט-קלא
 הרב יואל קטן, בענין זיהוי דג התכלת [תגובה להרב מאיר שלזינגר], שם עמ' קלא
 הרב יעקב גולדשטיין, בענין זיהוי דג התכלת [תגובה להרב דוד שפירא, ולד"ר שאול קפלן באור תורה אב תשס"ב], גליון קכד, שנה כא גליון ד, עמ' קמז-קנב
 הרב מאיר שלזינגר, בענין דג התכלת לדעת הגה"ק מראדזין זיע"א [מענה להרב יואל קטן], גליון קכה, שנה כא גליון ה, סיון-תמוז תשס"ו, עמ' קלד-קלו
 הרב דוד שפירא וד"ר שאול קפלן, עוד בענין זיהוי דג התכלת [מענה להרב יעקב גולדשטיין], גליון קכז, שנה כב גליון א, עמ' קכו-קלד
 הרב משה ווינטרויב, בענין חלזון התכלת [תגובה], גליון קכט, שנה כב גליון ג, עמ' קלז-קלח

הרב אליהו רוזנבלום, בענין לבישת תכלת [תגובה להרב ווינטרוויב], גליון קלו, שנה כב גליון ד, עמ' קנג

גינת ורדים

הרב נח דוד אייזיקאוויטש, קונטרס כליל תכלת, שנה ה' קובץ ד [ט"ז], סיון-תמוז תשע"ב, עמ' קצח-רכט
 הרב אליהו יוסף לעווין, הערות על הקונטרס "כליל תכלת" [תגובה], שנה ו' קובץ א [י"ז], עמ' רעח-רעט
 הרב נח דוד אייזיקאוויטש, מענת כותב המאמר [תגובה], שם, עמ' רעט-רפ
 הרב פנחס פריעדמן, הערות על מאמר בענין התכלת [תגובה], שם, עמ' רפ-רפא
 הרב נח דוד אייזיקאוויטש, מענת כותב המאמר [תגובה לתגובה], שם, עמ' רפא-רפג
 הרב בן ציון הלוי מיללער, כמה הערות בשני המאמרים בענין התכלת [תגובה], שם, עמ' רפג-רפה
 הרב יחזקאל גדליה לעווטאן, עוד בענין התכלת [תגובה], שם, עמ' רפה
 הרב יואל פילאפף, עוד בענין התכלת החדשה – פרפורה (מיועקס), שנה ו' קובץ ב [י"ח], עמ' רסג-רסה

גלת

הרב שלמה אבינר והרב שמואל אריאל, חליפת מכתבים בענין התכלת, גליון ח, כסלו תש"ס, עמ' 89-116

הליכות שדה

הרב יוסף שלום אלישיב, תכלת בציצית, גליון 109, שבט תשנ"ח, עמ' 9-10

המעין

ד"ר ישראל זיידרמן, הגלוי מחדש של חלזון התכלת בימינו, כך לה גליון ד, תמוז תשנ"ה, עמ' 27-39

הרב יעקב אפשטיין, דרכי הזיהוי במצוות, כרך לו גליון ג, ניסן תשנ"ו, עמ' 28-37
 הרב יעקב אפשטיין, 'תכלת' מסופקת – דינה בציצית, כרך לז גליון א, תשרי
 תשנ"ז, עמ' 41-54

הרב יעקב אפשטיין, זיהוי ארגמון קהה קוצים כתכלת המקורית [עם הערות בסוף
 המאמר מד"ר ישראל זיידרמן], כרך לז גליון ב, טבת תשנ"ז, עמ' 37-47
 הרב אליהו טבגר, בענין חידוש מצות תכלת [תגובה למאמרו של הרב יעקב אפשטיין],
 כרך לז גליון ג, ניסן תשנ"ז, עמ' 83-85
 ד"ר דניאל לוי, על חידוש מצות תכלת [תגובה למאמרו של הרב יעקב אפשטיין], שם,
 עמ' 86-87

הרב יצחק מאיר יעבץ, ביטול מצות תכלת כאשר התכלת מצויה, כרך נב גליון א
 [199], תשרי תשע"ב, עמ' 43-48
 פרופ' זהר עמר, גוון התכלת על פי הרמב"ם, כרך נב גליון ב [200], טבת
 תשע"ב, עמ' 77-87

ד"ר דניאל לוי, בענין ביטול מצות תכלת [מכתב בקשר למאמרו של הרב יצחק מאיר
 יעבץ], כרך נב גליון ג [201], עמ' 100
 פרופ' זהר עמר וד"ר דוד אילוז, צביעת תכלת על פי הרמב"ם ושימוש בסממני
 צביעה טבעיים, כרך נג גליון ד [206], תמוז תשע"ג, עמ' 35-53

התורה והארץ

הרב יעקב אפשטיין, לזיהוי התכלת בציצית, כרך ג (תשנ"ז), עמ' 471-528
 ד"ר דניאל לוי, לזיהוי התכלת בציצית [תגובה], כרך ה (תש"ס), עמ' 298-300
 הרב אליהו טבגר, לזיהוי התכלת בציצית [תגובה], שם, עמ' 301-304
 הרב יעקב אפשטיין, לזיהוי התכלת בציצית [תגובה], שם, עמ' 305-309

זכור לאברהם

הרב ישעיהו יעקב אמסטרדם, מצות תכלת בזמן הזה, תשס"ב, חלק ב, עמ'
 א'טו-א'כא

תְּצִי גְבוּרִים

הרב יצחק רייכמן, בענין ספק דאורייתא לחומרא בתכלת בזה"ז, כך ג, חשון תשע"א, עמ' סה-עב

הרב גרשון יצחק וועסט, בענין ספקד"א לחומרא בתכלת בזה"ז [תגובה], כך ד, חשון תשע"ב, עמ' ריט-רכב

הרב אברהם דוד בנדר, עוד בענין ספד"א לחומרא בתכלת בזה"ז [תגובה], שם, עמ' רכב-רכג

הרב אברהם נח טאפלין, עוד בענין ספד"א לחומרא בתכלת בזה"ז [תגובה], שם, עמ' רכד-רכז

הרב אברהם נח טאפלין, עוד בענין תכלת בזה"ז [תגובה], שם, עמ' רכז-רלב
הרב לוי יצחק ברנהולץ, עוד בענין ספק דאורייתא לחומרא בתכלת בזמן הזה [תגובה], שם, עמ' רלב-רלה

הרב יצחק רייכמן, תשובה להנ"ל [תגובה לתגובות], שם, עמ' רלו-רמ

מאורות אמנה

הרב צפניה דרורי, בענין הטלת ציציות תכלת, חוברת ד, תש"ס, עמ' 42-53

מוריה

הרב אליהו טבגר, בחינות חדשות בענין התכלת, שנה י"ח גליון ג-ד (רז-רח), טבת תשנ"ב, עמ' עב-פז

הרב אברהם קורמן, היוצא מן הטמא במלאכת שמים ולענין התכלת [מכתב למערכת], שנה י"ח גליון ז-ח (ריא-ריב), תמוז תשנ"ב, עמ' קי-קיא

הרב בצלאל נאור, "לענין התכלת" בענין אם נרתיק מעכב לחלזון התכלת [מכתב למערכת], שנה י"ט גליון ג-ד (ריט-רכ), אלול תשנ"ג, עמ' קיב

הרב אליהו טבגר, לענין התכלת [מענה להנ"ל], שנה י"ט גליון ה-ו (רכא-רכב), כסלו תשנ"ד, עמ' צח

משואה ליצחק

הרב מנחם בורשטין, תכלת בציצית – מחקרו של הגרי"א הרצוג, גליון א, תשס"ט, עמ' 306-320

סיני

הרב שלמה זלמן שרגאי, רבי שמשון מאוסטרופולי על התכלת, כרך סט, תשל"א, 301-302

הרב בצלאל נאור, תכלת, פורפירין ופריפינין, כרך קג, תשמ"ט, עמ' צד

עטורי כהנים

הרב שלמה אבינר, חידוש התכלת, גליון 174, סיון תשנ"ט, עמ' 34-38
ד"ר שאול קפלן, גילוי התכלת, גליון 232, שבט התשס"ד, עמ' 10-15

עלון שבות

הרב יהודה ראק, חידוש התכלת ובירור ענייני ציצית ותכלת, גליון 143-144, כסלו תשנ"ה, עמ' 62-93

צפיה

ד"ר ישראל זיידרמן, צביעת התכלת העתיקה, כרך ה, תשנ"ו, עמ' 156-169

תחומין

ד"ר ישראל זיידרמן, לחידוש מצות תכלת בציצית, כרך ט, תשמ"ח, עמ' 423-446
הרב יהודה ראק, הטלת תכלת בציצית, כרך טז, תשנ"ו, עמ' 412-432
הרב שמואל אריאל, תכלת בציצית מצוה מן המובחר או חיוב גמור, כרך כא, תשס"א, עמ' 475-485
הרב שאול יונתן וינגורט, בין תכלת ללבן, כרך כא, תשס"א, עמ' 486-507

הרב יהודה ראק, ביטול עשה בהעדר תכלת בציצית, כרך כד, תשס"ד, עמ'

444-436

הרב ש. מ. שיינמן, ארגמן, כרך כו, תשס"ו, עמ' 509-505

Journal of Halacha and Contemporary Society

Chaim. E. Twerski, "Identifying the Chilazon", Volume 34 (1997),
pp. 77-102

Mendel E. Singer, "Understanding the Criteria for the Chilazon",
Volume 42 (2001) pp. 5-28

נספח: כללי קשירת ציצית עם תכלת

לקט מקורות

אף שהלכות קשירת ציצית ללא תכלת התבררו במהלך הדורות ע"פ גדולי הפוסקים, הלכות קשירת ציצית עם תכלת שונות ורוויות מחלוקות. פרטים מסוימים נידונו בגמרא ופרטים אחרים – בראשונים.

מספר החוטים בכל כנף

בראשונים קיימות שלוש דעות לגבי היחס בין מספר חוטי הלבן למספר חוטי התכלת:

- **הרמב"ם** (הל' ציצית פ"א הל' ו'): חצי חוט הוא תכלת והשאר לבן (לאחר כפילתם – חוט אחד מתוך שמונה הוא תכלת). הרמב"ם מפרש את הפסוק **"ונתנו על ציצית הכנף פתיל תכלת"** כך: **"הפתיל"**, שהוא החוט הנכרך מסביב ל**"ציצית הכנף"** שהם החוטים הלבנים, הוא לבדו צריך להיות תכלת.
- **הראב"ד** (השגות, הל' ציצית פ"א הל' ו') **והערוך** (ערוך תכלת): חוט אחד שלם הוא תכלת והשאר לבן (לאחר כפילתם – שניים מתוך שמונה הם תכלת).
- **רש"י** (מנחות ל"ח, ד"ה התכלת) **ותוספות** (ד"ה בית שמאי שם, וכן מ"א): **ועוד**: שני חוטים שלמים הם תכלת ושנים לבן (לאחר כפילתם – ארבעה מתוך שמונה חוטים).

תוספות

ראב"ד

רמב"ם

עשיית הגדיל

החוליות

וכמה שיעור חוליא? תניא, רבי אומר כדי שיכרוך וישנה וישלש, תאנא, הפוחת לא יפחות משבע, והמוסיף לא יוסיף על שלוש עשרה. הפוחת לא יפחות משבע - כנגד שבעה רקיעים, והמוסיף לא יוסיף על שלש עשרה - כנגד שבעה רקיעין וששה אורין שביניהם. מנחות ל"ט.

נחלקו הראשונים למה מתייחס המניין שבע ושלש עשרה. דעת רוב הראשונים שהמניין מתייחס לחוליות (שכל אחת נעשית עלידי שלש כריכות כדברי רבי). ודעת הראב"ד וי"מ בתוס', כי המניין הנ"ל מתייחס למספר הכריכות בכל חוליה. (ולפי"ז כתב הראב"ד שדברי רבי מתייחסים למספר כריכות התכלת שבכל חוליה). כאשר אין תכלת לא נהוג לעשות את החוליות האמורות, אך בזמן שקושרים ציצית עם תכלת מדינא דגמ' יש לעשות חוליות (אם כי אין הלכותיהן מעכבות).

החוט הכורך

תנא, כשהוא מתחיל, מתחיל בלבן – 'הכנף', מין כנף; וכשהוא מסיים, מסיים בלבן – מעלין בקודש ולא מורידין. מנחות ל"ט.

נחלקו המפרשים בפירושה של גמרא זו:

- **רש"י** (מנחות לט. ד"ה כשהוא מתחיל) סובר שהחוליה הראשונה והאחרונה של לבן ובאמצע של תכלת.
- דעת **התוספות** (שם ד"ה לא יפחות) שהחוליה הראשונה היא לבנה, הבאה אחריה תכלת וחוזר חלילה, וכך כורכים לסירוגין שבע או שלש עשרה חוליות. וכן דעת **רב עמרם גאון** (גאוניקה, ח"ב, עמ' 330-331), **הסמ"ג** (מ"ע כ"ו) ו**העיסור** (הל' ציצית).

- **הרמב"ם** (הל' ציצית פ"א הל' ב'-ג') סובר שהכריכה הראשונה של החוליה הראשונה והכריכה האחרונה של החוליה האחרונה הן לבן. כל יתר הכריכות הן תכלת.
- **הראב"ד** (השגות, הל' ציצית פ"א הל' ז') סובר שכל הכריכות בכל חוליה וחוליה הן לבן ותכלת לסירוגין, כשבכל חוליה הכריכה הראשונה והאחרונה הינה בלבן. וכן דעת **י"מ בתוס'** (מנחות לט. ד"ה לא יפחות) **והנמו"י** (הל' קטנות, ציצית). לפי שיטתם לא יפחות מז' מתייחס למספר הכריכות שבכל חוליה.

קשר לכל חוליה

אמר רבא שמע מינה צריך לקשור על כל חוליא וחוליא.

מנחות ל"ח:

הרי"ף משמיט את דברי רבא מפני שהגמ' דוחה את ראייתו. אבל **המרדכי** (מנחות תתק"מ) כתב שאף שראיתו של רבא נדחתה דבריו לא נדחו, וכן נקטו **בתוס'** (לט. ד"ה לא יפחות), אמנם ס"ל ש'על כל חוליא וחוליא' היינו לאחר כל שתי חוליות אחת של לבן ואחת של תכלת. גם **הגר"א** בביאורו (או"ח י"א, יד) נקט כדעת תוס', וביהל אור (פנחס רכז). הוסיף שאין זה אלא בפוחת שעושה ז' חוליות, אך כשמוסיף ועושה י"ג חוליות לא יוסיף על ה' קשרים.

חמישה קשרים

ציצית, שש מאות. שמונה חוטין וחמישה קשרים, הרי שש מאות ושלוש עשרה.

תנחומא, פ' קרח י"ב ועוד

כמנהג זה נהגו ברוב תפוצות ישראל והובא ברוב הראשונים וכ"כ בשו"ע (סי' י"א סעי' י"ד), אמנם הרמב"ם לא הביא מנהג זה שלא נזכר בגמ'.

אופן עשיית הקשרים

מצאנו דעות שונות בראשונים לגבי צורת עשיית הקשרים: יש שנהגו לקשור את החוט הכורך לאחר כריכתו סביב שאר החוטים, ולדעת ר"ת (מנחות לט. ד"ה לא יפחות) יש לקשרו בקשר כפול. וי"א שקושרים בקשר כפול ארבעה כנגד ארבעה, וכן המנהג ע"פ הכרעת השו"ע (סי' י"א סעי' י"ד).

הפרדת החוליות

יש שנהגו גם בציצית של לבן ליצור הפרדה בין כל קבוצה של ג' כריכות, ויש כמה מנהגים בצורת ההפרדות שבין החוליות. מכיון שבציצית של תכלת חוליות והכריכות הן מדינא דגמרא יש לעניין זה משנה חשיבות, אף שאינו לעיכובא.

א. למנהג העושים **כתוס'** (מנחות לט. ד"ה לא יפחות) – החוליות ניכרות ע"י שינוי הגוונים מלבן לתכלת ולהפך, אך לפי הדעות שרוב הכריכות בתכלת יש למצוא דרך להפריד החוליות באופן שתהינה ניכרות.

ב. **הרמב"ם** (הל' ציצית פ"א הל' ז') [קשירה תימנית] – ההפרדה נעשית ע"י קשירת כל חוליה בפני עצמה ורווח ביניהן. בתשו' הרמב"ם (מהד' בלאו קלח) משמע שהחוליות עצמן הם גם קשרים. וכך מסורת יהודי תימן (גם בציצית ללא תכלת) לעשות חוליות באופן שהן עצמן גם קשרים.

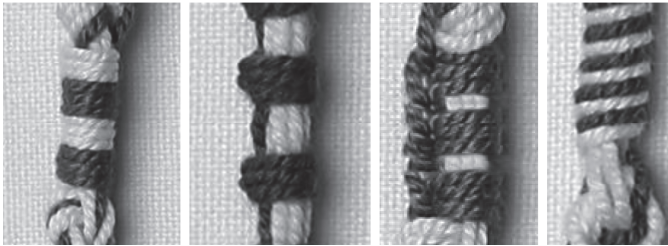
ג. **קשירת חב"ד** – ההפרדה נעשית ע"י רווח, והחוליות עומדות במקומן ע"י כריכתן בתוך לולאה הנוצרת מהחוט עצמו.

ד. **יש שכתבו** (כה"ח י"א, מ"ז) להפריד ע"י רווח בין החוליות ללא קשירה מיוחדת, והיינו בכריכה כמנהג הספרדים (המובאת במאמר מרדכי או"ח יא ס"ק יז ועוד) שכל כריכה מתהדקת בתוך עצמה.

ה. **סמ"ק** (מ"ע לא) – ההפרדה נעשית ע"י תחיבת החוט הכורך בין החוטים (ד' מכאן וג' מכאן), ומוסיף כחצי כריכה על מחצית החוטים.¹ [ייתכן כי

1 וכו"כ הכלבו (סי' כ"ב), אורחות חיים (לוניל, הל' ציצית), לקט יושר (ח"א עמ' ט' עניין ג') הב"ח והמהרש"ל (על הטור סי' י"א).

טעמם שבכך ההפרדה ניכרת ע"י הלבן המבצבץ בין חוליה לחוליה, ובדרך זו אין לחוש כי ברבות הימים ההידוק יתרופף והחוליות תתחברנה].

גר"א

רמב"ם

ראדזין

ראב"ד

אורך הכריכות והחוטים

אמר רב הונא אמר רב ששת אמר רב ירמיה בר אבא אמר רב... ונויי תכלת שלישי גדיל ושני שלישי ענף.

מנחות ל"ט.

דעות שונות לגבי סדר הכריכות בציצית עם תכלת

יודגש, כי אין ללמוד הלכה מהתמונות ומהדברים המובאים להלן ללא עיון במקורות הסוגיא והפוסקים, ובפרט שלא בכל מקום תיאר הראשונים את כל פרטי קשירת הציצית במלואם, והשיטות המובאות להלן מיוחסות לבעליהן בזכות דעתם בפרטים מסוימים, כאשר שאר הפרטים הושלמו לשם המחשה בלבד.

הכללים שהובאו לעיל מיושמים בדרכים שונות עלידי הפוסקים. להלן מספר דוגמאות של שיטות עיקריות, אך הרשימה אינה ממצה את כל השיטות הקיימות.

- א. **רב עמרם גאון** – 7 או 13 חוליות כאשר הלבן והתכלת מתחלפים לסירוגין, וקושר בתחילה ובסוף. ועלפי **בעל העיטור** יש קשר אחרי כל חוליה (קשרים אלה אינם כפולים אלא שהפתיל מוכנס מתחת לעצמו).
- ב. **הראב"ד בשם רב נטרוני** – 5 קשרים הנעשים מהחוטם הכורכים, ובין קשר לקשר 7 עד 13 כריכות בלבן ותכלת לסירוגין, אך תחילתן וסופן בלבן. [אמנם הרווח שבין הקשר השני לשלישי אינו ממניין החוליות ויכול לעשות בו כריכות בתכלת ובלבן בלא דקדוק, אכן להי"מ בתוס' גם בין קשרים אלו יש לעשות בין 7 ל-13 כריכות].
- ג. **תוספות** – 5 קשרים כפולים, כאשר בין קשר לקשר חוליה של לבן ואחריה חוליה של תכלת, ובין 2 הקשרים האחרונים חוליה אחת של לבן (והיינו כשרוצה לפתות בחוליות ולעשות רק 7).
- ד. **סדרו של ספר החינוך** – 13 חוליות משולבות בין 5 קשרים כפולים. בין הקשרים הראשונים 3 חוליות, ובין הקשר הרביעי לחמישי – 4 חוליות, וכן דעת כמה ראשונים² (אפשר שטעמם לחלק החוליות בין הקשרים בשוה, ומוסיפים באחרונה משום מעלין בקודש).
- ה. **הגר"א** – 13 חוליות, כאשר החוט הכורך מתחלף לסירוגין בין לבן לתכלת. החוליות משתלבות בין 5 קשרים כפולים, כאשר בין הקשרים הראשונים 4 חוליות (לבן, תכלת, לבן, תכלת), ובין הקשר הרביעי לאחרון חוליה אחת לבנה בלבד.
- ו. **הרמב"ם** – כל הכריכות הן בתכלת חוץ מהכריכה הראשונה והאחרונה, ישנן 7 או 13 חוליות שבסופן קשר המחזקן ומפרידן אחת מחברתה.
- ז. **מנהג ראדזין** – כשיטת הרמב"ם שכל הכריכות הן בתכלת חוץ מהראשונה והאחרונה. אך פיזורן בין 5 קשרים כמנהג בני אשכנז בציצית של לבן: בין הראשון והשני – 7 כריכות. בין השני לשלישי – 8 כריכות. בין השלישי לרביעי – 11 כריכות. בין הרביעי לחמישי – 13 כריכות.³

2 כן משמעות הסמ"ג (עשין כו), וכ"כ בפי' המיוחס לרא"ש עה"ת (פרשת שלח), מושב זקנים (שם) בשם הר"ש מפליזא, הריבב"ן (הל' ציצית) בשם ר' שניאור צרפתי, ספר התדיר (סי' מו), תניא רבתי, דרך חיים למהר"מ די לינזאנו ועוד.

בתמונה שלהלן סודרו החוליות לסירוגין לבן תכלת לבן וכו', ע"פ דעת הסמ"ג ועוד.

3 שיטה זו מבוססת על דברי האר"י שנהג כן בלבן, והאדמו"ר מראדזין נקט כן גם בתכלת.

א. ר' עמרם גאון

ב. ראב"ד

ג. תוספות

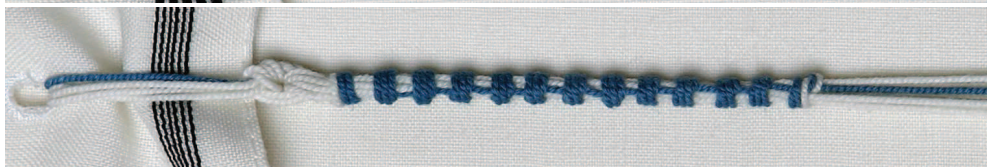
ד. סדר "החינוך"

ה. גר"א

ו. רמב"ם

ז. מנהג ראדזין

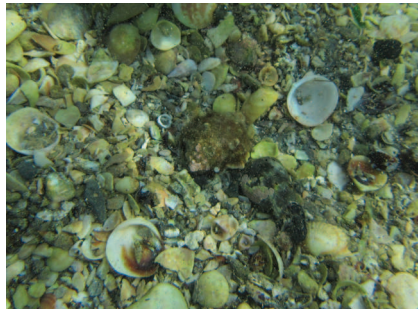
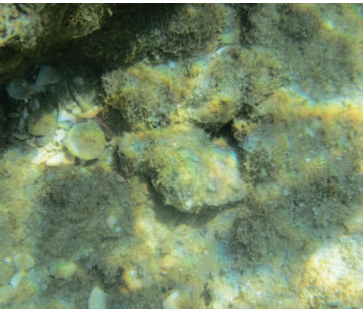
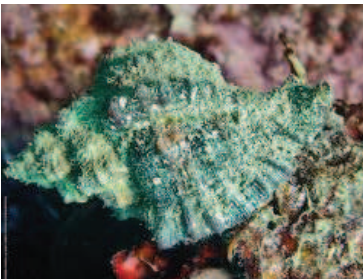
מדור תמונות

(התמונות שהובאו במדור זה נידונו במאמרים השונים, ורוכזו כאן יחדיו)

גופו דומה לים

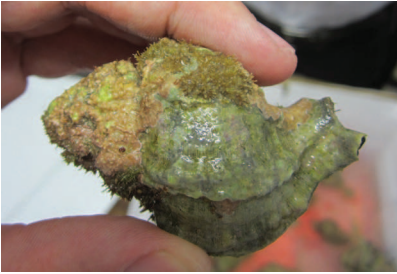
”ת”ר: חלזון זהו – גופו דומה לים...” (מנחות מד ע”א)

מראה גופו בתוך המים:

הגוונים משתנים לפי המיקום והעומק:
שתי התמונות התחתונות צולמו בחופי ארץ ישראל.
התמונה העליונה – מתוך הסרטה במים עמוקים.

מראה גופו מחוץ למים:

וברייתו דומה לדג

“ת”ר: חלזון זהו – ... וברייתו דומה לדג” (מנחות מד ע”א)

הקבלת תבניתו של
החלזון לתבנית דג:

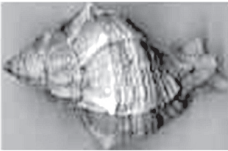

Photo © Jean-Claude Wolles

“חלזון – תולעת שיוצא מן הים”
(רש”י סנהדרין צא ע”א)

דם חלזון

”אמר ליה אבבי לרב שמואל בר רב יהודה: הא תכילתא היכי צבעיתו לה?
אמר ליה: מייתנין דם חלזון...”
(מנחות מב ע"ב)

מראה דם החלזון בשלבים שונים לפני הצביעה:

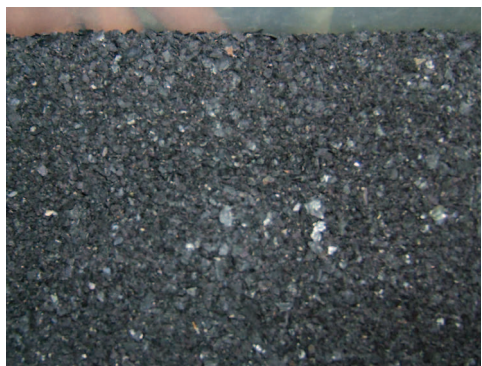
בלוטות הצבע מדם החלזון
מיד לאחר הוצאתו (לפני הייבוש)

בלוטת הצבע נראית היטב
אחרי הסרת הקונכיה שמעליה

דם החלזון מהול במים בתוך יורת הצבע

דם מיובש

”ודמו שחור כדיו” (רמב"ם, ציצית פ"ב, ה"ב)

ובדמו צובעין תכלת

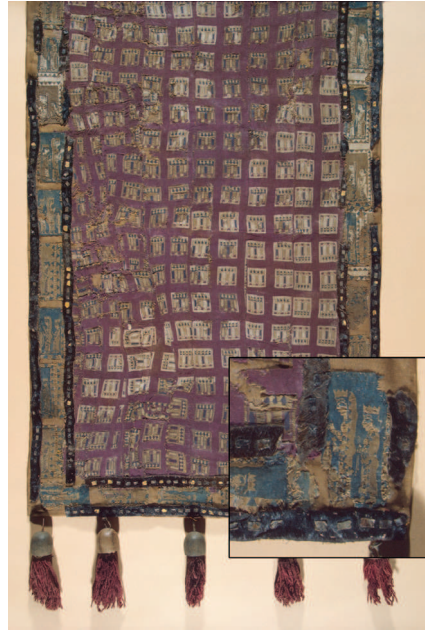
”ובדמו צובעין תכלת” (מנחות מד ע”א)

אריגים עתיקים צבועים בתכלת:

האריג הפרסי (פרט)

אריג פרסי שנמצא בסיביר

photos by: Vladimir Terebenin, Leonard Kheifits, Yuri Molodkovets.

אריג מואדי מורבעאת במדבר יהודה

צילום קלרה עמית, באדיבות רשות העתיקות

זכויות התמונה והתמונה שמשמאל למעלה:

The State Hermitage Museum

האריגים נבדקו בבדיקות מתקדמות ונמצאו שהם צבועים בדם המורקס טרונקולוס.

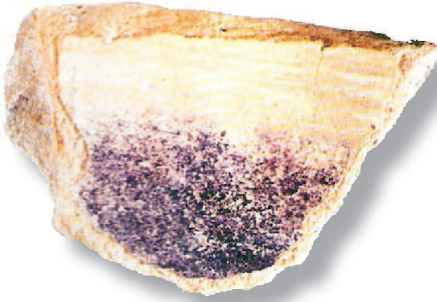
פירוט על ממצאי בדיקת האריג הפרסי, ראה:

Textiles from the “frozen” tombs in Novosibirsk, 2006, p. 43

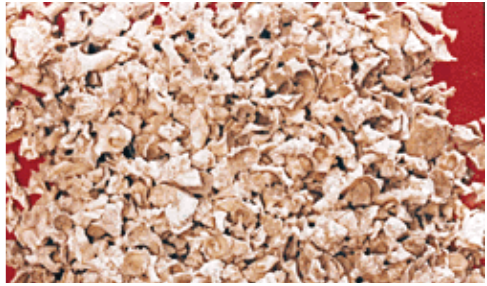
האריג מואדי מורבעאת נבדק ונחקר ע”ד ד”ר נעמה סוקניק ופורסם בעבודה משותפת מאת: נעמה סוקניק, דוד אילוז, אורית שמיר, אלכסנדר ורוואק וזהר עמר. פירוט על אופי הבדיקה, ראה: סוקניק, הצבענים באריגים מן התקופה הרומית הקדומה, תשע”ג.

הגוון הירקרק מצוי גם באריגי אינדיגו צמחי עתיקים, והוא עשוי להיווצר ממספר גורמים (ציהוב הצמר, תחמוצת הברזל המצויה באדמה ועוד).

ממצאים ארכיאולוגיים נוספים

תמונת חרס שנמצא בתל שקמונה
עם כתמי דם הארגמון
(הובאה בקונטרס בין תכלת לארגמן)

ערימת קונכיית – חלקן מרוסקות וחלקן שבורות
בצורה אופיינית לשימושן לצביעה
(מקור: צבע מהטבע, נירה קרמון, תשנ"ג, עמ' 87)

מטבעות עתיקות של העיר צור עם הטבעת צורת מורקס

"זוג בא מרקת ותפשו נשר ובידם דברים
הנעשה בלזו, ומאי ניהו – תכלת!"
(סנהדרין יב ע"א, ועיין בן יהוידע שם)

"יוגבים אלו צידי חלזון מסולמות
של צור ועד חיפה" (שבת כו ע"א)

בין המוצרים החשובים בצור של
אותם ימים, היו תכלת וארגמן
המופקים מחלזון המורקס. החלזון
מופיע במטבעות רבים כסמלה
של העיר צור.

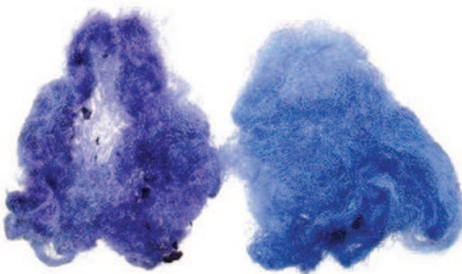

צביעת התכלת

”הא תכילתא היכי צבעיתו לה?...
מיייתנן דם חלזון וסמנין ורמינן להו ביורה
[ומרתחינן ליה], ושקלינא פורתא בביעתא
וטעמינן להו באודרא...”
(מנחות מב ע”ב)

חשיפה לשמש – לפני ואחרי

ללא חשיפה לשמש –
לפני הרתחה (משמאל) ולאחריה (מימין)

הצמר
ביציאתו
מהיורה:

בשעת הצביעה הדם מאבד את צבעו,
ונעשה צהוב, הצבע חוזר לצמר רק
לאחר התחמצנותו באויר.

[גוון הצבע סגול או כחול ומשתנה מחמת גורמים רבים בתהליך הצביעה ולאחריה]

הצד חלזון והפוצעו

”תנו רבנן: הצד חלזון והפוצעו – אינו חייב אלא אחת.
רבי יהודה אומר: חייב שתיים”
(שבת עה ע”א)

צידה ברשת בזמננו:

העלאת רשת מלאה אחרי שהוכנסה למים עם פיתיון

צידת חלזונות ברשת המתוארת
בדברי פליניוס

פציעת הקונכיה

פציעת גוף החלזון

קלא אילן

“אמר רבא: למה לי דכתב רחמנא... יציאת מצרים גבי ציצית?...?”

אמר הקדוש ברוך הוא:

אני הוא שהבחנתי במצרים בין טפה של בכור לטפה שאינה של בכור –

אני הוא שעתיד ליפרע...וממי שתולה קלא אילן בבגדו ואומר תכלת הוא“

(בבא מציעא סא ע”ב)

© Mikko Miettinen, iStockphoto.com

© Geoff Bryant, cfigphoto.com

צמח האסטיס

צמח האינדיגו

[האסטיס והאינדיגו מפיקים
חומר שווה, הקרוי ניל או
אינדיגו, שהוזכר בדברי כמה
ראשונים וגאונים כקלא אילן]

צמר צבוע באינדיגו

כמראה אבן ספיר

“תניא, היה ר' מאיר אומר: מה נשתנה תכלת מכל מיני צבעונין?
מפני שהתכלת דומה לים וים דומה לרקיע ורקיע לכסא הכבוד,
שנאמר: 'ותחת רגליו כמעשה לבנת הספיר וכעצם השמים לטהר,
וכתיב: 'כמראה אבן ספיר דמות כסא'”

(מנחות מג ע"ב)

אבן ספיר, הנקראת בימינו לאפיס לאזולי.
נקרא גם ספירינן (או סנפירינן) בדברי
חז"ל וביוונית.

השערות שהועלו בעבר לזיהוי חלזון התכלת

ינטינה – סגולית (הרב הרצוג)

(באדינות פורטל הדף היומי, David Iliff)

דיונון הרוקחים (האדמו"ר מראדזין)

ארגמן ותולעת שני

תולעי קירמיז - תולעת שני:

האפשרויות שהוזכרו כמקור הארגמן:

ארגמונית אדומת הפה

ארגמון חד-קוצים

כנימת לכה

צמר צבוע ארגמן:

אריג ארגמן מואדי מורבעת
שנבדק ומקורו מחלזון הארגמון
בתערובת כנימה ארמנית

צילום קלרה עמית, באדיבות
רשות העתיקות

צביעה בארגמונית
אדומת הפה

צביעות בארגמון
חד-קוצים

צביעות שונות בלכה – מקור הארגמן
לדעת הרמב"ם וכמה ראשונים.
לפחות אחד הגוונים שבתמונה הוא
גוון הארגמן לדעות אלו.

(שלוש התמונות האחרונות מתוך: זהר עמר, הארגמן, תשע"ד; תודתנו על עזרתו בנפש חפצה)

רשימת המאמרים בגליונות א-ט

שנה א, תשס"ז

- ביאור דברי האר"י בענין 'והחזיקו בכנף איש יהודי' ג
הרב עמרם אופמן, מו"צ בד"ץ העדה החרדית, ירושלים
- בדין מספר חוטי התכלת בציצית ז
הרב זלמן נחמיה גולדברג, בית-הדין הגדול, ירושלים
- אימתי פסקה התכלת מישאל? יד
הרב אליהו טבגר, מח"ס "כליל תכלת", קרית ספר

שנה ב, תשס"ח

- מצות התכלת - טעמי המצוה, כוונותיה וסגולותיה ג
ליקוט ממשנתם של רבותינו
- התכלת - ארגמון או ינטינה? לב
הרב אליהו טבגר, מח"ס כליל תכלת, קרית ספר
- בענין מן המותר בפיו לגבי תכלת של ציצית לז
הרב יוסף אנגל, ירושלים
- צביעה שניה בתכלת מא
הרב צבי וייס, כולל נר נפתלי, ירושלים
- הלובש ציצית בלא תכלת - אם עובר בכל תגרע מז
הרב ישראל מאיר פאליי, בית מדרש לאברכים, ירושלים
- בענין מספר חוטי התכלת בציצית נח
הרב שלמה טייטלבוים, מח"ס לולאות תכלת, ירושלים
- תכלת דומה לכסא הכבוד סז
הרב אריה שפירא, בית מדרש נתיב דעת, ירושלים

שנה ג, תשס"ט

עיון והלכה

- צביעה לשמה ודם חלזון בתכלת של מקדש ז
הרב אליהו טבגר, מח"ס כליל תכלת, מודיעין עילית
- בענין התכלת אינה מעכבת את הלבן? יב
הרב אליהו דניאל בוקארה, מח"ס אדרת המלך, בית מדרש טהרות ירושלים

- חיוב לבישת ספק תכלת משום ספיקא דאורייתא לחומרא.....טו
הרב שאול ידידיה אלעזר וויינרעב, בולטימור, ארה"ב
- לשם תכלת ולבן.....כט
הרב יצחק מאיר יעבץ, רב קהילת כלל ישראל, רמת בית שמש
- התכלת בימינו – רשות או חובה?.....לב
הרב יהודה ליב פלס, מודיעין עילית
- שיטות הראשונים בפסול טעימה בתכלת והאם הכנת הצבע צריכה להיות לשמה... לח
הרב דב שיף, מודיעין עילית

מתורת הנסתר

- אבן השהם - סימן יא: דיני חוטי הציצית.....נט
הרב אברהם אביש צינווירט, מח"ס שולחן ערוך הזוהר, אבן השהם ועוד, ירושלים

שנה ד, תש"ע

עיון והלכה

- רבי אברהם הרופא משער אריה וחלזון התכלת.....ז
הרב יואל קטן, מכון שלמה אומן
- ביאור דברי בעל 'הלב העברי' במניין חוטי תכלת שבציצית.....יב
הרב שלמה קושלבסקי, מח"ס ואשר תבאנה יגידו, ירושלים
- מספר חוטי התכלת בציצית.....טו
הרב ישראל כהן, ברוקלין, ניו יורק
- בעניין מספר חוטי תכלת בציצית.....כט
הרב אברהם ישעיהו רפמן, בני ברק
- עוד במספר החוטים - תגובה למי שכתב לעשות כהתוס'.....מז
הרב י"מ טופרוביץ והרב א"י רפמן, ירושלים ובני ברק

מילי דאגדתא

- "ההוא פורפירא" וגילוי מלכותו יתברך.....נז
הרב יוסי גליק, בית מדרש גבוה, לייקווד, ניו ג'רזי

שנה ה, תשע"א

עיון והלכה

- פושט טליתו - מתי חוזר ומברך?.....ז
הרב אשר וייס, גאב"ד וראש ישיבת "דרכי תורה", ירושלים

- הערה למעשה..... יח
הרב אבא שמואל ברקוביץ', בני ברק
- בעניין כסות לילה לחיוב ציצית..... יט
הרב יהודה היישריק, כולל חזון איש, בני ברק
- בגדר ביטול מצות עשה תכלת..... לד
הרב בנימין הלוי, כולל חזון איש, בני ברק
- למשמעות 'נגנז' בדברי חז"ל בציצית..... מח
הרב אליהו טבגר, מח"ס כליל תכלת, מודיעין עילית

מילי דאגדתא

- לבן ותכלת בציצית - גדר המצוה ועומק עניינה..... נה
הרב אליהו לויסון, כולל פוניבז', בני ברק
- פתיל תכלת סב
הרב ינון מלאכי, אב"ד חושן משפט, אלעד

תגובות

- בעניין מספר החוטאים - תגובה למי שכתב לעשות כראב"ד..... סז
הרב משה סוליש

שנה ו, תשע"ב

עיון והלכה

- תשובה בעניין מספר חוטי התכלת בציצית..... ז
הרב משה מרדכי קארפ, רב ומו"ץ הגבעה הצפונית קרית ספר, מודיעין עילית,
מח"ס הלכות חג בחג, משמרת מועד, ועוד
- שינוי במנין חוטי התכלת והלבן – האם מעכב..... ח
הרב דוב שיף, מח"ס דבש מסלע, מודיעין עילית
- בעניין שיטת הרמב"ם בטוויית חצי חוט תכלת..... לז
הרב מיכאל חימי, כולל יחזה דעת, ביתר עילית
- סדר עשיית ציצית עם תכלת..... סט
הרב שלום לוי, כולל חזון איש, בני ברק
- עיונים והערות בסוגיות ריש פרק התכלת..... פד
הרב דוד מנחם רוז, בני ברק

מילי דאגדתא

- בראותם יחד תכלת מרדכי..... קא
הרב מרדכי יעקב מאיר, כולל פוניבז', בני ברק

תגובות

- משובב נתיבות (בענין מספר החוטים, להעדיף כהראב"ד ז"ל)..... קיא
- הרב אברהם ישעיהו רפמן, כולל נחלת משה (נחלת רפאל), בני ברק

שנה ז, תשע"ג**עיון והלכה**

- לבישת ציצית לבן בזמן שאין תכלת, וגדר מצות לבן ותכלת..... ז
- הרב אליהו בריו"ט זילברמן, ירושלים ת"ו
- פרטי דינים ומנהגים בסדר הקשירות והכריכות..... יט
- הרב אריה לייב יעקבזון, בני ברק
- גרסת הספרי בחוטי תכלת, בפ' שלח ובפ' כי תצא..... לו
- הרב ישראל מאיר בוגרד, מודיעין עילית

מילי דאגדתא

- קריעת המעיל וגניזת התכלת..... מט
- הרב מרדכי פאסט, ביתר עילית

שנה ח, תשע"ד**עיון והלכה**

- עין התכלת..... ז
- הרב בנימין זאב הלוי הורביץ, בני ברק
- סדר קשירת התכלת..... מ
- הרב אליהו ובר, כולל אדרת אליהו, ירושלים שבין החומות ת"ו
- בענין הקדמת לבן לתכלת..... נב
- הרב אליעזר צבי רייכמן, בני ברק
- בדין אנוס בציצית ובכיסוי הדם..... נט
- הרב משה לפקוביץ, בני ברק

מילי דאגדתא

- שלושה עניינים במצות ציצית ובתכלת..... סז
- הרב זכריה דוד הלוי ולס, מח"ס זכור לדוד (על ענייני ציצית)
- ייחוד הזכרת יציאת מצרים וסוד השמונה בציצית ובתכלת..... פ
- הרב יחיאל משה ורטהיימר, ביתר עילית
- טעמה ועומקה של מצות ציצית..... צב
- הרב שלמה וייס, ישיבת מיר, ירושלים ת"ו

שנה ט, תשע"ה

מילי דאגדתא

- שלושה עניינים במצות ציצית ובתכלת.....ז
- הרב מנחם מנדל פוקס, רב קרית שומרי החומות רמות, ירושלים, ומו"ץ העדה החרדית, מח"ס דברות מנחם
- ביאור לדברי הספרי שהחלזון גנוז ולדברי האריז"ל שמצות תכלת נוהגת רק בזמן שבית המקדש קיים.....יג
- הרב ישראל בארקין, כולל "זכרון גרשון" לדיינות, ליקווד

עיון והלכה

- סדר הכריכה והקשרים ב'תכלת' - על פי פסקי שו"ע הרב.....לא
- הרב יצחק זילבר, ראש כולל "אור חיים", מונסי, ניו יורק
- ביאור ובירור שיטת הרמב"ם במנין חוטי התכלת.....נו
- הרב דוד עטון, כולל "זכרון מיכאל", זכרון יעקב

מתורת הנסתר

- סוד הארת התכלת בקדרות.....עג
- הרב יצחק עמנואל, ירושלים שבין החומות ת"ו

* * *

"...וְנִתְּנוּ עַל צִיצֵת הַכֶּנֶף פֶּתִיל תְּכֵלֶת. וְהָיָה לָכֶם
 לְצִיצֵת וּרְאִיתֶם אֹתוֹ וְזָכַרְתֶּם אֶת כָּל מִצְוֹת ה'
 וְעִשִּׂיתֶם אֹתָם..."

"וראיתם אותו וזכרתם את כל מצות ה' – שקולה
 מצוה זו כנגד כל המצות כולן.

ותניא אידך: וראיתם אותו וזכרתם... ועשיתם –
 ראייה מביאה לידי זכירה, זכירה מביאה לידי
 עשייה. ורשב"י אומר: כל הזריז במצוה זו – זוכה
 ומקבל פני שכינה..."

(מנחות מג ע"ב)

* * *